

**İLYAS ESENERLİN'İN KÖŞPENDİLER
(1. KİTAP) ADLI ESERİNİN KAZAK
TÜRKÇESİ'NDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NE
ÇEVİRİSİ VE DİL İNCELEMESİ**

AIDA ÜNAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI/ÇAĞDAŞ TÜRK
LEHÇELERİ

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**İLYAS ESENERLİN'İN KÖŞPİNDİLER (1. KİTAP) ADLI ESERİNİN KAZAK
TÜRKÇESİ'NDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NE ÇEVİRİSİ VE DİL İNCELEMESİ**

AIDA ÜNAL

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI / ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ**

**AKADEMİK DANIŞMAN
Doç. Dr. İsmail DOĞAN**

ORDU – 2014

T.C.

ORDU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 11.07.2014 tarihinde yapılan sınav ile TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI Anabilim Dalı, ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Başkan : Doç. Dr. İsmail DOĞAN

Üye: Doç. Dr. Salim KÜÇÜK

Üye: Yrd. Doç. Dr. Fuat HACİSALİHOĞLU

ONAY:

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

11.07.2014

Doç. Dr. Serhat YENER
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖN SÖZ

Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı'nın en önemli isimlerinden biri olan ve aynı zamanda en fazla eser veren Kazak yazarlarından İlyas Esenberlin'in "Köşpendiler" (Göçmenler) adını verdiği bu eser aslında "Almas Kılış", "Jantalas" ve "Kahar" romanlarından oluşan bir üçleme (trilog) dir. Köşpendiler'in ilk eseri olan "Almas Kılış" (Elmas Kılıç), 15. asrın ortalarında Kazakların Kazak adıyla tarih sahnesine çıktığı, Kazak Hanlığı'nın kurulduğu dönemin siyasi olaylarını konu alan tarihi bir romandır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda Kazakistan'ın Akmola bölgesinde Atbasar şehrinde doğan İlyas Esenberlin, hayatı büyük mücadelelerle geçen, Sovyet yönetiminin Kazakistan ve genelde Türkistan'da uyguladığı baskıcı politikalara karşı ayakta kalmayı başaran çok az sayıdaki Kazak aydın ve yazarlarından biridir. Zira gerek 1920-30'lu yılların felaket günlerine, gerekse tüm Türkistan'da uygulanan milliyetçi Kazak aydın ve yazarların zulme uğradığı, tutuklandığı, sürgüne gönderildiği ve idam edildiği ve bu yüzden de dönemin "Kızıl Kırgın" adlandırıldığı 1937-38 zulüm yıllarına inatla direnerek hayatta kalabilmiştir. İkinci Dünya harbinde Sovyetler tarafından cepheye sürülmüş, milliyetçi duruş ve faaliyetlerinden dolayı sürgüne gönderilmiş ve Komünist partisinin her türlü baskılarına rağmen Kazak halkının, Kazak devletçiliğinin, Kazak dil ve kültürünün yeni nesillere aktarılması için Türkistan'ın zengin mirasını romanlarında kilim gibi ilmek ilmek işlemiştir. İşte bizim Türkiye Türkçesine aktardığımız Köşpendiler'in ilk romanı olan "Almas Kılış" sadece tarihi bir roman olmanın ötesinde aynı zamanda dili, tarihi, kültürü, fikriyatı, inanç ve milli ruhuyla adeta bir Kazak ansiklopedi sidir.

Çalışmamızda, Kazak Türklerinin tarihi, dili, edebiyatı, İlyas Esenberlin'in hayatı, eserleri, edebi kişiliği tanıtıldıktan sonra, "Almas Kılış" romanının transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi'ne çevirisi yapılmış, transkripsiyonlu metin dikkate alınarak morfolojik yönden incelenen kelimelere yer verilmiştir.

Tezin belirlenmesinde, çalışmaların her aşamasında büyük desteğini gördüğüm danışman hocam Doç. Dr. İsmail DOĞAN'a, derslerim esnasında engin

bilgilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Salim KÜÇÜK'e, yüksek lisans yapmamda her zaman yanımda olan ve çalışmalarımaya katkı sağlayan eşim Doç. Dr. Fatih ÜNAL'a teşekkür ediyorum.

Ordu 2014

Aida ÜNAL

[ÜNAL, Aida]. *[İlyas Esenberlin'in Köşpendiler (I.Kitap) Adlı Eserinin Kazak Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Çevirisi ve Dil İncelemesi]*, [Yükseklisans], Ordu [2014]

ÖZET

İlyas Esenberlin'in Köşpendiler üçlemesinin (trilog) ilk romanı olan Almas Kılış, yazarın kütüphane ve arşivlerde incelemelerde bulunarak birinci elden kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde Kazak Hanlığı'nın kuruluş yıllarının olaylarını romanlaştırdığı bir eserdir.

Bilindiği gibi 15. asrın ortaları Karadeniz'in kuzeyinden Kazak bozkırlarının içlerine kadar, Kafkaslardan, Türkistan hudutlarına kadar ulaşan Deşt-i Kıpçak sahasında hüküm sürmekte olan Altınordu devletinin inkıraz dönemidir. Bu devletin dağılmaya başlamasıyla Deşt-i Kıpçak'ta, Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astarhan hanlığı gibi yeni Türk devletleri ortaya çıktı. Ebulhayır döneminde devletin Moğol baskıları karşısında fazla bir varlık gösterememesi üzerine Altınordu hanları neslinden gelen Barak Han'ın oğlu Janibek ve yeğeni Gerey kendilerine bağlı boylar ve uruğlarla birlikte Ebulhayır'dan ayrılarak Kazak Hanlığı olarak bilinen yeni bir hanlığın temellerini attılar. İşte bu romanda Ebulhayır döneminde Kazak uruğlarının Kazak Hanlığı idaresi altında toplanması, Ebulhayır'a karşı Kazak Hanlığı'nın kurucuları Janibek ve Gerey'in verdiği mücadeleler, han ordasında yaşanan hadiseler, ihanet ve zorbalıklar ortaya konulmuştur.

Bu tez çalışmasında Kazak Türklerinin dili, tarihi, kültürü ortaya konularak İlyas Esenberlin tarafından kaleme alınan Almas Kılış romanı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkleri, Köşpendiler, İlyas Esenberlin, Almas Kılış, Ebulhayır, Janibek, Gerey

[ÜNAL, Aida]. *[Köşpendiler, written by İlyas Esenberlin, is the translation from Kazakh to Turkish and linguistic analysis]*, [Master], Ordu [2014]

ABSTRACT

The first novel of trilogy written by İlyas Eserberlin is Almas Kılış, which has the first hand sources collected from libraries and archives through examination by the author, is a work about events occurred in the establishment years of Kazakh Khanate.

As is known; Golden Horde, expending from North of the Black Sea, middle of the Kazakh's steppe, the Caucasus to frontier of Turkestan and prevailing in the field of Deşt-i Kıpçak, declined in the mid-15th century. After downsizing of the state, there are some Turkish States emerged such as Kazan Khanate, Crimean Khanate and Astarhan Khanate. During Ebulhayır era, by reason of not making state's presence felt against Mogul pressure, Barak Khan's son Janibek, descended from generation of Golden Horde, and Gerey led away from Ebulhayır with tribes and clans attached themselves and laid the foundations of new khanate known as Kazakh Khanate. Here in this novel; Kazakh's clans gathered under the administration of Kazakh Khanate, Janibek and Grey, the founder of Kazakh Khanate, campaigned against Ebulhayır and incidents, betrayal and tyranny were presented during Ebulhayır era.

Almas Kılış, written by İlyas Esenberlin, is tried to examination by way of the tongue, history and culture of Kazakh Turks are exerted in this thesis study.

Key Words: Kazakh Turks, Köşpendiler, İlyas Esenberlin, Almas Kılış, Ebulhayır, Janibek, Gerey

İÇİNDEKİLER

XXXVIII ÖN SÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ.....	I
1.1.KAZAK TÜRKLERİ VE TARİHİ.....	I
1.2.KAZAK TÜRKLERİNİN DİLİ VE EDEBİYATI	IX
1.2.1.Kazak Türklerinin Dili	IX
1.2.2.Kazak Türklerinin Edebiyatı.....	X

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.İLYAS ESENBERLİN'İN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	
2.1.1. İlyas Esenberlin'in Hayatı.....	XIII
2.1.2.İlyas Esenberlin'in Edebi Kişiliği ve Eserleri	XIV

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KELİME TÜRLERİ.....	XVII
3.1. İSİM CİNSİNDEN KELİMELER.....	XVII
3.1.1. Çokluk Ekleri.....	XVII
3.1.2. İyelik Ekleri.....	XVII
3.1.3.Hal ekleri.....	XVII
3.1.4. Aitlik Eki.....	XX
3.1.5. Soru Eki	XXI

3.2.ZAMİRLER	XXI
3.2.1.Kişi Zamirleri	XXI
3.2.2.Dönüşlülük Zamirleri	XXII
3.2.3.İşaret Zamirleri	XXII
3.2.4.Belirsizlik Zamiri	XXII
3.2.5.Soru Zamirleri	XXIII
3.3. SIFATLAR	XXIII
3.3.1.İşaret Sıfatları	XXIII
3.3.2.Sayı Sıfatları	XXIV
3.3.3. Belirsizlik Sıfatları	XXV
3.3.4. Soru Sıfatları	XXV
3.4.ZARFLAR	XXV
3.4.1. Zaman Zarfları	XXV
3.4.2. Yer-Yön Zarfları	XXVI
3.4.3.Nitelik-Durum Zarfları	XXVI
3.4.4.Miktar Zarfları	XXVI
3.4.5.Soru Zarfları	XXVII
3.5. FİİLLER	XXVII
3.5.1. Bildirme Kipleri	XXVIII
3.5.2. Tasarlama Kipleri	XXXI
3.5.3.Fiillerin Birleşik Çekimleri	XXXIII
3.6.EDATLAR	XXXV
3.6.1.Ünlemler	XXXV
3.6.2.Bağlaçlar	XXXVI
3.6.3.Son Çekim Edatları	XXXVI

SONUÇ	XXXVIII
BİBLİYOGRAFYA	XXXIX
TRANSKRİPSİYONLU METİN	1-269
TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM	270-571

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
S.	: sayı
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. KAZAK TÜRKLERİ VE TARİHİ

Kazakların tarih sahnesine çıkışları 15. asra rastlar. Şeybani Hükümdarı Ebü'l-Hayr zamanında bozkır bölgesinde yaşayan Türk kabileleri, aynı sülaleden Barak Hanın oğlu Janibek ile onun yeğeni Kirey'in idaresinde doğuya göç ederek Çağatay Hanlığı topraklarını kendilerine yurt edindiler. Buralarda yaşayan ve göçebe olan Türk kavimleri ile birlik olup iki yüz bin kişilik bir nüfusa ulaştılar. Bu bölgeye göç eden tarihte ilk olarak "Kazak" adıyla anılmaya başlandı¹.

Bunlara daha sonra, Naymanlar, Celayirliler ve Duğlatlar da katılınca bir milyonluk bir Kazak topluluğu meydana geldi. Tarihte ilk Kazak Hanlığı böylece şekillenmeye başladı. Balkaş civarında yaşayanlara Canıbekoğlu Kasım Han, Urallara kadar olan bölgede yaşayanlara Kereyoğlu Burunduk Han hükümdarlık ediyordu. 1509-1510 yıllarında hanlığın yönetimi, bu döneme kadar birçok savaflara katılarak büyük bir şöhret yakalamış olan Kasım'ın eline geçti. Kasım Han, amcasının oğlu Burunduk Hanı ortadan kaldırarak, Kazakların tamamını idaresi altına aldı ve üç yüz bin kişilik bir ordu kurdu. Kazak hanlığı Kasım döneminde en güçlü seviyeye ulaştı .

Kasım Handan sonra oğlu Aknazar Han (1520-1555), ondan sonra onun oğlu Şigay Han (1555-1570) Kazak hükümdarı oldu. Bu dönemlerde genişleme politikaları yürütüldü. Bir taraftan Moğol Kalmuklarıyla mücadele devam etti. Diğer taraftan Yedisu bölgesindeki toprakların muhafazası sağlandı. Şigay Han zamanında bozkırların tamamı Kazak hakimiyeti altına girdi. Şigay Han'ın yerine geçen Tevekkel Han (1570-1600) Taşkent'i ele geçirerek başşehir yaptı. Kazak topraklarını

¹ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınlan, İstanbul 2006, s.447; Şekerim Kudayberdiuli, **Türük, Kırgız-Kazak Hem Handar Şejiresi**, Kazakistan-Sana Yayınlan, Almatı 1991.

² **Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Buginge Deyin (oçerk)**, Davir Yayınları, Almatı 1994, s.158.

üç ayrı "orda"ya böldü³. Bunlar batıdan doğuya sırasıyla Tien Shan'ın kuzeyindeki Yedisu (Semireçiye) bölgesini içine alan kısma Büyük Orda (Ulu Cüz), Aral Gölü'nün doğusundaki orta step bölgesini içine alan kısma Orta Orda (Orta Cüz) ve Aral Gölü'yle Ural Nehri arasında kalan kısma da Küçük Orda (Kiçi Cüz) denildi. Tevekkel Han'ın yerine geçen kardeşi İşim Han (1600-1623), Cungarya Kalmuklarına (Oyratlara) karşı devamlı harpler yaptı. Ondan sonra yerine geçen kardeşi Cihangir (1623-1655) Kalmukları 1626 yılında yendi. Cihangir Han'dan sonra yerine oğlu Tevke Han (1655-1678) geçti⁴. Tevke Han döneminde Kazak hanlığının kuvvetlenmesi, Kazakların Kırgız ve Karakalpaklarla birlikte hareket etmesiyle Kalmukların Kazak topraklarına baskıları zayıfladı.

Tevke Han'dan sonra sultan olan Pulat Han (1678-1718) devrinde Cungarya Kalmukları, Türkistan'a kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Kazakların birliği bozuldu. Ordalar birbirleri ile savaşmaya başladılar. Bu durumdan istifade eden Ruslar, önce Küçük Orda'yı (1731), sonra Orta Orda'yı (1743), daha sonra da Hokant Hanlığı idaresindeki Büyük Orda'yı (1846) hakimiyetleri altına aldılar⁵. 18. asrın ikinci yarısından itibaren başlayan bağımsızlık hareketleri bir asırdan fazla devam etti ise de Kazaklar Rus esaretinden kurtulmayı başaramadı⁶.

Böylece bütün Kazak toprakları Çarlık Rusyasının eline geçmiş oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak topraklarında yeni iskan merkezleri kurularak Ruslar yerleştirildi. 1916'da 19-43 yaş arası bütün erkek nüfusun askere çağrılması üzerine Kazaklar isyan etti. Fakat bu isyan Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı.

1917 devriminden sonra Alaş Orda adlı Kazak hükümeti kuruldu. Kızılordu 1920'de Kazakistan'ı işgal etti ve Orenburg'da muhtar bir Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Daha sonra Alma-Ata başşehir oldu. Göçebeler 1929'da yerleşik hayata

³ Mehmet Saray, **Kazak Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.18; *Kazakistan Tarihi*, s.160.

⁴ **Kazakistan Tarihi**, s.161; Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Basımevi, İstanbul 1981, s.166.

⁵ Kazak Ordalarının Rus idaresine girişi ile ilgili olarak bkz, N. G. Apollova, **Prisoedinenie Kazahstana K Rossii**, Alma-Ata 1948.

⁶ E. Bekmahanov, **Kazakistan XIX Gasırdın 20-40 Jıldarında**. Sanat Yayınları, Almatı 1994.

geçmeye zorlandı. Çok sayıda Rus ve Ukraynalı Kazakistan'a yerleştirildi. Buna karşı çıkan Kazaklar hunharca katledildiler. Kazak çocukları milli ve dini kültürden uzak, ateist olarak yetiştirilmeye çalışıldı ise de bunda muvaffak olunamadı. 1936'da yapılan yeni bir düzenleme ile Kazak Özerk bölgesi, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline getirildi. Rusya'daki Glasnost hareketlerinden sonra ve 1991 Ağustosunda eski Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti.

Coğrafi-Demografik Yapısına bakıldığında yüzölçümü 2.724.900 kilometre kare olan Kazakistan, Avrasya'nın kalbinde yer alır. Geniş bozkırlara yayılan ülke, dünyada kapsadığı alan bakımından 9. sıradadır. Arazi çöl (%40), yarı çöl (%23), bozkır (%20), orman - bozkır (%7) ve dağlardan (%10) oluşmaktadır. Sarı Arka Dağları Orta Kazakistan'da yükselir. Altay, Tarbagatay ve Cunganar dağ sıraları, Tien Şan dağ sıralarının batı kolları gibi ülkenin doğusunda ve güneydoğusunda yer alırlar. Kazakistan'ın en yüksek zirvesi, Han Tengri (6,995 m)'dir.

Ülke sınırlarının toplam uzunluğu 12.187 km olup, Rusya Federasyonu ile 6.467 km., Özbekistan ile 2.300 km., Çin Halk Cumhuriyeti ile 1.460 km., Kırgızistan ile 980 km., Türkmenistan ile 380 kilometredir. Ayrıca Hazar denizi ile Azerbaycan ve İran'la doğrudan çıkış noktaları mevcuttur. 46-87 Doğu ve 40-56 Kuzeybatı enlemi üzerinde bulunan ülke Batıdan Doğuya 3.000 km; Güneyden Kuzeye 2.000 km'dir.

Kazakistan'ın okyanuslardan uzak kalması ve deniz tesirini iç kısımlara girmesini engelleyen büyük dağların olması, Kazakistan iklimini sert kara iklim yapmaktadır. Ülke genelinde yaz ve kış ayları arasında ısı farkı çok büyüktür. Ocak ayında ortalama -35 dereceden -4 dereceye kadar; Temmuz ayında ise +19 dereceden +35 dereceye kadar farklılık göstermektedir.

Kazakistan'da irili ufaklı çok sayıda nehir ve göl vardır. Kazakistan'da 85022 akarsu bulunmaktadır. 8.000 tanesinin uzunluğu on kilometreyi geçmektedir. Bunların büyük bir bölümü, Hazar Denizi, Aral Gölü ve Balkaş Gölü su toplama havzalarında yer almaktadır . Ayrıca Kazakistan 48.000 civarında büyük ve küçük

göllere sahiptir. Ülkeyi boydan boya geçen başlıca akarsular Ertis (1700 km.), Esil (1400 km.), Sır derya (1400 km.) ve Ural /Jayık/ (1082 km)'dir.

Bitki Örtüsü ve hayvan türleri çeşitlidir. Kazakistan'da yaklaşık 6,500 çeşit bitki yetişir. Kazakistan'a özgü 158 cins memeli, 485 cins kuş ve 150 cins balık türü vardır. Birçok değişik türde besi hayvanı cinsi, av kuşu cinsleri ve nadir hayvanlar vardır. 70'ten fazla bitki ve 129'dan fazla hayvan türü ve alt türleri koruma altındaki türler olup, dokuz doğal koruma alanında korunmaktadırlar; Aksu, Jabagılı, Almatı, Alakol, Korgaljın, Batı Kazakistan, Barsakelmes, Ustyurt, Nauruzum ve Markakol.

Kazakistan'ın 15.301.400 kişilik toplam nüfusunun yaklaşık 9 Milyonluk(%57,4) kısmı şehir, yaklaşık 6,5 Milyonluk (%42,7) kısmı ise kırsal kesim nüfusudur. Nüfus yoğunluğu da 1 kilometre karede 5,6 insandır. Cumhuriyette 120'den fazla etnik grup üyesi yaşamaktadır. 9 Milyondan fazla Kazak (%58,9), yaklaşık 4 Milyon Rus (25,9), yaklaşık 450.000 Ukraynalı, 433.000 Özbek ve aşağı yukarı 250.000'er Uygur, Tatar, Alman ve diğer milletler.

Kazakistan doğal kaynaklar bakımından çok zengin bir ülkedir. 105 elementten 99 tanesi Kazakistan'da keşfedildi. 60 tanesi halen işletilen 70 elementin rezervi bulundu. 1,225 mineral tipte 493 rezerv vardır. Özellikle ülkenin batısında 250 den fazla petrol ve gaz sahası bulunmuştur. Bunların en büyükleri Tengiz, Karaçaganak petrol ve gaz sahası ile 7 milyar ton petrol kaynağıyla dünyanın en büyük sahalarından biri olan Kaşagan, sahasıdır. Kazakistan bilinen dünya rezervlerinden; çinko, tungsten ve baryum rezervlerinde dünyada birinci, gümüş, kurşun ve krom rezervlerinde ikinci, bakır ve florit rezervlerinde üçüncü, molibden rezervinde dördüncü ve altın rezervinde altıncıdır. Ana maden rezervleri; petrol, doğal gaz, kömür, çinko, bakır, krom, manganez, kalay, altın, gümüş, fosfor, uranyum ve demir⁸.

Kazakistan'da ana dil Kazak Türkçesi yanı sıra, devlet ve yerel organlarında Rusçanın da kullanılabileceği kabul edilmiştir. Kazakistan çok inançlı bir devlettir. Ana dinler İslam (%60) ve Hıristiyanlıktır (%30). Kazakistan'da %85'i kayıtlı, 3500'den fazla dini organizasyon faaliyet göstermektedir. 2302 tapınaktan 1587

⁸ Saray, a.g.e., s.9-10.

tanisi cami, 228 tanisi Ortodoks kilisesi, 69 tanisi Katolik kilisesi, 40 tanisi Protestan kilisesi, 10 tanisi sinagog ve 7 tanisi de diğ er dini mekânlardır. Bağımsızlıktan sonraki geç en yıllarda dini organizasyonların sayısı yaklaşık 5 kat artmış ve 30 yeni din ve mezhep görölmüş tür.

Milli arması 4 Haziran 1992'de kabul edilmiştir. İki meşhur mimar olan J. Malibekov ve S. Velihanov tarafından oluşturulmuştur. Amblem daire şeklidir ve geleneksel Kazak  adırı olan "yurt" veya göç ebe  adırının  eşitli par alarından meydana gelir; "şanırak" - tekerlek şeklide ağ a  atı par ası, tunduk - ke e örtü, "kuldreuş" - yurtun iskeleti, "uık" iskelet için kuş ak. Şanırağ ın iki tarafında altın kanatlı iki at - "tulpar" yer alır. Üstte ortada beş köş eli yıldız ve taban kısmında Kazakistan yazısı vardır. Amblemin ana renkleri altın rengi ve mavidir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Bayrağ ı dikdörtgen mavi kumaştandır. Bayrağ ın ortasında, 32 ış ık huzmesinden oluş an güneş ve onun altında da bir bozkır kartalı yer alır. Sol kısmında milli motiflerden oluş an dikey bir hat vardır. Güneş, milli motifler, ış ık huzmeleri ve kartal tasvirleri altın rengindedir.

Kazakistan son zamanlarda ekonomik bakımdan hızla geliş en bir Türk devletidir. Günümüzde "Asya Kaplanı" olarak nitelendirilmekte olan Kazakistan önemli petrol ve doğ al gaz rezervleriyle dünya enerji pazarları için büyük öneme sahiptir. Bu bakımdan yakın bir zamanda Kazakistan dünyanın en önde gelen petrol üreticisi ve ihracat ılarından biri olmaya adaydır. Ancak Kazakistan'ın esas hedefi küresel ekonomiyle bütünleşebilecek yüksek katma değ erli ve yüksek teknolojiye sahip modern ve  ok yönlü bir ekonomi oluşturmaktır. Enerji sektörü bu amaca ulaşmak için iyi bir temel olarak görölmektedir. Kazakistan, Sovyet döneminde bir tarım ülkesi, askeri endüstrinin önemli rol oynadığı Sovyet ekonomisine hammadde sağ layıcısı idi⁹.

Bağımsızlık döneminde temel ekonomik muhteva merkezi planlamadan Pazar ekonomisi sistemine geç iş idi. 1992'den beri piyasalar üzerindeki hükümet kontrolünü ortadan kaldırma ve devlet işletmelerini özelleştirerek serbest piyasa ekonomisini tesis etmeye yönelik ekonomik reform programını aktif bir biçimde

⁹ **Sovettik Kazakistan**, Haz. Y. Belousov-H Abdıraş itov, Kazakistan Baspası, Almatı 1971.

uygulaya geldi. Bunda başarıya ulaşan Kazakistan günümüzde BDT ülkeleri içinde bu açıdan en ileri gitmiş ülke olarak kabul edilmektedir. Kazakistan BDT içinde en başarılı reformcu ülkelerden biridir ve Orta Asya ile BDT ülkeleri içinde en sağlam bankacılık sistemine sahip ülke konumundadır. Ekonomi politikalarında müdahaleci stratejiler izleyen Kazak hükümetinin temel amacı, petrol gelirlerini kullanarak, ekonominin enerji dışındaki sektörlerini kalkındırmak, bu sayede ekonomide çeşitlilik sağlamak ve ekonominin petrole ve dolayısıyla dünya petrol fiyatlarına olan aşırı bağımlılığını kırmaktır¹⁰.

Kazakistan'da enerji sektörüne gelen yabancı yatırım sayesinde, bu sektör hızla gelişmiştir. Şu anda ülkede sanayi üretiminin yüzde 50'sini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Enerji sektöründeki gelişme ve ülkeye giren yabancı sermayenin artması, makro ekonomik reformlarla desteklenince, Kazakistan ekonomisi 2000 yılından itibaren yüzde 9'un üzerinde yıllık ortalama büyüme oranlarına ulaşmış ve bu performansı ile reel büyüme anlamında dünyanın Çin'den sonra en hızlı büyüyen ikinci ekonomisi olmuştur.

Bağımsızlığından beri ABD ve Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışan Kazakistan, günümüzde dış ekonomik ilişkilerinde Rusya'yı daha ön planda tutmaktadır. Bunun sebebi Rusya'nın Kazakistan'ın başlıca ticaret ortağı ve Kazakistan'ın petrollerini dünya pazarlarına ulaştırmak için kullandığı başlıca geçiş ülkesi olmasıdır.

Türk Kültür ve Medeniyeti İçerisinde Kazak Türkleri ayrı bir yere sahiptir. Kazak kültür ve medeniyeti Umum Türk kültürünün bozkır özelliklerini yaşata gelen bir parçasıdır. Türk milleti muhtelif coğrafyalarda cereyan eden tarihi maceraları içinde kültürel anlamda bir birikime sahip olmuşlardır. Aynı çiçekten uçuşup başka başka yerlerde açan tohumlar gibi muhtelif coğrafyalarda boy vermişler, devletler kurmuşlardır.

Kazak bozkırları uçsuz bucaksız bir ülkedir. Kazak Türklerinin büyük kısmı Altaylardan Ural dağlarına, Güneyde Semerkant vadilerine kadar uzanan alan içinde asırlarca konar-göçer yaşadığı için dış kültür tesirlerinden de uzak kalmışlardır.

¹⁰ <http://www.haliluluer.com/tr/sayfa/Kazakistan> 4 Mayıs 2012

Bundan dolayı eski Türk kültür özlerini saklayabilmişlerdir. Bu bakımdan Kazak kültür yapısının tetkiki Türk Bozkır hayatının anlaşılmasında önemlidir.

Kazakistan'ın kültür tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Kazakistan'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çeşitli madenlerden yapılmış olan eserler motif bakımından Yenisey motiflerine benzemektedirler. Kazakistan ve Kırgızistan bozkırları kültür bakımından Yenisey Türk Kültür izlerini taşır. Kazakistan'da Hun Devletine ait kurganlarda bulunan eserlerden ortaya çıkarılan mezar taşları, kayalar üzerindeki yazılar ile tamgaların aynı Yenisey kalıntılarındaki görmek mümkündür. Özellikle son zamanlarda Kazakistan'da bulunan Köktürkçe mezar kitabeleri üzerinde çalışan Türkolog ve arkeologlar Kazakistan'daki Türk varlığının eskiliği konusunda çok önemli belgeler ortaya çıkarmışlardır. Bundan başka Altaylar'da bulunan demir eritme ocaklarına Kazakistan bozkırlarında da rastlanmaktadır. Güney Kazakistan'daki Çangal mevkiinde oldukça yeni devirlere ait ok uçları, tirkeş parçaları ve kama sapları bulunmuştur¹¹. Altaylara giden seyyahlar da ora halkının mahir demirciler olduklarını kaydetmişlerdir. Yakın zamanlara kadar Altay bıçakçıları Rus bıçakçılara tercih edilirmiş. Altaylı demirciler bilhassa kaynak tekniğinde çok usta imişler. Bu bilgiler Kazak Türklerinin Bozkır Kültüründeki yerini tayinde önemlidir.

Bozkırlının ekonomik hayatında önemli bir yer tutan at siyasi hayatında da önem kazanmıştır. Bozkırlıya hakimiyet ruhu aşılıyarak, güçlü bozkır devletlerinin kurulmasında en önemli unsurlardan birisi haline gelmiştir. At bozkır insanının sosyal, siyasi, ekonomik ve dini hayatında çok yönlü olarak rol oynamış ve bozkır kültürünün oluşumundan çok gelişiminde en önemli unsur olarak etkisini hissettirmiştir. Kazaklar da Türk'ün bu önemli icadını hayatlarının merkezine yerleştirmişler ve bunu halen de sürdürmektedirler. Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük öneme haiz olan atın yetiştirilmesi işine Kazaklar da büyük önem vermiştir. Bozkırın küçük, kaba kıllı atı çok dayanıklı ve süratlidirler. Savaşlarda ve bozkır sulhunu bozan kan davalarında at hareketlilik sağladı. Büyük at sürülerinin sahibi olmak, ekonomik değerinin çok üzerinde itibar sağladı. Çocuklar küçük yaştan

¹¹ Kazakistan'ın arkeolojik zenginliği hakkında bkz, **Kazakistan Tarihi I**, Kazakistan Respublikasının Eğitim Ministrligi, Atamura Yayınları, Almatı 1996.

itibaren at binmeyi öğrenirlerdi. Kazak çocukları ilk defa ata bindiğinde toy
12
yapılırdı . Kazaklarda atın önemi çok büyüktü, destanlarında bile kişileştirilmiş
atların bulunduğu görülmektedir.

Bozkır hayatı Kazak Türkçesiyle *caylav-kıstav* yani yaylak ve kışlakta geçer. Türk tarihinde "yayla" deyiş ve anlayışı pek fazla değişmemiştir. Kışlak yani kışla deyimi ise öyle olmamıştır. Kışlak, bazen bir vadi, bazen bir köy ve bazen de bir şehir olmuştur. Hiç şüphe yok ki geniş bölgelere yayılmış Türk kavimleri arasında, bu çeşit hayat tarzının türlü şekilleri vardır. Bölge, iklim hususiyetleri bu çeşit yaşayışlar arasında önemli ayrıntılar meydana getirmiştir. Yayla ve kışla sözleri eski/yeni dönemlerde Türklerin hayatlarının vazgeçilmez iki bölümünü meydana getirirdi. Türklerde, hem yazlık ve hem de kışlık oturma yerlerinin, ayrı ayrı değerleri vardır. Biri diğerini tamamlardı. Biri olamadan diğerinin de önemi olmazdı. Tabii olarak, her iki kelimenin taşıdığı mana da çok genişti. Kış evi veya kışlak ifade edildiği gibi bir köy, bir şehir olabilirdi. Ayrıca kışlak kışın barınılabilen, rüzgarlardan korunaklı ve soğuk olmayan evsiz bir yer de olabilirdi. Bir gerçek varsa, gerek kışlak ve gerekse yaylağın eski dönemlerde Türklerde, kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmış olmasıydı. Her Türk topluluğunun nerelerde yazlayıp ve nerelerde kışlayacakları kesin töreler ile belirlenmişti. Bu hayat tarzı Türklerin en eski devirlerinden itibaren görülmektedir. Mesela, Göktürkler aslen göçebe idiler. Çin kaynaklarının da kaydettikleri gibi onlar çadırlarda oturuyorlardı. Arabaların üzerinde keçe çadırdan evleri vardı. Kazak Türklerinde göçebe hayat Türk kültüründeki göçebe tarzının bir örneği gibidir. Kazaklar hakiki bir konar-göçer halk olup, bütün yıl boyunca bozkırda dolaşır ve ikametgahlarını her zaman sürülerine gıda temin edebilecek yerde kurarlardı. Gelenek, adet, düşünüş tarzı, kısaca Kazaklar'ın bütün hayat ve hareketleri mezkur hayvan göçlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Fakat Kazaklar gibi çok hayvan besleyen halklarda plansız dolaşma katiyen tasavvur edilemez. Hayvan besleyen kimse, pek tabii olarak her şeyden evvel sürüsü için en faydalı yerleri düşünecektir. Yukarıda belirtildiği gibi göç alanları gelişigüzel değildi. Her kabilenin geleneksel bölgeleri vardı . Genellikle, kışlamak için aynı

¹² Nıgmet Minjan, **Kazaktın Kısakaşa Tarihi**, Jalın Baspası, Almatı 1994, s.389-390.

¹³ **Kazak SSR Tarihi; Köne Zamannan Buginge Deyin, III**, Kazak SSR Gılım Yayını, Almatı 1982, s.54-55; Minjan, **a.g.e.**, s.314-315.

gruplar, aynı yerlere giderdi. Burada akrabalık bağlarına göre yan yana oturulurdu. Yaz aylarında, büyük gruplar parçalanarak, daha ufak gruplar halinde yazlıklara çıkılırdı. Bu durum, Türk göçebe kültürünün getirdiği hayatın gelişigüzel, kara düzen bir göçebe hayatından ziyade plânlı bir iş olduğuna örnek olması bakımından önemlidir. Eski Türkler, yaz ayları için zaruri olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşa ediyorlardı. Kazaklardaki durum bilinen Türk göçebe hayatının bir benzerini oluşturuyordu.

1.2. KAZAK TÜRKLERİ'NİN DİLİ VE EDEBİYATI

1.2.1.Kazak Türklerinin Dili

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak grubu lehçelerine dahil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazak Türkçesi, Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik göstermektedir. Kazak Türkçesi, Kazakların hayat şartları içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtasıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uymuş bulunmaktadırlar. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Ayrıca İslamiyetin kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hakimiyetinin yayılması ile de Rusçadan alıntılar yapılmıştır. Arapça ve Farsçadan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Rusçadan etkilenmiş ve önemli sayıda kelime almış, kavram ve gramer çevirisi yapmıştır. Kazak Türkçesi; kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur. Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabesini kullanırlar. 1928'de Latin alfabesine geçerler. Ancak 1940 yılında, Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda, bu alfabeden vazgeçilerek Kiril alfabesi kabul edilir. Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılır. Bağımsızlık ilan

edildikten iki yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilir. Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

1.2.2.Kazak Türklerinin Edebiyatı

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı (avız edebiyeti) vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden farklıdır. Kazaklarda halk türküsüne "jır" veya "ölen", türkü söyleyen kişiye de "jırav" veya "ölenşi" denir. Ağıt türünden olan şiirler muhtevalarına göre "yestürdi", "könül aytu" veya "coktav" adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere "tolgan" denir. "Akın" adı verilen Kazak halk ozanları irticâlen şiir söyler, diğer akınlarla atışır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına "aytısu" adı verilir. Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden "koştasu" adlı türküler, Kazaklar arasında en çok rağbet gören türdür. Bu türküler vasıtasıyla Kazaklar, Rus istilâsına karşı tepkilerini dile getirmiş ve halkı isyana davet etmişlerdir. Bu türkülerde Kazak halkının tarihî macerası coşkun bir lirizmle anlatılır. Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klâsik İslâm medeniyetinin ürünleri Yûsuf ile Züleyhâ, Leylâ ile Mecnûn, Tâhir ile Zühre ile mahallî kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozı Körpeş ve Munlık Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir¹⁴. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerindedir. Köroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Köroğlu destanları ünlüdür.

Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında: Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl), Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) ve

¹⁶ Kazak Sovet Ensiklopediyası, 6, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975, s.227-230.

Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır. Bağımsızlıktan sonraki (1991) edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilasını ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar. Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulı, Çokan Velihanov ve İbray Altınсарın'dır. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azîm Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır. Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Çokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov'un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır. İbray Altınсарın ilk Kazak eğitimcisidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şerâitü'l-İslâm Müslümanlıktın Tutkası" adıyla bir ilmihal yazmıştır¹⁵.

Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf

¹⁶ Kazak Sovet Ensiklopediyası, 6, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975, s.227-230.

Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygıroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycaoğlu sayılabilir.

Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkararak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar "*Repressiya*" denilen, 1937- 1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur. Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafın, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir¹⁶. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde bilimsel yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "Abay Yolu" adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şairin "Fizikçinin Duası", "Az i Ya", "Yazının Ucu" adlı kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu dönemin diğer bir önemli ismi, tez çalışmamızda "Köşpendiler" romanını incelediğimiz İlyas Esenberlin'dir.

¹⁶ Kazak Sovet Entsiklopediyası, 6, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975, s.227-230.

II. BÖLÜM

2.1. İLYAS ESENBERLİN'İN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

2.1.1. İlyas Esenberlin'in Hayatı

İlyas Esenberlin 10 Ocak 1915'de Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya geldi. Çocukluğu ve ilk gençliği Kazakistan'da Kazak halkının tümüyle bir sosyal değişime tabi tutulduğu 1920-30'lardaki "felaket yılları" olarak bilinen açlık

17

ve yokluğun hüküm sürdüğü ağır bir döneme rastladı . Ailesi ağaç işleriyle geçimini sağlıyordu. Annesi ve babası bölgede meydana gelen kara çiçek hastalığı salgını sırasında hayatlarını kaybedince İlyas küçük kardeşi Ravnak'la birlikte çocuk yaşta öksüz ve yetim kaldı. Kardeşi akrabalarının yanına sığındı. Henüz dokuz yaşında bulunan İlyas ise kimsesiz, evsiz barksız yalnız başına yaşam mücadelesi verdi. Aç kaldı, bünyesi zayıf düştü, hastalandı. Yakınlarının yardımıyla çocuk barınağına (Detskiy Dom) yerleştirildi.

Burada eğitim hayatına adım attı. İlkokulu bitirdikten sonra Kızılorda'ya gitti ve burada yatılı okumaya başladı. Önce Rab-Fak'da, daha sonra ise *Almatmskiy Gorno-Metallurgiçeskiy İstitut/Tav-Kert de* öğrenimine devam eden İlyas Esenberlin 1940'da bu enstitüden mezun oldu. Eğitim yıllarında İlyas'ın özellikle Matematiğe büyük ilgisi olduğu görüldü. Daha büyük ilgi ve kabiliyeti ise Kazak folklorü ve edebiyatı sahasına yönelik idi. Dünya klasiklerini okumayı, resim yapmayı ve her Kazak Türkü gibi atlara büyük bir sevgisi vardı. Karakter olarak İlyas hayat doluydu ve güçlü bir hafızaya sahipti. Yaşamı ve hayatta kalma mücadelesi onu büyük bir sabır abidesi haline getirmişti.

Enstitüyü bitirdikten sonra çalışmak üzere Jezkazgan'a gönderilen Esenberlin'in bu ilk çalışma hayatı kısa sürdü. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk günlerde Sovyetlerin safında Almanlara karşı savaşmak üzere cepheye gönderildi.

1943 yılı sonunda cephede "Stariy Rus" önlerinde ayağından ağır bir yara aldı ve yaklaşık bir yıl Kostrom'da askeri hastanede tedavi gördü. Tedavisinin tamamlanmasının ardından sakat olarak Kazakistan'a, Almatı'ya döndü. Burada

¹⁶ **Kazak Sovet Ensiklopediyası**, 6, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975, s.227-230.

"Jazuvşı" yayınevini yönetti. Aynı zamanda Kazak Devlet Flarmonisi müdürlüğünü yürüttü¹⁸.

İlyas Esenberlin, Sovyet çevrelerinin tüm ikazlarına rağmen, "halk düşmanı" ilan edilen ve bundan dolayı Kazakistan'daki *Kızıl Kırgın* operasyonu kapsamında 1937'de kurşuna dizilen meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in (Hamza Jusupbekov'un) kızı ile evlendi. İşte o andan itibaren Sovyet hükümeti tarafından takibe alındı. Önce işten uzaklaştırıldı, hemen ardından mahkemeye verilerek tutuklandı. 1949'da mahkemenin verdiği karar üzerine 10 yıl süreyle Karakum Kanalı'nın yapımında çalışmak üzere çalışma kampına gönderildi. Bu ceza aslında onu ölüme mahkum etmek anlamına geliyordu. İlyas, açlığın, ölümün kol gezdiği bu çalışma kampından sağ dönmeyi başaran çok az mahkumdan biri oldu. İlyas Esenberlin ancak Stalin'in ölümünden sonra bir nebze rahat nefes alabildi. Takibat ve koğuşturmaları hafifledi. Mesleğini icra etmek üzere karısıyla birlikte madende çalışmak üzere bu defa Semipalatinsk'e gitti.

İlyas Esenberlin mesleki çalışma hayatı yanı sıra siyasi-idari faaliyetler içerisinde de yer aldı. Esenberlin 1937'de henüz öğrenci iken Kazak SSR'in ilk anayasasının kabul edildiği Kazakistan Sovyeti'nin olağanüstü toplantısına delege olarak seçildi. Üniversiteyi bitirdiği 1940 yılında KPSS üyesi oldu. 1942-47 yılları arasında Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi (KP OK) müşaviri oldu. 1971 yılından itibaren Kazakistan Yazarlar Birliği'nin ikinci sekreterliği görevlerinde bulundu. Esenberlin 5 Ekim 1983'de 68 yaşında Almatı'da kalp krizinden öldü. Geride çok sayıda eser bıraktı¹⁹.

2.1.2. İlyas Esenberlin'in Edebi Kişiliği ve Eserleri

Esenberlin'in edebi kişiliğinin oluşmasında meşhur Kazak akını ve iyi bir söz ve saz sanatkarı, müthiş bir dombıra ustası Kakbay'ın büyük tesiri oldu. Kakbay dombıra ustası olması yanı sıra Kazak sözlü edebiyatına hakimdi. Eski destan ve şiirlerin büyük kısmını ezbere biliyordu. İlyas onun icra ettiği bu eserleri dinleyerek Kazak sözlü edebiyatının büyük şahsiyetlerini; Asan Kaygı'yı, Buhar Jırav'ı,

Kazak Sovet Ensiklopediyası, c.4, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1974, s.180.

¹⁹ **Kazak Sovet Ensiklopediyası**, c.4, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1974, s.180.

hayatları destanlaşan ve ileride romanlarının konusu olacak olan Kazak kahramanlarını, Edige'yi, Koblandı'yı, Kenesarı'yı ve onların verdiği mücadeleyi uzun uzun dinledi.

Yazı hayatına daha Çocuk Barınağı'nda kaldığı sırada duvar gazetesi için yazdığı şiirlerle başlayan İlyas Esenberlin, edebiyat çalışmalarına savaştan sonra geldiği Almatı'da ağırlık verdi. İlk edebi eserlerini de bu yıllarda kaleme almaya başladı. Edebiyatın birçok alanında (şiir, öykü, piyes, roman, senaryo) eserler kaleme aldı. Edebi eserlerine şiirle başladı. 1945 yılında "Ayşa", "Sultan" poemalarını (şiirlerini) yazdı. "Adamgerşilik Turalı Jır" (İnsanlık Şiiri) şiir antolojisini 1949'da yayınladı. İhtilalci, Bolşevik A. Mayötovk'a ithaf edilen "Bolşevik Şiiri" (Destanı)'nı 1957'de, "Birjan sal Tragediyası Destanı"nı 1959'da yazdı. "Nehir Kıyısında" öyküsü 1960'da, "Dalgalandı Esil" öyküsü 1965'de yayımlandı. "Aykas" (1966), "Katerli Ötkel" (1967), "Gaşıktar" (1968), "Kahar" (1969), Almas Kılış (1971), "Altın Kus" (1972), "Jantalas" (1973), "Kölengenmen Korgay Jur" (1974) romanları Kazak Sovyet Edebiyatının önemli eserleri arasına girdi. "Aykas" romanı 1968'de devlet ödülüne layık görüldü. Esenberlin'in Rus dilinde yayınlanan "Pesnya o Çeloveke" (İnsan Şarkısı) romanı 1958'de Çince'ye tercüme edildi. "Tavdağı Tartıs" (1962) piyesi Almatı Çocuk Tiyatrosu'nda sahnelendi. M. Erzinkyan'la birlikte yazdığı "Kuyma" (1961) senaryosu ile yapılan film bütün Sovyetlerde, Macaristan, Polonya ve Bulgaristan televizyonlarında ekrana geldi²⁰.

Eserlerini ana dilinde yazan Esenberlin'in hemen hemen tüm eserleri Rusça'ya çevrildi. Çevirisinin yaptığımız "Almas Kılış" adlı eseri "Zagovorenniy Meç" adıyla 1973'de yayımlandı. "Gaşıktar" romanı Özbek dilinde yayımlandı. Esenberlin K.D.Uşinskiy'nin "Engimeler ile Ertegiler"ini 1945'de, M. Julyavskiy'nin Vietnam hayatını anlatan "Kızıl Darya" (1956) romanlarını Kazak diline çevirdi. Esenberlin "Enbek Kızıl Tuğ" nişan ve madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

İlyas Esenberlin yayınevi editörlüğü yaptığı dönemlerde yakın arkadaşları Kapan Satıbalidin, Şaken Aymanov, Oljas Suleymenov gibi meşhur sanat ve edebiyat

²⁰ "Kazak "Sovet "Entsiklopediyası, 6, "Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975, s.227-230.

ustalarının yer aldığı sinemaya da emek verdi. Çok sayıda filmin redaktörlüğünü yaptı. Çok sayıda senaryo ve piyes yazdı.

Esenberlin, Kazak halkının tarihini ve kültürünü araştırmaya büyük önem verdi. Kütüphane ve arşivlerde birinci derece kaynaklara kadar inerek araştırmalar yaptı. Sovyet döneminde her yazara nasip olmayacak birçok ödüle layık görüldü. Aldığı ödüllerden bazıları; Enbek Kızıl Tuğ Ordeni, Kurmet Belgisi Ordeni, Askeri Hizmet Madalyası, Leningrad Savunması Madalyası, Kazak KSR Devlet Premiyası Juldegeri.

III. BÖLÜM

3.KELİME TÜRLERİ

3.1.İSİM CİNSİNDEN KELİMELER

3.1.1. Çokluk Ekleri

Kazak Türkçesinde çokluk ekinin +lAr, +dAr, +tAr biçimleri vardır. Ünlüyle ve v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +lAr kullanılır: balalar, şeşeler (anneler), küyevler (damatlar), oylar (düşünceler). +dAr şekli, tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: adamdar (adamlar), taldar (dallar), tağamdar (yemekler), qızdar (kızlar). +tAr şekli ise tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: jigitter (yiğitler), ayaqtar (ayaklar), bastar (başlar), Qazaqtar (Kazaklar), köylekter (gömlekler).

Osı küngi türikmender. . . . . (43/1261)

Qasım men onın serikteri. . . . . (257/7649)

qaza tapqan meyirban erlerimizdin qünın tölesin (258/7680)

peçengterdi künbatisqa, karluktardı, qazirgi qaraqalpaqtardı.. (43/1262)

3.1.2. İyelik Ekleri

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. İyelik ekleri aşağıdaki gibidir:

teklük çokluk

1. kişi +m +mIz 2. kişi +n +nIz; +lArIn; +lArInIz 3. kişi +I; +sI +I; +sI

al senin üyin bar, jerin bar, qalaların bar... (23/669)

On ulıñız da almas kezdiktey. . . . . (71/2114)

Aqsaq Temir urpaqtarı .... (118/3503)

3.1.3. Hâl Ekleri

Yalın Hâl

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de yalın hâl eksiz olarak kullanılır: küyev (damat), ötil (dilek, arzu), iş (iç), qoyan (tavşan), töre.

İlgi Hâli

İlgi hâli eki +nIn, +dIn, +tIn'dir. Ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nIn,; tonlu ünsüzlerden sonra +dIn,; tonsuzlardan sonra ise +tIn şekli kullanılır: balanın, akenin (babanın), özimin (kendimin), hatının (hatunun), bizdin (bizim), tildin (dilin), kızdın (kızın), Qazaqtın (Kazak'ın), jaqsılıqtın (iyiliğin).

Osı şabuvıl biz**din** birligimizdin (25/730)

Bir mın üçjüz qırıq ekinşi jılı Batuv**dın** (2/43)

Ügedey men Jağatay**dın** urpaqtarına (2/56)

Joşıdan tuvğan balalar**ının** (2/52)

Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +nI; +dI; +tI' dir. İlgi hâlinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra +dI; tonsuzlardan sonra ise +tI şekliyle kullanılır: balanı (çocuğu), akeni (babayı), özimdi (özümü), tondı (elbiseyi), qardı (karı), toptı (topu), attı (atı), araptardı (Arapları). Yükleme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklindedir:

Saraydağı handar sarayı Gülstand**ı** . . . (33/980)

Moğolstand**ı** almaq oyı bar. (34/986)

Batır Sayand**ı** ol burın körmegen (34/1003)

at**ın** atauvğa aldenege auvzı barmay .... (33/962)

Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğa, +ge; tonsuzlardan sonra +qa, +ke şekliyle kullanılır: bizge (bize), adamğa (adama), atağa (ataya), balağa (çocuğa), urısqa (Rusa), beynetke (meşakkate), jalğızdıqqa (yalnızlığa), qazaqqa (Kazak'a). İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi +A şekliyle yapılır ve iyelik ekiyle yönelme eki arasında zamir n'si sesi girer: tamağına (yemeğine), betine (yüzüne), avzına (ağızına), balama (çocuğuma), üyine (evine).

Şıngışhannan keyin бүkil alemge atı şıqqan (2/54)

Bitimge kelisetin boldıq, bizge tiymeydi (54/1587)

Qaraqurımğa bağıniştı elgejar salıp (3/63)

qaytadan Aqsuvğa qayttı (149/4402)

Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuzlardan sonra +tA şekliyle kullanılır: balada (çocukta), kölde (gölde), tavda (dağda), caylavda (yaylada), vaqıtta (vakitte), atta, tasta (taşta), ağaşta (ağaçta).

Moğolstanjerinin şetindegi ... (158/4662)

Âbilqayır han üyde otırğandardı. (28/809)

sultandarı basqarğan Egiypetjetinde ..(24/705)

Ayqasa qalğan künde de .... (31/909)

Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +tAn kullanılır: estilerden (akıllılardan), köşeden (sokaktan), jazuvdan (yazıdan), baladan (çocuktan), kitaptan, attan, qazaqtan (Kazak'tan), ottan (ateşten). İyelik eklerinden sonra (çokluk 1. ve 2. şahıs hariç) ayrılma hâli eki +nAn şekline girer: atımnan (atımdan), atınnan (atından), közinen (onun gözünden), basınan (başından).

Ügedey, Jağataydan tarağan.. ..(2/39)

Joşıdan tuvğan balalarının.. . . . (2/52)

..qazaqtan qız alıp . . . (20/584)

Ertisten ari Jonğar tauvına qaray köşip .. (42/1245)

Qülaştap tartqan qayın sadaqtan. . . . . (44/1311)

Sonınan Jonğar tauvınan Jetisuvğa auvıp ... (51/1494)

Vasıta Hâli

Vasıta hâli eki Kazak Türkçesinde ekleşmiş şekilde görülür. Ünlüyle ve tonlu ünsüzlerle (z ve j hariç) biten kök ve gövdelerden sonra +menen ve kısalmış şekli +men; z ve j ünsüzlerinden sonra +benen, +ben ve tonsuz ünsüzlerden sonra da +penen, +pen şekilleriyle kullanılır: közimen (gözüyle), balamen (çocukla), qalammen (kalemle), közbenen (gözle), qızben (kızla), atpen (atla), jippen (iple).

Ertis **pen** Tobıl özenderinin arısındağı ... (43/1260)

sender biz**ben** qandas elsinder ... (54/1583)

sada**qpen** atıp, ne bolmasa ... (44/1285)

... işi qalın kiygiz**ben** adiptengen .... (94/2774)

segiz kündey jauvın quvğan orıs **pen** Qıpşaq... (55/1618)

Eşitlik Hâli

Eşitlik eki olarak, Eski Türkçedeki teg "gibi" benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +dAy; +tAy şeklinde kullanılmaktadır. Eşitlik eki için -şA şekli de kullanılır: şatırınday (çadır gibi), bittey (bit kadar), tavday (dağ gibi), torgınday (ipek gibi), jigitşe (yiğitçe), qusşa (kuş gibi), soldatşa (askerce, asker gibi).

Jeyhün özenin**dey** tasığan jırın üşin .... (52/1521)

segiz kündey jauvın quvğan orıs pen Qıpşaq... (55/1618)

jauvın aldap tūsiruv aylası da özderin**dey** köşpeli el.. (56/1641)

tauvekel dep, erkek**şe** kiyinip (160/4712)

3.1.4. Aitlik Eki

Aitlik eki tonsuz ünsüzlerden sonra +qı, +ki; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğı, +gi'dir: meydandağı (meydandaki), bugingi (bugünkü), avzındağı (ağzındaki), ertengi (yarınki), keşegi (dün), burınğı (önceki), qazirki (şimdiki), sırtqı (dıştaki, dış), keşki (akşamki).

Muhamed-Şaybaniy, tanerteng**i** urısqa ... (237/7051)

Arıq Büğ**i** osı küng**i** Orta Aziya ölkesi . . (18/535)

Daştı Qıpşaq handıǵın küşeytuvdegi alǵaşqı ... (22/652)

... batıs jaǵında, qırqa önirindegi oba tas ... (38/1130)

3.1.5. Soru Eki

Kazak Türkçesinde soru ekinin ünlüsü a, e'dir. Baştaki ünsüz de m, b veya p'dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n, n, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe olur: bala ma (çocuk mu), üy me (ev mi), tam ba (mezar mı), ton ba (elbise mi), tan ba (tan mı), jaz ba (yaz mı), köylek pe (gömlük mi), toq pa (tok mu).

Sayın ordasın köşiruvge jarar **ma?** ... (39/1158)

.... jurtt onın oyına túsiner **me?** ..... (45/1336)

Âli kelgen joq **pa?** — dep suradı. .... (60/1778)

Âlde özin barıp qaytasın **ba?** ..... (60/1781)

3.2. ZAMİRLER

3.2.1. Kişi zamirleri

Kazak Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır: **teklik çokluk** "men, biz, sen, sender, ol, olar". İkinci şahıslarda nezaket şekli olarak, "siz, sizder" kullanılır. "Siz" hem çokluk ikinci şahsı, hem teklik ikinci şahsın nezaket şeklini anlatır. Böylece şahıs zamirlerinin sayısı artar. Zamirlerin hâl ekleriyle kullanılışı şöyledir:

Men asıqpaǵanmen, olar asıǵadı. .... (65/1916)

Quday riyza, **biz** riyza. ... (71/2104)

Sonda **sizder** hannın qızdarın. ... (257/7675)

Olar öz elderine jetkenşe. ... (267/7963)

Yalın hali. İlgı hali. Yükleme hali. Yönelme hali. Bulunma hali. Ayrılma hali. "men menin meni maǵan mende menden", "sen senin seni saǵan sende senen", "ol onın onı oǵan onda onan", "biz bizdin bizdi bizge bizde bizden", "siz sizdin sizdi sizge sizde sizden", "olar olardı olardı olarǵa olarda olardan".

Menin qızım Ğayıp-Jamal-Sultan-Begim . . . (10/279)

"Qaysısı eken **mağan** ajal akeler!" . . . . . (14/398)

"Bular **bizden** ürikti me?" . . . . . (127/3768)

Onın Daşti Qıpşaqın eldik . . . . . (268/7990)

3.2.2. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri "öz" (kendi) kelimesidir: özim (kendim), özin, özi, özimiz, öziniz, özderi.

Öz ökesin **özi** öltirgen ayelmen ... (130/3847)

alde **özi** ölimjazasına büyrğan ... (129/3832)

..ol **özünün** batırları men askerin....(127/3780)

Özimiz ane şabilamız, mine şabilamız dep.. (157/4623)

3.2.3. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Kazak Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bul (bu), mına (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o). Bu asıl işaret zamirlerinin yanı sıra, şu kelimelerde işaret kavramı belirtirler: anav (şu, o), mınav (bu), sonav (ta, te, orada), osınav (şunlar), mınalar (bunlar). bular (bunlar), sona (onlar), ene (o, işte), eneki (işte, oradaki).

Bul köpten beri oylapjürgen armanım.. ..(164/4852)

... **ol** qoynına qanday şubarjılandı salıp alğanın endi tüsindi. (240/7165)

.... **sol** sandıqtın tübindejatqan qazına. (252/7520)

Bul söz özine qarsı .... (253/7549)

3.2.4. Belirsizlik Zamirleri Kazak Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: Külli (tümü), barşa (tümü), bir-neşe (bir ikisi), qaysı (hangisi), bütin (bütün), birev (birkaçı), eşkim (hiç kimse), keybir (bazı), keybiri (kimisi), arkim (herkes), eşqaysısı (hiçbiri), aldekim (herhangi biri), köbi (çoğu), barlıq (tümü, bütün).

... soğıs tasiline **eşkimnen** kem soqpadı (254/7610)

Keybir körikti kiyingenderdin taqımdarında birjaq .. (3/74)

türki ruvlarının **köbi** Künşığıs.... (7/185)

Janibektin osılay üyretken **birneşe** kerege qanat ... (12/346)

3.2.5. Soru Zamirleri Soru yoluyla kelimelerin yerini tutarlar. Kazak Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, qalay (nasıl), ne, qay (hangi), nemene (ne), qayda (nerede), neşinşi (kazıncı), qaydan (nereden), qanşağa (kaça), qanday (nasıl), qaysı (hangi), qaysısı (hangisi).

Kimnin bul şanırağın qiyratıp ... (30/892)

Han **ne** aytsa, eki jağı birdey soğan könbek bolğan. (31/924)

Qaysısının jırı jurt kökeyine qonar bolsa, sol jendi dep sanalmaq (40/1176)

Sonda öziniz **qaysımızdı** layıq deysiz? (90/2658)

3.3. SIFATLAR

Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki grupta ele alınabilir.

Niteleme Sıfatları, Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kazak Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: qara (kara), aq (ak), erikken (aylak), şirik (çürük), tın (dinç), aşulı (öfkeli), paydalı (faydalı), kündelik (gündelik), üysiz (evsiz), aqılsız, balasız vs.

Bir **qara** qazaqtın tağdırının özine osınşama salmaq salğanına ... (17/483)

Qara halıq öz betimen birimen-biri soğıspaydı (22/646)

Bunun barin istegen **qara** quldardan şıqqan batır (24/713)

Aq tütek boranday qaharınajan şıdamağan Qobılandı ... (26/772)

Belirtme Sıfatları, nesnelere çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

3.3.1. İşaret Sıfatları

Kazak Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu), o, ol (o), mına (bu), osı (o), ano (o), sol (o).

Bul dastürdi alemdi biylegen . . . . (31/912)

Mine, **osı** dauv Arğın, Qıpşaq arasında...(31/918)

îya, **ol** angimege dejeti jıldan asıp ketti . . . (33/960)

Sol ösekti qazir qayta şığarğanda ne tappaq? . . . . (36/1060)

3.3.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: Bir, eki, üç, dört, bes, altı, jeti, segiz, toğız, on, jıyırma (yirmi), otız, qırırq (kırk), elöv (elli), alpıs (altmış), jetpis (yetmiş), seksen, toqsan, jüz, min (bin), million. jıyırma ağaş (yirmi ağaç), toğız öy (dokuz ev), besjıl (beş yıl).

Sıra Sayı Sıfatları Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(ı)nşı, -(i)nşi ekleri getirilerek yapılır: besinşi (beşinci), altınşı, qırırqınşı (kırkıncı), birinşi, ekinşi (ikinci), üşinşi, jetinşi (yedinci).

Kesir Sayı Sıfatları Kazak Türkçesinde kesir sayı sıfatında, ilk sayının üzerine ilgi hâli veya ayrılma hâli eki gelir: üstin ekisi (üçte iki), bestin biri (beşte bir), jüzdin besi (yüzde beş), besten bir (beşte bir), onan üç (onda üç), mınnan üç (binde üç) gibi. Şu yapılar da kesir sayı ifadesi vermektedir: jarım alma (yarım elma), şiyrek sağat (çeyrek saat).

Üleştirme Sayı Sıfatları Üleştirme sayı sıfatlarında sayılar tekrar edilir ve ikinci sayının üzerine -dAn, -tAn, -nAn ayrılma hâl eki getirilir: eki ekiden (ikişer), on onnan (onar), üç besten (üçer beşer), altı altıdan (altışar), birden ekiden (birer ikişer). Kazak Türkçesinde ayrıca birden yediye kadar olan sayılara gelen -Av ekiyle yapılan topluluk sayı sıfatları da bulunmaktadır: birev (bir tane), ekev, üçev, törtev, besev, altav, jetev.

Batıstı aluvğa bul jolı attangan asker **üş jüz mın!**...(3/81)

.... yağniy **bir mın eki jüz qırırq birinşi** . . . . (4/90)

on adamnın **bireuvi, ne ekeuvi, üçeuvi, tipti** odan köbi____(1/17)

Endi **üşeuviden** alıp sındırındar.. . . . (155/4580)

3.3.3. Belirsizlik Sıfatları Nesnelere belirsiz olarak belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barşa (bütün, tüm), keybir (bazı), az, köp (çok), birtalay (hayli, epey), bütün (bütün), бүкіл (bütün), birqanşa (birkaç), birneşe (birkaç), pelen (falan), eşbir (hiçbir).

Al endi **birtalay**.....(137/4049)

örbiy túskenin sezgen **keybir** ruv bastıqtarı . . . . (183/5441)

Birneşejıl keyin Tilenşi ulı Şalkiyizjırau.. . . . (183/5445)

Osı sözden keyin **bükil** Alşın jağı . . . . . (186/5512)

3.3.4. Soru Sıfatları Nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: qay (hangi), qaysı (hangi), qalay (nasıl), qanday (hangi), qanşa (kaç), neşe (kaç).

Qaydan keldi?".....(141/4167)

Moğolstandı **qalay**jauvdan qorğap qalarsın! . . . . (153/4514)

Qay ruvdansın? . . . . . (153/4531)

Özderi **qanşa**jurt?.....(154/4543)

3.4. ZARFLAR

3.4.1. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, etkileyen zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: Bugin (bugün), bılır (geçen yıl), erten (yarın), erteli-keş (erken-geç), erte (erken), burın (önce, eskiden), tün (gece), tünevğünü (geçenlerde), күндіз (gündüz), күnboyı (gün boyu), күндіз-tüni (gece gündüz), күn sayın (her gün), күn-tün (gece gündüz), күnilgeri (evvelki gün), keyin (sonra), toqtavsız (durmadan), üzdiksiz (aralıksız), dayım (daima), qısta (kışın), jazda (yazın), keş (akşam), aqşam, ezirşe (henüz), eli (henüz).

kündiz-tüni tınbağan qus qiyquvı . . . (37/1098)

Muhammet payğambar tuvmastan mınjıl **burın**.. ..(42/1227)

Ötkenjılı menimen en bolmasa bir martebe . . . . .(212/6301)

Keşegi ötinişime javap bermedin ğoy, sultanım. ... (212/6323)

3.4.2. Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır: keri (geri), tömen (aşağı), joğarı (yukarı), ilgeri (ileri), alğa (ileri), aldı (ön), alda (önde), beri, ar jaq (öte), sırtqarı (dışarıya), qarsı (karşı), işkeri (içeri), tısqarı (dışarı), astı (aşağı).

Eniysey özeninin **joğarı** jağı. . . . . (53/1551)

.. ..şara men altın keseni akep, **tömenirek** tize bükti. . . . . (213/6339)

qabırğanın ne **tömengi**, ne **joğarğı** jağına. . . . . (245/7304)

Burındıq **beri** qaray köşken. . . . . (261/7781)

3.4.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: lezde (ani), andavsız (ansızın), abaysızda (ansızın), kenetten (birdenbi-re), birden, bulay (böyle), bunday (böyle), olay (öyle), sonday (öyle), jıldam (çabuk, tez), qısqa (kısa), uzın (uzun), osılay (böyle), osınday (böyle), mınanday (şöyle), tez, şapşan (çabuk), razı (memnun), zorlap (zorla), jaqsı (iyi, güzel), birte-birte (yavaş yavaş).

Munday askerdi mamlyuvkter qura bildi. . . . . (23/683)

tezirek emdetuv kerek. . . . . (102/3020)

Men seni, Jağan, **jaqsı** körip aldım. . . . . (212/6298)

Ükimderine **razımın**, iygi jaqsılar. . . . . (134/3975)

3.4.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kazak Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: bek (gayet), biraz, az-maz (biraz), kem (az, eksik), tım (pek, çok), jetkilikti (oldukça), artıq (fazla), asa (fazla), az, köp (çok), siyrek (seyrek), birtalay (hayli), onşa (onca), cüzdey (yüzlerce), ondan (onlarca).

Quldın namısı handikinen **kem emes**. . . . . (111/3286)

. ...hannın onjağınan **köp** orın aldı . . . .(133/3951)

öz oylağanınan eki-üş ese **kem** bop şıqtı. . . . .(137/4052)

Birazın darğa asıp öltirgen. . . . .(255/7583)

3.4.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: nege (niçin), ne üşin (ne için), qalay (nasıl), qanday (nasıl), nege (niye), qaşan (ne zaman), qaşannan (ne zamandan).

Osınşama biz ne **üşin** alıstıq. . . . .(97/2878)

"Bul ne qılğan qız? **Qaydan** keldi? . . . . .(141/4166)

Janibek osının barın **nege** istedi? . . . . .(206/6125)

adamdı **qalay** kinalauvğa boladı . . . . .(248/7380)

3.5. FİİLLER

Şahıs Ekleri Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahıs gösteren eklerdir. Kazak Türkçesinde şahıs ekleri üç gruptur:

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -mIn; -pIn -bIz; -plz
2. Şahıs -sin -sIndAr; -sIzdAr; -sIz
3. Şahıs -0 -0

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -m -k
2. Şahıs -n -ndar; -nlzdAr; -nlz
3. Şahıs -0 -0

Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek vardır.

teklik çokluk

1. Şahıs -AyIn -ayıq, -eyik; -yIn; -yıq, -yik
2. Şahıs -0 -ndAr; -nlzdAr, -nlz,
3. Şahıs -sIn -sIn 2.

3.5.1.. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır. urıppın (vurmuşum), körippin (görmüşüm), jetippin (yetişmişim), urıpsın, köripsin, jetipsin, urıptı, köripti, jetipti, urıppız, körippiz, jetippiz, urıpsındar, köripsinder, jetipsinder, urıptı, köripti, jetipti

Olumsuz şekli: urmappın (vurmamışım), urmapsın (vurmamışsın), urmaptı (vurma-mış); körmeppiz (görmemişiz), körmepsinder (görmemişsiniz), körmepti (görmemişler).

Burın soğıs **körmep** pe edinder?.....(136/4019)

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman üç şekilde yapılır.

1. Tip Görülen Geçmiş Zaman: -dı, -di; -tı, -ti eki kullanılır.

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde fiil tabanının sonuna -gan, gen; -qan, -ken eki ve onun üzerine de joq (yok) ve emes (yok) kelimeleri gelerek de yapılmaktadır: barğan jokpın (gitmedim), barğan emessin (gitmedin), kelgen joqpız (gelmedik), kelgen emessinder (gelmediniz).

2. Tip Görülen Geçmiş Zaman: İkinci şekli de -ğan, -gen; -qan, -ken ekiyle yapılır. Bu ek, söz konusu hareketin daha eski bir zaman diliminde yapılp bittiğini ifade eder. Alğanmın (aldım), kelgenmin (geldim), alğansın, kelgensin, ağlan, kelgen.

Olumsuz şekli: almağanmın (almadım), almağansın (almadın), almağan (almadı);

3. Tip Görülen Geçmiş Zaman: Üçüncü tip görülen geçmiş zaman şekli ünsüzle biten fiil tabanlarına -atın, -etin; ünlüyle biten fiil tabanlarına da -ytın, -ytin eki getirilerek yapılır. Bu ek her ne kadar basit zaman olsa da, eklendiği fiile geniş zamanın hikâyesini katmaktadır (aytatın "söylerdi", išetinsinder "içerdiniz", jeytinbiz "yerdik").

Olumsuz şekli: barmaytınmın (gitmezdim), barmaytın (gitmezdin), barmaytın (gitmezdi).

ar taraptan habarşılar da jete **bastadı** . . . . (137/4047)

jalğız özi qarsı şıǵuvğa bata **almadı** . . . . (250/7453)

bükil biylik asker bası Qasımğa **köşken** . . . . (260/7743)

bularjaqtarınan jebeni qarday boratıp, at **qoyatin**.. .. (43/1279)

Şimdiki Zaman

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Şimdiki Zaman Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır. Bu şekil gelecek zaman anlamı da vermektedir. alamin (alıyorum), isteymin (çalışıyorum).

Olumsuz şekli: almaymın (almıyorum), almaysın (almıyorsun), almaydı (almıyor).

2. Tip Şimdiki Zaman: İkincisi "otur-, jat-, jür-, tur-" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir: fiil + (ıp) + yardımcı fiil + şahıs eki. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur. Bu şekil, hareketin konuşma anında başladığını ve halen devam ettiğini gösterir. jazıp otırmın (yazıyorum), körüp jatırmın (görüyorum).

Bu kipin olumsuzunda joq (yok) kelimesi kullanılır: jazıp otırğan joqpın (yazmıyorum), jazıp otırğan joqsın (yazmıyorsun).

3. Tip Şimdiki Zaman: Üçüncüsü -(u)vda, -(ü)vde ekiyle yapılır: jazuvdamın (yazmaktayım), istevdemin (çalışmaktayım).

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzunda **emes** kelimesi kullanılır: jazuvda emespin (yazmamaktayım), jazuvda emessin (yazmamaktasın).

Biz de solay **oylaymız** . . . . . (258/7699)

Auvruv balanın sözine senuvge **bolmaydı** . . . (103/3043)

soyl jetpes jerge **kelip** toqtadı . . . . (262/7817)

auvzınan şıqqan mına hadiys ta sonı aytıp turğan **joq** pa? . . . (122/3630)

Gelecek Zaman

Gelecek zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Gelecek Zaman: Birincisi yakın gelecek zamandır. "jat-, jür-, otır-, tur" yardımcı fiilleriyle yapılır. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur.

el şetine jauv tiygeli **jatır** (146/4312)

"Asan Qayğı kele **jatır**" degen habar ... (177/5250)

özderi ali abden birige almay **jatır** (184/5463)

Olumsuz şekli: Olumsuz çekiminde *joq* kelimesi kullanılır: barğalı jatqan joqpın (gitmeyeceğim).

Jaratılğalı soğısıp kele jatqan **joqpız** ba? (258/7686)

baltırım sızdap jatqan **joq** qoy (25/740)

2. Tip Gelecek Zaman: İkincisi, ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır: tutamın (tutacağım), oqıymın (okuyacağım). Bu kipte şimdiki zaman ve geniş zaman anlamı da vardır. Türkiye Türkçesine "gidiyorum, giderim " şeklinde de aktarılabilir.

baribir men onı üyretip **alamın** ... (30/876)

Olumsuz şekli: tutpaymın (tutmayacağım), tutpaysın (tutmayacak).

3. Tip Gelecek Zaman: Üçüncüsü "niyet ifadeli gelecek zaman"dır; -maq(şı), -mek(şi) ekiyle ifade edilir. Ek, ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra -maq(şı), -mek(şi); m, n, n, z'den sonra -baq(şı), -bek(şi); k, p, t, s, ş'den sonra -paq(şı), -pek(şi) şeklindedir. almaqpın (almak niyetindeyim), kezbekşimin (gezmek niyetindeyim).

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: almaq/almaqşı emespın (almayacağım), almaq/almaqşı emessin.

Geniş Zaman Geniş zaman, ünsüzlerden sonra -ar, -er; ünlülerden sonra -r ekiyle kurulur.

Jıl öter, ğasır öter (225/6681)

Suvğa keter bala dariyadan şeginbeydi (227/6750)

Olumsuz şekli: bermespin (vermem), bermessin (vermezsin)

3.5.2. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa, -se ekiyle ifade edilir. alsam (alsam) bilsem (bilsem). Şart çekiminin sonuna -şı, -şi ekleri gelebilir. Bu ekler fiile 1. ve 3. şahıslarda pişmanlık; 2. şahıslarda rica ve emir anlamı katar: alsamşı (alsaydım ya), kelseşi (gelseydi ya). Şart çekiminin sonuna ğoy (koy) kelimesi eklenebilir. Bu da rica ve arzu ifade eder: alsam ğoy (keşke alsam), körsek qoy (keşke görsek), jazsandar ğoy (keşke yazsanız).

Qudaydınjazğanı osı bolsa, onı da köreyin (87/2592)

Balası özin nareste sanasa — hanjas boladı (89/2642)

.. .eger han iyem olay-bılay bola qalsa ... (90/2654)

Eger osı jolda qajırlı bola alamın desen, men senimen birmin (902677)

Olumsuz şekli: almasam, almasan, almasa; bilmesek, bilmesender, bilmese.

Bügin bolmasa, erten, erten bolmasa, bürsigüni (89/2650)

Gereklik Kipi

Gereklik kipi iki şekilde ifade edilir.

1. Tip Gereklik Kipi: Birincisi -uv, -üv, -v eki ve "kerek" kelimesiyle yapılır. Şöyle kurulur: Fiil + uv (, üv, -v) + iyelik ekleri +kerekjazuvım kerek (yazmalıyım), oqıvım kerek (okumalıyım). Bu kipin başında zamir kullanıldığı zaman, zamir ilgi hâlinde olur: menin jazuvım kerek, senin jazuvın kerek. Kerek yerine "qacet" kelimesi de kullanılabilir: meninjazuvım qacet, seninjazuvın qacet.

... ne isteuv **kerek?** (92/2729)

... tezirek emdetuv **kerek** (102/3020)

jurt közinşe taspın şökelenip öltiriluv **kerek** (102/3035)

Rabiyuv-Sultan- Begimnin közinjoyuv **kerek** (113/3350)

Âsker basqa eldi basıp aluvğa **kerek** (118/3505)

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: jazuvım kerek emes (yazmamalıyım), jazuvın kerek emes (yazmamalısın).

Bizge jazıqsız jandardın qanı **kerek emes** (95/2813)

altın periştege de, qulğa da **kerek emes** (111/3303)

2. Tip Gereklik Kipi: İkinci şekli -uv, -üv, -v eki ve teyis(ti) kelimesiyle yapılır. Fiil + -uv (-üv, -v) + iyelik ekleri + teyis(ti) körvim teyis (görmeliyim). Bu kipin başındaki zamir yalın hâldedir: men jazuvım teyis (yazmalıyım), sen jazuvın teyis (yazmalısın). Gereklik ifadesi qajet kelimesiyle de sağlanmaktadır: kelüvim qajet (gelmeliyim), baruvınız qajet (gitmelisiniz).

Budan ari quvuv **qajet** emes dep tüsingen ... (199/3917)

Saqtauvdın **qajeti** joq şıǵar. (225/6678)

Bıraq onı şeşuvdin qanday **qajeti** bar? (21/605)

Emir Kipi Kazak Türkçesinde emir çekimi için, her şahısta ayrı bir ek kullanılır. bastayım (başlayayım), köreyin (göreyim), alayın (alayım). Bunun yanında Kazak Türkçesinde rica veya istek ifadeli emir çekimi için, emir eklerine -şı, -şi ekinin eklendiği bir kuruluş vardır: tındaşı (dinlesene), tıdanızşı.

Özderinnin üyǵaruvların han ükimi **bolsın...** (31/914)

Tutqınjigitti alıp **kelsin** . . . . .(32/942)

Olumsuz şekli: bastamayım (başlamayayım), bastama (başlama).

İstek Kipi Kazak Türkçesinde istek çekimi iki şekilde yapılır.

1. Tip İstek Kipi: Birincisi -ǵay, -gey; -qay, -key ekiyle yapılır. barǵaymın (gideyim), işkeymin (içeyim).

Jaqsı, oylaniy **köreyin** . . . . .(71/2107)

Olumsuz şekli: barmaǵaymın (gitmeyeyim), barmaǵaysın (gitmeyesin).

2. Tip İstek Kipi: İkincisi -ǵı, -gi; -qı, -ki eki ve "keledi" kelimesiyle yapılır. Kuruluşu şöyledir: Fiil + ǵı (-gi; -qı, -ki) + iyelik ekleri + keledi istegim keledi (çalışasım gelir), barǵım keledi (gidesim gelir).

seni közinin qaraşığında saqtağısı **keledi** (90/2667)

Samarqantqa tövekeldin tizginin burğım **keledi** (105/3122)

Olumsuz şekli: istegim kelmeydi (çalışasım gelmiyor), istegin kelmeydi (çalışasın gel-miyor), istegisi kelmeydi (çalışası gelmiyor); barğımız kemleydi, (gidesimiz gelmiyor).

özine jaqsılıq istegen adamdardın qızmetin esine tüsirgisi **kelmeydi** (109/3226)

Senen sol bir aptalıq tirşilikti sürap alğım **kelmeydi** (110/3250)

Janibekke Alşın ruvların qosqısı **kelmeydi** (187/5544)

o dünyeye öz künamdı arqalap ketkim **kelmeydi** (218/6478)

3.5.3. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet çekimi, kip ve zaman eklerinden sonra "eken" (imiş) kelimesi kullanılarak yapılır.

2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti alğan ekenmin (almıştım), kelgen ekenmin (gelmişim).

3. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti baratın ekenmin (gelirmişim), oylaytın ekenmin (düşünmüşüm).

menin de amir-el-umera **ekenimdi** esinizge alsanız deymin. (242/7724)

Rabiyuv-Sultan-Begimnin inisi **ekenimdi** bilmeysin be (244/7267)

Seninjaqın adam **ekenin** tutqınğa ayan ... (244/7281)

Qarsılasayın degen **ekensin** ... (261/7792)

Bosatıp bermeydi **ekensin**, bizge ökpeleme (264/7870)

Joşıdan qırıq ul, onjeti qız tuvğan **eken** (6/153)

... köşpeli eldin qızı **ekenin** körsetip turğan... (13/387)

Şimdiki Zamanın Rivayeti

1. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti kele ekenbin (geliyormuşum), jaza ekenbin (yazıyormuşum).

2. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti: jazıp otırğan ekenmin (yazıyormuşum), körip jatğan ekenmin (görüyormuşum).

3. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti istevde ekenmin (çalışmaktayım), jazuvda ekenbin (yazmaktaymışım).

Gelecek Zamanın Rivayeti

1. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti barğalı jatır ekenmin (gidecekmişim), kelgeli otır ekenmin (gelecekmişim).

2. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti Bu kipin rivayet birleşik çekemi *fiil* + *-a*, *-e*; *-y* + *-di* + *eken* + *şahıs ekleri* formülüyle kurulur: tutadı ekenmin (tutacakmışım), oқыydı ekenmin (okuyacakmışım).

3. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti almaq ekenmin (almak niyetindeymişim), kezbekşi ekenmin (gezmek niyetindeymişim).

imek ve iken Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

Kazak Türkçesinde isim çekiminin; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekilleri görülmektedir.

Şimdiki Zaman

Şimdiki zamanın çekiminde değişik şahıs ekleri kullanılır. Ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra m ile (-mIn, -mIz); m, n, n, z'den sonra b ile (-bIn, -bIz); k, p, t, s, ş'den sonra ise p (-pIn, -plz) eki kullanılır. Qazakpın (Kazak'ım), balamın (çocuğum).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekimi "eken" (imiş) kelimesiyle yapılır. bala ekenmin (çocukmuşum), jalğız ekenmin (yalnızmışım).

Atbegi abdenjaratqan **eken** (15/426)

jeti jasar nemeresi Mühamed-Şaybaniy **eken** (30/870)

Qıpşaqıtın şapqınşıl el **ekeninen** bastadı (45/1339)

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zamanın çekimi "e-di" (< er-) kelimesiyle yapılır. qonaq edim (konuk idim), jaqsı edim (iyiydim).

Özjerinin topırağı tas bolıp pa **edi** bularğa (47/1383)

Qıpşaq dalasınan da tabılatın **edi** (47/1387)

Buljigit Janibek sultannın balası Qasım **edi** (51/1508)

..men sonı aytayın dep **edim** .(90/2655)

Şart çekiminde isimlerin üzerine *bolsa* (olsa, ise) kelimesi getirilir. üyde bolsam (evdeysem), şarşav bolsam (yorgunsam).

Monğoldar bir eldi şabar **bolsa** . (56/16469)

başqajağınan şığıp, kerek **bolsa**.(57/1688)

3.6. EDATLAR

Tek başlarına anlamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

3.6.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır.

Duygu Ünlemleri Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: oybay (eyvah), ura (hurra), e (ha), tu (tüh), tuv (aman), qap (vay vay, heyhat), pay-pay (oho, vay vay), alaқay (oley, yaşasın), oy, uh (of), ehe (sevinç ünlemi), barekeldi (aferin), oypırmay (vay canına).

Seslenme Ünlemleri Hitap için kullanılan ünlemlerdir: vav (ey, hey), va (hey, ya), ay ey), ey (ey, hey).

Gösterme Ünlemleri Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru ünlemlerdir: ma (işte), mine (işte), sonav, dal (şu, ta), âni-âni (işte, şu).

Cevap Ünlemleri Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: iye (evet), jâ (evet, tamam), j oq (hayır), qup (tamam, olur).

3.6.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

Sıralama Bağlaçları Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: jâne (ve), men/pen (ile), da (ve, da).

Denkleştirme Bağlaçları Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: yaki/yakiy (veya), ya (veya, ya da), âlde (ya da), nemese (ya da, veya, veyahut).

Karşılaştırma Bağlaçları Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: quy...quy (ister...ister), eri...eri (hem...hem), birde ... birde (bazen ... bazen), âri ... âri (gerek ... gerek/hem ... hem/bazen ... bazen), ya ... ya, birese ... birese (bir ... bir), ne ... ne.

Cümle Başı Bağlaçları Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: biraq (ama), degenmen (fakat), al (fakat), eytpeşe (yoksa), jok (yoksa), elde (yoksa), öytkeni (çünkü), eger (eğer), esireşe (bilhassa), onda (o zaman, öyleyse), nege desen (çünkü), alay bolsa (öyleyse), sebebi (çünkü).

Sona Gelen Bağlaçlar Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: da/de/ta/te (de, dahi, bile), ay/aq/av (kuvvetlendirme bağlaçları), emes (değil), tügil (değil), bolsa (ise), ekeş (hatta, dahi, bile).

3.6.3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Kazak Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: üşin (için), men (ile), arqılı (üzerinden, vasıtasıyla), boyı (boyunca), boyınşa (göre), dep (diye), sayın (boyu, her), sıyaqtı (gibi), sekildi (gibi, şekilli).

Yönelme halinden sonra kullanılanlar: şeyin (kadar), qaray (doğru), qarısı (kar-şı), taman (doğru), deyin (değın), tarta (doğru), juvık (doğru, kadar), salım (doğru), karaganda (göre, nazaran).

Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: bastap (itibaren), beri, keyin (sonra), son (sonra), burın (önce), artıq (aşkın, fazla), basqa (başka), asqan (aşkın).

SONUÇ

Kazak Edebiyatı tarihinde en çok roman yazan yazarlardan biri olan İlyas Esenberlin'in Almas Kılış, Jantalas ve Kahar romanlarından oluşan ve Köşpendiler adıyla yayınlanan üçleme, Cengiz Han devrinden başlayarak Kenesarı ile sona eren Kazak devletinin başlangıcı ile zor dönemlerin başında duran hanları, akınları, beyler ve batırları tarihin derinliğinden gün yüzüne çıkaran bir eserdir. Bütün bunlar halkın hatıralarında korunup, geçmişte yaşanmış olan tarihi gerçeklerdir. Almas Kılış romanında XV. Asır olayları hakkında geniş malumat veren yazar bu eseriyle tarihi hakikatlere sadık kalarak olayları kronolojik bakımdan da romana serpiştirmiştir. Bu romanda Deşt-i Kıpçak hanı Ebulhayır'ın döneminde Kazak uruğlarının Kazak Hanlığı idaresi altında toplanması, bir tarafta Ebulhayır, diğer tarafta Janibek ve Gerey hanların taht ve tac için mücadeleleri, han ordasındaki hadiseler, ihanet ve zorbalıklar tasvir ediliyor. Kitabın birinci bölümü Ebulhayır ulusunun ikiye bölünüşünü ortaya koymaktadır. İkinci bölümü Kazak Hanlığı'nın iç ve dış düşmanlarla mücadelesi ve yaşanan zorluklar ele alınmaktadır.

Romanın ana ideası Kazak uruğlarının birleşmesi, tek hanlıkta ittifak sağlama meseleleridir. Eserde başkahraman Ebulhayır'ın, yine Janibek, Muhammet Şeybani, Burunduk ve daha başka tarihi simaların hayatı, karakteri, kişilikleri ortaya konmaktadır. Mesela Ebulhayır bir taraftan akıl ve feraset sahibi bir hükümdar olarak görünürken, diğer taraftan kendi maksadı için hiçbir kötülükten, zulümden kaçınmayan, merhametsiz, kan dökücü olarak görünmektedir. Cengiz Han evlatlarının zulüm siyasetinin takipçisi olduğunu da yazar vurgulamaktan geri durmaz.

Köşpendiler üçlemesi partililik ideolojinin kılıcından kan damladığı sıralarda ortaya çıkan bir eserdir. O dönemde böyle bir eser yazmak her kalem erbabının harcı olmasa gerektir. Kazak halkının köklü bir tarihi mirasa sahip olduğunun, millet olduğunun, vatanı için ölen kahramanlarının, hanlarının, şairlerinin adlarını anmak, onları konu edinmek oldukça zor ve tehlikeli idi. İlyas Esenberlin tüm bu tehlikeleri bile bile, Kazak halkının tarihini tasvir eden, tarihten bol malumat veren bir kitap değil, birkaç roman yazıp okuyucuya sunmak sadece sıradan bir kahramanlık değil, yetenekli yazarın siyasi zaferidir.

BİBLİYOGRAFYA

- 1-Apollova, N. G. Apollova, **Prisoedinenie Kazahstana K Rossii**, Alma-Ata 1948.
- 2-Ayabek Bayniyazov-Janar Bayniyazova, **Türkiye Türkçesi Kazak Türkçesi Sözlüğü**, Ed. Kenan Koç, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- 3-Bekmahanov, Ermuhan, **Kazakistan XIX Gasırdın 20-40 Jıldarında**, Sanat Yayınları, Almatı 1994.
- 4-Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- 5-**Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.**
- 6-**Kazak Sovet Ensiklopediyası, 6**, Red. M.K. Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975.
- 7-**Kazak SSR Tarihi; Köne Zamannan Buginge Deyin, III**, Kazak SSR Ğılım Yayını, Almatı 1982.
- 8-**Kazakistan Tarihi I**, Kazakistan Respublikasının Ğılım Ministrliği, Atamura Yayınları, Almatı 1996.
- 9-**Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Buginge Deyin (oçerk)**, Davir Yayınları, Almatı 1994.
- 10-**Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I**, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1959.
- 11-**Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, II**, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1961.
- 12-**Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I-X**, Red. A.I. Iskakov, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1974-1986.
- 13-Kudayberdiulı, Şekerim, **Türük, Kırgız-Kazak Hem Handar Şejiresi**, Kazakistan-Sana Yayınları, Almatı 1991.
- 14-Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- 15-Nıgmet Minjan, **Kazaktın Kıskaşa Tarihi**, Jalın Baspası, Almatı 1994.
- Saray, Mehmet, **Kazak Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993.

16-Sovetik Kazakistan, Haz. Y. Belousov-H Abdıraşıtov, Kazakistan Baspası, Almatı 1971.

17-Togan, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Basımevi, İstanbul 1981.

18-Vyatkin, M. P. , **Sırım Batır**, Kazak Memleket Yayınları, Almatı 1951.

<http://www.haliluluer.com/tr/sayfa/Kazakistan> 4 Mayıs 2014

<http://www.haliluluer.com/tr/sayfa/Kazakistan> 4 Mayıs 2014

BİRİNŞİ BÖLİM

Ajal — üstemdigindi jürgizuvdin en berik quralı emes pe? Babası Şıngışhan бүkil alemdi osı ajal arqılı bağındırmaq bolğanjoq pa edi?

Qara buqaranı ölimmen aldiyleuvden Şıngıs urpağınan şıqqan qay han tartınğan?"

5 Âbilqayır ırbız¹ terisinin üstinde auvnap tüsti.

"İya, ölim sebuv — Şıngıs babanın ulı sayasatı. Ol özinin бүkil alemdi jauvlap alam dep jiynağan jauvjürek eratın da osı ölimmen qorqıtıp ustağanjoq pa?.. İya, İya, söytken edi ğoy. Qalay delingen edi sol bir tartip Yasısında?"

10 Âbilqayır közin jumdı. Jaqında ğana farsı tiline auvdarılğan, Şıngıs babasının ömiri jürüp turğan kezinde, Qaraqırında bolğan iytaiyalıq bir jiyhankez jolauvşının jazğan kitabının arbir arpi baqanday bop köz aldında tura qaldı. Âbilqayır ernin jıbrılatıp oqiy bastadı: "Mongol askeri jayında. Şıngışhan on adam bir adamğa bağınsın dep buyırğan (bizdinşe onı onbası deydi), al ol onbası bir juzbasığa bas iygen. On juzbasının üstinen bir adam qarağan. Onı mınbası degen. Bar askerinin basına üş noyan qoyğan. Bul üş noyan barıp, 15 bir Qolbasığa tize бүkken". Âbilqayır sol közin aştı. En qızığı arjağı... Ol qaytadan oqiy tüsti:

"Eger urıs kezinde osı on adamnın bireuvi, ne ekeuvi, üşeuvi, tipti odan köbi keyin qaşar bolsa, olar öltiriledi, al jüzdiktin özgeleri qozğalmay, algi on adam bari birdey keyin şeginse, bari de joyıladı: qısqasın aytqanda, bari birge şeginbese, öz betimen şegingennin 20 bari tegis öltiriledi. Osı aytqanday, on adamnın bir-ekeuvi jauvğa qarsı ümtılıp, özgeleri turıp qalsa, turıp qalğandar tegis qurtıladı. Al, osı onnın bireuvi, ne odan köbi tutqınğa tüşip, özge joldastarı, olardı qutqarmasa, qutqarmağandardın bari de öltiriledi". Âbilqayır qaytadan oyğa ketti. "Şıngıstın qay urpağın oylağan maqsatınan basqanın tağdırı toqtatqanı bar? Toqtatıp körgen emes. Onday oqiyğa pandnamada da keltirilmeydi. 25 Taqtağı han da, altın tabaqtağı jılan da bir. Tiyem degendi şağıp aluvğa tiyisti. Babamız salğan qandı-josıqtı jol bar. Sol joldın süreni emes pe biz kele jatqan? Qara qazaq tüğil, alem qojası Şıngışhannın urpağı birin-biri ayap körmegen. Mönke hannın bir özinin isteğeni nege turadı?"

¹ Irbız-Eski Türki tili-leopard

² Erat-Eski Türki tili-asker degen magınada

³ Pandnama-handarga, elbasqaratın sultandarga arnalğan nasihat kitabı (eski Türki tili)

30 Şıngışhannın tört ulı bolğan. Joşı, Jağatay, Ügedey, Töle. Törteuvi älem qojasi Şıngışhan jauvlap alğanjerdi tört ulısqa bolıp, ärqaysisi bir-bir ulıstan basqarğan.

Şıngışhan ölisimen, älem qojasının tört ulının arasında janjal bastalğan. Janjal Şıngıs ordası — Qaraqurım Ulı tağın kim iyelenediden şığadı da, ayağı ulıs arasındağı jer, ataq, baq tartısına aynaladı. Joşı men Tole urpağı birjaq, Ügedey men Jağatay urpağı ekinşi jaq. Şıngışhan ölgennen keyin, Qaraqurım tağına Ügedey otıradı. Ügedeyden keyin ulı han onın balası Küyik boladı. Küyikten keyin Joşının ekinşi ulı — Altın Ordanın alğaşqı hanı, ataqtı Batuvdın arqasında qazaqtar Mönke dep atap ketken, Tölenin ülken balası Menguv Qaraqurımğa han saylanadı. Mönkeni han saylarda, özderinin küşinin jetpeytinin bilgen Ügedey men Jağataydın balaları tolıp jatqan sıltauv tauvıp, ulı qurıltayğa kelmey qaladı.

40 Tek bir jıl ötkennen keyin, Mönkenin ızbarınan seskenip, Ügedey, Jağataydan tarağan bir top sultandar han tağına quttı bolsın aytqalı keledi. Han olardı ülken qoşametpen qarsı aladı, atağat korsetedi, biraq, tübinde menin urpaqtarımın han tağına talasatın osılar bolar dep, barlığın bir tünde qırğızıp tastaydı.

45 Bir mın üş jüz qırıq ekinşi jılı Batuvdın urpağı, Altın Ordanı islâm dinine bağındırğan, Özbek han öldi. Sodan keyin Dâşti Qıpşaq jerindegi osı hannın atımen atala bastağan Özbek ordasının tağına bir mın tortjüz jiyırmajetinşi jılı Âbilqayır iye boldı. Bul Joşının besinşi ulı Saybannan tarağan, Dâuvlet-Şayhı sultannın balası.

Qazir onın Mönke jolı dep otırğanı joğarğı ayılğan Mönke hannın qandı oqiyğası. Rasında da bul qandı oqiyğa Şıngıs urpaqtarına belgili sara jolğa aynalğan.

50 Âbilqayır teris burılıp tüsti. "Mönkeden keyin de bul qandı janjal örşelene tüsken joq pa edi? İyâ, söytti ğoy".

55 Mönke ölgennen keyin, Şıngıstan tuvğan tört ul urpağı tört dara bolıp ketedi. "Talas tek Şıngıstan tuvğan tört ul urpaqtarının arasında bolıp qoydı ma? Joşidan tuvğan balalarının arasının özi de san aluvan qandı oqiyğalarğa aynalğan joq pa?" Âbilqayır auvır kürsindi. "İyâ, Şıngışhannan keyin бүkil älemge atı şıqqan Joşının ulı Batuvhan men Tölenin balaları Qubılay men Qulağuv boldı...

Batuvhan men Qulağuv birigip, Ügedey men Jağataydın urpaqtarına qarsı şıqtı. Biraq özderinin arası nemen bitti? Eki qoşqardın bası bir qazanğa sıya ma? Eger älem toqtı bolsa, bul ekeuvi kökjal qasqırlar edi ğoy, talaspay-tartıspay, qos arlan qalay qıysın

60 ortalarındağı jılı-jümsaq bağlandı? Tübi ekeuvinin jolı eki bölünuvge tuvra keldi emes pe..."

Äbilqayir tağı kürsindi. Kenet onın köz aldında, däl bügingidey, sonauv bir babalar jır qılğan qandı oqiyğalar elestey jäneldi.

65 Bir mın eki jüz otız besinşi jılı, yağniy Meşin jılı, Qaraqurımğa bağınıştı elge jar salıp Ügedey бүkil Şıngıs urpağın jiydı. Osı qurılıtayda бүkil Batıstı jauvlap aluv мәselesi şeşildi.

70 Mine, Batisqa qaray lek-lek bop mongol әskeri attanıp bara jatır. Bunı eluv jıldıq jauvgerşilik ömirinde jeniluvdi bilmegen Sübitay bahadur men jiyırma segiz jasar Batuvhan basqarıp keledi... Bulardın mingenderi kâkir-şükir tay-tüyaq emes, on күn jeliske şıday alar alasa boylı, toqpaq jaldı, quşaq quyırqtı, kilen säygülik şabıstı jılqı. Üsterinde sauvtıgı, jalpaq bet, sığır köz noyan, bahadurlar. Attarına da tizelerine deyin sauvtıjabılğan. Eki jağında jebege tolğan eki-üş qoramsa, belderinde qiysıqjüzdi qılış pen uzın saptı aybalta, qamal buzatın tas atqıştardı süyreuv üşin er qasına baylap alğan juvandığı bilektey qıl arqan. Ärqaysısında, kem degende, eki sadaqtan. Key bir körikti kiyingenderdin taqımdarında bir jaq uşı pışaqtay ötkir nayza. Jebelerinin uşı eki juzdi 75 qanjarday ötkir, süyir. Isıldap kelip qadalsa, eger tenin tasta jaralmasa, arjağınan bir-aq öteri haq. Belge baylanğan qoramsalar, qazaq batırlarınıkındeу emes, taldan iyip toqılğan. Jauvingerlerinin basına kiygen temir, qola duvlığaları anadaydan күнге şağılısıp, jark-jürq etedi.

80 Lek-lek bop, bort-bort jelgen qalın qosınnın buvdaqtatqan şanı alıstan jer betinen köterilgen bult tärizdi.

Batıstı aluvğa bul jolı attangan әsker üş jüz mın! Üş lek qol! Aybarlı da, süstı da! Kim oğan şıday alar! iyä, şıday alğanjoq.

85 Sol bir jıl, күn tütılğan bir mın eki jüz otız altınşı jıl edi ğoy. Batuvhan bastağan qalın qol jazdın ayaq kezinde Edil boyındağı bulğarlardın astanasın aldı. Üş jıldın işinde Batuv әskeri Ryazan, Vladiymiy, Suvzal, Kiyevti şauvıp Batisqajol aşıldı. Qan suvday aqtı. Jangan qala, jılağan bala. "Şıngışhan!", "Batuvhan!", "Sübitay bahadür!" attarı әлемdi түрşiktirdi. Batuv әskerinin aldında Euvropa memleketterinin bay ölkeleri qaldı. Mongoldın aqtanger tapal jılqısının түyağı endi Poliiya, çehtar men madiyarlardın jerin bastı. Aldarınan Adriyat tenizinin jağasın jaylağan tağı slavyan elderi körindi.

90 Batuvhan ol aralarğa dajeter me edi, qayter edi, dâl osı kezde, yağniy bir mın eki jüz qırıq birinşi, Donız jılı, ulı han Ügedey öldi degen habar keldi. Batuv keyin qaytti. Böten elderdi aluv quvanışınan Qaraqurımdağı Şıngıs tağına kimnin otıruv qauvpi küşti boldı.

Ulı taqqa Küyik otırdı. Endi birine-biri qas qos barinin arası alıstay berdi. Biri "Ulı Ordanın hanımın", dep kökirek körsetkisi kelse, ekinşisi tuvı aspanda jelbiregen Altın
95 Ordanın aybının aldınan kes-kestey tartgı. Batuvhan Küyiktin büyrıqtarın jalpı tındağanmen, keyde sıltauv tauvıp, orındamay qoyuvdı da şığarğan.

Bunday jağdayda üş jil şıdağan Küyik, törtinşi jılı qalın qosınmen Tarbağatay tauvınan tüsip, Altın Ordaga qaray bet alğan. Osınday janjaldı kütıp otırğan Batuv da suv jürektik körsetpegen.

100 Edil özeninin sağasındağı Altın Orda astanası Saray qalasınan, "Sarıarqadağı elimdi koremin" degen sıltauvmen, on tümen qolmen Küyikke qarsı jürgen.

Qalın qol eki jaqtan tayay berdi. Küyik pen Batuv alıstan aybat körsetip, ayaqtarımın jer qoparıp süzisuvge kele jatqan eki büqa târizdi. "Qaysısının müyizi sınbaq? Al sınbasa, qaysısının müyizi müqalıp, namısqa şıday almay qan qaqsap, sırqıramaq?"

105 Bükil Şıngıs âuvleti bolıp demin işine tarta kütti. Bıraq zanğar müyizder sart-sürt urısқан joq. Kütpegenjerden, jol-jonekey, Küyik eki kün auvırıp, qaza taptı...

Âbilqayır ezuv tartıp külimsiredi. "İyâ, Küyik joq jerden o dünüyege sapar saldı. Bıraq qanday auvrıvdan ketkenin âli künge deyin tiri jan ayta almaydı. Âlde... O da ğajap emes. Egerde jauvındı jener, nayzanın uşınan başka da, jol taba alsan, nesi ayıp? Joq, joq, Şıngıs
110 barileri kisi ölimerden seskenip korgen emes. Al sonda öziniki ne? Bir qara qazaqtı ölimerden jazasına qiya saluvğa nege osınşama qiynaladı? Bul ne, qorqaqtığı ma, âlde kâriliktin aldı bop, tabanının buri kete bastağanı ma? Joq, joq, ekeuvi de emes, bul jağdaydı onay şeşuvge bolmaydı. Munda oylanatın kâp köp..."

"Ölim! Kerekjerinde, Joşı tuqımı da eki qolın qanğa boyap şığa keleri haq. Oğan sonauv
115 Batuv urpağının isteri kuva".

"İyâ, İyâ, Küyik ölgennen tört jıldan keyin, Batuvhannın özi de dünüye saldı. Bıraq Ulı Orda hanı etip Tölenin ülken ulı, özinin üzengiles serigi, Mönkeni otırğızıp ketti. Al Batuv ölgennin ertenine-aq Altın Orda tağına talas bastalğan joq pa edi... Bul talas ta qanday

qandı oqiyğalarğa aparıp soqpadi! Aqırı qayındı qurtqan tünge ağaş jegi köbelektey,
 120 Batuvdın bar urpağınjoyıp tındı".

Şıngışhan zanı boyınşa, han ölse, onın ornın ülken ulı basuvı kerek. Batuvdın tört ulı
 bolğan-dı. Sartaq, Tühuvhan, Ayuvhan, Ülaqşı. Altın Ordağa Sartaq iye boluvğa tiyisti
 edi. Nasraniy¹ dinine kirgeni bolmasa, ötkir, otjürekti jas eken. Jâne onı Mönke han da
 unatqan körinedi. Bıraq Altın Ordanı oğan Joşının üşinşi balası Berke qiyğısı kelmeydi.
 125 Berke Batuvdın tiri küinde közge tükken han urpağı. Müsılman dinine kirip, Bağdattağı
 Abbasiyd haliyatının osı kezdegi haliyfı Müstasiymnan şapan kiyip, tartuvğa quran alğan
 adam. Mönkeden Altın Orda tağına otıruvğa ruqsat aluvğa Sartaq Qaraqurımğa jürip
 ketkende, osı Berke moynına burşaq salıp: "Üvâ, alla, bar bolsan, Sartaqtı Qaraqurımğa
 130 sultanjol üstinde iş auvruvğa üşirap, qaza tabadı. Sartaqqa kelgen qudayjibergen ajal ma,
 âlde Berkenin tapsıruvımen sultandı küzetip barajatqan kisilerdin bireuvinin bergen uvi
 ma, bunı da osı künge deyin bilgenjanjoq...

Âbilqayır miyığınan küldi. Jayşılıqta şıbın ölümü qırlı körmeytin âlge bir qara qazaqqa
 ayılmaq ölüm ükimi miyınan şıqpay qoyğanına küldi. "Joşı urpağına adam tağdırı qaşan
 135 han şeşe almasjümbaq bolğan? Joq, bir ğana Joşı urpağı emes, bir âke, bir şeşeden tuvğan
 sultandar da birinbiri bauvızdapjatpaytın ba edi?"

İyâ, Berke han boldı... Al bir mın eki jüz alpıs altınşılı jılı Berke dünüye salısimenen Altın
 Orda tağı qaytadan Batuvhannın urpağına qaytqan. Bıraq Batuv urpağı Altın Ordağa jeti
 atasınan asıp han bola almadı. Bir mın eki jüz toqsan besinşi jıldan bir mın üş jüz on
 140 ekinşi jılğa deyin taqta otırğan Toqtağuvdan keyin Batuvdın nemeresi, Ayuvhannan
 tuvğan Özbek han ölgennen son, Altın Orda tağına Özbektin balası Jânibek otırdı. Osı âz
 Jânibek handı qaranğı tünde tuvğan balası Berdibek öz qolınan bauvızdap, han tağına jetti.
 Bıraq Berdibek qur âkesin öltirip qana qoymadı. Altın Orda tağınan dâmeter dep, birjazda
 atjalın tartıp miner ağa-inisin tegis öltirdi. Abat eldi ala ayran etti. Âytse de menşiktengen
 145 altın taq oğan da quttı bolmadı. Taqqa otırğanına eki jıl öter-ötpesten, qastasqan tuvıstarı
 onın özin bauvızdap öltirdi. Halıq arasına tarap ketken "Nar moynı kesilgen, Berdibek han
 ölgen kez" degen mâteldin anısı sodan. Mine, osı Berdibek hannın öluvimen birge, Batuv
 urpağının Altın Ordağa han boluvı da bitken.

¹ Nasrani Dini- Nestorian Dini

150 Âbilqayır osı oqiyğalardı biraz oylap otırdı da, ornınan türegelip, tereze aldına bardı. Bıraq birinen son biri tizbektelgen auvır oylar, sonınan ergenjetim küşiktey, qalmaq qoydı.

"Altın Orda handıǵına talas Batuvhan urpaqtarının arasında bitkenmen, Joşının özge balalarının ürim-bütaqtarının işinde bitti me?" Dâşti Qıpşaq hanı taǵı da auvır kürsindi.

155 "Joşıdan qırıq ul, onjeti qız tuvğan eken. Ârqaysısı bir ulıs, âtten auvızbirlikleri bolmadı. Altın Orda hanı bolamız dep, qırıq pışaq bop - qırılıstı ğoy bâri. Sonın işinde tek Batuv urpaǵı ğana üstem bolıp keldi. Egerde Joşının ülken balası Orda Batuvday azuvlı jaratılǵanda, kökek âni basqa türde aytilar edi. Âytkenmen Orda urpaǵının bozökpe bolǵanı teris tiymedi. Mine endi, Berdibek sumnın qandı qolı arqılı Batuv urpaǵınan baq qusı uşıp edi, Altın Orda özgemizge qalǵanjoq pa?

160 Ras, Altın Ordadaǵı Sayban urpaǵı keşirek han bola bastadı. Al, Joşının on üşinşi balası Toqay Temir urpaǵı besinşi buvınında, Aqsaq Temir köregenmen alısıp ötken Orıs hannın kezinen-aq bauvır bastı.

İygiliktin erte-keşi jok, tek artı qayırılı bolsın.

165 Âbilqayır qabaǵı qars jabılıp ketti. Onın suluv murttı, aǵayran türinde bir orasan qobaljuv sezildi. Hannın büytip jan-jaǵına ürke qarap, könil- küyinin özgere qaluvının auvjayı köp edi.

170 Qos qolı qızıl qanǵa boyalǵanına qaramay, on jeti jasar Âbilqayırdı azuvlı tilektesteri Dâşti Qıpşaqqa han etip, aq kiygizge köterdi. Baq qusı basına qonıp, aq tüyenin qarnı jarıldı. Bıraq adamnın baǵı köterilgen sayın, jauvı da köbeyedi. Buǵan Joşının özge urpaqtarının arasındaǵı Kökirekterin ejelden jegidey jep kele jatqan baqküdestik, el biyleuvlikten tuvğan talas keselderinen basqa böten de sebepter qosılǵan.

175 Biz ângime etip otırǵan bir mın törtjüz eluv altınşı jılı osı talas jarǵa tirelip, tasıǵalı turǵan özendey şenberine âbdenjetken kezi edi. Âbilqayırdın seskenetin jauvı ekeuv: biri — Orıs hannan tuvğan Qüyırşıq hannın balası, Baraq ulı Jânibek pen onın üş atalas tuvısı, Kerey. Ekinşisi — özinin atalası, Maqmüdek hannan tuvğan, Hodja Muhamed hannın balası, Abaq. Bul da qur sultan emes, Altın Orda men Aq Ordaǵa iye bolǵan han tuqımdarı. Âsirese Orıs hannın urpaqtarı qauvipti. Jânibek pen Kereydin qur özderi ğana emes, arttarında ârqaysısı bir tümenge qolbasşı bola alar qasqırdın böltirigindey segizden uldarı

tur. Äsirese, jas bolsa da, Jänibektin ulı Qasımın, Kereydin balası Burındıqtın ayaq alıstarı bölek. Buları da eştene emes, Jänibek pen Kereyden seskener basqa da qauvipi bar.

180 Kök Orda tiregi, Âbilqayırdın on qolı Qıpşaq bolsa, Jänibek pen Kereydin süyeneri Arğın. Arğınjürgerde Qonırat, Nayman, Kerey, Uvaq, Taraqtı da üzengilese ketedi.

Al, aqiyqatına kelsek janjal tübi äride jatır. Bul mezigil sonauv Soğdı jeri men Edil özeninin jağasına deyin Ulı Däşti Qıpşaq dalasın jaylağan türki tuqımdas elderdin ekige bölüne bastağan şağı edi. Şaruvaşılığına qaray, Mavrennahr dep atalattın Jeyhun¹ men
185 Seyhun dariyalarının ortasında turatın türki ruvlarının köbi Künşığıs — Ontüstigindegi, tübi koşpeli iyrandıqtar, özi tärizdi eginşilikpen şüğıldanğan, otırıqşı Soğdı elimen qauvımdasıp, özbek halqının irgesin qalay bastağan. Al Seyhun dariyanın orta şeninen tömen qaray, sonauv Edil, Jayıqtın arğı betine deyin köşip jürger türki tuqımdas ruvlar, özi tärizdi mal bağatın, Jetisuv boyındağı köne zamannan kele jatqan Üysin, Duvlat,
190 Jalayır, Qanlı tärizdi, köpten saltı men дәstüri bir ruvlarmen birigip, qazaq degen el bolsaq, dep talpınğan-dı.

Osı kezdegi бүkil Däşti Qıpşaqın hanı Âbilqayıır öz ordasın qazaq dalasına tikse de, jauvlap alğanjerleri sol Mavrennahr, Soğdı, Qorasanjağı bolğandıqtan, konilin kobine osı tūsqa auvdarğan. Solardan qız alıp, Orda saltın da köbine Mavrennahr elinin ädet^Arpma
195 qaray köşire bastağan.

Qaramağındağı köşpeli elderge alım-salıqtı köp salıp, onı tek böten jurttı şabatın eskerge jumsap, halıqtın küyin naşarlatıp jibergen. Jäne özi Däşti Qıpşaqın dalasınan köri, Mavrennahr şaharlarının birin han Ordası etuvdi durıs körger. Bunun beri köşpeli Däşti Qıpşaqın asauv jılqı tärizdi, arda ruvların hannan şoşıtuvğa aynalğan. Özinin şaruvaşılığın, дәstürin, salt-ğurpın, berin tübi Mavrennahr turğın elinin degenine qaray aynaldırğısı keletin sezgen Däşti Qıpşaq taypaları endi Âbilqayırdan irgesin äri saluvdı oylağan.

Osı tilektin tuvın ketergen bastı adam — Jänibek sultan. Äriyne, Jänibektin bul qılığı Âbilqayıırğa unamaytın. Orıs hannın urpaqtarının el arasin bulay qobaljıta bastauvi tek
205 özderi han bolğıları keluvden, dep qana tūsinetin Däşti Qıpşaq ämirşisi, aldım Jänibekti qurtuvdı köksegen. Al bul kökeykesti armannın tübi halıqta jatqanın ol anğarmağan.

¹ Jeyhun-Amudariya

² Seyhun-Sırdariya

Haliqqa tek iympram¹ dep qaraytin Abilqayir, sonauv apay tös, jüнди balaq batırlardıń artında ruvları barın, al el degen maǵına osı ruvlarda ekenin esepke almaytın. Hannın üǵımı boyınsha bul iympramdardı sultandar basqaradı. Tek sol sultandarmen til tapsa bolǵanı. Sondıqtan Âbilqayır Orda manına qazaqtın Qaptaǵay, Barıbay, Qaraqoja sekildi erligi üşin ar ruv attarın uran ğıp kötergen anǵal batırlardan geri, özi tarızdı, dauvleti şalqıǵan sultan, amir, hakimderdi jiynaytın.

210 Âbilqayırdın oynısha, osılargen til tapsa, bolǵanı. Al, til tabuv üşin han qanday tasil qoldansa da, Janibek pen Kerey könbey-aq qoyǵan. Bul sultandar künnen-künge araların hannan alıstatıp barajattın. Arǵın men Qıpshaqtın da qazir eki bölünuvinin tüp sebebi de osı ekeuvinin han Ordasına degen ala közdiginen tuvǵan.

215 El biyleuv! Bul — mansapqor jannın ulı tilegi. Kenet Âbilqayırdın esine Şıǵıstın el biyleuv jöninde balalarına aytıptı-mıs degen qaǵıydası tüsti. Ulı han jauvlap alǵan jerin tört ülısqa bolıp, tört balasına beripti.

220 Sol majiliste akesinen osiyet estigisi kelgen ülken ulı Joşı: "Ulı martebeli Âlem amirşisi, han qanday boluv kerek?" — dep suraptı. Şıǵıs: "Han halqının könilin tabuv üşin aqıldı, al halqı onın könilin tabuv üşin taqımdı boluvı kerek",— dep javap beripti.

Şıǵıstın ekinşi balası Jaǵatay: "Handı qaytkende halqı sıyladı?" — dep suraptı. Şıǵışhan: "Halqın sıylasın desen, taǵınnan tüşpe",— dep javap beripti.

225 Şıǵışhannın üşinşi balası Üǵedey: "Han qaytkende taǵınan tüşpeydi?" — dep suraptı. Şıǵışhan: "Manına özinen aqlı tömen, Bıraq qulqı özindey adamdardı jiynay bilse, sol han taǵında uzaq otıradı",— dep javap beripti.

230 Şıǵıstın törtinşi balası Tole: "Qanday han abıroylı boladı?" — dep suraptı. Şıǵışhan: "Oyınan şıqpaǵan tuvǵan balasın da bauvızday alar han arqaşanda abıroylı boladı",— dep javap beredi.

Şıǵışhannın osı dört aqlın alǵan dört balası öle-ölgense abıroylı han bolıp ötipti-mis.

Âbilqayır da osı dört ösiyetke bas iygen adam. Sondıqtan da ol manayına gek Sayban urpaǵı emes, Şıǵışhannın özge balalarının da, Joşının özge butaǵın da jiynaǵan. Tek bulardıń birde-biri özinen aqıldı boluvǵa tiyisgi emes jane ünemi onın oyınan şıǵıp otıruvı

¹ Iympram-Köne Türki tili, tobrı

235 kerek. Solay bolıp ta kelgen. Tek songı kezde ğana Orda manındağı sultandar arasındağı dauv-janjal küşeye tüsken.

Âsirese, bul alauvızdıqqa dem berip jürgen — aqıl-aylalı Janibek sultan. Seriksiz jauv bolmaydı, oğan şöbere aǵası Kerey qosılǵan. Bulardın bergi ökpesi Âbilqayırdın qazaq pen özbek arasındağı sayasatı bolǵanmen, han oynısa, tüpki armandarı — baqküdestik.
240 Kök Ordanı ekige bölip, qazaq handıǵın qurmaq. Özderi sonı biylemek. Al Âbilqayırbauvır basıp qalǵan Daşti Qıpşaqqa eşkimdi ortaq etpek emes. Ortaq etpek tügil, tipti osınauv qaramaǵındağı Mavrennahr, Daşti Qıpşaq, Qorasan jerine şektes elderdi, asirese Moǵolstan handıǵın tügeldey qosıp almaq.

Barlıq eldi jeke öz basına tabındıruv qasireti — o da bir işten jeǵen jegi qurt. Munday
245 keselge duvşar bolǵan adam tek ez mereyim öse bersin deydi. Ol munday armannın ar narsege durıs baǵa berip, durıs qaraytın aqlın iştey jep jatkan jegi qurt ekenin anǵarmaydı. Kesel бүkil denesin qauvlay alıp bolıp, bir küni tek kauvqiyǵan sırtının özinen-özi öpırılıp tüsetinin küni burın bayqatpaydı. Bul keseldin küşi de, qauvıptılıǵı de osında jatır.

Kök Orda el-jurtın jeke biylep kelgen Âbilqayır men qazaq Ordasın bolıp alam degen
250 Janibek sultannın talası aldeqaşan-aq bastalǵan. Bular bir-birin jan alqımnan ala tüser kökjal qasqır men arlan tazı tendes. Aralarında bitim boluvǵa tiyisti emes. Bıraq ali qarsı şabar kün tuvǵan joq, tek qazır sol kündi kütıp jürgen jaǵdayları bar.

Âbilqayır bir ret Janibekti müldem qurtıp jibere de jazdadı. Âtten, atten, oylaǵan jerine
255 jete almay qaldı. Han sol bir satti kez esine tüsse-aq, ali künge deyin barmaǵın şaynaydı. Şıñǵıshannın "oyınan şıqpaǵan tuvǵan balasın da ayamaǵan han — han bola aladı" degen qaǵıydasın jaqsı uqqan Âbilqayır, ariyne Janibekti ayayın degen joq, Bıraq bul jalǵanda jazmıştan küşti ne bar? Ajalsız — ajdahanın auvzınan qutıladı.

Oqiyǵa bılay bolǵan edi. Âbilqayırdın Manǵıt ruvınan alǵan baybişesinen tuvǵan on jeti
260 jasar, appaqjümırtqaday, jastıqjelikti erte bastaǵan, jenil minezdi, erke qızı Ğayıp-Jamal-Sultan-Begimnin suluv jüzdi, arıs tulǵalı Janibekke konili ketken. Han qızına qolı jete almay, ölip jürgen özge batır, sultandarǵa közi tüspey, tört ayeli bar Janibekke nege sonşa qumar bolǵanın kim bilsin, ayteuvir qızdın özi ortaǵa jengelerin salıp, uzatılǵanşa sultanmen konil qosuvǵa tilek bildirgen. Bul kezde Âbilqayırmen arası iştey abden suvıp bolǵan Janibek: "Âkesinin keuvdesine mine almasam da, qızın toyat edem, o da hannan
265 bir öşimdi qaytarǵanım emes pe?"- dep, aldımın han qızımın jaqındasadı da, artınan

qızdın onaşadağı san türli nazdı qılıqtarı unap, oğan üylenbekşi boladı. Hanğa qızın bersin dep, şöbere ağası Kereydi saladı. Jayşılıqta qastarimen tatuvlasuv üşin qız alıp, qız beruvge onay baratın Şıngıs tuqımı, bul jolı qasara qaladı. Jänibekpen tübi birge otjağıp, tütün tütete almaytının sezgen han, qızın beruvden üzildi-kesildi bas tarttı. Bıraq javubın tikeley aytuvğa, Toqay Temir urpağın birjolata şamdandırıp aların dep oylaydı da, "Jaqsı, oylanıp körelik, şeşimin küz qıstauvğa qaytqanda estirsinder", — deydi Kereyge. Hannın bergisi kelmey otırğanın tüsingen Kerey namısqa şauvıp, Ğayıp- Jamal-Sultan-Begimnin betinin aşılp qalğanın alıstan tüspaldap sezdiredi. Endi qızının abıroyı üşin Jänibekke bergenin durıs degen sınav bildiredi. Qızının munday küyge uşırağanına namıstanıp qalğan han, sırttay sır bermey:

— Jaqsı, javubın küz qıstauvğa barğan son alarsındar, — deydi janağı sözün qaytalap, sazarğan qalpında. Kerey ketkennen keyin, дәyekşi înelikti jiberip, şımşıp alar eti joq, qan-solsız, sup-sur bop qatıp qalğan Qurıbayjan alğıstı şaqırtıp aladı.

— Menin qızım Ğayıp-Jamal-Sultan-Begim babaları zanı boyınşa "qan tögilmey" öluvge tiyisti! — dedi oğan.

"Qan tökpey" öltiruv — aq kiyizge orap, eki jağınan burap tunşıqtırıp, ne ayağı men basın artına qayırap, bel omırtqasın sındırıp öltiruv. Käne mongol ğurpında bul jenil ölim.

Ertenine Ğayıp-Jamal-Sultan-Begimdi babası Joşı ajal tapqan köne mongol ädisimen emes, basqa tösilmen: jüregine qanjar salıp öltirip ketedi. Bulay öltiruv kimnin isi ekenin bilse de, jurtt ündemeydi. Hanjarlığı ekenin sezip, jumğan auvızdarın aşpaydı.

Qızın qurmettep qoyıp, jetisin bergennen keyin, han tağı Qurıbaydı şaqırtıp alıp:

— Erten anğa şığamız. Janına eki-üş senimdi adamındı ert. Janibek sultan da Ğayıp-Jamal-Sultan-Begim ajalımen öluvge tiyisti, — dep buyıradı. Bul jolı Qurıbayjan alğış jalt beredi. Janibekti öltirse, javapsız ketpeytininen qorqadı.

— Menin qay uvaqıtta anğa şığatınımdı biletin sultandar seziktenip qaluvları mümkün, — degen ol, — bujoli anğa şıqpauvğa, han iyem, ruqsat etiniz... Menin ornıma tuvğan inim Sarıbay barsın...

Öz basın paleden aman alıp qalğısı kep, tuvğan inisin qauvipke qiyıp turğan, qasqır minezdes Qunbaydın qılığına Âbilqayır han ezuv tartıp külgen. İya, han manayına özine kerek adamdardı tarta bilgen. Babası Şıngışhannın Jağatayğa aytqan aqılın quranday beker

jattap almağan eken. Han tağının amandığı, mine, osınday qulqı özi tektes jandarmen saqtaladi. Bular barda, Âbilqayır da bar.

— Bolsın,— degen ol,— tek ne isteytinin Sarıbayğa durıstap túsindir.

300 Al Jänibek hannın mezgilsiz kezde, qızının mınanday jan türşigerlik ayuvandıq ädispen qaza tapqan şağında, anğa şıǵuvının bolaşaq bir qandı oqiyğamen baylanıstı ekenin aytpay-aq túsingen. Onın üstine, Âbilqayır Jänibek pen Kerey sultanğa "Menimen birge anğa şıqpay ma eken?" — dep arnavlı kisi salğan.

305 Han anğa şıǵarda Orda manındağı sultan, ämir, batır, biylerge habar beruv ejelgi salt. Jänibek budan küdiktengen joq. Onın küdiktengeni — hannın anğa mezgilsiz uvaqıtta şıǵuvı men basqa bir sebep edi. Sultan astırtın til alıp körse, songı kezde Âbilqayırğa qırǵiy qabaqtana bastağan bekdalardan eşkim habarlandırılmaptı. Bul jolǵı şaqırılğandar kilen Âbilqayırdın özine dos adamdarı jäne Jänibek pen Kerey ğana eken.

310 Handardın anğa şıǵuvı ejelden bir ülken mereke. Jurtın jaqsı at, qıran qus, saltanattı qaruv-jaraq, er-türmandarın körsetetini osı jer. Erdin erligi, eptiligi, mergendigi de bayqalatın osı jer... Jayılıqta mardamsıp jüretin ör könil batırsımaqtardın kütpegen jerden, qamıs arasınan özine qarsı atılğan irbiz, barıs, arıstandardan üreyi üşip ketip, qolındağı aldaspanın köteruvge de jaramay, jayrap qalatını da osı ara. Toy-duvman, jarıstajambını bir atqannan jarq etkizip jerge túsiretin mergenderdin, ayaq astınan zuv etip türa qaşqan qır qoyanınan sasıp qalıp, qolındağı sadaqjebesin qulajonğajiberip, külki bolatını da osı

315 ara... Burındı-sondı jurtt közine túspegen jas jigittin, qanjarday qos azuv tisin jalaqtatıp, qılşıqjalın tikireytip, tayşaday qara donız qarsı umtılganda, üzengisine şirene turıp, sauvıt buzar jebesin qaq mandaydan qarıs süyem kirgizip, omaqata qulatıp, ataqqa ilinetini de, tağı sol sayat bazarında.

320 Jänibek Kerey sultanmen iştey jer tanısıp, aqıldasıp alğannan keyin, hanmen birge anğa şıppaq boldı. "Tağdırdın jazğanın körip alarmın, — dedi ol,— eger ajalın kelse, altın sandıq işinde tıǵılıp jadan da, tabadı. Al ajalın joq bolsa, janbırday jauvğan oqtan da adam tiri qaladı". Kerey de bunı maquldadı, tek "saq bolayıq jäne qasımızğa senimdi jigitterdi köbirek ertelik,— dedi ol,— eger biz anğa şıqpay qalsaq, Âbilqayır han oyın sezgenimizdi birden üğadı. Oндаy jağdayda tastay tүйinip alğan han, şeşingen suvdan tayınbas degendey, oylağan maqsatına jetuv üşin basqa şara qoldanadı. Ajal qaşan da bolsa erte, eger dämimiz sol küni biter bolsa, oğan da täuvekel!"

Janibek endi anğa şıǵuvğa qamdana bastadı. Sultannın jalǵanda jaqsı köleri jüyrik at, qıran qus. Ol Däşti Qıpşaқтаǵı ataqtı qusbeginin biri bolatın. Aq Ordasınınjanında bürkit, qarşıǵa, laşın, tüyǵın, iytegelgerge arnap tigilgen qaraşa üleri irgeles turatın. Özge

330 qusbegidey, bürkitti balapan künnen emes, äbden qandı balaq bolǵan kezinde torǵa tüsiretin. Sosın üyretetin. Dalada ösken qıran alǵır keledi deytin. Taǵı bürkit köpke deyin köndikpeytin, söyde de, äbden jırtqış qustı bauvluvğa maşıq bolǵan sultan erkine qoymaytın. Kerege qanat qıranǵa tomaǵa kiygizip, altıbaqanda ötkenşek tepkizip, at üstindegi qıymılǵa üyretetin. Sodan keyin suvğa salıp, aq jem ğıp et beretin. Alǵaşqı

335 kezde köndige almasa da, aşıqqan qıran birte-birte bul aq jemge de üyrenetin. Osılay, birte-birte, asauv bürkitjuvasıp, iyesine moyınsüna bastaytın. Sodan keyin barıp, bürkittin tomaǵasın alıp, qızıl jegizedi. Qandı köz jırtqış qızıl etti körgende, janın qoyarǵajer taba almay, asıǵadı. İyem qaşan jem beredi dep, şıdamsızdana kütedi. Qıranın munday jaǵdayǵa jetkizgen Jänibek endi qusın qolǵa qondırıp, atqa minip, üşirip bayqaytın.

340 Alıstap barajatsa, keyin şaqıradı. İyesinin dauvsına äbden üyrenen qus, janı süyer qızılǵa qaraylap qayta oraladı. Osılay tüz qıranın birte-birte sinnan ötkizip, qolǵa meylinşe üyretip bolǵannan keyin, bir küni onı alıp şıǵıp, qızıl tülkige salatın. Qıran qus tutqında bop, qanşa qolǵa üyrense de, kenet özinin ata saltına baǵıp, sol bayaǵı taǵı qalpına tez köşetin. Kökten şüyile tüsip, qızıl tülkini iledi. Istıq etke tümsıǵı tiyip, dänikken bürkit, iyem taǵı

345 tülkige salsa eken dep, şabıttana tusedi.

Jänibektin osılay üyretken birneşe kerege qanat, aq iyıq qıranı boluvşı edi. Bıraq, qıs boyı anğa salǵan bürkitterin ol jaz şıǵa tületuvge kirisken. Küz tayap kele jatqan son, keşeǵana aq jem berip, qırandarın bapıtay bastaǵan. Burkit saluvğa erte bolǵan son, Jänibek bujoli bükil Däşti Qıpşaqqa atı şıqqan Sombalaq attı qarşıǵasın alıp şıǵuvdı jön kördi. Han şaqıruvınan qattı seziktengen Janibek, beşpetinin işinen qorasan bolatınan jüqa etip toqıǵan şaǵın sauıt kiydi. Aldaspanın qamsız qayrap, sadaq jebesine janadan sunqardıñ qauvırsının qadadı.

Hannın anğa attanatın küni jetkende, adır basına kerney-zuvrnayşılardı şıǵıp, bükil dalanı basına kötere, barıldata tartıp, anşılardıǵa "jiynalındar," dep belgi berdi. Oqşauv töbeli

355 miyday dala. At qulaǵı men büyra qımızdıǵı aralas bitken jasıl şalǵın. Äljuvaz sabaqtarı tolıǵıp, ıldıydaǵı qızǵaldaq, sarǵaldaqtar kök maysadan joǵarı köterilip, örekip jetken... Tüs-tüstan töbe basına sultan, ämir, bekter aǵıla bastadı. Kenet han ordası jaǵınan bir top adam körindi. Özgeden säl üzdikteuv kele jatqan, jal-quyrıǵın tüyip tastaǵan küren qasqa jüyrik at mingen, üstinde an auvlauvğa dep arnap tikken şolaq sauıt, zerli kumis duvlıǵası

360 bar Âbilqayır hannın özi. Sonınan ergenderi üzengiles batır nokerleri. Kilenjenil sauvıt, ıqşam kiyim kiygen. Attarının bari jal-quyrıǵın tüyip tastaǵan, auvızdıǵımen alısқан jüyrikter. Üsterindegi sauvıttarı, asınǵan qaruv-jaraqtarı künmen saǵılısқан osınauv toptın işinen üş-tort äyel közge tüsedı.

365 Äsirese, ortada kele jatqan, bükil Dâšti Qıpşaq jerine äygili, "Orteke" dep at qoyılǵan külsarı säygülik mingen jas äyel tanǵajayıp saltanatımen anandaydan-aq kozdin jauvın aladı. Astındaǵı säygülik jüyriǵinin at-äbzeli, jügen-qüyısqanı, ömildirigi — bari sarı altınmen aptalǵan. Äyeldin üstinde altın jippen zerlegen sarǵılt, düriya qısqa şapan, basında süyir üştı qündız berik. Şalbarının etegi de altın oqamen ädiptelgen. Keuvdesindegi gauvhar taspen bezelgen alqası kozdi saǵılıstırıp kün sauvlesimen oynaydı.

370 Alıstan-aq bul äyel qalın kökpek arasındaǵı sarǵaldaqtay, közdi tartadı. Özi de meylinşe suluv, jana tuvǵan ay sekildi jinişke qasın sürmelep tastaǵan. Üzin şaştarın jiyırma-otız sala etip, üp-üsaq etip örgen. Bir özinin tur-kelbeti bükil älemge sän bergendey, osınauv saltanattı äyeldi körgen adam "bujalganda mundayjanjaratılmas" dep oylarlıq.

375 Bul — Âbilqayır hannın törtinşi äyeli, ataqtı galım — Samarqant hanı Ulıqbek mırzanın qızı, Rabiyuv-Sultan-Begim suluv edi.

Bular töbege jetken kezde soltüstiktegi aq ordalardan taǵı bir top salt attı körindi. Aldarında qos qara Kök jüyrik mingen Jänibek pen Kerey. Ekeuvi de anǵa şıqqandarın ädeyi anǵartqanday, iyıqtarına qarşıǵa qondırǵan. Erlerine atpa nayza ilgen. Kiyimderi de ıqşamdı. Qundız jaǵalı, qısqa lüqpan şapan, bastarında qazaqı qiymaş borik, sırttarınan

380 qiymıyamızǵa jenil bolsın, dep kerege köz törli sauvıt kiygen. Erlerinin basına eşki terisinen jasaǵan dabıl ilip alǵan. Bul toptın arasında da üş-tort äyel. Bul äyelerdin işinen bireuvi erekşe közge tüsedı. Bul — Jänibek sultannın ekinşi äyeli, Altın han elindegi, mongoldarmen aralas otırǵan, keşpeli Kerey ruvının qızı, Jaǵan biykem. Bunın astında atı şuvlı "Kiyik- ayaq" atanǵan akboz jüyrik, Rabiyuv-Sultan-Begimnin er-toqımında at-

385 äbzelin altın jaiypaǵan, jügen-qüyısqanı, at keuvdesine tüsire salǵan omildirigine deyin bari qaқтаǵan aq kümis... Rabiyuv-Sultan-Begimdey erekşe saltanatımen emes, Jaǵan öz kelbetimen, jasınan at qulaǵında oynap ösken, köşpeli eldin qızı ekenin körsetip turǵan erekşe otırısımın, qamşını siypay tartqan bölmısımın kezdin jauvın aladı. Äsirese, Rabiyuv- Sultan-Begimdey emes, qolına ustaǵan nayzası, basına kiygen meruvertpen torlaǵan qızıl barqıt säuvkelesi, astındaǵı aq boz attın kekiline taqqan ükisi, Bunın

390 jauvınger elden şıqqan äyel ekenin korsetedi. Dene kelbeti de, astındaǵı atının bitimi de

Rabiyuv-Sultan-Begim körki men mingen jüyriginen anağürlım asıp tükendey. Jurt oğan süysine qarauvda. Âbilqayır da köz astımen Jağandı bir şölöp ötti. Kenet oğan bir küpirlik oy kele qaldı. "Suluv-aq eken. Han âyeli boluvğa âdeyi jaratılğanday. Eger Jânibek sultan osı jolı jazım bolsa, altınşı âyelim etip alarım-aq!"

Han betinen kozin almay turğan Jânibek, Âbilqayırdın zulım oyın kozqarasınan tusingendey, teris burılıp ketti. Endi ol adır bası men etegine jıynalğan bekdadalarğa bajaylap qaray bastadı. "Qaysısı eken mağan ajal âkeler!" Kenet kozi toptan sâl oqşauvlauv turğan, üş qonır kiyimdi jat adamğa tüsti. Burın anğa şığıp jürgende, bul üş qonır pişin bölmaytın. "Osılar eken. Tek saq boluv kerek",— dedi Jânibek işinen.

Anşılar azıǵı dep, tüyege saba-saba qımız artqan, jenil şatırlar tiyegen, aldarına on bestey qoy aydağan bir top jigit auvıdan şıqqan kezde, han jasaǵı da soltüstikke qaray bet aldı. Bular arada bir qonıp, kelesi küni Ulıtauvdın soltüstigiñdegi, Kişitauvmen jalǵasıp jatqan, Arǵınatı quzasuvlarına kelip, qostarın tikti. Bul eski qiyssada:

405 Urpaqtan urpaq quvıp bizge jetken,

Ejelden Arǵın atam qonıs etken.

Kek şalǵın, kumis bulaq Arǵınatım...

Şıqpaytın armanımsın kökirekten, —

dep jır etken qazaqtın köne mâdeniyet oşaǵı — Arǵınatı tauvlarının ken öniri edi. Soltüstikten ontüstikke qaray üzile sozılğan jıqpıl tastı quzdar, tükti qabaqtı qayǵılı jartastar. Üstin qaraqat, moyıl, kök şalǵın basqan urı saylar, taǵı qoynauvlar. Jaǵasın aybaldırǵan men aqşuvaǵı aralas, belden keler koǵal şop kömgen, jülınday bop, jer astınan şıǵıp jatqan, sıldır qaqqan jinişke bulaqtar. Quvanşılıq jıldardan basqa kezde, qaptağan malın suvaratın Baraq kölden böten mol suvlı aydını bolmaǵandıqtan, bul araǵa jaz el siyrek qonatın. Sondıqtan da Arǵınatı tönireginde qırǵauvıl, dala qazı sekildi suvı az jerde üyrenşikti qustar men arqar, böken, kiyik köp kezdesetin.

Han tobi üş kün birdey an auvladı. Dabıl qaǵılıp, qarşıǵalar jerden jana köterilgen kezderinde, kekilik pen ulardı topırlatıp ildi. Mergen jigitter kiyikterdi sadaqpen qiyadan qaǵıp, qırıp saldı. Bıraq Sarıbay bastağan üş jigit qanşa andısa da, köz qiyıǵın bulardan auvdarmağan Jânibekti qoldarına onaşa tüsire almadı. Ajal alayın dep qanşa

420

qulşınğanmen, jauvızdıqtın reti kelmedi. Âbden ızalanğan jigitter ne isterin bilmey, han erten elge qaytadı degi turğandarında, Janibekti mert eter birjağday kezdeysoq tap boldı.

An auvlauv qızıǵına kirip ketip, âbden eleuvregen Jânibek, bir mezet auvjayın bayqay almay qaldı. Qastarınan janay qaşqan aq bâkendi köre sala, atın börbaylap, tura quvdı.

425 Künimen an sonınan şapqan serikterinin attarı âbden boldırğan-tın. 'Gek túske deyin üdayı şapsa teri gana şıǵatın Jânibektin kekbuırılı ğana ali tın edi. Atbegi abden jaratqan eken, qabaq qaqqanşajoldastarınan üzaiy ketti. Ol aq bökendi quvıp kele jatıp, töteden qosılğan han tobí men âlgi üş qonırdı kârdi. Han atınjana ğana auvıstırğan. Al Sarıbay tek Jânibekti anduvmen ğana júrip, astındaǵı júyrigin tın ustağan. Ârı-beriden son Jânibek, han, Sarıbay

430 üşeuvi özgelerden qarasın üzigi, üzdik ketken. Biye sauımday jer şapqanda ğana, bul üşeuvi qaljırauvgâ aynalğan bökenge birdey tayanğan. Âbden dımı qurıp, etpetinen qulağan dala erkesinin üstine anşılar birdey jetken. An qumar Jânibek söyılın laqtırıp jiberip, bâkendi birinşi bop bauvızdayın dep, qınabınan kezdigin ala, atınan sekirip túsken. Dâl osı sâtte: "Joq, olja meniki!" — dep, Sarıbay da soyılın ınǵaylap, bökendi

435 bauvızdauvgâ enkeygen Jânibektin tuv sırtınan ürmaq bop, tayay bergen. Bıraq Jânibek barıstay atılıp, Sarıbaydı at üstinen júlip alğan. Jânibektin tizesinin astına túsip qalğanın bir-aq bilgen Sarıbay hanğa.

— Auv, ursanızşı kâkjelkeden! — degen, hannın qolındaǵı söyılğa közi túsip.

Nege ekeni belgisiz, hannın böyı dirildep ketip, Jânibekti soyılmen uruvğa qolı

440 köterilmegen.

Dâl osı kezde şapqan at dübiri kenet estilip, bir büyirden Kerey sultan şıǵa kelgen. Tizesimen Sarıbaydı bir-eki nıǵarlap jiberip, Jânibek: "Birjolğa qastıǵındı keştim, ekinşi mârtebe qolıma tüssen, özinnen kor,"— dep, türegelgen de, jatqan anğa qarağan. Okpesi oşıp, âbden ornınan tura almay qalğan beyşara, sol moynın sözıp, etpetinen qulağan

445 qalpında âli jatır eken. Jânibek onı ayap ketken. "Jazıqtı jauvıma tirşiligin qiyğanda, jazıǵın joq, aqböken, seni nesine öltirem", dep ananday jerde jatqan söyılın alıp atına mingen. Osı sâtte Kerey de jetken. Bolğan oqiyğanı aytpasa da tusingen Kerey sultan, inisin qasına ertip, hanğa burılıp ta qaramastan, şauvıp kele jatqan topqa qarsı aqrın ayandap, jüre bergen.

450 Bul kezde töltirektep ornınan Sarıbay da türegelgen. Atının üzengisine ayagın salıp jatıp:

— Beker soyılmen urmadınız, han iyem,— degen alqına söylep,— eger de jıgılğanda, moyın omırtqasın burap, üzip alatın edim de, atınan qulap öldi, deytin edim. Qalay ölgenin közimen korgen eşkim joq... — dep kele jattı da,— taqsır han, keşiriniz... — dep, basın qolimen qorğay bergen.

455 Bıraq qulaştay siltegen kök qurış aldaspan onın moynın qiyğaştay kesip, zâresi üşip, közi adırayğan basın ananday jerge uşırıp tüsirgen.

Qaytıp oralğan Jänibek pen Kerey, Sarıbaydın äli de bolsajanı şığa qoymay, anaday jerde aqırın qiymıldap jatqan bası men qan-qan bolıp, diril qaqqan denesin korgen. Büyrığın orınday almağan qulı endi tiri kuvägerge aynalmas üşin, hannın ädeyi öltirgenin ekeuvi
460 birdey uqqan. Bıraq Âbilqayır:

— Jänibek sultanğa qastıq oylağanı üşin basın aldım! — degen.

Ana ekeuvi oğan javap qaytarmağan, ün-tünsiz, attarının basın burıp, kele jatqan adamdarğa qarsı ayandağan.

Han qazir özinin sol küngi qılığın oylauvda. "On altı jasımda Edigenin nemeresi Qazı
465 biydi öz qolimmen bauvızdağanda, on jetti jasımda atalas tuvısım, Däşti Qıpşaq hanı Jumadukti tuvğan balasında bop, qolında öskenime qaramastan, jekpe-jekte şoqparmen urıp öltirgende, şimirikpegen basım qastasqan javvım Jänibekti qaraqstan soyılmen bir salıp ötuvge qalay jaramadım? Kezi kelgende qanday qurbandıqqa da bolsa bara alatın jüregim, sol jolı qalay dauvalamadı?

470 İy^A özgeler ayqay-süren salıp jetkenşe, soyılmen bir-aq berip öltiruvim kerek- aq edi, ar jağında attan qulap ajal taptı dep korsetuv — Sarıbaydın şaruvası. Al men... Mine, sondağı sâl bogelip qalğanımnın künäsin endi tartıp jürmin... Jauvına degen soyıldı der kezinde soqpauv—ülken qılmıs! Endi mine Jänibektin basın qalay aluvdın jolın taba almay, anıs- auvjayım azaptanuvda... Aşıq ketuvge bolmaydı, qazir olar jağındağı el az emes. Ätten,
475 ätten, sol bir sät qayta oralar ma edi! Apıray, sol jolı qolimdağı soyılımdı bir silteuvge jüregim qalay dauvalamadı eken. Dauvalatuvım kerek-aq edi".

Âbilqayır oyına ölim jazasına buyırmaq jigiti qaytadan tüsti. "İya, bul jolı tağı men ükim aytuvım kerek. Aytpasqa amalım joq. Orda manına goptalğan Arğın, Qıpşaq arasındağı dauv-janjal bügingi küni osı jigiti arqılı şeşilmek. Eger bul jigitti ölim jazasına buyırsam,
480 Qıpşaq quvanadı. Bosadam, Arğın mäs boladı... Qanday şeşim aluv kerek? Orda bütindigi

osı bir jigittin tağdırımen baylanıstı. Qastasqan Jânibek, Kerey, Abaqtardıń da kütip otırǵandarı menin şeşimim, qanday ükim aytuv abzal?"

485 Âbilqayır terlep ketti. Bir qara qazaqtın tağdırının özine osınşama salmaq salǵanına tan qaldı. Al ötken zaman bolsa... "iyâ, iyâ, Şıñǵıshan babamız kezinde, bir adamnın omiri tügil, mın adamnın tirşiligi de ulı hannın bir qabaq qaqqanınan şeşilip jatpas pa edi? iyâ, soyter edi-auv! Joq, Şıñǵıs babamdı qoyıp, bertinirektegi Mönke hannın tusında da, bir kisinin tağdırı eşkimnin oyına oyran salmas edi!" Onın esine Mönke handı jerleuv jayındaǵı anız tüsti.

490 Özge jurtaqaraǵanda, monǵol halqının ozderinin bekdaların jerleuvde eki ayrıqşa dâstüri bolǵan.

Biri — qabirge ölgen sultanımen birge bekdadanın qulın saluv dâstüri. Teren ziyrattın bir büyirinen quvıs qazadı. Ogan ölikti tüsiredi. Öliktin astına bekdadanın tiri kezinde enjaqsı körgen qulın jatqızadı. Qul birneşe sagat öliktin astında jatıp, tünşıǵa bastaǵanında, onı beyitten alıp şıǵadı. Esin jiyǵannan keyin, quldı liktin astına qayta jatqızadı. Osılay üş ret 495 isteydi. Eger qul tiri qalsa, onın süraganın berip, quldıqtan birjolata bosatadı. Monǵoldardıń túsiniǵı boyınşa, qul bekdadaǵa şın berilgen adam bolıp şıǵadı. Qojası ölip, qulı tiri qalǵanda, ol ömir-baqiy qojasının bar künâsin arqalap ötedi-mis. Sondıqtan onı tiri qaldıradı. Astodanǵa salınǵan oliktin denesin quvısqa tıǵadı. Ziyrattın işine qazan tolı et, qumıra tolı süt qoyadı. Sadaqa etip köptegen kumis, altın bilezik, saqiyna, alqa târizdi 500 qımbat zattar qaldıradı. Bundayda, eger bekdada bay adam bolsa, altın, gauvharlar ziyratqa ayanbay salınadı. Bekdadanın janın qıynauvǵa kelgen periştelер altındı alıp, ölikke tiymey ketedi, dep oylaydı monǵoldar.

505 Ekinşisi — qoyılǵan bekdadanın ziyratın tiri jan bilmeuvi kerek. Bekzada qoyılǵannan keyin, onın körin biletin adamdar tegis öltiriledi, qabir üstinen üyirli jılqılar ötkizilip, jer betin tep-tegis etedi.

Mundaǵı oyları — qabirge salınǵan asıl mülikke qızıǵıp, bekdadanın molasın qazıp, ölik süyegin qorlauvdan saқтаuv ǵana emes, monǵoldardıń basqa da sebepteri bar.

Rıymnın bir iyperatorı "tariyh menen bastaladı" dep, özinen burın ötken, kapiytoliyanın astında sarkofagta jatqan, jiyırma togız iyperatordıń balzamdalǵan denelerin alıp, örtep 510 jibergen. Tiri kezderinde öşikken patşalarının süyekterin ölgennen keyin qazıp alıp qorlauv, böten elderde de san mâртеbe kezdesken. Munday soraqlıq ötken zamandardajiyi

bolıp kelgen. Eski monğol zanı bundayğa orın bermegen. Tiri öli jannan öşin aluvğa tiyisti emes. Sondıqtan onın zıyratının qay jerde ekenin tiri jauvı bilmeuvi kerek. Biletin qul öltiriledi, zıyrat üstinen jılqı aydalıp, qabir beti jermen-jeksen etiledi.

515 Bir mın eki jüz eluv toğızınşı jılı, Qaraqurımdağı Şıngıstın ulı tağında otırğan Mönke han ölgende, onın inileri Arıq Bügi, Qubılay Qulağuvlardın ämiri boyınşa, osı handı jerleuvge qatısқан on mın adam tegis bauvizdalğan. Ondağı oyları — tirisinde qatigez bolğan hannın öliğinen Şıngıstın özge balalarının urpağı öşin alıp jürmesin, degen jäne monğol halqının otqa tabınatın kezdegi diniy túsiniği boyınşa, bekzadanın janı o dünüyede tınış seruven quruvğa tiyisti-mis.

520 İnilerinin Mönke handı ataları Şıngıstan da artıq etip bulayşa däripteuvelerinde bul eki salttan da basqa bir maqsat bar-dı. Ol maqsat— bükil älemge, qala berdi özderimen baqküendes jauvlarına, on mın adam qaza tapқан qandı qırğınmen ses körsetuv bolatın.

Söytken Şıngışhan urpağınan şıqqan Âbilqayır han bolsa, endi mınauv, bir jigittin tağdırın 525 şeşe almay, jauvrağan torğayday, qutı qaşıp tur. "Bir Şıngıstan tarağan eki urpaqtın bireuvi on mın adamdı bauvizdağanın maqtan etedi, al ekinşisi bir adamdı ajalğa bere almay, küni boyı äuvresarsan oyğa beriluvde. Bul qalay? Rasımen-aq bir kezde bükil dünüyeni titiretken aybındı "Älem iyesi" tuqımdarının uvaqtap ketkeni me? Solay tärizdi.

530 Âbilqayır tağı da auvır kürsindi. Rasında da bul oğan Töle balalarının on mın adamdı qurbanğa şalğanınan şeşuvi qiyın kesik edi. Pışaq kesti ükimin şığara almay, qiyınaluvı da sodan tuvğan.

Qara qazaq jerin jauvlaıy alğan Şıngıs balalarının arası qım-qiyğaş bir tariyh. Âbilqayırdın dağdaruvının özi de osıdan edi.

535 Ügedey balaları monğoldın öz jerine Ulı Ordağa iye bolıp qalğanda, Jağatay balaları men Tölenin kişi ulı Arıq Bügi osı küngi Orta Aziya ölkesi — Jeyhün men Seyhün özenderinin arasın—Mavrennahrın bay alqabına iye bolğan-dı. Al Tölenin ekinşi balası Qubılay Qıgay jerinin Soltüstigi men Batis jağın jauvlap alıp, endi deni Däşti Qıpşaq pen alan¹ äskerlerinin küşterimen sol Qıtaydın Ontüstik jagın jauvlauvğa kirirken. Üşinşi balası Qulağuv osı küngi Kavkaz jerinin bükil Ontüstik túsın şauvıp, İrandı alıp, endi sonauv 540 Egiyepetke qol soza bastağan-dı. Qulağuvdı jergilikti el ıqpalına túsip ketpes üşin, budda

¹ Orıs pen Däşti Qıpşak javungerlerinen kurılğan "alan-ası" attı asker kuraması

monahtarı — üyğırlardan, tibittiklerden, qıtaylıqtardan qurılğan kilen senimdi adamdarmen qorşağan. Bulardın bari ulı han Mönkenin qaramağında bolatın.

545 Ügedey, Jağatay, Töle balalarının başlıq sayasatı qan tögispen, bağıñan eldi qıruv, talauvmen ayaqtalatın-dı. Qorqıtuv, qorğansız eldi tek nayzanın üşimen, aybaltanın küşimen bağındıruv — bulardın negizgi sayasatı edi. Örtengen, qıyrağan qala, qulazıp bos qalğan egin dalası, tauv-tauv bolıp üyilgen adam süyegi, qaşqan, bosqan jurt —• mine, monğol qandıbalaqtarının bir kezderde gul-gul jaynağan ölkelerge alıp kelgen ülesi osı bolatın...

550 At qazaq jerine kelgen Joşı da osı sayasattan tanbağan. Tek oyın orındauv tásili özgeşe edi.

Qiyat ruvının batırı Esuvgeyden tuvğan Şıñğışhan Qonırat Day-noyannın qızı Börteden bes qız, tört ul körgen. Solardın bir qızdan keyingi en ülkeni Joşı. Monğol ğurpı boyınşa oz ruvınan âyel aluvğa bolmaydı. Jigit qalındıqtı basqa ruvlardan, âsirese nağaşı jurtınan izdeuvi kerek.

555 Osı dâstürge qarap, Joşı da özinin zandı tört qatınının üşeuvin Qonırat ruvınan alğan. Ülken bâybişesi Jüke-begimnen ülken balası Orda, ekinşi âyeli Üki-begimnen Batuv tuvğan. Bular da nağaşı jurtınan bir-bir âyelden alğan. Osılay atadan ekege, âkeden balağa auvısqan ğurıp boyınşa, Joşı urpağı Qonırat ruvına küyeuv jurt bop ketken. Al bir kezde Keruvlen, Onon, Orhon özenderinin boyımen köşip jürgen Nayman, Kerey, Uvaq ruvları

560 târizdi monğöl jerindegi Qonırat ruvı, endi birinşi bop Joşı ulısına kiredi. Bunın üstine "Şıngıs monğolda handıqqa talasıp jürgende, Börte Kereydin bir batır jigitimen könildes Bolğan eken. Joşı sodan tuvıptı,"— degen de qauveset bar. Bul qauveset qiysınğa da keletindey. Oğan dâlel: Şıñğışhan endi âletinine közi jetip, ornına Joşını qoymaq bop, bir mın eki jüz jiyırma altınşı jılı Ulı qurılıtaydı şaqırğanında, monğol jırauvları han aldında

565 "Joşını qoyma, ol senin nâsilin emes",— dep jır aytadı.

Osınday sebepterimen Joşı Qonırat, Kerey ruvların iştey qanap jada dasırttay jaqın ustağan bolıp körinedi...

570 Joq, qaramağındağı jurttı Joşı qandas boldım dep ayağan emes. Oğan basqaratın, âmirin jürgizetin el kerek. Al Dâşti Qıpşaq Joşı handığının tuvın tiğetin negizgi jeri boluvğa tiyisti edi.

Demek, qazaq şejireleri Joşını Şıngıstın özge balalarında qanışer atamaydı. Jır, anızdarda keyde qaharimen birge sözge toqtaytın, aşuvın aqılğa jengize biletin adam etigi körsetedi. Būğan "Aqsaq Qulan — Joşı han" anızı kuva.

575 Qaytkenmen de osı Joşı Jağatayday basıp alğan elin qurtıp jiberuvge qūstar bolmağan. Onın büytpeske amalı da joq edi. Qazaq jerinde qalğan monğol basqınşılardı san jağınan jüzdin bireuvindey-aq az-tün. Şıngışhan jauvlap alğan jerinde tört balasına tört ulıs etip bilgeninde, monğol askerinen arqaysısına on sanadan¹ bar bergeni tört mın asker degen aqpar bar. Monğol noyandarı da, bir şelex suvğa salınğan bir uvıs tuzday, qalın qazaqtın arasına kırıp birjolata onın tilin, dinin alıp, özderi de qazaq bolıp ketedi. Tek Şıngıs 580 urpağımız, tōre tuqımımız degendi özderinin üstemdigin qorğauvğa ğana paydalanadı.

Tağı bir eske alatın jağday: qazaq jerinde, Horezm, Kiyev tarizdi ūlken qalalar bolmağandıqtan, Joşı tuqımı qanjosa etip alatın bekinister de az edi. Daşti Qıpşaq ruvları da monğol tarizdi köşpeli jurt, qaşıp jürüp, bosıp jürüp, soğısıp, öz tendigin onayğa bermedi. Joşı urpağına Bunımen de sanasuvğa tuvra keldi. Tiyimdi bolsa, qazaqtan qız 585 alıp, qız berip ketuvden de tayınbaydı. Osınday jağdayda Batuv özinin bir qızın Manğıt jigitine beredi. Odan Noğay degen iynal tuvadı. Noğay asqan batır, aqıldı kisi boladı. Han tağına otıruvğa haqı joq, ake jağınan Şıngıs tuqımınan emes, Bıraq Batuvhan ölgen kezde, onın askerinen basqaradı. Osı Noğay qırıq jılday bükil Joşı tuqımına aytqanın istedi. Altın Orda handarın öz qolımen ötürğizip, öz qolımen alıp tastay alatın ömirşi boladı. Aqırında 590 Altın Ordağa Mönke hannın besinşi balası Toqtağuv (qazaqtar onı Toqtayhan dep atağan) han boladı. Bul kezde Noğay batırdın qartayğan şağı. Jas han men kari tarlan ayqasa ketedi. Daşti Qıpşaq elinin ruv-ruvğa bölengen alauvızdığın paydalanıp, Toqtağuv askeri Noğaydı jenedi. Noğay on jetti nekerimen Başqurt jerine qaşadı. Jolay onı Altın Orda qızmetindegi bir knyazdin jauvingeri ustap alıp, öltiredi. Basın Toqtağuvğa akep 595 beredi. Bıraq jauvinger qılığınan şoşınan Toqtağuv "Qarapayım adam han tuqımına qol kötermes bolar" — dep, özinin basın aldirtadı.

Han atın almağanmen, Noğay Ulı biy atalğan. Daşti Qıpşaqjetinin batis bölegi Nōğaylının handığına aynaladı. Bul handıqtın negizin qalağan Manğıt ruvı.

¹ Bir sanada-Jüz adam

² İnal- Kōne Türki tili, şeşesi han tukımınnan, akesi kara kazaktan şıkkın kisi. Bunın da han tukımınan şıkkın aksüyek adam ikenin bildirip arnavlu "inal" degen at bergin.

Abılqayırdın da özinin qol astındağı Arğın, Qıpşaq ruvlarının beldi adamdarınan
600 seskenuvinin de bir sebebi osında. Noğay batır sekildi, Aqjol biydin de (bul el qoyğan atı,
şın atı Dayırqoja) artında turğan qalın Arğın eli bar. Al Maysara Qobılandı batırdın
sonınan ergen qızıl bas elin şauvıp, qiyssa jırına aynalğan arğı babası Qara Qıpşaq
Qobılandıdan qalğan jauv jürek, bıqığan aybarlı qıpşaq jurtı tur... Qaysısının sözün jaqtauv
kerek? Budan qiyın han basına sın bar ma?

605 "Jalğanda ne qiyın, qazaqtın ruv talasın şeşuv qiyın. Bıraq onı şeşuvdin qanday qajeti bar?
— Abılqayır han mırs-mırs küldi. — Şıngıs tuqımının han tağına osınşama Uzaq
otıruvının sebebi de osında emes pe? Eğer ruv-ruv bop bölüngeñ bar qazaq biriğip ketse ne
bolar edi? Joq-joq, bul jurt — abaylap ustamasan, qolındı alıp tüser qılşıladağan ustara.
Abaylap ustavdın jalğız jolı — birine-birin baqtırıp qoyuv. Sonda ğana bul ötkir ustara
610 qauvipsiz". Bul — Âbilqayırdın oyı.

Al Jänibek bolsa, osınauv ruv talasına özgeşe qaraydı. "Qazir Âbilqayır qiyın halde,— dep
boljaydı ol,— Ordasının da aybarı burınğıday emes, jan-jağı tügel aş qasqırday talauvğa
âzir jauvları. Ontüstik-künbatsı jağınan Qorasan qaytadan bas kötere bastadı. Mavrennahr
Buqarasının da öşpendiği küşeyuvde. Aqsaq Temir urpaqtarı işten tııp, satti künin kütip
615 otr. Soltüstik-batsı túsı da jauvar kündey tünerip tur. Al Edil özeninin arğı betindeği
Noğay Ordası künnen-künge irgesin äri salıp bara jatır, dostıqtan qastıq tileuvi basım.
Ejelden bāsekeles jauvları Qazan men Qırım handıqtarı da bel alıp ketkendey. Astrahan
sultandarı Abılqayırdan köri, solarğa qaray iyek artpaq... Bunın bāri qur dönaybat emes,
bir handıqtı jün eter qahar. Al Altın Ordanın ozinin işi qalay? Jiydiy bastağan terige uqsas.
620 Han salğan alım-salıqtın zardabına şıday almay, äbden auvalanıp alğan. Küni bugün
Âbilqayırdan bölüngeñli turğan qazaq ruvları az emes... Tek solardın sanın kobeyte tūsuv
kerek".

Jänibek, qırğa şıqqan sayın, el tauvqımetin körip, ordasına ünemi renjip qaytatın. Äsirese,
ötken jılğı, bir oqiyğa sultannın köz aldınan ketpey-aq qoyğan. Ol annan kele jatıp,
625 Abılqayır äskerleri şauvıp ketken bir auvıldın üstinen şıqqan. Şanırağı küyrey jerge tūsken
üyler... uldarı soyılğajıılıp, botası ölgen ingendey, bozdağan analar...

Jänibekti tanığan aqsaqal:

— Şırağım, Janibek,— degen,— böten elderdi şabuvğa jigitterindi bermedinder, merziminde alım-salıqtı tölemedinder dep, hannın aş barileri auvılıımızdı şauvıp ketti. Edil
630 boyında da körgen künimiz osınday bolatın. Qutqara kör endi bizdi bul qorlıqtan!

— Qalay qutqaram? ! — degen Janibek.

— Âbilqayırdan bizdi bolıp al,— dep javap qayırgan qart. — Özgenin jer-suvına qızıqpaytın, öz elinenjatjurttay auvir alım-salıq salmaytınjeke şanıraq kater.

Qıtay men Jönğarjerindegi ruvlar da osınday oy bildirgen. Osının barinen Janibek jeke
635 handıq quruvdın keptin armanı ekenin jane öz basının qamı men el-jurttın tileginin sabaqtasa bastağanın köptep tüsingen. Bul — muratqajetuvdin danğıl jolı. Bügin bolmasa, ertən şaruvaşılığ, jer- suvı, adet-ğurpı, tili, tilegi bir Daşti Qıpşaq dalasının köp ruvının bir jennen qol, bir jağadan bas şığarıp, bir el bolıp quralıp, bir halıqqa aynalatınına şek keltirmegen.

Osı sebepten de Âbilqayır handığı — Altın Ordağa bağıniştı eki beldi ruv — Arğın men
640 Qıpşaqın arasındağı dauv, talastın örşiy tüsuvinen qattı ümittengen. Âbilqayırdın oyı, bul ruvlardın bastarın biriktirtpey biyleuv bolsa, Janibektin oyı — Âbilqayırdın Ordasın qulatuv üşin sol ruvlardın arasındağı Altın Ordağa degen öşpendilik örşiy tusuri kerek. Eski Orda talastan alsirese, jana Orda tiguvdinjenilge tüsetinine ol küman keltirmegen.

"Qazaqtın köşpeli ruvları almas qılış,— dep oylağan sultan Janibek, — egerjümsay bilsen
645 — ol jauvına aybar, jer-suvına qorğan. Qara halıq öz betimen birimen-biri soğıspaydı, tınıştıqtı, dostıqtı tileydi. Bar pale bizde, han, sultandarda. Qolındağı osınday küşti auvjaylap paydalana alsan, oyındağıday handıqtı quruvğa boladı. Noğay, Qazan, Qırım, Astrahan handarı men sultandarı talamasın desen, arğı jağındağı ulı jurt — orıs elimen til
650 tauvıp, odaqtasqan jön. Bıraq onday künge jetuv üşin en aldımın Âbilqayır Ordasınan bolinuv qajet".

Al Âbilqayır Daşti Qıpşaq handığın küşeytuvdegi alğaşqı küresterinde özine senimdi qural etken köşpeli ruvlardın qazir teris qaray bastağanın tek sultandardın qastandığınan köretin. Orınsız soğıs-jorıqtan, basqa elderdi şabuvdan keşegi almas qılıştın jüzi qayıtıp, iske
655 alğısız bop muqalatının uqqısı kelmeytin. "Jılannın üş kesse de, kesirtkelik qauvqarı bar,— dep oylaytın ol,— eger de sultandardın öşpendiliginjoysam, Altın Orda ali de talay eldi bağındıra aladı. Tek sonınnan ergen tobırdı ötkir qayrap, jauvına sala bil! Auvjarlıq etpe!"

660 Âbilqayır tağı auvır kürsindi. "Tobır! Bıraq sol tobırğa erik bersen, ol qojasının da basın alatin qaharlı küşke aynaladı... Erik berilip edi, Mısırğa quldıqqa satılğan Beybarıs ne istemedi? Ataqtı Qılağuvdın özin Egiyptjerinen quvdı..."

665 Şıngıs şapqınşılığı tegeuvrindi ekpinimen qazaq ruvlarının bıjtıjın şığardı. Köpşiligi öz jerinde qalğanmenen, birtalayları basqa elderge qaşıp, jan saqtauvğa mâjbür boldı. Bir mın eki jüz qırıq birinşi jılı Qıpşaqıtın biraz auvılı, bastığı Qotan han bolıp, madiyarlar jerine auvıp ketti. Bulardı madiyarlardın koroli qonıs berip, aldarına mal salıp, jaqsı qarsı aldı. Buğan aşuvlanğan Batuv venger koroline hatjazdı. Ol hatında: "Onın üstine menin Qıpşaq quldarıma sen qorğan bolatın korinesin. Meni özine qarsı qoymayın desen, budan bılay qaray qaramağına Qıpşaqardı ustama. Qıpşaqtarğa menen qaşuv jenil,— olardıñ üyi-küyi joq, şatırda turadı, al senin üyin bar, jerin bar, qalaların bar. Menen qalay qaşıp qutılasın?"

670 — dep qorqıtqan Batuv.

Bir mın eki jüz jiyırma toğızınşı jılğı Lavrentev şejiyesinen qıpşaq-qazaqtardıñ monğoldardan ıǵıp, özi jauv tepkisine túsken Edildegi bulğarlar jerine, Rossiyağa, Gılohiya, Liyğvağa barğandarın köremiz. Bir kezdegi köşpeli jauvınger eldin Qujday mıqtı be kzada, el bıylegen batırları endi jatjerde betegeden alasa, qoydanjuvas küyge üşiraydı.

675 Qazaqtardıñ birazı Qıyır künşığısqa, Monğoliya, Qıtayğa da aparıladı. Şıngışhan men Joşı kezinde qazaqgardın birneşe be kzada, batırları Monğol iympertorının Ulı Ordasında qızmetke öketilgen. Qısqası, bir kezdegi aybındı eldi düşpandarı talan-tarajın şıǵarıp, ulın rımğa, qızın qırımğa şübırtadı. Qazaqtın batır jigitterin toptap quldıqqa, müsindi qızkelinşekterin üyirip, kündikke sata bastaydı.

680 Köp keşikpey monğoldar men mueılman sauvdagerleri Evropa men Siyriya, Soltüstik-batıs Afrikanı, âsirese Egiyptti, Dâşti Qıpşaqjerinen âkelingen quldarğa tultıradı.

Osınday jağdayda Egiypttik haliyfattın gvardiyası on üşinşi ğasırda deni qıpşaq jigitterinen jiynalğan bolatın. Al Egiyptke erjürek, mıqtı âsker öte kerek edi. Munday âskerdi mamlyuvkter¹ qura bildi.

685 Bul kezde Egiyptke Şıǵısınan monğol şapqınşılıarı tönse, on ekinşi ğasırda urısta jenilgenine qaramay, batıs jağınan TayavŞıǵıstı, âli de bolsa, özine baǵındırmaq bop, Kresşiler şabuılğa şıqqan-dı. Endi bükil müsılman qauvımının kindigi, onın mâdeniyet,

¹ Mamluk- Memleket kulı degen söz. Şıǵıs adamdan memleket satıp alıp gvardiya kurgandıktan solay atalğan.

körkem öner, ğılım-bilim ortalığı Egiypt pen Siyriya basına şın qauvip-qaterli qara bult tünergen- di.

690 Dal osı satte, bala kezinde Qıpşaq jerinen quldıqqa satılıp akelingen, Siyriya askerinin qolbaşsısı Beybarıs bahadur sonınan mamlyuvkterden qurılğan gvardiyasın ertip, Bağdattı alıp, endi sarqıramaday Siyriyağa qulağan îyran şahı, Qūlağuv askerine karsı şıqtı. Qur ğana qarsı şıqqan joq, Qūlağuvdı jenip, eki jıldan keyin omı bükil Egiypt jerinen quvdı. Al bir mın eki jüz toqsan birinşi jılı Qıpşaq mamlyuvkteri abjil qiymıldap, Siyriyadan

695 Krest ustavşılardı bir jolata quvip, rıtsarlardı Şığıstağı en aqırğı qorğanı Aqqa qalasın aldı.

Söytip, öz jerinen quvılğan, quldıqqa satılğan mamlyuvkter arab jauvın- gerlerimen birigip, Egiypt pen Siyriyanı monğol basqınşılarnın küyretuvinen qutqardı. Âlemge aygılı öner-ğılım oşaqtarı bolğan Otırar, Samarqant, Kiyevterdin haline jetkizbey, Kaiyr,

700 Aljiyr, Kordavalardı kül-talqan etuvden aman saqtap qaldı.

Endi Qıpşaq bekdaların, asker başşılarnın qanı arab qanımen aralastı. Birine-biri qız berip, qız alistı. Osı qul satuv arqılı qur ğana Egiypette emes, Soltüstik teniz ben Jerorta tenizinin jağasındağı Evropa halıqtarnın qanına orıs, tatar, çerkes, türık, afriyka uldarının qanı qosıldı.

705 Joşın mamlyuvk sultandarı basqarğan Egiypt jerinde Qıpşaqtar Altın Orda men qazaq jerinin adet-ğurpın, tartip-dastürin engizuvge tırıstı. Ata- babası Qıpşaqtan şıqqan mamlyuvk sultandarnın endi seruvenge barar joldarına küni burın sırnay, kerney tartqan jüzdegen, qıpşaqşa kiyingen, sandi-saltanatti nekerlerin şığarıp, Bağdat, Mısır, Mekke, Kaiyr şaharların köşelerin basına keterdi. Qıpşaqtn bay, manaptarı azderinin jas kezinde

710 babaları mingen pauveskemen Nil özeninin jağasında seruvendeuvdi şığardı.

Mamlyuvkter tipti şariyğattı bılay qoyıp, sot isin de Daşti Qıpşaq jobasımen jürgizuvge tırıstı.

Bunın barin istegen qara quldardan şıqqan batır, asker qolbaşşılardı. Osıdan keyin qara qazaqqa, quldarğa erik beruvge bola ma? Joq, bolmaydı. Âbilqayvir tağı qabağvin qars japtı. "Qvipşaqjerinen satılıp bargan qul Beybarvis Qūlağuvdi jendi. Joq, qara halıqpen oynauvğa bolmaydı".

715

Onın esine endi Aqsaq Ternir köregen tüsti. Abılqayırdın boyı suvınıp ketti. "Altın Ordanın tübine jalğız ğana orıs patşaları jetti me? Han Mamay jenilgen bir mın üş jüz seksenişi jilğı Kuvliykov qırğınınan keyin Toqtamıs pen Edige Mäskeuv tübine qaytadan san barğan joq pa edi? Ras, bası birige bastağan orıs knyazdarı da ay qarap otırmağan-dı, 720 tozuvğa aynalğan Altın Ordanı, tübi, kül-talqanın şığaratını aqiyqat edi ğoy... Kül-talqanı şığa da bastağan edi-auv. Jüt jeti ağayındı, ayır ağaşpen segiz. Jauvınan san opıq jegen köne Dâşti Qıpşaqın künşığısına sonauv alaburtqan zaman tağı bir qabılan körindi. Bul Mangıt ruvınan taralatın Barlastan şıqqan Aqsaq Temir edi ğoy. Soyqannın bir bası sonan 725 örbidi emes pe. Qüjınağan laşkerin qümırşqaday qaptatıp, qandı auviz qabılan Altın Ordanı qappaq boldı. Ol bir mın üş jüz toqsan ekinşi jilğı, Alaşa hannın Ämet pen Samet degen balaların jolay öltiretin attanısında- aq Altın Ordanın bosağasın birden solqıldatıp ketken joq pa edi. Al bir mın üş jüz toqsan besinşi jilğı attanısında Batuv men Berke Edil özeninin sağasına salğan Altın Ordanın astanası, ğajayıp suluv Saray şaharın Kavkaz 730 jağınan, Dağıstan qoynauvınan kelip, basıp aldı ğoy. Osı şabuvıl bizdin birliğimizdin de birjolata tübine jetken-di. Orıstardan Mamay küyredi. Temirlannan Toqtamıs jenildi. Osı eki jeniluv Altın Ordanı birjolata küyretti. Joq-joq, töre tuqımdarına jatpaytın batır, biylerdin sonunda iympramı bar. Qiyın-qıstaqta bul tobır zatı Şınğıs tuqımınan şıqqan handardı emes, öz kösemderin qoldap ketedi. Munı da oylauv kerek. Öz tobırı sonınan 735 ermese, Aqsaq Temir бүkil Mavrennahrđı özine bağındırıp, Horezm men Altın Ordanı şauvıp, keyin Ündistannın astanası Deliy men Türkiyanın kindik qalası Ankaranı ala alar ma edi? Osının bari iym- pramımen qurğan äskerin özine erte biluvinen. Joq-joq, sonunda eli bar qolbaşşı, biylerdin qaşan da bolsa qoldarında küşi bar. Olarmen sanaspasqa bolmaydı. Qobılandı men Aqjol dauvın tağı da aqıl tarazısına saluv kerek. Bul talastan 740 qazır basım auvırıp, baltırım sızdap jatqan joq qoy. Mült ketsen — durıs joldan adasqanın... Munday iste qaşan da bolsa küdik pen ümit qatar turadı."

Âbilqayıır şeşetin tağdır rasında da qiyın tağdır edi. Qazaq dalasına Şınğıs urpagının üstemdigı jürgenmenen de, ayıptı jandı ölim jazasına kesuv ünemi ejelgi el dästüri boyınşa halıqtın öz biyliğinde qalğan. Ayıptı jannın künäsin, äbestigin aqıl tarazısına salıp, jazıqtı 745 men ayıptauvşılar jağınan jiynalğan biy, aqsaqaldar mäjilisi atalı sözge toqtap, ozinin ükimin aytatın. Han tek osı ükimdi öz jendetteri arqılı iske asıratın. Bul jolı olay bolmay şıqtı. Arğın, Qıpşaq biy-aqsaqaldarı bir kelisimge kele almadı. Sondıqtan da bul dauvdı han şeşsin dep üyğardı. Künäkar dep tabılğan Arğınının jiyeni Sayan batırdı Qıpşaq jağı ölim jazasına buyırdı. Jas batırdı künäsiz dep tapqan Arğınının iygi jaqsıları onı aqtadı. Eki

750 jaq birdey toqtaytın biy şıqpadı. Dauv ayağı Qandı soyıldı janjalğa aynala jazdap, äzer basıldı.

Rasında, bul dauvda han tağına qauvip tuvdırarday astar bardı. Batuv hannan keyin, 1361 jılı Şıngıs urpağı Bolat Temir han Edil bulğarların ekinşi ret şaptı. Bulğar memleketin jermen jeksen etti. Osı jerge ön besinşi ğasırdın basında Âbilqayır öltirgen Jumaduk hannın äkesi Üliğ Muhambet kep, Qazan qalasın saldı. Özin han atadı. On san Noğaylının en aqrıǵı Ulı biyi Altın Ordadan müldem quvılıp, Orda tağdırı Joşı urpaqtarının qolına birjolata köşken son, osı Qazan handıǵının qol astına Ormanbet biydin urpaqtarının birazı kelip qosılǵan-dı. Jäne Altın Ordaǵa degen qastıǵın toqtatpaǵan-dı. Zatımız bir el-jurtpız dep, keşegi üstemdigin zar etken key biyleri astırtın qazaq ruvlarına kisi salıp, 760 Âbilqayırdan bölün dep, demiguvde edi. Al key jauv jürek batır uldarı, qastarına sayaq jıynap, keyde han tuqımının mındaǵanjılıqsın barımtalap äketetin.

Osınday bir şabuvıldan keyin, ızası keuvdesine sıymaǵan Âbilqayır, Qazan hanının jerindegi Ormanbet biydin urpaqtarının auvılın şabuvğa üş gümen qosın men baqan boylı, 765 şoqpar qoldı Qıpşaq Qobılandını attandırǵan. Bul ataqtı Qajımüqan baluvannın on ekinşi atası. Qazaq pen Noğay bölینگende ayılǵan "jılauv, jılauv, jılauv küy" jırındaǵı "Qara ormanınan ayrılǵan", Torğay men Or boyına Qaratauv manınan, Arıs pen Badam özenderinin toǵısқан jerindegi Qaraspan tauvınan köşip kelgen, qazaqtın atan jilik, arqar müyiz batırlarının biri.

Ol tınış, erteli-keş külkini ermek etip, qannen-qapersiz jatqan Noğaylı auvıldarının külin 770 kökke üşırıp, bar malın aldına salıp aydap, müsindi degen qız-kelinşekterin olja etip, jaqında ğana jorıqtan qaytqan.

Aq tütek boranday qaharına jan şıdamaǵan Qobılandı batırdın bul jenisin бүkil Âbilqayır qol astındaǵı el, ol bir Stambul mediynasın şauvıp qaytqanday, üş kün toylaǵan. Toy tarqar aldında, äkelingen qız-kelinşekti oljaǵa boöip beruv üşin, han osı jorıqta qay 775 batırdın qanday asıra erlik körsetkenin suraǵan.

Asat, Äset¹ aylarının ayaq şenindegi ıstıǵı basılǵan ala kobendenuvge tayavkişi besin öleti. Orda tolı ala tayaqtı aqsaqaldar, at-jaraqtı batır, sultandar... Qobılandı batır ala qanday közinin qiyıǵımen hanǵa qarap, erlik körsetken keuvde soǵar batırlardı atın atap kelip,

¹ Asat, Aset- mavsim, şilde ayları

780 kenet sol kidirgen. Az uvaqıt ün-tünsiz tına qalıp, qulağına deyin jetetin bilektey qara mürtinin üiiyin şiyırşqtay tüsip:

— Özge batırlarğa olja surasam, Arğının jüz jigitin bastap barğan jas bari, Qotanday abız qarttınjiyeni, Sayan batırğa ölimjazasın talap etemin, han iyem,— degen.

Ordada otırğanjurt dir ete qalğan.

785 Sayannın nağaşısı, hannın onjağında otırğan maymene, asqan küş iyesi, öri şeşen, ari anşi, eki iyıǵına eki adam mingendey, törtpaq kelgen, qara sur, Qotanjıraudın balası Aqjol biy qanın işine tartıp, süp-sür bop ketken. Bıraq jürek tolqının adettegi ornıqtı minezine jengizip, ol:

— Nege? — degen, Qobılandı batırdı qırağı közimen bir şolıp, dauvsın özgertpey.

790 — Ulı Şıñǵıshan şartın buzdı. Ormanbet biydin urpağı Âdilgereydin qızı, esirey¹ Qaraşaştı öz betimen olja etemin, dep Kereydin Qarabatırımın talastı.

Oljağa talasqanğa ölim jazasın beruv Şıñǵıshan Yasısında jazılğan. Şapqınşılıq zamanda asker arası buzılmasın dep, Bunı han urpaqtarı mıqtı ustağan, qas batırğa qoyılğan ayıp auvır.

795 — Oğan qanday dalelin bar? Kerey Qarabatırdın özi ayttı ma, alde körgenjan bar ma? — dedi Aqjol ali de dauvsın özgertpey.

— Qarabatır sol talasta qaza taptı. Körgen kuvani de qızba qandı Sayannın aldaspanı alıp tüsipti.

800 Âbilqayırjumsağan bir sumnın sözine anğal Qobılandı kürt senip qalğan. Osılay boluvın tilegen könıl, Sayanğa tağılğan kinanın aq, qarasına köz jetkizdirmey, özin de jalanın qurbanı etip otr.

— Oljağa qalay talasqanın onda batır Sayannın özi aytar?

— Künasin moyınğa aluv üşin şın batır boluv kerek.

— Arğının ardaqtı jiyenin qatın demeksin be?

— Olja esireyge talasuv qatın areketi.

¹ Esirey- Kolğa tüsken, tutkın degen mağınada/eski Kıpşak termini

805 Eki batır, alısa ketetin qandı auvız arlan tobetterdey, alaya qaradı. Bıraq han aldında tözim saqtauv kerek, endigi sözdi Orda iyesinen kütüp, ün-tünsiz otır.

Qobılandı batırdın bul janjaldı nege bastap otırğanı Âbilqayırğa ayan. Küye jağa ayılğan sözdin astarında küyikti sırjatqan. "Âlde batır Sayannın qılığı ras pa eken?" Âbilqayır han üyde otırğandardı koz astımen bir şolıp ötti. Han kenesine keletinder qalay özgerip ketken.

810 Meşinjılı Daşti Qıpşaq tağına otırğanında özi onjeti jasta edi. Ol kezderde asker başşılıarı da, Orda tirekteri de basqalar bolatın. Mınauv Arğın, Qıpşaq jaysandarı alğan türde Mangıt, Duvlat, Üysin, Qonırat, Nayman, Tuvbay, Üyğır, Qıtay¹ ruvlarının mıqtıları otıratın. "Hıyuvanı şapqanında da sol top qasımında edi. Tek qalmaqtarmen ayqasqanımda oyımnan şıqpadı. İya, ol menin en qarabetjenilisim boldı. Âskerim Sırğa deyin şegindi.

815 Özim Sığanaqqa qaştım. Jauvımnan köp qun toleuvmen azer qutıldım. Sosın ğoy Daşti Qıpşaqın bastı ruvları Arğın men Qıpşaqqa arqa süyemek Bolğanım... Odan ne şıqtı? Tikenekten şoşıp, şoq bastı degen osı emes pe? Âtten, jas kezim qayta oralar ma edi? Onda büytip jan-jagıma qobaljiy qarap otırmas edim-auv! Şirkin jastıq, dariyanın alğaşqı tasığan qarqınınday edin-auv, buzbaytın bögetin bar ma edi? Eki jıl ötpay, Daşti Qıpşaq

820 handıǵına qol sözğan, Saybannın ortanşı qatını Ükilimaydan tarağan Qanbaydın ulı Elbekten tuvğan Mahmed-Qoja hanmen Tobıl ezeninin jaǵasında qalın askerimen kezdesip, jenip şıǵıp edim ğoy. Qanday qızıq, qanday qaytıp kelmes, öseldey tattı kúnder! Sol jolı edi ğoy, özge batırларımın bireuvine de qıymay, ön törtinde tuvğan ayday tolıqsıǵan, adamzattın suluvı, Mahmed-Qojanın jesiri, Arğının qızı Aǵanaq-Biykeni ezim

825 alıp edim. Aǵanaq-Biyke dese Aǵanaq-Biyke edi ğoy. Adamzat nöpsisi degendi qoysayşı, jastay qosılǵan erin öltirip, azin qatındıqqa alǵanımda opa taptım ba? Quşaǵında jatqanda, töseǵin naǵız birjılan ininin qasına salınǵanday sezinesin. İn işinen bir uvlı jılan ısıldap şıǵıp, jalanaş denene ayır tilin suǵıp alatınday! Men qanşa jaqsı körsem de, bir iyilmey ötti-auv, beyşara. Qaydın, men qur ğana erin öltirip qoydım ba, sonınan erip

830 kelgen üş jasar balasın da öltirttim ğoy. Öltirtpeske bolmayǵın edi. Han taǵı degen perişte de qızıǵatın bir siyqırlı arman goy. Ögey bala tügil, öz balana da senuv qıyın. Al Mahmed-Qoja balası, jabılmagan ustara tarizdi edi, abaylamasan, qolındı alıp tüsuvi op-onay. Onı men, ariyne, durıs öltirttim. Bıraq odan ne taptım? Şeşesi jılı şırayın bir körsetpey ketti. Menen balalı bolıp qalмайın dep, san martebe küşala işip, iş tastadı. Jalgız-aq bul

835 ajaldardan payda korgen Sargıt-Şıyman Mangıt boldı goy. Tapsırmamdı adal orındadın dep, men ogan qanday tartuv-taralgı bermedim, qanday darejege ketermedim. Daşti

¹ Kıtay Ruǵı ol kezdeǵi jetisu manındaǵı kazak ruvlarının biri

Qıpşaqqa özimnen keyingi adam ettim. Ariyne, menin munım özgelerge unagan joq, asirese Bahram, Alaş batırlarga...

840 Han Ordasındaki tartıs sol künnen bastap küşeye tüsti. Sodan beri otız jılday ömir ötti, al tartıs ali bir tolastamay keledi. Qayran, dünüye! Qanday qaysar edim! Otız jıl! Otız jıldın işinde qanday jauvımdı jenbedim! Demek, adamnın qası — aram şöp tarızdı boladı eken. Otagan sayın, qauvlay öse tüsedı. Aytse de, men de ayanıp qalğanım joq. Qay şahardı almadım? Hiyuva, Samarqant, Rıkra-tüp, Büqar, Sıganaq, qazaqtın jeke ulısı bolıp jürgen Mahmed-Qoja han, agalı-inili Ahmed-Mahmud, Müstafa handardı jenip, Esil, Tobıl, Nüra

845 boyın ezime qarattım... Bıraq sonda şıqqan qanday müyizim bar? Alğaşqı han bolgan kezimde Nayman, Mangıt, Üygır, Qonırat ruvlarınan qaymıqsam, endi mine Arğın, Qıpşaqtan seskenip otırmın. Burın jauvım özimmen atalas Sayban tuqımdarı edi desem, endi mine, Joşının on üşinşi balası 'Goqay Temirden taragan urpaqtarı bolıp otır.'

850 Abılqayır Arğının biy, batırlarının aldınğı jagında otırgan suluv mürttı Janibek pen jalanaş qanjarday tüsi suvıq Kereyge koz qiyıgın auvdardı.

"İya... İya... Abaq sultannan bular qauvıptı. Şıngışhan noyandarı küyretken, sonınan babaları Orıs han qayta jöndegen, Aq Orda astanası Sıganaqtı jauvlap alğanımdı bular mangi-bakiy keşirmek emes. Jane Aqsaq Temirdin balası Şahrıvk sultannan tuvğan Ulıqbektin qızın alğanıma da qırğiy-qabaq. Menin Buqar, Samarqant bekterine

855 büyregimnin buratının köre almaydı. Şamaları kelse, tez-aq jeke qazaq hanı bolıp, onaşa tauv tikpek. Tek bölünip ketuvge azirge küşteri jetkiliksiz. Bastarı qosılmay jürgen ruvları bolmasa, sonınan tutasa ergen eli joq. Al el degen ne? Oyınan şıqpasan, senen ürkiy joneluvge bar. Mina Aqjol biydin aytıp otırğanın eskermey körşi. bükil Arğın, Nayman, Qonırat bolıp, şiy şığaruvta dayın. Baraq balası Janibektin, Bolat balası Kereydin kütkeni

860 de osı. Köpten beri Jöiyibek pen Kerey osı ruvlardı sözın söylep, soyılın söğıp özderine bauvrap jür. Azğantay mült ketsen, oqıralağan ögizdey mönkiy tuvlap, jurttı bolıp aketkeli tur.

Sonda ne isteuv kerek? Arğınnan qorqıp, Qıpşaq batırının sözın ayaqsız tastauv kerek pe? Joq, aytuvge bolmaydı. Qazirgi arqa süyerim, burınğıday Mangıt emes, jöşın Qıpşaq!

865 Qıpşaq menin qazır qandı şoqparım. Onı durıs siltey bilsem, ali de bolsa talay Janibek, Kereylerdin basın domalata alam. Demek, şeşim qanday boluvğa tiyisti? Eki jaq menen birdey javap kütuvde göy".

870 Âbilqayırdın irkip otırğan oyın kenet sıqırlay aşılğan esik üni buzıp ketti. Han tömen tüssip ketken basın köterip, esik jaqqa qaradı. Jaqında qaytı bolğan Şah-Buvdaq sultannan tuvğanjeti jasar nemeresi Mühamed-Şaybaniy eken. Atası han, nağası bükil Altın hannın bas batırı Dombalıq batır bolğandıqtan, Âbilqayırdın bul nemeresi öz balalarından da anağurlım erke, tentek. Jäne han da onı erekşe jaqsı köretin. Bala esik aldında turğan pasbandarğa¹ üy-işi tolğan bek, sultan, ämir, hakim, batırlarğa qaramastan, üyge kirgen betimen özğelerdi basa-Köktey, altın taq- tinjanına bir-aqjetti. Atası Âbilqayırğa erkeley:

875 — Tarlankök tım asauv eken, biye sauımday mezgil şaptım. Bıraq meni tüssirip kete almadı,— dedi maqtana,— bäribir men onı üyretip alamın!

— Jaraydı, qalqam, qazir biz han isimen şüğıldanıp otırmız,— dedi Âbilqayır nemeresinin basınan siypap. — Kezin kelgende bul tozaqtın otına sen de küyersin, äzirge oynay ber. Bara ğoy.

880 — Qaydağı tozaq? — Bala atasına erkeley qaradı. — Men han bolğanda, ol tozaqtı jümaqqa aynaldıram. Kör de tür?

Han külimsiredi de qoydı. Kenet onın közi esikke tayavturğan Kereydin onjeti jasar balası Burındıqqa tüssip ketti! Jüregi dir ete qaldı. Ananın bet qubılısında jeti jasar Muhamed-Şaybaniyğa degen ayazdanğan qar tärizdi bir aluvan öşpendik ızğarı bayqaladı. Şünet közderi şoqtay qadalıp tur.

885 Eluvge tayağan Âbilqayırdın tikeley han tağına otırar mürageri en tünğı- şı marqum Şah-Buvdaq sultan bolatın. Odan keyingi kezek ekinşi balası Şayh-Haydar men osı Muhamed-Şaybaniydiki... Aqıldı han jauv sadağının oğı, özi ölgennen keyin, Şayh-Haydar men osı jeti jasar nemeresine keze- netinin birden uqtı. Han tağına iye boluvdan tuvatın ulı talastan äli tüssinigi joq jeti jasar nemeresin qorğaqısı kelgende, Âbilqayır kenet Muhamed-Şaybaniydi ayalay bauvırına qıstı. "Rasimen-aq, bireuv osı närestege de qol köterer me eken? Kimnin bul şanırağın qıyratıp, tündigin tilip edi?" — dedi ol işinen. Bıraq han däl bul sätte özinin Mahmed-Qojanın balasına istegenin esine tüssirmedi. Bäse, üş jasar näreste, Mahmed-Qojanın ulı Âbilqayır hannın nesin buldirip edi? Qay şırağına kolenke bolıp edi!?

1995

Birin-biri qasqırşa talağan, tek jengenderi ğana omir süretin, qatal zaman. Âbilqayırdın kenet nemeresin bauvırına nege qısqañın Bıraq adam ğana tüssindi. Ol — Jänibek sultan

¹ Pasban- /köne Türki tili/ küzetşi degen söz

900

edi. "Duris oylap otırsın, han iyem,— dedi ol işinen,— senin oşağındı mazdatatın aqırğı tobılğın osı Muhamed-Şaybaniy nemeren bolar. Jeti jasar baladay emes, tım eresek, aqıldı... Eğer osı nemeren qırşınınan qiyılsa, senin de otınnın mângi söngeni".

905

Demek, bir mın tört jüz alpıs segiziñşi jılı Âbilqayır han ölgende, on jetide qalğan Muhamed-Şaybaniy men on eki jasar inisi Mahmut-Sultannın erlik âreketteri arqasında, Âbilqayır oşağının köpke deyin sönbeytinin Dâl osı sâtte Jânibek sultan bilmedi. Al qazir ol Âbilqayır hannın jeti jasar, jañğalı turğan şamşırağı jayında tek kömeski qobaljuv oyda ğana boldı.

Han âp-sâtte böyinjiynap aldı.

— Bar, qalqam, Tarlankökti jibergen bolsan, basqa asauvdı üyret,— dedi.

910

Endi şeşim özinen özi keldi. "Han aqlı — qaramağındağı eldi ayqastırmay ustavda ğoy. Ayqasa qalğan künde de, han bul arada toreşi boluvı kerek! Arğın, Qıpşaq birin-biri özi ölimge qiysın. Men tek solardıñ joyuvşısı bolayın".

915

— Bizdin atamızdın zamandası, Üysin Mayqı biydin kezinen kele jatqan "ölim jazasın şeşetin halıqtın özi" degen dâstür bar emes pe edi. Bul dâstürdi âlemdi biylegen ulı Şıñğışhannın özi de buzğan joq. Men qalay buzam? Arğın, Qıpşaq iygi jaqsıları mâjilis qurıp, batır Sayan tağdırın özderin şeşinder. Özderinnin üyğaruvların han ükimi bolsın,— dedi işi qatpar-qatpar Âbilqayır, kenet اساسımen jerdi bir ürip.

Han sözi — büzuvğa jatpaytın şeşim. Jayşılıqta büyda bermes eki jaq birdey basın iydi.

— Qup, han iyem, söylesip körelik.

920

Mine, osı dauv Arğın, Qıpşaq arasında üş kün söz Bolğan. Talay dilmarlar, sözuvarlar suvırılıp şıqtı, talay qızıl öneş, bulbul tilder sayradı, Bıraq eş şeşimge kele almağan. Aşuv, ıza, kek quvısqa üylyqqan qar sekildi önayjibimegen.

Bul dolı talas keyde soyıl küşimen şeşiluvge de tayap qalğan. Bıraq eki jaqtın küşi birdey tükendikten, jağanı bosqajırtuvdı eki ruv mıqtıları maqül tappağan. Aqırında Mayqı biy men Ulı han Şıñğıstın tastap ketken dâstürin buzıp, bul talastı hannın özi şeşsin, dep tarasqan. Han ne aytsa, eki jağı birdey soğan könbek bolğan.

— Ayt.

Al bul dauvğa şeşim taba almay, Âbilqayır iştey alay-tüley. Arğın men Qıpşaqtañ qazirgi talası, üyqı-tüyqı jülisıp jatqan arlan töbetterdin ayqasına uqsaydı. Dâl qazir bulardı ayıruv

ekitalay. Ne bolsa da qolındağı ternir süngini bireuvine jiberuvi kerek. Alısıp-jülısıp jatqan qos arlannın qaysısın qalaydı? Arğınğa dep siltegenin Qıpşaqqa tiyip jürse qaytesin? Qıpşaqqa tiyyuvi ezine tiyyuvimen birdey.

930 Han sayasatı keyde jazğıtürimğı jeldey. Betalısı el rayına, han Ordasının armanına qaray özgerip turadı. Al bügingi tanda Qıpşaq pen Âbilqayır hannın alar demi bir töbeden sogip tur.

Kenet han bul dauvdı eki ruv arasındağı sayasatpen emes, ädiletine qaray şeşpek boldı. "Ädiletti şeşsen — iympram riyza boladı. Al iympram riyzalığı — Däl bugün Qobılandı men Aqjol biydin müddesinen jöğarı". Bunı ötız jıl handıq qurğan tirşiliginde Âbilqayır han songı kezde jaqsı uğa bastağan.

Ol en aldımın okiyğanın qalay Bolğanın tutqın jigittin äzinen surauvdı jön kördi. Taq janında turğan kümıs qonırauıdı alıp, aqırın qaqtı. Taza kümısten sınırlay şıqqan suluv ün qulağına erkeley jetip, qobaljığan könilin sol ornıqtırğanday boldı. Üyge aşan jüzinde qan joq, sol joq, üzın boyılı, arıqtauv kelgen, dâyekşi Ospan-Qoja kirdi. Ol läm-miyım demey eki qolın keuvdesine ustap, basın tomen tüsirip, ämir kütıp, qozğalmay tura qaldı.

— Tutqın jigitti alıp kelsin.

— Qay tutqın jigitti, han iyem?

945 "Base, qay tutqın jigitti? — Âbilqayır mırs etip küldi — Çinga Tura¹ qalasınan alğaşqı han tağına mingen künnen bastap, sonauv Batuvdın äskerinin bas qosqan jeri—Kengirdegi Orda Bazardı äzinin astanası etip, artınan Buqar, Samarqant, Sığanaqtardı alıp, olarğa özinin urpaqtarın ne äyelderinin jaqındarın hakim ğıp otırğızğanşa, qanşama adamdı tutqın etpedi? Neler jaysan jigitterdi şınjır kisen kiygizip, zındağa tastamadı. Qaysının atı este? Al bügingi tutqın jigittin atı kim edi?" Âbilqayır oylana qaldı. "Äyde de osı dauv bolıp jatqan jigittin esimi kim edi? Ayan ba, Şayan ba, Bayan ba?" Jigittin atı kenet esine tüsti. "iyä, iyä, Sayan eken ğoy. Bul attı burın qayda estidim? iyä, iyä, solay eken-auv, mağan onın atın Rabiyuv- Sultan-Begim aytqan edi ğoy. Bäse, ne dep edi? Özımnen tuvğan ekinşi balam Süyinşik sultanğa közinin tirisinde osı Sayandı atalıq etip qoy dep suradı ğoy? Nege olay ötinip edi? Jadımda joq. Bıraq men: "Äli tirimin ğoy"- degi, hanımın otinişin jorta orındamay qoyğam. "Nege orındamadım?" Hannın qabağı tağı tüyilip ketti.

955

¹ Çinga Tura- Kzırgı Tümen kalası

² Atalık, ateke- Ake ornına ake bolıp, balanı tarbiyeleytin adam.

'iyä, İy^A bayağı bir Orda ösegi sebep bolğan. Hanımın sütten aq, perişteden taza ekenin bilsem de, sol bir ösek mağan da öser ete jazdağan. Tek, äyteuvir, jalğan bolıp şıqtı ğoy... Bäse, sol jigittin de atı Sayan edi... So kez ol jorıqqa attanıp, köre almay qalğanmın. Artınan bul ängime tipti esimnen şıǵıp ketken-di. Hanım da özinin ötinişin qaytalağan
960 joq... İyA ol ängimege de jeti jıldan asıp ketti. Otip bara jatqan ömir!" Han esik aldında turğan дәyekşige kilt burıldı.

— Älgi Arǵın, Qıpşaq arasında dauv şıǵargan jigitti,— dedi ol, atın atauvğa aldenege auvzı bar may.

— Qup, taqsır, han iyem.

965 Abılqayır tağı da oyğa şomdı.

On jeti jasında "Batuv tağı", "Ozbek tağı" dep atalğan Däşti Qıpşaq tağına otırdı. Ol kezde han ordası sonauv şıǵıstağı Ertis özeninin qoynauvındağı Çiynga Tura qalasına tuv tikken, maydandı sol tustan aşıp, jeke- jeke ulıs bolıp otırğan qazaq handarın jenip, birte-birte Esil, Tobıl, Nüra özenderinin boyın tegis äzine qarattı. Sol qarqınmen ol bir kezde, Joşının
970 ordası tigilgen, Ulıtauv boyına jetti. Endi özinin astanasın Batuvhannın äskeri eki jüz jiyırma jıl burın bas qosqan Kengir boyındağı Orda-Bazar dep atalattın qalağa köşirdi.

Ulıtauv Däşti Qıpşaq dalasının kindik örtası. Batısı — Edil, Jayıq, soltüstigi — Esil, Tobıl; şıǵısı — Ertis, ontüstigi — Sır boyı. Osı Däşti Qıpşaq jerine tegis iye Bolğannan keyin, ol Mavrennahr jerine köz sala bastadı. Otız jıl handıq qurğan ämirinde Ürgeniş pen
975 Samarqanttı da şaptı. Mavrennahrdan Sıǵanaq, Sozaq , Otırar, Aqrüq, Aq- Qorğan tärizdi Däşti Qıpşaq elinin köne şaharların qaytarıp aldı. Söyte jürip ol, bir jaǵınan, Aqsaq Temir urpaqtarına qız berip, qız alıp, äbden qandasıp ketti.

Aqırında Abılqayır bul kezderde türki, iyran elderi "Kök Orda", al orıs şejirelerinde "Aq Orda" dep atalğan keşegi Altın Ordanın ken baytaq alıp dalasına tolıq iye boldı.

980 Toqtamıs han jenilip, Saraydağı handar sarayı Gülstandı Aqsaq Temir birjolata qiyratqannan beri burınğı küşti Altın Orda müldem joyılğan. Qazir Âbilqayır özin Sayın hanımın dese, tek onısı Batuv hannın ornında otırmın dep özge elge ses beruvi.

Bir kezde köne türki elinen taralğan, qazir özbek, qazaq bolıp bölüne bastağan eki eldin, Âbilqayır şınında Özbek hanı boluvğa aynalğan. Bul onın qazir älsiregen kezi. Demek,

985 Şahrıvk Âmirdin uldarı Qorasan, îyrakqa köz tikse, al Âbilqayırdın âli de bolsa, Dâşti Qıpşaqjerine qosa, Moğolstandı almaq oyı bar.

Moğolstan! Bul bir Âbilqayırdın âzi^Ae tisi bata almay kelgen, keldeneni men üzındıǵı jeti aylıq ken alqap, künşıǵıs jaǵı qalmaq jerimen şektesip, Barıs köl, Altın Emel, Ertis özenderimen bitedi. Soltüstiginde Okşe teniz (osı küngi Balqaş köli) ben Qaratal özeni
990 jatır. Künbatisında Taşkent pen Türkistan, Ontüstigi Qaşqar, Ferǵana, vâliyeti men şıǵıs Türkistandaǵı, Türfan qalası. Biylep turǵandar îysa Büǵı, Îîiyer Müha-med, UVaiys sekildi Jaǵatay urpaǵınan şıqqan handar. Qaramaǵındaǵı elderdin köpşiligi Üysin, Jalayır, Duvlat, Qanlı, Üyǵır, Nayman, Qönırat.

Âbilqayıır hannın ordasındaǵı Arǵın biyelerinin de köz tikkeni — osı Moğolstan! Jeke el
995 bolamız dep, Orıs han urpaqtarı Jânibek pen Kerey sultannın da köşe qalsa, bararjeri osı Moğolstan.

"Munday jaǵdayda, İıran hanı Smayıldın da bas köterip, Aqsaq Temir balalarının tizginin üzip ketpek bop turǵan kezde, el biyligin mıqtı ustav qajet. Qıpşaqtıın degenin isteymin dep, öz ordamda bulik şıǵarsam, âzgelerdin ordasın qalayjavıılap alam?.."

1000 Dal osı kezde dâyekşi eki nâkermen tutqın Jigitti alıp kirdi.

— Han iyem, buyrıǵınıız mültiksiz orındaldı.

Âbilqayıır âli de terezege qarap turǵandı. Endi ol aqırın burıldı. Tutqın jigitke köz qırın salar-salmastan, sup-sur bolıp özgerip ketti. Batır Sayandı ol burın körmegen-di. Al mınauv qarısı aldındaǵı jiyırma bes jasar batır... özinin Ulıqbektin qızı Rabiyuv-Sultan-
1005 Begim sulııvıdan tuıǵan ülken balası Süyinşikten auıvsayşı! Joq, Süyinşik budan auıımaydı. Alǵaşqı közi tüskende Süyinşik eken dep te qaldı. Qalın qabaq, qır murın boıǵıl tüs, qumay köz... Oz balasııday enseli. Qıymılı da barıs târizdi şapşan, epti boluvı kerek. Tek Süyinşikten ayırması — qouv qara murtı bar...

Âbilqayıır han Rabiyuv-Sultan-Begim hanıımnın qabırǵası qayısıp, munı nege "atalıq"
1010 etuvın suraǵanın birden tüsindi. Boyın kenet orasan aşuv biylep ketti. İıleşim özinen-özi keldi. "Bul jigit öluıı kerek! Bügin! Qazır! Dâl osı arada!" Âbilqayıır qündız jaǵalı, altın zerli kâk maqpal şapanının işinen baylap alǵan qorasan qurışınanjasalǵan bolat qanjarının sabına qolının qalay barıp qalǵanın özi de anǵarmadı.

1015 Hannın qubılğan tur-kelbetinen, oqıs qiymılınan, onın qanday qatal äreket jasamaq Bolğanın jas jigiti sezip tursa da, ornınan qozğalmadı. Til qatıp, ötüniş te aytpadı. Tek eki qolı artına kisendelgen qalpında arıs keuvdesin säl şalqayta, Âbilqayırdan ötkir közin auvdarmay tistene bekinip, qattı da qaldı.

Han tüksiye qaradı. "Bas kespek bolsa da, til kespekjoq" tutqınjigiti pen til qatısuvdı jön kördi.

1020 — Özine qoyılğan ayıptı moynına alasin ba? — dedi ol tamağına kelip tıǵılğan aşuvı men küdik kirbenin äzer basıp, dauvsı dirildep ketip.

Jigiti sol turğan qalpınan tiyttey miz baqpadı. Tek basın säl iydi.

— Joq, özge ayıbım bolğanımenen, Qobılandı batır aytqanday künämjoq, iylanınız, han iyem...

1025 "Özge ayıbım bolğanımenen" degen sözden han burınǵısınan da beter küyip ketti. "Özge ayıbının qanday ayıp ekenin bilemin. Jasırmay menin betime aytuvğa qalay tilin bardı? Säl şıda, ol tilindi de şoq basılǵanday küydirgenimdi körersin!.." Bıraq hannın "Özge ayıbın qanday ayıp?" — dep surauvğa dâti barmadı. Boyın biyleyjänelgen aşuv, naǵız bir auvzı-murnın kiygizben qaptaǵanday tünşıqtırıp öketip baradı. Oydı alıp, jürekti ortegen ızanı ıqtay berdi. Han dauvsı şaǵatınjılanday endi ısılday şıqtı.

1030

— Qara Qıpşaq Qobılandı jalajapqanı ma?

Jigiti qıstalan minez körsetpedi.

— Qara Qıpşaq Qobılandı nege bulay deytini menen göri sizge mälimirek bolar, han iyem.

1035 Ol osı sözimen barjaydı bir-aqjayıp saldı.

"Bul ne degeni, ä?" Âbilqayırdı, eki közi qantalap süzetin büqaday, tüyilgen qabaǵının astınan qaradı. "Joq, bul jigiti osal jigiti emes. Özine jabılğanjalanın neden tuvıp turğanın biledi. Bul bilgendi böten Arǵındar da biledi ğoy. Bälennin bir uşı özimde jatqanı özge jurttıq da ayan bolar.

— Ayt.

Arǵınǵa ala köz qarayıntıǵımnan, Qobılandı batır bul oqıyǵanı ädeyi şıǵarǵansıdı. Ariyne, sodan son bükil Arǵın bolıp keşe mına jigitti ölimgе bermey qalğan eken. Sira,

töbeleske tüsuvge de bar târizdi ğöy özderi. Sol eken ğöy, Jänibek pen Kereydin de miyığınan külip jürgenderi. Joq, joq, aşuv tasığan dariya târizdi, alğaşqı ekinimen jar buzadı, al uvaqıt ötken sayın qarqını bösendey tüsedi. Şeşimdi birden almauv kerek..."

1045 Han qolın qanjarınan bosattı.

— Qay ruvdansın?

— Manğıt, Barlas ruvınanmın.

Jiğit betine han tağı da ünile, bayızday qaradı. Közinde birjan tüsinbes üşqın payda boldı. O da mümkin... Rabiyyuv-Sultan-Begim "Süyinşik sultan nağaşlarına tartqan" deuvşi edi ğoy... "Barlas ruvının jigitterinin bari birdey osınday qalın qabaq, arıs keuvde keledi. Sonda bul batırdın qanday ayıbı bar? Jazıǵı qalın qabaqtı bolǵanı ma? Nağaşı jurtına jiyeninın gartuvı tabiyǵıyjuye ğoy. Meni de özbek nağaşlarına tartqan demey me?"

1050

Âbilqayır han özinin oyının jalǵan ekenin biledi. "Jel turmasa, şöptin bası qıymıldamaydı". Estigen ösegine sonda-aq sengen. Bıraq Sarǵıt-Şiyman Manğıt uvâzir: "Quvanıştın tenizi, adamgerşiliktin küni, Fariyduvnday qasiyetgi Âbilqayır hannın âyeli, Aqsaq Temir nemesi Ulıqbek mırzanın qızı Rabiyyuv-Sultan-Begim hanım ösek-ayannan tıs türuvı fatıyqa. Bulay etuv eki jurtqa birdey tâlim. Âsirese ülken balanız Şah-Haydardı Samarqantqa han etkeli turganınızda",— degennen keyin, hanımın qılıǵın qazbalay bermegen-di.

1055

"Sol ösekti qazır qayta şıǵarǵanda ne tappaq? Ondaǵı künnen qazır Aqsaq Temir nemerelerimen arası jaqın tur ma? Men munı ölim jazasına buyırsam, jurt ne deydi? Künâsi aşıлмаǵan batırdı ölimge qıydı... Bunı han bayaǵı ösektin saldarınan istep otır demey me? Äriyne, söyteydi. Ösek ge bir, küye de bir. Közime aytpaǵanmen, jurt solay joriydi. Odan da öz basıma kir keltirmegenimjön emes pe? iyâ, soljön. Bıraq mınajigittin künâsin qalay keşem? Bilmegen bolıp ündemey qaluvımjön be? Qara qazaqqa namısımdı taptatıp qoysam, jurt meni batılı barmadı deydi ğoy! Joq, joq bul jigit öluvi kerek! "

1065

—Bul jigittin taǵdırın Şah-Buvdaq sultannın ası ötken son şeşemiz,— dedi dâyekşi men jigitti alıp kelgen nokerlerine,— qayǵılı as aldında... qahardan qayta turalıq, âketinder!

Jigit sâl basın iydi de, kilt burıldı. Jendetter onı tısqa qaray aydayjoneldi. En sonınan şıǵıp barajatqan dâyekşiǵe estirte han:

1070

— Saq bolındar. Közderinnin qaraşığında küzetinder,— dedi.

Däyekşi basın iydi.

— Qup, taqsır.

Hannın aytqanı şındıq edi. Şıǵıs halqının ädeti boyınşa "on beste otav iyesi".
1075 Âbilqayırın Manǵıt äyelinen tuvǵan tünǵışı Şah-Buvdaq ötkenjılı dñniye salǵan. Han osı süyikti ulının üş künnen keyin asın bermekşi. As beruv — jerleuv emes, Däşti Qıpşaq elinin дәstürı boyınşa ülken toy. Asqa Däşti Qıpşaq pen Mavrennahrın iygi jaqsıları qatısadı, sayısqa ataqtı batırlar tüşpek! Qıpşaqın ot auvızdı, oraq tisti, qarǵa boylı Qaztuvǵan jırauvı men Arǵının aqsandaq jüyrigi, seksennen asıp ketken, Aqjol biydin
1080 äkesi Qotan jırauv aytısadı. Töreşige Üysin Mayqı biydin altınşı buvını, ulı sınşı, halıq ardageri, jüzden asıp ketken Asan Qayǵının özi kelmekşi.

Han sayasatı tınıp jatqan kol sekildi, qay jeri tünǵıyıq, qay jeri tayız, bilmeysin. Taǵı da kumis qonırauv şıldırladı.

Ordaǵa älgı qan-solsız дәyekşi kirdi, ün-tünsız basın iyip, tura qaldı. Han jayşılıqtaǵı
1085 tapsırmalarının birin bergendey jaybaraqat söyledi.

— As bitken künnin ertenine älgı jigitke ükim aytıladı. Bıraq oǵan deyin... Däyekşinin jarǵaqtanǵan juqa erni aqırın ğana qıymıladı.

— Qup, taqsır.

II

1090 Âbilqayır Ordası bul kezde Kengir özeninin jaǵasındaǵı Orda-Bazar qalasında edi. Ulı asqa бүkil Däşti Qıpşaq pen Mavrennahrın bek, sultandarı tegis keletin bilgen han, astı ken jaylauvda—Ulıtauvdın künbatis jaǵındaǵı Aqkol jaǵasında ötkizbek boldı. Şildenin bas kezi edi. Bir şeti men bir şeti at şaptırım kumis tolqındı Aqkoldin ken alqap jazıyra dalası at bauvırınan kelgen Kök şalǵınǵa bälengen. Qıratı bauvırlay bitken hoş iyisti
1095 kode-Kökpektin özi tizege jetedi. Alistan münarlana Edige batır men Toqtamıs hannın süyekteri qoyılǵan Ulıtauv men Kışıtauvdın süyir bastarı körinedi. Kök şalǵının arasındaǵı barmaqtay-barmaqtay bop ösken buldirgen men jiydekten köz tunadı. Alasa butalarǵa sinsiy bitken qaraqattın da pısken kezi... Köl üstinde kündiz-tüni tınbaǵan qus qıyquvı... Ortasındaǵı aq aydında qanattana bastaǵan kögildirlerin ertip, bir top aqquv

- 1100** sıbzığı ünindey qonırqay dauvıstarımen sınıp ân saladı. Sabağı soyauvlanıp qalğan, qızğaldaq, lala jauvşımıldıq, rauvşan gülderinen jüpar anıydı. Osınauv qızıldı-jasıldı örnekpen bezelgen jasıl kilem üşı-qıyırı joq ken dalanın ortasında tönkerilgen kumis kesedey jarqırap, aq aydın Aqköl jatır. Jan-jağı sonauv kökjiyekke deyin miyday dala. Uşqan qustan, jügirgen annan böten tiri jan körinbeydi.
- 1105** Tek köldin batıs jagında kögildir beles bar. Belestin üstinde sürgilt oba tas pen birneşe balbala tur. Oba tas murtı salbırağan, on qolına qımız işetin tostağan târizdi ıdıs ustağan, kelsaptay şombal bir ğajayıp beyne...
- Bul tastarjöninde halıq arasında eki anız bar. Biri — köne Qıpşaqarda ölgen adamdı janazalağanda, nejetisin, qırqın, asın bergende, onın beynesine sâykestey ağaştan quvırşaq
- 1110** oyıp, üstine burınğı kiyimderin kiygizip, özderinin ortasına otırğızatın dâstür bolğan. Öytkeni köne Qıpşaqtardın tüsiniginşe, adam janı ölmeydi, ünemi tuvıs-tuvğandarımen birge jüredi. Joqtauvğa jıynalğan kisilerdin barının de denesinde âz jandarı bolğandıqtan, öliktin janı özinin quvırşaq beynesine barıp ornalasuvğa tiyis. Quvırşaq bop ol özinin jerleuv toyına, jetisine, asına qatınasuvı kerek. Ağayın-tuvıstarımen birge otırıp, öz ajalın
- 1115** özi toylaydı. Aljaqındarı oğan keremet qurmet körsetuvge borıştı. Qolına ıdıs berip, qımız quyıp, aldına as qoyıluv mindet. Ölgen adamnın darejesine qaray aqsarbas qoşqardan bastap, üş toğızğa deyin onın qurmetine qurban şalınğan. Arab jazuvşısı Abuv Âl-Fıydın aytuvınşa, qurbandıqqa Qıpşaqtar kisi de bauvızdağan. Mınauv oba tas pen balbalalar sol dâstürdin eskertkişi-mis. Qolına ıdıs ustağan oba tas — as işuvge inğaylanğan, sol ölgen
- 1120** adamnın özi, al qasındağı balbalalarjanında jerlep otırğan onın tuvıs-tuvğandarı-mıs.
- Ekinşi anız boyınşa, adamnın tirisinde öltirgen jauvı o dünyede sonın qulı boladı eken. Mına tas müsinder osı anızdı beyneleydi delinedi. Mınauv oba tas — qojasına as dayındap turğan sol ozi öltirgen basjauvı, al balbalalar basjauvdın serikteri, ağayın-tuvıstarı-mıs.
- Osı tas beyneden böten jasıl şalğınğa oranğan ken dalada eşbir mola, ziyrat, qorğan,
- 1125** bekinis joq. Jelmen oynap şuvlağan qalın kogal, kumis tolqının tınbay terbetken şalqar kol...
- Köldin solüstik alqabına qonaqtarğa arnap aq kiyizden basılğan on eki qanat üş jüz üy tigilgen. İşteri Samarqant pen Buqaradan toğız keruvenmen tasılğan qırmızı qızıl kilem, düriya, torqa jibekten tıstalğan mamıq jastıq, tübit körpelermen bezengen. Köldin törü
- 1130** batısjağında, qırqa önirindegi oba tas, balbalalardan sol tömendeuv. Alıstan kögildir tartıp

köringen jasıl şalgında, kök teniz üstinde uşqan aq şağaladay, sütteý appaq kiyiz üylerdi üşten-törtten qösarlap tikken han ordası. Köldin ontüstik alqabında han ordasına jaqın uväzir, Jöşü urpaqtarının aq şatırları men aqböz üyleri. Âsirese solardın işinde ortadağı on eki qanat aq boz üydin basına aq jalauv ornatqan, qatarlas turğızılğan oyuvlı dört kiyiz üy
1135 — Jänibek pen Kerey sultandardın ordası. Bular özinin enseli müsinderimen alıstan-aq erekşe közge tüsedı.

Köldin küñşığıs jağında Mavrennahrđan äkel^Aen aspazşılarğa, Arğın, Qıpşaqtan kelgen toy дәyekşilerine, qarşığa, sünqar-laşınğa arnap tigilgen jüz qonır kiyiz üy... Osı auvıldan qozı köşindey jerde qonaqtarğa ädeyilep baylanğan üş mın biyenin qulındarına tartqan
1140 jiyırma qatar qıl arqandı jeli. Künine üyirlenip soyılğan, semizdikten mamırлаған jılqı, quyırığın kötere almay, jatıp qalğan, qotandağan qoy... Han ordasının ar jağında bes şaqırımday jerdegi tuvlay aqqan möldir suvlı kişkentay Moyıldı özeninin jağasında Şah-Buvdaqınjesiri — Altın han batırı Dombalıqtın Aqqozı qızının kelip qonğan auvılı.

As bastalğalı jeti kün bolğan. Alğaşqı küni osı aradan köşken el bir kün, bir tünde jeter
1145 Arğınatı tauvının en şetindegı Şoyındı kölden jiberilgen üş jüz säygülik jüyriktен Âbilqayırdın Tarlankögi ozıp kelgen. Atqa şapqan hannın jeti jasar nemeresi, Şah-Buvdaq sultannın balası Muhamed-Şaybaniydin özi edi. Han nemeresinin jülde alğanına arnap jeke toy jasamaqşı. Kelesi künderi küres, sayıs bastalğan. Küreste Nayman Qaptağay batırdın nemeresi, kerege jauvrın, jalan tös Qarajal batır bar baluvandardı jıǵıp, üstine
1150 qırmızı farsı kilemi jabılğan arabiy qızıl aruvananı bas etip, üş toğız bas bäygesin alğan.

Sayısta Qara Qıpşaq Qobılandı jan şıdatpağan. Eki biye sauımında mezgil oğan tek Arğın biyi Aqjol ğana tötep bergen. Bıraқ ошақ түyaq Köksengirdin tegeuvrinine şıday almay, bir sayısta astındağı quşaq qüyriq Aqjambası tizerlep şögip qalıp, sayıs töreşileri
1155 bas bäygini Qobılandığa dep şeşken. Tüye jarıs, qatın küres — bäri ayaqtalıp, bugün astın en qızıǵı, talay jan ökiner, talay biydin namısqa şauvıp, qabırğası sögiler jırauvlar aytısı bastalğan. Aytıs töreşisi — jüzden asqan Ulı jırauv Asan Qayǵı. Ol bul jolı jelmayasımen Kökşe teniz túsın şolıp kelgen-di.

— Asan ata, Kökşe teniz manı qanday jer eken? Sayın ordasın köşiruvge jarar ma? — degen Âbilqayır hannın sezine Asan Qayǵı:

1160 — Qaq üstinjaylauv etem dese hannın erki ğoy. Al men körgen Kökşe teniz manı:

"Tas tabanı tort eli

Atanjürerjer eken,
Töseginen tünilgen
Adamjürerjer eken",—

1165 depjavap bergen.

Osı Asan Qayğı aytıs töreşisi. Töreşi bolarında ol Âbilqayır hañğa:

— Atamız Mayqı biyden beri báyge han ordasın kim asıra maqtay alsa, soğan berilip keletin-di. Bul jolı atajolın buzbaqpın. Eger soğan konsen, töreşi bolamın,— degen.

Bükil el-jurtı ardaqtağan Asan otinişine han da qarsı kele almağan.

1170 — Qup, aytqanınız bolsın,— degen Âbilqayır.

Asan aytıs tärtibin özinşe qurğan. Bas báyge kim de kim jauvğa qarsı eldin erligin durıs aytıp bere alsa, soğan beriledi. Orta báyge öz ruvının jer-suvın qorğauvdağı isterin durıs suvrettep bergen adamğa tapsırıladı. Al ayaq báygege Däşti Qıpşaq elinin bolaşağın kim durıs boljay alsa, sol iye.. Janejenis tartibi de özgeşe. Birjırauv öz ruvının erligin paş ede, qarsı jırauv sol ruvdın ayılğan erliginin kemşiligin, qatesin dat etedi. Qaysısının jırı jurt kökeyine qonar bolsa, sol jendi dep sanalmaq. Şıñgıs urpaqtarın madaqtaytın aytısqa da osı şart. Bul şart üşinşi aytısta da qoldanımaq: birjırauvdın boljauvın ekinşijırauv sınauvı kerek. Eger sınay almasa, jenilgen bolıp sanaladı.

1180 Bas báygege Qıpşaqın Ulı jırauvı Qaztuvğan men Arğının aqıyığı Sıpırajırauvdın urpağı Qotan tayşı tüspek boldı.

Qaztuvğan tapal, toqtı jiliginin qorğasın qüyğan asığınday, şımır adam. Sondıqtan da onı halıq "Qarğa boylı Qaztuvğan" dep atap ketken. Bir taypı eldin batırı jane jırauvı. Âbilqayır tusında qazaq, noğay qauvımdarı (noğaydın birazı Qazan jerine auvıp kede de) aralas-quralas köşip jürgen. Handar tütatqan öşpendilikke qaramastan, tutas bir ruvdın, ne

1185 bir taypı eldin bugün noğay quramında bolıp, ertenine qazaq jağına şıǵıp ketuvi ädettegi jäyt sanalğan.

Äyde de, eki el arasındağı janjal keyde ülken urısqa aynalıp, bir jağı atameken qonısın tastap ketetin kezenderi de bolğan. Osınday bir ayqasta Qıpşaq jağı jenilip, Noğaylı dävirinin jırauvı atanğan Qaztuvğan:

1190 "Salp-salpınşaq anauv üş özen,
Saluvalı menin ordam qonğan jer,

Jabağılı jas taylaq

Jarday atan bolğanjer,

Jatıp qalğan bir toqtı

1195 Jayılıp mın qoy bolğanjer",—

dep bastalatın ataqtı Edilmen qoştasuv tolğauvın aytqan.

Osı Qaztuvğan Qıpşaq ruvının erligin madaqtap, baylığın maqtamaq...

Bunımen aytısatın aqın: "Er Tarğın" qiyssasında "bul — öz ömirinde tolğauv aytıp, toğız handı tüzetken kisi",— dep keletin бүkil qazaqtın qamın oylap ötken, Sıpıra jırauvdın urpağı, Arğınının ardageri, seksennen asqan qart Qotan.

1200

El qamın oylagan, Ulı sınşı Asan Qayğının bul jırauvlardın qaysısına bolsa da ensesi biyikjatır. Onın jırı qayğı tärizdi tüpsiz teren, el muratı tärizdi mängi öşpes armandı, ana jüregindey meyirimdi keletin...

Han ordasının aldına kilen biy, batırlar alqa-qotan otırğannan keyin, Asan Qayğı aytıstı bastadı. Ol aldımen özi iştegi küyigin sırtqa şığara, el-jurtının qamın söz etip biraz tolğauv ayttı. Halıqqa tarap ketken:

1205

"Taza minsiz asıl tas

Suv tübinde jatadı.

Taza minsiz asıl söz,

1210

Oy tübinde jatadı.

Suv tübinde jatqan tas

Jel tolqıda şığadı.

Oy tübinde jatqan söz

Şer tolqıda şığadı",—

1215

dep bastalatın ulı tolğauvın da osı jolı aytqan-dı. Bir buvnap, bir bosatqan nauvqastay, boyın qısqañjırın bitirip barıp "uvf" dep demin aldı. Endi ol biyda oramalımen kün süyip, jel ürip, qatparlanğan küsti mandayınan sorğalağan terin sıpıra sürtti. Sodan keyin barıp jırauvlardın mına otırğan qauvımğa öz ruvlarının qaydan şıqqanın, attarı neden alınğanın tanıstırıp ötuvin buyırdı.

1220

Qaztuvğan jırauv bezildegen dombırasımen birge ornında bayızday almay, arqasın jır qısıp, astındağı tay terisinen şığıp, jorğalaqtap döngeley, aşçı dauvısın bir şırqatıp aldı da:

Alanda alan, alan bar,

Bata almay jauv alandar.

Saqtan şıqqan Keysaq bar,

1225 Keysaq—Qaysaq, Qıpsaq—Qıpşaq bop

On eki atağa taralar,—

dep, Muhammet payğambar tuvmastan mın jıl burın, Eskendir Zülharnayındı Jiydelibaysınnın jerine kirgizbey toqtatqan Saq elinin patşaları farsı jurtı key dep atap,

1230 odan patşanın tandauvlı âşkerin — keysaq (patşa sağı degen mağınada) dep, odan Qıpsaq tuvıp, Qıpsaqtın Qıpşaqqa aynalğanın bir tolğap ötti. Sodan keyin Jiydelibaysın jerin hünuvlar¹ alğanda Qıpşaqtıñ soltüstik suvıq jaqqa Ertis, Esil boyına şeginuvge mâjbür bolğanı, odan bes ğasır ötkennen keyin türki, tuqımdas türki, karluvktar-qaraqalpaqtar jaylağan Edil, Jayıq boyına auvğanın şırqay tolğadı.

Sözdi Asan Qayğı endi Qotanğa berdi. Qart jırau qara küyektenip ketken kâri qobızın,

1235 botası ölgen ingendey bozdatıp, qarlıqqan köri dauvsımen:

Juvsandı deme qarağan,

Jüldızdı jarıq ay deme,

Qıtaydan şığıp tarağan,

Hünuvğa qarsı qol şıqsa,

1240 Jorıqta bolğan maymene

A-lun — Arğın ruvı,

Qıpşaqpen qatar jaralğan,—

dep köne zamanda Soltüstik Qıtaydan batısqa qaray hünuvlar (guvnndar) attanğanda, Arğındar türki tuqımdas elderimen birigip bas kötergenin, aqırı Âtiyl küşine şıday almay,

1245 sonauv Ertisten âri Jonğar tauvına qaray köşip, hünuvlar otip ketkennen keyin, Jetisuvğa kelgenin asqaqtatajır etip ötti.

Töreşi Asan uyıqtap ketken adamday közinjümıp, oyğa şoma tüsken. Ulı sınşı oyın eşkim büzar emes, qulaqqa urğan tanaday, bâri birdey tına qalğan. Âlden uvaqıtta Asan Qayğı közin aştı.

1250 Sümıray, sürqiya, süm zaman,

¹ Hunuv- Gundardın kazakşa atı

² A-lun- Arğın degen sözdin kıtay transkripsiyası

³ Ontüstük vengriyada kazılıp jatқан atildin astanası Polonniya kalasınnan tabılğan örnek eski mura ülgileri kazak, asirese Arğın ruvının ülgilerimen ispettes. Kaysısı kaysısınan aldı- belgisiz. Tek eki eldin bir mezgilde ömir sürgenin daleldeydi.

Şaqqalı turğan sürjılan.

Ötkeni emes halqımnın

Bolaşağı şer-münım...

dep, el-jurtının keleşegin oylap, sāl qayğırıp otırdı da, qos jırauvğa burıldı. Halıqtın aytıstı

1255 kütip otırğanı esine tüşip:

— Qaztuvğan jırauv, basta! — dedi.

Qıpşaq eli, Orta Aziya hünuvları — çümhuvnıv urpaqtarınan, bizdin dävirimizden burın kele jatqan Evropa halqı tüstes, dinili taypasının künbatıs bölegi, kone saqtar sarqındısı, Qıpşaq dep atalatın ruvdan jäne kone Qanguy elinin qaldığı — qanğılardan qurılğan, türki

1260 tūqımdas, Ertis pen Tobıl özenderinin arasındağı ağaştı onirdi jaylağan, jauv jürek qalın

jurt bolatın. Onınşı ğasırdın bas kezinen bastap, guzdardı (osı küngi türikmender) ontüstikke, peçengterdi (kone kengeres eli) künbatısqa, karluktardı (qazirgi qaraqalpaqtardı) ontüstik-künşığısqa, uglerdi (karelo- fiyndardı) soltüstiktegi qalın orman arasına quvıp, köne Qanguy jerine kelip ornalasqan. Sol künnen bastap, sonauv Edil men

1265 Ertistin ortasın Däştı Qıpşaq jeri ne Qıpşaq dalası dep atap ketken. Qıpşaqtar on birinşi

ğasırdın orta şeninde Dnepr özenine kelip jetken. Özının şekarasınna kelgen eldi orıs jurtı şaştarın sargılttığına qarap, "Polovdı" dep atağan (Polova — kesilgen saban), al batıs Evropa eli — koman degen at qoyğan. Bul jauv baqqan köşpeli el körşiles jurttarına qırğıyday tiydi. Jat soğıs adisteri bulardı öte qauvıptı etti.

1270 Ğasvırlar boyvi ädettengen täsilderi boyvinşa, jauvvına joq jerden tiyip, zamatta ğayıp

bölüp, ünemi at üstinen tüşpey üyrengen köşpeli eldin jigitteri soğvisqa äbden üyrengen, Uzaq jörıqtarga şınıqqan jauv jürek jauvvingerler edi. Jasvinan sadaq atıp, arqan tastap bauvılınğan, Qvipşaq sıpayları uşıp bara jatqan qustı jaqpen, közdemey, bir-aq tartıp tüşiretin, şetinen mergen keletin. Bulardın negizgi qaruvı sadaq, iyıqtarına ilgeni jebege

1275 tolğan qoramsaq, qiysiq aldaspan jäne jauv moynvına laqtıratın qıl arqan. Köpşiligi nayza

ustaytın. Ünemi üşı-qiyırı joq jazıq dalada köşip jüretindikten, dala bürkitterindey qırağı jaralğan.

Jauvğa bulardan jasirinip qaluv tipti mümkün emes-ti. Qas jağının äşkerin körısimen-aq, bular jaqtarınan jebeni qarday boratıp, at qoyatın. Qarsı jağı berik bolsa, qorqıp ketkende,

1280 jorta keyin şaba jäneletin. Qaşqan Qvipşaqtırdı jauvı op-önay quvıp tastamaq bop tura

umtılsa, bir jasırın qoynavda tıgılıp turğan mergenderi olardı oqtvşç astvına alatvın.

Kütpegen jerden munday jağdayğa üşvırağan jauv äşkeri sasvip qalvip, sāl kidirse, jana

ğana qaşvıp kele jatqan Qıpşaqtar kenet attarının basın keyin bürıp, qaytadan atöy salatın. Münday tösilge üyrenbegen jauv âskeri bij-tij bolıp qaşa jâneletin. Olardı Qıpşaqtar arttarınan quvıp jürıp, sadaqpen atıp, ne bölmasa, bölät aldaspandarın qulaştay ser- mep, qırıp salatın.

Al eki jaqtın küşi birdey tüsip, jauvmen betpe-bet kezdeser jağday tuvsa, qıpşaqtar sap-sap bop, birneşe qatarğa bölinetin. Âdet boyınşa aldınğı qatardağı attı jauvıngerler saptarın süyir üştı etip quratin. Bul ölarğajümsaqjerge kirgen qazıqtay, jauv şebın önay büzuvğa kerek-ti. Âr toptın ara-aralarına jâne art jağınan şabuvılğa şıqqan jauvdı kidirtuv üşin arbalar qoyatın. Osı arbalardın artında, kerek kezinde ürusqa tüsuvge dayın turğan, tağı da âskeri bolatın. Al eğer jauv jağınan küşi basım kelip, şabuvıldı olar bastaytınına Qıpşaqtardın közderi jede, soğısuv tasilin basqaşa jürgizetin. Üstine ögiz, tüye terilerin japqan arbalardan döngelente bekinis jasaytın. Arbalardın şetinde jağalay turıp alıp, şabuvılğa şıqqan jauvına oq jauvdıratın. Jauv qay jağınan kelse de, döngelene qürılğan bekinistegi Qıpşaqtardı ala almaydı. Özderi oqqa üşadı. Onın üstine, Qıpşaqtar âlgi arbadan jasalğan döngelek bekinisterinin ara-aralarında qpsıq-qıysıq jol qaldırıp, jauv küşinin âlsiregenin bilse, özderine tanıs qıysıqjoldarımın jauv şebine at qoyadı.

Al şabuvıl jasağan jauv bul joldardı paydalana almaydı. Şauvıp kelip, kiremin degen jauvınger, ekpinimen kep, aldındağı arbanı soğıp, bit-şıtı şığadı. Al âldeqayda kire qalğan etrat¹ burandap jatqanjolmen bekinis ortasındağı şepke jetkenşe, Qıpşaqtarın birerjigitinin şirene tartqan sadağının sauıt büzar jebesine duvşar boladı. Tipti tayap qalsa, nayzağayday jarqıladağan narkeskeninen qaza tabadı.

Al arba arasındağı qıysıqjoldardı Qıpşaq jauvıngerleri meylinşe erkin paydalanatın. Jauv kütpegen jerden, tal arasınan şıqqanjolbarıstay lıp etip payda bolıp, sadaq oğın jauvdırıp- jauvdırıp jiberip, qaytadan kirip, joq bolıp ketedi. Basına jügen kiyilip, üstine er tüskeninen bul âdiske maşıq bolıp üyrengen Qıpşaqjılqıları eş uvaqıtta âdet alğan jolınan janılıspaydı. Qamıs arasımın suvsıldap ötkenjılanday, arbalar arasınan qalay bolsa, solay öte şığatın. Münday âdiske dağdılanbağan jauv attarı ekpinimen kep, en birinşi burılısta-aq arbağa soğılıp, arındap barıp, şalqasınan tüsedı. Sonınan kele jatqan jauvıngerler jolı bögelip, toqtap qalatın. Osı sâl ayal, Qıpşaq jigitterine jetkilikti. Qulaştap tartqan qayın sadaqtan ısılday atılğan ajal jebeleri kimdi bolsa da at üstinen üşırıp tüsiredı.

¹ E t r a t — köne türki tili, jauvınger degen mağınada

1315 Qıpşaqtar bul bekinisterin özderine qolaylı jerge ornatatın. Eger tандаған jerleri alda-jalda qauvıptı bolsa, bir qaltarısta, ne ımırt üyirile, daǵdılanǵan ädet boyınşa, arbajetegin üzengilerine ilip alıp, zamatta bötenjaqqa köşip ketedi. Jauv ornın sıypap qaladı.

Osınday jıljımalı bekiniske ornalasqan Qıpşaqardı jauv "ala qoyam" dep dämetpeytin. Ögiz, tüye terilerimen jabılǵan arba qorǵanına Qıpşaqardı bekingenin bilse, ädette jauv urıs aşpaytın, öz betimen keyin şeginetin.

1320 Bıraq Qıpşaqardı aşuvlı tasqını orıs qalalarından äri aspadı. Tek keybir tolıqındarı ğana Edil boyları men Vıyzantiyaǵa jetti. Bıraq odan asa almadı. Ulı Rossiya köşpeli eldin şabuvılınan öz jerin keuvdesimen qorǵap, ädeti boyınşa Evropanı taǵı bir apattan saqtap qaldı.

1325 Qıpşaqtar osı jüz eluv jıl jürgizgen şapqınshılıǵında Kiyevten bastap Rossiyanın köp qalasına qauvıp tuvǵızdı. Al orıs knyazdarının bastarı qosıla bastaǵan künderden keyin, keşegi qabılanday qayrattı, jansebil jandar, kenet qudaydın qarǵısı urǵanday, bastarına sor nöserdey jauvıp, san mäртебе mert boldı. Äsirese bir mın eluv üşinşi jıldan bir mın birjüz jıyırma besinşi jılǵa deyin ömir sürgen Pereyaslavlı men Kiyevtin Ulı knyazi Vladiymiyr Monomah bitirap jürgen özge orıs knyazdarının basın qosıp, Qıpşaqtarǵa qarsı şabuvıl uyımdastıra aldı.

1330 Odan Qıpşaqtar bir mın on besinşi jılı onbayjenildi sodan beri bul qaharlı taypa orıs jerine şın qauvıp boluvdan qalǵan.

1335 Mine, osı Qıpşaqardı qazır arqalı jırauv qarǵa boylı Qaztuvǵan maktauvı kerek. Beybitşilik pen tınıştıqtı, suluvlıq pen oyıldıqtı süyetin Ulı sınsı Asan Qayǵı Qıpşaqardı tariyhına qanıqtı. Qazır ol tınış elderge büyidey tiygen bul şapqınshıl eldi jüyrik jırauv qay jaǵınan maqtar eken dep mülgiy kütıp otır. Oǵan Qotan qart ne aytpaq? Qıpşaqtıñ erligine qanday min taqpaq? Şapqınshılıqtı, erlikti murat körgen mına quv zamandajurt onın oyına tūsiner me?

1340 Qaztuvǵan, Asan Qayǵı kütkendey, äygili arǵı babası Qara Qıpşaq Qobılandıǵa bir toqtap, Qıpşaqtıñ şapqınshıl el ekeninen bastadı. Qaraǵay kəri dombırasın laqtıra bezildetip, arqası ustap, Qaztuvǵan jırauv dombıranın küyimen özi birge şalqıp, maldas qurǵan qalpında kenet itqiy alǵa bir ümtılıp, qaytadan otıra qap, quyırǵımen şır köbelek aynala, tependej jıljıdı. Hannın sol jaǵında otırǵan qazirgi Qobılandı batır arǵı babası Qara Qıpşaq Qobılandının atın estigende, iyioqtıǵı özgelerden anaǵürlim joǵarı köterilip, bir masayrap

1345 qaldı. Qıpşaq jağının adamdarı Qaztuvğannın jırınan delebeleri qozıp, naq özderi jüz eluv jıl erlik etkendey, uv-şuv, jırauvğa qoşemet körsetti.

Asan Qayğı Qotan qartqa betin bürdi.

— Söyle, jırauv,— dedi.

1350 Qalın oyğa şomıp ketip, basın tömen salıp, ün-tünsiz otırğan qart jırauv, şapqan dübirdi estip, tıprışiy qalğan köri tarlanday, kenet basın köterip aldı. Sol sätte-aq qıl qobızdan küy anırap qoya berdi. Aqtarıla sarnağan qobız ünimen birge, bir kezde qulaqqa jağımdı qonırqay, qazir kârilikten eni büzilğan Qotan qarttın qarlıqqan dauvsı da şıqtı. Ol:

1355 — Ölimnen qorıqpauv erlik emes, erlik ömirdi qorğauv,— dedi. Jırauv şın batırlıq bireuvdin jerin şauvıp, elin tonauvda emes, äzjerindi, ez elindi jauvdan qorğauvdan tuvadı dey kelip, az bola turıp, köpke şapqan, Qaztuvğan maqtağan Qıpşaqın köp bola turıp, azdan qaşqan kezderinin bolğanın ayttı. Jırauv taqqan kinöni estiğende, bastığı Qobılandı batır bolıp eleuvrep, qopanday qaldı.

— Qaşan? Qay jerde? — degen de şuv şıqtı. Qart tayşı olarğa ayay qarap, Qıpşaqtar özderi ümitqanmen, özge ruvlar saqtap qalğan "Qıpşaq qaşqan" hiykayasın esterine saldı.

1360 Qıpşaqtar altı qulaş Şeruvhan bastağan bir attanısında Çerniygov qalasın almaq bolğan. Çerniygov äskeri qarsı şıqqan. Bir mın alpıs segizinşi jıldın altınşı ayında eki äsker Desnanın taraluvı Synaviy özeninin jağasında kezdesken. Orıs äskerleri ülken erlik pen tabandılıq körsetip, üş mın adamnan Qıpşaqın jiyırma mın äskeri jenilip, keyin qaşqan. Kebi äbden qatıp bolmağan özennin müzi oyılıp ketip, at-matımen suvğa ketip, bıqırt tiygendey qırılğan. Osı urıstan keyin, ile-şala, orıs jerinde ğajayıp aq tütek boran turıp, qalğan nepir top joldan adasıp, elderine jete almay, üsip ölgen. Bunı artınan qazaqtın 1365 basqa ruvları "Qıpşaq qaşqan" urıs dep atağan.

1370 Qıpşaq jağı endi basılıp qaldı. Arğın toıbı, "Päli, kâri tarlanım, ayağın qalay-qalay tastaydı!" — dep, Qotandı qoşamettep, kâterile tüsti. Bıraq ör minezdi, jalın jandı Qaztuvğan Qotan tolğauvınan moyımadı. Qamşı tiyip, ırşiy túsken jüyiriktey, endi tipti doldanıp ketti. Qarağay dombırasın aspanğa laqtırıp, aruvağı ustap, jır dabilın üsti-üstine daqpırata urdı.

— Şeruvhan handı jaqsı qarmadın, abız jırauv,— dep bastadı ol jana golğauv ırğağın. "Alıp boylı Şeruvhan" dep orıs elinin özi qısa etken Şeruvhan hannın erligine, şapqınşılıq

isine bir qıdıruv toqtap ötti. Sodan keyin qarğa boyılı Qaztuvğan orıs qalaların şapqan
1375 Bonaq, Tüğırhan, Qotan, Şeruvhan, Konçak, Sürbari, Qünama, Süngir, Köbek, Torsıq tağı
 basqa Qıpşaq handarının ärqaysısının jauvingerligin, el auvzında anız bolıp jayılgan
 jorıqtarın däripteı kelip, "Öz elderi tügil, böten elderge ölmes anız qaldırğan osınday han
 men batırlar tuvdırğan Qıpşaqtı kim qor sanar?" — dep, ojarlana, jırın toqtattı.

— Söyle jırauv,— dedi Asan Qaygı Qotanğa:

1380 — Böten elge bul handar anızımın birge, jaman atı men süyekterin de qaldırdı,— dep
 bastadı bul jolı tolğauvın Qotan qariya, ırıq bermey. Janağı atı atalğan handardın köbinin
 şapqalı barğanjerinin knyazderinin qolınan ölgendigin ayta kelip, Qotan jırauv "Özjerinin
 topırağı tas bolıp pa edi bularğa! Ne jetpedi sonşama böten elden ajal izderlikteı?" —
 degen süraq qoydı.

1385 Jayşılıqta salmaqta qart, bü jolı bireuv şabınan türtip, mazasın ala bergendey, qabagın
 kârlene tüydi. Endi ol ez süraqına özi javap berdi.

— Joq, ziyrattıq eki qulaş jer olarğa Qıpşaq dalasınan da tabılatın edi, — dedi. Bıraq
 handardın izdegeni basqa. Adamnın dünyege özi toyğanmen, kâzi toymaydı. Bayığan
 Qıpşaq handarı bayığan üstine bayiy tüsuıdı maqsat etti. Tegin altın, kümisti, asıl jiyhaz
1390 dünyeni, ğasırıp jıynağan böten jurtt qalalarının qazınasın tonap alğısı keldi. Aldarına
 salıp aydağan mındağan maldan tüser payda olarğa az korindi. Erligi işine sıymağanınan
 emes, qanağadızdığı mazasın alıp, ajal türtkilep, jorıqqa şıqtı. Aqırında dünyege toya
 almağan qos janar, basqa eldin bir uvıs qara topırağımen toyıp tınıştaldı, dep qart aqın
 künirene kürsinip, "jauvinger tuvğan, Qıpşağım, ziyrattarı jat jurttın dalasında qalğan
1395 handarınının qılığın nesine däripteısin!"— dep Qotan jırauv jırın toqtattı.

Qıpşaq jağında ün joq. Qobılandının eki beti tüktenip ketken. Bıraq han aldında ustamdı,
 ün-tünsiz. Sondıqtan da, teniz tuılap, dauvıl soqsa da mızğımas, suv jağasındağı jartastay,
 qozğalmay tünip qalğan. Tek Qaztuvğan jırauv ğana sır tüyip, bürq-sarq tasığalı kezeğın
 kütıp, tıpırşıp özer otır. Al toreşi Asan Qayğıda da ün joq. Ol sonauv Qıpşaq handarının
1400 qandı jorıqtarın aqıl tarazısına salıp oyğa ketken; älden uvaqıtta basın keterip, bayavğana:

— Söyle, jırauv,— dedi.

Qaztuvğan "Ayt, şuv!" degen baygi uranın estigen qılan qüyırıqtay, birden ağajaneldi. Bü jolı ol dombırasın bezektey oynatıp, bir tizerley otıra qap, aşçı ayqayğa saldı. Küre tamırı bileuvdey bop, ken tamağı torğayjütqanjılanday isinip ap, tolğauvına kiristi.

1405 — Erlik — ejelgi saltım,— dedi. — Alıs-jülısqa jaratılğan qandı balaq qıran qüs, qür üyasın küzetip otıra almaydı. Qıpşaq ta sol qıran qüs. Ol erlik üşin jaratılğan,— dep Qaztuvğan qulaşın alieqa sermedi. Dal osı satte qarsı aldında otırğanjauvı — qartjırauvğa qona tüsuvge dayın, özi de sol qıran qüstın biri tarizdi. Eki közi qantalap, qalın qabağı jauvar kündeıy tüksiyip ketken.

1410 Dauvsın kennen alıp, tağı da bir şırqapjiberdi de, "Osı erliğinin arqasında Qıpşaq alemge ayan boldı. Batır jurttı Qolaman¹ patşanın kezinde Stambuldı da jauv tırnağınan alıp qaldı",— depjırın bitirdi.

Qotan mırs etip ezuv tarttı.

1415 — Söyle, jırauv,— dedi Asan Qayğı, Qaztuvğannın ağat ketkenin anğarıp, unatpay qalğanınjasırmay, sol qabağın tüyip.

Qotan qarttı kütken kezi osı mezğil edi. Köri qıran endi Qaztuvğannın qürış denesine soyauv-soyavtırnaqtarın qırş-qırş kirğizdi.

1420 — Orınsız qan tökkizğendi erlikke kim sanağan? — dep bastadı ananı öjuva ete, qart jırauv. Qaztuvğan aqın paş etken Qıpşaqtar qatınasqan Stambul oqiyğasın Qotan qariyajır etkende, qobız üni, qüddı qanjılağanday, anıray şıqtı. Qartjırauvdın özinin dauvsı da dal bir öksiğın basa almay otırğan qaralı adamnın ünindeıy. Bul hiykayanı estigen jurttın eki urtı suvalıp, jaqjünderi ürpiyisipjüdep ketkendeıy.

1425 Âbilqayır han köz qiyığın Qobilandı batırğa auvdarıp edi, onın da bası tömen salbıray tüsken eken. Qartjırauvdın sözi jürekterin tırnap, közderin jasqa töltiruvğa tayavtırsa da, "Toqtatınız!" dep büıyıruvğa birde bir adamnın auvzı barar emes. Hannın da, batırlardı da kömeyine qüm quyılğan.

Altın kümbez meşiti, aq mramordan qalanğan patşa saraylarımın bezengen, Bosfor tenizinin jağasındağı Viyzantiya astanası Stambulğa on birinşi ğasırda asa bir soyqan kün tuvdı. Edil, Dnepr boylarınan Qıpşaqtar quvğan gürki eli Duvnay özeninen ötip,

¹ Qolaman — Komniyn — Viyzantiya patşası

- 1430** Viyantiyağa jaqındadı. Viyantiyanın soltüs-tigin budan burın peçenegter basıp alıp, talan-tarajın şığaruvda edi. Al Kişi Aziyada Viyantiyanın qalaların türükmen seldjuvktarı mazalauvda bolagın. Stambulın sauv qaluvına ekitalay kün tuvdı. Bul azday, endi Stambulğa törtinşi qas payda boldı. Ol qas — Duvnay özenine jetip qalğan, börte jıllı mingen Qıpşaqtar edi.
- 1435** Sasqan Viyantiyanın patşası (ıymperatorı) Aleksey Komniyn Stambuldı qalay saqtap qaluvdı bilmey, özinin ejelgi jauvı Krestşiler men Riym papasına "Konstantiynopol (Stambul) türükler men peçenegterdin qolına tükse, sender alındar",— dep jördem sürap, hat jazdı. Rasında, Viyantiyağa bezbürek köşpeli tağı elderdin şapqınşılığı tım qorqınıştı edi.
- 1440** Viyantiyanın basına qan jauvğan osı bir qıyın-qıstauv kezende, peçenegter birinşi bop Stambulın irgesine kep toqtadı. İymperator Komniyn "Qıpşaqtar ne der eken? Eger olar peçenegterge qosılıp kede, birjolata qurıdıq",— dep qan jütıp, jüdep jürgeninde, bir küni Stambulın soltüstik jağınan qaharınan jan türşigetin Bonaq pen qanqumar Tüğırhan qalın Qolmen sauv ete tüsti. Olar "Jauvdı körset! Biz dayın!" — dedi. Aleksey äli de bolsa
- 1445** Qıpşaqtardın küşin paydalanğısı kelmey, olardı ken sarayında kündiz-tüni kütüp, urıs künin aytpay, kidirte berdi.
- Bıraq araq-şaraptan köri, kisi qanın işuvdı unatatın Qıpşaq handarı iymperatorın sän-saltanattı ken sarayında raqattanıp jatuvdan bezip, may-danğa şığıp, qıysıq narkeskenderin ondı-soldı sermeuvge asıqtı. Olar iymperatorğa: "Bizdin endi küter jağdayımız joq. Erten kün şıqqannan keyin, biz ne qoydın etin, ne qasqırdın etin jeuvimiz kerek",— dedi.
- Buları: "biz urıssız bos jata almaymız, erten kün şığa, sendermen qosılıp, peçenegtermen soğısamız",— degenderi edi. Zäresi ketken Aleksey soğıs künin ayttı. Bul qandı ayqas bir mın toqsan birinşi jıldın Kökek ayının jiyırma toğızı küni boldı. Qıpşaqtar men
- 1455** Stambulın äskeri peçenegterdi mıqtap jendi. Peçenegterdin köp äskeri tütqınğa tüsti. Tünimen Qıpşaqtar jenisti toyladı. Al, tanerten turğandarında... Keşegi tütqınğa tükken peçenegterdin qırılıp qalğanın kördi. Tütqındar lageri qan sasiydi. Nağız qoy bauvızdağanday, grekter olardı şetinen bauvızday beripti. Talay qandı ayqastardı bastarınan ötkizgen, qastasqan jauvların ayap kärmegen Qıpşaqtardın da qolğa tükken qaruvsız tütqındarğa grekterdin iste-gen ayuvandığanın tobe şaşтары tik türadı. Bölisemiz degen oljalarına qaramastan, ertenine Qıpşaqtar at betin burğan.

Qaztuvğanın Stambuldı da Qıpşaqtar aman alıp qaldı dep maqtanış etkeni osı oqiyğa edi.

Bul oqiyğanın qalay bolğanın qart Qotan aytıp bergende, otırğan jürttin ünдей almay qaluvı da osıdan edi. Qanşa qatıgez kelse de, qolğa túsken tütqındı qıratın Qıpşaqta dastür
1465 joq. Ne bolsa da urıs üstinde, şabuvıl üstinde boladı. Al mınauv oqiyğa... Özderi istemegenmen, ata-babalarının qaruvsız jurttin qırıluvına sebepker bolğandarın, aydalada jatqan Viyzantiya men özderi jerin alıp, quvıp jibergen türki tuqımdas eldin talasına barıp kirisip, osınşama qan tökkenderin, jırauv sözün tındap otırğandar ras qılmıs körgen. Qaztuvğan jırauv da ünдей almay qalğan. Tek Qobılandı batır ğana Qotan aqınnın jenip
1470 bara jatqanın sezip namıstana, tünere túsken. Tınıştıqtı Asan Qayğının özi büzğan. Ol appaq üzün saqalın bayavsiypap, onıp ketken kozderin sál jümıp otırdı da, qayta aştı.

— Öz ruvınnın erligin endi, Qotan jırauv, sen ayt,— dedi. — Qaysınnın jengenindi jurt sosın estir...

Qotan qart aldında turğan sırlı ayaqtan uvız sarı qımızdı bir jütıp, ornına kayta qoydı.
1475 Qobızın asıqpay qolına aldı. Müzdağan jandı jılıtar, qobaljığan könildi tınıştatar bir mayda qonır küy tarttı. Qart jırauv küydi Uzaq tarttı. Jurt üyıp tınday berdi. Bir mezgilde barıp qart jırauv qobız dauvsına äzinin ünün qostı. Qariya dauvsı bü jolı qarlıǵıp, qajımadı, janaǵı jütqan uvız qımızdın duvası ma, älde aytayın degen jırınının qaq-soqtıqsızdıǵınan ba, lebi biyazı qonırqay şıqtı.

— Arğın da aluvan el bolğan, kelgen jerge konbegen, onda da talay er tuvğan, qazir qiyssa onda emes,— dedi jırauv erekşe, özgeşe sarınğa salıp,— qıran kökke qanatın qanşa biyik qaqsı da, tizilip birge üşa almas. Şanqıldap aybat ada da, aqquvday sınıp än sala almas. Qıpşaq qıran bolsa, eger, Arğın — aqquv kol korki... Soyıldan gori qolına dombıra aluvdı paş sanar. Uran salıp, javv izdegennen, än şırqap, jar süygendi ünatar. Odan artıq,
1485 älevmet, aytşı qanday arman bar. El ayırar urıstan, beybitşilik, eldikti murat etken bul Arğın. Än men küyge orda bop, quvandam jurttı deydi bul Arğın. Batis tüğil, Qızılbas, Ündige de Qıpşaq talay attanğan. Arğın odan az emes, erligi Bıraq özgeşe... Arǵı babam Basım eli¹ türki tildes jurtpenen tize qosıp, keptele tuv tigip üş jüz jıl Tanmenen² alısқан. Anauv asqar tavvındı, mınauv şalqar kölındi sol qasına bermegen. Kilegey bul ttay javv
1490 tönse, sonda ğana bul Arğın aldaspanın sermegen. Asan Qayǵı, aǵa üli, endigisin özin şeş.

¹ Basım eli- "Kırk ruv" Arğının arǵı atası

² Tan- Kıtaydın Tan dinastiyası (VI-VII-VIII gg)

El bolayıq degen jurtımdı adastın desen de ayt. Ken bolayıq degen jurtındı qatelestin desen, özin ayt.

1495 Arğın¹ taypası da, Üysin ruvı tärizdi, Tyan-Şan saqtarı men argiyppeyler qaldığınan qurılğan, köne türki qauvımına kirgen. Sonınan Jonğar tauvınan Jetisuvğa auvıp, "qırıq ruv" qatar köşip, qıtay diynastiyalarımın san küresken. Qıtaylardın Arğındı hünuvmen şatastıruvları da sodan.

Qotanjırauuv osılay tolğap, talıqsıp ketken adamday, qobız küyin bäsenedete barıp, bitirdi.

Jurt tağı da ün-tünsiz tına qaldı.

1500 — Mınjasa, atajan,— dedi kenet qayrattı birjas dauvıs,— Dariya toqtağan bögetti büzip, suvdı tasıtuuv bir adamnın qolınan keledi. Mülqip turğan ormanga şaqpaq tastan ot berip, telegey — teniz ört şıǵaruv — o da bir adamnın atqara alar isi. Sol tasıǵan suvdı toqtatuv — jüz adamnın da qolınan kelmeydi. Toğaydı alğan qalın örtti mın adam da söndire almaydı. Erlik körsetip, el-eldin arasın buldiruv qay ruvdın qolınan bolsa da keledi.

1505 Bulingenjurtın basın qosıp, el etuv tek halqınajanı aşıǵan uldarının ğana qolınan keledi. Olardın qolınan äzirge eldi biriktiruv kelmese de, sol eldi biriktiruv — armanı. Sol armandı mına qauvım aldında jayıp salǵanınız üşin, Arğınnın ardaqtı üli, jırauuv Qotan ata, sizge, jas bolsam da, öz esimimnen alǵısmdı bildiremin.

1510 Jurt osı sözderdi aytqan jigitek qaray qaldı. Bul jigite Jänibek sultannın balası Qasım edi. Üzın boylı, qoşqar mürin, aq sür jigite ozine qadala qalğan samsağan jandardan qayıspay, közi şoqtay jaynağan qalpında, otırğan ornınan qozǵalmadı. Üstine badana köz kireuvke kiygen, han aldında suvırıla söylegen osınauv jas batır kenet jurtqa ünay qaldı. Al ünatpağan dar Şınǵıs urpaǵına "Özinnen ülkender otırǵanda, senin söyleuvin ersi",— dep ayta almadı.

1515 Âbilqayır oğan bajaylay köz tastadı. "Burın qalay nazar auvdarmay kelgenmin,— dedi ol işinen,— Jänibek sultannın mına balası bolayın dep-aq tür eken! — Ol aqırın ezuv tartıp jımiydi. — Âriyne, onın degenine özge sultandar jetkizse!"

Oyğa şomıp ketken Asan Qayǵı endi basın köterdi.

¹ Arğın (Köne Türki tilinde arğun)- ulı, köp sandı degen söz.

— Beybitşilik örqaşan halıqtın kökeykesti muratı, sen sol halıq muratın köksepe ötürsin, Qötan jırauv,— dedi. Bas böyge seniki,— endi öl Qaztuvğanğa qaradı,— eldin eldiğin,
1520 erdin erligin madaqtauv — o da bir paş önege, Bıraq erlik el şabuvğa bağıştalsa, ezgilikke aynaladı. Demek, Jeyhün özenindey tasığan jırın üşin orta baygeni sağan usınar edik, ot auvızdı, oraq tildi Qaztuvğan jırauv, Bıraq aqılqoy Qotan qart Qıpşaqın özge elge etken qıyanatın betine baeıp, tusağan jılqıday örisindi kenittirmedi. Sol sebepten äli de ayılmağan jırın qalğan ispettes. Qıpşaq qır ğana basqa elderdi şauvıp qoyğan joq qoy, öz
1525 elin qorğagandağı erliğin estisek der edim...

Bas böygeni alğan Arğın jağı şat-şadıman bop tasıdı. Atalı sözge toqtap üyrengen jurttan Asan Qayğı şeşimine riyza ekenin bildirdi. Asan şeşimin Qaztuvğan da ädiletti kördi. Jenilip qap, pärmene boldım, demedi. Tek Aqjol biymen baqkundes Qobilandı batır ğana namıs otı küydirip, taqat ete almay, iştey alay-düley.

1530 Aytıs tizginin qolına ustağan Asan Qayğı, äli de qızuv otırğan, Qaztuvğandı tejegisi kelmey:

— Söyle, jırauv,— dep dombırasın ustattırdı.

Âbden qızıp alğan Qaztuvğan küttirmedi. Âbilqayır hanğa qarap, dombırasın qağıp-qağıp jiberip:

1535 — Qalğan jırdı tağı da tariyh özi jırlasın, Qaztuvğan jırauv auvzınan äleuvmet tek tındasın. Qılaqqa jağımsız jay bolsa, keşire korsin, han iyem, — dep, jırauv ozinin aytar sözine rüqsat süradı hannan.

Qarapayım el qamın oylağan, qızıl tilin qaruv etken qazaq jırauvları ärqaşanda oz oyların aşıq aytqan.

1540 Bıraq... "atalı sözge arsız toqtamas", дәvirinde hanğa da şındıqtı tındauv bir ğaniybet is edi. Sol salttan şığa almay Âbilqayır da:

— Aqın el erkesi, ayta ber qorğanbay jırındı,— dedi salğırt, Qaztuvğannın aytar sezinen küyinerin kün burın sezse de, kenpeyil korinbek bop.

— Ayt. Qaztuvğan jırauv äsem kosilgen jorğaday tolğauvın emin-erkin bastap ketti. Azdağan üzilipen bir ğasırğajuvıqjürgizilgen Şıngışhanjäne onın urpaqtarının şapqınşılığı bir mın eki jüz altınşı jılı Monğol memleketi qırılısımen-aq bastalğan. Osının aldında ğana ozin

Şıngışhan dep atağan, äkesi qiyattan, şeşesi ta-ta¹ elinen şıqqan Temuvçıyn qür ğana monğoldardın özara talasın basıp qoyğan joq, en aldımın monğol elimen aralas Keruvlen, Arguvn, Onon, Orhon özenderinin boyında köşip jürgen Kerey, Nayman ruvların jenip aldı.

1550

Bir mın eki jüz jetinşi jılı monğoldar Eniysey özeninin joğarı jağı men Selengi özeninin soltüstik túsın jaylağan üsaq elderdi jauvlauvğa kiristi. Osı attanistarının arqasında Şıngışhan äskerin qaruvlandıruvğa ote manız bar, temir ondiruv önerkasibine bay ölkege iye boldı. Sol jılı-aq Şıngışhan Ortalıq Aziyadağı Siy-Siy dep atalattın bir kezde Qıtaydı titiretken tuvnguvıs memleketin özine qarattı. Jauvinger attı äskerin qosıp, özinin şebin köbeytti. Sodan keyin olar, jer moynı qaşq Şıngıs Türkistandağı uyğırlardı bağındırdı. Osı kezde monğoldar qırğız, buvryat, oyrat sekildi Ontüstik jäne Ortalıq Sibirdi jaylağan birtalay elderine dürk tiydi. Bir mın eki jüz on birinşi jılı Şıngıs qalın qolmen Qıtayğa attandı. Üş jıl soğısıp, aqırında Pekiyndi aldı. Endi Şıngışhan eki jüz mın äskermen Orta Aziyağa bet burdı. Horezm şahı Mühammed monğoldarğa qarsı tırarlıqtay äskeri bolğanmen, betpe-bet kelip ayqasuvdan bas tartıp, bar küşin jeke qalaların qorğauvğa bölşektedi. Sonın ealdarınan Şıngıs äskeri Horezm, Samarqant, Merv, Buqar — bärin jeke-jeke şaptı. Bul oğan Orta Aziyanın bar äskerimen qan maydanda betpe-bet kezdesuvdenjenil tüsti. Bir mın eki jüz on togızınşı jıldan bastap üç jıldın işinde Şıngışhan äskeri бүkil Orta Aziyanı özine bağındırdı. Orta Aziya halıqtarı basqınşılardı qarsı san ret köterildi, Bıraq monğol handarı olardı köterilisin qanjosa etip, basıp tastap otırdı.

1555

1560

1565

Osı jıldarı Joşı äskeri qazaqtın köp jerin alıp, Ertis, Esil, Tobıl, Nüra özenderinen otıp, Ültauvğa kelip tuvın tıkti. Orta Aziyanı şauvıp bolğannan keyin, Şıngışhan Qıpşaq elimen şekaralas Şıngıs Evropanı jauvlap aluvğa kiristi.

1570

Jebe men Sübitay bahadurlar basqarğan otız mın äsker bir mın eki jüz jiyırma ekinşi jılı soltüstik İyran arqılı Azerbayjandı qanğa boyadı. Endi kezek gruziyndiki boldı. Bes miylliyonğa juvıq Gruvziya halqının jan ayamay qarsılasuvına qaramay, Jebenin qurğan aylasın arqasında, bir künnin işinde otız mın äskerin qırıp, monğoldar soltüstik jağınan Derbentke tayadı. Bul aradan otuv onay bolmağandıqtan, monğoldar Şıyrvan şahqa "Sendermen beybitşilik bitim isteuvge birneşe adam ğana keldik" dep kisi saldı. Şıyrvan şah aldağandı bilmey, bastı on adamın jiberdi. Monğoldar bireuvın öltirip, qalğan

1575

¹ Ta-ta (Kıtay tili)- Mongoliya men Mançuriyanın küñşığıs jagındağı javınger el. Nağası jurttı bolsa da, Şıngışhanjavlap alğan, aygılı tatar degen söz osıdan şıqqan.

toğızvına: "Eger de senderdin ölgilerin kelmese, joldı körsetinder",— deydi. Olar, qorıqqaninan, Derbenttin qiyalı jartas, tünğiyıq quzdı, ıñıl-jıñğıldı urı sayları arasımın monğoldardı aman esen soltüstik Kavkazğa jetkizdi. Soltüstik Kavkazda turatın alan jurtı

1580 "monğolğa birigip, qarsı turayıq",— dep, Qıpşaqtardı bolısuğa şaqırdı. Qıpşaqtın qalın attı äskeri alandarğa kelip qosıldı. Monğoldarmen ülken ayqas boldı. Eki jağı ten tüsti. Qaytadan ürısqa dayındaldı. Alan men Qıpşaqtı jene almaytımına kozi jetken monğoldar Qıpşaqtarğa köp tartuvmen "sender bizben qandas elsinder, alandar böten jurıt, biz sendermen bitimge kelemiz, olarğa bolısuşı bolmandar" dep kisi saldı. Monğoldın altın-

1585 kumisine qızıqqan Qıpşaq batırları alandardı tastap, keyin şegindi. Jalğız qalğan alandardı monğoldar qan-josa etip qırdı.

Al Qıpşaqtar "Bitimge kelisetin boldıq, bizge tiymeydi",— eken dep, äskerlerin üydi-üyine taratıp, jaybaraqat jata berdi. Sol uvaqıtta alandardı jengen monğoldar, sau etip, bulardın eline jetip keledi. Äskerin taratıp jibergen Qıpşaqtar monğoldarğa tötep bere

1590 almaydı. Biri Donğa, biri Qırımğa qaştı. Osı uvaqıttağı Qıpşaqtardıñ hanı Qotan¹ orıstarğa kep: "mağan tuğan kün sağan da tuvadı, birigip, monğolğa qarsı şıǵayıq",— dep ötinedi. Orıs knyazdarı uädesin beredi. Sol künnen bastap Qıpşaq elinin basqınşılarmen auvır ayqası bastaldı.

Beybit elderdi qan jılatqan Şıñǵışandı suvrettegende, bir qara albastı qubıjıq kele jatqanday qobaljiy, alan jurıtın satıp ketken Qıpşaq handarının opasızdunın jır etkende, qarabet bolğan janday, kozin jerden almay, qiynalıp zar şekken Qaztuvğan jırauıv, tolǵauvının Şıñǵışanğa tiyer jerine jetkeninde tipti zärlenip ketti. Bauvırı qızğan bäyge atınday serpilip sala berdi. Jauvına qarsı şıqqan orıs, Qıpşaq jauvingerlerinin däl ortasında özi kelejatqanday, qarağay dombırasın dübirletip, közinenjalın atıp, qahar tökti.

1600 Orıs, Qıpşaq bolıp birigip, basıp alǵalı attanğan jauvına qarsı şıqqanın jırılǵanda, er könildi batır jırauıvdın üninen maqtanğan, quvanıştı, adamdı qandı kekke şaqırar bir qudiretti saz estildi. Osılay şalqiy qalğan Qaztuvğan Qalqa urısın aytqanda kenet "Ätten, ätten!" — dep künirene kübirledi.

Bir mın eki jüz jiyırma üşinşi jılı, mamır ayında Dnepr özeninin jaǵasındaǵı Oleşya degen

1605 jerde orıs, Qıpşaq äskeri jıynaldı. Büğan bar äskerimen Kiyev knyazi Mstiyslav Romanoviyç, Galiyç Mstiyslav Mstiyslavoviyç, Çerniygov knyazi Vladiymiyr Ryuvriykoviyç, tağı basqa Çerniygov knyazdarı men Qıpşaq handarı tegis keldi. Budan

¹ Kotan han- orıs tarihinde kotayan han dep ataladı.

başqa Smolenskiden, Kuvrskiden, tağı böten orıs jerlerinen köptegen jauvingerler qosıldı. Munday nöpir asker orıs jerinde burın bas qosıp körmege-di.

- 1610** Kalka urısı dep atalıp ketken monğol, orıs, Qıpşaq qırğının tariyhşı Raşiyd-ad-Diyn bılay degi jazadı: "Orıs pen Qıpşaqtar dayındalıp, köp askerjiynadı. Jauvının köp ekenin körip, monğoldar keyin şegindi. Monğoldardı qorıqqaninan şegindi, dep oylağan Qıpşaqtar men orıstar, olardı jiyırma kün sonınan quvdi. Kenet monğoldar attarının basın keyin burıp alıp, quvıp kele jatqan askerlerdin qosıluvına mümkindik bermey, birazın qırıp saldı. Bir apta boyı urıstı, aqırında Qıpşaq pen orıstar şıday almay, qaşuvğa mäjbür boldı. Monğoldar sondarınan qalmay okşelep, qalaların qıyratıp, jurtın bostırıp jiberdi".

- Kalka özeninde orıs pen Qıpşaq askerinin jeniluvinde anığında eki sebep Bolğan-dı. Dneprden ötip, segiz kündejauvın quvğan orıs pen Qıpşaq polktarının arası tım alıstap ketken-di. Osi jağdaydan otız birinşi mamır küni Kalka özeninde, tobın jazbay, qarsı atoy bergin monğol askerine bular bas qosıp, qarsı şığatın mümkindikteri bolmağan. Äyde de Galiyç knyazi Mstiyslav Mstiyslavöviyç özimen ala köz, Kiyev knyazi Mstiyslav Romanoviyçtı habarlandırmay, Qıpşaqtarmen birigip, qan tögis ayqas aştı. Monğoldardın aldınğı şebinjenip, bas küşine şabuıl jasadı. Urıs öte qattı boldı. Qan suvday aqtı. Bıraq bul ğalamat ayqastı en aldımın Qıpşaqtar buldırdı, olar ejelgi täsili — qaşqan bolıp, jauvdı
- 1620** ertip, arttarında kütüp turğan askerinin qolına tüsiretin ädetterine salmaq bop, keyin şegine bastadı. Bir tobı şeginip edi, oğan özgesi asığa qosıldı. Bunı körgen orıs polkteri de keyin tım-tıraqay bostı. Aqırında, sonınan türe tiygen monğoldarğa qarsılıq istey almay qaldı. Bul — orıs, Qıpşaq askerinin jenilüvinin bir sebebi.

- Ekinşi sebebi orıs knyazdarının äzderinin ala auvızdığı edi. Galiyç knyazi Mstiyslav Mstiyslavöviyç Qıpşaqtarmen birigip, qandı qaqpannan qalay qutılamız dep, mönğoldarmen qırılısıp jatqanda, Kiyev knyazi Mstiyslav Romanöviyç ezen jağasındağı biyiktikte "mensiz senderdin qalay soğısqandarındı käreyn",— degendey, äzinin köp polkimen turıp qaldı. Al jauvları Galiyç polktarı men Qıpşaqtardı jekelep jenip, endi Kiyev polktarına kelip tiyiskende, qaptagan monğolğa Mstiyslav Romanöviyç tätep bere
- 1630** almadı. Adırdın jan-jağınan qorşap alıp, özine töngen monğoldarmen üş kün ayqasqannan keyin, olardın "ömirlerindi saqtap qalamız",— degen sözine senip, eki balasımen jauvına berildi. Äriyne, monğoldar aldağan-dı, qolğa tüsisimen, knyazdi balalarımen birge ay baltamen şauvıp öltirgen. Qaztuvğan jırauvdın: "Ätten, ätten!" — dep ökinuvine qur ğana

1640 Qıpşaqtardın qaşqanı emes, monğol qandıbalaqtılarının aldauvına anqauv batırlardın talayının konip, san urısta utqızğan ökinişi de bar edi.

1645 Monğol noyandarının soğıs jürgizuv ädisi de, jauvın aldap tüsiruv aylası da özderindey köşpeli el Qıpşaqtardikine keyde uqsağanmen, teginde erekşe keletin. Monğol äskerinin onnan toğızı böten ulttardan, özderi jengen elderdin jigitterinen, satılğan buzıq, qaraqşılardan qurılğan. Bıraq bäre birdey temir tärtipke bağıngan. Temir tärtip — bul jer silkintken qalın äskerdin tek özine ğana tän erekşeligi.

1650 Ekinşi erekşeligi onın basqa eldi şabuv, bağındıruv ayla-ädisterinde. Monğoldar bir eldi şabar bolsa, en aldımın ertölelerin jiberedi. Olar ört salmaydı, dünüye-mülük tonamaydı, tek şabatın eldin adamdarın öltiredi, en bolmasa qorqıtıp qaşıradı. Soytip, qanqumarlıqtarımın tınış jatqan eldin küni burın zäre-qutm aladı. Sodan keyin barıp, qalın qolmen şabadı. Bujolı eşteneni de ayamaydı. Qolğa tüsken qalanı örtep, qiyratıp, dünüye-mülkin talaydı, tek quldıqqa satuvğa, ne mal bağıuvğa, äytpegen künde, ener-ärnekke jaraytın şeberleri bolmasa, qatın-balağa qaramay, qıradı. Keşegi saltanattı qalanın ornına küyregen kirpiş, tas-talqan bolğan qur silimtirin qaldıradı. Eül-gül jaynağan bauv- baqşa, jasıl egini jayqalğan nuv dalanı qülazığan quv taqırğa aynaddıradı. Sodan keyin barıp, 1655 özderi şauvıp ketken jerlerine jarşılardı jiberedi. Olar tıgılıp qalğan adamdar bolsa, jasırılğan qazına bolsa, barın tauvıp, noyandarına jetkizedi. Äsker bası bahadurlar osı jauvlap alğan qala, dalalarına äkim etip, äzderinin adamdarın qaldıradı.

1660 Eger qala mıqtı qamalğa aynalıp, özdigimen berilmese, monğoldar bekinis alatın tas atqış katapuvlterin saladı. Qamal qabırğaları berik bop, tas atqıştar eştene istey almasa, qalağa kiretin üngir-ladız qazadı. Seytip, kütpegen jerden tün ortasında, ne tan ata şahardıñ işinen, ne bekinistin arğı betinen şıǵadı. Ayanbay soğısadı. Al, qala halqı tım saq bolıp, bunday jağdayğa jetkizdirmeytinin bilse, qalanın janınan ağıp jatqan özen, dariyalarğa böget sap, suv arnasın özgertip, halıqtı suvğa tunşıqtıradı.

1665 Mediymanı alğannan keyin, onın belgili bek, hakim, biy, batır, oqığan adamdarına raqım etpeydi. "Qarsılaspay ezderin berilsender, senderge tiymeymiz",— dep analardı qarsılıqsız qolğa tüsirip ala qalsa da, şetinen bauvızdaydı, tiri qaldırmaydı. Bul — şauvıp alğan elge Şıngıs hannın ornatqan jalpı tärtibi. Ulı qanışerler oynısa "basıp alğan jerde tınıştıq boluv üşin, ol aranın en aldımın bastı adamdarın qurtuv kerek. Olar qorıqqanınan "bağındım" dese de, inğayı bola qalsa, halıqtı qarsı qoyğısı kelip turadı. Qoya aladı da. Ruvşılıq zamanda qanday halıq bolmasın, özinin bastı adamdarının sonınan eredi. Al ol bastı

— Ayt.

adamdarın qurtıp jibersen, bassız tobrı eştene istey almaydı, bası joq dene tiri dene emes, öli dene".

Şıngıstın bul qatal zanın bilmegen el bastaytın handar, öz jandarın aman alıp qalamız, degen ümitpen küreserjerinde kürespedi, halıq sondarınan erip, "jauvınızğa qarsı şıǵuvğa barmız" degende, qorıqtı. Aqırında özderi qırıldı, halıqtı da qırǵızdı.

Osılay aldanǵannın biri Kiyev knyazi Mstiyslav Romanoviyç edi.

Mongoldar qarsı jaqtın qalasın aluv üşin eşteneden de tartınbaytın. Öltirgen adamdarının mayın şıǵırıp alıp, jauvı tıǵılǵan üylerge quyıp, ot saluv (adam mayı Uzaq janadı), ne bekinis qabırǵası berik şaharlardıń üstinen grek otın — qum aralas münaydan istelgen janǵış zattı laqtırıp, adam közi qiymas ğajayıp suluv meşit, şirkeuv, patşa sarayın örteuv, jan türşigerlik zülımdıq, ayuvandıq qanıpezerlik, aldauv degenderdin bári de qatarjüretin.

Şapqınşılar äskerlerinin taǵı bir qasiyeti jıldamdıǵı edi. Qulınınan bastap, üşı-qıyırı joq mongoldın qumayt dalasında bosıp ösken jılqı mingen Şıngıs attı äskerinin bir täuvlikte eluv farsat aluvı tipti tan kalarlıq is emes. Bar urıs saymandarın, qazan-oşaq, jatatın üylerin tiyegen arbaları men bekinisterdi alatın katapuvlti auvır küşinin özi de künine otız qırıq farsat jerjüretin. Bunın bári mongol jılqısının tözimdiligi men jauvingerlerinin salt atqa jasınan daǵdılanǵanınan edi. Osı qasiyetterinin arqasında mongol äskeri, kütpegen jerden, jauvının däl qasınan payda bolıp, ne kündiz urısqa qolın, bir tünde, basqa jaǵınan şıǵıp, kerek bolsa, qaşa jänelip, qara üzip kete beretin. Mongoldın bul ädisine tek Qıpşaq jigitteri ğana tötep bere alatın. Bıraq olar az, eki jüz mın mongol äskerine qırıq mınǵajeter-jetpes Qıpşaqın salt attı sıpayları ne istey aladı?

Äytse de sonısına qaramay, Qıpşaq, Kerey, Nayman tärizdi ruvlar mongoldarğa onayşılıqpen könbedi. Jerin, elin qorǵap Uzaq kürestı. Kalka özenindegi ayıbın san märkebe istiq qanımenjuvdı, asıl ul-qızının üzilip ketkenjürekterimen aqtadı.

Qaztuvǵan jırauv osı mongol şapqınşılardıń alısqa Qıpşaq äskerlerinin erligin tolǵaǵanda, naǵız birjürik atqa mingendey, könili lepirip, uşıp-qonıp, qansorpa bop, bir ornında otıra almadı. Bir mezet Boşmanjırına kelgende, tipti aruvaqtanıp ketti.

Boşman — Qıpşaq batırı edi. İyran tariyhşısı Djuvveyniy aytqanday: "Qiysıq qılıştan tiri qalǵannın bári taǵdırdın degenine könip, moyın üsınǵanda da," Boşman batır mongoldardıń ırqına könbedi. Elinin täuvelsizdigin, jerin, suvın qorǵap, şapqınşılardıǵa

qarsı şıqtı. Özi sekildi, mongol qolına tüşpey, qutılıp ketken, birneşe batırlardı jıynap, "Qanga qan! Kekke kek!" — dep, jauvlarının jenil-jelpi jasaqtarın qurta bastadı. Basqınşılardan kek aluvğa bolatının uqqan Qıpşaqjigitteri jüzdep kelip Boşmanğa qosıldı. Bunu körip, Edil boyındağı uvaq ulttar: başqurt, alan, bulğarlar da bas köterdi. Boşmanın

1580 ülgisinin ote qauvipti ekenin tüşingen Batuv askerinin qolbaşsısının biri Mönke Boşmanditez ustavdı buyırdı. Bıraq Boşman ustatpadı. Onın qatarı künnen-künge kobeye tüsti. Boşman qatarı kobeygen sayın, mongoldardan da bereke kete bastadı, joq jerden şabılğan kören¹ bülingen jasaqtar sanı molaydı. Boşmandı ustaymın dep, endi Mönke qaharına mindi, al ayauvlı er Edil boyının qalın ağaşının arasına kirip ap, basqınşılar

1710 şebine tiyisuvmen boldı. Aqırında Mönke, inisi Böşek ekeuvi, ar kemege jüz qaruvlı jauvınger otırğızıp, eki jüz jelkenmenen Edil boyımen tömen ağıp, özennin eki jağın birdey qarap şıqtı. Boşman buğan da ustatpadı. Edildin ortasındağı at körinbes anaquvraylı bir aralğa bekinip ap, jağasına jauv jelkenderin juvıtpadı. Mergen Qıpşaqgar jelken üstindegilerdin basın kötertpedi. Qarsı jağı Boşmandı ala almaytındarına közderi jetip,

1715 endi ari qaray jürmek bop turğandarında, kenet adam aytqısız qattı jel turıp, araldın bir jağındağı suvdı quvıp, biraz jerin qaraytıp tastadı. Mönke osı kütpegen qara qatqaq jol arqlı aralğa bar askerın tökti. Mın qaralı jauvıngerlerimen Boşman batır qolğa tüsti. Mongoldın bir noyanı, Mönkeninjarlığı boyınşa, Boşmandı baltamen qaqqarıp öltirdi.

Elin şapqınşılarga kötere bilgen Boşman batır öz isin istep ketti. Onın köterilisi bitkenmen, ile-şala, Bayan men Jıquv attı Buqaradan şıqqan kisilerinin bastauvımen Qıpşaqjigitteri tağı küreske şıqtı.

Qaztuvğan jırauv osı köterilistin barlığın emirente, bir jalındı ünmen jır etip, maqtana tolğay berdi.

Âbilqayır, jır bastalğalı, altın tağınan qozğalmay, qara sürjüzi sal quvqıldanıp ün-tünsiz tındap otır... Aşuv qısıp, tına qalğanın, han sırnı biletin dos-qası tegis tüşinuvde... Tek Qaztuvğan jırauv ğana özgerip ketken han kelbetin anğarar emes. El şapqannan geri, elin qorğagan Qıpşaqın erligin jır etkende, darını endi şın aşılıp, kisendeuvli qulaşı jana ğana jayılğanday, tolğauvın anqıldap soğıp otır...

Kezekti endi Qotan jırauv aldı.

¹ Kö r e n — mongolşa, bekingen asker, lager

1730 — Qus üşa tüzeledi, betinjanajöndeldi, Qaztuvğanım,— dedi ol,— sen bastağan äuvendi men ulğayta tüseyin...

Aşına sarnağan qobız ünine qosılıp, qartjırauv endi bir aluvan uvaqiyğalardı bastap ketti...

Şıngışhan tağına Küyik otırğan kezde, Batuvdın qaramağında mongoldın bar bolğanı tort mın ğana jauvıngeri qalğan. Bükil Şıǵıs Evropanı jauvlap alğan aybındı äskeri özine

1735 baǵınıştı elderdın deni Däşti Qıpşaq jigitterinen qurılğan-dı. Bnday äskermen qaramağındağı jurttı biyleuv de qiyın jäne bunun ölimin kütip otırğan, jüz mın qolı bar Küyikpen betpe-bet keluv de onay emes. Sondıqtan Batuv senimdi odaqtas izdedi. Bul — Altın Orda hanının sol kezdegi kökeytesti armanının biri edi. Mine, osı tüsta Novgorod

1740 knyazvdarı Aleksandr men Andreydin ökesi Yaroslav, burınnan uvädelesip kelgen Küyiktin ordasına kelisim sözge barğan jerinde, mongoldardın qolınan qaza tabadı.

Batuvdın kökten sürağanı jerden tabıladı. Növgorod knyazvdarı Aleksandr men Andrey Küyikten at quyırığın şart kesip bolinedi de, Batuvmen bitimge keledi. Novgorod knyazı Aleksandr Batuvğa alımsalıq tölep, önın balası Sartaqpen äle-ölge^Ae soǵıspay ötuvge ant beredi. Osı künnen bastap Altın Orda handarı men Novgorodtın ulı knyazvdarının

1745 arasında ğasırğa tayav sozılğan kelisim bastaladı.

Al ön üşinşi ğasırda basınan bastap katöliyk dinindegi Evröpa kressileri pravöslav dinindegi grekter men orıstarğa qarsı şabuvılğa şıqqan. Bir mın eki jüz törtinşi jılı olar Stambuldı alıp, Viyzantiya patşalıǵın joyıp, latin iymeriyasın qurğan. Esti men latıštardı jenip, özderinin quldarına aynaldırğan. Osınday qara tünekti orıs jurttının basına da

1750 guvdırmaq bolğan. Bıraq Şıǵıs jaǵınan jauv kütpegen Aleksandr Nevskiyy olardı 1240 jılı Neva özeninin, 1242 jılı Çuvd kölinin üstindejengen. Demek, soǵıs äli bitpegen-di, ali de orıs eline äskeri komek kerek edi. Bir mın eki jüz qırq birinşi jılı Liygniynede Poloniya men nemis onarlarının birlestiginin kül-talqanın şıǵarğan Batuv özinin uvädesin buzğan^{Joq.}

1755 Bul jaǵday Altın Orda handarı Batuv, Sartaq ölgennen keyin de, Berke tusında da saqtalıp kelgen. Al 1269 jılı nemis kressileri özderine qarsı şıǵuvğa Novgorodqa Altın Orda qolının kelgenin estip, bul kezde küşeyip alğan orıs knyazdarınan bitim süradı. Söytip, orıs jeri kressilerdin şabuvılınan mülde qutılğan.

Altın Orda handarı Batuv sayasatınan han Mamayğa (1362 j.) deyin ayırılğan joq. Oğan

1760 sebep — Saray şaharında otırğan handar bir kezde özderi baǵındırğan orıs, bolğar, Döşti

Qıpşaq elderinin qoldarına endi özderi qarap qalğan-dı. Al bul ortada osıdan eki ğasır burın altı-aq mın bolğan orıs eli äbden äldenip, kemeline jetip ülgirgen! Öytkeni onın bul dörejege jetuvine Altın Orda küñşığısınan keletin jauvına qalqan boldı. Qotan jırauv dostıqtın qanday ulı küş ekenin, körşiles elder tatuv turıp, jerlerin birge qorğaytın bolsa, qanday apattan bolsa da, qutıla alatının bildirdi.

1765

Jırauv sözi Âbilqayırğa ünamağanı haq, kezek endi Qaztuvğanğa berilip, anauv şırqay jänelgende, han kenet qolın köterdi. Jırauvdı qoşamettep "Uvay, päle!" dep lepüre qızınğan jurt tına qaldı. Qaztuvğan da şauvıp kele jatıp, ayaq jeliske túsken jüyriktey, dauvsın tömendete túsip, qarqının äzer basıp, sözün kibirtiktetip barıp, toqtadı.

1770

— Namaz mezgili bolıp qaldı,— dedi han,— Qaztuvğan jırauv tolğauvın sodan keyin tındalıq.

Âbilqayır müsılman hanı bolğanmen, Muhammet payğambardın jolın berik ustamaytın. Özi namazdı keyde oqıp, keyde oqımaytın. Onısına qaramay, han ornınan türegeldi. Hanmen birge jurt ta apır-topır qozğaldı.

1775

Osı kezde Naymannın bas batırı Qaptağay şetki toptan sıtılıp şığa berdi. Ol asığa basıp, Nayman ruvına arnap tikken örtennin bauvrındağı aq ordağa keldi. Esik aldında turğan, qolında nayzası bar, eltiri tımaqtı, üstine şekpen kiygen, küzetşi sarı jigitten:

— Âli kelgen joq pa? — dep suradı.

— Kelgen joq.

1780

Qaptağay qobaljıy qaldı.

— Yapıray, birdeme bolmasa iygi edi. Keler uvaqtı asıp ketti. Âlde özin barıp qaytasın ba?

— Qüp. Barsam, barıp qaytayın.

1785

Naymannın atı şuvlı bas batırı, atan jilik baluvan, aydaharğa qarsı barar, jürek jütqan Qaptağay qara qasqa kedey bolatın. Qaramağındağı on bes qaraşa üydi jauvdan túsken olja men atıp alğan büği-maralimen asıraytın. Jauv joq jıldarı sauvatın sauvın, köşer köligin auvqattı ağayındarınan alatın. Osıdan eki jıl burın Ulıtauvğa arqar atuvğa barajatıp, jütan qıstın ayağı qattı boranğa aynalıp, üş kün Tayketken özeninin boyındağı, Ayırtauvdın ıq jağındağı, Âbilqayır hanğa jatatın qısiraqtın üyirlerin bağıp jatqan, manayında tuldır joq

1790 qosqa ayaldağan. Sonda, qos bası, on Kökjal qasqırdı bir künde jalğız özi tüsiretin äyğili anşı jāne atpal batırjılqışı Oraqpen kezdesken. Aylas qatın mündas, han men biyğe beynet etip jürğen qos batır birine-biri ünağan. Qaptağay eluvden asıp kete de, al Oraq jiyırma beske jana jete de, omir ünderi bir jerden şığıp, ekeuvi dostasıp qalğan. Osı Oraq mına bolıp jatqan asqa osıdan üş kün burın keluvte tiyisti edi. Mandayına basqan jalğız atı

1795 Aqbaqayın bāygege qospaq bolatın.

Aqbaqaydın qaşqan qasqırdı qalay quvıp jetetinin bir-eki ret körgen at sınısı Qaptağay:

— Jüyrigindi sınap kör. Men birdeme bilsem, Aqbaqay üyatqa qaldırmaydı,— dep Oraqqa özi aqıl bergen.

Oraq atın bāygege qospaq bolğan, Bıraq äldenege:

1800 — Jaqsı, asqa keleyin,— degen, tek bireuv-mireuv qastıq etip jürmese...

Qaptağay bul jolı jılqışının sözine konil auvdarmağan. Tek Oraq uvädelesken uvaqtında asqa kelmegennen keyin ğana "so şirkinge bireuv-mireuv qastıq etip jürmese edi?" — dep qobaljiy bastağan. Sondıqtan da şıday almay, jılqıdağı Oraqqa ädeyi kisi jibergeli tür.

Jılqışının keluvin tağı bir adam şıdamay kütuvde edi. O da Oraqtın jalğız atın böygege

1805 salatının biletin. Bul kütken — бүkil Däşti Qıpşaqtın ämi^isi, qatigez han Äbilqayırdın kelini, basına qara jamılıp, sonauv töbe basına şığıp, künşığıstan közin almay telmire qalğan, Şah-Buvdaq sultannın jesiri — Aqqozı-Begim. Qusa bolğan ajarına qarasan, jürektegi jüldızı öşkendey. Joq, Oraq pen Bunın arasında qüday aldında künäli der, ne auvıl arasında ösekke iliger eştene bolğan joq. Tek, birazdan beri bir-birine qumartqan

1810 ıstıq jürekter, koriskenderinşe şıday almay, alas uruvda. Osıdan tört kün burın, asqa minetin atın aluvğa kelgen Aqqozığa Oraq tağı özinin ölerdegi sözün aytqan.

Elinen balajasınan erip kelgen Oraqqa Aqqozı:

— Qüday aldında künäkar, jurt aldında qarabet bolğım kelmeydi. Erimnin ası ödin, — degen aqqüba beti balbul janıp,— sodan keyin qayın atamnan rüqsat süraymın, könse,

1815 şariyğat aldında qosılam.

— Könbese şe? — degen Oraq qobaljiy. — Bar älemnin ten jartısın biylep turğan, auvzınan jalın atqan Äbilqayırdın han kelinin esiginin aldında jürgen qulına beredi degenge senuv qiyın...

— O da adam emes pe? — degenjas suluv qabağın sāl şıtıp. Sol sätte kozinen üşqın atıp,
1820 jigitke qarağan: — Könbese... Düniyede eki tuvmaqjoq. Baribir... Onda da qosılamn! —
 degen.

Kenet küriş denesine qanat bitip, kökke üşar qüstay könili şalqiyjänelgen Oraq:

— Qazir ölip kedom armanımjoq,— degen dauvsı quvanğanınan sıbırlay şığıp. — Asqa
 men de baramın, Aqbaqayımdı bāygege qosıp körmekpin. Sonda körisermiz!

1825 Bıraq Oraq asqa kelmedi. Eger tiri bolsa, keleri kümänsiz edi. Onı Aqqozı jaqsı biletin.
 Sol sebepten, özge qürbı-qürdastarı aytısqa ketkende, ol şıday almay, auvlının sırtındağı
 mınjuvsandı, tırbaqay betegeli qırqağa şığıp, küñşığısqa qarap Oraqtı sarğaya kütuvmen
 bolğan.

1830 Han jırauv tolğauvın Qıpşaq ruvının Şıngıshağa qarsı şığıp, erlik körsetkeni üşin
 toqtatqan joq. Bunday tolğauvğa Sayban urpaqtarı tüğil, bükil Joşı ürim-bütaqtarının
 qılaqtarı üyrengeñ. Al şıday almağandarı keğın işine saqtap qalatın. Tikeley dauv
 şığaruvğa halıqtın qaharınan seskenetin.

1835 Han qanın işine tartıp otırsa, ol jırauv sözderine şamdandığıqtan emes, bötenjağdaydan.
 Batuvhannın urpağı Berdibek handı ağayın-tuvısı öltirip, Sayban urpaqtarı Sayın tağına
 otırğanğa deyin, Daşti Qıpşaq Ordası ärkimnin qolında kelgen. Bul kezde bolğan hannın
 bäri, durısın aytqanda, ne Noğay batırdın, ne Aqsaq Temirdin degenimenjürgeñ. Tek Orıs
 han, Toqtamıs pen Edige ğana konbegen.

1840 Sayban urpaqtarı Kök Ordağa iye bolğannan son da osı jağdayjoyıla qoymağan. Âbilqayır
 han tağında otırğanmen de, halıqtın basın qosıp, Sayın Ordasının qızıl tuvın bükil Daşti
 Qıpşaq üstinejelbirete almağan. Oğan sebep — böz-bayağı qazaq ruvlarının öz batırlarına,
 biyine ğana bağınuvı. Ruvşıl halıq han üstemdigin tek ruv başlıları biy, batırlar qabıldasa,
 sonda ğana moyınsünğan.

1845 Tek ozinin düşpandarınjenip, Âbilqayır biyliği Käk Ordağa ektepjüre bastağannan keyin
 ğana, bul jağday kilt özgerdi. Bıraq ol Orda tobesine Sayın tuvın da emes, Aq Orda tuvın
 da emes, ozbek hannın tuvın tikti. Ölerine onjıl qalğanda Qıpşaq, Mavrennahr, Qorasan
 jerindegi "osıdan bir päle keledi-auv",— degen Joşının basqa urpaqtarının basın
 qostırmay, tize körsetip, qümday bıtıratıp, erqaysısın arjaqqa quvdi. Tek Joşının bir

buvını Qasım sultannın Astrahan tağına otıruvınajârdemdesti. Onda da Âbilqayırdın özi ğana biletin sebebi bar edi.

1850 Âbilqayıır Şığıstın köp jerin alğanmenen, bul jenis özine qauvıptı qater tuvğızuvğa aynaldı. Talan-taraj Bolğan Joşının basqa urpaqtarı, Âbilqayırdı jenuv üşin, japa şekken ruvlardı biriktire bastadı. Äsirese Moğolstandı basqarıp otırğan Jağatay urpaqtarımen endi, jana handıqtı jantalasa Köksegen, Jänibek pen Kerey til tabuvğa tırıstı. Eger bular til tapsa, onay küş emes. Onı bul jalğannın qıbır-tıqırına elendep turatın hanjaqsı bileği.

1855 Moğolstan men qazaq ruvlarının basın biriktirmey qurtuv kerek! Al qurtuvdın eki jolı bar, biri — Moğolstandı şabuv. Ekinşisi — Jänibek pen Kereydi köp keşiktirmey joyuv.

Üyelmeni el Moğolstanğa attanuvğa äli erterek. Ol üşin Qorasandı özine tegis bağındırıp, äbden küşeyip alğan abzal. Qazir osınşama jerge qanatjayıp ketken Jağatay urpaqtarı men Moğol bekdaların ayaq astınan kürta almaysın. Sonda ekinşi jol qaladı. Âbilqayıır han ordasında tuvğalı turğan bulikti bilmey jürgen joq, bileği jäne sol buliktin Baraq balalarının şığatınına da şek keltirmeydi. Söyte turıp, olardı birden, tipti bir tünde, nokerlerin jiberip, joq qılıp jiberuvge jüregi dauvalamaydı.

1860

Hannın, däl ötkir qanjarday, alıp tüsetin kezinde de alıp tüse almauvının da ülken astarları bar...

1865 Şıngışhannın túsınan-aq urpaqtarının köbi qaramağındağı qalalar men qonıstanğan elderdi tek talauv üşin kerek, dep qarağan. Tek osı jağınan kelip, olar şauvıp alğan qalalardı, qonıstanğan eldi tonauvmen bolğan.

Al, qandı jorıqtardı osınauv tasqındarı basıla bastağannan keyin, Şıngışhan urpaqtarı qaraqurım handığının äkimşilik isin basqaratın, Ügedeydin on qolı Eluvy Çuvsaydın arqasında bul isterinin durıs emes ekenin oylay bastağan. Eluvy Çuvsay Ügedeyge: "Ulı handıq at üstinen túspey jauvlap alındı. Onı endi at üstinde otırıp basqaruvğa bolmaydı" degen. Ulı qiydam aqılşısın bul sözün köp oylağan, asirese, Mönke han. Eger äskerler bulay atı-jöni joq bar qalalardı şauvıp, qonıstasqan eldi qurta berse, köp keşikpey tonaytın jerdin de, eldin de qalmaytınına közi jetken. Sol sebepten Qaraqurımın ordasına iye

1870

1875 bolğannan keyin, özine bağınıştı qalalar men qonıstasqan eldin qanın soruvdın basqajolın izdegen. Jolın tapqan da, Şıngıs urpaqtarı şauvıp alınğan qalalardı bärine daruvğa (Orta Aziyada) men basqaqtar (ıyranda) belgilengen. En alıs turğan İYranjerine bas basqaq bop Arguvn batır jiberilgen.

1880 Bul daruvğa, basqaqtar tikeley Qaraqürımğa bağıñan. Bulardın mindeti— qaramağındağı jurttqa sanaq jürgizip, sauvida joldarın, aqşa мәselelerin tekserip, jurttan der kezinde salıq jiynap, Qaraqürımğa tikeley jiberip otıruv.

1885 Şıñğıshan zanı boyınşa jauvlap alıñan köşpeli elderdin jeri, suvı han urpaqtarına ülis-ülisqa bolıñip, basıbaylı berilgen. Bul elderdin tağdırın, köşip-qonuvın, şanıraq, mal basınan jiynalatın salıñın osı han urpaqtarı özderi şeşetin. Al otırıqşı el men qalalar Ulı Ordanın astanası Qaraqürımınnıñ özi tikeley jibergen äkimderge ğana bağınatın. Tüsken payda (eginşilikten, önerkasıp, salıqtan) Qaraqürımındağı Şıñğıshannın qazınası men onın tolıp jatqan urpaqtarına bölinedi. Söytip, basqarıp otırğan jerinde qala, otırıqşı jurttı bar han, bulardan түsken salıqtı özi jeke paydalana almaydı. Bul salıqtardın bäre Qaraqürım qazınasına bir bağamen түsuv üşin, Mönke han бүkil Altın Orda, Jağatay, İyran jerinde **1890** salmağı bir altın aqşa — diyнарlar şığartqan. Bul diyнарlardın qündi bolıp, бүkil Monğoliya patşalığında birdey bağalanuvın, Mönke han sauvdagerler arqılı jürgizip kelgen. Buqar, Samarqant, Gerat, Almaliq, Berke hannın kezindegi Altın Orda astanası Saray ärqays^A ozinin altın aqşasın qüyğan. Biraq bärinin de salmağı birdey bolıp otırğan.

1895 Mönke ölip, Şıñğıstın Ulı Ordasın Qıtayğa köşirgennen keyin, bul Ordanın küyreuvimen birge aqşa sayasatı da bulingen. Altın Orda handarı altın aqşanı öz attarınan quya bastağan. Biraq Aqsaq Temir Saraydı şauvıp, Qıpşaq dalasında bölüşilik bastağannan keyin, bul jağday müldem toqtalğan. Neğizgi şaruvaşılığı mal bağuv bolğan qazaqtın көp ruvı endi qala saluvdan birjolata bas tartıp, özinin ken baytaq dalasında ruv-ruv bop köşken. Bulardın bar baylığı malı men jeri ğana. Al osı uvaqıttağı Döşti Qıpşaqın hanı **1900** Âbilqayır böten sayasattı ustadı. Ol Seyhün men Jeyhün dariyalar boyındağı Şıñğıs şauvıp ketken şaharlardı qayta түргизип, bul aralarğa qonıstanuvğa beyimelderdi ornalastıra bastadı. Âbilqayırdın bul sayasatı osı kezdegi qazaqtın mal bağatın ruvlarının bastıları Arğın, Qıpşaq, Üysin, Nayman, Alşın, Kerey, Qanlı, Qonıratqa ıñğaylı tiymeğen. Bulardın aralarındağı Manğıt, Bürkit, Barlas ruvlarının көp eli Âbilqayırğa qız berip, qız alıp, han **1905** jağına auvıp ketken. Osının arqasında Âbilqayırdın özinde de qazaq ruvlarına degen qırğıy-qabaqtıq payda bolğan. Al, qazaqtın Nayman, Qonırat, Duvlat, Jalayır sekildi ruvlarının key auvıldarı ozderine jaqsı qaraytın Moğolstan jerine köşip te ülгірgen. Buni da istep жүрgen sol bayağı Jänibek pen Kerey dep oylaydı han. Al qazaqtın көp ruvları olardı Aq Ordanı qurğan Orıs hannın urpaqtarı dep, öz sultandarı sanaydı. Munday **1910** jağdayda Jänibek pen Kereyge tuvra bas saluvğa bola ma? Äriyne, bolmaydı.

1915 Âbilqayırdın oyı bağanadan beri osı özine öş qos sultannın tağdırın qalay şeşsem, degen dürbelende edi. Jäne Uzaqqa sözbay, osı erten, küni büğinnen qalmaq şeşuv qajet. Äytpese künnen-künge manına el üyiriluvden qalıp baradı. Qasına bergen bir kün, köşinin artıla tūsuvine ädeyi arnağan bir jılmen ten. "Äriyne osınşama jurt jıynalğan, mına ulı toyda Jänibek pen Kerey köp biy, batırlarmen til taptı. Qazaq batırları Qaptağay, Barıbay, Onay, Beket, Qaraqoja bosqa toptanıp jürgen joq. Men asıqpağanmen, olar asığadı. Sondıqtan küni burın qıymıldauv kerek. Erten as bitedi... As bitisimen-aq..." Osınday oyda iştey, bulqan-talqan bolıp otırğan Âbilqayır Qıpşaq erligin, tariyhın tındauvdan köri, tezirek osı kezdegi özinin bas uväziri Baqtı-qoja Üyğırmen aqıldasqısı keldi.

1920 Han tağınan köterilip, nökerlerin ertip, öz Ordasının on jağınan oqşauvlauv tigilgen, törtinşi böybişesi Rabıyuv-Sultan-Begimnin üyine qarajüre bergende, Qıpşaq erlikterinin en qızıq jerinde tındamay, turıp ketken Âbilqayır minezi ünamay qalğan Asan Qayğı, otırğan ornınan qozğalmastan:

"Kölge üyrengen qonır qaz

1925 Şöl qadın bilmeydi,

Şölge üyrengen duvadaq,

Kölge aparıp qamasan

Şölin ansap şöldeydi".

1930 — Han iyem, halıq öz tariyhın köpten beri estimey, sağınp qalğan eken, özin namazına asıqsan, özgemizge ayızımızdı qandıruvğa rüqsat et,— dedi. Auvzı altı qarıs Berdibek hanğa:

Qas-qabağınnan tanıdım,

Han Berdibek bolarsın,

Qauvirt küşten tanıdım.

1935 Edil barıp qonarsın!

Qanjılatıp halqındı,

Äli-aq sen de tolarsın!

Öz äkendi öltirip,

Qayda barıp onarsın? —

1940 degen, el ardaqtağan Asan Qayğı, Âbilqayırın jırauv tolğauvın tındamay ketuvine namaz emes, basqa sebep bar ekenin birden sezdi. Sondıqtan da ol hanğa qadala söyledi. Âbilqayır Asan sözının manızın üqqısı kep, kenet toqtay qaldı.

— Şabıtına mingen jırauv, at sabıtıp şauvıp kele jatqan anşı törizdi, beker toqtattın, han iyem,— dedi Asan qalın qabağın tüyip, soytti de ar jağınan kelip qalğan ızasın ustay
1945 almay, tüksiygen qabağınan qırauvlı qıstay kârin tägip, köpten beri aytayın dep jürgen ekpe-aşuvın tolğay ketti.

Sara joldan j anılğan
Hanğa ziyrat qazılmas.
Sögilğeli tür qabırğam,
1950 Keseldimin, jazılmas.
Tarqat, hanım, şerimdi,
Namazına asıqpa.
Qürıstan berik elimdi
Ala auvızdıqpen jasıtpa!

1955 Biteuv ösken qauvındı
Türsın bosqajarğalı,
Dosınnan izdep jauvındı
Türsınj alğız qalğalı!
Ümittin qazaq dalasın,

1960 Ülğayttın j anım jarasın,
Bir atanın balasın
Ekige bolıp barasın!
Jolın, hanım, tappasan,
Bölinedi barlıq jurttı!

1965 Tan bop qayta atpasan,
Basqalı tür qara bult!

Köptin kökeyinde jürgen tilekti Asan Qayğı ayttı. Han aqın tolğauvının ar jağında özine degen halıqtın narazılığı jatqanın äbden uqtı.

— Ayt.

Buğan qanday javap beruv kerek? Âdiletke kelsek, äriyne, jırauv sürağı jön. Bıraq oğan han qanday javap bere aladı? Özi şetinetken bögetti qaytajamay alar ma? Joq, endi keş.

Bögettin erneuvinde lıqıldap asauv tolqın kelip tür. Bügin bolmasa, erten ol bögettin bit-şıtın şığarmaq. Hannın qolınan bar keleri sol tolqının astında qalmauv. Jolın tauvıp, jağanın birjağına şıǵuv. Al Asanğajavap bermey ketuvge, tağı bolmaydı. Onın sözünün ar

1975 jağında qolında toblıǵı saptı, büzauv tis qamşı, külge kömip, solqıldatıp alğan qayın soyılı bar Döşti Qıpşaq elinin äbden üştalıp qalğan müddesi tür...

Âbilqayırjavap bergense, kenet öldekimnin üreylengen dauvsı şıqtı.

— Bul kim eken? — dedi dauvıs. — Orda aman bolsaजारar edi?

Jauvgerşilik zaman, qanday mıqtı han bolsa da, özderi joqta Ordanı şabatın jauv jürek

1980 qastarı tabılatın şaq. Jurt tajigit körsetkenjaqqa üreylene qaradı.

Alıstan ızǵıtıp kelejatqan, janında qosarı bar salt attı körindi. Jana ğana saǵım oynap tınış jatqan miyday jazıq köğildir dala da, mauvjırap turğan köğildir aspan da kenet qobaljiy qalğan tärizdi...

Han ündemegennen keyin, tiri jan auvzın aşqanjoq, barlıqjurt qulaqqa ürğan tanaday, ün-

1985 tünsiz.

Şapqınşı atın üşqırtıp kep, Âbilqayır turğan topqa tayay berip, er üstinen domalay, jerge tüsti. Ayaǵınjedel basıp, han aldına tayap kelip, etpetinen quladı.

— Han iyem, kessen til, alsan bas minekey,— dedi ol kenet basın köterip,— ayıp mende, közimnen tasa etip aldım. Batır Sayan, janındaǵı eki pasbanımenen, qaşıp ketti.

Bul kelgen Âbilqayırın özi "Batır Sayannın toy bitkenşe közin qurt" dep tapsırma bergem

1990 Ospan-Qoja degen dāyekşisi edi.

Han alqımına kelgen aşuv tolqının äzer basıp, sāl ayaldap turdı da:

— Kūzetşileri kimder edi? — dedi.

— Argın jigitteri.

"Batır Sayan qaşıp ketti",— degendi estigennen beri tüksiyip, qatıp qalğan Qobılandı, bir iyıǵın sāl silkijiberip, belindegi narkeskenine qol saldı da, hannın arjağında jaybaraqat turğan Aqjol biyge tüyile qaradı.

1995

Aqjol biy ayılın jiyğan joq, Qobılandıǵa kekete köz tastadı da, sabırlı qıymıldap, tek keyindeuv sıǵıp ketken belindegi qıysıq sap aldaspınjondedi de, qoydı.

2000 Eki batırdın qıymıldarın Âbilqayır da, Asan Qayǵı da, turǵan jurıt ta anǵarıp qaldı.

Däl osı kezde kenet jerdi jara kün kürkiredi. Jap-jana ğana aynaday aşıq kögildir aspandı qara bult torlap, tünere qaptı. Zamatta aspan betinde jinişke nayzaǵay qılıstar jarq-jürq oynay jäneldi. Dolı jel şıǵıp, ipöp bastarı jerge jıǵıla şuvılday tüsti. Âbilqayır endi qap-qara bop ketken aspanǵa qobaljiy bir qaradı da, Asan Qayǵıǵa köz qıyıǵın auvdarmastan,

2005 nökerlerin sonınan erte, Rabıyuv-Sultan-Begim ordasına qaray asıǵa jüre berdi. Han ketisimen, jurıt ta, tım-tıraqay, taray bastadı. Keybireuvi öredeǵı atına jügirdi, baǵzı bireuvi Ordaǵa qaray bettedi.

Tek eki jaǵınan eki adam qoltıqtay turǵızǵan Asan Qayǵının ğana tünere qalǵan aspan men şartılday oynaǵan nayzaǵaylarda şaruvası bolǵan joq, jana ğana narkekenderine qol jügirtken Arǵın, Qıpşaq qos batırının qıymıldarı esine tüsti me, ol:

2010

— Bügingi as — qayǵı ası edi, endi bulınşilik asına aynalmasa nedin,— dedi aqırın kürsinip.

Köpti körgen sınşı adasqan joq edi, rasında da bul as qazaq jerindegi taǵı bir bulınşiliktin bası boldı.

2015 Tek ayaǵı iygilikpen bidin de...

III

Sarıarqa dep atalatın Däşti Qıpşaq jerinin däl ortasında, Ulıtauvdın küngey jaǵında, Qarakengir özeninin sol jaq jaǵasında Âbilqayır hannın ordası — Orda-Bazar qalası tür. Jan-jaǵı qılazıǵan jazıq, Ulıtauv, Kışıtauv, Arǵınatı tauvlarınan böten öntüstiginde de, soltüstiginde de, künbatıstaǵı sonauv Müǵajar biyiktiklerine deyin, al künşığısındaǵı Şet, Qüdaymendi, Akşatauvǵa deyin qılan menen kiyik jortqan üşı-qiyırı joq alıp dala. Öntüstigindegi en jaqın qala Türkistan (Yassı), soltüstiginde en tayauvı — Çiynga-Türa şaharları; biri Orda-Bazardan jürǵış atqa on kündik, ekinşisi on bes kündik jer...

2020

Orda-Bazar bir kezderde Batuv hannın qımırşqaday bıqıǵan äskerinin Şıǵıs Evröpaǵa attanarda bas qösatın jeri Bolǵan. Jüz mın jılqı jayılsa da, şäbi japırılmaytın, juvsandı,

2025

qauvlı, jasıl şalğındı egiz özen Qarakengir men Sarıkengirdin üşi-qiyırı joq jazıq dalası. Sol jazıqtın örtasında Batuv qorğanı.

Orda-Bazar şağın qala. Âbilqayırdın negizgi basqaratını köşpeli qazaq, özbek elderi bolğandıqtan, el saltın büza almay, han Ordası — bes auvılı jaz boyı Däşti qıpşaqjerinde
2030 köşip jüretin. Tek küz kele Orda- Bazarğa qıstauv retinde toqtaydı. Âbilqayır köşi erte kezde künbatıstağı Jem, Oyıl özenderine deyin, soltüstigindegi Tobıl, Esil, Nūrağa deyin bargan. Keyde jazı qonırjay bolsa, Sır boyı men Kökşe tenizdin jağasın dajaylaytın. Han auvılının jaylauvğa şıǵuvı tek jazdın jaqsı-jamandıǵımen, şöptin şıǵım-şıǵımsızdıǵımen ğana baylanıstı emes-ti. Jaz şıǵa, Orda qay jaqqa qaray bet büruvı tolıp jatqan han
2035 sayasatımen şiyelenisip jatar bolar. Özindey mıqtımenen qüda bolıp, qanatın jaya tüsuv, ırqına könbey jürgen key ruvlarına jaqınday qonıp, bir tünde bit-şıtın şıǵarıp şabuv — bärin de işi qatpalı hannınjaz şıǵa, Ordası köşpesten burın, oylanar isi.

Osı sebepten de bolar, Âbilqayırga köp jağdayda baǵınıstı Samarqant, Büqar, Gerat sekildi Orda-Bazardın ülken şaharğa aynalmay, şağın qala qalpında qalğanı. Şıǵıs şeberleri
2040 küygen kirpişten kümbezdetip salğan birneşe han sarayların sanamasaq, qala şımnan qüyğan, tastan qalanğan eki jüzdey ğana üyden türadı. Stambul ülgisimen turǵızılğan altın ayılı, aq tastan qalanğan zäuvlim biyik meşiti Türkistanda Ahmet Yassauviy şayhqa arnap salğan Aqsaq Temirdin ataqtı meşitine de, Feodosiya qalasına jaqın eski Qırımğa Özbek han saldırğan meşitke de uqsamaydı. Qazir atı esten şıqqan ulı şeberdin aqauvı joq oneri,
2045 Uzaq toqığan, qoldan tületken örneǵi.

Qalanın tım ösip ketpeuvine taǵı bir sebep — Âbilqayırdın alıstağı oyı. Han öz astanasın tübi äbden jauvlap alğan son, Geratqa, ne Samarqantqa auvdarmaq. Al Orda-Bazar — uvaqıtşa mekeni. Mavrennahrğa birjolata köşip ketuvge, üşi-qiyırı joq ken dalada taǵı qülanday kezgen qalın qazaqtı biyley almay qalamın ba, dep qauviptengen. Han oynışa,
2050 qazaq ruvlarının arasındaǵı alauvızdıq tübi joyıluvğa tiyisti. Oğan deyin orbip, osip kele jatqan balalarının aldı el biyleytin qabiletke jetip qaladı. Sol kezde бүkil Däşti Qıpşaq jerin bäybişelerinen tuvğan bir-eki ülina biyletip, ozi Mavrennahrın öşekeyli altın saraylı bir şaharına Ordasın koşirmek...

Osınday oydaǵı han Orda-Bazardın orkendeuvine bölendey könil bolmegen. Tek sonǵı
2055 jıldarı jaylauvğa alısqa barmaytın. Ulıtauv manındaǵı bir şüraylı jerge bir-eki ayday boy jazıp, üy tigip, seruvendep jatatın da, jaz ayaǵı bolmay, Orda-Bazarğa qayta oralatın. Biyil da han osınday oyda edi.

2060

Ânev künge sürapıl dauvıldın ayağı, tınbay küyğan, birjetilik aqjauvınğa aynalğan. Astı ayaqtay almay, han Orda-Bazarğa qaytuvğa mäjbür bolğan. Hanmen birge tize ayırmay Qıpşaq, Arğının iygi jaqsıları da, Şıngıs urpağınan şıqqan sultandar da, Orda-Bazarğa tayavköşip kelgen.

Âbilqayırjauvar bulttay aşuvlı qayttı. Mında kelğennen keyin, batır Sayannın qalay qaşıp ketkenin estip, burınğısının beter qara tünektey tünjiray qaldı.

2065

Han kezinde jurtqa sır bermegen. Jurt asqajana dayındala bastağan şaqta qulağına "Oraq jılqışı da asqa Aqbaqayın qospaq eken",— degen habar tiygen. Âriyne, asqa, qazaq dästüri boyınşa, kim bolsa da qatısuvğa haqı bar. Bıraq han balasının ulı asına esiktejürgen qulı at qospaqşı degen sıbıs Âbilqayırdı qattı qorlagan. Onın üstine, eger osı qıldın Aqbaqayı barlıq hanzadaların jüyriğinen ozıp kele qalsa, ne bolmaq? Budan artıq masqaraşılıq mümkün be? Bükil qara halıq onda Âbilqayırdı külki etuvi dauvsız. Hannın bulay oylauvğa sebebi de bar edi.

2070

Osıdan eki jıl burın, Tarlankögin jaratıp jürgen kezinde, Âbilqayır öldeqalay jılqısına bargan. Ol sol jolı bir tandanarlıq oqiygaga kezdesken...

2075

Oraq malşının biltırjılqıga qosıp jibergen Aqbaqay degen bestisi üş künnen beri tiri janga ustatpay qoyıptı. ustatpaydı emes-auv, talay asauvdı bastırtpay quvıp jetetin jüyrikter, bügen tayamaq tügil, tipti şanına ilese almay qaladı eken. Han qızıp ketip, erten, bugün qasqır quvamın dep, äbden jaratqan Tarlankögimen Aqbaqaydı quvuvğa büyriq bergen. Asauv quvıp üyrenen birjılqışı qolına qürıgın ap, TarlanKökke mine sap, şetteuvjayılıp jürgen Aqbaqayga lap qoygan. At dübiri şıgısımın-aq elen ete qap, Aqbaqay basın köterip alıp, ozine ümtılğan qürıqşını kâzi şalıp, or qoyanday atajonelgen. Bükil Däşti Qıpşaqta aldına jılqı salmagan TarlanKökten sıtılıp şıga bergen. Tarlankök talay jetken, Aqbaqay besti talay qutılıp ketken. Osı şabıs üş biye sauvımında mezgil alğan. Üş kün quvgında bolgan jas jılqını qanşırday bop äbden jaragan TarlanKök qoysın ba, aqırı Aqbaqaydın moynına qürıq tüsken.

2080

2085

Bul oqiyğa osıdan eki jıl burın bolğan. Ünemi jorıqta, talas-tartısta jürgen Âbilqayır onı ümitip ta ketken. Soytken Aqbaqay qazır jetide. Jılqı balasının jal-quyrığı tögilip, tüyağı äbden bekip, kemeline jetetin kezi. Âbilqayır ümitqanmen, Akbaqaydın Tarlankökpen talasqa túsuvge jarap qalğanın endi Oraq jılqışının özi esine saldı. Han iştey şamdana bastadı. Osı kezde tagı bir suvıq habarjetti. Baqtı-Qoja uväzir özinin tolıp jatqan köregen

2090 köz, saq qulaq tınşıları arqılı Oraqjılıqışimen kelini Aqqozının birer ret kezdesip qalğanın estirtken. Onsız da qaharına minip alğan Âbilqayır Oraqtın tağdırın birjola şeşken.

2095 Baqtı-Qoja uvâzir jiberğen jeti qaraqşı aysız tastay qaranğı tünde kep, böygege jaratıp jürgen Aqbaqayın qosının janına qantarıp qöyüp, kezinin şırımın alğalı uyuqtap ketken Oraqtın Dâl üstinen şıqqan. Jatqanjerenen turğızbay, qöl-ayağın mıqtap tanıp, Aqbaqaydın qüyriğına üzın arqanmen baylap, "şuv!" dep, qamşimen bir tartıp qöya bergen. Aqbaqay qara tündi silkindirip, quyriğına baylanğan qübijıqtan ürkip, betinin auvğan jağına tasırlata şabajänelgen. Jeti qaraqşı: uvâzir ömirin orındadıq,— dep möz bolıp, külip qala bergen.

2100 Sol küni tanerten Oraqtın qalay olgenin Âbilqayır estigen. "Älin bilmegen ölek. Han kelininen dämelenetin sabazsın ğöy. Sağan sol kerek",— dep, han miyığinan külgen de qöyğan. Qarajer ölgenge de habar beredi, astan qaytqannan keyin, üzınqılaq bul öqiyğanı Aqqözığa da jetkizgen. Nösili berik jas äyel, işi öttay küyip, keuvdesine qayğısı sıymay türsa da, sırtına eş sır şığarmağan. Bar aşuvın jüregine tüyip, sazara qalğan.

Jasınan erke-şöra bop ösken kelininen "osı tağı bir soyqan şığarıp jürer",— dep küdiktengen Âbilqayır Aqqözığa kisi salğan.

— Quday riyza, biz riyza, ulımın atına şırkeuv keltirmeyjıl otırdı.

2105 — dedi,— jas jan edi, obalına qalmayın, erge şıqsın. Ağa ölse, inige mūra, Şah-Buvdaq ulım qaza bolğanmen, tiri äli on ulım bar, tандағанının atın aydın, qosamın.

"Jaqsı, oylanıy köreyin, oyımdı üş künnen keyin qayın atam — han iyemnin özinin aldında aytamın",— dep Aqqozı javabın qaytarğan.

2110 Üş künnen keyin Âbilqayır özının üzengiles serikterin, batırları men biylerin şaqırıp alıp, solardı köziñşe:

— Kelin şıraq, endi oylanıp bolğan şığarsın, qay qaynındı tandadın, atın ayt,— dedi.

Jesir suluvdan dâmesi bar, ordada otırğan hannın on ulı birdey Aqqozığa közderinin janarın töge qaradı. Aqqozı da olardı jaybaraqat bir şolıp ottı. Aqırınjımiydi.

— On ulınız da almas kezdiktey, birinen-biri ötken asıl ! Tandauv da qıyın,

2115 — dedi ol soljımiyğan qalpında,— Äytse de han ata, sizden bir tilegim bar...

— Ayt.

— Orındaytın bolsanız... aytayın.

Han oylana söyledi.

2120

— Orındalmaytın tilekti Aqqozı kelinnin özi de süramas dep joriyımın. Eger Sayban şanırağına kir keltirmeytin bolsa...

— Joq, kir keltirmeydi. Menin ötinışim abıroyınızğa abıroy qosadı.

— Tındalıq onda. Ayt.

2125

— Aytsam... — kenet Aqqozı qoynınan qara qurandı suvırıp aldı. — Mine, quran, han ata,— dedi ol. — Osı qurandı basıma köterip turıp, ömir- baqiy ersiz ötuvge ant etemin. Sizden ötinemin, antımdı büzdırıp, qarğısıma qalmanız.

Oraqtın qalay ölgenin Aqqozının estigenin han birden uqtı. Bir söt on ullan birjılqışı qürli körmegen tåkappar kelinin antın büzgızıp, eriksiz atastırıp, öşin de almaqşı boldı. Âytkenmenen, Bunın bari han üyine kir keltiretinin oylap Âbilqayır:

— Berdim tilegindi,— dedi basınjerden kötermey.

2130

Jümaq kündi tozaqqa aynaldırğan, o soleket dünüye! Âtten, ätten, ömir- baqiy ersiz otuvdi ant etken Aqqozı Oraqtın tiri qalğanın bilgenjoq. Bul adam sengisiz ğajayıp oqiyğa edi. Tastay qaranğı tünde quyırığına baylanğan zattan ürikken Aqbaqay tarsıldata jönkip, şauvıp kelejatıp, aldındajatqan qara suvğa kümp bergen. Artındağı zatı suvjağasında ösip turğanjuvan üyenki taldarğa matalıp, börte at qorıqtı köl şetindegi qalın şılğa şırmalıp, ne äri, ne beri jüre almay qalğan. Tanerten jılqı suvaruvğa kelgen jılqışılar üzın arqanğa baylangan, bet-auvzının tamtığı joq, tek keuvdesinde şığar-şıqqas janı bar Oraqtı tauvıp alğan. Bolğan oqiyğanı aytpay tüsingen serikteri közden tasa, Ulıtauv manındağı bir üngirge aparıp baqqan.

2135

Bul jaydı Âbilqayır han da bilmegen. Tek bes jıl ötkennen keyin ğana, sonınan alamanın ertip, älsin-älsin jılqısın şauvıp, maza bermey jürgen jırtıq bet, jalğız köz batır osı Oraq ekenin estigen.

2140

Al, ol künderi han Oraqtı at quyırığına baylatıp, birjolatajoq ettim dep oylağan. Sondıqtan da kelini quran alıp ant etkende, "Oraq bolsa dajoq, meyli",— dep tilegin bere salğan. Han qabağının aşılmauvına, äriyne, Sayan da sebep boldı.

1790 Âbilqayırdın Bürkit ruvınan alğan äyelinesin Şah-Buvdaq sultan men Qoja Muhamed, Manğıt báybişesinen Ahmet pen Mühamet-sultan, Qonırat ruvınan alğan báybişesinen Şayh-Haydar, Sanjar, Şayh-İybrağım, törtinşi báybişesi, Ulıqbektin qızı Rabiuv-Sultan-Begimnen Küşkinşi men Süyinşik sultan tuvğan-dı. Şabuvılda toqaldıqqa Barlas ruvınan alğan äyelinesin Aq-Bürıq pen Saiyd-baba dünüyege kelgen. Osı on bir baladan en tünğış

2150 Şah-Buvdaq pen Rabiuv-Sultan-Begimnen tuvğan Süyinşik sultan bir töbe de, özge balaları bir töbe bolatın. Şah-Buvdaq o dünüyege attanğannan keyin, Âbilqayırdın ülken balasına degen mahabbatı odan qalğan eki ülğa auvğan.

Äsirese eki balanın ülkeni Muhamed-Şaybaniydı öte jaqsı köretin (bul attı da oğan özi qoyğan). Al balalıq minezinde de Şınğıs urpağının qanına bitken qaysarlıq, qağilezdik bar-

2155 di.

Kelini Aqqoziğa degen aşuvın da han osı eki nemesin jetim qaldırıp, öksitpeyin dep, äzer keşirgen-di.

Al osı on bir bala, olardan tuvğan tolıp jatqan nemesinin işinen Âbilqayırdın keleşekte Ordamnın tiregi boladı dep nağaşısı Aqsaq Temirge tartqan, kesip alsa, qan sıqpas qatal,

2160 Süyinşik sultan men nemesi Muhamed-Şaybaniydı erekşe koniline quvat etetin. Äke balağa sınşı, ömir Âbilqayırdın boljauvın durısqa şığardı. Bıraq boljauvı durıs bolğanmen de, bul ekeuvinen Sayın tağı özirge tım alıs jatqan-dı. Şah-Buvdaqtan keyingi kezek Şayh-Haydardiki edi.

Burındıqtın atasının tağının janına kelgen Muhamed-Şaybaniyğa şüneyt közderimen asa

2165 bir oiptene qarauvınan, nemesinin tağdırı jenil bolmaytının, basınan talay auvırtpalıq, qandı tartıs otetine han şek keltirmedi. "Sonın bärine osı albırt Muhamed şıday ala ma? Şıday alsa, jauvına tätep bere ala ma?" — degen qobaljuv süraq osı toydan keyin onın oyınan ketpey qoydı. Qıran qüs balapanın basıp şığararda, en aldımın, özinin üyasına jaqın jerden tuvatın qauvıptı oylaydı deydi. Eger ol qauvip jılan, ne bolmasa basqa bir

2170 qorqınıştı jırtqış an bolsa, sol jauvların joyıp, üyasına tuvar qaterden balapanın qutqarmay, jem izdep, alısqa üşpaytın körinedi.

Muhamed-Şaybaniyge degen Burındıqtın kezinde jarq etken öşpendik ottı Âbilqayırdın esinen şığara almay qoydı. "Nemereme jaqın jauv, sıbdırın bildirmey şağar uvlı jılan osı Orıs hannın urpaqtarı,— dedi işinen Äbil-qayırdın,— eger urpağın qauvip-qatersiz dünüye

2175 qızığın körsin desen, en aldımın osı Burındıqtardın közin qurt!".

Al ekinşi jaqsı köleri Süyünşikke kelgende Âbilqayır bir örnında otıra almaydı. Astınan sız ötkendey türegelip kelip, ersili-qarsılı ızalanajüre bastaydı. Hannın büytuvi tek Rabiyyuv-Sultan-Begimge degen qızğanıştan ğana tuvmağan-dı. Jan küyiner, namısına tiyer başka da bir qırsıq payda böla qalğan.

2180 Aldıngı jılğı Qorasan jorığınan Âbilqayır, jüziktin közinen äterdey üş tekejauvmit küren besti ökelgen. Han ordasına tiyisti öljanı bölgende, ölgı bestilerdi sıy-siyapat etip, süyikti kişi böybişesi Rabiyyuv-Sultan- Begim suluvğa tartqan. "Auvılın keşkende, eki balanmen üş kürendi min. Aqsaq Temirdin nemere qızına söyde, jarasadı",— degen. Osı bir sözimen бүkil Aziya men Ündistandı titiretken ulı ömirdin şaharın şauvıp, nemere qızın tartıp alıp,

2185 äyel etip otırса da, qandı köz Köregennin aruvağına bas iyetinin bildirgen. Bul tartuv, özge bäybişelerinin arasında kezinde kündestikten tuvğanjanjal da şığarajazdağan. Sol bestiler biyil auvızdarımen qüs tisteytin, jeti jasar at bolgan. Biyılğı toyda Âbilqayır olardı da bäygege qosıp körmek bop, Rabiyyuv-Sultan-Begimge:

— Hanım, üş kürendi toyğa, minbey, aparındar. TarlanKökpen birge bäy- gege salmaqpin,— degen.

2190

Sürme qastı, aqquvday appaq, otız beske kelip qalsa da, äli de şanqay tüstey jarqırağan suluv Rabiyyuv-Sultan-Begim:

— Üşküren bäygeden kelse, birge keledi, qalsa, birge qaladı,— degen, qaraqattay moldiregen ülken bota közderin nayzaday üzın kirpikterinin astınan han tağındağı erine jauvdırata qaday,— tizbektelip uşqan qonır qazday üşeuvinin qatar kelgeni jarasımdı.

2195 Bıraq бүjölü bäygege saluvdın reti qalay bolar eken, ortanşısının ayağına jem tüsip, aqsap жүr. Qabilbay sınıqşı keşe qarap ketti.

— Olay bolsa, bul jölü qoya türayıq,— dey salğan han.

Batır Sayan, janındağı eki küzetşimen, Sığanaq jaqqa, дәl sol күni, qorağa ökelingen osı üş kürenmen qaşqan. "Baqıttı jigıt jalğız ğana hannın jas bäybişesin qüşip qoymaptı, ärqaysısı bir ruvdın jılqısına tatiytın üş säyğülik жүyrigin minip ketipti! Qanday qorlıq, hannın namısın ayaqqa taptar qılıq!" Sıbırlağandı qüday estimey me, qüday qulağına jeter sözdi, jurт qalay saqtanıp sıbırlasa da, han qulağına dajetken. Âbilqayır jurт ösegin oyına alsa bolğanı, şiyırqap şabatın buvraday, qaharlana түседi. "Rabiyyuv suluv men batır Sayan

2205 arasındağı bayağı jel söz ben üş kürennin auvılda qaluvı... Üş kürendi üş kisinin minip ketuvi — bäri bir түyin",— deydi han işinen jāne bas uvāziri Baqtı-Qoja arqılı üş kürendi

- toy aldında Qabılbay dâruviştin kârmeğeni anıqtalğan. Sirä, hanım bergen sıylıqqa qızıqqan boluvı kerek, Qabılbaydın özi üş kürendi qarağam depti, al onın birge eripjürgen şäkirtteri sınıqşının bul künderde tipti Orda-Bazarda bolmağanın aytıptı. Handa "Baqtı-
- 2210** Qoja uvâziri birjaman oymen şındıqtı bürmalapjür me, älde sınıqşı şäkirtterinin arasında küñşildik bop, Qabılbay qarttın sözin ädeyi bürğanjoq pa eken",— degen oy bolmağan-dı.
- Onsız da jüregine tünıp jürgen bul sözder handı äzinin tünğıyığına batıra bergen. Âbilqayırdın kökiregin Rabiuv-Sultan-Begimge degen oşpen- dilik uvi jaylağan. Kozine şop salğan, arın, namısın qorlağanjigitpen arasındığı qanquv sözdi bılay qoyğanda, бүkil
- 2215** elge äygili üşjüyrigine mingizip, onı ajaldan qutqarıpjiberen erke báybişesinen endi han Aqsaq Temir tuqımına daq salarday oş aluvdı oylağan. Oş aluvğa kelgende Âbilqayı, qayın atasının keşe бүkil älemdi titiretken aruvağınan da, onın urpaqtarı biylep otırğan elderdin qaharınan da qorıqpağan. Rabiuv-Sultan-Begim Aqsaq Temir nemeresi bolsa, men Ulı Şıñğışhannın äuvletimin, degen.
- 2220** Bul aşuvdın üstine Rabiuv-Sultan-Begimnin tağı bir qılmıstı qılığı jamalğan-dı. Tağı sol Baqtı-Qoja vâzirdin aytuvı boyınşa, batır Sayannın janına küzetke Arğın jigitterin qoydırğan hannın süyikti kişi báybişesi Rabiuv-Sultan-Begimnin ozi bolıp şıqtı. "Küzet bastığın da satıp alğan sekildi. Jäne joğarğı märtebeli hanımın Arğın biylerimen de baylanısı bar tärizdi",— degen sol bayağı Baqtı-Qoja uvâzir. Arğın biylerimen baylanısı
- 2225** bar degen söz — atajauvı, baqkünderi, özderin Arğın sultandarı sanapjürgen Jänibek, Kereylermen tilegi bir degen söz. "Budan artıq hanımda qanday künä boluvı kerek? Munday künä opasız äyeli tügil, peyiştegi qor qızın da darğa asuvğa jetkilikti emes pe! Bıraq darğa asuv az jaza! Oğan бүkil törkinin, ataqtı Aqsaq Temirdin urpağın bar älem aldında qarabet etetin jaza qoldanuv mın da bir sauvap!" Han qabağın qars jauvıp, altın
- 2230** men kümiske bölengen ken sarayın tağı keze bastadı.
- Bıraq ulı ğalım Ulıqbektin qızı Rabiuv-Sultan-Begim Âbilqayı men onın uvâziri oylağan qılmıstardan müldem ada edi. Munday küMğa qasiyetti ata-anasınan alğan ülgilim, terbiyesi de, ozinin moldir bulaqqay kirsiz taza jan sezimi de onı eş uvaqıtta da jauvıpas bolar. Batır Sayandı Süyinşikke atalıq etuvge tırısқанı da, basına ajal qılışı tongen
- 2235** segte jigittin qutılıp ketuvine jârdem bergeni de ras. Bıraq bulardın bâri de basqa müddelerden tuvğan-dı.

Han kenet toqtay qaldı. "Rabiyuv-Sultan-Begim suluvdın qanı dal osılay togılse, budan sauvaptı jaza bar ma? Atası Aqsaq Temirdin ödiletti zanı endi özinin nemere qızının basın alsın. Kek soyde ğana qaytadı!" Âbilqayır büginge alğaşqı ret ezuv tarttı.

2240 Qazaq jerine kelgen şapqınşılardıñ Şınğışhan men Batuvdan keyingi "Qılmıstılarga degen zan-erejesi" qanqüylı qattı bolğanı Aqsaq Temirdiki edi.

Solardıñ işinde asirese "Ana aldında qılmıstı balağa, bala aldında künali anağa" — degen jaza törtibi erekşe soyqan bolatın.

2245 Bala aldındağı küñöli ananın jazasın balası aytuvı kerek. İştен jarıp şıqqan, aq sütin emizgen, bauvır etindey tötti balası aytqan jazadan auvır, odan artıq janına batar ükim bar ma? Âsirese, eger ana bala aldında jazıqsız bop, tek onı qanışer jauvları üyimdastırsa, budan asqan qıyanat tabılar ma?

2250 Ayauvlı anağa, tipti küñasi bolğan küñde de, sol balanı ömirge akelgen, "qulınım" dep tün üyqısın tort bölip ayalay süygen sorlı anağa, dal munday sumdıq jazanı Aqsaq Temir qalay şığarğan? Köreğen¹ degen ataqtı oğan nege bergen?

2255 Âbilqayır Dal bul sötte qatal Âmir-Temirdin şığarğan jazasının qıyanattıq jağın oylağan joq, ol tek keginin qaytuvın ğana közdedi. "Anasının küñasine kozi jetken balası Süyinşik özi aytadı Rabiyuv-Sultan-Begimge alim jazasın. Ozi bolıp birinşi tas atadı... Sodan keyin dinşil, qanışer müriyt, müzöyimder qarabet hanımdı "lağnet" tasimen şokelep öltiredi. Söñda ğana Rabiyuv-Sultan-Begimnen qatuv bop baylangan kegin qaytadı. Joq, jalğız ğana Rabiyuv suluvdan emee, söñday qız törbiyelegen бүkil Aqsaq Temir auvleti qarajüz boladı. Aqsaq Temir auvleti! Sol öuvletke jiyendik jağınan menin süyikti ulım Süyinşiktin özi de jatpay ma?

2260 Jatsa meyli! Şaybaniy tuqımı taza boluv üşin, bul arada taspeyildik jön. Bastan qulaq sadağa! İya, Rabiyuv-Sultan-Begim osılay öluvge tiyisti! Bulay eluv tek Âmir-Temirdin zanına ğana emes, Mühammed payğambardıñ da şariyğatına delme-dal... Tuvğan anasın Süyinşik sultan osılay jazalasa, osılay öltirse, tübi Süyinşik sultan Kök Ordağa iye bola qalsa, manği-baqiy nağaşı jurtının ıqiyalınan ketedi. Aldağı uvaqıtta olardan müldem alıstaydı. Şaybaniy öuvletinin ozbek ordasındağı omiri osılay taza saqталuvı kerek. Al

¹ 'Köregen — Küren degen sözden alınğan Şınğış tiytuvlı, qazaq böten mağına bergen.

2265 tuvğan anasına munday jaza aytuvğa Süyiñşik könbese? Onda Küşkinşi sultan bar emes pe? Joq, Süyiñşiktin ükimimen oluvi kerek! Süyiñşik jalğız menin ğana emes, Rabiyyuv-Sultan-Begimnin de en jaqsı korer kenjesi! Jaqsı korer adamnın siltegen tayağı jauv tayağınan anağürlım auvır tiyedi".

2270 Âbilqayır kümis qonırauvdı qaqtı. Batır Sayannan ayrılıp qalğanı üşin han ükimin kütip, Ospan-Qoja дәyekşi zındandajatqan. Üyge Baqtı- Qoja uväzirdin özi kirdi.

Han esik aldında ämir kütip turğan uväzirdi joğarı jaqtağı kilemnin üstine aparıp otırğızdı. Âbilqayır endi бүkil Däşti Qıpşaqtn ömirşisi emes, tünde üy tonauvğa şıqqan ürıday, sıbırlay soyledi. Baqtı-Qoja uväzir han sözün keyde estip, keyde estimese de, onın jüqa erninin qiymıldauvınan, kozinde kenet jarq ete qalğan raqımsız ottan Âbilqayır oyının **2275** bärin tüsingeni korinip tür."Durıs, han iyem, durıs!" — dep keuvdesinde tuvlay jonelgen quvanış tolıqmın basa almay, kenet dauvıstap jibere jazdaydı da, der kezinde ozin-ozı äzer ustap qaladı. Jan-jağınan dinşil, esuvas goptın taspen şokelep jatqan Rabiyyuv suluvdın qan-qan bolğan suvretin bir mezet ol koz aldına elestetedi de, işinen "Sol kerek sağan, Temirlan qanşığı. Meni uväzir etkizbeymin, dep beker jantalaspağan ekensin, endi **2280** ayıbınnın esesin özüm qaytaramın",— deydi.

— Anasının künäkar ekenine balasının kozin jetkizuv kerek. Soytken künde ğana ölüm jazasın Süyiñşik sultanğa aytqızğan lauvazım,— dep, Âbilqayır han sıbırlauvın toqtattı.

— Qüp, taqsır, ämiriniz orındaladı,— dep, uväzir basın iydi. Söytedi de bü da sıbırladı. — Rabiyyuv hanım jazasın ayttıñız, al Aqjol biydi qaytemiz? Batır Sayandı qaşıruvda onın **2285** da künäsi bar...

Küni-tüni aqıl-oyın kişi bāybişesine degen oşpendik biylep ketken han, uväzir sözün birden tüsinbedi. Üğıp edi, konilinde ünsiz jatqan küdik kenet şağatın jılanday jiyırıla qaldı.

Baqtı-Qoja bul süraqtı beker bergenin artınan üqtı. Konilge kirgen tüytkil, qılan bergen **2290** jauvmen ten. Aqjol biy de Bunın bas uväzir bolmauvına köp oy salğan. Baqtı-Qoja: "Aqjolğa oş ekeni hannın ozine ayan, sodan seskenip Rabiyyuv-Sultan-Begim hanımğa degen oyımnın beti aşılıp qalmasa nedin? Rabiyyuv-Sultan-Begimnin de meni bas uväzir etkizdirgisi kelmegeni ozine mälim..." — dedi işinen.

2295 Âbilqayırdın seziktenip qalğanı da ras edi. Rabiyuv-Sultan-Begim men Aqjoldı osı uväzirge beker tapsırdım ba, qalay? Oş alamin dep, tim asıǵıs keter me eken? Bıraq älgide ğana jılanday, oy tükpirinde şuvmaqtala qalğan küdik budan äri jazılıp, endi qiyıldamadı, sol jiyirilğan qalpında qala berdi. Rabiyuv-Biykege degen köpten Kökireginde üyalağan senimsizdik burınǵısınan da küşeye tüsti.

2300 Endi ol: "Bäse, Aqjoldın taǵdırın qalay şeşuv kerek?" — dep, bir aşuvğa bir aşuvdı qostı. "Batır Sayandı qutqaruvşının biri Aqjol biy ekeni sözsiz. Jäne Rabiyuv-Sultan-Begim bäybişemmen baylanısuvarına qaraǵanda, Arǵının bul jüyriği dübirdi alıstan qozǵağan sekildi. Maǵan degen körlerin terennen qazayın degen be, qalay? iyä, solay tärizdi. Munday jaǵdayda Aqjoldı ayauvdın qajeti bar ma? Aqjoldı ayamauv degen söz, Jänibek pen Kereydi şanıraǵın ortasına tüsiruvmen birdey. Arǵın biyinen alınğan oş, Kerey men 2305 Jänibekten alınğan oş!".

Orıs han urpaqtarının esimi auvzına tüsip edi, Muhamed-Şaybaniyğa qarağan Burındıqtın keypi qaytadan koz aldında elestey qaldı."Biz Joşı tuqımının sultandarı bärimiz de osındaymız. Däşti Qıpşaq taǵına iye boluv üşin men Joşıdan şıqqan qay adamdı ayadım? Qolina küş tiyse, Burındıq ta sonı isteydi. Al küş tiyip qaluvı da mümkün. Qalın qazaq 2310 ruvlarına olar tekke iyek süyep otırǵanjoq. Ras, bul ruvlardı Arǵın bastaǵısı kelgenmenen, özgelerinin bası qosılmay jür. Üysin, Naymandar äli de auvajayıluvda. Aldaǵı bir ayla bularmen Jänibek pen Kereydi, qala berdi olardı balaları Qasım men Burındıqtı biriktirmeuv kerek. Al biriktirmeuvdin jalǵız jolı — bayaǵı bir käri amal — ajal... Tübirimen jülinğan şop qana qayta ospeydi. Qür üstin şabuvdın qajeti joq: Ozbek ordası 2315 Aq Ordaǵa aynalmasın desen, Jenibek pen Kereydi tüp-tamırımen qurtuv şart, Bıraq Argındarmen ımdas ruvlarǵa sözün otkize alatın Dayırqoja — Aqjol biy turǵanda, ol maqsatqa jetuv qiyın. Aqjol biy Jenibek pen Kerey üşin otqa küyip, suvğa batuvğa bar. iyä, en aldımın Aqjol biydin ozin..."

2320 Âbilqayır han Aqjol biydi joq etuv — jatqanjılannın quyırǵın basuv ekenin del osı sätte esepke alǵan joq. Bayaǵı Kökirekti jaylağan oşpendik uvı, bayaǵı han taǵın qorǵauv qauvpi taǵı jendi. Bıraq uväzirge ol:

— En aldımın Rabiyuv-Sultan-Begim jayında ayılğan ömirdi orında,— dedi,— Aqjol biydin taǵdırın sosın şeşemiz.

Baqtı-Qoja uväzir:

2325 — Qüp, taqsır,— dep orınsız kumandanğanına kozi jetip, täjim etip, üyden şığıp ketti. Bıraq, izin ala qayta kirdi.

— Qara Qıpşaq Qobılandı sizdin aldınızda bas iymekşi,— dedi şığıs ğürpimen orağta söylep.

2330 — Jaqsı, kirsın,— dedi Âbilqayır, öre türegelgen iyttterdey, özine tarpa bas salğan qalın oydu quva berip.

iyä, han oylanatın is qazir mol edi. "Öz akesi Ulıqbekti öltirip, Samarqant ömiri Bolğan Äbdüvöliy-Latiyfmırzadan keyingi ömirşisi, Aqsaq Temirdin ekinşi balası Şahrıvıh mırza özinin Âbilqayır hanğa bağıınıştı ekenine qaray, Ündistan men İYrakqajörıqqa şığıptı. Bul qay sayasatı? Ündistan men İyraktı özine qarada, küşeyemin degeni me? iyä, solay bölär.

2335 Şahrıvıh mırza küşeyse, en aldımın Âbilqayır dın qürığın üzuvge tırısadı. Joq, ol bolmas. Şahrıvıh mırzanı birjolata qurtuv üşin Samarqant biyligin öz uldarımın bireuvine beruv kerek. Şahrıvıhtın basınjöyatın mezgil jetti. Möğölstannın da qazir örisi kenip aldı... İysan

Büğı han Jänibek pen Kerey sultandarğa känildes. Bizben kereğär. Bul handı da jenge salar bir qayın qürıq kerek-aq! Tübi Moğolstanmen bir ayqasuvım kömil. Mümkün qazir

2340 ayqasqan jön be? Bükil Däşti Qıpşaq, Horezm, Moğolstannın soltüstik-şığıs jağının äjeptäuvırjeri qolımda turğanda, ala auviz Jağatay urpaqtarına küşimjetuvi ğajap is emes. Bıraq, sonday baytaq elge jorıqqa attanuvğa densauvşılığım ketere alar ma eken? Aqsaq

Temir Mavrennahrğa babaların Kavkazdan kül etip aydap äkelgen, qazir urpaqtarı müsılman bolıp ketken, ataqtı balger^ruviş Äbdirazaq Nahiyçevaniy keşke "han iyem,

2345 buvındarınızğa tüz üyalay bastaptı. Sarı auvruvğa şaldığıp keter qauvpı bar. Bir-eki jıl jorıqtı qoya turıp, Mavrennahrğa barıp, ıstıq bulaq suvlarımın emdelgeniniz jön bolar",— dedi ğoy. Bul aqıldı eske almasqa bola ma? Jauvlap alğan bükil älemnen tübi sağan tiyeri eki qulaş qarajer ğana ğoy, düniye jüzin biyleymin dep, jantalasa beruvdin qanday qızığı bar?

2350 Bul hannın ölimnen qorıqqanı emes. Adamnın özine tiymey ketpeytin bir ülesi bar. Ol baqıt ta emes, tek ölim! Âbilqayır Bunu jaqsı biledi, endi öz oyına özi küldi. "Düniye şirkin qanday tätti ! Onın ölimnen küştiligiyn özi sonda ğoy, qarajerge kirgeninşe sol üşin alısıp ötesin! Ürim- bütağım dep alısasın". Kenet esine Şıngışhannın eski ösiyeti tüsti.

2355 Şmğışhanrnnjer-jiyhanğa atı jana tarap, qırıqtan asıp barajatqan kezi eken, janında bir top noyanı bar, an auvlap kele jatıptı. Kenet jas noyan Sübitay bahadur: "Taqsır han,

qaranızşı!" — dep, on jaqtarındağı biyikjartastın etegin körsetipti. Biyik qüz, etegi qalın kögal şöp, ortasında seldir qüraqtı bürala sıldırıp aqqan kumis bulaq. Osı bulaqtan suv işip bir top kiyik tür. Jel qarsı jaqtan bolğandıqtan, kiyikter Şıngışhan tobının sıbdırın estir emes. Hannın on jağında kele jatqan noyan iyıǵınan sadaǵın jülıp alıp, kiyiktin şetki marqa qoşqarın ilip tüspekşi bolıp, kozdey bastadı. Bıraq Şıngışhan "türa tür!" — dep qolın köterip, sadaǵın tartqızbay qoydı. Hannın qıraǵı közi däl osı sätte basqa bir keremetti şalıp qalǵan.

Ol aldınǵı jaǵına enteley qaradı. Söytkenşe bolǵanjoq, noyandar kiyikterdin ar jağındağı kolden şıǵıp, şın tübimen ormeley kele jatqan uzındıǵı bes qulaştay qara şubar jılandı kordi. Âlgi noyan endi sadaǵın kiyikterge qaray aqırın jıljiy tayaǵan öp jılanǵa közdey bastap edi, Şıngışhan qolın köterip, taǵı atqızbay qoydı. Kiyikter özderine jaqın qalǵan ajaldı sezdi me, kenet qulaqtarın edireytip, jan-jaqtarına elendey qaradı da, aydahardı kerip, ata jäneldi. Bıraq olar tım keş qiyıldadı, äp jılan laqtırǵan büyendey juvan şubar denesin kenet sopan etkizip, bir itqıttı. Sol sätte şetki jas kiyik "baq" ete qaldı. Jılannın orala tüsken baluvan denesinin bir sıguvınan kiyik qalmadı. Ekinşi ret baqıruvǵa da jaramadı, jas süyegi sıtır-sıtır sınıp, zamatta jan berdi. Endi jılan jazılǵan arqanday bes qulaş denesin sözıp jiberdi de, aranday auvzın aşıp, kiyikti jütpaq bolıp ıngaylıana berdi. Janaǵı noyan üşinşi ret sadaǵın kezendi. Şıngışhan büjoli da onı toqtattı.

Jılan kiyiktin bas jaǵınan şıǵıp, endi jüta berem degen kezde, kenet "şanq" etken dauvıs şıqtı. Qaydan kelgeni belgisiz, kerege qanat, aq iyıq qıran kökten tüsken tastay jarq etip, aydahardı üstine quladı. Ebsi alıp alay-tüley jülüstı da qaldı. Qaysısının qıran, qaysısının jılan ekenin biluv qiyın, biri qara şubar, biri tarǵıl jüندی tauvdın aq iyıǵı. Tek birinbiri quşaqtay jülqılasqan, jantalasqan, jartas eteginde şır-köbelek aynalıp, dömalalǵan, buvdaqtalǵan tüyin ğana körinedi. Kökten tüsken qıran, sirö, qanjarday tırnaqtarın jılannın en jandı jerlerinen salǵan boluvı kerek, anauv öni qanşa örap alıp sıǵıp qurtam dese de, bölmadı. Süt piserdey alısqannan keyin, aydaha iyirilgen denesin dirildey sözıp, kenet sılıq etip qulap tüsti. Bürkit aydahardı şuv degennen-aq, bir ayaǵımen kökjelkesinen ap, ekinşi ayaǵın omırtqa tusınan sap, artına qayırıp öltirgenin noyandar endi kördi. Adamnın bası men ayaǵın ustap, artına qayırıp, omırtqasın sıdırıp öltiretin naǵız Şıngıs janalǵısı dersin! Qıran jılannın basın denesine darıtpaptı. Ananın tek iyrelendegen bökse jaǵı ğana qıranǵa jabısa beripti. Qanjarday ötkir soyavtırnaqtar qoysın ba, kök jelkeden tüsip, tamaǵına deyin bürip, aydahardı äri tünşıqtırıp, äri arqa süyegin küyretip jiberipti.

2390 Aq iyıq aydahardı öltirgennen keyin, noyandar endi onı jas bağlan kiyiktin etimen toyattanar dep oyladı. Joq, olay bolmadı. Bürkit kiyik etine köz de salmadı. Äli janı şığıp bitpey, aqırın ğana diril qağıp jatqan äp jıllannın denesine qanjarday soyavtırnaqtarın salıp jiberip, äp-sätte külparşasın şığardı da, bölşektengen etimen qomağaylana, toyattana bastadı. Äbden toyıp alğannan keyin ğana barıp, ananday jerde jatqan kiyikti köterip aldı da, kerege qanattarın jaya, şattana, şın basındağı üyasına qaray şırqayjäneldi.

2395 Äp jıllannın bes qulaş üzındıqqajetüvi üşin en az degende jüz jıl ömir süruvi kerek ekenin biletin bir noyanı Şıngışhannan:

— Ulı han, älgı qıran jas bağlan kiyiktin etimen emes, kärei äp jıllannın sinir etimen nege toyattanadı? Sol jas bağlan eti üşin özi äp jılanga tüsken joq pa edi? — dep süradı. Sonda Şıngışhan:

— Dosınnan qasınnın eti tätti. Al qasınnan özinmen alısqa jıauvınnın eti tätti,— depti.

2400 Ängime Bunımen bitpegen. Şıngışhan qartayıp kele jatqan kezinde tağı da anğa şığadı. Bayağı özderi körgen şınnın janınan otıp bara jatqandarında, qazir egde tartıp qalğan Sübitay bahadur tağı da:

— Ulı han, qaranızşı! — dep şınjaqtı korsetedi.

2405 Noyandar jalt burıladı. Bir jağın pısaqpen keskendey, bayağı qap-qara biyik qüz... Osı qüzdın tüsınan uzındığı üş qulaştay qara şubar öp jılan joğarı örmelep barajatır. Jartastın orta şenine tayap qalğan. Qırağı kezder körıp tur, jartas tüstes şubar jılan jöğarı qaray aqırın qözğaladı. Qular bolsa, özinin de tamtığı qalar emes. Bunı osınşama qauvipke salar qanday küş? Küş — bireuv. Ol ata kegi, mınauv şubar ajdaha bayağı qıran öltirgen ajdahanın urpağı ekeni sözsiz. Söndağı jartas, söndağı üya, atadan ökege, ökeden balağa qalğan öşpendilik. Är jıl jığanı ajal, osınauv qauvıpti saparğa bul jas ajdahanı da attandırğan sol ejelgi öştik. Nöyandar şın basına qaradı. Erneuvindegi quvısqa jabıstıra salğan qıran üyası. Jaz örtası, qıran balapandarının qanattanıp, üşıp kete qoymağan kezi. Ozderine jıl jııp kele jatqan ajaldı sezgendikten be, olardıń üreylene şıqqan şanqılı emis-emis estiledi. Noyandar jılan sırnı endi tüsindi. Mınauv öp jılan ata kegin endi qart

2415 qıranın balapandarınan almaq!

Şıngışhannın ön jağındağı, qazir qartan tartqan bayağı mergen bas nöyan sadağın qolına tağı aldı. Şıngışhan osıdan jıyırma bes jıl burın ötken adetine say, onı tağı toqtattı.

2420 Jas jılan, kele jatqanımdı kãrip, balapandardın küni burın zöresi üşip ölsin degendey, asıqpay jıljiydi. Uyağa mine, üş qulaş jer qaldı. Tağı da jılan örmeley tüsti, endi eki qulaştay ğana qaldı. Jılan endi bir örmelese, üyağa dajetedi. Qart qırannın balapandarının jas qanın işip, ol ata keğın qaytaradı. Jılan endi aqırğı ret örmelep, üya auvzına dajetti. Qıran balapandarının şırılđan dauvıstarı endi anıq şıqtı. Merğen noyan tağı da sadağın qolına aldı, Şıngışhan tağı da toqtattı. Jılannın bası qıran üyası salınğan quvısqa kire berdi.

2425 Däl osı kezde kerege qanattarı suvıldap, qıran dajetti. Bul, sözsiz, bayağı qıran. Bıraq qanat serpisi bayağıday dauvıl turğızar ekpindi emes, qarğayğan... Âytse de, jaratılısınan jasqanuvdı bilmegen jauv jürek qıran, qartaydım, alısar quvatım joq dep, jas jılannan seskenip, şegingen joq, alıs joldan talıp kelgen qanatın en aqırğı ret pãrmeni^e siltep, jartastın Däl tobeseinen bauvırılay tüsip, bir ayağımennılannın quyrığınan ilip, tomen qaray laqtırğan tasşa quladı. Jılannın bası sopan etip şıǵıp, şubar denesi bir mezetjazıla korindi

2430 de, öp-sötte qaytadan jiyırıldı. Endi önn laqa balıq basınday jalpaq bası jöğarı qaray köterile berdi. Bıraq jılan bası qıran denesine tiyip ülgermedi. Sın ayqasta töjiriyebe alğan qart qırannın bös ayağının müqala bastağan, Bıraq öli de söyauvday garbiygan tırnaqtarı jılannın tasırayğan qös kezine barıp qadaldı. Eki alıp osılay ayqasqan qalpında jerge kelip quladı. Tağı da bayağı jan ayaspas jülıs, öralajumarlanğan deneler. Jastın atı jas, bul jolı

2435 öp jılan qırandı örtan belinen örap alğan-dı. Küşi qaytqan qırannın müqalğan tırnaqtarı ajdahanın quyrıqjağın bösatıp jiberdi. Büjolı alıs uzaqqa sozılğan joq.

Qıran bir mezette jılan qüşağınan bosap şıǵa berdi. Ol endi bir qanatımen jerdı sabalay, ilbiy şorşıp, janındağı kisi boylı jartasqa şıqtı. Bul kezde qırandı qoya bergen öp jılan quyrığımennı jer sabap, iyirile dönbeşiy, özimen-özi auvre bop jattı. Qıran qırındauv

2440 jağınan şıǵıp, tastın basına barıp otırdı da, jerde tuvlap jatqan jılannan közin almay qattı da qaldı. Şıngışhan tobınan da seskenbedi. Oz denesin özi tauvğa da, tasqa da urıp tuvlap jatqan jılan öri-beriden keyin alsireuvge aynaldı. Qıran äli qözgalğan joq. Jılan örim-örim bolğan denesin, aqırğı ret bir mörte jiyırdı da, kenet jazıla bastadı. Tas basında tapjılmay otırğan qıran osı satte quvana şanq etti. Kerege qanattarın jayıp jiberip, kökke qaray

2445 talpındı, Bıraq tübinen öpırılğan bir qanatı ekinşi ret qağuvına jaramay, ol tömen qaray jantaya qulap, jana ğana özi köterilgen jartastın süyir uşına kep, keuvdesimen urdı da, şalqasınan tüsti. Ekinşi ret köteriluvge jaramadı. Aqırğı ret qantalağan kãzderimen kök aspanğa qaradı da, bir-eki ret sauv qanatımen dirildey jerdı söǵıp, tına qaldı. Şıngıs tobi şın etegine tayadı. Qıran bir ayağının tırnağımennılannın qos kozin oyıp tüsirip, ekinşi

2450 ayağının tırnaqtarımennı kensirigin et-metimen jülıp alıptı. Jılan ölsirep barıp, jan tapsırıptı.

Bıraq bu da öz esesin jibermepti, alıp denesimen orap qıranın bir qanatın topşısının sındırıptı...

Jılanın ölgenin körgende, şanq etip quvana şıqqan qıran dauvsı öli qulağında turğan Şıngışhan:

- 2455** — Mına qıranın armanı joq,— dedi. — Ol alğaşqı jolı özinin qayrattı kezinde taytalaşqan jauvın alısıp jendi. Büjolı özi ölse de, balapandarın ajaldan qutqarıp öldi. Mına ajdahanın balaları ösip, eşin alğanşa, anauv şın basındağı uyadağı balapandar da qıran boladı. Olardın öz tartıstarı bastaladı. Al qart qıran öz borışın atqarıp ajal taptı. Özi barda urpağına qauvip tuvdırar jauvın qurtıp ketti. Osılay ajal tapqan aqıyıp aqırğı ret kök aspanğa qanat jayıp, öler aldında quvana şanq etti. Sender de osı qıranday bolındar. Ajal sağatı kelgenşe, monğoldın ulı tağına qauvip-qater tuvğızatın jauvlarındı qurta berinder. Söytsender, bul jalğannan älgi qıranday armansız ötesinder,— dep sözün bitirgen.

- 2465** Osı anız qazir Âbilqayırdın qulağında şınıldap tür. Onın oyınşa dünüye-jalğan manızı arğı babası Şıngışhan ösiyetindey urpaqtarının mängi qülpıra beruvinde. "Erte me, keş pe, bäribir ajaldan qutıla almaysın, al senin atının uzaq ne qısqa türovı tek urpaqtarının ömirimen baylanıstı. Sol urpaqtarının ömirin üzartuvğa sen öz borışındı, älgi qıranday, ötep ketuvge mindettisin. Auvruvsın ba, auvruv emessin be, eger senin altın tağına iye bolar nemere-şöberelerine Moğolstan, Samarqantardan qauvip guvar bolsa, sol qauvıpti sen közinnin tirisinde qurtıp ket! iyä, solay"...

- 2470** Han sarayına kirisimen-aq, Âbilqayırdın qalay oyğa şomıp ketkenin Qobılandı aytpay-aq bildi. Amal joq, ün-tünsiz uzaq kütuvge tuvra keldi. Jası egde tarta bastağanmen de, ol äli qızba, şıdamsız minezinen ayırıla qoymağan-dı.

- 2475** — Han iyem,— dedi ızbarlı juvan dauvsın şamasınşa aqırın şığarıp. Terezege qarap turğan Âbilqayıp selk etip, jalt burıldı. Dağdılanğan on qolı bolat qanjarının altın sabına barıp ta qaldı.

— Men sizdin qasınız emespin...

"iyä, iyä, bul menin qasım emes. Aqjoldın qası... Âbilqayıp lip etpe sezimin batırına onay anğartıp alğanına jaman ökindi... Osınşama jurttı äzime qaradam da, osılay bolmaşı birdemelerden elegizip qalamın. Şirkinjanı qürğır, netken tätti edin..."

- 2480** — Jay ma, batırım?

— Jay emes, han iyem, bayağı bir Aqjol biyjayı da...

2485 Qobılandı men Aqjol janjalı en aldımnenen Âbilqayır hanğa qaysımız ıqpalımızdı kobirek jürgizemiz degen baqtalastıqtan bastalğan. iyä, ärqays^A özin Yassauviy meşitinin kümbezindey zor sanaytın eki ruvdın eki batırı janjaldassa, onın artında turğan eki ruv el de qırğıy-qabaq boladı. Aralarına qılauv tüsedı. Munday janjaldar tek handardın müddelerinen şıǵuvı kerek-ti...

2490 Âbilqayır Aqjol men Qobılandı arasın astırtın şoq tastap, şiyelenistire tüsken. Bıraq budan eki batırdın oşpendiligi eki ruvdın oşpendiligine aynala qoyadı. Demek, Qobılandı men Aqjol oşpendiligi künnen küнге orşiy bergenmen de, jeke bastın oşpendiliginen asa aladı. Burın munday batırlar talası birden oyran-asır ruvlar talasına aynalıp ketetin-di, bü jolı onday ort şıqpadı. Tipti aytıs, bāyge talastarı da eki toptın uvaqıtşa qızbalanǵanı bolmasa, kektesip, qan tögisser küyge jetpey qoydı. Bunın sebebi Arǵın, Qıpşaqın basın qosıp, özime qarsı salǵıları kelip jürgen Jänibek pen Kerey sultandarda-auv dep joramaldadı han.

2495 Al şın sebebi basqa edi. Ken baytaq dalada bar kün korisi mal baǵuv ğana bolǵan qazaq ruvları birigip, bir jennen qol, bir jaǵadan bas şıǵaruvdın äte qajet ekenin üğa bastaǵan. Jerinin şalǵaylıǵı da, sol jerdin şalǵay boluvın tilep otırǵan mal şaruvaşılıǵı da, birlesip bir jerde otıruvğa mümkindik bermeytini ras. Bıraq qazaq ruvlarının tüsine bastaǵan taǵı bir jaǵdayı bar.

2500 Ol jaǵday — bastarı qosılmaǵandıqtan, körinǵennin jenil oljasına aynalıp kete beruvi edi. Osidan barıp bıtıraǵan qazaq Joşı uldarınan da, Aqsaq Temir qosındarınan da jenilgen. Şapqınşılıq zamanda taǵı böten jaqtan kelgen bir basqınşının jemine aynalıp ketpes üşin, bükil qazaq ruvları bir jerde bas qospaǵanmen de, ädetArpA jaylauv-qıstauvına qaray odaqtas jurıt boluv kerek ekenin üqqan. Olarda endi üş jüzge bolinip, qauvımdassaq qayter

2505 edi degen ümit tuvǵan. Üş jüz dep, atqa bölınbegenmen de, üş sapqa inǵaylanıp, bastarın biriktiruvge kirirken. Däl osı kezde Arqada köşip jürgen Arǵın men Qıpşaq arasında da osınday odaqtın lebi sezilip qalǵan. Bunı jön körgen osı eki ruvdın ataqtı biy, aqılǵöy aqsaqaldarı Qobılandı men Aqjol arasındaǵı kiykiljindi ruvlar janjalına örşitpeuvge tırısқан. Halıq türǵısınan dästürge aynalǵan, ärkim öz baylıǵın, erligin, şeşendigin

2355 dăripteytin aytıstarǵa qatınasқанmen de, bul biriguvdin abzal ekenin Asan Qayǵı, Qaztuvған, Qotan sekildi bükil qazaq qauvımı ardaqtaǵan jırşılar da qoldaǵan. Sol sebepten eki batır- dın dauvı öz aralarının dauvınan aspay qala bergen.

Al osı dauvdı tübi Jänibek pen Kereydin dauvına auvdarsam degen Âbilqayır, âli de bolsa, Qobılandı men Aqjoldın arasın oqta-tekte buldirip otıratın.

2515 — Aqjol jayında deysin be? Onınjayın mağan nesine aytasın,— dedi han bayavsöylep.

Qobılandı men Aqjoldın arasındağı öşpendiliktin, ozi biletin jaydan böten, birine-biri keşpes jauv bolarlıqtay tağı da bir sırdın barın Âbilqayır bilmeytin. Sondıqtan eki batırdın arasın tek oz türğısınan orşite tüsken. Tübin kütip, öz basına tiyer ösek-ayan sözderge de şıdagan.

2520 — Batır Sayandı Aqjol qaşırıp otır ğoy.

— Bilemin...

— Bilseniz... Kinäsi qolınızda turğanda...

Âbilqayır aqırın külimsiregendey boldı.

— Oytuvge bolmaydı. Aqjol jaqtağılardın küşi mol..

2525 Qobılandı kenet aşuvlana qaldı.

— Qanday küş?! Än men söz baqqan Arğının köp jigitin aytasız ba? Rüksat etiniz, on soylımen Aqjol biydin auvılın tal tüste şauvıp bereyin.

— Aqjol biydin auvılı Jänibek pen Kerey sultannın ordalarimen qotandas otırğan joq pa? Aqjoldı şauvıp jatqanda, olar ündemey qalar ma?

2530 Qobılandı burıngısınan beter kürentenip:

— Ündemey qalmasa, tağı meyli! Onda men olardı Aqjolmen birge şaba- mın.

Han tünjırap ketti. "Joq, joq, oytıkızuvge bolmaydı. Bügin qara halıq sultandardın auvılın şauvıp dağdıılansa, erten hannın Ordasına da lap beruvden tayınbaydı. Qardın basın qar alar, hannın basın han alar. Qara halıqtı basqaruvdan tuvğan talasımızdı Şıngıs urpağı özimiz şeşuvimiz kerek. Meyli birimizdi birimiz qan josa edek, o da bizdin ğana şaruvamız. Al sultandar tağdıırın bügin qara halıqqa şeşkizsek, dağdı alğan bassız ketken

2535

noğay tobır erten ereuvildep, Orda tağdırın ozi soyılımen şeşedi. iyä, sonda Qobılandığa qandayjavap beruv kerek? Äytse de, onın eluv batpan¹ şoqparın siltetip qalğanjön-aq".

— Aqjol batırdın közi joyılsa, Jänibek pen Kerey enjanaşır adamınan ayrıldı.

2540 — Olay bolsa, tek Aqjol biydingjalğız özinjoyuvğa ruqsat etiniz, han iyem!

— Bir adamdı öltiruv üşin, on adam bop auvıldı şabuvdın qajeti bar ma? Älde jekpe-jekke küşinjetpey me?

Bul söz Qobılandı batırdın namısına tiydi, Bıraq ol han aldında turğanın ümitpay, qıynala javap qayırdı.

2545 — Jekpe-jekke Aqjol biy şıqpasa qaytemin, han iyem?..

— Onda... Jekpe-jekjüz kezdeserjolin torlauv kerek.

Qobılandının onsız da küren beti endi tipti kürendenip ketti. Han sözün ol durıs tüsindi. "Aqjoldı qaraqşiday andıp jürüp, jalğız jürgen kezinde öltiruvı kerek. Joq, Qobılandı batır onday qaraqşısı emes. Ölse de, ölgirse de qan maydanda, jauvmen betpe-bet keledi".

2550 Qara qıpşaqjolbarısının namıstanıp qalğanın han da sezdi. Endi ol büyıra söyledi.

— Aşıq ayqas el arasın buldiredi. Arğın, Qıpşaqın tatuv bolğanı jön. Eki batırdın onaşa ayqasında kimnin dauvı bar? Jüzbe-jüz ayqasta küşi jetpey qaza bolğan erdin qünın eşkim joqtamaydı. Bul ata-babamızdın eski saltı.

2555 Han sözünün janı bar ekenin Qobılandı batır endi anğardı. Äriyne, ol Aqjoldı onaşada kezdesse, salğanjerden öltiredi. Jürekti jegideyjep barajatqan küyik tek sonı ğana arman etedi. Qobılandı batır basın tömen iydi de:

— Qup, taqsır, endigisin aq bilektin küşi, aq nayzanın üşi şeşsin! — dep, han sarayınan şıǵıp ketti.

2560 Äbilqay!r tağı da oyğa şomdı. "Äriyne, Jänibek pen Kerey Aqjoldın qünın sürap, han ordasına tönedi. Mine, sol kezde, jekpe-jekte ölgen batırdın dauvı arqılı elge bulik salayın dep jürsinder dep, birjolata közderin qurtıp jiberuv kerek. Söydem, men tobır kozinde Däşti Qıpşaq birligin oylağan han bop qalam. Al tobır solay tüsınse, qos sultannın ölimleri de elevsiz ötedi".

¹ Batpan- Salmak ölçemi. Bir batpanda 200-300 gram avırlık bar.

2565 Sol küni ol özinin Orda küzet äskerinin bahadurı Nayman Qara Ospandı şaqırıp aldı. Oğan ertennen bastap Orda-Bazardağı han äskerin urısqa dayın ustavın buyırdı. Songı kezde Jänibek pen Kerey jağına iş tarta bastağan Nayman bahadurı han büyrıgın Jänibek sultanğa jetkizdi. Kenet sekem alğan sultan ez jigitterine attarın beldeuvde, nayzaların bosağada ustavdı eskertti.

2570 Däl osı kezde Aqjol biy, janında üş anşı serigi bar, qarşığa salmaq bop, qazaqtın kone mädeniyetinin kindigi Bolğan qart Arğınatı tauvlarının bäkterindegi, bir kezde Baraq han Ordası turğan Baraqkel manına sayahatqa şıqqan. Jaz böyi qüsbekteri töy-duvmandajürip, tüğırlarında uzaq otırıp qalğan qandı balaq, qızıl kez qarşığalar anşılardın äbden ayızın qandırğan. Qırdın şoqtay qızıl tülkileri men qara qılşıqtı qarsaqtarın qiyadan ilip, Aqjol biy men serikterinin könilin köl-kösir aşqan. Qarşığa saluv qızığına müldem batqan

2575 sayatşılardın auvıdan şıqqandarına bir aptadan asıp ketken. Osı kezde olarğa Jänibek sultannan "Han Ordası qazir üyqı-tüyqı qobaljuvda. Az adammen anda jürip, üqıpsız bop bir qırsıqqa üşirap qalmasın, tezirek Ordağa qaydın" degen şabarman kelgen. Zatı sabırlı Jänibek sultannın bosqa mazasızdanbağanın Aqjol biy birden sezip, sol sätte-aq auvıdarına bet bürğan. Bıraq bular oylağan kezderinde Orda-Bazarğa jete almağan.

2580 Ulıtauvdan beri asıp, küñgey betteği tal tübekti, qula suv Janğabıl özeninin boyındağı "Orda tikken" dep atalatın, bir kezde Joşı auvılı qonğan jerde at şaldırıp jatqandarında, qasında on jasa-uvılı bar, Köksenğirin oynaqtatıp, Qobılandı batır üstesine sauv ete qalğan. Tüsi suvıq, kiyğeni kerege köz sauvıt. Kün säuvlesimen şağılısadı. Juvandığı bilektey, tübirine jümırıqtay qorğasın qüyğan, ülkendiği balanın basınday, zildey qayın

2585 şoqparın üyirip, Kök oray şalğında bir jambastap jatqan Aqjol biydi körğennen-aq aqırğan:

— Qatın bolmasan şıq qazir, ölerjerin osı! — degen.

— Batır-auv, qüba jonda Bunınız ne? Jekpe-jekke şığar bolsanız, qalın el bar emes pe? — degen Aqjol biydin qara mürttı jas seriğine:

2590 — Äy, mına qara şoqparım en aldımın özine tiymesin desen, bılay tür! — dep zekigen.

Qobılandı batırdın oşpendiligi tım terende ekenin biletin Aqjol biy onımen söz talastırıp, äuvre bolmağan. "Qudaydın jazğanı osı bolsa, onı da köreyin" dep, şiderimen ottap jürgen Aqjanbasın aldırğan. Şart kiyinip, böten qaruvları bolmağandıqtan, tülki, qasqır soğuvğa degen qayın soyılın ustap, atına mingen.

2595 Sol-aq eken, dolı minezdi Qobılandı Köksengirge qamşını basıp ji- berip, qarsı şapqan. Aqjol atın tebinip ülgirgenşe, sala qulaş keuvdeli Köksengir arqırap, jetip kelgen. Aqjol soyılın da jöndep siltey almay qaldı. Narday biyik tülpardın üstine qaray soqqan soyılı sauvit kiygen Qobılandının tek büyir túsınan barıp tiydi. Qara Qıpşaq batırı tülparının qarqının toqtatpastan, Aqjanbastı keuvdesimen qaqtıra ırğıtıp, büzauv bas qara şoqparmen

2600 özinen sál tömendeuv Aqjol biydi Däl töbesinen qos qoldap ürdı. Aqjol biy tübinen kesken terektey, dizerley qalğan Aqjanbasının üstinen kürs etip, qulap tüsti. Duvlığasız, tülki tımaq kiygen, mılja-mılja bolğan törtbaq denesi anandayjerge deyin domalap ketti.

Qobılandı batır burılıp artına qarağan joq, nokerlerin sonınan ertip, Köksengirdi oynaqtatqan boyı, iplezde kozden ğayıp boldı.

2605 Oylamağan oqiyğadan şoşıp ketken Aqjol serikeri dereuv qalın Arğınğa at şaptırdı. Bas süyegi kül-talqan bop, miyı örjerge şasırap jatqan ayauvlı biydin narday denesin aldarına öngerip Orda-Bazarğa qaray bettedi.

Äbilqay!r bul kezde han sarayında Baqtı-Qöja uvázirimen onaşa otırğan. Uvázir han tapsırmasının örındalıp qalğanı jayında öngime şertuvde.

2610 Süyinşik sultan tuvğan şeşesinin qılığın alğaşqı estigende senbegen- mıs... Sen menin anama qara jauvıp ötırsın, jarıp öltirem dep, qanjarın ala ümtılğan-mıs. Bıraq, "bul öqiyğanı han öken de bileği. Sen aytpağan ükimdi öken aytadı" degennen keyin barıp, toqtağan-mıs.

2615 Şıñğışhannın tas jürek tuqımı emes pe, aqırı künäli anasına ölim jazasına kesuvge köngen...

Zülım uvázir bul jerde, biraz jağdaydı jasırıp qalğan. Ol Süyinşik eültanmen ängimesin böten türde bastağan. Hannın özge balalarınday emes, bul sultan Baqtı-Qoja uvázirge jaqın jüretin. UVázir onı onaşa şaqırıp, oyındağısın ayta almay, Uzaq otırğan. Han uvázirinin kömeyinde bir öte kürdeli sözdin tıgılıp turğanın sezgen balajigit:

2620 — Söyle, Baqtı-Qöja uvázir,— degen. — Bayqauvımşa, ayta almay otırğan bir qupiya sırn bar sekildi.

— Onın ras edi.

— Eger qupiya sır mağan arnalğan bolsa, eki qulağım sende.

— Tek özine ğana arnalğan. Tek senin bölaşağına kerekti sır...

2625 Tuvmay jatıp, Han Ordasının äzara qandı talastarına äbden qanıq Süyinşik: "Menin basıma qauvip tuvıp qalğan eken" dep şoşıp ketti. Sultannın bul jağdayın sezgen quv uväzir:

— Bürkit balapanı jaratılğanda qıran bölam dep jaratıladı. Han balası tuvğanda han boluv üşin tuvadı. Senin öken Âbilqayır on jetisinde бүkil Döşti Qıpşaqtı biyledi. Al ödan
2630 tuvğan sen, öli jörğa minip, altıbaqan tebuvdan asa almay жүrsin. Der kezinde qabırşağın jarıp, jarıq düniye körmegen balapan tünşığıp eledi, der kezinde altın taqqa otıra almağan han üli, han tağın arman eter keselge aynaladı. O da olgenmen ten...

"Han tağı" degen sözdi estigennen-aq, Süyinşiktin eki közi öttay jay- nap sala berdi. Uväzir bala jigittin en ösäl jerinen ustağanın sezdi, endi ol, bir teren oyğa şomıp
2635 ketkendey, Uzaq uvaqıt ündemey qaldı. Uväzir sözi janına jağa bastağan Süyinşik şıday almay:

— Han tağınan dömeter menen de bägen ağa-inilerim bar ğöy,— dedi bir- den äzinin qauvpın aşıp,— olar da han balası.

— Qara qazaq balası — ökesinin balası. Han tağının balası — ökesinin ajalı. Oytkeni taq
2640 bireuv, otıramın deuvşiler köp.

— Han ökemiz öli eluvge jetken joq qoy...

— Han jası — balasının jasımen baylanıstı. Balası özin nareste sanasa — han jas boladı. Balası erjettim dese — han qartqa aynaladı.

Süyinşik tüksiye qalğan.

2645 — Sonda sen...

Uväzir aqrın jımiyıp külgen.

— Şıday tür, el biylegin kelse, aldımın özindi özin biyley bil,— degen öl. — Men seni ökene qarsı salğalı otırğam joq. Qılşıl dağan jas ayğır kezi kelgende köri qurtandı üyirinen özi quvadı. Han iyemizge qanşalıq janın aşıytının kezinde kersetersin. Al qazir aytarım:
2650 mübaraktı Âbilqayır han auvruv jan. Bügin bolmasa, erten, erten bolmasa, bürsigüni, onun tösek tartıp jatıp qaluvı ğajap emes. Qüday özi bergenin ezi aladı. Büğan tiri pende araşa

tüse almayı. Äbilqay!r hannın tek sırtı ğana sauv, işi küye güsken kiygizdey şürıq-şürıq. Qüday tağala qımbattı han iyeme mın jıl tirşilik bersin. Al alda-jalda... — uväzir qiyналğanday tömen qaradı,— jaman aytpay jaqsı joq, eger han iyem olay-bılay bola

2655 qalsa, bir taqqa ön iye bar, qaysın otırasın, men sonı aytayın dep edim.

Süyinşik aduvındı han äkesinin közi tiri ekenin tigiti ümitıp ketti. Äli özi otırıp körmegen altın taqtın buvı küni burınjüregın tuvlata bastadı. Ol endi qobaljıy, tolqıy söyledi.

— Sonda öziniz qaysımızdı layıq deysiz?

Uväzirdin de kütkeni osı süraq edi. Endi ol asıqpay, ängimeni terennen qozğadı.

2660 — Han iyemnin özge balaları bir tobe, sen de bir töbesin. Top qarğanın işinde qonır qazımsın. Bıraq hannın aqıldı balasının basjauvı ozinin äkesi degen. Al senin öken emes, anan basjauvın...

Süyinşik şoşıp ketti.

— Ol mümkün emes,— dedi dauvsı dirildey,— bir ana balasın jaqsı korse, ol menin

2665 anam!

— Bolar jigıtke dünyede anasının jaqsı köruvinen qıyın boget joq, Rabiuv-Sultan-Begim hanım senen analıq mahabbatın ayamaydı, seni közinin qarasığında saqtağısı keledi. Sol üşin altın taqqa Küşkinşi sultandı otırğızuvğa bar.

Süyinşik sultannın eki kozi şatınap, erni kezerip ketti.

2670 — Altın taqtı qıymağan ananın mahabbatı mağan nege kerek? Jaqsı köremin degeni bos söz eken ğoy, túsindim, şınjaqsı koreri Küşkinşi boldı!

Osı sette Baqtı-Qoja uväzir şın sırtın aştı.

— Han tağınajetem degen adamda tuvıs ta, tuvğan da bolmaydı. Keyde ata-ananın, bir tuvğan bauvırlarının eliginin üstinen attap, han tağınajetuvge tuvra keledi. Oytpesen,

2675 senin äliginnin üstinen köp bauvırlarının bireuvi attap ötedi. Han tağı tek tastay berik, jan ayamas mıqtının ornı. Qajırsız adamnın el biylegeni, ogizge minipjılqı baqqanmen birdey. Eger osı jolda qajırlı bola alamnı desen, men senimen birmin,— dep bir toqtağan uväzir.

"Bola alamnı!" dep uvödesin bergen Süyinşik. Osı sözden keyin, jatsa- türsa da han tağı onın köz aldınan ketpey qoyğan. Mansapqor, aqılğa bay emes bala jigitti zär işkende

2680 jağdayğa jetkizip ap, zülımdıǵına nayza boylamas uvázir, han tapsırmasın orındauvğa kirirken. "Saǵan altın taqtı qiyǵısı kelmeytin anannın mınanday da künesi bar, eger han taǵına j etkin kelse osı künäsin daq etip, en aldımın Rabiyuv-Sultan-Begimnen qutıl" degen.

Baqtı-Qoja uvázir qatelespedi. Qasqırdın qanşıǵı tek küşigi qasqır bolǵanşa ğana ana, al
2685 küşigi qasqır bolǵannan keyin, anası da oǵan qasqır. Aqıldı uvázir Süyinşikke "Hanğa äke de, şeşe de, aǵa-ini de — tek altın taq" dep beker aytpaǵan edi.

Uvázir hanga Süyinşıktin tilin osılayşa tapqanın aşıpadı. "Hanğa bäri bir emes pe, balası anasının basın qalay alǵanı. Tek büyrıǵı orındalsa bolǵanı ğoy".

— Jaqsı, Baqtı-Qoja uvázir,— dedi han, anauv basın temen iydi.

2690 Osı sätte Aqjol biydin elgenin estirtuvge şabarman keldi.

Âbilqayır Tarlankökke minip, qalın nökerleri men "han qorǵanı" jauvingerlerin ertip, qazaqtın köne дәstürin saqtap, Aqjol auvlına kenil aytuvğa attandı. Orda-Bazardı qorşay qonǵan qazaq auvıdarın aralay, Qara- kengirdin etek jaǵına qaza bolǵan Aqjol biyge arnap tikken üylerge bettep kele jattı. Han atının basın tejeı tartıp, älsin-elsin ezen, köl
2695 boyların jaǵalay jaylaǵan qalın elǵe qarap qoyadı. Qaraǵan eayın sürlana tüsedi. Arǵın, Qıpşaq, Nayman, Qonırat, Kereı, Uvaq auvıdarının manayında orede ertteuvli at, beldikte şoşayǵan nayza, soyl. Jayşılıqtaǵı tınış jatatın beybit elde jauvğa şıǵar, ne jauv küter aldında osınday bir süsti tür payda bolatın. Mınauv jorıqqa dayındalǵan, dürlikken auvıdar. Tek Manǵıt, Bürkit, Barlas, Qaraşın, Qosşı ruvları men Tölengit auvıdarı
2700 jaybaraqat. Âbilqayır qazaq ruvlarının türin körip, seskeneyin dedi. Qobılandıǵa Aqjoldı öltir dep, beker aqıl berdim be qalay, dep oylaydı ol bir mezet.

Jazdın jarqıraǵan ädemi küninde jauvar bulıtay qaharlana qalǵan, mınauv, qalın eldin osınşama kör korsetuvine sebep bolǵanına, Âbilqayır endi ökindi. Aqjoldın qunın joqtap, Jänibek pen Kereı qür qol kele qaladı degen joramalının da burısqa şıqqanın üqtı. "Aqjol
2705 ajalın Jänibek pen Kereı oz murattarına paydalana bilgen eken. Endi tek ayqastın kunderin kütip otırauı,— dedi ol işinen. Hannın qaysarlılıǵı ustap ketti. — Ayqassa, Âbilqayır dayın. Qazirdin özinde, biyılǵı jılday beybitşilik jıldın özinde, tek osı Orda-Bazardın tenireginde jiyırma mın salt attı äskeri bar.

2710 Äbilqay^A tağı da osınauv qaruv-jarağın saylap, qaptağan Arğın, Nay- man, Qonırat, Kerey, UVaq, Taraqtı auvıldarına köz tastadı. Bıraq sol jiyırma minnın tenjartısı qazaqtın osı ruvlarınan emes pe? Äriyne, solay. Qalğanı ğana Sogdiyalıq — Mavrennahrlıqtar, üyğır, kirme monğol, şağatay, moğol, qalmaq, qırğız elderinen. Eger ayqas tuva qalsa, qazaq ruvları äskerinin menin şebimde bölmaytını haq. Mınauv, dayındıq sonı körsetedi ğöy. Qöbılandı batırdı qörğap, Qıpşaqjauvingerlerinin de Arğındı şabuvi ekitalay. Küşten 2715 tüsip qalğan eken. Jänibek pen Kereydin de söngi kezde tım suvırıla şıǵıp jürgeni da osıdan... Mavrennahr men Qörasannan äsker aldıruvğa uvaqıt tıǵız... Ne isteuv kerek".

Bular Aqjol biydin qazasına arnap tikken auvılğa tayap qaldı. Kengirdin jazǵıtürım tasıǵanınan payda bölatın qara qamıstı Qarasuvdı jağalay, qarabastırıq pen at quyrıǵın 2720 nayzağa baylap, bösağağa ilip qöyğan bul auvıldın qaralı jağdayın körsetken jüzge tayavaqböz üy tür.

Sol aq boz üylerdin törinde, top aqquvdın ortasına üşip kelgen qara bürkittey, on altı qanat, şımqay qara qoyjüninen bastırğan süeti qara orda erekşe közge tüsedı. Şanırağına baylanğan Arğın ruvının koz tanbası salınğan sala qulaş qüyırıqtı qara jalauv... Qara 2725 ordanın türi tım süstı, bükil Arğın ruvının aybarı törizdi. Äriyne, Aqjol ölimine bükil eldin osın- şama könilin auvdarğan Jänibek pen Kerey sultandar. Qolının qanjar sabına qalay barğanın Äbilqay!r bilmey qaldı. Bıraq, sol sötte-aq, qolın keyin tartıp aldı.

"Menin özimmen özim qöbaljıp kelejatqanımdı eşkim bayqay qoymadı ma eken?" — dep, endi ol türine jaybaraqat pişin berip, jan-jağına koz gastadı. Joq, eşkim körmegen eken, 2730 jurttın barinin kazi qaharlı qaralı üyde... degenmen, ne isteuv kerek? Bunday ayqasta qanday tösil, qanday durıs jol bar? Bayağı bir küpti süraq önın öyına qayta keldi. Han öyına javap izdep, tünjıray bergen kezde kenet, "Oy, bauvırımdap!" auvılğa qaray at qöyğan töp jigittin dauvsı selk etkizip, öyın bölip jiberdi.

Qazalı auvılğa tayağanda "Oy, bauvırımdap!" at qoyuv qazaq ruvlarının san zamannan kele jatqan köne dästüri. Bul dästürdi tek Şıngıs tuqımı ğana qoldanbaytın. Sonauv 2735 Monğol jerinen kelgen Şıngıstın bar urpağın, nöker, noyandarın öz tiline, öz ğürpına köşirip alğan qazaq eli sultan tuqımının bul ädetten bas tartuvın durıs-burıs dep könıl qoymaytın. Al, Şıngıs ğuqımı, han basımen, jay qazaqtay, ölik şıqqan üyge "oy, bauvırımdap!" dalbaqtay şaba jäneluvdi özderine layıq körmegen. Osı sebepten de Äbilqay!r tobı qaralı auvılğa ürdıs ayanmen tayap kelejatqan.

2710 Kenet "Oy, bauvırımdağan!" dauvsı şıqtı, han sonındağı jauvıngerler men nokerlerinin bir qanatı opırıla şaptı. Bular Arğın, Nayman tärizdi qazaq ruvlarının jigitteri edi. Han olarğa "keyin qayt!" dep aqırmağanmen, tobının rüqsadız bulay bölüvin jaqsı ırımğa sanağan joq. Tüyilgen qabağı tüyile tüsti. "Han Ordasına bir qauvip jaqındap kele jatqan tärizdi. Özindi bezengen sadaqtay dayın ustağan jon". Âbilqayır to bı qara ordanın sırtına kelip

2745 tüsti. Sultandarğa arnap tartılğan kermege attarın bayladı.

Basında qoşqar müyiz etip oyğan altın täji, tor koz jenil qorasan sauvit sırtınan kiygen altın zerli, Gerat şeberleri toqığan qızğılt torqa şapanı kün sövlesine malınıp, Âbilqayır qara ordanın esigin aştı. Tor aldında basına qara qündız borik, üstine jağasın qara qündızben komkergen qara maqpal qaralı şapan kiygen, altın belbeuvli Kerey men Jänibek

2750 sultandar otır. Qastarında qazaq ruvlarının on bestey ataqtı biy, batır, jırauvları. Ordanın sol jağında olik. Oliktin bas jağında, balası qaza bolğannan beri, şabilğan quvray törizdi keuvip, qauvsap qalğan Qotan jırauv, qobızın künirente, kozinen jası parlap, dauvsı şığar-şıkpas bop sarnaydı.

Üyge kirgen handı korip, qayğılı qabaqtarın aşpay, Jänibek pen Kerey bayavjılıp,

2755 ortalarınan orın berdi. Han nökerleri de üydegilermen ünsiz amandastı da, dörejelerine qaray tiyisti orındarına otırdı. Han keldi dep, jalğızınan ayrılıp tül qalğan Qotan jırauv tolğauvın toqtatqan joq. Korşi üylerden äyelderin zarlı joqtauvları da adamnın jüregin tırnap, estilip jattı.

Han jaylasıp otırğannan keyin ğana qara ordanın işine koz sala bastadı. Ordanın sırtı

2760 kaday qara bolsa, işi de sonday, qanjılağan qara eken. Altın, kümispen zerlegen qara sırlı uvıq, kerege, baqan. Abajaday qara şanıraqtan jerge salbırağan qara şuvda jipten orğen şasaqtı tujırma. Üydin işi adamnın zäresin alıp, qütın qaşırğanday...

Âbilqayır endi sol jaqqa, qara maqpaldan oyuvlap ornek salınğan aq kiygizdin üstinde jatqan olikke qaradı. Aqjoldın denesine kozi tüser-tüspesten, selk etip şoşıp ketti. Tabıtta

2765 qoparılğan tüye tastay bop donkiyip Aqjoldın denesi jatır, bası joq. Alıp deneden qan üyip, qara kürendenip ketken, tek moyın omırtqası korinedi. Tas jürek, mızğımas er bolsan da, mına suvretten jan türşigerlik! Mına jerde bası bolğan, al mına tüsi tımaq kiyetin jeri edi degendey, oliktin moyınınan bir jarım qarıstay joğarı Aqjoldın Kök tıstı qündız tımağın qoyıptı. Bükil qara boyauvlu üy işinde tek tüsi özgeşe osı tımaq qana. Jayşılıqta jigittin

2770 korki bolar ädemi qımbat tımaq, moyınmen ekeuvinin arasında burın bas bolğanın odeyi korsetip, adam qütın burınğısınan da ala tüsken. Âbilqayırın boyı dirildep ketti.

Han äbigerin Jänibek pen Kerey birdey eezdi, Bıraq onı basıp tis jarmadı. ÄbilqayA közin ölikten auvdarıp, kerege tūsına qaradı. Öliktin bas jagında, keregede, öler küni kiymegen, Aqjoldın bolat sauııtı men, işi qalın kiygizben ädiptengen, kişigirim qara qazanday, Kök qürüş duvlığası ilingen. Keuvde tusında biydin toy-duvmanğa degen qara qamşat işigi men qayqı bas, saptama ürgeñiş etigi. Ayaq jağında öler küni tağı üyde qalğan batpan qara şoqparı men biydin özinen basqa tiri jan almaytın qayın sadağı. "Osı zatğarı sol küni Aqjol biymen birge bolsa, Qobılandı batır Bunı öltire almas edi",— dep eskertip, ölik basına ädeyi qoyğanday. Jırauv sıbırlay zarlaydı:

2775 "Qara Qıpşaq Qobılandıda

nen bar edi, qulınım!

Seksen asıp, tayağanda toqsanğa

Türa almastay, üzildi me jülının!

Adasqanınjolğa saldın bul noğaylı ülının!

2785 Aqqan bulaq, janğan şıraqlalğız künde qürıdın,

Qara Qıpşaq Qobılandıda nen bar edi, qulınım! "

Jalğız ulınan ayrılğan qart jırauv Uzaq sarnadı. Birese özi toqtap, kəri qöbızın anıratı. Älden uvaqıtta qart jırauv "Ah" ürip, özer toqtadı.

2790 Sol uvaqıtta barıp sıbızğıdan şıqqan, qılaqqa jağımdı qonır küydey qonırqay dauıспен Äbdirazaq Nahiyçevaniy-döruviş quran öqiy jäneldi. Ayatın bü da Uzaq öqıdı.

Quran oqılıp bitkennen keyin, Äbilqay!r talğamdı sezben könıl ayttı. Han sözi bitisimen, Qıpşaqın sübe biyinin biri, topjarğan şeşen, Qüba biy:

— Qara betpin, ağayın,— dedi. — At üstinde ayauvlı ülındı öltirip, elge qarar emes, jerge qararjayım bar. Kessen bas, alsanjan minekey, qünın beruvge dayınmın.

2795 — Qün alınğanmen, Dayırqöja biy qaytıp keler me? — dedi Kerey kürsinip.

— Ardaqtımızdı aq örap qöyalıq, sez sosın bölsın! — dedi baysaldı dauıспен Jänibek.

Äbilqay!r han bulardın üninen bir auvır zil sezdi.

Osımen han to bı qaralı ordadan şıqtı. Orda-Bazarga qayıp kele jatıp, Âbilqayır eki jağdaydı esine aldı.

2800 Biri — Qara Qıpşaq Qobılandı Aqjol biydi öltirse de, onun qadiri qurta almaıvı edi. Bul jazıqsız ajal Aqjol biydin atın tiridegisinen de ülgayta tükendey. Keyde tariyh adam atımen osılay oynaydı. Tirisinde joq danqtı ölgennen keyin beredi. Aqjol biy de osınday danqqa iye bola bastağan-dı. Qara Qıpşaq Qobılandı biydin basın alğanmen, onun urpaqtarğa ketetin danqın joıya almağan. Âbilqayır han Bunı anıq tüsindi.

2805 Ekinşisi — osı Aqjol biydin ölimi, özi oylağanday, Jänibek pen Kereydi qurtatın jol bölmay şıqtı. Han öz qatesin äzi moyındadı, bul ölimnin ayağı ülken nasırğa, el buliner dauv-janjalğa şabatınına şek keltirmedi. Han munı esine ustavğa tiyisti ekenin mıqtap tüydi.

Aqjol biydin jetisin bergennen keyin, Jänibek pen Kerey qazaq ruvlarının soylı ustar jigitterin Orda-Bazar sırtına sapqa turğızıp qoyıp, han sarayına keldi. Qazalı erinin qünün süradı. Âbilqayır: "Qıpşaqın üş jigيتينin basın al, bir biydin joqtaıvı osı üş adamnın qanımen bidin",— dedi.

— Bizge jazıqsız jandardın qanı kerek emes. Jazıqtı Qobılandının basın kerek,— dedi.

Han könbedi. Bul ayqas tek Qobılandının basımen tınbaytının biletin-di. Qobılandıdan ayrılsa, bar Qıpşaqtan müldem qol üzetinin esepke aldı. Sondıqtan "joq, Qobılandını bermeymin",— dedi.

Jänibek pen Kerey orındarınan türegeldi.

— Olay bolsa, biz kettik,— dedi qos sultan.

Bular kelmesten burın, Âbilqayır han sarayının münarasınan Kengirdi boılay, Orda-Bazardın küngey betinde qumırsqaday qaptağan äskerdi körgen. Jänibek pen Kerey qoştaspay, ökteıdey adımdap, esikke tayanğanda: "Ustandar mınalardı!" — dey almadı nökerlerine. Jer şüqığan qalpımen ün-tünsiz qala berdi.

Kün bata Arğın, Taraqtı, Kerey, Nayman, Uvaq, Qonırat ruvlarının biraz auvılı Jänibek pen Kereyge erip, Moğolstanğa qaray köterildi. Qalın eskeri qorğañan qazaq ruvları tüni boyı köşti.

2825

Tan atıp, kün şıqqanda, keşegi aqşağala qalın el sınısıp otırğan şalğın şöpti jazıq dalanın biraz jeri qılazıp bos qalğanın Orda-Bazar halqı tegis kördi. Osılay boların bilgen Äbilqay!r, han sarayınan şıqqay, jatıp aldı.

2830 Qıpşaq batırı Qobılandı da han ordasının qasında qala almadı. Qıpşaqın qaramağındağı bes mın üyin ertip, Torğay boyına ketuvge bel buvdı. Qaysar batırdın bulay köşuvine bir jağday ülken sebep boldı. Jänibek pen Kereyge erip, qazaq ruvları Moğolstan jerine köteriluvden üş kün burın, qazaqtın sol kezdegi ardaqtı sanaytın bir top batırı men biyleri Qobılandı batırdın auvılına kelgen. Bular kelse, Qobılandı on eki qanat, aq ordasının işinde bük tüsip, teris qarap jatır eken. Sarı qarın bolıp qalğan bāybişesi: "Üyge qadirli
2835 kisiler keldi, türsayşı, batırım",— dese de, Qobılandı türmadı. "Ah" urıp, özge jurt bilmeytin, tek özine ğana ayanjan azabına örtenip, jata berdi.

Sonda batırlardı bastap kelgen Arğın biy:

— Uva, jarqınım, ÄbilqayAa erdin — jol bermedin, ulımdı öltirdin — qün bermedin. Bar jınımızdı qossaq, bizdin de bir Qobılandılıq baqsılığımız bar. El qamın oylap kelip
2840 otırmız. Kelin-kepşigine ökpelegen qariyaday, teris aynalıp, tonqayıp jatıp alğanın ne qılğanın? Tur, söyleselik! — degen dauvsın köterip.

Arğın biydin oktem söyleuvinen, bul kelgender, el auvzındağı özimen üzengiles batırlar ekenin bilip, Qobılandı basın köterip, sälem berip, türegelip otırğan.

2845 Sırtağı jalşılarına qonaqtarğa arnap, tuv biye soydırğan Torğınay baybişesi üyge kirip, bes taydın terisinen tikken sabanı qara pispekpen kürpildete pisip, tегenedey-tegenedey ağaş ayaqtarğa qımız quya bastağan. Uzaq jürip, şöldep qalğan Arğın saptı ayaqtı ortalay bir sımırıp alğan da, sözine kirirken.

— Künbatisında Edildi, künşığısında Orhon, Ertisti, soltüstiginde Tobıl, Esildi, ontüstiginde sonauv Qıtay Şım qabırğasına deyin jalpaq dalanı ejelden enjaylağan el edik.
2850 Köne zamannan tilimiz de, oyımız da, şaruvaşılığımız, saltımız da bir edi. Qıpşaq, Alşın batısımdı, Nayman, Kerey şığısımdı, Üysin, Duvlat, Qonırat ontüstigimdi qorğap keldin. Atam zamannan ortalarında men bar edim. Senderden küşi asıp, jer ortama javu jetkende, ayanıp qalğan kezimjoq. Qanday ökpen bar, aғayın? Erligim kimnen kem edi? Doldanğan tenizgejelken qayıq ne istey aladı, hünuvğa da qarsı şaptım, Qıtayğa da qarsı şıqtım, biraq
2855 küşim jetpedi.

Ağayın dep Kerey, Nayman, Qonırat jerine ıǵıstım. Qonıs berdi bul ağayın. Arǵın dep özenine at koydım. Soqqan qüyınday bop jerimdi, elimdi talap hünuv ottı batisqa. Ata qonısına qayta keldim. Qaytadan Arǵınatı tauvına qazıq qaqtım. Jauvlasar elimmen şekaralas Qıpşaq, Kerey, Nayman, Alşın, Üysin, Duvlat, Jalayır, sender boldındar.

2860 Ortanda koz oymaqtay men qaldım. Sonauv bir arǵı zamanda han köterip el bolmasaq ta, köşken jerimizdi jauvdan saqtadındar, qurımadıq. Al bugün ne bolǵalı turmız? Oyladın ba osını, ağayın, özara? Oylamasan, oylayıq.

Qobılandı söylemek bop tamaǵın qırınıp, ıǵaylana berip edi, Arǵın biy onı toqtatıp tastadı.

2865 — Şanıraq özindiki, kezegin keler, aytarsın. Aldımenen ağayınnın sözün uǵıp al. Söyle, Qaraqoja batır! — dedi jolı ülken bolmaǵanmen, osı otırǵandardın jası ülkeni, Kerey Qaraqoja batırǵa söz tastap.

— Durıs ayttı Arǵın biy,— dedi, el arasında "bes qulaş" dep atalattın, engezerdey, qoşqıl öndi Qaraqoja batır,— anadan er bolıp, jalǵız Qıpşaq tuvǵan joq, batırılıqqa, erlikke barımız de ortaqpız. Ejelden bizdin qonısımız Orhon, Onon özenderinin boyı men qart Altay, Tarbaǵatay tauvları ekeni bärine ayan. Arǵı atalarımız kâpir dininde bolıptı desedi. O zamanda qazaq qanday din ustaǵanın kim bilgen. Mümkün kâpir de bolǵan şıǵar. Bıraq Kerey Kerey bolǵalı, Ertiske köşip qonǵalı, Üysin, Duvlat, Arǵın, Qıpşaq, Nayman, Uvaq sendermen bir şıǵısıp keledi bul Kerey. Ras, erte kezde monǵol elimen de biz dos

2875 bolǵanbız. Qız alısıp, qız beriskenbiz. Bıraq Temuvçıyn Şıǵışhan atalısımın-aq, özimen körşiles Kereydin el bolıp otırǵanın körgisi kelmedi. Tatar qauvımınan keyin, auvızdı bizge saldı. Qılışınan qan tamǵan Şıǵışhanmen on jıl ayqastıq. Kereydin ardaǵerleri Marǵız Buyırq han, Qöjatür han, Uvan han — bari Şıǵıs qolınan qaza taptı. Osınşama biz ne üşin alıstıq, nege ardaqtı uldarımızdı qurban etip qan-jösa boldıq? Kök Ordanın hanı

2880 Âbilqayırdın qulı boluvǵa ma?

— Söyle, Qaptaǵay batır,— dedi, Qaraqöjadan jası sol kişi, Naymannın aq iyıǵı Qaptaǵayǵa söz berip, Arǵın biy.

— Men sözimdi mına Qaraqoja batır toqtaǵan jerden bastayın,— dedi Qaptaǵay batır Qobılandıǵa bir qarap qoyıp. — Kereydi jengen Şıǵıs, abden täyattamp alǵan son, bar

2885 äskerin bizge japtı emes pe? Ejelden dinimiz de bir, tilimiz de bir, qatar köşip jürgen Kereydi endi bizge aydap saldı. Nayman onay kendi me? Ätten, odaqtas Hörezm-şah

Muhamed, Jajiyrat taypasının hanı Jamuvha şeşennin opasızdığının saldarınan Dayan han bastağan Nayman jenildi. Hannın özi qan maydanda qaza taptı. Bıraq Nayman budan keyin de moyın usınbağan. Dayan hannın balası, ataqtı Qüşlıq batır Şıngışhanğa qarşı

2890 jiyırma jıl alıstı. Şıngışhannın aygılı bahadurları Jebe-noyan men Qubılaydın bizge istemegeni bar ma? Tek körşiles Qarluqtardın älsizdiginen ğana olardın bizge quvatı jetti. Şıngıs noyandarı Naymannın bas köterer bir adamın qaldırmaq qırdı. Ulin qul etti, äyelin kun etti. Bıraq bostandıqtı köksegen Nayman qanday auvırtpalıq bolsa da, jengizbedi, tasqın suvda sen üstinde qalğan adamday qaytadan qarmanıp, jağağa şıqtı. Qazaqtın özge

2895 ruvlarımın qosılıp, el boluvdı oyladı. Sonauv biz üşin qanın tökken, qırılğan ata-babanın aruvağın sıylap, öz jerin, öz elin öle-ölgenşe qorğadı. Şıngışhan urpağı qanşa qanquyılı bolğanımın, olar bizdi emes, biz olardı jendik. Mongol tili emes, mongol дәstüri emes, qazaq tili, qazaq дәstüri qaldı. Osının bәri nelikten boldı?

Qazaq atın Edil, Jayıqta, Qıpşaq, Alşın, sender qorğasandar, Tarbağatay, Altayda Kerey,

2900 Nayman biz qorğadıq. Bas qossan, tiri pende jene almaytın el boldıq. Bıraq basımız qosılmadı. Tağı bizdi Barlas Aqsaq Temirjendi. Bul da birimizdi birimizge aydap salıp, birimizden son, birimizdi bağındırıp, qoyday qırdı. Taramıstay janı siri halıq budan da aman qaldıq. Aman qaldıq, bıraq odan ne payda? Bıt-şıt bolıp, әr hannın qolında jürmiz. Bizge Kök Orda qoja, Astrahan sultandarı da qoja, Qırım men Noğaylı handarının

2905 qaramağında jürgen el de az emes. Bügin biz birigip el bolmasaq, erten jerimizge küşi basım jauv kelse, ne özara bulınşilik kün tuvsa, köringennin tepkisinde ketemiz. Bügin birigip, öz handığımızdı, öz Ordamızdı turğızuvğa әl quvatımız bar. Al osı mümkinşilikti paydalanbasaq, qazaq degen el boluvdan qalamız. Osını nege oylamaysın, uva, Qıpşaq Qobılandı?

2910 — Söyle, Jalayır Barıbay,— dedi Arğın biy, Jalayır batırı, atan jilik, jalan tös, ortajastan asıp barajatqan Barıbayğajol berip:

— Osı otırğan ruvlardın Üysinnen keyin jası ülkeni Jalayır bolar. Biz körgendi senderdin köbin körgenjoqsındar. Qıtaymen de, Qalmaqpen de, grekpen de betpe-bet alısqanbız. Sol ayqastın bәrinen de aman qalıp, bauvırım qazaq dep, quşağımdı jayıp kelgenimde, Qıpşaq,

2915 sen büyrekten siyraq şığarıp otırsın. Bizdi tastap, ÄbilqayAa qosılıp, qanday el bolmaqşın? Odan da esin barda, jönindi tap!

Endi sözdi osı kelgen batırlardın en kişisi, Tamadan şıqqan Qarabuvra batır alğan.

— Qırıq birjaq, qınır birjaq, Qobılandı batır. Sen qazır qınırsın. Bıraq qırıqtın atı qırıq. Qanday qınır bolsa da, tüzetedı. Bunu umıtpa, basımız biriguvge aynalğanda, iritki salma!

2920 Bul sağan aǵayındıq sözimiz.

Qobılandı batır şartjüginip aldı.

— Buların ne, qorqıtuv ma? Qıpşaqın arısı Qobılandı batır talay qoqan-loqını körgen, bıraq tiri jannan qorqıp körmegen.

— Körmesen, köresin! — dedi Arǵın biy dauvsın kötermey,— bayqa, batır, sen Arǵın ulı Aqjoldı öltirdim dep, tım sanǵıy berme. At qazıǵınan ketpeydi, sağan da öz üyirinnen ketpe deymiz. Ketedi ekensin, öz obalın özine! Biz köppiz, bükil qazaq jiynalıp, Kök Ordaǵa äli jetpese de, Qobılandıǵa äli jetedı. Munı da jadında usta. Buların ne, qorqıtpaqsındar ma, deysin. Qorqıtuv jalǵız senin ğana qolınnan keledi dep oylaysın ba? Joq, batırım, sen tuvǵan anadan biz de tuvǵanbız. Sen basıp jürgen jerdi, biz de basıp

2930 jürmiz. Aqjolǵa sen siltegen şoqpardı, Qıpşaqtan şıqqan Qobılandı, sağan biz de siltey alamız. Bunu da jadına tut. Burın Jänibek pen Kerey ğana Aqjoldın qünın joqtasa, endi bükil qazaq joqtap jürmesin. Eger bar qazaq Aqjoldın qünın senen sürar bolsa, özin tügil, bükil Kök Ordanın mal-mülki jetpes. Bunu da umıtpa. Qorıtıp aytarımız, — Arǵın biy sâl sayabırladı,— ayıptısın, bizge er demeymiz. Al el birigin oylasan, erten biz köşken küni,

2935 sonauv Torǵaydaǵı atameken qonısına sen de köşesin. Basımız jana birigip kele jatqanda, söket ülgı körsetpe özge elge. Aldajalda osı aytqanımızdı orındamasan, kinä taqpa. Bar qazaqtan bes mın soyl tabılar. Ondajauvımız Âbilqayır emes, özin bolasın.

— Durıs aytasın, Arǵın biy,— dedi otırǵandar.

— Aytarımızdı ayttıq, endigisin qabırǵana kenesip, özin şeş! — dep, Arǵın biy men top

2940 batır dämge qaramay, üyden şıǵıp ketken.

Izadan janıp-küygen Qobılandı, bir mezet älgilerdin sonınan quvıp jetip, jalǵız özi ayqaspaq bolǵan. Bıraq birte-birte sabasına tüsken. Bükil qazaq birikkeli jatqanda, üyirden bölengen sayaq sekildi, Qıpşaq ruvın Âbilqayırın qasında alıp qaluvdı özi de jön körmegen.

2945 Halqı ardaqtaǵan anǵal batır, Âbilqayırın sözine erip, aşuv sezimin biyley almay, jurtına qara bet bola bastaǵanın keş anǵarǵan. Ötken isine künirene ökinip, endi el-jurtınan alıs ketpeske bel buvǵan. Bıraq birden bul armanın orındauvǵa konili dauvalamaǵan. Qazaq

ruvları Moğolstanğa bet alğanda, bunun Torğay özeninin boyına qaray köşuv sebebi osıdan edi.

2950 Al, köşken eldin en aqırğı qarası üzilgen kezde, Orda-Bazardın küngey jağındağı oypattan Köksengirin sabılıp terletken Qobılandı batır körindi. Han aqlın alıp, özi jasağan dürbeleninin ayağına deyin şıday almay, biraz el Âbilqayırdan bölünip ketipti değendi estip, keşe keşke han Ordasına qaray şapqan. Sol şapqan küyi jetken beti. Özen boyında burın sinsip otiratın auvıldardın siyrep qalğanınan bul mandağı ruvlardın köşip ketkenin

2955 tüsingen. Küyik üstinde özinin ne isteğenin endi ğana uqqan.

Bıraq okinişin sırtqa şığarmadı. Bir minezdi, qaysar batır aldenege umittene jan-jağına qaradı. Töbe basında turğan jalğız salt attını kördi. Tüyilgen qabağı aşılıp, talmauvsırağan közinde bir uşqın payda boldı.

Endi ol Köksengirin tebinip qap, töbe basında turğan salt attığa bettedi. Tayavkelip attan tüsti. Odan artıq jaqında uvgā batılı barmadı. Töbe basında turğan salt attı art jağında tayap qalğan at dübirin estip, betin sal burdı. Bul on bes-on altı jasar qız edi. Aqqūba betin kün sauvlesine şomıldırğan, ülken jauvdırağan bota közderi qaraqattay qap-qara, oymaq auvız, buldırşın erinderi tek lazzatqa ğana jaralğanday süykimdi, qor qızınan kem emes bir suluv... Qız jüzinde kenet bir qayğılı saz payda boldı.

2960

2965 — Ne aytasız, batır? — dedi ol qaytadan teris burılıp ketip.

— Men aytarımdı aytıp boldım ğoy, biykeş,— dedi Qobılandı! — Aqjol biydi de sen üşin öltirdim, batır Sayandı da sen üşin öltirtpek boldım. Bir sen üşin jolimda jalğız koz dauv kezdesse de, küresuvge bar edim. Al qazır... Arıstannın jüregindey jüregim qoyannın jüregindey bolğanda, alpauvıtay könirim alaқanday bolğanda, qorlama endi sen meni, tağdırımdı özin şeş.

2970

Qız betin qayta burdı.

— Aqjol biyge toqaldıqqa anamnın bermek oyi bolğanı ras. Bıraq Aqjol biydin qanday jazıǵı bar edi? Batır Sayandı menin süygenim ras. Bıraq batır Sayannın qanday jazıǵı bar edi? Joq, Qıpsaqjolbarısı Qobılandı, qarajerge kirmey, men sağan qatın bolmaymın.

2975 Namısqoy batır ızalana qaldı.

— Âken berse, qaytesin?

— Onda menin qızığımı sen emes, mına almas kezdik köredi,— dedi algın belbeuvinin qınınan kişkentay qılşıladağan kezdikti suvırıp.

2980 Söytti de, jas suluv "Osı aqırğı kezdesuvimiz bolsın!" — dep, atın burıp alıp, Orda-Bazarğa qaray şabajaneldi.

Qız qalağa kirip, joq bolğanşa, Qobılandı batır sonınan köz almay qarap turdı. Onın sonauv şünireygen ottı közinde kenet bir qasiret tumanı payda boldı.

2985 — İya, janımdı jalınğa salğan bar armanım küyredi,— dedi Qobılandı, janının qattı auvırıp turğanın jasıra almay. Aydalada jaralanıp, jalğız qalğan jolbarıstay, mırana kürsindi. Qobılandı batır bul qızdı küşpen kondirip, ne ata-anasın batırlığımın qızıqtırıp satıp ala almaytının burın da biletin. Qızdın buğan joq ekenin estuvimen, endi bar armanının küyregenine közi jetti. Öytkeni bul qız — Gülbahram-Patşayım attı, Âbilqayır hannın Mangıt ayelinen tuvğan kişi qızı edi.

IV

2990 Jası ulğayğan sayın bul dünüyenin qızığı tüспен ten ekenine Âbilqayır hannın közi jetuvge aynalğan. Tağı bir on jıl ömir sürse, onın ar jağında bükil Daştı Qıpşaq, Mavrennahr, Qorasan bas iygen mınauv altın taq, bir küngidey bolmay, adıra qalatınına şek keltirmegen.

2995 Qızıq dauvren, san-saltanat bari de ötkinşekjalğan. Ötkinşek emes tek ajal. Bir küni bu da sol opasız dünüyemen qoştasıp, mangi mekeni qara jerdin quşağına kiredi... Âytse de, tirinin tirşiligi bar, bul jalğanda orınday alsam degen tilegi, armanı boladı. Armansız adam eskeksiz qayıqpen ten, tağdır — tolqın, qalay qaray ursa, solay qaray ağadı. Al Âbilqayır sol tolqındı öz ıqpalımen ağızam degen adam.

3000 Âytse de, Âbilqayır küni ötip, ölimge tayağan sayın, özinin ali köp armanının ayaqsız qalıp barajatqanına közi jetti. Sol armandarının biri: közinin tirisinde on balasın, er jete bastağan nemerelerin, handıgının jer jerlerine, şaharlarına amir, sultan, daruvğa etip taratıp, bükil öz handıgın senimdi qoldarğa tapsırıp ketuv edi. Al bul tilegi ali balendey tülektenip jatqan joq, balalarının aldı otızğa kelip qalsa da, kobi jorıqtarğa qatınasıp, erlik körsetipjürse de, alijeke el biylep, ne el jauvlap alıp, akésinin atağın ulğayta tüsken birde-biri joq.

3005

Âke balağa sınşı, bu jağınan Âbilqayır Mañıt ruvinan alğan baybişesinen tuvğan Şah-Buvdaqtın balaları Muhamed-Şaybaniy, Mahmud-Sultan men Rabiyuv-Sultan-Begimnen tuvğan Süyinşik oğılannan zor umıttı. Tübi Kök Ordağa osılar iye bolar dep qattı senedi. Üşeuvi de bolayın dep tur, qur qol ustay almaysın, jıllannın balası tarızdı, alden-aq ısqırına

3010 qalğan. Üşeuvinin jastarı şamas, tek Süyinşik qana ana ekeuvinen tört jas ülken. Âtten, jaetiqtarı ğana hanğa böget, aytpese auvır da, qızğılıqtı da han isterine qatınastıra bastar edi, amal joq, tağı birjeti-segizjıl kütuvge tuvra keledi.

Asıldan asıl tuvadı. Âsirese nağası Aqsaq Temir tuqımı Süyinşikten köp jaqsılıq kütken. Baqtı-Qoja vaziri kelip, "Süyinşik sultanda, jastığına qaramay han ulına kerek qasiyet bar eken, aytqan sözdi uğa qoydı. Rabiyuv-Sultan-Begim anası bolsa da, istegen künasi üşin ölim jazasına qiyatını dauvsız",— degennen beri bul balasına mereyin köbirek auvdara tüsti. "Tamırında Şıñışhan men nağası Aqsaq Temirdin qanı bar eken, Kök Ordağa osı iye boluvı mümkün",— dep oyladı.

Bıraq keşe Âbdirazaq darviş kelip:

3020 — Taqsır han, Süyinşik oğılın keselge şaldıqqan, tezirek emdetuv kerek,— degen.

—Qanday keselge uşıraptı? — dep, Âbilqayır darvişke seziktene qarağan.

— Bul auvruvdı özi tappağan, bireuv juqtırğan. On üş jasar balanın munday keselge şaldıǵuvı qauvipti is. Keşe söylesip körip edim, esi-derti Sayın tağı... "Şeşem menin künökar, onı taspen şökeletip öltirtem, meni qurjaqsı körgen boladı, al bar oyı akem tağın

3025 Küşkinşi ağama alıp beruv",— deydi.

Han Süyinşiktin şeşesin nege taspen şökeletip öltirtem deuvinin sebebinin qaydajatqanın bile tursa da, kenet armanı ake tağı bola qalğanına tan qaldı...

Darviş: "Altın taqtı ülken balasına alıp bermek bolğanı üşin, bugün şeşesin öltirtem dese, erten on üş jasar Süyinşik, erjetken küni "tağındı mağan ber",— dep, özine bas saluvdan tayınbaydı. Joq, Süyinşik nauvqas, ali aqıl kirmegen jastı munday auvruvğa bireuv şaldıqtırıp jür, tezirek emdetuv kerek",— degen.

3030

Bul sözden keyin han oylanıp qalğan. Baqtı-Qoja vazirdin aytuvınşa, eki-üş künnin işinde Rabiyuv-Sultan-Begimge han sotı boluvğa tiyisti. Sol sotta Baqtı-Qoja vözir hanımın qılmısın aşıp, halıq atınan ükim şıǵartpaq. Sol ükim boyınşa Rabiyuv-Sultan-Begim jurt közinşe taspen şökelenip öltiriluv kerek. Bul ükimdi iske asıruvğa tuvğan balası

3035

Süynişiktin tek "durıs",— dep basın iyzeuvi gana qajet. Baqtı-Qoja vözir aytuvınşa, Süynişiktin Bunı isteytinine küman keltiruvge bolmaydı. Bunday qandı oqiyğa han Ordasına tansıq emes. Oğan han qiynala qoymağan-dı. Al Âbdirazaq darviştin mına aytıp turgandarı basqa bir qauvipti anğartadı. "İya, solay. Demek, en aldımın Süynişik qolımın

3040 Rabiyuv-Sultan-Begimnen oş aluv jön. Al sodan keyin barıp, eger menin közim tiri turganda ake tağınan umıtker oyı bolsa, onda..." Han oyın Âbdirazaq bolıp jibergen:

— Eger Süynişik sultan öz anasına künökar dep pale tağatın jağdayğa jede, men araşa tüsem. Auvruv balanın sözine senuvge bolmaydı. Al onın nauvqas ekeni dauvsız.

Aqıldı darviş burın anasın janınday jaqsı köretin sultannın kenet "menin anam künekar, ol altın taqqa Küşkinşi otırsın deydi",— degeninen han Ordasına bir suvıq jılan — bulınşılıktin bas suqqanın anğarğan. Şıǵıs tariyhında munday jağday balendey tanqalarlıq oqiyğa emes. Âbdirazaq osını oylap, "qılmısqa jol berme",— dep hanğa adeyi aşıq aytqan. Han darviş oyın uqqan. Al "sen menin şeşken isimdi buzğalı tursın, Rabiyuv- Sultan-Begimdi öltirtuv menin buyırığım, jayına jür",— dey almağan. Deuvge osı bir ödıletti

3050 süygiş, bir betkey adal dariger hanğa öte kerekti adam edi. Onsız Âbilqayır bir kün ömir süre alması dauvsız.

Âbilqayır han köpten tunşıqpa^x auvruv bolatın. Osı auvruvdan qutılam dep qaramağındağı talay bilgiş emşilerge qaralğan. Tipti Tiybetten, Qıtaydan, Qorasannan, Mısırdan da baqsı-balger aldırıp, köringen. Bıraq bulardın birinin qolınan handı jazuv kelmegen. Dert ülgayuv üstine ülgaya tüsken. Aqırında otızdan asar-aspasında alsın-ölsin tösek tartıp jatıp qalatındı şıǵardı. Özgenin ömiri özine şıbın qurlı körinbeytin qatigez han, endi uzaq ustaytın osınauv Kökjöteldin birinde tünşıǵıp ölip ketedi ekem, dep zaresi qalmağan. Adam neğürlım darejesi joğarılağan sayın, soğürlım janı tötti bola түsedi. Bir şeti Qorasan, ekinşi şeti Jayıq özeninen asıp, daliyıp jatqan alıp handıǵının tükpir-tükpirine "bilgir dariger" izdetip, at şaptırğan.

3060

Osı kezde nökerleri Merv qalasınan Âbdirazaqtı alıp kelgen. Oğan, mine, on jıldan asıp baradı. Âbdirazaq kelğeli, közi aşıldı. Tünşıqtırǵış dertten müldem jazıp jibermese de, "kenet ölip qaladı ekenmin" degen qauvipten qutqardı. Onın üstine, adamnınjası ülkeygen sayın, jabısa ketetin dertterden handı kadimgi üşkirip jazğanday jazadı. Densauvlıǵı

3065 jaratılısınan naşar Âbilqayır endi uzaq jıl ömir süredi ekenmin dep, umıttanıp qaldı. Al

¹ Tunşıqpa-astma

umıt — ömir serigi, endi ol keyde, könili qoş kezderde, "Âbdirazaq ölmey, men ölmeymin",— dep jimındauvdı şığardı.

3070 Osınday bar ömiri qolında turğan Âbdirazaqpen han sanaspaşa amalı joq-tı. Sol sebepten de ol darviştin auvzınan qaqqadı. Âbdirazaq ketkennen keyin, Baqtı-Qoja vazirdi şaqırtıp alıp, Rabiyuv suluvdı ayıptauvdı azirge toqtata turuvın buyırdı. Ol kenet Süyinşik balasının han tağına qumar bola qaluvınan bul arada tağı da bir suvıq oydın salqını soğa bastağanın anğarğan. Bul suvıq oy kimnen şıqtı? Baqtı-Qojadan ba, basqadan ba — han bilgisi kelgen.

3075 "Jauvız hannan qutılğın kelse, onın jauvız balasına seni han etem de!",— deydi monğoldın köne qağıydası. Al rasına kelsek, Âbdirazaq Nahiyçevaniydın aytqanı şındıq edi.

3080 Sonımen, aylaker vazir on üç jasar balanın işinde büyüyp, tınış jatqan mansapqorlıq jılanın oyattı. Ol jılan endi jas balanın bar sezimin bulqan-talqan etken, aqıl-oyın arbağan, erkin alğan keselge aynaldırdı. Beybaq buldirşinnin basınan "han bolsam" degen bir qiyaliy oy şıqpay qoydı. Osılay oylağan sayın, közinde ağayın-tuvısına, bauvırlarına degen bir qorqınış suvıq ızğar payda boldı. Türi de özgerip, burın qanı tamıp turatın aqsıl beti, endi jaqqa ürğanday qüp-quv bop ketti.

3085 Keşe ğana anasının janınan şıqpaytın erke kenjesinin kenet bılay qubıluvınan, keyde tipti özine raqımsız iyşaratpen qarauvınan şoşığan Rabiyuv-Sultan-Begim hanım darviş Âbdirazaqqa öz oyın ayttı. Balasına qanday palenin kelgenin bilip beruvin ötindi. On jıldan astam han sarayında ötken ömirinde Âbdirazaq darviş munday sırdın talayına qanıq edi. Süyinşikpen üç-tört kezdeskennen-aq, onın qanday keselge duvşar bolğanın üqqan. Jane bul keseldin asqınuvına Âbilqayır men Baqtı-Qojanın da ülesi barın tüsingen. Bıraq hanğa bu jağınan emes, püşayman ğarip balanın qasireti jağınan kelgen. Közin quvlıq-sumdıqpen aşqan Âbilqayır, bul iste özinin de qatınası bar ekenin Âbdirazaq darviş anğarıp qaldı ma, dep seziktengen. Âyde de "han sırdın bilgennin qanı tegilsin" deytin ejelgi adetke baspağan. Ömirinen köri jaqındağan sayın, han janı үшін Âbdirazaqtı közinin qaraşığında saқтаuvğa bar. Sol sebepten darvişin "aytqanın bari aqılğa salınadı",— dep qoya bergen.

3095 Bul keşe edi. Al bugin şe? Bugin Âbilqayır keşegisinen de qattı tolquvda otırğan. Batır Sayan qaşqannan beri ol Ospan-Qojanı zındağa salıp qoyğan. Uzaq jılğı senimdi dayekşisinin tağdırın özi şeşken-di. Bıraq ber jağında Qobılandı batırdın Aqjol biydi

öltiruvinen tuvğan, Janibek pen Kereydin el bolgen ölegi ortağa tüsip ketip, Ospan-Qoja ğarip isin tipti esten şığarğan. Sol Ospan-Qoja retin tauvıp, ülken baybişesi Aybaharam-Süneyden Âbilqayırğa "Bas kespek bolsa da, til kespek joq. Özim de köp keşikpey zındanda şirip ölermin. Bıraq öler aldında han iyem birer auvız sözimdi tındasın",— dep ötiniş etken.

Zındaŋa özi saldırıp qoysa da, Âbilqayır Ospan-Qojanın sözün tındamaymın dey almadı. Öytkeni bul kisi oğan tım jaqın, tım berilgen adam edi.

Ospan-Qojanın Âbilqayır san dostıĝın, özine degen omir-baqiy umıta almas talay jaqsılıĝın körgen. Sonın biri Samarqanttı alatınjolu bolğan.

Ospan-qoja tuqımımın sonauv eski zamannan Sayban urpaĝına qızmet istep kele jatqan jan edi. Atası Âbıltas Aqsaq Temir şabuılında Barlastardın qolına tüsken. Ejelden han Ordasına berilgen tuqımnan bolĝandıqtan Âmir-Temir onı özinin sarayına dayekşilik qızmetke alğan. Osı atasınan bastap Ospan-Qoja özimen üşinşi buvın bolıp, bükil dünyeni titiretken sayıpqıran Korehannın Samarqant sarayındaĝı dayekşi qızmetin atqarıp kelgen.

Bıraq jetim balanı qanşa asırasan da, öz ake-şeşesin joqtaydı. Samarqant Ordasında qanşamajaqsı attı bopjürse de, atasın qul etip akelgen Aqsaq Temir nemerelerine Ospan-Qojanınjüregi jibimedi. Mavrennahrğa eline qas jer, jauv jer dep qaradı. Esi-derti sonauv Arqadaĝı han Ordası boldı da turdı. Osınday isigi qayıtıp, sınıĝı bitpeĝyon Ospan-Qoja Künbatıs pen Soltüstik jaĝına alsın-alsın qaray berdi. Dayekşinin munday küyin paydalanıp, Âbilqayır jigitteri onımen baylanıs jasay qaldı da, eki jaqtı şeşimge keldi. Ospan-Qoja Âbilqayırın Samarqanttaĝı sıbırşısı boluvğa qolma-qol köndi.

Âbilqayır Esil, Nura boyın özine qaratıp, Orda-Bazarda at şaptırıp, baluvan kürestirip, batırlarına oljanı bolıp, ulan-asır toyjasapjatqanında, osı dayekşi Ospan-Qojadan arnavlı kisi kelgen. Onımen biye sauvımınday söyleskennen keyin, Âbilqayır, bar qolbaşlıların jiynap alıp: "Samarqant qazir bos tur. Ulıqbek mırza Qorasan men îyrakqa sapar şekken şaĝında, alla-taĝala özi saqtap turğan Samarqantqa tövekeldin tizginin burĝım keledi",— dedi.

"Han borışı — jorıqqa tuv kötertuv,

qul borışı — tuvğa erip, janın beruv", —

dep eski şejirede aytqanday, han ayda — qaramağındağı batır, nökerleri qoştaytın dauvir, qalın qolmen Âbilqayır Samarqanttı basıp aluvğa şıqqan. Özbek Ordasının abiroyn oylağan han, Şiyraz degen qalada: "Birde- bir asker eğinşi jurt pen köşpeli elge öz betimen tiymesin. Egilgen egin, salınğan bauv-baqşa sol qalpında saqtalsın. Kimde-kim bul jarlıqtı

3130 buzsa, darğa asıladı",— dep askerine buyrıq bergen.

Hannın bul qamqorlığına riyza bolğan diyqandar, köşpeli şaruvalar, tartuv-taralğısın, sıylığın, han askerinin azıq-tülugin özderi akep berip, bağıništılığın bildirgen.

Samarqanttı qorşap alğannan keyin, qalanın hakimi Djalaliytdiyn Bayaziyt özi şığıp, tize bügip, qol quvsırğan. "Tiri janğa qiyanat körsetuvdi bilmegen Ulıqbek mırza, siz sekildi

3135 ulı hanğa, yakiy sizdin el basqarıp otırğan adamdarınızğa eş uvaqıt qastıq oylap körgen joq. Eger şaharımızdı şauvıp, bulınşilik etpey, Ordanızğa qaytsanız, biz sizdin aytqanınızğa könip, aydauvınızğa şıdar edik",— degen. Söytip, Âbilqayır han Samarqant amirligin balendey qanjosa etip buldirmey, köp oljamen ulı qalanı op-onay özine qaratıp, Ordasına qaytqan. Osının bari Ospan-Qoja dayekşinin der kezinde habarlandıruvınan edi.

Osı künnen bastap Âbilqayır Samarqant, Buqar amirlikterinin isine jiyi kirisip turatın bolğan. Özine unamağan ömir, sultandardın biyligin tartıp alıp, basqağa beruv Âbilqayırğa üyrenşikti adetke aynalğan. Bul isterde Ospan-Qojanın qolqabısı az tiymegen. Jalğız jaqsılığı bulğana ma?

3140

Bir mın tort jüz qırq toğızınşı jılı, Hadjriy esebi boyınşa segiz jüz eluv besinşi jılı Samarqanttı amiri, öz akesi, ulı dana Ulıqbekti öltirgen Âbdi Latiyf mırzanın özi de altı ay ötpey, qastarınan qaza tapqan. Bul kezde Aqsaq Temirdin ekinşi ulı Mahamedten tuvğan Miyranşah mırzanın balası Âbuvseyit quvğında jürgen. Osınday jağdayda Buqar, Merv, Ürgeniş amiri Şahruchtın balası İyrbagiyminen tuvğan Âbdillah mırza Samarqantqa iye bolğan.

3145

Âbuvseyit osı mezigilde bulik şıgarıp, Buqardı aldı. Bıraq Buqar völiyeti oğan az körinip, Samarqanttı da özine bağındırmaq boldı. Âbilqayırğa Ospan-Qoja mundağı jağdaydı tağı habarladı. Âdillahtan göri, Kök Ordağa Âbuvseyittin tiyimdi ekenin ayttı.

3150

Köp keşikpey Âbuvseyit Âbdillahqa qarsı soğıs aştı. Bıraqjenilip qaldı. Müyiz suraymın dep, qulağınan ayrılğan toqal eşkidey, Samarqanttı jauvlap alamin dep jürüp, Buqarınan ayrıldı. Endi ol qalğan qolimen Türkistanğa qaşadı. Munda da tınış jürmey, Aqsaq Temirdin tuqımı ekenin paydalanıp, Türkistanga amir boladı. Sodan keyin barıp,

3155

Âbdillahqa özinin küşinin jetpeytinine közi jetip, köp sıylıqpen Âbilqayırğa kelip bas iyedi. Samarqanttı Âbdillahtan tartıp öpersen, öle-ölgense qulınız bolıp ötemin, dep ant etedi. Âbilqayır buğan özinin bir qızın beredi. Köp qolmen Samarqantqa Baqtiyar sultandı attandıradı. Âsker sonınan köp keşikpey, özi dejolğa şıǵadı.

3160

Hadjriydın segiz jüz eluv besinşi jılı, yağniy janaşa bir min tört jüz qırıq toǵızınşı jılı, Samarqantın künbatıs jaǵında eki asker kezdesedi. Qırǵın soǵıs boladı, taqqa talasqan eki oǵlan üşin köp adam qırıladı, qan suvday aǵadı. Aqırında, Âbdillah jenilip, qaşadı. Onı quvıp jetip, ustap alıp, Âbilqayırın amiri boyınşa, bauvızdap öltiredi. Samarqantqa Âbuvseyit amir etiledi. Âbdillah askerindegi Jaǵataydın köp batırları men pahlevandarı (sıpayları) esirey bop qolğa tüsip, Âbilqayırğa qosıladı. Joǵarvi aytqan vaqiyǵanın bari bir jıldın işinde, yagniy bir min tört jüz qırıq toǵuzunşı jılı boladı. Mine, osı sergelden jıldarı Ospan-Qojanın Âbilqayırğa taǵı paydası tiygen. Ol Samarqanttaǵı Aqsaq Temir taǵının manayında bolıp jatqan oqiyǵanın barin Âbilqayırğa der kezinde jetkizip turǵan. Odan keyin Âbilqayır men Âbuvseyit Samarqanttı alǵannan son da, taǵı bir meyrışapqat aqıl bergen.

3165

3170

Ulıqbektin Joşının tuqımınan alǵan Şaharbek attı baybişesinen, özi ölgende Rabiyyu-Sultan-Begim esimdi on bes jasar qızı qalǵan. Adamzattan emes, köktegi perişteden tuvǵanday, gülin jarǵan qızǵaldaqtay jadıraǵan suluv jane şıǵıstın ayelge degen qıspaǵına qaramay, akesi Ülıqbekjeti jasınan medresege berip, parsı, türük, arab tilin üyrettirgen.

3175

Rabiyyu-Sultan-Begim ayelden şıqqan öz zamanının aqıldısı da, bir minezdi tabandısı da bolǵan. Ospan-Qoja döyekşi Âbilqayırğa "Eger Samarqanttan eline altın aketetin bolsan, altının şınayı Qızılı jane en tazası osı Rabiyyu-Sultan-Begimdi aket",— degen. Qırıqqa tayap qalǵan, jas iyis qumar han Qızdı bir körgennen üyqı-külkisinin ayrılǵan. Esilderti Rabiyyu-Sultan-Begim bolǵan da turǵan. Aqırı törtinşi ayeli etip alıp, könili tınǵan.

3180

Samarqant bekdaları qızdı virǵaltıp-jırǵaltıp, üstine düriya men qamqadan tartılǵan baldahiyn ornatılǵan aq pildi bas etip, asıl qazına jasauvmen qırıq qül, qırıq kün berip, uzatqan. Bul qırıq kün men qırıq qüldün tenjartısı, jas aǵaşa osip turǵan, ali qurt tüspegen oriktey, kilen balbvıraǵan albvirtjastar edi. Rabiyyu-Sultan-Begimmen birge Ospan-Qoja dayekşinin özi de ere jürgen. Osı kezdegi astanası Sıǵanaqqa kelgennen keyin, Âbilqayır onı özine dayekşi etip alǵan.

3185

Mine, sodan beri on törtjıl ötti. Sol on törtjıldın işinde Ospan- Qoja paqır handı bir ret aldap, ne tilegin teris orındap körgeñ joq. Han basına tuvar qauvipti ol özgeden burın sezetin, han könili qalar isti de ol aldın ala boljaytın. Han abiroyn tögerjamandıqtı sezse, onı hannın qulağına tezirek jetkizetin. Âbilqayırdın on iyıǵında otırǵan Jabirayıl periştedey, büris joldan ardayım saqtap qalatın. Al Rabiyuv-Sultan-Begim bolsa, hanǵa arıstay eki ül tauvip bergen. Öziniñ aqılmen, parasattılıǵımen, korkimenen Âbilqayırdın en süyikti ayeli bolıp alǵan.

Söytken Ospan-Qoja men Rabiyuv-Sultan-Begim handı Kök müzǵa otırǵızıp ketti. Biri hannın közine şöp saldımıs, ekinşisi sol közine şöp salǵan hannın qas jauvin anqauvlıq istep, qaşırıp jiberdi. Rasımenen-aq Ospan-Qoja andamay qaldı ma? Ospan-Qoja tarizdi ömir-baqiy han qızmetindejürgen adamnın munday öz basına qauvip tuvǵızar iste salaqtıq etuvi mümkün be? Mümkün emes. Urını andıǵan aladı, ne analar Ospan-Qojadan quvlıqtarın şın asırıp, aldap soqtı. Ne saq qulaq döyekşinin özi solarmen birge... Bıraq nege birge boladı? Âlde birjaǵdayda maǵan renjip qaldı ma? Âlde aqşaǵa satıldı ma? Joq, satıluvi mümkün emes. Ospan-Qojanın altınǵa qızıqqanın körgeñjoq. San ret konilim tüsip ketip, köp oljadan ülesin molıraq etip bergenimde, özine tiyistisinen artıǵın almaytın. "Han qızmetinde jürgen kisi dñniye şirkinge qumar bolmauvı kerek. "Adam bolǵalı opasızdıqtın bari de osı dñniye qonızdıqtan tuvǵan" deytin.

Söytken Ospan-Qoja... Demek, munda bir gap bar... Sol üşin de onı zındaǵa salǵızarımda, künasın özim tekserem dep edim ğoy, qalay umıtıp ketkenmin?... Umıtpasqa murşa boldı ma... Janibek pen Kerey oyranı basqa iske könil böldirdi me?"

Üyge Baqtı-Qoja vazir kirdi.

— Han iyem, Ospan-Qojajüzıqaranı alıp keldik.

Âbilqayır sal oylanıp qaldı. "Jüzıqara! Onınjüzinin qara ekenin bul qaydan bileği? Han solay qaraǵan son, bul da solay qarap tur ğoy... Âytse de, osı menin şeşimim durıs pa? Tutqınnan abaysızda ayrılıp qalǵanı üşin, keşegi serigime bugün munday qarǵı taǵuvım jön be? Opasız dñniye! Opasız adam balası! Qolında küşin bolsa seni ardaqtaydı, madaqtaydı. Küşin kedinşi... Bugün hanım dese, erten haram deydi... Bıraq buǵan ökkepeuvge bolmaydı. Adam balası osılayjaratılǵan, osılay öledi". Âbilqayır basın iydi.

— Kirgizinder.

Üyge eki adam eki jağınan qoltıqtap, Ospan-Qojanı alıp kirdi. Dayekşi burın da sır bitpegen arıq bolatın. Sol sebepten keyde onı jurt ñynelik dep ataytın. On jıldan beri taramıs deneli ñynelikke han közi qanşa üyrengeñmen, mına aldında turğan seleuvitten şoşıp ketti.

3220

İya, bul adam emes, adamnıñ seleuviti edi. Arsa-arsa süyegine qür terisi jabısқан, kezın bireuv oyıp alğanday şünireyip ketken. Qudıq tübinde jıltırağan suv tarızdı, sonauv koz tübindegi terende birdeme jıltıraydı. Eki ürtı uzaq auvruvdan qaytıp bolğan adamnıñ ürtınday quvşıyıp bitken. Jağı jağına giyip jatır... Tozıǵı jetip, burısa qalğan kari beti tiyip keden, jırtılǵalı tur. Al budan köpjıl burın... joq, joq.

3225

Âbilqayır han etken kúnderde azine jaqsılıq istegen adamdardıñ qızmetin esine túsirgisi kelmeydi. Âr narse az kezinde. Ötkennin barın esine túsire bersen... bügingige ne qaladı? Keşe jaqsılıq istese, bugün jamandıqqa barıp otır. Âr is özinin mezigilinde dep baǵalanuvı kerek. Ötken jaqsılıqpen qazirgi jamandıqtı japsam, han bola alar ma edim?

3230

İyö, on jeti jasar Âbilqayır Orda-Bazarda handıq qurıp otırğan Jumaduktin qolında tölím-törbiye alıp, asker basqaruvdı, el biyleuvdi üyrendi ğoy. On altı jasqa kelgende, sol kezdegi бүkil Daşti Qıpşaq ruvların basqarıp, Jumaduk hannın on qolı bolğan, Manǵıt ruvınan şıqqan ataqtı Edige batırdın balası, Aqsaq Temir urpaqtarına büyidey tiygen Qazı biydi öltirdi. Âriyne onı bul jalǵız özi öltirgen joq, Qazıǵa qarısı amirler men sultandardı jıynap, solarmen birge bauvızdadı. Jumaduk hannın qaharınan qorqıp, sonınan ergen Daşti Qıpşaqtıñ biraz askerimen özinin tuvğan şaharı Taraǵa qaştı. Artınan jetpis mın askermen quvıp şıqqan Jumaduk hanmen qan maydanda betpe-bet kezdesip, onın basın aldı.

3235

Sodan beri Âbilqayır özine jaqsılıq istegen, talay qiyın-qıstauv qaterli ötkelderden alıp şıqqan, biraq artınan sol mült basқан talay serikterin op-önay suv tübine jiberdi emes pe? Osınday qanquyılı bolmasan, han tağında otıra almaysın. Özgege ayauvşılıq etken Ulıqbek ne boldı? Aqırında öz balasınıñ qolınan ajal taptı. Joq, altın taqqa iye bolǵın kelse, jolındı kesip öterin bilsen, tuvğan balan bolsa da, ayama. Aydaladaǵı bir dayekşi söz be eken? Altın taq pen ayauvşılıqtın biri barjerde, ekinşisi ömir süre almaydı.

3240

Ospan-Qojanın bir jaqsılıǵı umıtılğan tariyh. "Al, qazir senin biletinin onın jana tariyhı — istegen qastıǵı. Jaqsılıǵı üşin der kezinde sen de oğan jaqsı qaraǵansın, al jamandıǵı üşin sen endi oğan jaman qarauvǵa tiyistisin! Bul ömir zanı!"

3245

Özimen-özi bolıp ketken hannın oyın kenet Ospan-Qoja bölip jiberdi.

— Han iyem,— dedi ol tünşığa qırılday söylep,— eğer sen qazir meni bosadan, baribir men sağan raqmetimdi aytpaymın. Endi menin künim bitken. Alla-tağalanın jazğanın eşbir
3250 han buza almaydı, al menin köp bolsa, bir jümalıq tirşiliğim qaldı. Senen sol bir aptalıq tirşilikti sürap alğım kelmeydi, sen han bolsan da... Qalğan künimdi odan artıq uzarta almaysın... Qısqartam desen — erkin... Bıraq senen sürarım basqa...

— Ne süramaqsın?

— Sürarım — menin sözimdi tındap şıq.

3255 — Jaqsı.

— Aldımen sağan nege adal qızmet istep keldim, sonı bil. Esi durıs adam Ulıqbek mırza tarizdi adiletti jandı özin terizdi qatıgez hanga ayırbastamas bolar. Men ayırbastadım. Sonın sebebin esti.

— Jaraydı, estiyin.

3260 — Joşının besinşi balası Saybannan Böniyel bahadur tuvadı, odan İyis-Büğü, İyis-Büğü urpağı Abdol oğlan, odan Mönke Temir han, odan Fuvlat oğlan, Fuvlat oğlannan İybragiyim oğlan, odan Dauvlet-Şayhı oğlan, Dauvlet-Şayhı oğlanınan özin — Âbilqayır han tuvdın... Senin on atanday menin de on atam bolğan... Bıraq olardın attarın eşkim bilmeydi. Biluvdin de qajeti joq. Sender hansındar da, biz qulmız. Men ata talastırıp

3265 turğanım joq, aytarım basqa. Ulı Şınğıs han tuqımımız desender de, senderdin de işterinde quldardı da adam sanağandarı bolğan. Sonın biri — senin jetinşi atan — İyis-Büğü sultan.

O kisi han tağına jetken joq, bıraq jauvinger adam eken. Osı İyis-Büğının qulı menin jetinşi atam Qara Nar desedi. Şamasına qaramay, köjege de qaymaq turadı. Qul ekenin mise tütpay, bu kisi de orasan batır bolıptı. Bir qandı ayqasta özinin taresin — İyis-Büğünü

3270 jauv qorşauvınan qutqaram dep jürip, qolğa tüsipti. Bul urısta jalğız menin babam Qara Nar ğana emes, odan nasili de, ataq-bağı dajoğarı talay bekdadalar tutqın boptı.

Urıs bitip, eki jaq bitimge kelipti. Jengen jauv qolğa tuskenderdi balen qara töleuin berip satıl alasındar deydi. Key sıpayıldarın qünü on jılqı bolsa, bir sultannın bağısı jüz jılqığa bağalanıptı. Al sol ayqasta asa erlik körsetken üş batırdın arqaysısının qünü üş sultannın

3275 qünü depti. Sonın biri menin jetinşi atam Qara Nar eken. Qazaqtın belgili ruvlarınan şıqqan ana eki batırdı, jauv jağının surağanın berigi, elderi tezaq bosatıp alıptı. Al menin jetinşi atam — quldı kim üş jüz jılqı tölep qaytarsın? Ruvı joq sorlı, qatın-balasın qiya almay,

3280 qan jılaydı. Biraq şabınşılıqqa ilikken el, ortalarınan mal şığarıp, qünın töley almaydı. Qüddardıñ ayaqtarina kisen salıp, jauvları Qıtayğa aparıp satpaq bop, iñğaylanadı. Dal osı satte İyis-Büğı sultan keledi. Söz aytpay, üş jüz maqpal qara asıl jılqısın aydap berip, özin ajaldan alıp qalğan quldı bosatıp aladı.

3285 Qatın-balasına qosılıp, közayım bolğan Qara Nar İyis-Büğınm ayağına jıǵıladı. Jeti atañrñ jeti urpağım qulı bolıp ödin deydi. Jeti atañ ürim-bütağımdı qoyday bauvızdap jada, qmq etip ün şığarmauvın, Ozimniñ urpağıma ösiyet etip ketem dep ant beredi. Mine, sol Qara Nardm jetinşi urpağı men bolamın. Menimen seniñ ataña berğen Qara Nardm urpağınm antı bitedi. Quldm namısı handikinen kem emes. Atamnm antına kir keltirmeyin dep, bar qıyanatma köne berğem.

Âbilqayır mırs-mırs küldi.

3290 — Seniñ ükimiñdi Qara Nar babañ atam zamanda aytqan bolsa, meniñ ükimim tek sol ükimdi orındauv bolıp şıǵadı eken ğoy.

— Ol solay. Meni öz qolmmen bauvAdasañ da, quday aldında surauvım joq. Onm üstine künam bar.

— Qanday künañ bar?

— Batır Sayandı qaşırıp jiberğen menmin.

3295 — Sensiñ be? — Âbilqayır kenet tüksiye qaldı. — Onda Omiriñdi jüz aptağa uzarttıram. Öltirtpeymin. Künine nar berip, karilikten ölgenşe, zındanda ustaymın.

— Qanşa kün ömirm bolsa, sonşa martebe öl deysiñ ğoy? Meyliñ. Eger han amiri allatağalanm jazğanınan küşti keler bolsa, oğan da köndik. Al meniñ aytam degenim bu da emes.

3300 — Endi ne?

— Han, batır Sayandı nege qaşırıp jiberdim, sonı nege suramaysm?

— Altın körse, perişte joldan tayadı.

3305 — Joq, altın periştege de, qulğa da kerek emes. Altın handarğa kerek. Men onı bosatqan sebebim basqa. Batır Sayan Ulıqbek mırzanm Arğın küñinen tuvğan eñ kenje balası. Rabiuv-Sultan-Begim báybışeñniñ bir akeden tuvğan inisi. Bunı tek Rabiuv-Sultan-

Begimmen men ğana biletinmin. Özine tiygen qırıq quldın biri etip hanım batır Sayandı da alıp kelgen. Ulıqbek mırzanın küنینen tuvğan ulı bar ekenin Âbdi Latiyf, Âbuvseyit, Âbdillah sultandar da, Şaharbek hanım da bilmeytin... Olar bile qalsa, han tağına tağı bir talaskerdin payda bolğanın unata ma? Âriyne unatpaydı. Közin jas küñinde-aq qurtqan bolar edi. Ulıqbek mırza öz basına auvırtpalıq tuva bastağanın sezip, öler jılı, aqılı, oyi erte jetikken Rabiyyuv-Sultan-Begim qızı men osı jeti jasar ulın köziniñ qaraşığında saқтаuvımdı tapsırğan. Al men ulı danışpan ömirşige öle-ölgense jas Sayandı jauvlarınan qorğap ötuvge ant bergenmin. Mine, sol üşin onı qaşırdım. Üş kürendi de Rabiyyuv-Sultan-Begim menin aqılımmen alıp qaldı. Menin aqılımmen Janibek sultan da küzetşi Arğın jigitterine batır Sayanmen qaşuvğa buyırdı. Endigisin özin bil, qazir ölip kadem, ökinbeymin, Qara Nar babamnın ösiyetin de, özimnin Ulıqbek mırzanın aldındağı antımdı da adal orındadım.

Âbilqayır songı kezde tek Rabiyyuv-Sultan-Begimge ğana emes, bükil Aksaq Temir urpağına aşuvlı edi. Samarqant amirşisi, özinin küyeuv balası Âbuvseyit Âbdillahtan maydanda jenilip, Âbilqayırğa kep panalap, han küşimen Âbdillahtı öltirip, Samarqantı tartıp alğannan keyingi qılığı keşegi küñdegidey emes, basqaşa edi. Ol kezde Âbilqayırdı han tutıp, Geratta oğan arnap saray saldırğan. Halıqtan jıynağan qarjı-qarajatı men zeketinın ten jartısın vadelesken vaqıtında Orda-Bazarğa jiberip, özinin ruvhaniy bağıınışı ekenin ardayım bildirip turğan. Sol Âbuvseyit songı kezde kilt özgerdi. Buqar, Samarqant völiyetterine qorasan men İyrannın biraz jerin qosıp alıp, öz ömirliğin küşeytkennen beri, Âbilqayırğa qırın qarauvdı şıǵarğan. Âbuvseyittin bul qılığın Âbilqayırdın tuvğan qızı Künayjamal da qoldaydı-mıs dep estigen han.

Janibek pen Kerey qaramağındağı elin bolıp aketip, sal alsirep qalğan Âbilqayır, bir inğaysız kezde Âbuvseyittin özine jüdirıǵın tüye bastağanın körgen. Han iştey qattı ızalanğan. "Eger qaramağındağı sultan, ömir, körehandar büyte berse, aybarlı Daşti Qıpşaq handıǵında ne qaladı? Jıǵılğan Ordanın bireuv şanırağın, bireuv uviq, baqanın, bireuv keregesin bolip-bolip aketetinine söz bar ma! Joq, oytkizip qoyuvğa bolmaydı. Sayıpqıran Âbilqayır han da soyauvday qandı tırnaqtarın körsetuvi kerek! Al Âbuvseyitpen maydanda kezdesuvge ali mezigil tuvğan joq. Qazir Samarqantı şabar alquvat jetkiliksiz.

Âtten, Janibek, Kerey, Âbuvseyit küñnen küñge küşeyip barajatır. Amal joq, şıdağanjon. Jağatay urpaqtarı, anğime sendermen sosın bolsın!" Osınday küyiniñ jürgeñ şağında

Rabiyuv-Sultan-Begim oqiyğası oğan datke quvat bolğan. Aqsaq Temir urpaqtarına az da bolsa qarajağılıp, oipim qayta bersin — degen.

3340 Al İyneliktin mına sözi tağı bunı kenet seskendirip tastadı. "Sonda qalay?... Sayannın kişi inisi ekenin mağan Rabiyuv-Sultan-Begim nege aytpaydı? Munda qanday gap bar? Arğındar özine Sayannın jiyen ekenin biledi. Bu da, ariyne, Rabiyuv-Sultan-Begim arqılı... Men eştene de bilmeymin.. Âriyne, baybişem men Arğındar arasında da bir qupiya sır bar... Kim biledi, olar mağan qarsı odaq qurıp jürgen şıǵar?"

3345 Âbilqayırdın qabağı kenet qaytadan tüksiye qaldı. Bul jalğanda adam balasının jan tınıştıǵın buzuvğa bostan-bos seziktenuvden, özgenin barin özine javu körüvden qauvıpti küş joq. Âbilqayırdın jaz kezinen-aq, qaraday jel sözge mayısqaq, orınsız saq qulaq jan edi. Jası ülgayğan sayın bul auvrıvı da küşeye tüsken. Bul jolı da solay boldı. Konilinde kişkentay ğana küdik tuvıp edi, ol küdik kenet basın alğalı kele jatqan qorqınışqa aynaldı.

3350 "Jaq, joq bular bari birigip, meni qurtqalı jür. Aldımen Rabiyuv-Sultan- Begimnin közin joyuv kerek". Han oyın boljap bilgendey Ospan-Qoja:

— Arğındar batır Sayannın özderine jiyen ekenin men arqılı bildi. Osıdan bes jıl burın olarğa men aytqam.

— Nege?

3355 — Jetim bala tenizge şıqqan jalğız qayıq sekildi. Oğan mıqtı ruvlardıñ biri qorğan bolsın dedim.

— Arğınsız qorğanı osal ma edi. Sayandı Süyinşikke ateke etem dep Rabiyuv-Sultan-Begim osındajantalasqan joq pa edi?

— Oğan özin könbey qoydın ğoy.

3360 "Beker könbegen ekenmin. Könsem ğoy, ösek sözden özim de, Rabiyuv-Sultan- Begim de ada boladı eken-auv! Jane Ulıqbektin tuvğan balası jiyenine ateke bolıp menin qolımda tursa, qanday küş! Temirlan altın tağı Orda-Bazarğa qauvıptene qaray jürer edi ğoy. Âbuvsseit tarizdi bura tartarlardı auvızdıqtağanım tobrı aldında kinasız köriner edi. Qalay javu lap alsan da, tobrıdın kökeyine qonbağan üstemdiğın, tısrayıp turğan tar kiyim

3365 tarizdi, birjerinen bolmasa, birjerinen sögilip ketedi". Âbilqayırdın han bul qağıydıñ uzaq jılğı el biyleğın töjiriybesinen biledi.

Han oyun Ospan-Qoja tağı bolıp jiberdi.

— Batır Sayandı öltirseniz, erke-şora Gülbahram-Patşayımdı da öltirgen bolar ediniz...

— Neğe?

3370 — Gülbahram-Patşayım qızınız batır Sayanğa ğaşıq...

— Onı senen basqa kim biledi?!

Hannın bul suraqtı tekke bermeğenin Ospan-Qoja birden uqtı. Ol sal oylanıp qaldı da:

— Rabiyuv-Sultan-Begim hanım,— dedi qırılday söylep. — Ol eki jastın gübi qosıluvına jan-tanimen tilektes...

3375 "Joq, Rabiyuv-Sultan-Begim batır Sayannan adal eken, aypesejiyırma toğızdağı jas suluv onı kündesinin qızına qiymas bolar.. Bıraq bunı tağı menen nege jasırdı? Munda qanday sır bar? Sayannın Ulıqbek mırzanın balası ekenin bilsem, mümkün men onı Süyınşikke ateke eter edim. Munday anıraqay, soqpaqtı, qıyın jağdaylarda en bökterjol sol bolatın edi-auv!"

3380 — Rabiyuv-Sultan-Begim aldımen sizden Sayandı Süyınşikke kökıltaş¹ etuvdi ötinbek bolğan. Bıraq jastayınan birine-biri unağan Gülbahram-Patşayım men Sayanday eki jastı ayadı. Eger Sayan Süyınşikke kökıltaş bolğanda Gülbahram-Patşayımnan möngi küder üzer edi. Öz qarındasın özi aluvğa Mühammet payğambardın dini ruqsat etpes edi. Sol sebepten sizden hanım onı ateke etuvinizdi ötindi. Sen könbedin ğoy. Al batır Sayannın kim ekenin sizge aytuvğa qorıqtı. Öytkeni Qıpşaq batırı Qobılandı da senin qızına ğaşıq...
3385 Baribir Qobılandı turğanda, qaydağı bir kelimsekke Gülbahram-Patşayımdı bermeytinin aydan anıq qoy.

Toğız torapjol birjerge kelip tüyisedi. Sonday-aq san adamnın tağdıırı keyde osınday bir tustan tabıadı. Han öz Ordasında taram-taram qan gamırlarınday tüyisip, qaytadan tarasıp jatqan qupiya sırlarğa tan qaldı. Qan tamırının bari kelip, birjürekke quyıp, qayta taraydı.
3390 Ordadağı sol jürek Âbilqayırdın özi ğoy. Bıraq sol Orda tınısın, qan tamırının qalay soğıp jatqanın nege sezbey kelgen? "Halıqtı biylemesten burın, en aldımen Ordandı biyley bil. Ordandı jümğan jüdırıqtay berik ustay alsan, halıqtı da berik ustay alasin",— dep Âlem qudiretşisi, ulı Şıngışhan babamız beker aytpağan eken, "öz Ordamda ne bolıp

¹ 'Kökıltaş — birge tuvıspasa da, han şeşimi boyınşa, jas balağa ağa bolıp sanaluv. Key kökıltaştar özine ini etken han balasına tuvğan ağasınday bolıp ketken."

3395 jatqanın sezbeğinde de, Janibek pen Kereydin halqımdı qalay buldirip jürgenin qaydan bileyin. Joq, joq, men aldımnen manımdı berik ustavım kerek".

Han endi basın köterip aldı, qonırauv ornına, alağanın şapalaqtadı. Üyge Baqtı-Qoja vazir kirdi.

— Qazir menin qızım Gülbahram-Patşayım men Qobılandı batırdı alıp kelinder.

3400 Âriyne, Gülbahram-Patşayımdı Qobılandığa qosamın. Jazıqtı ma, jazıqsız ba, baribir batır Sayan kinali. Tınış jatqan arıstan — han aşuvın özi oyattı... Demek, Rabiyuv-Sultan-Begim künasız... Onın kesimin keyinge qaldırğanımjön bolğan..."

— Han iyem, tağı da aytatın bir aqılım bar.

— Ol qanday aqıl?

3405 — Vazirine sırın bildirip alğan han qaqpangğa tüsken anmen birdey. Tağdırın vazirinnin qolında. Dostıq oylasa, qaqpanınan qutqarıp jiberedi, qastıq oylasa, urıp aladı. Âyteuvir qaqpanınan onay bosatpaydı.

— Bunı sen mağan nege aytıp tursın?

— Baqtı-Qoja vazirden saqtan. Jurt senen emes, odan qorqa bastaptı. Munday aybar tek handı öz uvısında ustağan vazirdin qolınan ğana keledi.

3410 "Mına sözinde de jan bar sekildi. İya, Baqtı-Qoja bir sırımdı biledi. Jane sır bolğanda qanday sır! Âriyne, sol sırımdı özime qarşı paydalanuvğa tırsadı. Kim biledi, paydalanıp tajürgen şıǵar?... Tura tur!"

Âbilqayır tağı da özinin seziktengiş qılıǵına auvdı. Onın köz aldında, kenet, qupiya sıbırlasıp otırğan Rabiyuv-Sultan-Begim men Baqtı-Qoja vazir elestep ketti. Odan keyin baybişesinin keşegi bir özine degen jılı şırayı esine tüsti. Âdetinşe, tús mezgilinde, han Rabiyuv-Sultan-Begim üyine barğan. Jas suluv böybişesi aq totıday taranıp otırğan. Âbilqayır üyrenşikti adeti boyınşa, şımıldıqtın qasına kelip, şeşine bastağanında, Rabiyuv-Sultan-Begim aq mamıqtın üstinen erkeley türegelip, ayağın ırğala basıp, altın kesege şerbet quyıp akelgen.

3420 — Gerattan jiberipti. Büğı müyizinin nörü qösa qaynatılğan, ayağına deyin işiniz, han iyem,— degen.

3425 Han işken. Jane denesi appaq qarday, qaraqat kaz, suluv böybişesinin janında adettegisinen anağurlım uzaqjatqan. Sol bir şattı satte, ali de onjeti jasar uvlıjığan qızğa bergisiz, osı bir periştedey süykimdi ayelin Baqtı-Qöja vözirge öltir dep tapsırğanı oynan şıǵıp ketken. Bar intası sol bir tamaşa mezettin quvanışın meylinşe söza tüsuvde bolğan. Ötkinşek dünüyenin qızıǵı da oğan dal osı satte maral müyizinin soli qosılğan şerbettin tattı uvıtınday köringen. Tek osı qızıq tez ötip ketpegey, dep tilegen.

3430 Al sol suvret onın köz aldına basqaşa elestep ketti. Şerbet quyılğan altın keseni qolına aldı. Janındaǵı Rabiyuv-Sultan-Begim möldir közine qaray turıp, keseni tübine deyin jutıp saldı. Seytti de jüregi örtenip, domalay barıp quladı... "Maral müyizi solinin ornına kişkentay ğana küşölanın uvi qosılsa, ne isteymin?! Joq, joq, budan bılay qaray tım saq bolğan jön. Yapırmay, bir ajaldan aman qalğan ekem. Özim de sezimge berilgişpin. Şerbetti aldımnen Rabiyuv-Sultan-Begimnin özine nege iştirip almadım? Ekinşidey bul

3435 esten şıqqasın. Jalǵız Rabiyuv-Sultan-Begim ğana emes, qay qatnım bolsa da, berer asın, işkizer suvsının en aldımnen özderine tattırıp körüvim kerek-aq!"

— Han sırım köp biletin vözir tiri qaluvğa tiyisti emes...

Oyda turğan Âbilqayırğa döyekşi sözi alıstan talmauvsırap jetti. "İyö, han saraylarında bar ömiri ötken qart döyekşi durıs aytadı. Baqtı-Qöja uvazir menin en qılmıstı sırımıdı bileledi.

3440 Sondıqtan... "

Üyge kirgen şabarman kenet han oyın bolıp jiberdi.

— Taqsır han, ülken baybişeniz sizge aytuvga bata almay otır eken. Gülbahram-Patşayım hanşa keşeden joq... Birjetiden beri tömendegi eldin baygesine eki qılandı minip ketken sekildi.

3445 Munday habarğa eti üyrenip ketken han, qabağın da şıtqanjoq.

— Qobılandı batır qayda eken?

— Taqsır, Qobılandı batır bar Qıpşağın sonınan ertip, atameken eski qonısı Torğay özeninin boyına köşip barajatır.

— Nege?

3450 — Onısın bilmeymin. Qas-qabağı jabınqı. Jigitteri de qalın qol bop, tastay tüyinip alğan. Qayt deuvge bata almadıq. Janibek pen Kerey auvıldarı auvğan Jağatay jurtına qaray

qaşqan Gülbahram-Patşayım hanşanın sonınan quvıp, jete almay qalıptı desedi jurt. Uzun-qulaq. Mümkün bul ösek bolar.

3455 "Âriyne bul ösek emes. Qıpşaq batır Qobılandının şınımen-aq menin qızımında ümiti bolğan eken. Qız könbey qaşıp ketken son, ızadan köşken eken. Mağan qolqa saluvğa qaymıqqan ğoy. Ajağğa bermey, alıp qalğanımdı tağlım tutqan da. Şirkin, lazzat, sen karini de, jastı da otqa salasın-auv. Ospan durıs aytadı. Qobılandının Aqjol men Sayanğa oşıguvi de osıdan. Bıraq bir qatın qölime tüspedi dep, osınşama bulinetin ne bar edi, aqımaq! Osının ızasına, alde, sonınan bar askerimdi jümsap, qanjosa eteyin be? Joq, öytuvdin keregi bolmas.

3460 Torğay özeninin boyı da menin qaramağımında ğoy. Kede, öz jerine ketti, Janibek pen Kerey törizdi, jeke handıqtı kökse, jatjaqqa qaşajanelgenjoq qoy. Âli-aq sabasına tüser, qayta oralar..."

Âbilqayır aqıl-sezimin astan-kesten etken bul oyların eşkimge sezdirgenjoq. Tek:

— Qırıq künşilikjerdi bir künde alatın Köksengirmen Gülbahram- Patşayımğajete almay qalsa, şın tauvsılğan eken! — dey saldı, teris burılıp ketip.

3465

— İya, solay, taqsır.

Han sol teris burılğan qalpında "barin de ketinder!" degen iyşarat bildirip, qolın siltey saldı. Uvazir, şabarman tutqındı alajaneldi.

— Qoş bol, han iyem...

3470 Âbilqayır keşegi özinin jaqsı köretin aqılşısının biri Ospan-Qojağa burılıp ta qarağanjoq. Ol dal osı satte Ospan-Qojanı da, onın tağdırın da, bağanadan beri aytıp turğan, suv astında jatqan injuv-marjanday, sırların da esinen şığarğan. İYö, ol özgenin qastığı bolmasa, jaqsılığın tez umitatın, Bükil Döşti Qıpşaq, Qorasandı biylep turğan Âbilqayırğa Ospan-Qoja degen qul kim? Jaqın ede, özi etti. Öltirse, özi öltiredi. Al dayekşi sorlı

3475 qaytadan zındanında ajalı jetkenşe, irip-şiripjata bermek bop, kete bardı. Handı endi basqa oy mazalay joneldi.

"Janibek pen Kerey Jağatay urpaqtarının qol astına auvdı. Qıpşaq Qobılandı köşti öz jayına. Samarqanttağı Âbuveyittin teris burılıp barajatqanı anauv... Edil böyındağı özine tön Qıpşaqtarın ertip, qarğa böyli Qaztuvğan da Janibek pen Kereyge qosılğalı, qönısınan

3480 köterilipti degen sözdi keşe estidim. Jane Qaztuvğanjırau:

Şırmauvıǵı şökken tüye taptırmas,

Balıǵı kölge jılcı japtırmas,

Baqası men şayanı

Kejidegi adamǵa

3485 Tün üyqısın taptırmas,

Söytken menin Edilim,

Sen salmadın, men saldım.

Qayırlı bolsın senderge

Menen qalǵan mınauv Edil jurt,—

3490

dep Edil boyında qalǵan Alşın, Noǵaylı ruvlarına batasın berip, köterilip deydi. Özge ruvlar da Janibek pen Kereydin sonınan erdi degen sözderdi jiyi estiy bastadım. Bunın bari nelikten? Otız jılday at üstinen tüşpey, kötergen Kök Ordam qaytadan qulaǵalı tür ma? Eger menin közimnin tirisinde mıqtap şetine, on ülüm, on bes qızım, eluvge tarta nemerelerim, arqaysısı ol Ordanı özine qaray tartıp, para-parasın şıǵarmasına kim kepil? İya, söytuvleri mümkün. Joq, onday jaǵdayǵa jetkizuvge bolmaydı. El tizginin qaytadan qattı tartuvım aqıl. En aldımın Mavrennahr men Qorasannın biylikleri qolındaǵı özimmen tilektes hakim, sultandarmen odaqtasıp alıp, Janibek pen Kereydin qoltıǵına suv bürkip, jeke handıq etemiz, dep otırǵan Moǵolstanǵa oyrandı saluvım borış.."

3495

3500

Âbilqayır endi Ordasının işindegi jaǵdayǵa köz jiberdi. "Alǵaşqı kelisimdi Aqsaq Temirdin urpaqtarı mengerip otırǵan Samarqant pen Buqardan bastaytın bolsam, Ulıqbek mırzanın qızı Rabiyuv-Sultan-Begim jayındaǵı oy-pikirimdi tez özgertuvim qajet. Zatı ayel bolǵanmen, Rabiyuv-Sultan-Begim Aqsaq Temir urpaqtarı men Mavrennahrın bek, ömirlerinin aldında qadirli. Tartısta bul qasiyetin de este tutqanjon. Âsker basqa eldi basıp aluvǵa kerek, al jauvınnın aqıldı adamdarı, bek-sultandarı sol eldi biyleuvine qural".

3505

Âbilqayır ezuv tartıp küldi. Ospan-Qoja: "han sırnın biletin vazir ömir süruvge tiyisti emes" deydi. Durıs aytadı. Bul danışpan aqılını Baqtı- Qojanı qurtuv üşin ğana emes, özinnin közindi de tezirek qurtuv üşin jümsarmın... Sen jeti qabatjer astındaǵı zındandajadan da, biletin sırnınjer astında jatpaydı, baribir sırtqa şıǵadı... Mundayda qarajerǵe de til bitedi..."

3510

Ertenine Ospan-Qojaǵa as tüşiriluv toqtatıldı. At sol küni tört nökerimen han Ordasına kele jatqan Baktı-Qoja vazir üşti-küyli joq boldı da ketti... Han şabarmandarı izdep, jan-

jaqqa qanşa şapqılasa da, onı taba almay-aq qoydı. Han Ordasının manayındağı Üysinın atışuvlı batır, biyleri "bul qalay?" — dep künkil şığara bastadı.

3515 Dal osı kezde "Baqtı-Qoja nokerlerimen Moğolstanğa egip ketipti",— degen laqap dünk ete qaldı. Özi şığarğan bul laqaptı, en aldımen, Âbilqayır paydalandı, "Meni satıp ketken ökesinin ayıbı" dep, han köpten beri kazın tigip jürgen, ernine ali tiri jannın erni tiyip körmegen, keuvdesindegi qos alması tığırşıqtay, dala kiyigindey tağı, qamşının taspasında, tastay etip orilgen qolan şası jerge túsken Baqtı-Qojanın on tört jasar suluv qızı — Toqtar-Biykeni toqaldıqqa aldı. Qandas uvezirdin kesiri tiye me dep, han

3520 qaharınan qorqıp qalğan Üysin batırlarının sıbırları suv sepkende y basıldı. Âbilqayır jas toqal alıp, aşuvın basıp, endi jorıqqa dayındaluvğa kiristi.

Demek, Rabiyuv-Sultan-Begim ataqtı Aqsaq Temirdin danışpan nemesi, Ulıqbektin qızı. Ol özinin aqıl-parasatımen jurtt aldında erekşe közge gúsken. Süleymen payğambardın kezindegi ayel patşa Balqız zamandastarına qanday qurmetti bolsa, buğan da öz

3525 zamandastarı bizdin uvaqıtımızdın Balqızı degen at bergen.

Jas iyis suluv toqalı Toqtar-Biyke Âbilqayırğa tek özinin suluvlığı men jastıǵın berdi. Özgesin han Rabiyuv-Sultan-Begimnen taptı. Rabiyuv-Sultan-Begim de özine han ıqılasının qayta túskenin körip, jas iyiske az kün auvğanın kek tüt pay, endi burınǵıday emes, han isterine birtindep aralasa bastadı. Osı kezde Orda-Bazarğa Âbdıv-Latıyftın

3530 tuvğan balası, Müqamet-Jöki kele jatır degen habar jetti.

Rabiyuv-Sultan-Begim onı aldınan at şaptırtıp qarısı aldı. Üstinde kök qurış şınjır sauvıt, er-toqım, jügen-qüyısqandarın altınmen aptatqan on şaqtı jigit Orda túsına kep tüse qaldı. Han Ordasına qaray jayavjürdi. Qaruv-jaraqtarın sırtqa qaddırıp, bular iyilip salem berip, üyge kirip kelgenderinde, Âbilqayır elen etip, şoşıp ketti. Ordada hanmen birge turğan

3535 Rabiyuv-Sultan-Begim ezuv tartıp külimsiredi.

— Han iyem, bul kişi baldızınız, Âbdıv-Latıyfmırzanın tuvğan balası Müqamet-Jöki,— dep basın iydi. Al Jökige:

— Jalgız bauvırım Müqamet-Jöki, sauv-salamat keldin be? Mına kisi ulı martebeli Süleymen payğambarday aqıldı, Eskendir Zülharnayın patşaday aybarlı, bükil Daştı

3540 Qıpşaq hanı, Mavrennahr men Qorasannın sırttay amirşisi Âbilqayır jezden,— dedi. Özi barıp, birinşi bop, quşaqqa quşaq tiygizip amandasıp, bauvırın qoltıqtap, hanğa tayadı.

Han sözilğan qoldı alarda tağı dir ete qaldı. Sal keyin şeginip te ketti. Bıraq quşaqqa quşaq, keuvdege keuvde tiygizip amandasuvğa batılı barmadı, tek qol alısıp amandastı da qoydı.

3545 Âbilqayırdın rasında seskenetin de reti bar edi. Müqamet-Jöki alğaşqı üyge kirip kelgende, onı batır Sayan eken dep qalğan edi han. Birinen biri auvsayşı! Bir şını ayaqtağı eki tamşı suvday üqsas. Sol qalın qabaq, ötkir köz, sopaqtauv kelgen sürşa bet. Boyları da, dene qurılıstarı da dölme- dal. Sünğaq boy, arıs keuvde, jinişke bel. Jasjolbarıstın ayaqtarınday, ayaq-qoldarı somdala bitken. Jalpı qiymılında, dene bitiminde, sekiruvge dayındalğan jolbarıs tarızdı, bir qauvıptı süs bar...

Âbilqayırdın qol alısıp amandasıp, Müqamet-Jökiden el jayın, Mauvrennahrın küyin sürap otırğanında da, iştey seziktenuvmen boldı. Hannın munday jağdayın bayqağan Rabiyuv-Sultan-Begim endi Âbilqayırdan qonağın öz Ordasına alıp baruvğa ruqsat süradı. Boyın biylep alğan abigerden ayırıla almay otırğan Âbilqayırdın birden köndi.

3555 Rabiyuv-Sultan-Begim seskenuvden de, "aken akemdi öltirgen" dep Müqamet- Jökige kek tütuvdan da auvlaq edi. Âbduv-Latıyfu Ulıqbek mırzanı, meninjane özinin akesin öltirdi, al özi basqalardan ajal taptı. Aqırında ekeuvinin qasgarı akesi men balasınan birdey qutıldı. Buğan qarap, Ulıqbektin qızı men Âbduv-Latıyftın ulı qırıq pışaq boluvğa tiyistimiz be? Joq, tiyisti emespiz. Altauv ala bolsa, auvızdağı ketedi. Ulıqbek tuqımınan tiri qalğandardın işindegi en jaqınını biz ekeuvmiz. Eger biz ekeuvmiz jauv bolsaq, budan tek qastarımızdın bağı janadı.

3560 Rabiyuv-Sultan-Begimnin Müqamet-Jökini özine jaqın tartuvının tağı da bir sebebi — ekeuvinin Ulıqbek sarayında teteles ösuvi edi. Müqamet-Jöki Rabiyuv-Sultan-Begimnen üş jas kişi. Sondıqtan Rabiyuv-Sultan-Begim odan özin ülken sanap, kişkentayınan oğan apalıq qamqorlıq körsetip kelgen.

Sultan tuqımdarına tan ayauvsız qattı minezderine qaramay, ekeuvine de jastayınan jat emes, osı bauvırmaldıq sezim, qazirgi tilekterinin jaqınday túsuvine jol aştı.

3570 Rabiyuv-Sultan-Begim Müqamet-Jökinin keluvine arnay qız-kelinşek, bozbalalar jiynap, ülan-asır toy istedi. At şaptırıldı, baluvan kürestirildi. Jigitter jambı atıp, sayısqa tüsti. Şırqalğan an, terbelgen altıbaqan... Aylı tunderde, betegeli qüraqtı say işinde han qonağı talay suluvdı qüşıp, kündiz sünqar, qarşığa salıp, Arqanın qızıl tülkisi men kişigirim laqtay qır qoyanın aldırıldı.

3575 Osılay bir apta oyın-sauvıq qurğannan keyin, Müqamet-Jöki han aldına keldi. Alis jerden sapar şekken mün-muqtajın ayttı. Jigittin sauvidız, qaruv-jaraqsız ekenin körip, han konili küptenbedi. Ol endi Müqamet-Jökimen aqjarqın, şın könılmen uzaq ängimelesti. Bul ängimege tek Rabiyuv-Sultan-Begim ğana qatinasti.

Samarqant, Buqar, Gerat, Mervte qazir qanşa äsker barın, halıqtın Äbuvseyitpen oş ekenin bayanday kelip, Muqamet-Joki sözının ayağında:

3580 — Äbilqayır han, Aqsaq Temir tağına menin atam Ulıqbek, odan keyin onın balası, menin äkem Äbduv-Latiyf otırğan, endigi kezek meniki,— dedi, — Äbuvseyit qazir Qorasan men îyraktı tegis jauvlap alam dep jorıqta jürge- ninde, Samarqant biyligin qölima tüsiruvge jördem beriniz. Munday inğaylı sät ekinşi märtebe kezdesi me, onısın bilmeymin. Al qazir en qolaylı şaq...

Äbilqayır bayav ezuv tarttı.

3585 — Äbuvseyit te Äbdillahtan ömirlikti alarjolu, däl sen tärizdi işke kire kelgen...

— Aqsaq Temir urpağının beri Äbuvseyittey opasız bola bermes. Eger Samarqant ömirinin tağına otırğızsanız, ömir-baqiy sizdi äke etip, aytqanınızdı eki etpey ötuvge qolıma quran alıp, ant etuvge barın.

3590 — Äke etkeninnin mağan kereği joq. Äkesi bolar balalarım jetedi. Alda-jalda Samarqant tağına otıra qalsan, ämirimdi eki etpeymin dep sert bersen, qüba-qüp.

— Ämirinizdi eisi etpeske, mine quran, mine nan.

Äbilqayır ündemey qaldı. Ol uzaq uvaqıt tilsiz otırdı da, bir mezette:

— Samarqant väliyetinin jerinde urısqa jaraytın qanşa jauvınger pilder qaldı? — dep, qarsı otırğanjigitke tesile qaradı.

3595 Burın Däşti Qıpşaq, Mavrennahrjerlerinde soğısta pil qoldanılmaytın. Aqsaq Temir îyran men Ündistannın şetin alğannan keyin barıp, pildi key jağdaylarda Orta Aziya handarı jauvın qorqıtuvğa azdap paydalana bostağan. Bir kezde Samarqant, Buqar väliyetlerinde pil äjeptäuvir qoqanloqqı küške aynalğan. Al Äbilqayır, ünemi Mavrennahr jerine şabuvılğa şıqqanda, qoyğa şapqan qasqırday, ädette handarının böten elge jorıqqa ketken
3600 kezın andıp turatın. Qalaların jauv alğan son, pilder de eştene istey almaytın. Demek, Samarqant, Buqarda däl biz aytıp turğan şaqta jauvınger pilder bituvge aynalğan-dı. Bıraq,

azirge ölmegen azğantay pilderdin özinen de, burın munday aşuvlı alıp hayuvandarmen ayqasıp körmegen köşpeli el sıpaylarının zöre-qütü qalmaytın. Samarqanttı bağındıram dep attanğan bayağı alğaşqı urısında özderine qaray dürse qoya bergen üş pilden bükil Qıpşaq jigitteri jönkiy qaşqan. 3605 Âskerdin art jağında kele jatqan Âbilqayır, üzın tümsiğın ondı-soldı siltep, kişigirim üydey bop, özine qaray tap bergen alıp pildi körgende, ne isterin bilmey, qolındağı nayzasın jerge tüsirip alğan. Tek ajaldan astındağı jüyrik aq boz atı qutqarğan. Sodan beri Aqsaq Temir amiratına jatatın qalanı şappaq bolsa, en aldımın "jauvinger pilderi joq pa eken?" — dep süraytın. Jılan şaqqa adam ala jipti attauvğa qorqadı. 3610 Bir ret ölerdey bop, şoşıp qalğan Âbilqayır, bü jolı da sol dağdıısına salıp, pil jayın taptıştep sürap otırğan-dı.

— Bükil Samarqant, Buqar, Geratta üş-aq pil bar,— dedi Müqamet-Jöki,— o dajorıqqa şıqqanda, Körehannın şatırı men garemin alıp jüredi.

— Özge pilderi qayda?

3615 — Pildi soğısqa paydalanuv üşin olardı jümsay alatın adamdar kerek... Burın bul qızmetti İyran men Ündistannan alıp kelgen esireyler atqaratın. Olardın ölgeni öldi, ölmegeni ebin tauvıp, öz jerine qaşıp ketti. İyesiz qalğan pilderdi Âbdillah qastarı uv berip öltirdi.

— Buları durıs bolğan eken! — Âbilqayır Ordasının aşekeylep sırlanğan qabırğasına qaradı. "Qan tökpey isteytin isindi qan tökpey iste. Qan tögip ister isin bolsa, allatağala özi jardem bersin",— degen qabırğanın joğarğı erneuvine oyuvlap jazılğan hadiystin tömengi jağına köz jiberdi. 3620

Qabırğada samsağan qaruv-jaraq iluvli tür. Bolat narkesken, qiysıq aldaspan, kek qürış süyir üştı nayza, şoyın bastı şoqpar, jaqtın birneşe türi... Âne, anauv İysfağan qılışımın Jumaduk hannın basın alğan. Âne, anauv bolat süyir nayzanı Âbilqayır öz qolımın Müstafa hannın jüregine qadağan... Han ezuv tartıp küldi. Hadiys "Âdilettik üşin qan tögip ister isin bolsa, alla-tağala özi jördem bersin",— deydi. Qanday jördem? Qan tögüvge jaralğan osı qaruvlardı qolıma ustatqanının özi alla-tağalanın bergen jördemi emes pe? İya, solay, jördemi. Samarqant ömirinin bar pilin uvlatıp öltirtkeni — ö dajördem! Alla-tağala menen jördemin ayap körgen be, tek sol jördemderdi durıs paydalana bilsem 3625 bolğanı ğoy. Payğambar auvzınan şıqqan mına hadiys ta sonı aytıp turğan joq pa? Dal solay. Bergen sertin buzğan Âbuveytinnin öz öbalı özine. "Qan tökpey isteytin isindi qan 3630

tökpey iste",— deydi Mühammed payğambarım. Men qan tegeyin degen joq edim, Âbuvseyittin özi qanımdı tök dep tilep tür ğoy. Sūrağanı bolsın!"

Âbilqayır Müqamet-Jakige tesile qaradı.

3635 — Jaqınına jardem et deydi quran, men sağanjördem beruvge dayınmın. Bıraq, qöyar eki şartım bar.

Müqamet-Jöki basın iydi.

3640 — Birinşi şartım — Âbilqayır bul şarttın Müqamet-Jakiden göri, Rabiyuv-Sultan-Begimge qatınası bar ekenin ödeyi bildirgisi kelgendey, kişi böy- bişesine qaradı, — Âbuvseyit menin qızımdı alğan, Bıraq antında türmadı. Antın büzğanı üşin men ödan kegimdi qalay qaytaruvım kerek?

Rabiyuv-Sultan-Begim jımiya küldi.

— Âriyne, kegin qızındı qaytarıp aluvmen bitpeydi. Qızının ornına, Âbuveeyittin birinşi ayelinen tuvgan, on üş jasar suluv Ğiybadat-Sultan-Begimin toqaldıqqa aluvın kerek.

3645 Âbilqayır qaytadan Müqamet-Jökige burıldı.

— Birinşi şartım — Ğiybadat-Sultan-Begim suluvdı sol qauvızday jarılmağan, şınıday sınbağan küyinde menin qoynıma salasın.

— Uvade, taqsırjezde.

— Ekinşi şartım — Âbuvseyit büzğan anttı sen orındaytın bolasın.

3650 Bunısı Âbuvseyittey emes, sen meni aldamaysın, öle-ölgense bağıniştı bop ötesin degeni edi.

— Qüp, taqsır.

Sol küni Âbilqayır Müqamet-Jökige ertip, Samarqantqa Büreke-Sultan men Bişkendi oğlannın basqaruvimen on mın sandı qol attandırdı. Atışuvlı batırlarının da birazınjiberdi.

3655 Han Âbuvseyittin Qorasanda jürgende Samarqanttı basıp qaluvdın balendey qiyındıqqa tüşpeytininj oramaldadı.

Eki apta ötkennen keyin jiyırma mın qölimen Âbilqayır özi Mavrennahr jerine qaray bettedi.

3660 Kök Orda hanı otız jıldan astam handıq ömirinde astanasın birneşe jerge köşirgen... Sığanaqqa da tuv baylağan. Qay ölkeni bağındırsa, sol ölkege Ordasın alıp barğan. Asan Qayğının Daşti Qıpşaqtın jerine, ne Ulıtauvda, ne Edil, Jayıq jağasının birinde han Ordasın tikpedin dep renjuvi de osıdan edi. Demek, ol qay jerge han Ordasın köşirse de, özinin alğaşqı tuvın tikken Orda-Bazarğa qaytıp orala beretin. Orda-Bazar onın tüpkilikti astanasına aynalğan. Âyde de köpten beri osı astanasın müldem tastamaq oyğa bekigen.

3665 Orda-Bazar, eş tenizge qüymaytın, suvı mol bolğanımen, orısı tar Qarakengir özeninin boyında tür. Batısındağı keme jüretin Edil özeni eki mın şaqırımnan astam jerde. Soltüstigindegi ulı özen Ertis pen Esil olar da sonday jıraқта... Ontüstigindegi qos alıp Jeyhun men Seyhun da tım qaşıqtajatır... Şıgısındağı Kökşe teniz sol tayauvıraq, biraqjol ortası anıraqay, şöleyt...

3670 Âbilqayır astanasın köp uvaqıt Sığanaqta ustağan. Keyin Qırımındağı Özbekhan meşiti men garemi turgan Qara teniz jağasındağı Qara-Dag tauvınan otız şaqırımday jerdegi Eski qırımğa da köşirmek bolğan. Bertin kele Edil jağasındağı Aqsaq Temir büzğan Altın Orda astanası Saray şaharına aparuvdı da oylağan. Soltüstik túsına da, tipti Jem, Oyıl, Aq Jayıq özenderinin boyına da ornadam degen. Biraq munın birine de turaqtay almağan. Öytkeni **3675** neğürlım Daşti Qıpşaqtın batıs şekarasına qaray bettegen sayın, soğürlım Mavrennahr şaharlarınan alıstap ketetin bolğan.

Bulay isteuvdinjön emes ekenin Âbilqayırjaqsı túsinetin. Batıs memleketteri bul uvaqıtta ajaptöuvir küşeyip alğan. Olarğa tübi küşinin kelmeytinine Âbilqayırdın közi jete bastağan. Kök Ordanın bel aluvı endi tek Şıgıs şaharlarına ıqpalınjürgizuvde dep bilgen... **3680** Sondıqtan onın közi Batisqa emes, Şıgısqa tiguvli bolatın-dı. Sol sebepten de Şıgısqa jaqın Orda-Bazarğa ölsin-alsın qayta orala beretin. Al sonğı kezde bul Orda-Bazardın özi de Âbilqayırğa quvat bola almaytınday küyge jetken. Ol zamanda kömir, munay, qurış, temir önerkasipteri tipti örkendegen kezi, al qalalardın ülkeyip, güldenip ketuvine eki türli jağday kerek-ti.

3685 Biri — qala degenin ülken sauvdajolının üstinde türuvı qajetti. Âytpese keme jüretin, bir el men bir el qatınasatın, suvı mol özen, ne teniz jağasına salınuvı kerek. Al Orda-Bazarda bul qasiyettin biri de joq. Mine, osı jağday Âbilqayırdı böten astana izdeuvte majbür etti.

3690 Jana astana izdemeske bolmaytın tağı bir sebebi bar. Qazaq ruvlarının birazı Moğolstanğa köşip ketkennen beri, Ulıtauv manı han Ordasına jaysız tiye bastadı. Qoyğa şabatın bari de, malın ayday qaşatın ürı da köbeydi. Âsirese "Jalğız köz" degen batır payda bolıp, han qostarına maza bermeytin bir qırsıqqa aynaldı. Astında jeldey jüyrik at, janında özindey kilen batır jigit. Han askeri birneşe ret sondarınan tüsse de, Qaraqumğa sinip ketip, ustatpay qoydı.

3695 Al bul "Jalğız köz" batır — bayağı jılqısı Oraq edi. Üngirde bir jıl jatıp, balgerdin emdeuvimen tösekten turğan. Bir közden ayırılıp, beti adam körgisiz tırtıq bop bitken. Aqqozığa qayta jolıguvğa özinin mına müsöpir türinen qorlanıp, odan birjolata küder üzgen. Özi tarizdi kedeylerdin öşin Âbilqayırdan almaq bop, atqa mingen. Bıraq, azirge sonınan ergen halqı az bolğandıqtan, bar qolınan keleri aş qasqırday han malına tiyyuv bolğan. Âriyne, han bunın Oraq ekenin bilgen joq. Demek, bul aradan köşip, kobeyip ketken özine qas adamdardan da qutulıvdi jön tapqan. Oylap-oylap, aqırında, astanasın Ürgeniş şaharına köşiruvdi üygardı. "Jeyhun dariyasının jağasında, Sultan-Uvayz-Dag qamalınan jetpis şaqırımday tömen turatın Üzboy arnası arqılı jüzip otırıp, Hiyvas¹ tenizine jetuvge boladı. Bul tenizge şıguvımız — Türkimen, Daşti Qıpşaq, Hiyva ölkelerin uvısımızğa qısıp ustavımız ğoy. Ortada bir kezde Edil, Don, Dnepr boyınan köşip kelgen qaraqalpaqtar bar. Qay jağıma qarasam da, köz aldımında özime bağıniştı elder turadı.

3700 Al tili de, dini de bir qaraqalpaqtardı öz Ordama qosa saluv qiyınğa túspeydi. Künşığıs pen ondı-soldı jağın — Mavrennahr jeri, soltüstik batısın — Moğolstan, onımen şektesip jatqan tağı Daşti Qıpşaq... Tek Moğolstan ölkesin özine bağındırsan, bolğanı. Kök Orda handığı batısı — Edil, Qara teniz, ontüstigi — Hiyvas, İyran, Auvğan, soltüstigi — Tara, Oral oypatı, şığısı — Ündistan, Qıtay memleketine deyin sözilğan ulı handıqqa aynaladı. Munday jerdi Eskendir Zülharnayın, Âtiyl, Şıngışhan, Aqsaq Temirden böten eşkim biylep körgen joq. Besinşi ulı han bop men biyleymin, jalğanda budan artıq jeter arman bar ma?

3715 Bul opasız dünyede bari de bir küngidey bolmaydı, baylığın da, baqıtın da ötedi de ketedi... Tek atağın ğana öşpeydi. Al osınşama jerdi, eldi biylesen, senin atağın urpaqtan-urpaqqa ketedi. Bükil alemdi topan suv qaptar kün tuvsa, Nuh payğambarday adamzatqa ölmes atın qaladı. Özin ölsen de, tariyhta esimin ölmese, odan artıq qanday möngi tirşilik bar? Budan asıp, tiri pende ne istey aladı?"

¹ Hiyvas tenizi — Kaspiy tenizinin atı.

Bul hannın orındalması qiyalı. Demek, Ürgenişti aluvdı arman etken Âbilqayır Daştı
3720 Qıpşaqtın ontüstik qümayttı jağın qiyğaştay jürüp, bir aptadan keyin Otırdın soltüstik
 tusınan ötetin Seyhun dariyanın qamıs, jiyde, qarağaştı jağasına kelip jetti. Qümırsqaday
 bıjınağan qalın qol, belderi bosansığan attarın tınıqtırmaq bop, birjetiğe qostarın tikti. Han
 oynısa, bular tınığıp bolğanşa, askerğe azıq-tülükke on mındağan qoydı aydap, sondarınan
 köşe qonıp kele jatqan köp qaraşa auvıldarı da jetpek-ti. Al qosın kelip, qostarın tikken
3725 Seyhun dariyanın túsı örkeş-örkeş asauv sürgilt tolqındarı jüdirıqtay tastardı janqa qürli
 körmey, jülüp ala janeletin dolı edi. Eki jağı birdey tüyeli adam körinbeytin qalın qamıs,
 anaquvray. Bulardan ari, kiyğizdey bop tutasıp ketken, tapal boylı toranğıl men jiyde
 ağaşı. İşi tolğan san türli an, qüs. Anda-sanda bükil Dariya boyın titiretken jolbarıstın
 aqırğan aşuvlı üni estiledi. Söytkenşe, "baq" ete qalğan aqbökennin dauvsı şığadı.

3730 Âbilqayır askeri osı arada birjeti bolmaq. Attın belin köterğennen keyin, arğı betke ötppek.
 Seyhun sekildi dolı tasqınnan ötuv onay şaruva emes.

Şıngışhan zamanında munday özennen ötuvdin basqajolı bolğan. Ârbir mongol jauvıñgeri
 erinin basına baylap alğan ögiz terisin dastarqan sekildi döngeletip oyıp, şetinen qıl şılıbır
 ötkizetin tesik isteytin. Bar kiyim- keşegin, keyde tipti qaruv-jarağın da, osı terinin
3735 ortasına salıp, şetindegi tesiklerden ötkizilgen şılıbırmen auvzın burıp baylaytın. Osılay
 qoldan jasalğan, suvda batpaytın teri qapşıqtı at quyırığına baylaytın. Özi atının jalınan
 ustap, qatarlasajüzedi. Ne attı bos qoya berip, algi qapşıqtın üstine otıradı. Orhon, Onon,
 Keruvlen, Eniysey, Ertis sekildi ağısı qattı mol suvdın jağasında ösken mongol jılqıları,
 tolqını ekpindi qanday özender bolsa da, arğı betke alıp şığadı. Dal osılay, olar bir kezde
3740 Jeyhun, Seyhun, Jayıq, Edilderden de ötken. Al Qıpşaqtardın tasili bötendi. Olarjılqıların
 özennen bos jüzgizetin. Ağıs jağına küştilerin salatın da, olardıñ ıq jağımen tay-qulındarın
 toğıtatın. Özderi qamıstan, ne taldan sal toqıp, sonımen ötetin. Tek keybir öjet jigitteri
 ğana ürgen qos qarındı baylağan jipterdi qoltıqtarının astınan ötkizip, arqasına kiyimi men
 qaruv-jarağın tanıp, jüzip arğı betke şığadı. Al, Seyhun, Jeyhuvn jağasının jauvıngerleri
3745 köbine kepken asqabaqtardı baylap jüzip ötedi.

Jigitteri bir kün dem alğannan keyin, Âbilqayır qamıs şauvıp, sal dayındauvğa buyırdı. Özi
 nökerlerimen askeri qos tikken jerden örerek barıp, an auvlamaq boldı. Han anğa şıqqan
 jer Seyhunnın oypattauv sagası bolatın. Dariyajazğıtürimği tasığan kezde, osı aradağı ken
 alqaptı alıp, qaytadan esesine túsken şağında, oydım-oydım qarasuvlar qaldıratın. Tım

3750 quvanşılıq jıldarı bul arağa sonauv Qazıgürt tauvınan jaylauvğa köşip kelgen auvıldar, tartılıp qalğan qarasuvlardın balşıqtarınan qılaş-qılaş mekrelaqa balıqtardı qazıp alatin.

Auvıldar jaylauvga kelmegen jıldarı bul aranı büğı men maral jaylaydı. Köl araları jazıq dala, kök şalğın. Seyhun jağası qalın qamıs, tügasqan jiyde ağaşı. Büğı men maralğa budan artıq qanday qonıs kerek?

3755 Âbilqayır osı arağa şatırların tikti de, qasına kerneyşi-dabilşı eki-üş jıgiti men ejelgi serigi Bahtiyar-bahadurdı ertip, jan-jaqtarın şolıp keluvge şıqtı. Astında jol-janekey er salınbay, tın, jetekte kelgen Tarlankök auvızdığımın alısadı. Özgelerdin de mingenderi qosayaqtay jüyrikter. Âytse de, olardı attarı qamıs qulaqtarın qiyğaştap, jiti basqanmen de, Tarlanköktey emes, auvızdığımın alısıp kele jatqan joq. Sira, Seyhunnın laylı suvı men

3760 şıgır aralasqan sürgilt betegeleri jer-suv talğaygın saygülikterge taqa jaylı tiymegen tarizdi.

Han tobi angimelese jürüp, bir jazıq dalağa şıqtı. Kenet Tarlankök osqırına, tanauvı deldiyip, qulağın tige qaldı. Bular "ne boldı" dep, jan-jaqtarına qarap ta ülgergen joq, dal aldarınan şanıraq müyizderin arqalarına sulata jatqızıp, kögal şöptin üstimen bauvırlay uşqan qüstar terizdi, üzın ayaqtarın kösilte jazıp, tenbil jündi bir top arqar zuvılday öte berdi... Ülken-kışisi aralas. Şabıstarına köz ilespeydi, nağız bir seldirley aqqan sağım-sındı.

"Bular bizden ürikti me?" — dep han oylanıp ta ülgermedi, kenet arqardı sonınan şübalana quvğan bir üya qasqırdı kördi. Qamıstı jerdin nağız qara qılışqtarı, qulınjal arlandarı. Toptanbay, sozıla şapqanmen, araları jiyi ketip baradı. Han tobi bulardı şöptin qalındığan birden köre almağan eken, arqarlardı ökşelep, jetuvge jaqın. Sira, qasqırlar özderinin ejelgi adetterine salıp, kezektesip quvğan boluvı kerek, qarqındarına qarağanda, mına kökjaldar töteden qosılğan törizdi, aytpese jazıq jerdin jel ere almas qüdiretti jüyrikteri — arqarları bularğa şandarın da korsetpese kerek-ti.

3775 Han tobi şıdap tura almadı, elegizgen jüyrikterinin tizginin bosatıp jiberip, soyıldarın inğaylap, ayqay sap, qasqırlardı sonınan tura şaptı. TarlanKök ezge attardan birden suvırılıp sala berdi. Köp keşikpey, han serikterinen ozğınday şıgıp, qarasın üzdi.

Âbilqayır jas kezinde urıstarğa tikeley qatısıp kelse de, altın taqtın qızığın körgen sayın, ajaldan qorqa tüsken. Jiyırma besten asısımen-aq, han urısqa qatısuvdı qoyğan. Talastın tağdırı şeşiletin qan may- danğa ol özinin batırları men askerin aydap salatın. Tek jauv

3780

jenilgen kezde ğana, jenis quvanışın qarsı aluvğa, jurt aldına şığatın. Özi tikeley urısqa qatıspaytındığınan, han köpten beri soyl, nayzanı jümsauvdı umıtqan. Bıraq özin andığan jauvdın köptiginen seskenip, Ordada jürgeninde narkeskenin, atqa qonğanda, sadağın tastamaytın. Bul eki qaruvdı jümsauvda asa şeberlenip alğan. Äsirese jaq tartuvğa

3785 kelgende, jebesin quralaydın közine däl qadaytın mergen. Mine, osı qasıyeti qazır de özine ülken järdem berdi. Tobılğılı, quvraylı, bozanı belden keletin jazıq dala... Aldarında kogildir toğaylı Seyhun dariya... Ondı-soldı qamıstı şalışıq kolder... Aspan aynaday aşıq, şanqay tıs. Alısta, kogildir belesterdin üstinde tek buvaldır sağım oynaydı. Sağım-sındı ağıp kele jatqan arqarlar. Olarğa endi-endi jetemiz dep, auvızdarın ırsiyta aşıp, sekire samğağan kilen qara qılşıq arlan qasqırlar.

3790

Tarlankök, ene-mine degenşe, qasqırlar tobına jetip qaldı. Âbilqayır endi olarmen janasa şauvıp keledi. Esil-dertteri aldarındağı arqarlar bop, äbden közderi qantalap, qızıp alğan qasqırlar, ıq jaqtarımen janasa, jüz qadamday jerde şauvıp kele jatqan salt attını anğarar emes. Tek at dübiri qulağına anıq jetkende ğana, sonğı Kökjal Âbilqayır jaqqajalt burıldı.

3795

Bıraq del osı sätte at üstinen tartıp qalğan han jebesinin bolat üşı däl jürek tısınan kep qadaldı. Qasqır qınsılay barıp, sılıq etip, bir büyirine qaray qılay ketti. Âbilqayır oğan burılıp ta qarağan joq, endi ekinşi qaeqırdın tısına jete berip, onı da omaqata qılattı. Osılay zamatta üş qasqırdı sülattı. Aldında äli de eki-üş kökjal bar. Bıraq hannın qoramsağında jalğız jebe qaldı. Ol endi sonğı arqarğa tayavkele jatqan, biyiktigi

3800

tayınşaday, kökjal arlandı tısirmek boldı. Boyı buvsanıp, qızıp alğan Tarlankök oyqastay tayay bergende, üzengisine şirenip, erinen köterile tısıp, keyin qaray säl qıysaya, "iyä, sät!" dep, qayın sadağın tartıp qaldı. Ökpe tısınan jarım qarıs kirgen jebe öz qayratın körsetti, qasqır ısqınıp bir sekirdi de, domalap-domalap barıp sülap tüsti. Aldınğısının qalay qılağanın körgen sonğı ekeuvi, ıq jaqtarında kenet payda bolğan qauvipti salt attını

3805

anğarıp, jalt burılıp, jelge qaray saldı. Âbilqayır olarğa burılğan joq, şanıraq müyiz arqarlardı en bolmasa bireuvin alıp qalayın dep, at qarqının bäsendetpey, sadağın iyığına ilip jiberip, belindeği jartı qılaş kök qırış aldaspanın suvırıp aldı.

3810

Bıraq däl osı kezde januvarlar jübın jazbağan qalpında, jarday bolıp tutasıp turğan qamıstı japıra qıyratıp, arasına kirip, joq boldı. Han qamıstı janay şauvıp, Tarlankögin äzer degende barıp toqtattı. Bıraq däl osı sätte Tarlankök üreylene şığırıp jiberip, kökke şapşıydı. Atının üstinen jerge qulay jazdap, jalına jabısa qalğan Âbilqayırın körgeni — qarsı aldında, on bes qadamday jerde, qan-josa etip, kül-talqanın şığarğan büğının etinin janında özine qaray şöge tısıp jatqan, esik pen tördey, tarğıl jündi jolbarıs boldı. Közi

tasırayıp, mürtü jıbrılap, şabar aldındağı adetine salıp, üzın quyrığımen jerdi bulandata
3815 üradı.

Tarlankök arındap kep, aldınğı ayağın jerge tiygize bergende, jolbarıs ta atıldı.
 Âbilqayırdın bar qolınan kelgeni jalanaş aldaspanımen basın qorğay berdi. Bıraq appaq
 ülpe bauvırın jaza atılğan jolbarıs Âbilqayırğa qanjar tisterin sala almadı, kenet gürs etip
3820 jerge qüladı. Közin aşıp alğan hannın körgeni, bağanağı kökjal qasqırdın ökpesine özi
 qadağan jaq oğınday, alıp jolbarıstın dal jürek túsınan kirgen sadaq jebesı boldı.
 Jolbarıstın qür dir-dir etip, qozğala almay jatqanına qarağanda, jebe ar jağınan bir-aq
 şıqqan tarızdı. Bunı sadaq oğının berjağında şoşayğan eki qarıstay sabı körsetip tür. Alıp
 jolbarıstı jalğız oqpenjayratuv üşin alıp küş kerek. Bul kimnin qolınan keledi?

Âbilqayır endi sadaq atılğan jaqqa qaradı. Jaqında "osı Seyhun boyında Sayan batır
3825 bastağan bir top alaman jigitter payda boptı, isteytinderi bekdalardı malın talauv,
 asirese, Kök Ordağa öşiguvli",— dep estigen.

Âbilqayır jiyde qoynauvınan şıqqan kök sauvıttı, müzday bop qaruv-jaraq asınğan, jüzge
 tarta kilen jas jigitterdi kördi. Aldarında üş kürennin bireuvine mingen batır Sayan,
 janında ekinşi kürenge mingen özinin tuvğan qızı Gülbahram-Patşayım...

Han jolbarıs körgennen beter, ne isterin bilmey, sasıp qaldı. Sayannın qolındağı sadaqtın
3830 jebesiz ekenin körip, özin qutqarğan qas batır osı ekenin bildi. Endi birjolata abırjıdı.
 "Handı ajaldan alıp qalğan jas batırğa alğıs aytıp basın iyyuv kerek pe, alde özi ölim
 jazasına büyrğan, rüqsadız qızın qatın qılğan qas jauvına jalanaş qılışın jarqıldata, qarsı
 şabuvı kerek pe?"

Han osılay şeşim taba almay abırjıp turğanında, qızı Gülbahram sadağın alıp, qoramsaqtan
 qozı jauvrın jebeni akesine qaray kezey bastadı. Âbilqayırdın jüregi dir ete qaldı. Özine
 şapqalı jatqan jolbarısqa, en bolmasa betin qorgay, jalanaş aldaspanın qarsı köteruvge
 jarasa, bü jolı öytuvge de küşi jetpedi. Bükil denesine qorğasın qüyğanday, qozğala
 almadı. Janının tattiligi de, duniyenin qımbattılığı da, anğa sauvıt kiyip şıqpağanı da —

bari osı közdi aşıp-jümğanday mezette, jüregin uvdıy aşıtıp ökindire, sanasında jarq etti
3840 de, kenet söne qaldı. Şınğıs tuqımının meyirimsiz keletini özine malim, közin jüma berdi.
 Bıraq jüregine kök qurış süyir üştı jebe qadalmadı. Azdan keyin janınan ötip barajatqan at
 dübiri men Gülbahramnın dauvsın esti di.

— Beker qölimdı ustap qaldın,— dedi qızı akesinin túsınan ögip barajatıp. — Eger, biz
3845 qolına tússek, birden basımızdı alar edi.

Oğan qonırqay dauvıs javap berdi.

— Öz ökesin özi öltirgen ayelmen, qanşajaqsı körsem de, bir tösektejata almas edim.

— Onda özin öltiruvın kerek edi.

— Âkesin öltirgen adamdı qanday ayel şın könilimen erim deydi?

— Âriyne ğoy,— qızı kürsindi,— sadağımdı tartuvğa menin de datim barmas edi... Tek
3850 ıza...— sözdin arjağı estilmedi.

Âbilqayır azdan keyin közin aşıp, jan-jağına qaradı. Bıraq eşkimdi körmedi. Alamandar
 on jaqtağı qalın qarağaş arasına kirip ketipti. Kenet Âbilqayırğa habar bergen kerney üni
 şıqtı. Jorıq dabılına üyrenen Tarlankök arqıray kisinep qoya berdi. Köp keşikpey serikteri
3855 de jetti. Ölip jatqan jolbarıs pen jolay jayrap qalğan qasqırlardı körgen Bahtiyar-bahadur
 men nökerleri han erligin madaqtay janeldi. Bıraq oğan Âbilqayır lam-miyım dep til
 qatpadı, qabağı tüksiyip, sazardı da qaldı. Ol qazır alay-tüley ökinişte edi. "Otız jıl han
 bolsam da, osı mezgilge deyin özime kerek adamdı tanday bilmeymin. Âlgi jigıtpen ğoy
 til tapsam, askerime qanday qolbaşşı bolar edi. Sonday adamdarmen ğana alemdi
3860 bağındıra alasın! Qap! Qap!"

Han batırlıǵının kuvasi etip, nökerleri jolbarıs pen arlan qasqırlardı terisin soyıp alıp,
 aldarına bökterip, keyin qayttı. Âbilqayırdı ali ün joq, sol qabağın qars japqan qalpında.
 Tek nökerleri hannın jenisti ekenin küni burın bar ölemge dabırlata bildirip, sırnay-
 kerneylerin barıldata tartıp keledi. Şatırlarına tayağandarında ğana, Âbilqayır qasındağı
3865 Bahtiyar-bahadurğa:

— Eger men joq jerde batır Sayan men menin qızım Gülbahram-Patşayım qoldarına tüse
 qalsa,— dedi özgelerge estirtpey,— menin qızımın basın alındar. Al batır Sayandı sıy-
 qurmet korsetip, bosatıp jiberinder.

— Qüp, taqsır!

3870 Bahtiyar, bahadur osı bir bolmaşı sözden hannın nege ündemey kele jatqanın uqtı.
 Jolbarıstı batır Sayan öltirdi-auv dep joramaldadı. "Base, jolbarıs jüreginen suvırılğan jebe
 han jebesine uqsamaytın edi-auv". Batır jigittin tek jolbarıstı ğana öltirmey, handı da

ajaldan alıp qalğanına şek keltirmedi. "Âytpese kekşil Âbilqayır onı qolğa түsse, bosatıp jiber, demese kerek edi". Osının barın sezse de, Bahtiyar-bahadur tis jarıp eştene demedi.

3875 Hannın konilin kötereyin degendey ol, quyırığı men bas terisi jerge süyretilip, bir nökerdin erinin aldına bokterilip kele jatqan jolbarıs terisin körsetip:

— Qanday ülken jolbarıs,— dedi sal ezuv tartıp külimsirep,— eger qarsı şapqan kezinde qolınız dirildep ketip, sadaqtı tarta almay qalsanız ğoy, jarıp tastauvı kamil edi. Bir ajaldan batırlılığınız qutqardı. Bul ajaldan aman qalğanınızğa zor quvanıştımin. Siz körinbey

3880 ketkennen-aq, "Aqsarbas!" sadaqanı aytuvmen boldım.

Qarsı şapqan jolbarısqa oq keuvdesinen, ne basınan, ayteuvir qarsı jağınan tiyer edi, al ölgen jolbarıstın jebe ökpe túsınan qadalğan-dı. "Qarsı şapqan jolbarıstın" degen sözinen Bahtiyar-bahadurdın jolbarısğı munın özi öltirmegenin sezip qalğanın han birden uqtı. Biraq mındağan jauvingerlerdin jenisin öz jenişi sanap adettengen han, "jolbarıstı batır

3885 Sayan öltirdi",— deuvge auvzı barmadı. Âyde de bahadurdın sözün tusingendigin bildire, ol qaytadan:

— Eger batır Sayan qolğa түsse, bosatıp jiberinder,— dedi.

— Qüp taqsır. Al ekinşi martebe qolğa түsse şe?

— Onda basın alındar.

3890 Bahtiyar-bahadur ezuv tarttı da qoydı. Batır Sayannın handı jolbarıs- gan qutarğanına endi ol tipti kümandanbadı. "Ajaldan aman alıp qalğanı üşin, han da onı bir ret ölimmen qutqaruvın borış sanaydı. Al ekinşi ret qolğa түsse... İstegen jaqsılığı üşin qastıq. Jaqsılıq ta, jamandıq ta sauvidağa túsken, şirkin, quv zaman!"

Degenmen, alaman jigitterden seskengen Âbilqayır budan bılay qaray bul manğa anğa

3895 şıqpadı. Bir apta ötkennen keyin, mındağan salmen sauvsalamat Seyhun dariyasının ontüstik jağasına jüzip şıqtı. Suv kiyimderin keptirip, tınığıp jatqandarında, üş kün burın osı aradan Janibek pen Kereyge qosılamız dep, Andiyjan manayındağı qazaq ruvlarının ötip ketkenin estidi. Han qaşqan eldin sonınan türe quvıp, qırıp tastauvğa askerine atqa qonuvğa buyırıp berdi. Âskeri öbigerlenip, dayındalıp jatqanda, Samarqanttı alğan

3900 Müqamet-Jökinin sıylıqqa jibergen koşi jetti. (Âtten, ne kerek, Âbuvseyit Qorasannan qaytqan son, böten amirlerdin küşimen öz tağın qaytadan Jökiden tartıp aldı).

Jüz qızıl narğa Samarqantın bar qazınasın arttırıp jiberğendey Müqamet-Jöki. Al bul keruvende jüz narğa tiyelgen altın ıdıs, parşa, manat, şağiy, düriya, qamqa, Samarqant kilemlerinen de qımbat, Âbilqayırğa arnalğan erekşe qazına bar bolıp şıqtı. Ol —

3905 Âbuvseyittin ülken böybişesinen tuvğan Ğiybadat-Sultan-Begim edi. Qos anarı jana pisip kele jatqan almaday qap-qattı, ülken qaraqat közderi qolğa tüsken quralaydın közindey jauvdırağan, jana qız bolıp qalıptasıp kele jatqan, süngaq boyılı jas suluvdın mısı jendi. Âbilqayır qaşqan eldin koşın şabuvdı ertenge qaldırdı. Sol küni tünde, kumis bağanalı Kök jibek şatırdın işinde, ali tüğırınan taya qoymağan köri Kökjal, on üş jasar uvıljığan aq

3910 totının appaq gosinen şoli qana toyattandı. Keşeden beri Ğiybadat-Sultan-Begimdi körgennen, bükil denesin biylep ketken qızuvın basa almağan Âbilqayır, endi könili bir sayabırlap, qalın qolına köteriluvte buyırdı.

Bıraq, jiberilgen ertolelerden qaşqan köş tünde Seyhun dariyadan keyin, Qaratalğa qaray otip ketkenin estidi. Keşeği saldardı suvğa ağızıp jibergen han, qaytadan birjeti sal toqtıtp,

3915 keyin şegingenşe, qıruvar el mekenderine jetip, bekinip alatının tüsindi. "Ürgenişke tuvımdı tigip, abden küşeyip alıp, Moğoletandı şapsam, örjerge bir köşip jürgen qazaqtın qanğığan ruvları qayda keter deysin!",— dep oylap, Âbilqayır betin qaytadan Jeyhun dariyasının jağasına burdı.

Bir tünnin qızığına han Ordasının bolaşağın ayırbastağan qatesin ol bujolı anğarmadı. Tek

3920 jiyırma jıl ötkennen keyin, bul qatenin auvırtpalığın balaları köterdi. Öytkeni osı qalın köşti Kökşe tenizge quyatın Qaratal özenine bastap barajatqan — qazaq elinin bolaşaq ulı hanı, Janibektin balası, Qasım sultan edi. Âbilqayırğa bir tünde tüsetinjenis, artınan barıp, onın balalarına otız jıldıq küyreuvge aynaldı.

Han qalın qolımen qumayttı, sorlı, sürgilt dalanı basıp, üş künnen keyin, Jeyhun dariyanın

3925 sol jaq jağasına jetti. Endi osı dariyanın boyımen joğarı qaray jürip otırıp, Ürgeniştin tüsınan şıqtı. Burın, otızğa tolmay turğan şağında, ol qan-josa qırğınnan keyin, eki aptanın işinde Ürgenişti alğan-dı. Şaharğa Kök Ordanın kökşil jibek tuvın tikken. Orda-Bazardan han Ordasın müldem köşiruvdi ol kezde oylağanjoq edi.

Sol künnen bastap Âbilqayır tağı şığıs patşalarının en küştilerinin birine aynaldı.

3930 Ürgeniştin jazıq dalasında altın aylı, kök kumbezdi meşit saldırdı. Stambul, Pekiyn, Riym, Maskeuvden şeberler aldırıp, aq tasgardan, küydiren qızıl kirpişterden han sarayların turğızğan. Âytse de, jatjerdı uzaq qonıs ete almağan. Al qazir Ürgenişti qapelimde qolğa

tüsirip, müldem basıp qaluvğa küşi jetpedi. Endi, amal joq, atının basın keyin büruvğa tuvra keldi. Bujolı Âbilqayırdın közdegen eski qonısı — Sığanaq boldı...

3935 Âbilqayırdın sırtı bütün, işi tütün edi. Bet kelbeti de qara kürendenip ketken. Janibek pen Kereydin jane olarğa ergen ruvlardın işine qan qatqanına, aşuv, arazdıqtın onayşılıqpen tarqay qoymaytınına anıq közi jetkenimen, olar özinen büytip at quyırığın kesisip, mülde bölünip keter dep oylamağan. Bölingen künde de, adımı ken bolmas, qayta oralar degen. Büytip, atadan balağa miyras qalar jauvlıqqa şıdamas, aytuvge batıldarı barmas, dep **3940** könilinjübatqan. Endi mine... Olar birjolata, oralmay, kelmeske ketken eken...

Jorıq kezinde azdap basılğan ıza, Sığanaqqa kelgennen keyin qayta örşidi. Tuvın tıgısımın, Âbilqayırdı şıday almadı.

— Bas askerbası qayda? — dedi Âbilqayırdı, üy tola otırğan batır, sultandarğa süzile qarap.

Qol quvsırıp, sırttan kirgen jasauvıl sol enkeygen bette şeginşektep, şıǵıp ketti. Sırtta bir **3945** qültekinin auvzınan ekinşi qültekinin auvzına köşken "Âskerbası Bahtiyar sultandı aldiyar taqsır şaqırıp jatır",— degen dauvis birte-birte alsirep, öldeqayda, köşe quvalay, üzap barıp, mülde öşti.

Köp üzamay-aq, han sarayına qıran qabaq, nar deneli, apay tös, orta jastan asqan, bas askerbası Bahtiyar sultan kelip kirdi. Jaqsılıq habarmen şaqırılmağanın bilip edi, bıraq **3950** amirşisinin qanın işine tarta, sürlanıp alğan türin körgende, köp sumdıqtı basınan keşken jüregi zırq ete tüsti. Degenmen sır bermedi, hannın onjağınan köp orın aldı.

— Bahtiyar bahadur! — dedi Âbilqayırdı. — Kün nürınan jaratılğan qasiyetti babam, sayıpqıran Şıngışhandı auvızğa almay-aq qoyayın. Bükil Daştı Qıpşaqtı biylegen Joşının tusında eldin bir bölige hannan bezip, güp qazıǵımın köterile köşuv degen boluvşı ma edi?

3955 — Joq, aldiyar,— dedi askerbası.

— Al, sol Joşının atının tüyaǵı tiygen jerge men de tegis biylik jürgizdim. Joşı akesi Şıngıstın arqasında jetip edi ğoy ol biylikke. Döşti Qıpşaqtı dürildetip, qaytadan el qatarına qosqanda, men tek küşime, öz aqlıma ğana süyengem...

— İya, aldiyar, qiyağa tek qıran bürkit qana jete aladı, — dedi akki askerbası, munday **3960** satte han iyesinin maqtan süyetinin esine alıp.

— Bıraq qıranğa da serik kerek,— dedi Âbilqayır. — Joşı babamız janına kimdi erterin bilgen... — Sol sebepten dejenilmey kelgen... Al men...— han aytayın degen sözün bügip qaldı,— sonın arqası boluvı kerek, qaramağımday elimnin tenjartısınan ayrıldım...

3965 Âbilqayır aşuvğa buvlıǵıp, demigip, söyley almay qaldı. Bahtiyar sultanda da ün joq, ordanın işinde şıbının ızını estilerdey, auvir tınıştıq ornadı. Aqırı ünsizdikti Âbilqayırın özi buzdı.

— Hannın amirinen bas tartıp, Moğolstanğa qaşqan qaraşılardıñ jazası qanday bolmaq?

— Ölim... — dedi Bahtiyar, dauvsın qattı şıǵaruvğa qorıqqanday, kübir etip.

Sol-aq eken, Ordada turǵan jurt birauvızdan duv ete tüsti.

3970 — Ölim, aldiyar.

— Ölimnen basqa kesim bolmauvğa tiyis.

— Ölim.

Aytarın aytıp qalǵanmen, beri de öz sözderinen özderi qorıqqanday, jamıray barıp, qalt tındı.

3975 — Ükimderine razımın, iygi jaqsılar — dedi Âbilqayır zorlanajımıyıp. — Onı orındauv azderine jükteledi. Qolda bar asker tügel, erten tannan qalmaq, osı Ordanın tübinen tabǵılsın. Jauvdın qorǵanın qırıp, qalǵanın qulaq kesti qül etip, öz dengeyime bas ürǵızbasam, Âbilqayır atım qurısın!

3980 Qanşa aşuvlansa da, dauvıs kötermeytin Âbilqayırın münşama eren söyleuvinin sebebi ızadan ekenin jurt birden üqtı. Qarsılasıp eşkim til qatpadı.

3985 Buyırıqtı beruv onay da, onın orındaluvı qiyın. Munı Âbilqayır jaqsı biletin. Âsirese, bü jolı. Söytse de, teuvekel dep oylaǵan. Eger qarauvında qalǵan eldin bas köterer, qaruv ustar er-azamattarı tübimen qoparıla attansa, ali ornalasıp bolmaǵan Kerey men Janibek küşin talqan etip şauvıp, el-jurtın şuvlatıp, aldına sap, malşa aydap qaytuv oǵan mümkün-aq köringen.

Bekter men batırlar, "iygi jaqsılar" Ordadan şıǵısımın-aq, arqaysısı oz qarauvındaǵı ruvlarına şapqan. Eldin elendep otırǵan uvaǵı, bir künnin işinde asker jiyip aluv ebden

mümkün is edi. Basqanı bılay qoyğanda, han Ordasının tonireginde otırğan, Âbilqayıırğa abden berilgen, senimdi degen sarbazdın özi qanşama.

3990 Bas askerbası Bahtiyar habarşı, şapqınşılardı attandırıp bolısimen, osı ez qarauvındağı sarbazdardı jorıqqa qamdauvğa kirispek boldı.

— Ürgenişten qaytqalı jambastarın sarğayıp az jatqan joqsındar,— dedi ol, Ordağa enşen "jaqsılardı" teginnen-tegin jiynalmağanın andap, aldebir sumdıqtı kütip top-top bop, üdireyisip turğan sarbazdarğa kelgen boyda. — Qılıştarın da qınabında jatıp qalıp, tot basuvğa aynalğan şıǵar. Quday tileuvlerindi berdi. Oljağa da qarıq bolarsındar.

3995 — Uva, pali! — dedi bir jas sarbaz ırjalaqtap. Qınabınan qılışın suvıra túsip, jötkirinip qoydı. Âytkenmen, qalğanjurt, bul qúsap, alaqaılap ketkenjoq. Sözdin artın tosıp tür.

— Bul jolǵı jauv — bası pioqtı qalmaq ta, jılmaǵay júzdi şürşit te emes. Alınuvı onay jauv. El bolıp, basın qosa almay jatqan, algi Kerey men Janibektin qaşqındarı. Al qaşqan jauvğa qatın er...

4000 — Oy-doy!

Âskerbası köp işinen künk ete túsken dauvıstı qulaǵı şalıp qalsa da, qür donaybat jasauvmen boldı.

— Qaşqan jauvğa qatın er,— dedi ol sözın qaytalap, jan-jaǵına köz gastap. Kane, batır bolsan, şıǵıp körşi degendey, askerine tüksiye qarap, biraz turdı. Bıraq, bul jolı tiri jan qıbir etpegen son, sözın qaytajalǵastırdı. — Al sender sayıpqıran erler emessinder me?! Tentek Janibek pen aqılınan adasa bastağan Kereydi at quyırǵına baylap, al olarğa erip, hanımızdın qasıyetti Ordasınan bezgen jalanayaqtardı qoyday manıratıp, qozıday şuvlatıp, aydap keluv — sender üşin tük emes.

4010 — Sayıpqırandıq qoldan kelse! — bul mana alǵaş ün şıǵarğan kisi edi. Jası otız bes-qırıqtardağı kök köz sarı jigit Orısbay bolatın. — Şaruvadan bosay alsamjaqsı ğoy...

— Mende sıltauvratar eşqanday şaruva joq, Bıraq... bul saparğa qiynama- sanız... — Bul sözdi aytqan betinde qılış tanbası bar, eluvler şamasındağı kari jauvınger Qoqış degen edi. Bar ömirin Âbilqayıır esiginde ötkizgen kedey tölengit...

4015 Sol-aq eken, künkil-sünkil köbeyip ketti.

— Şaruvajayı qiyın ğoy, jorıqtan qajıp qayttıq...

— Mal bar, bala-şağa bar...

— Uvaqıttın özinin tar bop turğanın körmeymisiz...

4020 — Toqtat, önipen şuvılda! — Âskerbası aqırıp jiberdi. — Burın soğıs körmep pe edinder? Jorıq körmep pe edinder? Sonda üde şaruvam qaldı, qatınım qaldı dep, qaysın aytuvşı edin?! Âlde el şetinde şubırıp köşip jürgen az ğana tobırdan qorqamısındar? Atağa tartpay tuvğan önşen suv jürek!

4025 — Taqsır,— dedi Orısbay iyıgın qomdanıp, alğa şığınqırıp.— Âriyne, bilip, sezip otırsız, şaruva degenimiz tilge tiyek qana. Şınımdı ay dam, men jazıqsızdan-jazıqsız öz bauvırlarıma qarsı qılış köterip, adam aldında bir, quday aldında eki, künakar bolğım kelmeydi. Onsız da tögilgen qan az emes. Darejen kem demesen, men de ata men anadan tuvğan ülmin. Eşkimnin de basıbaylı qulı emespin. Öz erkim özimde. Bul jorıqqa bara almaymın.

— Qiynamanız, mırza.

4030 — Taqsır-auv, el betine qalay qaraymız...

— Han men sultandarjanjaldastı dep, eki ortada şaruva nege qırıluvı kerek...

— Özara javlasuvdın qanşa qajeti bar...

Jurt dabırlasıp, dürligisip ketti.

4035 — Ây, Qoqış, ay, Takejan, ay, Küygenbay,— dedi askerbası, qaraşı halıqtın mına rayın andağan son, Âbilqayırdın basıbaylı tölengitterinin atın arnayı atap. — Han iyemnin bauvırında ösken küşik emes pe edinder, damın aqtamay, qudaydı umıtqandarın qalay?!

Top işinen bireuvdin kenkildep külgen dauvsı estildi. Bıraq tölengitterdin köbi ne aytarın bilmey tosılıp qalğan edi, köp atınan Qoqış söz aldı.

4040 — Dam aqtaytınday, eşkimnin haqısın jegen jan emen,— dedi ol askerbasığa tuvra qarauvğa qaymıqqanday, közimen jer şüqip. — Bıraq han büyırsa, qay jorıqqa bolmasın, baram. Âytkenmen, taqsır, süyrep qosqan tazı tülki almaydı deuvşı edi, qür qara köbeydin demeseniz, qan tögüvge ar-ojdanım şıdamas.

— Öñşen ez! Senderjauv tüsirmek tügil, özderin oljağa ketersinder! — dedi küyip ketken askerbası buvlığa.

4045 Budan ari küş körsetuvge Bahtiyar sultan bara almadı. Âsker deni köşken elmen tilektes ekenin sezgendikten, ne aytarın bilmey turıp qaldı.

Keşke qaray ar taraptan habarşılar da jete bastadı. Elegizip otırğan el han jarlığın quvanışpen qarsı almaptı. Tipti, keybir ruvlar han iyem bizdin Janibekke ermey, öz qarauvında qalğanımızğa nege şükirşilik aytpaydı desipti. Al endi birtalayı iygilikti is üşin
4050 han ölimgelijümsasa da barar edik, Bıraq büjölğısı qıyanat, öz bauvırlarımızben soğısuvğa atalarımızdın aruvağınan qorqamız, degen korinedi. Jarlıqqa moyın üsınğandar az edi. Osının natiyjesinde Âbilqayırjasağı hannın oz oylağanınan eki-üş ese kem bop şıqtı. Bul jıynalğanjurttı özının qanşalıq senimdi ekeni kümandı.

Aqırı han, üstinejan adamdı kirgizbey, koz şırımın almay, dam tatpay, aq ordanın işinde
4055 bir kün, bir tün boyı ersili-qarsılı sendelipjürgen de qoyğan. Âbilqayır büjölı, şıntuvaytqa kelgende, el tağdırın han men sultandar emes, halıqtın özi şeşetinın üqtı. Qazır Daştı Qıpşaqtı qalın Buqarası özinen opa şegip, qazaqtın jeke handığın quramız degen ruvlar jağına müldem şıgıp ketkenine şek keltirmedi. Endi ol Janibek pen Kereylerdi handıq qurmay turğanında basıp aluv üşinjorıqqa attanuvjaylı oyınan bas targtı. Öytpeke şarası
4060 da joq-tı. Jaralı arıstan siyaqtı ızalı han işi qazanday qaynaganmen, küresuvge darmeni joq, istin aqırın kütıp, anısın anduvğa köştı.

EKİNŞİ BÖLİM

4065 I

Ulı Şıngışhannın ekinşi balası Jağataydın besinşi buvını, Muhamed hannın şöberesi, ataqtı Uvays hannan tuvğan, Moğolstannın qazirgi hanı İysan-Buğı bugün öte qapalı edi.

Jayşılıqta bir qarağannan könilin köterip jiberetin Almalıqtın jasıl tokken bauv-baqşası da, Alatauvdın bult qonğan qaharlı biyikteri de, köşede qız külkisindey ünemi sınığırıp ağıp
4070 jatqan arıqtardın kümis sıldırı da, bugünjüdeuvjanııyjübata almağan.

Ol kezdegi mol suvlu Altın Emel özeninen Jalayırjigitteri jaz boyı qümjuvıp, hanğa tartuv etip alıp kelgenjartı qapşıq üsaq altın da, tipti bunun könilin aşpağan. Jigitterdin ıqlasın ayaqsız tastağısı kelmey, beseuvine birdey sol Altın Emel boyınan arqaysısına bir tepe¹ basıbaylı jer berilsin dep buyırıq alğan da, öz qolımen iyıqtarına zerli şapan jauvıp, 4075 qaytadan törgi bölmesine kirip ketken. Ârqaysısı bir tepe altın juvatın jerge iye bolıp, kenet bayıp qalğanjigitterdin quvanıştı ketip barajatqanın terezeden korip, sol ezuv tartıp, külgen. Bıraq, kenet qaytadan qabağı tüyile qalğan. Keşegi estigen habarı qaytadan, qoynına bireuv suvıqjılan salıpjibergendey, boyun titirkente túsken.

Han kenesi jiyılğanşa janın qoyarğa jer tappağan. Sosın, eki jüz eluv jıl burın Jağatay 4080 babası meken etken, bir kezde Üysin, Jalayır, Üygır diyqandarı salğan, bıraq qazır qulap bitken köne Almalıqtın eski jurıtına barğan. Bul eski jurıt İysan-Büğüğa qımbat dünüye edi. Osı eski jurtta ol alğaşqı ret mahabbattın ne ekenin bildi, osı eski jurtta ol akesi Uvays hannın qalay qan tökkenin kördi.

Âkesi Uvays sultannın alğaşqı jigit kezinde bulardın ulısı Jeyhun dariyasının on jağında 4085 bolatın. Dariyanın sol jağında at şaptırımdayjerde Aqsaq Temir vaqıtında salınğan Qanğıt ruvının diyhası — Manğıt, odan ari bir kündikjerde Ürgeniş şaharı jatqan. Al Jeyhunnın onjağı— sürgıl tobeli, tekjuvsan men bayalış qana ösetin, tüyirşik tastı üşı-qiyırı joq dala, Qaraqalpaq tüsı — Sultan Uvaystın ulısı edi. Kök Orda men osı Jağatay urpağının menşikti jerin ekige bolıp, ekpini Seyhunnan eki ese küşti, sürgilt tolqının üyirilte 4090 bulqınğan, adamnın bir qarağannan qaraday zöresi üşatın, mol suvlu Jeyhun ağatın. Osı Jeyhun dariyanın künbatıs jağasında biyiktigi qırıq, qalındığı on qulaştay sürgilt topıraqtı şımnan quyğan bekinis bar. Bekinistin işinde sürgilt kirpişten qalağan birneşe ken saraylar salınğan. Mine, osı bekinis, sonınan Sultan-Uvays-Dağ dep atalğanjer, Uvays sultannın atameken qonısı bolatın.

İysan-Büğının balalıq shağı osı jerde ötti. Âkesi Uzaq jıl Moğolstan askerin basqarıp, 4095 basınan san jorıqtı ötkizip, aqırında özinin qastarın jenip, aq kiygizge köterilip, han bolgan. Sodan keyin barıp İysan-Buğı Moğolstannın astanası, bauv-baqşalı Almalıq şaharın kördi. Jeyhunnın jağasındağı jan-jağın biyik bekinispen qorşağan, aydalada japadan-jalğız turğan sultan Ordasında ösken jas balağa, bul şahar bir keremet saltanattı 4100 bop elestedı. Qalanın jasıl bağında sınısğan alma, örik, almürt, jüzim... Köşesine şıqsa,

¹ 'Könejer ölşeuv mölşeri — bir tepede eki şarşı şaqınmday

diyqan aspaptarın, jauvınger qaruv-jarağın, qız-kelinşekter alqa-jüzigin, bilezikterin soğıp jatqan şeberl erdin kök qürış tösti qulaştay kep ürğan balğalarının şanqılınan qulaq tünadı.

4105 Alğaşqı ret ol osı qalada namaz oquvğa kök kümbezdi meşitke kirdi. Osı qalada ol alğaşqı ret kapirler şoqınatın, nasraniy dinindegi kelimsekte salğan şirkeuvdi kördi. Sol bir ğajayıp balalıq şağındağı körinister ali künge deyin köz aldınan ketpeytin. Âkesi Uvays han öte dinşil edi. Bir küni ol tanğı namazın oqıp boldı da, öli şırt üyqıdajatqan, erjete bastağan balaları — Júnıs pen İysan-Buğını oyattı. Özimen birge ertip jürdi. Sondarında nökerleri. Köp keşikpey bular köne Almalıqqa keldi. Tisi güsip opırayğan kari adamnın auvzı tarızdi, kelisimsiz kilen qulapjatqan şım üyler, zavvlim ülken kirpiş qoralar...

4110 Osı jan şoşırılıq küyregen qalanın ortasında, tek basında sarı jezden kres ornatqan jasıl kümbezdi, manerlep salğan ağaş üy körinedi. Üydin janında bauv-baqşa. Baqşa tolı kilen iyşan, qoja, aq saldeli, kök seldeli molda, mazin, köriy, müriytter. Han kelisimen, ortada turğan minbege aq saldeli molda şıqtı. Tanertengi salqınnan abden müzdap qalğan eki bala endi algi minbenin janındağı dardı kördi. Dar qasında eki qolı artına baylanğan, şaşı ösip ketken, aq saqalı бүkil keuvdesin japqan, üstinde tizesine tüsetin aq kenep koylegi bar,

4115 kelisti bireuv tür. Sırt pişini, tür kelbeti müsılmanğa üqsamaydı. Atjaqtı, kök közdi, aq sarı adam.

Minbege şıqqan ölgı molda eki qolınjoğarı köterip, Uvays hanğa qarap:

— İslam dininin qorğanı, ulı martebeli Uvays han, sizdin mübarak qolı- nız qoyılıp, altın

4120 möriniz basılğan adiletti jarlığınızdı orındauvğa ruqsat etiniz! — degen.

Han basın iyzege:

— Ruqsat!

Qızıl şıraylı molda endi qolı baylauvlı kisige qarağan:

— Muhammed payğambardın ümbeti, ulı Moğolstannın ul-qızın öz dinine ötkizip,

4125 tozaqqa tüsirmek areketimen şirkeuv ustap, künakar bolğanın üşin, Süleymen payğambarday adiletti, Ğaziret Ğaliyday aybarlı, ulı martebeli Uvays han, allatağalanın kapir pendesi Daniyel, seni darğa asıp öltiruv jazasına buyırdı. Ajal aldında qanday ötinişin bar?

Uzın saqaldı, duvdar şaştı adam basın şayqağan.

4130 — Dini basqa pusırmandardan eş ötinişim joq. Dinim üşin qurban boluvğa barın!
Tezirek darlarına tarta berinder!

Molda hanğa qarağan. Han basın tağı iyzegeñ. Qolı baylauvlı adamnıñ janındağı eki jendetke molda:

4135 — Allatağalanın jazmışı osılay. Qudaydın şoqındı qulı Daniyeldi darğa asındar! —
degen.

Eki jendet qolı baylauvlı adamnıñ moynına qıl arqandı ilmeşektep tüyip, ekinşi üşin özderine qaray tarta bastağan. Saqaldı adam sereye, joğarı köterile bergeñ. Tek darı belañaşın túsına tayağanda ğana bir ret jülqına túsıp, eki qolın salbırata, basın birjağına qıysaytıp, tına qalğan. Eki jendet arqannın qoldağı basın jerdegi qazıqqa aparıp baylağan.

4140 Âlgi molda qaytadan Uvays hanğa qarağan:

— Ulı martebeli taqsır han, ğiybarattı jerimizde toqsanjıl boyı azazildin oşağı bop kelgen mına şirkeuvdin kül-talqanın şıǵaruvğa ruqsat etiniz! — dedi.

Han tağı da basın iyzep, "ruqsat" — degen iyşarat körsetken.

4145 Bilekterin sıbanğan qoja, molda, mözin, kariy, müriytter "tfa, tfa, pale- ket!" — dep, qıl arqandı şirkeuvdin biyik basındağı kresine baylap, bari jabıla tartıp, jerge jülıp túsirgen. Sodan keyin ülkendigi tay qazanday mıs qonırauvın jerge qūlatqan. Eki biye sauvımday uvaqıtqa jetkizbey, bir şege şaşpay, Alatauvdın arşasınan qiyıstırıp, jonıp salğan şağın, saltanattı şirkeuvdi kül-talqan etken. Süniyet dinin berik ustağan, Arabstannan, İyrannan kelgen qoja, muvftiy, iyşandardın keuv-keuvimen, kilen qızba afendi, müriyt, şeyhter
4150 şirkeuvdi birjolata jermen-jeksen etip, joq qılğan.

İysan-Büğığa Bunın bari oyınşıq bop köringen. Tek bertin kele, özi han tağının isine aralasa bastağanda ğana, Viyzantiya epiyskopı Djavaniy Mariynolliy, Florendiyadan Jetisuv men Gobiy qumı arqılı Hanbalıqqa¹ barajatıp, bul şirkeuvdi Almalıqta 1340 jılı saldırğanın bilgen. Uvays hannan burıñğı Almalıqtın handarı men hakimderi, buzıla
4155 bastağan şahardağı eşkimge keregi joq şirkeuvdin bar-joğına könil bölmegeñ. Riym papasının müsılman jerine jibergeñ tınşı-diniy adamdarı şirkeuvdin munday jağdayın astırtın paydalanıp jürgeñ. Talay müsılmandardı nasraniy dinine kirgizip alğan. Tek öte

¹ Hanbalıq-Osı küñgi Pekin

dinşil Uvays han ğana Jağatay tağına otırğannan keyin, bul Şirkeuvdi müsılman dinindegi adamdardı aqjolınan adastırmasın dep, birjolata qurtuvğajarlıq bergen.

4160 İysan-Buğı bul küngi körğen körinisenin jas janın demiktirip, küyzelmegen. Qart adam Daniyeldin ajalı da, jasıl kümbezdi ademi Şirkeuvdin qıyrauvı da könilinde balendey iz tastamağan. Bıraq bul jalğanda umıtpas aserdi oğan basqajağday qaldırğan.

Er jetip kele jatqan han balaları, qıyrağan Şirkeuv turğan jerdegi tamaşa bauv-baqşağa kelip, san türlü oyınğa beriletin. Bir küni osınday jağdayda İysan-Buğı jasıl emen tübine süyegi jerlengen Daniyeldin tömpeşik ziyratının basında buvlığa jılap otırğan qız balanı kördi. Üstine qara kiygen, qolında bir Şoq gulu bar, Şaması on eki-on üş jasar. "Bul ne qılğan qız? Qaydan keldi?" İysan-Buğı tayay tüsti.

Dal osı kezde qız bala da ornınan türegeldi. İysan-Buğı belindegi qan-jarın Şap berip, ustay aldı. "Joq, bul adam emes, perinin qızı! Munday adam balası jaratıluvı mümkün emes!" Rasında da, qız han balasının jayşılıqta körıp jürgen qızdarına tipti üqsamaytın edi. Ülken kögildir kezi ğunıp jatqan Kekşe teniz suvınday kökpenbek, aqsarı jüzdi, qır mürin, süngaq boylı. İysan-Buğını tan qaldırğan asirese Şaşı boldı. Ol munday Şaşı jaratılğalı körğen emee. Jerge Şubatılıp jatqan qos bürımı, nağız bir töbesinen etegine deyin tolqındala togilgen qızıl altın tarizdi...

4175 Joq, İysan-Buğı munday qızğılt Şaşı eş uvaqıtta da körğen joq. Munday Şaş adamzatqa bituvi mümkün emes. Munday Şaş tek suv perilerinde boladı dep estiytın. "Özi de suv perisindey suluv eken. Sira, meni, siyqırlap aluvğa suv astınan Şıqqan ğoy. Pismiylla! Pismiylla! Men bunımen til qatısuvğa tiyisti emespin. Eger tildessem, bitkenim... Joq, joq, eger mağan tayaytın bolsa, qanjarımdı jiberuvim kerek... Bul suv perisinin qızın özime juvıtpauvım kerek... Astapıralla, astapıralla!"

4180 Bıraq qızdın özi de tayamadı. Ol İysan-Buğının betine azaptı pişinmen jasqana qaradı. Közi küzdin bulınğır kündeıy tumandı jasqa tolı.

— Ğafuv etiniz, han oğlı, jolınızdan kezdesip qalğanıma! — dedi ol basın iyip,— bul ara sizdin oynaytınjeriniz emes edi...

4185 "Base ayttım ğoy, bul perinin qızı dep, aytpese menin han balası ekenimdi qaydan biledi? Pismiylla! Pismiylla!.." Âyde de qızğa javap bermeuv mümkün emes edi. Eger adam aydalada kele jatıp, jol üstinde jaynap jatqan gauvhar tastı körse, bir burılmay kete alar

ma, qız da osı ğajayıp gauvhar tastın dal özi bolatın. İysan-Buğı oğan til qatpay qala almadı.

4190 — Tayama! — dedi ol dauvsı dirildep.— Özin kimsin? Adamsın ba? Jınsın ba?

Qız İysan-Büğının şoşıp qalğanın endi sezdi. Ol münaya ezuv tarttı.

— Qorıqpa, adamın,— dedi ol. Süydedi de, ananın qanjarınan qolın almay turğanın anğarıp, tağı da münaya ezuv tarttı,— Âken akemdi öltirip edi, endi sen meni öltirmeksin be? Jazıgım ne? — Qız aqırın kürsindi. — Bul küni jazıqqa qaraytın zaman ba? Meyli, öltirgin kelse, öltire ber...

4195 "Base, bılırgı darğa asılğan kapir de osı qız sekildi kök köz, aqsarı edi ğoy. Köp bolsa, qızı şıǵar"... Bıraq ali senbey turğan İysan-Büğı:

— Rasımen adamsın ba? — dedi ali de qanjarınan qolın almay. — Onda "ollagiy, biyllagiy, Muhammedtin ümbetimin, jalğan aydam, qudaytağala kari soqsın",— deşi.

4200 Qız sal jımiydi.

— Ras aytam, adam balasımın. Eger otirik aydam, quday-tağala köri soqsın. Al Muhammed payǵambardın ümbetimin dey almaymın, men nasraniy dininin ümbetimin.

— Ol ne? Kapirsın be?

— Senderşe kapir... Bizderşe en adilette dinnin qulımız...

4205 "Jın-peri bolmağanına mın da bir şükir. Al kapirliğindi tastap, müsılman dinine auvısuvin taqa qiyın bolmas... Onı sonınan körermiz..."

İysan-Buğı qız sözine sendi. Senbeske amal joq edi. Öytkeni qızdın kapirlik künasın suluvlıǵı jenip ketken. Onın jın-peri emestigin bilip, quvanğan balajigit Dal qazir özin osı kapir qızı üşin tozaq otına küyuvge dayın tarızdi sezindi. İysan-Buğı tek bar bolğanı pismiylla, pismiylla dep qızğa tayay berdi...

4210 Qız şınında da bılırgı darğa asılğan şaldın qızı bolıp şıqtı. Âkesi ölgen kezde, Muhammed payǵambardın dinin tastap, İysa payǵambardın dinine köşken bir üyğır diyqanı Bunı üyine jasırıp, tiri alıp qalıptı. Qazir sol üyğır üyinde turadı eken. Florensiyağa baratın keruvendi kütıp jürgen korinedi. Âkesinin ziyratına gul qoyuvğa kelgeninde, İysan-Büğığa kezdesip qalıptı.

4215

Eki jas birin-biri şuv dep kezdeskeninen unattı. Balalıq möldir sezim birte-birte lauvlağan jalınday, jürekterin balqıtqan alğaşqı mahabbatqa aynaldı. Birin-biri köre almasa, tıra almaytınday küyge jetti. Bıraq kişkentayınan kündes ösken tuvğan ağası Jünıs, inisinin oyındı tastap, tez özgergen minezinen seziktenip, andıp jürip, bulardın qupiyasın aştı. Tek aşıp qoymadı, akesine barıp: "Balan kapirdin qızın alayın dep jür",— dep şağıstırdı. Özi ölse, tağına Qıpşaq ayelinen tuvğan ülken balası Jünıstan göri, şeşesi Moğol handarının qızı, İysan-Büğının otıratının tileytin Uvays han şoşıp ketti. "Eger İysan-Buğı kapirden qatın alar bolsa, tübi nasraniy dinine bir büyirinin tartpasın kim biledi? Müsılman dinindegi adamdarğa da qıyanat etuvi mümkün ğoy.

4225 Jağatay¹ tağının quruvı da osındaydan bastaluvı iqtıymal. Âyel jürgen jerde — qaşan da bolsa qauvip jüredi. Şıngıs babamızdın törtinşi ulı Tölenin üş balası birdey — Qıtaydı basqarğan Qübilay, İyran men Egiypetti alğan Qülağuv, aqırında, Qaraqurımdağı ülken Ordanın hanı Mönke — Arğın ruvınan ayel alğanınan ne şıqtı? Köp isterdi jasırın osı ayelderi basqardı. Qübilay Arğın qızı Jauvhar hanımın aytqanın eki etpedi, tipti Qıtay memleketinin köp isterine de Arğındar qatınastı.

4230 Qülağuv Arğın ayelinin aytqanın orındap, qaramağındağı бүkil qara teniz manındağı elge bas basqaq etip Arğın batırdı otırğızdı. Al sol Arğın basqaq bir kezdegi Jağatay ulısına Jetisuv arqlı jürgizilgen Batıs pen Şığstın ulı jolın özinşe bürmaq boldı. Qara teniz ben Azov tenizinin jağasındağı qalalardın Künşığısqa baratın sauvida keruvenderin ol endi Döşti Qıpşaq jerin qaq jarıp, Aral teniz dalası arqlı ötkizuvge kiristi. Joldın bulay özgeruvi Şığıs pen Batıstın keruven sarayı bop turğan Almalıqqa qanşa ziyan keltirdi.

4240 Al, Mönke han özi Qaraqurımda otırsa da, Qıtay men Uyğır qızına üylendi. Aqılğöylerinin köbin Qıtay, Uyğırlardan aldı. Osının bari ulı Şıngışhan urpaqtarının öz tilin, öz handığın joğaltuvğa az sebep bolğan joq. Joq, joq aqımaq balannın süyeri — öz tilegindegi qatın bolmasa, onın ziyanı az tiymeydi. Sondıqtan da İysan-Buğı jaqsı körgen nasraniy qızı tiri qaluvğa tiyisti emes. Ol öluvi kerek".

Han uvadesinde turğan. Jazıǵı joq, uvıljıǵan jas suluvdı Ordanın eki nökeri İysan-Büğının köz aldında bauvızdağan. Bul oqiyğa İysan-Büğının jüregine bitpes jara salğan. Ol özinin süygen adamının köz aldında qalay ajal tapqanın körgennen keyin, jas janı endi

¹ Jağataydı qazaqtar Şağatay dep te ataydı.

4245 ayauvşılıqtı müldem ümıgıp, tiri pendege raqımsız, tasbauvır bolvip alğan. Sonınan alğaşqı mahabbatının öşin talay qas-jauvınan qaytarğan.

Osı öştin en alğaşqı qurbanı akesi bir, şeşesi basqa, özinin ağası Jünıs edi. İysan-Büğı algi oqiyğadan jeti jıl keyin, akesi Uvaystvin ornına, Moğolstan tağına otırğan küni, ağası Jünıstvi ustavğa amir berdi. Ondağı oyı tek "tübi osı menimen handıqqa talasadı" degen 4250 qauvip qana emes, bayağı kapir qızdan ayırtqan öşin aluvı da edi. "Tasta tamır, handa bauvırjoq" degen mine, osınay keletin. Bıraq Jünıs qolğa túspey, qaşıp ketedi.

İysan-Buğı özi han bolğannan keyin, osı kapir qızdın ölgen jerine qülpitaz ornatqızıp, eskertkiş qoydırğan. Âldeqalay qayğırsa, ne jol taba almay qiynalsa, han ünemi osı arağa keletin. Süygen adamının sol küngi köz aldında bauvızdalğan suvretin elestetip, söytip 4255 bosay bastağan konilin qaytadan qatuvlandıratın. Han jolının meyrimsiz jol ekenin esine túsirip, tolquvın toqtatatın.

Sonğı kezde Moğolstan şekaralarının tınıştığı tim buzıla bastağandı. Osıdan bir apta burın jetken habarğa qarağanda, Qaşqar, Qұлja qalalarına Qıtaydın köp askeri şabuıl jasamaq törizdi. Üysin Arqalıq batırdın jibergen şapqınşısının jetkizuvi boyınşa, şabuılğa şıqpaq 4260 Qıtay askeri tim köp körinedi. Eger han tağınanjördem kelmese, Qaşqar, Qırğız sıpayları uzaq urısqa tötep bere almaydı, depti jiyeni, Qaşqar hanı Setöli.

Sonday-aq Qara Ertis boyındağı Nayman, Kereylerden de, arğı jaqtarındağı oyrattar qazaq jerine attanbaq bolıp jatır degen, habar jetken. Oyrattar jenil jauv emes, onın üstine qoltığına suv Bürkip, olardı qutırtıp otırğan tağı da sol qıtay bogdahandarı. Qıtay Qıtay 4265 bolğalı, osıdan mın jarım jıl burın ötken Qoşan patşalığı kezinde de Orta Aziyağa, qala berdi, osı küngi Moğolstan jerine köz tiguvmen kelgen. Bıraq osı küngi Orta Aziya, Auvğanstan, Künşığıs Daştı Qıpşaq jane İyrannın şığıs jagın jaylağan Jüzşi, Üysin, Saq, Qıpşaq, Basmalı, Uyğır tarizdi köşpeli elderdin biriguvinen, sonınan Ündi, Auvğan, İyran halıqtarının bas qosuvınan guvğan ulı qauvım Qıtaydın ıqpalına túspek tügil, öz ıqpalın 4270 jürgizgen.

Buvdda dini osı jerdegi Qoşan patşalığınan Qıtay, Japon, Koreyağa tarağan. Bıraq qümırsqaday qaptap ösken Qıtay halqı sol kezdin özinde-aq öz jerine sıymay barajatqan son, bogdahandarı köne qıtay qabırğasınan şığıp, alsin-alsin jan-jaqtağı elge auvız sala bergen. Âsirese, olardı közdegeni Kökşe tenizge deyin osı küngi Jetisuv bolğan. Jerin

4275 Qorğağan Üysin, Duvlat, Jalayır, Basmalı¹, Uyğırjurtı men Qıtay bogdahandarı arasında san türli urıs, qan tögis ayqastar ötken Qara Ertis, Qülja, Qaşqar boylarında Qıtay askeri talay jenilgen...

Demek, budan olar sabaq almağan, qarapayım halqının ölümün şıbın ölimi qürli körmeytin qıtay bogdahandarı key kezde öz şekarasınan ötip, Kökşe tenizge deyin jetken. Bıraq 4280 aybındı Saq, Qıpşaq attı askerleri olardı özderinin "Qıtay qabırğasına" qayta quvıp tıqqan. Soğan qaramay, mine, tağı Moğolstan jerine şabuvıl jasamaq. Âriyne, Qıtay şabuvılı üyrenşikti auvruv. Ol basınan ürılıp, tayaq jep, abden akki bolğan jılqı tarizdi, qanşa köptigin mes tütüp, qoqan-loqı körsetkenmen de, Jonğar qaqqasınan beri ötuvgе batılı barmaydı. Jonğar qaqqasına kelip, şöldirlep, azan-qazan bolıp jatqandarında, ber jağınan 4285 biz dejetemiz...

Kilen attı qazaq, soylğa qarısı kele almaytın önşenjayav Qıtay askerin qaytadan öz jerine quvıp tığadı. Bul olarğa da, bizge de üyrenşikti ödet. Sondıqtan da balen ğasırdan beri Qıtay bogdahandarı bizdinjerimizge, en bolmasa, bir qalasın turğıza almay kelejatqanjoq pa? Âriyne, bunın bari küşi jetpegendikten. Âytpese qazaqtı ayayın dep otırgan Qıtay 4290 bogdahandarı joq. Qasqırğa bata almağan buralqı, üregen, sabalaq maylıyaqtar tarizdi, qür baybalamımen qorqıtpaq. "Qülja, Qaşqarğa attanamız dep, küni burın dabıl qağıp, mazanı almaq..."

"Rasımen, bu jolı da olardiki qür baybalam ba? Joq, bu jolı qür qorqıtuv emes tarizdi... Moğolstannın bir küşsiz, qamsız kezın dal basıp otır. Moğolstannın şıǵıs jağın biyleytin 4295 Moğol handarı men soltüstik jağın basqaratın Jağatay urpaqtarının arasındağı özara alauvızdıqtın asa bir qattı şiyelenisken uvaqıtında bas salmaq. El basqaratın handar arasında birlikjoq kezde, sırtağıjauv adettegisinen anağürlım qauvipti..."

Âytse de İysan-Büğının qütin qaşırıp turğan bul jayt emes. Basqa.

Aqsaq Temir urpağı men Jağatay ulısının handarı, babaları ölgennen beri, jan ayaspas qas. 4300 Bul qastıq, asirese, Samarqant tağına Âbuvseyit otırğannan keyin küşeye túsken. Kök Orda hanının jardemimen taqqa otırğanın Âbuvseyit tez umıtqan. Endi ol özin-azi bir ulı sayıpqıran patşa sanap, jan-jağına alabürtıp qaray bastağan. Moğolstan jerine de köz jiberip, bir-eki ret Türkistan ölkesinin ontüstik jağına da bas suğıp körgen, bıraq soğıs

¹ 'Basmalı- keyde Basım eli dep ataladı.

isine şeber, Uvays pen İysan-Buğı han onın degenine bola qoymağan. Bul jağday
4305 Samarqant amirşisin Jağatay urpağına tipti öşıktire tüsken.

Jağatay, Moğol handarimen küresetin böten jolın taba almağan Âbuvseyit, aqırında Uvays
han balaların birin-birine aydap salmaq bolğan. Ol İyrandajürgen Jünis sultandı şaqırğan.
Keşe osı Âbuvseyit Ordasınan İysan-Büğüğa jasırın kisi kelgen. Osı qupiya adamnın
aytuvına qarağanda, Âbuvseyit Jünis sultaña köp qol beriptimis. Jünis sultan köp
4310 keşikpey Yassı, Savran, Sığanaq qalalarınan beri qaray, Şuv, Talas özenderin quvalay
otırıp, Almalıqqa attanbaqşı-mıs.

Jayşılıqta "el şetinejauv tiygeli jatır" deytin habarlardan ayılın dajiyımaytın İysan-Buğı bü
joli şoşıp qalğan. Öytpeke amalı joq. Eline sırttan kelerjauvdın qauvpi bir bölek te, oz
işinen şıqqanjauvdın qauvpi basqaşa. Sırttan kelerjauvğajurtındı qarsı qoyuvğa, uran sap
4315 halqındı biriktiruvge boladı. Al oz işinnen şıqqanjauv, ol halqınnınjauvı emes, tağınnın
jauvı. Mundayda "otanım, elim!" dep uran saluv da qıyın. Jünis sultannın Âbuvseyit
askerimen İysan-Büğüğa qarsı şığuvı, akesinin tağı üşin küresuvi Jağatay urpaqtarın ekige
boluv edi. Al jalğanda üyinnen ort şıqqannan asarjamandıqjoq. Ört şığatını tağı belgili.

İysan-Büğının mazasın alğan osı oylar edi. Ol bugün qumsağattın üşinşi auvdarılıuvına han
4320 kenesin şaqırğan. Sol han kenesi jıynalğanşa, janın qoyarğa jer tappadı. Nokerlerin ertip,
kone Almalıqqa bardı. Altın Emelden akelingen qüm altındı uvıstap biraz otırdı. Bıraq
konil tumanı birde-bir selt etpegen. Tünğanjelimdey, jan sezimine jabısıp alıp, turğan da
qoyğan. Jayşılıqta altın korse, raqattanıp qalatın konili, bujoli İysan-Büğını şoşıta bergen.
Budan öz basına töngen qaterdin qanşalıq qauvipti ekenin tüsingen.

Batuv urpaqtarı Altın Orda tağınan ayırılğannan beri, qazaq ruvları Jağatay handarına
4325 dostıq iltiyfat korsetiıy baqqan. Bul eki jağdaydan tuvğan.

Biri Jağatay, Moğol handarına qazaqtın Üysin, Jalayır, Nayman, Kerey, Qanlı sekildi bastı
ruvlarimen tize qosıp, ünemi Qıtay, Oyrat sekildi körşilerin tonauvdı maqsat etken sırt
jauvmen köbirek alısuvğa tuvra kelgen. Bul qazaq pen Jağatay, Moğol handarının bir
4330 oydan şığuvına sebep bolğan.

Ekinşisi — Jağatay, Moğol handarı da, qazaq ruvları tarızdı, köbinese köşpeli ömir
sürgen. Mal qamı keydejer qamına aynalıp, amalsız birlesuvlerine majbür etken.

Al Aqsaq Temir men Kök Orda handarının basqajurtqa üstemdikterin jürgizuv areketteri, özderine qorqınış tuvdıratın elderden emes, özderi qorqıta alatın elderdi jauvlap aluvdan
4335 bastalğan. Osı eki jaqtın ortaқ qurbanı, en aldımın, Daştı Qıpşaq bolğan. Aqsaq Temir de özinin Altın Ordağa qarsı jorıǵında, en aldımın, jolay qazaqtın alǵaşqı hanı Alaşanın balaları Mamet pen Samettin ulıstarın şapqan, özderin öltirgen.

Bertin kele, qız alıp, qız berisip ketken Aqsaq Temir urpaqtarı men Daştı Qıpşaq hanı Âbilqayırdın sayasatı ekeuv ara birigip, qatar turǵan Moǵolstandı şabuv bolğan. Qasınnıń
4340 dosı — o da qasın. Qazaqtın köp ruvları Moǵol, Jaǵatay ulıstarı jaǵına şıǵıp ketkendikten, bul ruvlar Âbilqayırdın handıǵı men Samarqant amirligine qas sanalatın. Reti kelse, olardı el etip biriktirmey, baǵınıştı jaǵdayda ustav üşin, alsın-alsın, şabuvdı sayasat etken.

Osı sayasat, asirese sonǵı kezde, Âbilqayırdın men onıń küyeuv balası — Samarqanttıń amiri Âbuvseyittin kezinde örşiy tüsken. Bul mezgilde Moǵolstan men Daştı Qıpşaqtıń
4345 ortasındaǵı bükil Türkistan öلكesi Âbilqayırdın qolında turǵan. Moǵolstanǵa janı qas Âbuvseyit Âbilqayırdın arqasında osı öلكenin Yassı, Savran, Sayram, Sıǵanaq sekildi mediynelerine arqa süyeuvge tolıq mümkinşilik alǵandı.

Onıń üstine, Âbuvseyit Jaǵatay Ordasınń işine suvıq qolın böten jolmen de kirgizuvdi oylaǵan. Júnıs sultannıń farsı ayelinen tuvǵan qızı Sultan-Niygar-Begimdi balası Omar-Şeyh mırzaǵa alıp bermektin. Mında taǵı sayasat bar. İysan-Büǵınń ornına özinin tuvǵan qudası, Júnıs sultandı otırǵızuv üşin, ariyne, Âbuvseyit askerin ayamaydı. Júnıstın küşeyuvi jane onıń Âbuvseyit jaǵında boluvı — Samarqant amirinin aybarınń ulǵaya tüsuvine köp jardem. Sonǵı kezderi Âbuvseyittin Âbilqayırdan alıstavı Aqsaq Temir urpaǵı men Jaǵatay tuqımdarınń tize qosa bastauvınan şıqqan. Semizdikti tek qoy
4355 köteredi. Atası Aqsaq Temirdin auvır tajinin salmaǵın urpaǵı Âbuvseyit kötere almayjür.

Joq, olay emes. Âbilqayırdın Samarqant amirligi qulaq sala berse, tübi, Aqsaq Temir handıǵınan dım da qalmaydı. Bunı Âbuvseyit jaqsı biledi. Osıdan barıp ol jantalasadı. Uvays hannın balası Júnıspen birigip, Moǵolstandı alıp, tübi Âbilqayırdın qarsı Temuvrlan handıǵın küşeytpek. Al özge sultandarga ne kerek? Olar tek "Ûr-riyt soq, soq! Ûr-riyt soq, soq!" Âbilqayırdın men Âbuvseyit sekildi eki azban qoşqar süzisse eken, deydi. Tek sonda ǵana Moǵolstandı alıp, küşeymek tüǵıl, öz handıqtarın saqtap qaluvları da bulardıń ekitalay bolar edi, dep oylaydı mıqtı bitkennin bari- bari.
4360

Moğolstan! Bir kezde qanday küşti taypa edi! Batısındağı Toqay-Temir urpağı Astrahan handarına, künşığısındağı — Qıtay bogdahandarına, soltüstigindegi — Oyrat qontayşılıarına, ontüstigindegi — Aqsaq Temir men Saybannın qandı balaq amir, sultandarına boy bermey kelgen. Al qazir şe? Qazir de jaralı jolbarıstay bir şabatın küşi bar. Bırağ sol küşi Uzaqqa jeter me? Ay, jetuvi ekitalay. Onı jaralağan sırtqı jauvları emes,

1 2

işki jauvları. Jete men Qarbanas handarının ömir-baqiy bitpes özara talası. Moğolstandı işinen jegi qurttay jep, olsiretip kelejatqan osı birik- pestik.

İysan-Buğı tağı oyğa şomdı.

Munday jağdayda özinin Moğolstanğa han boluvı onayğa tüsti me? Eki köz birin-biri şüqımas üşin, allatağala ortasına mürin jaratıptı. Al budan otız jıl burın, bir mın tört jüz jıyırma segizinşi jılı, akeleri, ataqtı Uvays han ölip, artında qalğan ağayındı eki jigit Júnıs pen İysan-Buğı Moğolstan tağına talasar kün tuva jazdağanında, kim araşa turdı? Eşkim de turğan joq. Qayta ağalı-inili sultandardı öşıktiruvmen boldı. Âsirese, Bunı burın Uvays hanğa bağınp kelgen Moğol amirleri istedi. Osı amirlerdin arqasında İysan-Buğı Júnıstan Jağatay handığın tartıp aldı. Bırağ artınan, jastığı ma, mastığı ma, han bolğannan keyin, özin han tağınajetkizgen osı amirlerge qıyanat istey bastadı.

En aldımın bas naiyp³ etip, Türfan qalasınan şıqqan Temir degen uyğır belğiledi. Bul uyğır hanğa jağa bildi de, özgelerdin qaqqanda qanın, soqqanda solın şığardı. Özi qaradan tuva, asirese Moğol amirlerine jaysız tiydi. Qaradan naiyp etken han isine narazı Moğol amirleri, Temirdin qorlığı abden asqan kezde, bir küni tünde jiynalıp kep, onın basın şauvıp, bükil denesin keskip öltirdi. Özderi de endi han qaramağınan şığıp, jan-jaqqa tarap ketti.

Duvlat ruvınan şıqqan amir Mir Karimberdi Moğolstan men Ferğana, Andiyjan şekarasına bekinis salıp, manındağı Mavrennahr diyqandarın şabuvğa kiristi. Qonşı ruvınan şıqqan Mir Haqberdi bek Issıqköl jağasındağı Qoy Soydı degen aralğa bekinis turğızıp, jüzdegen qaraqşı jigitterimen Türkistan men Sayramdı tonauvğa attandı. Moğoldın Şoras pen Barın ruvlarının amirleri tübi bir elden şıqqandarı esine tüsip, Uvays han men akesi İysan-Tayşısı san ayqasqan oyrattardın qontayşısı Amansandjiy jağına auvıp ketti. Qaluvşı, Bulğaşı ruvlarının amirleri Âbilqayır qaramağına, Daşti Qıpşaqqa köşti.

¹ Jete, yağni şete- karakşı degen mağınada. Moğoldardı şağataylıktar osılay atağan.

² Karbanas- Kırık ruvdan jaratılğan degen mağınada, moğoldıktar şağataylıktı osılay atağan.

³ Eski şağatay tili-vazir degen mağınada

Al, moğoldardın en negizgi köp ruvı Qonşının bek, amirleri eş jaqqa ketpegenmen de, Moğolstannın ken dalasında bulınışilik uyımdastırıvmen boldı. Temir naiyptın öliminen şoşıp qalğan İysan-Büğının özi de Almaliqtan qaştı. Bıraq Bunı, bir kezde İysan-Büğının
4395 akesi Uvays hannın küşimen Qaşqardı qolına alğan, Seytali amir İle özeninin jağasındağı Aqqüyn degenjerden tauvıp alıp, Aqsuv qalasına akep, han etti.

Osı bulınuvden bastap Moğolstan bir hanğa bağınuvdan qaldı. Tolıp jatqan amirler, bekter, hakimder bir tayptı memleketti, bıt-şıt qıp, bölip aldı. Tek el şetinejavu kelse ğana, bas qosatın küyge jetti.

İysan-Buğı Aqsuvda abden ornıǵıp alǵannan keyin, köp qol jıynap, hadjiyriy esebi boyınşa seğiz jüz eluv besinşi, jana eseppen, bir mın tört jüz eluv birinşi jılı Taşkent, Yassı, Sayram şaharların şaptı. Ayamay tonap, qaytadan Aqsuvğa qayttı. Aldınǵı jılı ekinşi ret İysan-Buğı tağı Mavrennahrjerine attandı. Bıraq büjoli, javudı öz jerinde kütip alğan, Âbuvseyit jenistik bermedi. İysan-Buğı askerın betpe-bet kelip, urısta toytarıp,
4405 Talas özeninin boyındağı Taraz-Janǵı qalasına deyin quvıp saldı. İysan-Buğı dal osı joli astanasın qaytadan Almaliqqa köşirdi. Ondağısı Qıtay men Jonǵar qauvpinen mediynesı alıstav bolsın degeni edi.

Söytip jürgeninde, qauvip endi kenet ontüstik okpe túsınan tuvdi. Sırt estuvine qarağanda, Mir Karımberdi, Mir Haqberdi amirler Júnıs sultanğa barıp qosılğan tarızdı. Bü da İysan-Büğının qobaljuvın küşeyte tüsti. Öz jağında tapjılmay jiyeni Mir Seytali men Mir Muhamed-Şeyh amirler ğana qaldı. Qısqasın aytqanda, İysan-Buğı endi öz üyinde ört şıqqanın anıq üqtı. Bul qıyındıqtan qutılattın qanday jol bar? Mediynesın qaytadan Aqsuvğa köşiruv kerek pe? Odan ne tabadı? Almaliqqa jeter Júnıs pen Âbuvseyit mırza Aqsuvğa jete almay ma? Âriyne jete aladı. Bıraq Aqsuvda Mir Muhamed-Şeyhpen ar jağındağı, Qaşqardağı jiyeni, Mir Seytali amirler bar emes pe, İysan-Büğının basına şın qauvip tuvsa, bulardın ündemey qalmaytını kimge bolsa da ayan. Sodan seskenip, Júnıs atının basın keyin tartar? O da mümkin.
4415

Bıraq, bir akeden tuvsa da, bir anadan tuvmağan, özi Júnıспен qan maydanda betpe-bet bir kezdespey, küni burın qaşqanı qalay boladı? Júnıs osı Moğolstannan ketkeli, jiyırma jıldın işinde, İysan-Büğıǵa qarısı eki ret qol jiyıp, maydanğa şıqqan. Bıraq ekeuvinde de jenilip, keyin şeğingen. Bul joli da söyter? Ây, oğan senuv qiyın. Büjoli küş Júnıs jağında. Júnıs jağında emey nemene, onı jaqtaiy Daşti Qıpşaqtı aybındı hanı Âbilqayırdın tuvğan küyeuv balası, Júnısqa enjaqın bel quda bolıp, Aqsaq Temirdin altın tağındağı Âbuvseyit
4420

otr. Joq, iştey iriy bastağan Moğolstan oğan dal qazir qarsı tura almaydı. Sonda ne isteuv
4425 kerek? Âlde torğauvıttın qontayşısı Amansandjiydın özinenjardem sürasa ma eken?

İysan-Buğı eki qolın artına ustap, ğulı togılğan, tügi eki eli, jibek, farsının qırmızı qızıl
 kilemin, kök şalğındı basqanday, ayağımen jaypay attap, ersili-qarsılı jüre bastadı. Onın
 "qalmaq qontayşısınınjardem sürasam qayter edi" degen ümitinin de sırı bar edi.

Jağataydın besinşi buvını, Muhamedtin şöberesi Uvays sultan erjetken kezde, Moğolstan
4430 tağında akesi Miröli oğılannın inisi Mir Muhamed otırğandı. Mir Muhamed han men
 Uvays sultannın arası öte naşar boldı.

Uvays sultan özi sekildi kilen ot jürek jigitterdi jiynap alıp, Moğolstannın şetinde,
 Qaşqariyada biraz uvaqıt alamandıq qurıp jürdi de, Türkistanğa kelgen. Bul kezde
 Türkistannın hakimi Aqsaq Temirdin ataqtı seriginin biri, Qıpşaqtan şıqqan Sar-Büğü
4435 amirdin balası, Şayh-Nüriydiyn bolagın. Ol Mir Muhamed hanmen öte araz edi.

Şayh-Nüriydiyn amir Uvays sultandı qüşağın jayıp qarsı aldı. Özini qızı Davvlet-Sultan-
 Saqınajdı qostı. Odan Uvaystın tünğışı Jünis sultan tuvdı. Şayh-Nüriydiyn amir Uvaysqa
 askeriy jardem berip, san martebeli Mir Muhamed hanğa qarsı saldı. Biraq, qanday ayqas
 bolsa da, küşi mol Mir Muhamedjene berdi. Tek osı han öz ajalınan ölgennen keyin barıp,
4440 Uvays, bir mın törtjüzjiyırma besinşi jılı ğana, Moğolstan tağına otırdı. Biraq onın handıq
 omiri öte az boldı. Moğolstan tağın, bar bolğanı, üş-aq jıl biyledi. Qaşqar hanı, Qarahan
 urpağı, Satuvq-Bogranın qolınan maydanda qaza taptı. Biraq osı az ömirinde Uvays han
 köp is istedi. En aldımın, ol müsılman dinindegi eldermen jauvlasuvdı toqtattı. Bar küşin

Qıtay men Oyrat qontayşılarımın küreske jümsadı. Osı kezdegi Oyrat qontayşısı, İysan-
 Tayşımın maydanda san martebe kezdesti. Qıtay bogdahanınan ünemi askeriy jardem alıp
 otırğan İysan-Tayşı oğan jengizbedi. Bir-eki ret tutqın da etti. Biraq Şıngışhannın urpağı
 dep, bosatıp jibere berdi. Uvays sultan en aqırğı martebe Türfan qalasının janındağı urısta
 tağı İysan- Tayşının qolına tüsti. Bul jolı torğauvıt amirşisi onı tekke bosatqısı kelmedi.
 "Eger qarındasın Maqtüm hanımdı mağan ayeldikke bersen, bosa- gam",— dedi. Amal
4450 joq, Maqtüm hanımdı İysan-Tayşığa beruvge tuvra keldi.

Odan oyrattın osı küngi qontayşısı Amansandj tuvdı. Qasqırdın börtirigi, öse kele, enesine
 şabadı. Amansandj İysan-Tayşı sekildi kökjaldan tuvğan arlan bari edi. Ol şeşesinin aq
 sütinen okesinin altın tağın artıq kördi. Sol taqtı küşeytuv jolında "Moğolstandı nağaşı
 jurtım" demedi. Kere qarıs auvzın qazaq ruvlarının qanına toltıra ürttadı. Körşiles

4455 Nayman, Kerey auvıldarına maza beruvdi qoydı. Tek bul ruvlardı oyrattın qıysıq qılışınan qazaqtın qara soyılı men qayıspas erligi, taban tirep qarsı gürar qaysarlığı ğana qutqarıp jürdi.

İysan-Büğının "Amansandjiydan jardem sürasam qaytedi" degeni — sasqan hannın "tübi jiyenim ğoy" degen qür dalbasası edi. Bıraq sasqan hanğajardem basqajaqtan keldi. Han
4460 osılay, ersili-qarsılı, qalın oyda jürgeninde, üyge bas nayıbı, Üysin Qastek kirdi.

— Ulı martebeli taqsır han, han kenesi tegis jıynaldı.

— Mir Seytali amir de keldi me?

— İya, taqsır han, keşe oğan at şaptırılğan.

— Mir Muhamed han şe?

4465 — O da.

Han sörede turğan gauvhar tas ornatılğan altın tajın kiydi de, qolına asıl tastardan bezelgen kumis asasin ustap, kenes sarayına qaray bettedi. Bas nayp Qastek biy men auvız üyde kütip turğan basqa paruvalar¹ ün-tünsiz sonınan ere berdi. Han kenes sarayına kirip kelgende, üydegi amir, sultan, bek, hakimder tegis türegelip, iyilip salem berdi.

4470 — Arsındar ma, bek-zadalar? — dep han esik aldında sal kidirdi.

— Barsız ba, han iyemiz? — dep, üydegiler basın burınğıdan da iye tüsti.

— Qüp kelipsizder, asıl bauvırlar,— dedi han, tördegi öz ornına barajatıp,— otırınızdar.

Han altın zerli barqıtpen bezengen kenes sarayının törgi jağındağı kumis sakige barıp otırdı. Han otırğannan keyin, özge jurt ta darejesine qaray ornalasa bastadı. Üy işi tolğan
4475 aq saldeli, kök şapandı, kök saldeli, aq şapandı sofı, hakim, amir, daruvğalar men kumis, altın kiseli, ken qonış etikti, bulğın tımaqtı, suvsar barikti Duvlat, Üysin, Jalayır, Nayman biylerimen lıq tolı. Jağatay ordasında Maymene, Maysarı dastüri joq. Han jeke otıradı. Odan tömendeuv tek bas naiyp qana ornalasadı, özge jurt özinin şen-şekpenine qaray orın aladı. Aldınğı jağında hanğajaqın, qaşqar, Aqeuv, Türfan, Janğı sekildi ülken ömirликтin
4480 hakimden, olardan sol keyinirekteuv Moğolstan handığının tireği Üysin, Jalayır, Duvlat, Kerey, Nayman, Qanlı törizdi qazaq ruvlarının belgili ruv bastıqtarı, biyleri, batırları,

¹ Parva-köne Türki tili, han sonundağı adamlar

bulardan son barıp, Şolaq, Qorğan, Jarkent tarizdi şet qalalardın akimderi, diniy adamdar, sofi, iyşan, müriytter...

4485 İysan-Buğı birden sözge kiristi. Ol Moğolstannın soltüstiğinen Oyrat, küñşığısınan Qıtay, ontüstiğinen Âbuvseyit pen Jünıs sultannın şabuvılğa şıqpaq bop jatqanın ayta kelip, han kenesinin şeşimine eki jarğı qoydı.

— Birinşi aytarım,— dedi ol,— bükil Moğolstan bop askerjiynap, jauvğa qarsı şığamız ba? Âlde ar hakim, er amir öz qalasın, öz ulısın qorğay ma? Osını şeşinder. Ekinşi aytarım, qazirği jağdayda Moğolstan mediynesin bekinisi naşar Almalıqqa qaldıramız ba, 4490 öldejauv qolı onayjete almas Aqsuv şaharına qayta köşiremez be, sonı şeşinder.

Tüskeli turğan auvırtpalıq iyıqtarınan janşıp jibergendey, üyde otırğandar mıqşıya, jerge qaray qaldı. Barinde de ünjoq. Uvays hannan beri arqaysısı özinejeke otav tigip, bükil Mogolstandı talan-taraj etip, menşiktenip alğan Moğol ömirleri endi qalın oyğa ketti.

4495 Bastarın biriktirip, jauvğa qarsı şığar bolsa, qanday payda-ziyanğa qalarların esepke aldı. Han qoyğan süraqtarğa tikeley javap beruvge arqaysısı öz jağdayın oylap, qiynaldı. Eger bastarı qosılmasa, bükil handıqtarınan ayrılattını bul satte eşqaysının janın küydirer emes. Qazanı basqanın janı başka, barinin de oylağanı öz paydası, öz qamı. Bular, tübi asker jiynalatın bolsa, qaytsem öz ulısımdı, öz qalamdı küşti qalpında saqtaymın, qaytsem kisini az berem, askerge kerek qarjı-qarajattı az töleymin, dep tolganuvda...

4500 "Al öz qalamdı, öz ulısımdı jeke qorğaymın desem, odan qanday ziyan köremin? Jünıs pen Âbuvseyitke qarsılasuvğa küşim jetpey-aq qoysın, Uvaystın qay balasına bağınsam da, mağan baribir emes pe? Mümkün, jauvlaspay-aq Jünıs jağına şığa salğanım tiyimdi bolar?"

4505 Qıtay men Oyrattan balendey qauviptin dal bügingi küni joq ekenin bular dajaqsı bileidi. Öytkeni olarğa qarsı qazaqtın jauvinger ruvları tür. Osı sebepten "ortağ ögizden, onaşa büzauv artıq" dep adettenip qalğan Moğol amirleri ali ün-tünsiz... El qamın oylap, qiynalıp otırğanday, qürjerdı şüqiy beredi. Qaydek handığımızdı jauvdan aman alıp qalamız, dep eşkim münazarağa¹ barar emes.

4510 İysan-Büğı, tübi özderi oralar dep, Moğol amirlerin betterine qoya bergen qatesin endi uqtı. El basqaram degen adamğa, en aldımın, el birligin ustay biluv kerek. El birligi degen uğım sol eldi basqaratın sultan, hakim, amir, biy, batırlar birligi degen uğım. Bunı babası

¹ Münazara-köne Türki tili, Talas, özara şeşim tabuv.

Şıngışhan özinin ataqtı Yasısındajaqsı aytqan. Sol Şıngıstın aqılın neğe almağan? Jiyırma bes jıl han asası qolında turğanda, biriguvge könbegen amirlerdi nege tüyrep-güyrep tastamağan? Endi mine, qiyın kezen tuvıp edi, artına qaray jüzgen şayan törizdi, bireuvi alğa şığatın emes. Munday jurtpen Moğolstandı qalay jauvdan qorğap qalarsın!

4515 Jurt üni juvırda şıqpağan son, Mir Seytali ömir qabağın şıttı.

— Han iyem,— dedi ol sal aşuvlı ünmen tınıştıqtı buzıp,— aytqan söziniz mına pendelerinizge azireyildin gürzisindey qattı tiyip otır. Aqılğa saluvğa az uvaqıt mürşat beriniz.

— Bolsın.

4520 Dal osı satte üyge qıyaq murttı, şoqşa saqaldı, uyğırşa kiyingen dayekşi kirdi.

— Han iyem, teriskey jaqtan şabarman kelip tür. Asığışpın deydi. Tünimen tütğaq¹ bastığı sizge jibermepti.

— Aytarı qupiya ma eken?

— Joq, habarım han kenesinin de qulağınajede eken deydi.

4525 — Kirsin.

Üyge "assalauvmağaleykuvm" dep basın iyip, toblıǵı qamşısın keuvdesine ustap, qonır jüzinjel sorğan qaba saqaldı, tüye jün şekpendi, belinde kumis kiseli jalpaq belbeuvi bar, ken qonış etikti, orta boylı adam endi. Ol salem berip, esik aldında hanğa kişipeyildik iyşarat körsetip, bir tizerlep otıra qaldı. Şan şalğan jüzinen alıstan kelgen jolauvşı ekeni

4530 birden körinip tür.

— Qay ruvdansın? — dedi han, ananın salemin alıp bolğannan keyin.

— Duvlatpın. Janğı qalasının hakimi, Süyindik mırzanın şabarmanımın.

— Söyle! Ne aytayın dep edin?

— Süyindik hakim habarımdı ulı martebeli İysan-Buǵı hanğa tez jetkiz, dedi. Baytaq

4535 jerinizdin teriskey şetine Baraq han men Bolat sultannın balaları Janibek pen Kerey ertken qalın el kelip tur. Deni Arğın, Uvaq, Kerey, Nayman, azdağan Qonırat, Alşın da bar.

¹ Tutkak- köne Türki tili, tüngü küzetşi tobi

Âbilqayır hanmen kelise almay, köşıpti. Qonıs süraydı. Janibek pen Kerey sultan özge jurtın Talas özeninin arğı betine qaldırıp, özderi bes jüz soyıldı, salt attı nökerlerimen, töte jolmen, sizdin mediynenizge kelejatır. Men küni burın habar bergeli jettim.

4540 Han közinde kenet quvanış üşqını jarq etip tütandı da, sol satte ğayıp boldı.

— Janibek pen Kerey sultan qay mezgilderdejeter eken?

— Âri kede, erten kün şığa.

— Özderi qanşa jurt?

— Qıruvar el. Aldı kelip, özennin ken alqabında qazan köterip jatqanda, köşterinin sonı tüyelerinin qomın alıp ta ülgergen joq. Onın üstine, jan-jaqtağı qazaqjerinen, tipti alıstağı auvıldardan sondarınan izdep kelip, qosılıp jatqan elde esep joq. Sira, Âbilqayır han şenberi sorlı halıqtın jan etin jülıp aluvğa aynalğan boluvı kerek...

İysan-Büğının qabağı qars jabıla qaldı. Şabarman han aldında handardın halıqqa istegen qıyanatın taptıšteuvdin ülken qılmıs ekenin tez üqtı. "Qarğa qarğanın közin şüqımas degen mine, osı eken",— dedi ol işinen. Qarapayım adamnın tili tım üzın bolsa, han amiri qalay qısqarta qoyatın burınnan da biletin şabarman, tım qısılıp qaldı, Biraq sol satte jol tauvıp ketti.

— Keşiriniz, han iyem,— dedi ol tağı basın tömen iyip, eki qolın keuvdesine qoyıp. — Süyindik hakim, бүkil Moğolstan halqının qamqorı, adiletti İysan-Buğı hanğa Daşti Qıpşaqın köp ruvlarının köşuv sebebi Âbilqayır hannın qıyanatınan degen jaydı ayt dep edi.

Şabarmannın quvlıgın üqqan key hakim, amirler kekete ezuv tarttı. Biraq özin "el qamqorı" degen söz qulağınajılı tiygen İysan-Buğı qabağın qayta aşıp:

— Jaqsı. Qonaq üyge barıp tınıq. Hakim Süyindikke bizdin aytarımızdı erten estiysin...

4560 Basın aman alıp qalğanına quvanğan şabarman "Qüp, taqsır",— dep üyden ata janeldi. Dalağa şığıp "Uvf" dep demin aldı. "Andamay söylegen auvırmay öledi" degen mine, osı. Eger basındı aman alıp jürgen kelse, auvzına iye bol. Tım aqılsiy berme".

Şabarmannın İysan-Büğığa: "Qıruvar el, onın üstine, jan-jaqtarınan köşip kelip, qosılıp jatqan jurt ta ıǵı-jıǵı" degeni birde-bir jalğan emes edi.

4565 Janibek pen Kerey Qarakengir men Sarikengirdi keyin tastap, Qaraqumnan üş künde jedel köşip ötken son, sondarınan ergen elderdin aqsaqal, batır, biylerin jiynap kenes qurğan. Barar jerimiz alıs jane jat jer. Ağayın joq bolsan — bere almaydı, bar bolsan — köre almaydı. Moğolstan eli bizdi qalay qabıldaytını belgisiz. Sondıqtan tüyenin qomın, attın jalın aldırma, ağayınğa sorlılığımızdı körsetpey, jetelik. Küşti ekenimizdi körse, sıylar,

4570 küşsiz ekenimizdi körse ayar, "ket keyin" dey qoymas, tuvıstığımızdı qiymas... dep şeşken.

Osı künnen bastap, sınısığan qalın el, maldın küyine qaray, asıqpay köşip otırğan. Bir aptaday ötken şaqta, Janibek pen Kerey özderinin on bes ül, jeti nemere, köpteğen, ağa-inilerin jiynağan. Janibek, jolay, "Qızıl jıñğıldan" ötip bara jatqanda, jığitterine kestirip

4575 alğan, juvandıǵı qamşı sabınday, bir quşaq qızıl küren tobılǵını aldına qoyıp, ülken balası Âdik tore men Kereydin tünǵışı Burındıqqa:

— Aldarındaǵı tobılǵıdan bir-birden alındar,— degen. Analar alğan.

— Endi sındırındar,— degen.

Analar qoldarındaǵı tobılǵıların şıtır-şıtır sındırğan.

4580 — Endi üşeuviden alıp sındırındar,— degen Janibek.

Analar üş tobılǵıdan alıp, balendey küşjümsamay, bujoli da sındırğan.

— Endi beseuiden alıp sındırındar,— degen Janibek sultan. Analar bes-besten tobılǵını alıp, ajeptauvir küşjümsap, sındırğan.

— Endi segizden alıp sındırıp körinder,— degen Janibek.

4585 Âdik pen Burındıq tobılǵını segizden alğan. Tizelerine de salğan, tabandarına da salğan, mandaylarınan sorǵalap ter de aqqan, ayteuvir qiynalıp barıp, baluvan tülǵalı qos arlan azer degende, sındırğan.

— Endi onnan alıp sındırıp körinder,— degen Janibek sal külimsirep.

Sındıra almaytındarın bilse de, Âdik pen Burındıq tobılǵını onnan alğan. Sındırmaq bop,

4590 ari-beri mıqşındap körğen. Küşterinin jetpeytinin bilgen son, "Qürıǵı qalǵır, bolatın emes" dep, tobılǵıların laqtırıp jibergen.

Janibek ündemey sol oylanıp otırğan da:

— Mine, el birliğı degen osı,— dep sözün bastağan,— jalğız adamdı jauv aladı. Al köp birikse, eşkim de jene almaydı. Köp qorqıtadı. Teren batıradı. Eger eki qoldın on
4595 sauvsañınday, qazaqtın bar ruvları qos jüdirıq bop tүйilse, qanday jauvına bolsa da, qauvıpti küş...

Janibek pen Kereydin özge balalarınan jası ülken jane özin özgelerine qarağanda, erkindeuv ustaytın, ür dajıq minezi bar Burındıq:

— Basqa ruvlar qayda qaladı? — degen. — Mısalı, nayzasının üşı altın Alşın...

4600 — Alıstağı ağıayın özi şeşsin öz tağdırın...

Eş uvaqıtta da han men biylerdin biriguvimen ğana handıq qurılmağan. Orda şanırağın halıq kötergen. Qazaq eli eğın ekken otırıqşı jurt emes. Bar şaruvaşılığı mal osiruv. Munday köşpeli eldin halqı — ruvları. Olardın kösemderi — batır, biyleri bolğanmenen, deni jay şaruva, kedeyler.

4605 Janibektin oyı, isin satti etuv üşin, osı qara halıqtı öz jağına köbirek tartuv. Qazır ol sonın jolın izdep otr.

— Jaqsı,— dedi Burındıq. — Alşındı qoya türalıq. Sonda borışımız ne bolmaq?

Janibek Burındıqqa oylana qaradı.

— Tüsinsen, borışındı özin ayt. Tisi şıqqan balağa şaynap bergen as bolmaydı.

4610 — Bilmeymin,— dedi Burındıq. — Bizge ergisi kelmeytin ruvlardı şabamız ba, qaytemiz...

Tunğışının oylanbay aytqan sözinen namıstanıp qalsa da, onın tez şamdanatın minezin eske alıp, sözge saran Kerey:

— Ulım, el şabuvğa asıqpa,— dey saldı.

4615 — Özgelerinde qanday oy bar? — dedi Janibek.

Ağa turğanda ini söyleuv — söket is qazaq dastürinde. Til uşına kelip turğan aytarı bolsa da, osı dastürden şığa almay, Janibektin ortanşı ulı, Qasım sultan tömen qarap, tıprşiy berdi.

— Qasımjan, sen birdeme demeksin be? — dedi Janibek balasının söylegisi kelip otırğanın sezip.

4620

— İya, Köke, ruqsat edeniz, birer auvız kenesimdi men de bereyin dep edim.

— Ayt, ruqsat...

— Özimiz ane şabilamız, mine şabilamız dep kele jatıp, bireuvdi şabamız deuvimiz ağattıq bolar... Jane, köke, öziniz aytınız ğoy, ağayın küşindi körse, sıylaydı dep...

4625

— Söyle, söyle.

— Söylesem, biz Moğolstan men Türkistan şekarasına qaşqan el tarizdi emes, köşken el tarizdi bolıp baruvımız kerek. Jağatay urpaqtarı da, Sayban, Aqsaq Temir urpaqtarı da el ekenimizdi körsin. Jane, qalay bolsa, solay şübıra köşken el ekenimizdi emes, dos bolsa, dos bola alatın, qas bolsa, Qas bola alatın, qonıs bermese, küşpen tartıp ala alatın jauv

4630

jürek qauvım ekenimizdi bayqasın. Qazir osı otırğandarımızdın es biletinderimiz, soylı soğıp söz söyley alatındarımız, qasımızğa bes-altı qazaqtın er jigitterin ertip, ermey qalğan, ne eruv-ermeuvin bilmey otırğan jurtqa tarauvımız abzal. "Bizge erinder, birigip, el bolıp, qazaqtın Aq Ordasının tuvın qayta köterelik" deuvimiz orındı. Ergen jurt erer, ermegen jurt oyğa qalar. Qara halıq sonımızdan neğürlım köp erse, soğürlım isimizdin

4635

satti boları ayqın.

Janibekjas öspirim ulının sözün birden ilip aketti.

— Durıs aytasın balam,— dedi ol, iştey tübi Qasımnan ulı adam şığar degen burıngı umıtının bü jolı bir derek tastağanına quvanıp,— bizdin bügingi attanısımız qür Âbilqayırğa ökpeleuvden tuvğan attanı emes, budanjüzjıl burın babamız Orıshan tikken Aq Ordanı qayta turğızıp, qazaq degenjeke el boluv attanı. Al Orıshan babamızdın aq tuvın tıgetin bizde eki-aqjer bar.

4640

Biri — Altın Ordajurtı, Edil men Jayıqtın ortası. Bıraq ol jaqtınjeri malğajaylı bolsa da, eli bizgejaylı emes. Tükpirinde Qazan handığı men Türkiyağa köz tikken Qırım sultandarı bar. Buğan Edil men Jayıqqa bizdi jolatqısı kelmeytin Qasım sultandı, Temir biydi qos.

4645

Olar kimdi el etkizedi? Âriyne, arjağındağı orıs jurtına arqa süyep körer edik, Bıraq ol jurtın özi de qazir abden qanattanıpjetpegen qıran balapanı tarizdi.

Ekinşi jer — ol Orışan babamız keşe tuvın tikken Sığanaq şaharının manayı. Bul ara bizge qolaylı. Arjağında Üysin, Jalayır, Duvlat, Qonirat, Qanlı men Naymannın, Kereydin biraz eli jatır. Bü jaqta da azdağan Arğın, Qıpşaq bar. Sığanaq bul künde Âbilqayırdın
4650 qolında. Tübin köörmiz. Al azirge barar jerimiz Jağatay urpağının Türkistanmen şektesken tüsi. Ağayın sıylasın desek, ol arağa biz el bolıp baruvımız kerek.

Qasım bahadurjön aytadı. Qazir arqaysın qastarına bes-altı jigitten ertip alıp, qozğalmay otırğan auvıldarğa attanındar. Sonımızdan jurtt köp erse, halıqtın tilegine bizdin tilegimiz say kelgeni. Onda isimizdin iygilikti boluvı haq,— degen.

4655 Janibek pen Kerey balaları jan-jaqqa tarağan. Solardın aytuvımen, Âbilqayırga narazı biraz ruvlar, Moğolstanjerine köşip barajatqan qalın köşke kelip qosılğan.

Âbilqayırdın askerinin Seyhun dariyanın arğı betindegi körgen koş ornı da, şabarmannın aytqan Talas özeninin bergi betindegi qonıp jatqan qalın el de — bari bir osı Janibek pen Kereyge kelip qosılıp jatqan qazaq ruvları bolatın.

4660 Şabarman şıǵısımın, İysan-Buğı han kenesin tarattı da, Mir Mühamed-Şayh, Mir Seytöli amirlerimen, bas nayıbı Üysin Qastek biymen özi onaşa qaldı. Qazaq ruvlarının Moğolstan şekarasına köşip keluvi, eger olardı Moğolstanjerinin şetindegi Şuv, Sarısuv özenderinin boyı men Talas özeninin arğı betine ornalastırsa, özderin Âbilqayırdın men Aqsaq Temir handıqtarının şabuvılınan qorğaytın qalqan jasaytındarın bul törteuvi birden

4665 uğıstı. Jane qazaqtardıñ küşterin Qıtay men Qalmaqqa da qarısı paydalanbaq boldı. İysan-Buğı Janibek pen Kereydin aldınan at şaptırdı. Aq Orda handarının urpaqtarın, olarmen birge kelgen qazaqtın bastı ruvlarının iygi jaqsıların qūşaǵınjayıp qarısı aldı.

Janibek pen Kerey Moğolstan hanımen bir ay birge bolıp, bir ıdıstan as işisip, bir auvızdan söz şıǵarısıp, tatuv-tatti bitimge keldi. İysan-Buğı köşip kelgen qazaq ruvlarına bükil Şuv, Sarısuv, Talas, Badam özenderinin boyı men Qozıbas, Qaratauvdın Moğolstanğa qaraytın teriskey jaǵın tegis qonısqa beredi. Bul qonıstın şeti Qaratal özenimen, Âbilqayırdın qaramaǵındaǵı Türkistan ölkesimen bitedi. Jaqsılıqqa jaqsılıq, osınşama qonıs alǵan qazaq ruvları, eki eldin birdey jauvı, Moğolstandı şabuvğa dayındalıp jatqan Qıtay bogdahanı men Oyrat qontayşısına qarısı bir mın jaqsı jaraqtanǵan salt attı jauvınger şıǵaradı.

4675 Janibek pen Kerey İysan-Buğının şartın qabıl etti. "Tüpki armanımız qazaq handıǵın qurıp, el boluv ğoy, bizdin qorǵan ekenimizdi Qıtay, Oyratpen şekaralas qazaq ruvları bile bersin. Küşimizdin mol ekenine közderi jede, özderinin de bizge tez qosıluvlarına sebep

bolar",— dep oyladı olar. Bul oylarının durıs bolğanına bes-altı jıl ötpey, özderinin de közderi jetti.

4680 Janibek pen Kerey nökerlerin ertip, kütip otırğan jurtına qayttı. Qos sultannın büyrığı boyınşa, köşip kelgen el ruv-ruv bop, adamının, malının sanına qaray özderine berilgen jerge ornalasa bastadı. Bir ay ötkennen keyin, kilen maydanğa salar börte jüyrik mingen bes jüz Arqanın batır jigitterin basqarğan Âdikti Qıtay şekarasına, Qaşqar jerine jürgizdi. Tağı bir ay ötkende, ekinşi ulı, sonınan erligimen qazaq auvzında anızğa aynalğan Qambar

4685 batırdı, bes jüz, kilen qayın soyl ustağan salt attı jauvingerimen, Tarbağatay tauvın jaylağan Kerey, Naymandı, Oyrat qontayşısı Amansandjiydan qorğauvğa attandırdı. Qos sultan özderi endi Şuv, Sarısuv, Qaratal, Badam, Talas özenderinin boyına jayğasqan elderin basqaruv areketine kiristi.

Osı kezde Jünıstın auvlına Künşığıs Qaşqardın hanı, Jağatay urpağı Sant-Sultannan tuvğan

4690 Âbdıraşıyt sultan keldi. Ol bir körgennen Jünısdın kişi qızı, erke şora Niyger-Sultan-Begimge ğaşıq bolıp, suluv qızın goqaldıqqa suradı. Samarqant ömirşisi Âbuvseyitpen jaqındaspaq oyı bar Jünıs, Niyger-Sultan-Begimnin özi bilsin dedi. Âbdıraşıyt qızğa kisi saldı. Erke şora Niyger-Sultan-Begim quda túspek jigitti özi izdep keldi. Kelbetti, Bıraqtım semiz Âbdıraşıyt, han ulı bolsa da, qızğa ünamadı. Niyger-Sultan-Begim akesine:

4695 "Anağan küyeuvge şıqpaq tügil, janınan jüruvge adam jerke-ner",— dep javap berdi. Qız jauvabın estigen Âbdıraşıyt endi Jünıспен söylespedi. "Balem, osı sözindi umıtpa, tübi бүkil malımdı sağan töksem de, mes qarnımnın astına bir salarmın",— dep aşuvlanıp jürip ketti.

Âbdıraşıyt sözün estigen suluv Niyger-Sultan-Begim: "Senin astına túskenşe, olgenim artıq",— dep külip qala beredi. Omirdin esigin ali durıs aşıp körmegen jas suluv, bul jalğanda tek öli jandar ğana kezdespeytinin, omir degen sürqiyada adamnın túsine kirmeytin ğajayıptar bolıp jatatının qaydan bilsin! Adamdı qaqpıql etip oynaytın tağdırdın asauv sırın jas suluv eske almadı.

Qaşqar hanının ulı Âbdıraşıyt ketkennen keyin, Jünıstı balalarimen Buqarda sayahattap

4705 jürgen Samarqanttın amirşisi Âbuvseyit qonaqqa şaqırdı. Jünıs azamat uldarın ertip, ülken saltanatpen Buqarğa attandı.

Âdeyi osı mezetti andıp turğanday, Janibek Ferğana onirinde jatqan Jünıstın üş mın jılqısın aydap ökeluvte bir top jigitterimen ortanşı balası Qasımdı attandırdı.

4710 Qasım taylı-tayağına deyin qaldırmay Ferğana onirinde jayılıp jatqan Jünıstın jılqısın tegis aydap aketedi. Bükil auvıldan jılqını quvıp barıp, alıp qalarjan şıqqadı. Sonda atqa on bes jasar, erke-şora Niyger-Sultan-Begimnin özi minedi. Bar jılqısınan ayırılsa, akesinin taqır kedey bolıp qalatının biletin sanalı qız, tauvekel dep, erkekşe kiyinip, qolına nayza alıp, şapqınşılardı quvıp beredi. Jılqı Talas özenine tayağan jerde, Niyger-Sultan-Begim orağıta Qasımın aldınan şıgadı. Jılqını aydap kele jatqan qol, aldarınan şıqqan nayza ustağan

4715 jalğız jigitti körip, sadaqpen tartıp qalıp, jayratıp ketuvdin ornına, onı ustap alıp, mazaq etkileri keledi. Jaqınday kelip, olar jigiti degenderi erkekşe kiyingen qız ekenin anğardı. Jauv jılqısın alıp, könilderi suvday tasığan kilen jas qırşındar endi "jigitteri tıgılıp qalıp, qızdarın jauvğa attandıratın bul netken batır auvıl?" — dep külki etedi. Sonda Qasım sultan qızdı sıqaqtay bir auvız ölen aytadı:

4720 Men sürasam jönindi sen aytarsın,
Jön aytpasan, izinmen tez qaytarsın.
Qay ayğırdın üyirinen qaşıp şıqqan,
Men körmegen bul mannan qay baytalsın? — deydi.

Sonda qız:

4725 Söz türğınnan, sultanım, qaldım bilip,
Jan ekensin üyrenge baytal minip.
Qulınımın Jünıstın, önim tügil
Tüsime de körmegen ayğır kirip.
Tuvğandarım kezinde Buqar ketken.

4730 Jay oğınday jarq ettin tüsken kökten.
Erkegi joq auvıldı şabatüğın
Kasibin be, sultanım, adet etken?
Sol jılqımın sonınan keldim izdep,
Âke üşin bar qorlıqqa qızı tözbek,

4735 Tabalatpay qasına malın qaytar.
Öz basımdı keden de kelemejdep... — deydi.

Sonda Qasım sultan aydap kele jatqan jılqısın toqtatıp, suv jağasına jibek şatır tigip, Niyger-Sultan-Begimdi köterip attan tüsirip, appaq aylı tünde aq şatırğa kirgizdi. Appaq

4740 aylı tünde aq şatırğa töselgen aq kiygizdin üstinde, ali jan siypap körmegen qızdın aq tösinen Qasım sultan toyat aldı. Tanerten el basqaratın adam mal sanın emes, el sanın

arman etedi. "El össe, er ösedi. Er össe, şer öşedi",— degen ake sözün osiyet tutqan er könül batırjigit qızdın üş mınjılıqsın qaytarıp berdi. Budan özinin danqı ösetinine sultan kumandanbaydı. Qasımın qılığına riyza bolğan Niyger-Sultan-Begim at üstinde turıp,
4745 jarılğan jümirtqa tarizdi qünü tüşip ketetinin aytıp, tündegi bolğan oqiyğanı maqtan etip, bötenge jariyalamauvın ötindi.

Qasım: "Bu jalğanda, amal joq, köp narseni qupiya ustavğa tuvra keledi", — dep, qızdın ötinişin orındauvğa uvadesin berdi.

Osılay Qasım sultan, oljadan qağılğan serikterin ertip, eline bettedi. Ne qız joq, ne olja
4750 mal joq, iştey küyingenjigitter Qasımğa ökpelerin ayta almay, qaljın-azil ölen şığaradı.

Şaqpaq tas o da mülük otjaqqanğa,
 Qoymen ten qotır eşki mal baqqanğa.

Töledi üş mınjılıqı qalay ğana
 Qaseken qız qoynına birjatqanğa?

4755 Dünüye — aldap keter qızıl tülki
 Qızıǵı bul jalğannın oyın-külki.
 Âytse de sol qızdiki altın ba eken,
 Töleytin bir tünine üş mınjılıqı?

4760 Bir quv jigit at şaldırıp otırğandarında osı ölendi sultanğa aytıp beredi. Qasım küledi de qoyadı. Bıraq jolay ğajayıp erlik körsetip, Qaratauv jaylauvında jatqan Muhamed-Sultan-Maziyttin bir top jılıqsın şauvıp aladı. Jigitterine ülestiredi. Niyger suluvmen bolğan oqiyğanı aytpauvların süraydı. Jigitter uvade beredi. Bıraq azil söz qolğa turmaytın sınaq qoy, bertinde algi ölenjurt arasına tarap ketedi.

4765 Jıl öte, Jünıs qızın Âbuvseyit mırzanın balası, Andiyjannın ömirşisi Şayh-Omarğa berdi. Âbilqayır ruqsatımen Mavrennahrğa törkindep kelgen Rabiuv-Sultan-Begim Şayh-Omar sıraqattanıp qalğan son, Niyger-Sülğan-Begimdi alıp ketuvge bir top nökerimen Yassığa özi keruven saldı. Bul jaydı estigen Janibek Qasımın üş mınjılıqıdan qalay ayrılıp qalğanın habardar bola tursa da, balasın tağı şaqıradı. "Niyger-Sultan- Begimdi qalay bosatıp
4770 jiberesin, onda menin şaruvam joq, Bıraq köşin andıp gürıp, Âbilqayırdın erke baybişesi Rabiuv-Sultan-Begimdi ustap alıp kelesin",— dedi. Bu dajauv jağın müqatuvdın birjolu edi.

Qasım jigitterimen jolda andıp jatqanında, Âbdiraşiyt sultanın da Niyger-Sultan-Begim köşin özderindey kütuvde ekenin estidi. Jağatay urpağımen dos bolğanmen de, Jünis qızı
4775 men közi körgen, qolınan jas kezinde san mörtebe döm tatqan Rabiyuv-Sultan-Begimdi olarğa qıymadı. Analar köşke şapqan kezde, qarsı şıǵuvğa tuvra keldi. Bir abıroy bolğan jeri, bul ayqasta Âbdiraşiyttin özi qatınaspadı. Ol tek jigitterin jibergen bop şıqtı. Jağataydın beybastaq, nöpsiqumar qaraqşılardan aman alıp qalıp, tağı da özi Niyger-Sultan-Begimnin qüşaǵında bir kün tünep, ertenine qos suluvdı elderine qoya berdi. Jauv
4780 oljasınan qutqarğan Qasım sultanı Rabiyuv-Sultan-Begim öle-ölgenşe sıylap ötti. Eki jaqtın bir-birimen tatuvlasuvına da san martebe qızuv kiristi. Bıraq el namısına aynalğan janjaldı basuv onın qolınan kelmedi. Âyde de Qasım aldında borıştı bolıp qalmadı. Bertin kele Muhamed-Şaybaniy abden küşeyip, Yassı amirşisi — balası Süyinşik qannen-qapersiz küydegi Qasım hannın askerin tünde basıp almaq bolıp dayındalıp jatkanda,
4785 arnavlı kisi jiberip, Qasımdı bir ajaldan qutqardı. Söytip, özine istelgen jaqsılıqtı aqtadı. Al, Niyger-Sultan-Begim bolsa, Qasım handı on jıl ansap kütti. On jıldan keyin barıp en alǵaşqı aq gesinen toyat alğan qıran bürkittin qüşaǵına qayta kirdi.

Bos qol qaytqan sebebin sürağan ökesine sultan: "İytayaqtağı juvındıdan büralqı töbetti quvıp jiberip, azi jalay bastağan arlan tazıday, bireuvdin bauvır baspaq aruvın Âbdiraşiyt
4790 sultannan tartıp alıp, özim iyemdengim kelmedi",— dedi.

— Al, Rabiyuv-Sultan-Begimdi nege bosattın? — dedi Janibek.

— Ulıqbek mırzanın aruvağın sıyladım.

"Tüsip qalğan müzaliymnın¹ biyigi jaman. Toyat ala almay qalğan ayeldin küyigi jaman",— dep qaraytın soraqı zamannın Janibek te bas iygen perzentı. Bıraq balasının
4795 jauvabı miyına qona ketti.

— Durıs etken ekensin, adam qartaya bastağanda, jauvımnan kegem qaytpay qaladı-auv dep köp oylaydı eken. Meniki de sol bolar... — dey saldı. Söytti de Qasımğa tağı qaradı.

— Közim tirisinde ömir degen ötkeldin qıl kapırdey sınınan öte ber...İstep jürgenderin teris bolsa da, özin pişip, özin sokkenin ünaydı... Oqası joq, qüs üşa tüzeledi.

4800 — Qüs durıs qanattana alsa, tüzuv uşa aladı.

— Durıs aytasın,— Janibek balasına tağı tesile qaradı da qoydı.

¹ Müzalim-köne Türki tili, kızmet darecesi degen mağınada.

Osılay talas-tartısta tağı törtjıl ötti. Qazaq eli Şuv, Sarısuv boyın abden meken etip aldı. Âdettegidey jurtjaylauvğa köşkeli jatqanda, bir küni Janibek Qasımdı tağı şaqırdı.

— Mümkün Muhamed-Âkim el Taraziydın toyına Burındıq ağanmen sen bararsın? — dedi ol.

4805

— Barsam barayın.

Muhamed-Âkim el Taraziy Janğı şaharında turatın atı-şuvlı sauvdager. Tübi arab. Bir şeti Ündi, Qıtay, Monğoliya, Tiybet, ekinşi şeti Viyzantiya, Türkiya, Maskeuv, Kiyevke deyin jüzdegen tüyemen jılta eki-üş ret keruven jürgizetin. Qvitay jibegi, manat, şağiyı, Ündi

4810

şayı, jemisi, Kiyev kendiri, Qızıl biydayı, Daşti Qıpşaq malı, teri-tersek, jün-jürqasvi, Stambuldvin qol önerşileri istegen bilezik, jüzik, kumis ıdıs, altın jalatqan quman, zer jürgizgen jaynamazına deyin satıp, sauvida arqlı künşığıs pen künbatıstı baylanıstırıp turatın. Âr hannın özine bağınatın handığı bolsa, bunun sol handıqtardı da özine bağındırar baylığı bar adam. Jeke sauvida patşalığı bar. Altın aqşanı sandıqtap jiynağan sauvdager,

4815

Âbilqayır hannan kezinde iyşik-ata atagın alğan. Osı mal-mülki bıqığan baydın bar tileği jalğız ğana bala bolatın. Bıraq jaratılıs osınşama baylıqtı müragersiz qaldırayın degendey, oğan bala bermey qoydı. Söytip jürgeninde, otızınşı ayeli biltir eki qabat bolıp, biyvil bir ul tapqan. Jiyvirma toğız ayelinin qağanağın qarıq ete almağan sauvdager, otızınşısına kelgende urıq berer quvattı qaydan tapqanın kim bilsin, öyteuvir qayqı tös, sauvlıq quyırıq

4820

jas toqalınan appaq sazanday ül körgen. Keybireuvlerdin "yapırmay, Muhamed-Âkim el Taraziydın mına balası inisi Mahmud-Raqım el Taraziydın qalay auvmağan. Tuvğan ekisi özi bolsa, munday uqsas tuvmas", — degen künkil sözine qaramay, Muhamed-Âkim el Taraziy бүkil Tiybet, Qorasan, Mavrennahr, Daşti Qıpşaq, Qırım, Qazanjerlerinejar salıp, ulanasır toy istemek bolğan. Mundağısı, onın ataqtı sauvdager, Kök Orda iyşik-atası —

4825

Muhamed-Âkim el Taraziydın mürageri bar eken dep, jer-jiy- hanğa deriptep, aydı aspanğa şığarğan toy jasauv. Toyğajülde etip, Stambulda som altınnan qüyılğan üş altın qüs belğiledi. Ârqaysısı segiz batpannan. Jülde tiygen adam, eger bul altın qüstı alğısı kelmese, bağası sodan artıq emes, tilegen zatın beremin dep jariyaladı. Jülde beretin şartı da tañajayıp. Birinşi jülde — kimde-kim jayavjarısta on farsatjerden ozıp kelse, soğan beriledi, dedi. Munısı jiyhankez sauvdagerdin rum halqınan alğan önegesi. Ekinşi jülde —

4830

kimde-kimnin tüyesi jiyırma farsatjerden ozıp kelse soğan beriledi, dedi... Munısı sonauv Mısır arabtarınan alğan ülgisi. Üşinşi jülde — kimde-kimnin atı otız farsatjerden ozıp kelse, sol aladı dedi. Bul Daşti Qıpşaqın ejelden kelejatqan köne saltı.

Jenibek sultannın aytıp otırğanı osı toy edi.

4835 — Barar bolsan, jayav jarıs sultandarğa layıqsız, at jarısı men tüye jarısına dayındaluv jön,— dedi Janibek,— Qırım menen Qorasannan da kisiler keluvi ğajap emes.

Janibektin aytqanı on keldi. Toy bolar küni bir şeti Qorasannan, ekinşi şeti Qırımnan qadirli qonaqtar, bul jalğannın tetiğın qolına ustap turğan san aluvan sauvidağerlerjiynaldı. Talas özenininjağasında tigilgenjüz aq boz üy kisige liq toldı.

4840 Jayav baygeden Egiyptetten qaşıp kelgen ğalım, jarağan arğımaq attay siydiyğan üzın boylı, küygen kirpiştey qara qoşqıl, otız bes jasar arab jigiti el Mülük iybn Zarhuvn keldi.

Bul baygege sultan, bek, şınjır balaq, şubar tös qazaqtın mırzajigitteri qorlanıp, qatıspadı.

Ekinşi baygeni qarasına birde-bir tüye ilestirmey, Burındıqtın qara buvrası aldı. Üşinşi bayge Âbilqayırdın Tarlanköginin tuqımı, on bes jasar Muhamed-Şaybaniydın azirge

4845 mandayına basqanjüyriği Aqtankerge tiydi.

Bıraq bul üşeuvı de salmağı segiz batpan tartatın som altın samırüq qüstı jüldege aluvdan bas tarttı.

El Mülük iybn Zarhuvn:

— Altın qüs tek meni ğana bayıtağı,— dedi,— Muhamed-Âkim mırza, eger qarısı
4850 bolmasanız, bul altın qüstın ornına Mavrennahr diyqandarı men Daşti Qıpşaq malşılarının turmıstarına jardem beretin jane eki eldin qarım-qatınasın jöndeytin Seyhun dariyanın üstinen köpir salayın. Bul köpten beri oylap jürgen armanım. Nil özenine osınday köpir salamın dep ülgisin istegenimde, özderine paydası joq bolğan son, faraondar meni quvıp jiberdi. Al Seyhun dariyağa bul öte qajet. Osını saluvğa qarajat beriniz.

4855 Muhamed-Âkim el Taraziy sal oylandı da:

— Jaqsı,— dedi,— bul sürağan qarajatındı bereyin. Tek menin ğalım esepşilerim qanşa pul kerek, sonı sanasın.

Bıraq sol küni tünde Muhamed-Âkim el Taraziydın jigitteri "sen halıq qamın oylap, Seyhun dariyağa köpir salmaq sabazsın ğoy, olay bolsa sol Dariyanın qızığın aldımın özin

4860 kör",— dep, qosında uyıqtap jatqan jerinen el Mülük iybn Zarhuvn ğalımdı ustap aldı da,

tünimen jedel jürip otırıp, moynına tas baylap, Seyhun dariyanın sarğılt tolıqındı suvına laqtırıp jiberdi.

— Baylığım öz basıma jetedi. Altın qüstı basıma qoyamın ba, mağan altın qüsınday qımbat ül tauvıp berğen toqalınının özin ber, — dedi Burındıq özinin qıyqar minezine
4865 salıp. Ondağı oyı "balem, bermesindi sürayın, qalay-qalay ırşır ekensin!" — değen qıyanqılığı edi. Bıraq "Balası inisi Muhamed-Raqımğa tım üqsas eken",— degen sözdi işine tüyip alğan sauvdager, quvana-quvana Burındıqtın tilegine köne ketti.

— Aytqan sözimdi qaytıp almayın, qatın buginnen bastap seniki, Bıraq balam emşekten şıqqanşa menin üyimde türa türsın,— dedi.

4870 Bunday şeşimdi kütpegen Burındıq sasıp qaldı. Bıraq bu da sözün qaytıp almadı.

— Bolsın,— dedi.

So küni ımırt üyirile ol Muhamed-Âkimnin jas toqalın özinin şatırına alıp keldi. Otız qatınının biri bolıp, ebin tapqanda ğana böten erkek körip, garemde earı qazıday saqtalıp, abden jas denesi küyip-pisken jas toqal, kari Muhamed-ekimnen qutılğanına ökingen joq.
4875 Jana qojasının könilin tabuvğa tırıstı.

Al üşinşi jülde tiyisti Muhamed-Şaybaniy tipti basqa tilek etti.

— Altın qüsünüz hanğa layıq. Men han emespin, tek han tağındağı atama jardemşi jauvingermin,— dedi,— mağan altın qüstın ornına besjüz adamıma sauvit-sayman, qaruv-jaraq ber...

4880 Muhamed-Âkim sultannın betine uzaq ünile qaradı. Âlden uvaqıtta barıp:

— Siz tileseniz, mın adamğa da sauvit-sayman, qaruv-jaraq beruvge barmın, — dep basın tömen iydi...

Âbilqayır Ordasının sayıpqıran handı joqtatpas balendey mürageri joq dep oylap jürgen qastarı, bul toyda atasının tuvın qūlatpas, artında urpağı bar ekenin birden kördi. Âbilqayır
4885 hanğa kökıltaş bolğan, qazır Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultannın atakesi Darviş-Hüsayın batır küzetken, aqılğa bay, boy-turpatı birden adamnın ıqılasın auvdarar Muhamed-Şaybaniy osı künnen-aq közge tüsti.

4890 Sol küni qastar Ordasına Aybaq oğlan, Bereke sultan, Abbas bek, Müsa bektej jinalıp, Muhamed-Şaybaniydı uyıqtap jatqan jerinde tünde şauvıp öltiruvge kisi jibermek bop kelisti. Bul majiliske Burındıq pen Qasım sultan da şaqırıldı. Burındıq könse de, Qasım:

— Han tağın saqtar jandı qan maydanda öltiruv kerek. Uyıqtap jatqan jerinde şauvıp tastauv — bul ürı, qaraqşılardıñ isi. Biz han tuqımımız, munday qılmısqa baruvımız küna! — dep, könbey qoydı.

4895 Onın könbegenine qarağan joq. Âbilqayır Ordasına öş sultan, bekte basına altın orda turğızbaq bop, atı-şuvlı jan alğış Qırıbaydı jiberdi.

Bıraq sultan jatqan üyge jılanday sibir şığarmay kirgen Qırıbaydı, Qasım sultannın kisi jiberuvimen küni burın habardar bolıp, otirik uyıqtap jatqan Muhamed-Şaybaniy, aldaspanın jarq etkizip, qulaştay sermep qağ bölđi.

4900 Jazmış degen qızıq. Halıq üşin kapir salam dep arman etken el Mülük iybn Zarhuvm, halıqtın öz arasınan şıqqan jendet jigitterdin qolınan qaza taptı. Al, tört jıldan keyin Buqara halıqtı qağğa boyap, bükil Orta Aziyanı jauvlap ala bastağan, ataqtı Muhamed-Şaybaniy han bir ğana sultannın erlikti köksegen adal könilinin arqasında aman qaldı.

Eline qayıp kelip, Qasım sultan akesine toyda bolğan oqiyğanın, körgen-bilgenin barın aytıp bolğanında, Janibek uzaq oylanıp otırdı da, auvır kürsindi.

4905 — Tübi biz Âbilqayırdın ornına otırar Şayh-Haydardı emes, Muhamed-Şaybaniy sultandı közimizden tasa etpeuvimiz kerek,— dedi.

Bul sözimen Janibek, eger Âbilqayır tağına Muhamed-Şaybaniyğa otırar kün tuvsa, asa bir qiyın küres bastalatının bildirgen edi.

4910 Muhamed- Âkim el Taraziydın toyında tağı eki oqiyğa bolğan. Balalarınıñ bul toyğa qatınasatının bilgen son, altındatqan er-toqımdı, jügen- qüyısqandı qos külsarı jorğa minip, Rabiuv-Sultan-Begim men kelini Aqqozı kelgen. Janğı sauvdageri bularğa arnap qos orda tikken.

4915 Baygeden Tarlanköktin balası Aqtanker ozıp kelip, Muhamed-Şaybaniyğajurt könilü auva bastağannan-aq, baq qumar Süyinşik sultanjanın qoyarğajer tappağan. Bıraq bayağı on üş jasar küniñdegi qılığı este qalğan Rabiuv-Sultan-Begim sol küni Süyinşikti onaşa şığarıp ap, uzaq söylessen. Aqılı da, erligi de Muhamed-Şaybaniydın öz tendesterinen artıq

ekenin бүkil el bilip qalğan tarizdi jane onı qostaytin Darviyş-Hüsayın, Qaraşın batır men Bahtiyar sultan tarizdi, Kök Ordağa tirek bolğan, бүkil Daşti Qıpşaqqa aygılı adamdar bar. Qanday baqıtqa, taqqa jeden de, Muhamed-Şaybaniymen birge jetesin degen. Âkesin

4920 öltirgen nağaşın Âbdi-Latiyf amirge uqsama, qızğanşaqıtın jolı küna jol, onimen adam muratına jete almaydı, ağan Şah-Buvdaqtın balalarına ken peyil kelip, solardın sonınan eruvin sürağan. Özderi bit-şıt bop qırılısıp jürgen nağaşısı, Temir tuqımının buğan ake tağına otıruvğa jardem bere almaytınına közi jete bastağan Süyinşik, ali de Samarqant

4925 atalı sözden şığa tartpağan. Bul Âbilqayır balalarının ar jaqqa burılmay, bir odaqtas boluvının bası edi.

Ekinşi oqiyğa tipti adam kütpegen jerden kezdesti. Tüye baygesi bitken küni inirde Aqqozı biyke öz ordasında jalğız otırğan kezinde, üyge bet- auvzın köşpeli eldin büzauvınday tümşalap alğan, jalğız köz, engezerdey qarajigit kirip keldi.

4930 Toydan şarşap kelip qiysayıp jatqan Aqqozı, osınauv kirgen adamnın dene qürılısınan, qiymılınan özinin Orağın körgendey şoşıp ketip, dauvistap jibere jazdadı.

— Qorıqpa,— dedi kirgen kisi,— men Oraqpın. Öldi degenderi beker, tiri- min. Bıraq ölgen adamnan da qorqmıştımın. Eger menin betimdi körsen, qazir talıp qular edin. — Ol asığa özinin qalay tiri qalğan oqiyğasın aytıp berdi de: — qolına quran alıp, "ömir-baqiy erge şıqqaymın" — depsin, sonındı estip keldim,— dedi,— mağan degen jüregindi adal saqtağanın üşin raqmet, bul qurmetindi qarajerge kirgenşe umıtpaspın. Al endi aytarım: ölgen adam üşin ölmek joq. Men patşa, handarğa ğana tiri adamnın. Sağan elikpin. Erge şıq, qızıq kör. Quran ustap, qudayğa bergen antındı men aldım. Al endi qoş bol. — Ol üyden şığa bergен.

4935

4940 — Toqtay tür... — dedi Aqqozı.

Bıraq Oraq toqtamadı. Şığıp ketti. Aqqozı közi qarauıtıp, janındağı tösekke aqırın qiysaya berip, jılap qoya berdi.

Kelesi küni tünde, Oraq qırıq jigitimen Muhamed-Âkim el Taraziydın Talas özeninin eteginde jatqan köp jılqısın "özin öltirgen el Mülük iybn Zarhuvm şeberdin qünü",— dep aydap aketti. Onı Sırdın tömengi jağındağı kedey auvıldarğa aparıp, bölip berdi. Osı künnen bastap "Jalğız kez" batır kedey jurttın qorğanı" degen laqap бүkil Daşti Qıpşaqqa taradı. Oraq kedey jurttın qorğanı ekenin san ayqasta körsete aldı.

4945

- Al bul kezde İysan-Buğı mediynesin qaytadan Aqsuvğa köşirgen. "Sırtqı jauvınan qazaqtar qorğaydı, al olardın küşi jetpey qalsa, öz qalalarındı, ulıstarındı özderin qorgandar",— dep han kenesin müldem taratqan. Osılay amirlerinin oyınan şıqqanına ol öte quvanıştı edi. Öytkeni aytqandarın istep otırğan hanğa endi eşqaysısı qarsı bulik şığarmaydı, dep oylağan. Qoy da aman, qasqır da toq. Bıraq İysan-Buğı öz qolımen özi Moğolstannın bolaşaq kerin qazıp qoyğanın bilmedi. Moğolstan amirlerinin öz ulıstarın jeke-jeke qorğauvı, al qazaq ruvlarının birigip, sırtqı jauvlarına qarsı şıǵuvı, bul eldin memleket boluvının alǵaşqı adımdarına aynalatının ol oylamadı. İysan-Buğı taǵı ekinşi jaǵdaydı anǵarmadı. Ol mediynesin Aqsuvğa köşirgende, endi Âbilqayır, Âbuvseyit, Júnıstın şabuvılınan birjolata qutıldım, olar maǵan qılışın ala ümtılsa, jolında nayzasın tösep turğan qazaq eli bar dep sengen. Joqjerden Türkistannın künbatis küngey jaǵınan payda bolǵan jauvinger qazaq ruvlarınan rasında da Âbuvseyit pen Júnıs qattı seskenip qalǵan. Endi bul elderdi basıp Moğolstanğa öte almaytındarın birden üqqan. Sondıqtan olar İysan-Buğıǵa gikeley aparatınjol izdegen. Jelisi alıs, qiyın da bolsa, sol joldı tapqan. Júnıs pen Omar-Şeyh sultan Türkistan ölkesinin künşıǵıs jaǵımen qumayttı, şöldi, kisi tügil, keruven jürmegen, tek siniş qısı¹ ğana üşip ötetin saharalardı basıp otırıp, İle özenine şıqqan. Sol İle özeninin boyımen Altın Emel tauvların bökterley otırıp, Jarkent qalasınajetken. Al Jarkentten tötejolmen Aqsuvğa ari degende üş künde baradı. Jauvının Jarkentke kelip qalǵanın İysan-Buğı bilgen de joq. Ol kenet tösek tartıp auvırıp qalıp, dünüye oǵan endi qayta oralmas tüske aynalǵan. Tili kürmelip, bar alem suv qaranǵı bola bastaǵan. Tek koz aldınajarıq sauvle bolıp, bayaǵı bir suv perisi törizdi, kapir qız elestey bergem. Otız jılday ekeuvin bölgen arasındaǵı tamüq ömirde endi qutılıp, janına baram dep, kapir qızǵa töseginen ölsin-ölsin qolın jaya ümtılıp, tek auvızına «Fedösya" degen sonın ğana atı tüse bergem. Tili kürmelip, qür erni ğana jıbırlap jatqan hannın qasında otırğan naiyp, muvftiy, iyşan, qoja-moldalar, han dauvsın estimese de, kimnin atın atap jatqanın tüsinip, işterinen "astapıralla, astapıralla, han iyemizdin künösınan auvlaq et",— dep qudaytaǵalaǵajalbarınuvmen bolǵan.
- Altın taqqa otırıp, el biylegeli, keringen ömirde, han, sultannan qauvıptenip, qusa tartqan İysan-Buğının kari jüregi, qas jauvı Júnıstın kelip jetuvine şıday almadı. Bir künderde бүkil Moğolstanğa qoja bolǵan İysan- Buğı, tösegine qulaǵanına bir apta ötken shaqta, jeti qatını men on bes ul-qızının bireuvinin de atın atay almay, tek "Fedosya" dep erni jıbırlap, dünüye saldı.

¹ Sınışkusı- şöl kusı

4980 Aqsuvdı şabuvğa Jarkentte dayındalıp jatqan Jünis sultan bul habardı estisimen, keyin şeginuvge bel buvdı. Küyeuv balası Omar-Şeyh mirzanın "kelip qaldıq qoy, qazir olar urısqa dayın emes, han tağın aluvınızğa budan artıq mezğil bolmaydı, şabayıq",— degenine konbedi. Hanı olip, qaralı bolıp jatqan eldi şapsa, tübi bar halıq qarğıs aytıp, han saylamay qoyuvınan qorıqtı. Omir boyı arman etken tağın endi böten jolmen aluv kerek

4985 ekenin üqtı. Ol atının basın keyin bürdı. Demek, Bunısı durıs boldı. Moğol, Jağatay ömirlerinin şeşuvimen İysan-Büğının qırqı ötpay, Jünis sultan Moğolstan hanı tağına otırdı.

Bükil Narın, Qaşqar, Qümnat, Qastek, Sarı Uyğır manındağı Üysin, Jalayır, Üyğır, Alban elderinen özinin bes jüz attı askerine bes mın salt attı söyilgerlerin qosıp, Qıtaydın qalın

4990 jayavaskerimen qan maydanda üş mörtebe kezdesip, aqırında özderinin şıqqan jeri — "Qıtay qabırğasınan" ari asıra quvıp tastap, Şuv boyınan Âdik Moğolstan şekarasına eki ret barıp qayttı. Sonday-aq Oyrat qontayşısı Amansandjpağa "bayqa, bul aranın Kerey, Naymanının qorğanişı bar",— dep ıǵay men sıǵaydan qurılğan bes mın askerimen qır kórsetip, eriksiz bitimge kondirip, Qambar batır da Oyrat jerinde eki ret bolğan. Osınday

4995 jağdayda, tek Âbilqayır jağına seskene qarağan Janibek pen Kerey, qazaq handıǵının tuvın köterip, endi erkin qiymılday bastadı.

II

Sırdariyanın orta şeninde sol jağasındağı tar alqap pen on jağasındağı orkeştene sözilğan qart Qaratauvdı, ontüstik-künşığısındağı Badam, Şırşıq özenderimen şektesip jatqan

5000 sürgilt ölkeni kone zamannan Türkistan degg atağan. Bir jağında Moğolstan, ekinşi tusında Mavrennahr, sırtında Daşti Qıpşaq jeri. Keyde arpağan, qiyaq, qauv şöpti, keyde tek sarğan ğana ösken qümayt, al, keyde tipti appaq sor, taqır dala bolıp keletin osı ülkeni basar¹ qarağan, tobilǵı japqan at tağasında iyirile sözilip jatqan qılış tastı nūra, qız emşekti adır, töbe, üşı-qiyırı joq belester tilğilep ötken. Bul belester neğizinde Tarbağatay,

5005 Tyan-Şan, Pamiyr, Altay, Köpet-Dağ, Giynduvkuvş tauvlarınan bastaldı.

Osı qumdı, qumayttı, qılış tastı, tükti qabaq jartastı, qiyaq şöpti, bozandı dalada köne zamannan, tipti Şıngışhan şabuvılınan burın köp jıldan beri kele jatqan Sığanaq, Savran, Otırar, Yassı, Sayram, Aqrüq attı köne şaharlar bar. Bul mediynelerdin qasına birneşe uvaq qalalar salınğan. Mısalı Yassı şaharının qasına Mısırdan kelgen qojalar tuvğan

5010 elderinin ülğisimen Suvnaq, Jüynek, qazaq jerinde alğaşqı qorğasın qorıılğan, tay eti

¹ Basar- köne Türki tili, tavjuası

tügelimen sıyatın qırıq qulağı bar ataqtı Mısqazan quyılğan, din kindigi Qarnaq turğızılğan. Sonday-aq Sozaq tın janında Şolaq, Sauvdakent, Sütcent, Edige men Jiyrenşe şeşen tuvğan Qumkent diyhtarı orın alğan. Bul qalalar şeti sonauv Edil, Jayıq, Qara teniz, Oral tauvlarına deyin sozılğan atam zamannan Daşti Qıpşaq dep atağan alıp qazaq dalasının madeniyet, ğılım, din oşağı jane sauva-sattıq kindikteri bolğan.

5015

Türkistan men Daşti Qıpşaq dalasının tüyisken alqabın bauvırlay, Moyınqümnın künşığıs jağın orap, basın Tyan-Şan tauvının qüşağın- dağı Istıqköl men Son kölden alğan, mın şaqırımday qümayt şöldi, gaqırlı, biyik jartastı saylardı köktey ötip, qazaqtın ataqtı amalarının biri — Şuv özeni ağadı. Ontüstikten keletin en alğaşqı tarmaqtarı Teriskey Alatauvdın ontüstik jaқтаğı müzdı qoynauvınan şığatın Qaraqojır men Tülin degen ağısı qattı kişkentay tauv özenderi. Bul eki özen Dolan asuvınan asa Berik, Narın oypatının joğarğı jağınan quyatın. Ottıq arnasımen qosılıp, mılqauv qüz, pışaq kesti biyik şındardı qaqqarıp, Juvanarıq degen atpenen Teriskey Alatauvdan ötip, soltüstikke qaray aybarlana güril- dep, bet aladı. Juvanarıq tüsi bir ğajap jer, arası tar, küngirt biyik jargastar.

5020

Ortasında aq köbik atqan, qazanday-qazanday tastardı tüyirşiktey domalatqan arqıratan dolı özen. Suvıq, ızğarlı suluvlığimen tek ertetilerde ğana kezdesetindey adam balasın tanqaldırarlıq bir ğajayıp suvret. Osı jal-jal qüzdar arasınan soltüstik-künşığısqa qaray bettegen Qoşqar degen özendi qosıp, Şuv Istıqköl men Kütemaldı özeni arqılı ülğayıp, etegin jaya Küngey Alatauvdın qoynauvınan bürqıray ötip, soltüstik-künbatisqa burıladı.

5025

5030

Budan keyin Şuv Alatauvdı bökterley otırıp, qırğız jerin basa, jolay Ülken Kebin, Kişi Kebin sekildi birneşe özenderdi özine qosa, aqırında Moyınqümnın künşığıs jağınan barıp şığadı. Şuv qumğa jetisimen künbatisqa qaray burıladı. Endi burınğıday emes, ağısı sayabırlana tüsedi. Bölşektene bastaydı. Jağasın qalın qamıs basıp, key jeri sorğa aynaladı.

5035

Aqırında Seyhun dariyadan bir köş jerde turatın Sauvmalkölge barıp quyadı. Bul kol din künbatis jağında birimen-biri üsaq özender arqılı jalğasıp jatqan birneşe suvı aşılı, tüşçılı kolder bar. Solardın en ülkeni Teliköl. Telikölge qazaq dalasın aralay kep Sarısuq quyadı. Key qarsız jıldarı Sarısuq Telikölge jete almay, orta jolda Qızıljıngıl manayına barıp qumğa sinip, joq boladı.

5040

Şuv özeninin Moyınqumdı kömkere künbatisqa burılattın sağasınan auvıl bes kün köşerlik jerde Kökşe teniz — Balqaş köli bar. Teliköl aynası jelgen atqa bir kündik jer bolsa, Kökşe geniz auvmağın, uşqan qüs eki-üş ret qonbay, aynalıp şığa almaydı. Üşı-qıyırı joq dala... Balqaş köline ülken bes özen quyadı: İle, Lepsi, Aqsuv, Qaratal, Ayaköz. İle, Lepsi,

Aqsuv, Qaratal özenderi basın Jonğar Alatauvinan aladı da, Ayaköz Tarbağatay qoynauvinan şığadı.

5045 Köne zamanda, Qoşan patşalıǵı kezinde, Şuv özeni Sırdariyağa quyǵan. Şuvğa sol jaǵınan Sarısuv, onjaǵınan Talas özeni kelip qosılǵan. Sol zamannın özinde Şuvdın Sırğa quyatın saǵasında, Talas özeninin boyında Sıǵanaq, Taraz; Yassen özeninin jaǵasında Otırar qalaları bolǵan.

5050 İysan-Buǵı han Janibek pen Kereyge qonısqa Moǵolstan men Türkistannın şekarasında jatqan Şuv, Sarısuv, Talas özenderinin jaǵalauvı men Balqaş köline kelip quyatın Qaratal özeninin boyın berdi. Söytip, qazaq ruvları birden Moǵolstannın soltüstik, soltüstik-batıs şeti men Kökşe genizdin Şuvmen qatarlas tusına iye boldı.

5055 Qaraşanın suvıqjeli turmay, Janibek pen Kereyge erip köşip kelgen eki jüz mınjandı qalın el osı Şuv, Sarısuv, Talastın Juvanarıqtan tömengi soltüstik-batısına qaray sozılǵan jaǵasına ornalastı. Tek Janibek sultan men onın balalarının auvıldarı, qastarına mın şanıraq tölengitterin qosıp, müz qata Kökşe tenizdin üstimen ontüstik jaǵındaǵı Qaratal özeninin boyına ötip, sol túsqa qıstauv saldı. Janibek sultannın Bunısı jer jetpegendikten emes, adeyi köşuv edi. Qaratal özeninin arjaǵında Ayakoz özeni boyımen sonauv Tarbağatay tauvlarının Qıtay jerine deyin sozılǵan aymaǵın tegis Nayman, Kerey, Uvaq ruvları

5060 jaylaytın. Qazaq ruvlarının basın qosıp, jeke han köterip, el boluvdı arman etken Janibek sultan Nayman, Kerey, Uvaq ruvlarımın irgeles otıruvdı jön kördi. Bunısı durıs ta bop şıqtı. Ortanşı ulı Qambar batır alǵaşqı attanısında Tarbağatay tauvının boyındaǵı qazaqtarğa barıp qaytqaninan-aq, Janibek sultannın qadiri bul manayğa öse túsken. Nayman, Kerey, Uvaq ruvları Janibekke özderin baǵınıştı sanay bastadı. Söytip, el

5065 bolamız degen qazaq ruvları, osı alǵaşqı jılı-aq, bir şeti Teliköldin tömengi etegi bolsa, ekinşi şeti Tarbağatay tauvının biyik basına deyin qulaş sozdı. Qazaq eli osı jılı-aq qanatın eki jaqqa kere jayǵan alıp qıranğa uqsay tüsti. Jılıqsı tebinge, tüyesi qaraǵanğa, sarıǵanğa üyrengen qazaq auvıldarına qısta qamısı qalın, qarı jüqa Şuv, Sarısuv, Talas, Qaratal özenderi men Balqaş Sauvmalkol, Telikolden artıq qonıs kerek emes-ti. Tek qamısında

5070 qaptaǵan qabaiyı, tım köp bolmasa da, ara-türa kezdesetin ala şubarjolbarısı, tarǵıl barısı ğana malǵa qauvıpti edi. Bıraq köp keşikpey, an tasiline eti üyrengen qazaq jigitteri, bul qauvıpti de jenip aldı. Aqıra şapqan jolbarıs, segiz qırlı sauvıt bızar jebenin Kökireginen barıp qadalǵan qanjar üşına sıday almay, jer qaba qıladı. Endi qamıstan adam emes, annın özi qaştı.

- 5075** Bul qamıstı olkenin tağı da bir ğajayıp erekşeligi bolatın. Qazaq ruvlarının ejelgi kösibi mal şaruvaşılıǵı. Koşse — koligi, soysa — soǵımı. Eti men sütin — as, terisi men jünün kiyim etedi. Malı neǵürlım köp bolsa, soǵurlım tirşiligi jaqsı. Sondıqtan da qazaq "mal aşuvı — jan aşuvı" dep keledi. Al malǵa keregi jer, jayılm. Qamıstı Şuv, Sarısuv, Talas boyları men qar suvınan jaratılǵan jüzdegen tünıq, borıqtı tüşçı kelderin ken onirleri
- 5080** qıstın küni jaylı bolǵanmen, malǵa jaz tım mazasız, azabı tamüqtan kem tiymeysin. Mal tügil, adamǵa da qolaysız. Kökek şıǵa bul elkeni tumanday qaptaǵan bijnıǵan sona, masa, bogelek basadı. Jan-januvarǵa janın qoyarǵa jer tapqızbaydı. Osınday jaǵday qırküyektin basına deyin söziladı. Köne zamannan bastap bul arada sonauv Kişi Kebin özeninin saǵasınan tomengi Moyınqumǵa deyinjaz boyı eşbir el türmaydı. "Qazaq qay bir sütti qızın beredi" degendey, İysan-Büǵının da köşip kelgen aǵayınǵa bul jerdi bere saluvının bir sebebi osında edi. Bos jatqan jerdi "jauvin emes, dosınmın" degen qazaq ruvlarınan ayasın ba, mırzalıq ete salǵan.

- Janibek pen Kerey üş-tort jıl etpey-aq, jazǵı jaylauvın oylay bastadı. Qıruvar eldi, esip kele jatqan bıqıǵan malimen, qayda aparmaq? Ras, biraz jurıt osı uvaqıtqa deyin Şuv men
- 5090** Talastın joǵarǵı boyın orley Qoşqar, Juvanarıq onirine keşip keldi. Key auvıldar Kekşe tenizdin manına da bardı. Endi büyte beruvge bolmaydı. Sonda jaylauvdı qaydan tabadı? Nauvrız bitpey, biyıl Kekşe teniz üstimen soltüstikke şıǵıp alǵan Janibek auvıldarı, kep üzamay Moyındıqum manayında qalǵan qalın elge kelip qosılǵan. Bul kezde Janibek pen Kereydin qaramaǵındaǵı el üş jüz mın üyge jetken. Âbilqayırdın qurıǵı burın da moynına
- 5095** tüse qoymaǵan Kökşe teniz manındaǵı el Janibekke tegis baǵınǵan. Âuvliyeata, Merke manayındaǵı Duvlat pen Qonıratı da qos sultannın jarlıǵına moyın üsinǵan.

- Mine, osı kezde jazǵı qamın oylaǵan eldin aqsaaqal, biy, batırları jiynalıp eki maseleni şeşti. Biri — jasının ülkendigin sıylap, Rabiyuvıl ayının basında, aq kiygizge köterip, Kereydi Qazaqtın hanı sayladı. Ekinşisi — jazǵı jaylauvı etip Qara Kengir, Sarı Kengir ezenderinen bastap, Ulıtauv, Arǵınatı tauvlarının boyın quvalay, ortadaǵı Şoyındıköl, Aqköl, Baraq köldi ala otırıp, sonauv, Esil, Nüra özenderine deyin köşpek boldı. Malına jayılm, özine pana kerek jurıt "Âbilqayırdı berse qolınan, bermese jolınan alamız",— dep atqa qondı. Qazaq ruvlarının bunısı Kök şalǵındı, sauvmal köldi, ejelgi qonısın el bolıp qaytadan özi biylep, özi tösteuvdegi alǵaşqı adımı edi. Buǵan Âbilqayırdı qarşı tura almadı.
- 5105** "Qazaq elin qumǵa qaşırıp, qırıp tastandar",— dep jibergen on mın laşkarlarının qolınan hannın buyrıǵın orındauv kelmedi. Laşkarlardı bastaǵan Bahtiyar bahadürdan keyingi hannın en senimdi adamı, qara ayuvday alpaq- salpaq mol denesi men boyına bitken alıp

küşi üşin, ruvının atın öz atına aynaldırıp "Qaraşın" dep atalğan asker qolbaşsısı Darviş-Hüsayın batır, köşken eldin sonınan quvıp jede de, eştene istey almadı. Otız mın soyıldı

5110 askerimen köş sonınan qorğan bop kele jatqan Janibek sultan da bularğa nazar auvdarıp, keyin burılmadı. Qır bökterley jortqan kökjal qasqırğa tap beruvge bata almasa da, keyin qalıp qoyuvğa namıstanğan auvıl göbeteri tarızdı, Âbilqayvir hannın laşkarları alıstan sadaq atıp, qur mazasın alıp, sondarınan jürip otırdı. Qaraşçının bul tasiline Janibek tan qaldı. "Sira, menin askerimnin attan tüşip, bir jaybaraqat qalar kezın küte me? Olay

5115 bolsa..." Janibek kenet otız mın askerinin atının basın keyin burdırıp aldı da, Qaraşçının laşkarlarına lap qoydı. Arqanın jazıq dalasında bauvırın jaza şapqan kilen toppaq jal, qamıs qūlaq, börte mingen qalın qol zamattajauv jasaqtarın jan-jağınan qorşap aldı. Bul Qıpşaq şabuılşılarının ejelgi tasili. Aldında jaybaraqat kele jatqan qalın qoldan munday jıldamdıqtı kütpegen Qaraşın bahadür kenet tuvğan qauvipti körip, jaman sastı. Otız mın

5120 sıpay otız mın sadağın bir ret qana tarda, ortalarında qotandağı qoyday qorşalğan on mın laşkardan ne qaladı? Bir adamğa üş jebeden. Batırğa da jan kerek, Qaraşın bitim süradı. Bul oqiyğa Daiyrayaqtın taqırı, Şotşot kölinin tüşında bolğan. Keşegi bauvırlas ruvlardın qanın töguvdi Janibek layıq körmey, bitimge kelgen. Bitim bireuv-aq: "bizge kosılgısı kelgen laşkarlar bizge kosılsın, al bizge kosılgısı kelmegenderi ekeuv ara bir at minip, qalğan attarın tastap elderine qaydın. Bosağan attardın bari bizge qalsın". Qaraşın laşkarlarının üstın biri Janibek jağına şıqtı. Qalğandarın elderine qaytkısı keldi. Bıraq ekinin biri attarınan ayırıldı. Soytip, altı mınday adam eki-ekiden atqa mingese minip, keyin jürdi. Teliköl-tata tasığanda barın quyatın Segizsay Sarıalanın janındağı sol kezde "Atmingesken" dep atalatın qiya jol sodan qalğan. Âskerinin qalay jenilgenin estigen

5130 Âbilqayvir, bir kezde bükil Daşti Qıpşaqtvı, Mavrennahr, Qorasandı bağındırğan laşkarlarının endi masqara bop, mingesip qaytqanına jaman qorlandı. Aşuvdan bir ornında otıra almadı. "Tiri jürsem, Janibek sultan, osı istegenindi aldına keltirmesem, Âbilqayır atım qurısın" dep ant berdi. Bıraq antın orınday almay ötti. Qaraşınının qolın jenuvi — jas arıstan qazaq elinin jauvına aybarın alğaşqı korsetuvi edi. Endi ol jıldan jılğa eseye tüsti.

5135 Tağı üş jıldan keyin Kerey qaytı bolıp, Janibekti han etip aq kiygizge kötergende, qazaq ruvları bastarı birigip, Şuv, Talas, Sarısuv, bükil Kökşe teniz boyın, Daşti Qıpşaqtvın soltüstigindegi Esil, Nura, Tobıl özenderine deyin tegis alıp bolğan edi. Osı jerdin ontüstigin qıstauvı, soltüstigin jaylauvı etti. Eldin eldi gin, erdin erligin körsetetin zaman endi tuvdı. Tek osı şağın jerde köşip jüre berse, bir küni azinen küşti Âbilqayır sekildi bir

5140 hannın qalın qol şığarıp, qaytadan basıp alatının Janibek jaqsı üqtı. Özin küşti bolsan, özgemen köşin qatarlassın. Al küşti boluv üşin, endi qazaq birjolata ruvğa bölünip bıtırıp

jürüvdi tıyıp, aybındı memleketke aynaluvı kerek. Üşı-qiyırı joq dalada malının auvenimen ar ruvı öz aldına köşip, tarap jürgen qazaqtın, İyran, Ündistan, tipti qala berdi, turğın el Mavrennahrday tastay berik memleket boluvının qiyın ekenin Janibek burınnan

5145 dajaqsı tüsinetin. Âyde de kasibi bir, nasili bir, tili bir бүkil qazaq ruvının basın birjerge qosa almasa da, sol özinin mal şaruvaşılıǵına ton köşpeli tirşiligine inǵaylı handıq quruvǵa bolatınına ol senetin. Bul, qazaqtın taram-taram bop ar hannın qolında qurıp ketpeuvi üşin kerek edi. Tirşilik tartısı, halıqtın özin saqtap qaluv küresi— bari de bir el bolmay mümkün emes-ti. Bul arman halıqtı alısuǵa majbür etti. Al jeke memleket boluv üşin, el birliginen

5150 basqa, jauvın seskenetin askerin men halqının mün-müqtajın, keregin qamtamasız etetin, özge jurtpen baylanıs jasaytın kasiporındarı, sauvida-sattıq жүrgizetin şaharlar kerek. Bul şaharlar Daşti Qıpşaq jerimen şekaralas Türkistan ölkesinde. Al Türkistan Âbilqayır hannın qolında. Bir kezde bul şaharlar qazaqtın alǵaşqı hanının biri Orıshannın qaramaǵında bolǵan. Orıshan Aq Ordanın tuvın kötergende, Şıǵışhan müldem qurtıp

5155 jiberǵen Sıǵanaq, Sayram, Yassını qaytadan turǵızǵan. Sıǵanaqqa astanasın köşirgen. Qazaq ruvlarına kerek şay, qant, mata, ıdıs-ayaq, qazan-oşaq — barın Ündistan, Qıtay, İyran sauvdagerlerinen alıp, Şıǵıspen sauvida жүrgize bastaǵan. Bunın bari Aq Ordanın qulauvımen birge bitken. Al bul jaǵdayǵa jetuv üşin, qulap qalǵan Aq Ordanı qayta turǵızuv kerek. Âriyne, Aq Ordanı qayta turǵızuv deǵen söz, бүkil Daşti Qıpşaq jerin,

5160 Türkistan valiyetin özine qaratuv degen söz. Bunsız qazaq küşti el bola almaydı, bunsız qazaq öz basın sırtqı jauvınan qorǵay almaydı. Osı oydın barın — el birligin küşeytip, ruv-ruv bop jürgen aǵayındas jurttı qazaq degen bir el etti, sol eldi, jan-jaǵındaǵı qandı köz jauvları besiginde jatqanda qırşınınan qiyıp, qurtıp ketpes üşin, aybarlı attı asker quruvdı Janibek köp oyladı. Âriyne, onday bası birikken, mol askerli eldi memleketke aynaldıruv

5165 üşin, Aq Ordanı qayta turǵızıp, бүkil Daşti Qıpşaq jeri men Türkistandı öz qaramaǵına aluv öte qajet. Alǵaşqı ekeuvi qazaq ruvlarının berekesimen, auvız birligimen baylanıstı bolsa, üşinşisi Uzaq tartıssız, asirese Daşti Qıpşaq hanı Âbilqayırmen qan maydanda kezdesip, ayanbay qan tögispey şeşilmeytin tilek edi.

Türkistan Âbilqayırǵa da, Aqsaq Temir ömirlerine de kerek. Al bastarı jana qosılıp kele

5170 jatqan qazaq ruvlarına Türkistan valiyetine jatatın Sırdariya jaǵasındaǵı kentterdin manızını erekşe zor bolatın.

Bul erekşelik en aldımın, Sırdariya şaharlarının şaruvaşılıq jaǵdayımen baylanıstı sebepterden tuvǵan.

- 5175 Daşti Qıpşaqın köşpeli eline qalanın önerkasip zattarı, otırıqşısı jurttın egisinen onetin azıqtılıgı qanday qajet bolsa, otırıqşısı elder de köşpeli jurttın osirip otırğan malının eti, jüni, terisine sonday müqqaj edi. Al Sırdariya şaharları Orta Aziya men Daşti Qıpşaqın ortasındağı sauvida-sattıq beketi ğana bolıp qalmadı. Özderi de sol Daşti Qıpşaq auvıldarına kerek önerkasip zattarın molınan ondirip, eki jaqtın sauvida-sattıq isine qızuv aralastı. Munday jağday, bul şaharlardıñ qauvlap örkendeuvlerine sebep boldı. Âriyne, bul
- 5180 qalalardı qolına túsiruv — Döşti Qıpşaq handarının da, Mavrennahr ömirlerinin de kökeytesti armanı ekeni dauvsız edi. Qazaq handarının Sırdariya şaharlarına telmire qarauvının ekinşi sebebi qaramağındağı mal şaruvaşılığimen şuşıldanatın eldi jayılimmen qamtamasız etuvden tuvğan. Qarı az, qısı jılı Sırdariya jağası köşpeli auvıldarğa qısqı jağdayda taptırmaytın qonıs. Künnen künge mal bası ösip, örkendep kele jatqan köşpeli
- 5185 jurttıq Şuv, Sarısuv, Talas özenderinin boyı endi jetkiliksiz bola bastağan. Amal joq, qazaq eline tağı jana qısqı qonıs izdeuvge tuvra keldi. Al bul jağınan qüyqalı Sırdariya qoynauvlarınan artıq jer tabuv qiyın-dı. Jaz malın Arqada bağıp, qıs osı Sır boyın jaylauvdı qazaq ruvları köksey bastadı. Osı armanı orındalsa, bükil Daşti Qıpşaq halqının aldında abıroyı köterile tüsetinin Janibek han öte jaqsı túsindi.
- 5190 Üşinşi jağınan, bul qalalar askeriy bekinis retinde de asa kerekti edi. Moğolstan handarı Şuv, Sarısuv, Talas boyların Mavrennahr ömirlerinen saqtaytın qalqan körse, Mavrennahr ömirleri Türkistan valiyetin Mavrennahrdağı Daşti Qıpşaqtan qorğaytın bekinis sanadı. Al Âbilqayır osı Türkistan şaharlarına süylene otırıp, bükil Daşti Qıpşaqtı uvısımda ustasam dedi.
- 5195 Âbilqayır armanı da, Döşti Qıpşaq elderinin kökeykesti tileği de osı Sır boyına kelip tüyisti. Al Janibek han üşiqiyır şeti joq Döşti Qıpşaqjerin ustap türuv üşin mıqtı bekinis osı Sırdariya şaharları ekenin azğeden anağürlım teren üqtı.
- 5200 Sondıqtan da onın qırağı közi kündiz-tüni Türkistan jağına tiğuvli. At Janibek hannın jada da, türsa da oylaytını, asirese, Döşti Qıpşaqjerine enjaqın turğan, keşeği babaların, Aq Ordanın kindiği — Sığanaq pen oğan tayavDaşti Qıpşaqın kane şaharları Savran, Sozaq, Yassı, Sayram...
- 5205 Bul qalalar özderinin Uzaq ömirlerinde ne körmedi? Türkistan elkesin qanday han biylemesin, tek odan oz paydasın kozdedi. Jan-jağı eğındikke bay, Türkistan şaharlarının miyhnatın diyqanı tarda, qızığına birinen son biri basqarğan hakimderi battı. Enbekşi Buqaralarğa salınğan alım-salıq, qarjı-qarajat tek qalanı biylegen bekdalardıñ ğana

dauvletin molayttı. Bay-manaptın üstemdiğın asırdı, qayda barsa da tek kedeyler ğana sorladı. Qala-mediynelerdi basqarıp otırğan hakim, daruvğalar memleketke değen kazqarastarın özderinin jeke müddesine qaray belğiledi. Sol sebepten de bul şaharlardı biyleğen mıqtılar oyına kelgenin istedi, qaramağındağı eldi özinin menşikti mülki sanadı.

5210 Mediynelerdi biylegen bekdalardıń asqandığı sönşalıq, kalağa talasıp jatqan eki jaqtın qaysısının qaramağına kaşkisi kelse, söğan az erkimen köşe berdi. Eger qala mıqtıları az bastarına paydalı körse, keşegi jauvına bugün özi aparıp, qala qaqqasının kiltin ustattı. Osınday jağdaylardı öylağan Türkistandı jauvlap alğan han- dar, örqaşan da bul şaharlarğa hakim etip özderinin senimdi jaqındarın ğana qöyuvğa tırstı. Bul ödetti Âbilqayır han da

5215 qattı qöldandı. Türkistan völiyetin azine qaratqannan keyin, osı völiyetti jauvlap aluvda köp qahar karsetkeni üşin, Sığanaqtın hakimi etip Manedan-oğlandı, Özkentke — Manğıt ruvının biyi Oqastı belgilep, Sozaq bekinisin nemere ağası Hızırhannın balası Bahtiyar sultanğa tarttı. Yassı, Savran, Sayramdardı da osılar tarızdi Âbilqayırğa öte senimdi ne bolmasa han tuqımınan şıqqan sultandar biyleuvde edi.

5220 Al bul hakimderdin Janibek jağına şıǵuvı üşin jalğız-aq jol bar. Ol jol: Janibek Âbilqayırdan küşti boluvı kerek. Küşti boluvdın jolı biyiktiği qırıq qulaş, qalanı qorşağan qorğandardı aluv ğana emes. Tastay tüyingen bul şaharlarğa şabuvıl jasap, orınsız qırıluvdan ğöri, aldımene Daşti Qıpşaqtağı ruvlardıń basın biriktirip, mıqtı asker qura biluv şart. Eger halıqtı özine bağındıra alsa, mıqtı qol jiynauv da qiyınğa túspeydi. Al,

5225 azğantay ğana şüraylı jayılmı üşin birinin malın biri barımtalap, jigitterin soylğa jıǵuvğa deyin baratın qazaq ruvların özine bağındıruv onayğa túsken be! Ârqaysısı özin-özi döy sanaytın, özim degende ögiz qara küşi bar ör ruvdın biy, batırların bir hanğa bağındıruv onay bolıp pa? Tağı bir qiyındığı Âbilqayırmen ayırılısar kezde namısqa şauvıp, bir jüdirıqtay jumıla qalğan qazaqtın bastı ruvları tınısı kenigen sayın, jumılğan jüdirıǵı

5230 jazılıp, biriktik dep tartqan ayılı bosay túsken. Özinin ejelgi dastürine salıp, malının auvenine qaray bıtıray köşe bastağan. Janibektin de en qorıqqanı halıqtın jibi bosap ketetin osı kez edi. Âbilqayır hannın da kütkeni osı. Bıtırağan ruvlardı birtindep jauvlap alıp, Türkistan qalaların da bosağasın berik ustap, bükil Daşti Qıpşaqtı qaytadan özine bağındıradı. Al Janibek Arğın, Qıpşaq qos şoqqarın qolına mıqtap ustap, jana üyip kele

5235 jatqan el birliğine iritki saldırmaydı. Köngisi kelgen ruvlardı aqılmen köndiredi, al köngisi kelmegenderin qanjosa etip, küşpen, degenine baqıl etkizedi. Osılay şeşken Janibek auvlı Qara Kengir jağasına kelip jaylauvğa qonğan shaqta, Tauvıq jılı, ekinşi aydın orta şeninde Arğınının aqsaqalı Qotan tayşı men Qıpşaqtıń ari biyi, ari batırı, ari sözuvar jel auvızdı

şeşen-aqını qarğa boylı Qaztuvğandı keneske şaqırdı. Bul kezde Arğın ruvının kösemi
5240 Arğın biy edi. Al Qıpşaqın biyligi äli tüğırınan tüse qoymağan Qara Qıpşaq Qobılandı
 batırda bolatın. Qazaqtın en köp jäne batır ruvlarının kösemderin şaqırmay, hannın
 jırauvlardı şaqıruvında da köp mön bar. Jänibek el biylegenjaqsıdan, el aralağan aqın sınşı
 ekenin biletin. Aqın el qulağı, el közi, el jüregi. Jurtının tamırının qalay soğatının jane
 onın könil küyin, mün-müqtajın bulardan artıq aytıp beretin tiri pende joq. San aqın-
5245 jırauvlar halqının auvır halin handarına jır etip beremin dep, quvğınğa uşırağan, qurban da
 bolğan.

Jänibek Qotan men qarğa boylı Qaztuvğandı şaqırğanda halqının könilinin qanday küyde
 ekenin bilgisi kelgen-di. Qos jırauv bir küni jetti. Özderine arnalıp tigilgen qos aq boz
 üyge atqosşı jigitterimen jayğasıp jatqandarında: "Asan ata, kädimgi el qulağı, el közi
5250 Asan Qayğı kele jatır" degen habar dünk ete qaldı. Söytkenşe bolğan joq, "Tügel sözdin
 tübi bir, tüp atası Mayqı biydin" altınşı urpağı, el kezgen Asan ata auvıl sırtına kep,
 Aqsiyraq jurdeginin üstinen tüsti. Bul şaq kün batıp bara jatqan mezigil edi. Han auvılı
 manında mal bolmağanmen, tömengi eldin qaytqan qoyının manırağanı, quraqtağı
 jılqısının kisinegeni, auvsıl aruvanadardın bozdağanı, zengi baba şanıraq müyiz siyırlardı
5255 moniregeni alıstan estilip jattı. Kări töbettin balpılday ürgen dünkildek dauvsı, äldekimnin
 "Qozıjan, Qozıjan!" dep balasın erkelete şaqırğan ayqayı şığadı. Kündizgi anızaq jel de
 toqtap, keşki tamanğı tına qalğan taza auvada malı oristen qaytıp abır-sabır bolğan,
 tömende jatqan Tölengit auvıldarının uv-şuvı han Ordasına anıq estilip türadı. Qara
 Kengirdin kök balauvsajasıl şalğındı arğı jağasında, sonauv oypattağı qamıstı kölge deyin
5260 bıjınağan el körinedi. Süt pisiruvge, as qamdauvğa kirisken qatındardın jaqqan ottarının
 kögildir tütini auvıl üstinen kökke kölbey üşip baradı. Qamıstı kölden beleske qaray
 köterilgen köp jılqı küngirttene buldırap közge түsedı. Bergi auvıldın qırqa jağındağı
 jazıqta, qolında qurığı bar, aq boz jüyrik mingen jigit, asauv quvıp keledi.

Han Ordasında qart Qotan men qarğa boylı Qaztuvğannın kelip sälem beruvin kütıp
5265 otırğan Jänibek, "Asan Qayğı kelip auvıl sırtında tüsip jatır" — degen habardı estisimen,
 бүkil Däşti Qıpşaq ardaqtaytın, qazağı üşin qayğılı jırauvdı özi şıǵıp qarsı almaq boldı.
 Jänibek nökerlerin ertip, Ordadan şıǵıǵı esik aldında sol kidirdi. Özennin arğı betindegi
 auvılǵa qaradı. Tüysik qabaqtı hannın sürgilt sınıqjüzinde kenet bir külimsiregendey sıray
 elen berdi. Şınında da auvıldın keşki suvreti adamnın könilin kötererliktey orasan suluv
5270 edi. Jänibek endi osınşama jan terbeter suluv suvretke köz salıp rahattanbay, bağanadan
 beri Orda işinde otıra bergenine ökindi. "Düniye degen mine osı, munın han ekeninde de,

halqının qamın oylap, küni boyı Ordadan şıqpağanımen de isi joq, öz qızığımen, quvanışımın öte beredi". Dal osı kezde aq boz jüyrık mingen bala jigit bağanadan beri ustamaq asauvın han tusındağı özennin jağasımen janastıra quvıp, aldındağı asauv jalt burılıp, aldınan öte berem degende, qolındağı qürıgın moynına jıp etkizip, sala qoydı. Asauv bala jigitti at matımın süyrey joneldi. Bıraq jigit jibermedi. Üzengisin şirene, art jağına qaray qıysaya, qolındağı qürıgın qos qoldap büray tartıp, janasa jabısıp keledi. Kündikke şapqanjüyrık şarşadı ma, alde moynına túsken qürıqtın qıl arqanı battı ma, eki büyirin solqıldata demin alıp, üstinen teri köpsip bürqırıp, qamıs qulağın qayşılای, tensele barıp toqtadı. Qürıqşının qıymılına riyza bolğan han "Jigitim- aq ekensin! Kimnin balası eken özi?" dedi. Han sürağına javap tapqalı bir nökeri auvıl sırtındağı saydağı atına janeldi. Janibek endi han Ordasına qaray bettegen Asan Qayğı tobına qarsı jürdi. Hannan burın, qayğılı jırauvdı qoşemetpen qart Qotan men Qaztuvğan qarsı alğan. Asandı ekeuvi eki jağınan qoltıqtap, top adamdı sondarınan ertip, kele jatır eken. Janibek han nökerlerimen tayavkelip, qol quvsırıp iyilip salem berdi.

— Arsın ba, Asan ata?

— Barsın ba, jarqınım?

Han endi qazaq adetimen aldımın quşağın ayqastıra, keuvdesine keuvdesin giyğizip, auveli Asan Qayğımen salemdesti, sodan son barıp Qotan jırauvmen, Qaztuvğanmen amandastı. Qaztuvğanın ornına endi Janibek hannın özi Asan Qayğının qoltığınan ustadı. Bari birdey han Ordasına bettedi. Aq Ordağa tajim etip kirgennen keyin, üş jırauv han tağının on jağındağı şayı körpenin üstine barıp otırdı. Asan Qayğı tarde. Odan sol temendeuv Qotan qart, sosın barıp Qaztuvğan tayşı jayğastı. Han nakerleri ayaqtarının üşimen dıbis şığarmajürrip, şıntaqtarına ülpildeggen mamıqjastıq saldı. Söyde de, Janibek handı sıylağan qarttar, ayaqtarın kösiltip, jastıqqa jantaymadı, sol maldastarın qurıp otırğan qalıptarınan qozğalmadı.

— Jol bolsın, qariya,— dedi Janibek, Asan Qayğıdanjön sürap,— alıstan kelesiz be?

— Aqsiyraqqa jaqın, aqsaqalğa alıs jerden kelemin, jarqınım. Babam Mayqı biy koş salğan Alatauvdın qoynauvındağı, gülbaqşası jaynağan, bulbul qüsü sayrağan Almalıqtan şıqqan betim bar...

— Â- a... quttı qonıstan attanğan ekensiz ğoy.

5275

5280

5285

5290

5295

5300

— Quttı deysiz be?.. — Asan atanın qabağı qarsjabılıp ketti. — Bizden de burın nasraniy dini şirkeuvi salınğan eken...

— Batis qonısı tım alıs qoy.

5305 — Qızıl tülkiğe qızıqqan qıranğa altı kündik atırap auvdemjerdenjaqın.

— Ras, Jetisuv öniri jerdin qızıl tülkisi.

— Ayıbı — ajarı. Sol sebepten de Soyqın Saydan Şıǵıstın ap jılanı ölsin-alsın basın suvmanday körsetip jatqanjoq pa? Tiri qalǵın kelse, elin küşti bolsın.

-- Elim qayde küşti boladı?

5310 — Armanınajetken el küşti boladı.

— Qanday armandı aytasız?

— Jerüyek deǵen halqınnın armanın aytamın. Bu jalǵannın jerüyegi Jetisuv eken. Altın Ordandı sol Jetisuvdaǵı Almalıqqa tikkeninde, qoy üsyinde boz torǵay jümırtqalar zaman ornaydı. Bizjetpegenmen, oǵan bizdin urpaǵımızjetedi.

5315 Janibek ezuv tarttı.

— Bıraq oǵan şeyin Âbilqayırdın kök börileri bizdi talap, qan etpek qoy.

— Durıs aytasın, jarqınım, qazirgi zaman ali jetkennin zamanı. Jolay Ahmet qojanın meşitiye quran oqıp şıǵayın dep, Yassıǵa burılıp edim, Âbilqayır hannın ömirimen istelgen bir qıyanattı kördim...

5320 — Qanday qıyanat?

— Hakim Muhamed-Maziyd tarhan Yassıǵa keruven tartıp kelgen qazaq sauvdagerlerinin malın tartıp alıp, özderin qümǵa quvıp salıptı.

— Bunısı Âbilqayırdın Türkistanjerine qazaq sauvdagerleri kelmesin degeni ğoy.

— İya...

5325 Baǵanadan beri ündemey otırǵan qarǵa boylı Qaztuvǵan oqıs qıymıldap hanǵa qaradı.

— Sonda qara qazaqjeydelik karbas¹ pen kebindik bazdi qaydan aladı?

Jayşılıqta sırğa tüyiq Janibek, qazaq sauvdagerlerine istegen Âbilqayır qorlığı janına batıp ketti me, özin-özi ustay almay qaldı.

5330 — Türkistannan alamız,— dedi ol Qaztuvğanğa qarap,— aldımen Türkistannın özin alamız.

Asan Qayğı Janibekke oylana köz tastadı.

5335 — Şırağım, Janibek. Baban Orışannın aqlı sağan qondı ma dep edim, adaspağan ekenmin. Âbilqayırdan ayırılğanına qarsı bolmasam da, Şuvğa köşemin degenindi ünatapağam. Endi qanıp otırmın, oyın alısta jatır eken... Âriyne qazaq endi şaharsız kün köre almaydı. Buqardın meyizi men Taşkenttin nauvatı qazaq sorlının da auvzının damin engizgendey. Bıraq Âbilqayır sağan op-onay Türkistandı bere me? Küşin jetip turıp qan tökkennen, küşin jetpey jatıp qan tökkennin künösi auvır.

— Men qan tögeyin dep otırmın ba? Türkistan ata qonısım. Tübi qan tökpey bitispeytin bolsaq, amalımız ne? Biyıl küşim az, al kelesi jılı...

5340 Endi sözge Qotan qart kiristi.

— Oğan közin jete me? Âri-beri köşip jüdegen jurtjana toyına bastadı goy. Arjağına el qonğan adamdı onay ornınan turğıza almaysın...

— Jauv şapqalı türsa da ma?

Qotan jırauv oylanajavap qayırdı.

5345 — Toq bala aş bolam dep oylay ma?

Halqının jayın aqındarımnan bilermin, degen umitinin aqtağanına Janibek iştey riyza boldı.

— Senderdi bosqa şaqırmağan ekenmin,— dedi ol,— jaqsı bul jaydı jata-jastana keneselik...

5350 Asan Qayğığa aq üy tigilip, üş jırauvğa arnap qazısı kere qarıs qısır biye soyıldı. Sapırılğan uvızday sarı qımız suvday aqtı. Özderinin ardaqtı jırauvların qoldan qolğa

¹ Karbas- köne Türki tili, mata degen mağınada (satın)

tüsirmey, bir üyden son bir üy şaqırıp, auvıl qazaqtarı bir apta anğime-düken quruvmen ötti. Dal osı kezde qazaqtın alğaşqı öz hanı Janibekke salem beremin dep, sonauv Edil boyınan Ediğenin nemeresi Temir biydin jiyeni, kömekeyinen bulbulşa sayrağan, on bes

5355 jasar Şalkiyiz jırau v keldi. Alıstan sapar şekken ayauvlı qonaqtı han auvılının qızbozbalası at üstinen jerge tüsirmey köterip akep, arnap tigilgen aq boz üyge kirgizdi. Şattıq üstine şattıq ülastı.

Bir apta ötkennen keyin, han özinin ülken uldarı Âdik, Qambar, Qasım, Kereydin balası Burındıqtı şaqırıp, qazaqtın sol zamandağı en ataqtı tört jırau vımen bas qostı. El bolam

5360 degen jurttı qazır en inğaylı kez ekenin, bul kezdi paydalana almay qalsa, tağı da uzaq jıldar bastarının birikpeytinin, tipti jan-jağınan talağalı turğan jat elderdin han, patşalarının qoltında talan-taraj bolıp ketuvlerinin mümkün ekenin aytıstı. Köp jaydı tarazığa salıp, aqılmen salmaqtadı. Aqırında kep, biyıl Küztoqsannın basında бүkil qazaq ruvlarının iygi jaqsıların Betpaq pen Jetiqonır qumının arasındağı Nuranın Qaratuzı dep atalattın jerge

5365 jiymaq boldı. Bul ara qazaq jerinin dingek ortası. Tarbağataydan Nayman men Kereydin, Jetisuvdan Üysin, Duvlattın, Edil, Jayıq boyınan Alşın, Noğaylının, Esil, Nūra, Torğay boyınan en alıstağı Arğın, Qıpşaq biyelerinin de keluvine qolaylı. Jane Küztoqsannın basında bul manay mayda qonır, jılı, jauvın-şaşınısız boladı. Qısı-jazı guvildep soğıp turattın azınağan aşuvlı jeli de basıladı, asirese, han auvılına tiyimdi. Qara Kengirden Şuv,

5370 Talasqa qaray köşken kezinde de burıs emes. Osı majiliste Janibek aldın ala üş jarğı jaytti qaramaq bop, şeşimge keldi. Birinşi jarğı, qazaq ruvları budan bılay qaray bir hanğa bağınp, kelesi jılı adam sanına qaray Türkistandı jauvlap alatın sıpaylar bermek. Ekinşi jarğı, Daştı Qıpşaq jerinin şalğaylığınan qazaqtın köp ruvlarının Moğolstan, Qıtay, Jonğar şekarasındağı taypalarda turattının eske alıp, ar ruvdın jaylağan jerine, ruvlıq tilektestiğine,

5375 şaruvaşılığına qaray üş jüzge bölünöv söz bolmaq. Jerine, adet-ğürpına, eskiden kele jatqan tuvısqandıq belğilerine qaray üş jüz bolıp ataluv möselesi ötken ğasırdan kele jatqan angime edi. Sonı tağı söz etpek. Eğer jurttı konse, ar jüzdin özinin bastı biyi, batır, qala berse, hanı bolmaq. Sol üş jüzdi biyleuvşiler, basqaruvşılar, sayıp kelgende, бүkil qazaqqa degen jalğız hanğa bağınuvğa tiyisti. Sonda ğana han Ordası üşı-qiyırı joq dalada köşip

5380 jürgen qazaqtın tolıp jatqan ruvların, üş jüzdin bastı adamdarı arqılı bağındırıp otıra aladı. Bunısı Şınğışhannın jauvlap alğan ölemin tört ulısqa bolıp, tört ulı arqılı Qaraqurım Ülken Ordasına bağındırğanı tarızdı edi. Qala berdi, Aqsaq Temirdin qaramağındağı jerlerdi birneşe valiyetke bolıp biylegenine de üqsaytın-dı. Onda tek jerdi ğana bölse, munda jaylap otırğan jalpı jerine qaray, ruvlar üş jüzge bölünbek! Üşinşi jarğı, osı majiliste ör ruv

5385 özünün ruvlıq belgisin — tanbasın belgilemek. Bul osınauv barımtalı, bir ruv men bir ruv künde soyıldasıp, qırqısıp jatqan zamanda öte kerekti şara bolatın. Bolaşaq halıq kenesinde osınday üş kürdeli masele qaramaq bop, jırauvlar men han majilisi jabıldı. Endi han büyrığın jetkizuvge janjaqqa şabarmandar şaptı. Bul jarğılardıñ halıqqa kerek ekenin túsindirmek bop, tortjırauv da attarına qondı.

5390 Âne-mine degeñşe jaz da öte şıqtı. Küztoqsanğa eki apta qalğanda han auvılı, qaptağan tolengit, qaraşasimen Sauvmal koldin tusına kelip üylerin tiktı. Osı aradan Nuranın Qaratüzı jelisti atqajartı kündikjer.

Jetiqonır qımı men Betpaq dalanın arasında qatqıl atırap bar. Jel türsa, qüm sırğaqtap jayavborasınday bastaydı. Al aşıq kúnderde jarqırap jatadı. Bul babalarımız islöm dinine

5395 kirmey turğan kezde otqa, suvğa gabınğan dauvirde, Kök tönirisine, jer tanirisine arnalıp, adamnan qurban şalınatın jer. Ejelden süstı, jümbaq atırap. Jetiqonırdın orkeş- orkeş qümınan otıp, jazıqqa şıǵısımenen, sonauv quv zamannın belgisi bop, taqır dala şetindegı eki adamnın bas süyegi sonadaydan közge tusedi. Bastardın qasında atam zamanda qadalğanjuvan dingek qada bar. Kün küydirip, jel süyip, abden qaraqoşqıl tas bolıp qatıp

5400 qalğan. Ol qadağa alemişter baylanğan. Bul belgilerine qarağanda, sonauv arǵı dauvirde osı aradan köşip jürgen el der bul atıraptı auvliyeli jer sanağan tarızdı. Âlgi qadanın teriskey jaǵında qulın jaldaniy, üzınnan sözilğan tüyeli kisi boyınday jarnüra bar. Etek túsınan jer astındaǵı közden jılap şıqqan, möldir suvlı şaǵın özen aǵadı. Bul özen qarlı jıldarı qattı tasiydı. Tasıǵanda, bir kezde teli emgen büzauvday, qös özen qüyǵandıqtan

5405 Teliköl dep atanğan Teliköl-tataǵa quyıp, bul aradaǵı basqa aradaǵı basqa uvaq qarasuvlardı qosıp jatadı. Söytip, sarı ala segiz sayǵa barıp qosıladı. Al eger qısı qalın qarlı, jazı janbırlı jılı Nuranın qaratüzınan şıǵatın say suvı jinişke Sarıözen — Sarı Kengir men Qara Kengir barıp quyatın Böqtıqarın köline deyin jetip qaladı. Bunday tasuv on jılda, jıyırma jılda bir boladı. Özge jıldarı Nuranın Qaratüz sayı sol kapirine köterilip, jaz

5410 şıqpay-aq qümğa sinip jöǵalıp ketedi.

Osı köpke beymalim, jümbaq atırapta Jetiqonır qımı men Sarısuvdın ortasınan otetin qoba jol bar. Qobajoldı kök qıyaq basıp jatadı. Adam tek salt atpen ğana bara aladı.

Janibek han osı Nuranın Qaratüzına ödeyi arnap keruven jürgizdi. Jaztoqsan bolmay, basına eluv üy tikkizip, qümnan qúdıq qazdırıp könekpen suv tartqızdı. Say boyına jeli

5415 kerdirip, biye baylattı. Keletin qonaqtarǵa dep, adeyi qısıraqtardıñ üyirin aydattı. Özi Âdik, Qambar, Qasım, Burın- dıqtı ertip, aldın ala kelip han şatırın tiktirtti. Köp üzamay

adam tügel an bilmeytin joldardı tauvıp, qıla düzge köşip üyrenge ruv başıları — biyleri, batırları Nuranın Qaratüzünün jan-jağınan ağıla bastadı. Üysinnen — Âbilqayır Ürgenişke keter aldında bolingen Qılışbay, Qara Ospan batırlar, Jalayırdan — Barıbay

5420 batır, Duvlattan — Bahtiyar biy, Arğınnan — bir top batırların ertken Arğın biy men Qotan jırau, Qıpşaqtan — Qara Qıpşaq Qobılandı men Qaztuvğan jırau, Naymannan — Qaptağay batır men Tünğasıq batır, Haqulı biy, Kereyden — Qaraqoja batır, Qonırtan — Bağalı qoja men Orıs batır, Alşınnan — Temir biydin özi men Şalkiyiz, Uvaq pen Taraqtıdan Jauvbasar, Asılkerey batırlar men Borıq biy keldi. Bulardın örqaysısı ruv bası,

5425 Qaptağaydan basqası, mindi aydağan şonjarlar. Âr ruv basının qasında, özinin qaramağındağı kişi taramdarının ondağan biy, batırları bar. Üysin Qılışbay, Qara Ospan batırlardıñ janında Alban, Suvannan şıqqan birneşe zarjaq dilmar, şeşen, kösemder kelgen.

Âr halıqtın tariyhında san türlü kezni boladı: ösuv, örkendeuv, küyikke uşırau, küyreuv... Osının barın basınan ötkizgen, zamanının jaqsılığın da, jamandığın da kergen, keleşegi

5430 üşin jan ayamay kürese bilgen, auvır künderin, basına töngen qauvip-qaterdi jene bilgen halıqtar ğana tariyhta qaladı. Özinen küşti şıǵıp, Mayya, Qoşan sekildi elder qurıp ketuvge majbür bolsa da, onday elder adamzattın madeniy erkendeuvine ülesin qosıp ketedi.

On besinşi ğasır qazaq ruvları üşin en auvır ğasırlardıñ biri edi. Osı ğasırda ozara qırılısıp, sırt jağın keyde jenip, keyde jenilip, taytalas güşip jürgen qazaq ruvları el bolıp bastarın

5435 qosuv üşin küresuvge bel buvdı. Bıraq üyirli qulandarday, şeksiz dalasında ruv-ruv bop köşip jürgen eldin bası onay qosılmadı. Bul jenis ulı ayqastar arqılı keddi. Qazaq ruvlarının basın biriktirip, qazaq handığın quruvda, meyli küres baqtalastıqtan- aq bastalsın, qaytken künde de, Janibek pen Kereydin alatın ornı erekşe. Âriyne, halıq azi qalamasa, eki adamnıñ qolınan ne keledi? Tegi el boluvdın negizi halıqtın Kökeykesti

5440 armanında jatır. Bul kezni halıq ruvının lauvlağan kezni.

Âlipti tayaq dep bilmeytin asauv eldin kenet ülttiq, jauvingerlik tileginin bulay örbiy tükkenin sezgen keybir ruv bastıqtarı jurttı öz degenderine tarta almay qaldı. Burıñıday halıqtı bolıp ustavğa şamaları jetpedi, endi köpşilik ergen Janibek hannın sonınan eruvge majbür boldı. Tek Temir biy ğana bulik şıǵarajazdadı.

5445 Birneşe jıl keyin Tilenşi ulı Şalkiyiz jırau:

Alp-alp basqan, alp basqan

Arabı torım özinsin.

Jazılı, altın, qol kesken

Aldaspanım özinsin!

5450 Sen altınsın — men pulmın,
Sen sultansın — men qulmın,—

dep madaqtağan Temir biy bul. Edil — Jayıqtı bauvır basıp alğan, Alşın ruvlarının köbi bağınğan, Astrahandı biyleğan Qasım sultannın on qolı— emiyr-el-Uvmra, yağniy äskeriyye başı bolğan biy bul. Jänibek sekildi aduvındı hanğa birjolata moyın üsınsa, Alşın jerinde oz üstemdiginin tomendep ketetinin ol birden üqqan. Köp qazdın arasında máz bolğanşa, kep qarğanın arasında qaz bolğan durıs dep tauvıp, Kişi jüz bolıp qalıptasıp kele jatqan Alşının örkökirek ruvların jeke biylegisi keldi. Astrahandı ezine qaratıp turğan Qasım sultan Edil — Jayıqqa şın emirşi emes. Şın emirşi qazaqtan şıqqan, Edige batırdın şeberesi, Noğaylı handığı kezinen biy derejesinde kelejatqan şınjır balaq, şubar tos Temir. Del qazır şığısı men batısındağı eldin oz biyliğine qol süğadı dep seskenetin dımı joq. Âbilqayır alısta. Qasım sultan tek Astrahan manın ğana qamtiydi. Orıs knyazdarı bolsa özderi äli abden birige almay jatır... Al şıntuvaytqa kelsek, Temir biydin oyı Jänibekke bağınuv emes, Türik patşalıǵına iyek tireuv... Alıstağı el, ol senin işki jumısında isi bolmaydı, qay ruvmen jaqsısın, qay ruvmen jamansın, qaramağındağı eldi qalay biylep-tostep jatırsın, Bunın bärine de qol süqpaydı, sırttay bağınğanınmen qanağattanadı, al özin aytqanıdı eline qalay istetip jatırsın — onda şaruvası joq. Jänibekke bağınsan, bul erkinşilikten birden ayrılāsın. Ol işki isine özinmen birdey qatıadı. Joq, dini bir, tili bir, näsili bir hanğa bağınuv — halqının tirşiligi konilin selt etkizbeytin basqa halıqtın patşasına bağınuvdan äldeqayda qorqınıştı. Osınday oydağı Temir Rossiya men Türkiyanın bir şayqasuvın kütıp, iştey alısuıda edi. Türik patşalıǵının küşinin kemiy basqağanın esepke jatqızbağan. Tübi ol osı oyınan şıqpaq. Edil — Jayıqqa äbden ämi^i bolıp alğanın keyin, Qırımdı şauvıp, Meskeuv knyazdarın alday turıp, Türkiyağa iyek tiremek. Osıdan barıp Temir şuv degennen-aq Jänibekten irgesin auvlaq sala bastağan.

5475 Janibekke qosılǵısı kelmeğen key ruv bastıqtarı özara qınqıldasa, bul oyın işine saqtap qala almağan.

Temirdin bulay erkinsiy qiymıldauvının da terkinı belgili edi.

Äke jaǵınan atı şuvlı Edigenin şeberesi. Atasının aybınınan qorıqpaytın qazaq joq. Nağız aş qasqır. Özi de osal emes. Qazan handarınan qız alıp, qız berğen. Osı biyıl ğana on bes

5480 jasar kenje qızı Nür-Sultan- dı Qazan hanı İybraǵıymge üzatqan. Süyenerleri de bar. Özi

de özgege süyeniş bola alatın jauv jürek batır. Bauvır basıp qalğan Edil men Aq Jayıq boyın eşkimge ortaқ etkizgisi keler emes. Jiynalğan biy, batırlardıń köpşiligi birigip, bir hańǵa baǵınayıq dep otırǵanda, bul ezgeşe ketti. Alayda Temir biy de noqta üzip, aydalaǵa laqqanjoq. Tek qosılǵısı kelmegenin astarlap bildirdi.

5485 — El bolıp birigip, asker jiynap, Âbilqayırdan ata meken Türkistan jerin qaytıp alamız degenderin qúba-qúp, tabılǵan aqıl. Oǵan Edil, Jayıq, Hiyuvas teniz boyındaǵı Alşınǵa jatatın bar ruv qol qoyadı. Súraǵan uvaqıttarında bes tümen qol beruvge bar. Bıraq Sıǵanaqtaǵı hańǵa bizdin baǵınuvımızdın jobası keler me eken? Jer arası şalǵay...

Özgelerden jası úlken Üysin Qara Ospan kenk-kenk küldi.

5490 — Temir biydin atı jetken jerge, Janibek hannın atı jete almaydı dep qorqasın ba?

Bunısı osı araga senin atın jetip kelgende, senin jerine Janibektin de atı jetedi degeni edi.

Söz astarın tüsingen qızba minezdileuv Temir biy, söz talastırǵısı kelip ketip, ejelgi dastúr boyınşa, ayır tisti, altın sımman oralǵan tobılǵı saptı qamşısın aldına tastay saldı.

5495 — At tüyaǵı basqan jerdin bari birdey şöptey japırılıp jata qalmaydı, — dedi ol qara sür beti kürendenip, — Âbilqayırdan hannın da müyizi şanıraqtay key batırları Edildin ar jaǵına ötken. Bıraq odan ne ütti? Moyındarı ırǵayday, biytteri torǵayday bop, elderine azer jetken.

Qamşısın endi Qara Ospan aldına tastadı.

5500 — Atınnın jüriktigine tım sene berme. Talay jürikterdin de moynına büǵauv salınǵan. Bayqa, Temir biy, Janibek hannın qurıǵı Âbilqayırdikinen üzın bolıp jürmesin! Âbilqayırdı Daşti Qıpşaqtı biylegenmen, Edil özeni boyındaǵı Alşınnıń köptegen auvıdarına öktemdigin erkin jürgize almaǵan. Jauv jürek bul ruvlar baǵındıq dep, keyde uvade bergenmen de, naqtılı dize büge qoymaǵan. Buǵan ızalanǵan Âbilqayırdı Daşti Qıpşaqtı osı ruvlar jaylap jatqan şetine san ret qol şıǵarǵan. Sonın biri osıdan on jıl burın jibergen **5505** on mın askeri edi. Bu jolǵı jauvınǵerlerdi osı Qara Ospan batır basqarıp barǵan.

Ol künderde Qazının balası, Temirdin akesi Tenizbay biy tiri bolatın. Atası Ediǵedey, ökesi Qazıday el şuvlatqan er bolmaǵanmen, jatıp atar quvlıǵı, jauvdan qaşıp qutılar aqlı bar kisi edi.

- Kök Orda hanınan asker şığıptı degendi estigennen-aq, el biyligi auvıp barajatqan balası
- 5510** Temirge aqıl aytqan. "Âbilqayırdın qalın askerın soğıspenjene almaysın, onı aylamen aluv kerek. Jane öşiktirmes üşin qarsı niyet körsetpegen jön",— degen. Temir atalı sözge toqtağan. Osı sözden keyin бүkil Alşınjağı Qara teniz jağası Qırımğa qaray köşken. Temir bes mın attı askermen, qaptağan qospen jurtında qalğan. Uzaq jer жүrip, attın arqasın aldırıp kelgen Qara Ospan Edildin ar jağında turıp, Âbilqayırğa baғыnbay жүrgen eldi
- 5515** көrgen. At jaldap, sal salıp bir түnde bergi jağağa ötken. Bıraq bos jatqan jurtqa kezdesken. Bular arğı betke şıqqandarında, Alşın, Jaғalbaylı auvıldarının bergi betke ötip ketkenin bilgen. Izalanğan Qara Ospan at sauvırın qürğatpay, qaytadan Edilge salğan. Bıraq bular bergi betke şıqqandarında, köşken el Jayıqqa qaray bet alğanın anğardı. Jayıqtan ötip, qaşqındardın sonına tağı түsti. Tek osı arada ğana Qara Ospan batır
- 5520** aldarında el emes, asker ekenin bildi. Özinin aldanğanın üqqan Âbilqayır qolı endi burınğısınan da qızuvlana quvdı. Bıraq Temir askeri jetkizbedi, aqırında olar Narın qümına qaray burıldı. Sonda ğana Qara Ospan bul quvğannan dım şıqpaytının түsindi. Amal joq, keyin qaytuvğa majbür boldı. Joldağı kedey auvıldardan azın-auvlaq jardem alıp, azıp-tozıp, özjerlerinejetti.
- 5525** Temirdin "müyizi şanıraqtay Âbilqayır hannın key batırları Edil, Jayıqtı көrgen. Odan ne ütti?" — dep keketip jatqanı da Qara Ospannın osı sadız jorığı edi. Qara Ospannın: "Atınnın жүyriktigine tım sene berme! Bayqa, Temirbiy, Janibek hannın qürığı Âbilqayırdikinen üzın bolıp жүrmesin!" — degeni Temir biyge "Âbilqayırdan qaşıp qutılğanınday, Janibekten qaşıp qutıla almaysın" — dep күni burın ses көrsetuvi edi.
- 5530** Temir biy bul ızğardı jaqsı sezindi. Söyde de örkökirek ker minezge salıp, op-onayjenile qalğısı kelmedi. "Talas ali bitken joq",— degen iyşarat көrsetip, aldındağı qamşını bir qozğap qoydı.
- Âbilqayır hannın kezinde Üysinnin atı quvğanına jete almaytın arıq edi, endi han Janibektin tusındajal biteyin degeni ğoy.
- 5535** Temir biydin uvday aşçı tili Qara Ospannın önmeninen ötip ketti. "Bunısı Âbilqayırğa qızmet istep eştene öndire almap edin, Üysin, endi Janibekke jaғыnıp, qütirıp otırsın degeni
- ğo !H
y
- Qara Ospan şartjүginip otıra qaldı. Qamşısın qozğauvdı da umıtıp ketti.

— Ây, sen ne maltandı ezip otırsın, Manğıt?! Elinin oyun aytar Alşınnan bir ül tuvmağanı
5540 ma?

Munısı Temir biyge "senin baban Edige Kök Ordadağı Manğıt ruvınan şıqqan, Alşının
joğın joqtaytın senin qüqın joq",— degeni.

Janibek qabağın tüyip, tünjıray qaldı. "Söz joq, Temir biy öz üstemdiginen ayırılıp,
Janibekke Alşın ruvların qosqsı kelmeydi. Küşin asıp basıp almasan, juvıtpaydı. El bolıp
5545 bir hanğa bağınuvdan, öz qaramağındağı jurttı özi biylep, aq degenin algıs, qara degenin
qarğıs etkizip otıruv— Temir biydin armanı. Bul bizdin en osal jerimiz. Âsirese, alısta
jatqan ruvlar ırqımızğa onay könbeydi, sondıqtan da ananı, mınanı sıltauv etip Temir biy
de biriğuvge qarsı irtki salıp otr. Birikkin kelmese "Qüay aldınnan jarılqasın!" — dep
quvıp şıqsam ba eken? Joq, öytuvge bolmaydı. Qaytken künde de Alşının bügingi küni
5550 auvajayılganı jön emes. Bular könbey qalsa, sınıqtan bötennin bari jüğadı, özge ruvlar da
olardan ülgı aluvı mümkün. Dauvdı aqılğa salıp sabırlılıqpen şeşken abzal".

Kenet ol basın köterip aldı. Temirge tesile qaradı.

— Baban Edige бүkil Altın Ordanın tağdırın oylap edi. Sen bir Noğaylılıqtan asa almay
otırsın. Alşın elin qaramağınnan şığaruvğa joq- sın... Bıraq sonına Alşın köne qoyar ma
5555 eken? Öz tağdırın özi şeşkisi kelse, jolın tabar. Alşın qayda boladı, onı bolaşaq körseter.
Ja, menin aytayın degenim bul emes. Basqa. Bizdin jauvımız sen emessin — Âbilqayır!
Atan Qazını bauvızdağan sol Âbilqayırmen soğısuvğa kelesi jaz bes sanjauvınger beresin
be?

— Beremin!

5560 — Qalğanın kezinde körermiz.

Temir biy Janibektin bul salmaqtı aytqan sözünün arjağında qanday zil jatqanın jaqsı üqtı.

Boymın kenet bir qauvip biylep ketti. "İya, Janibek han tübi degenine jetpey toqtamaydı.
Sonda ne bolğanı, bar qazaqtı biylemek te, biz Bunın qulı bolmaqız ba? Joq, Janibek, ol
oyının satı kelmes. Qaramağımızdağı eldi biz de op-onay bere qoymaspız. Sağan ülken
5565 handıq kerek bolsa, bizge kişi handıq kerek! Âli aldımızda talay şayqas ta, ayqas ta
bolar!".

Dal osı kezde küñşığıs jaqtan qüyındata şapqan salt attı korindi. Jurt elegize so jaqqa qaradı. Soytkenşe bolğan joq, qara terge malınğan, süliktey jaralğan, astındağı baran jüyrigin Nüra eteginde otırğan Janibek tobına tikeley salğan şapqınşı jigittin "Attan! Attan! Jauv kelip qaldı!" — degen ayqayı şıqtı. Otırğandar orındarınan ürpiyisip türegeldi.

5570

— Qaydağı jauv?!

— Kim kelip qaldı?!

Şapqınşı — üzın boylı, mürtı jana tebindep kele jatqan, qara torı balajigit, enteley şauvıp kelip, astındağı atın azer toqtattı. Eki büyirinen demin alıp:

5575

— Taqsır han,— dedi,— Kök Jıñıl túsınan qalın asker körindi. Beti osı Nuranın Qaratüzı. Basqarıp kele jatqan Âbilqayırın ülken ulı Şayh-Haydar men Qaraşın bahadür. Mingenderi kilen aqalteke, tekejauvmit. Bastarındağı sensen barikteri qazanday, moyındarında kilen kök temir aldaspan, qoldarında kök temir nayza. Müzday qaruvlanğan, tüsteri de suvıq, jurısteri de suvıt. Biye sauvımınday mezigilde bul arağa dajetip qalar.

5580

Janibektin türi de, dauvsı da özgergen joq, adettegi baysaldı qalpımen:

— Şaması qanşa adam eken? — dedi.

— Mın qaralı.

— Kök Jıñıldın arğı qabağında Kerey men Naymannın tüyeli qolı bar emes pe edi, tötep bere almadı ma eken? Âlde analar anğarmay qaldı ma?

5585

— Söytken tarizdi. Bular Kök Jıñıldın teriskey jağındağı qüm arasındağı qoba jolmen ötip ketken dey. Nayman men Kereydin qalqanı küngyleuv jatır.

— Olarğa habar berdinder me?

— Menin serigim solarğa şaptı.

5590

Janibek Ordasındağı özine tan adamdarınan "Küztoqsannın basında qazaq ruvlarının başlıları jiynalıp, bas qosıp, bir hanğa bağınyıp, askerjiynap, Türkistandı basıp almaq bolıp jatır",— degen habardı estigen Âbilqayır han. Qazaq ruvları bas qosatın kezde, bir tünde, tek özine ğana bağınatın, kilen şaş al dese, bas alatın, qırağı, süljiq Türikmen, Barlas, Manğıt ruvlarınan qurılğan on san jigittin, bastığı — ülken balası Şayh-Haydar men en senimdi, erjürek batırı Darviyş-Huvsaiyn Qaraşındı Nuranın Qaratüzına attandırğan. Tek

5595 türikmen aqaltekese men tekejauvmit attarı ğana öte alatin qümdı joldarmen, dabırsız barıp, "Janibek hannın külin kökke uşırıp, kenesin şap",— degen.

Qazaq ruv bastıqtarı han kenesine jiynalıp jatqanın estise, jauvlarının bos qalmaytınan Janibek te küdiqtengen. Sol sebepti Nüra qatqılının törtjağınan eluv şaqırımdayjerde mın jauvingerden şepqalqan qurğan. Şağınjauvğa bul tötep bere alatin küş.

5600 Nuranın qatqılına Kökşil teniz jağınan keletin jolda qüdiqtardan böten mal suvaratın jer bolmağan son, Nayman men Kerey jigitterin adeyi şölge şıdamdı, urısqa jaraytın qos örkeşti jelmayalarğa mingizgen. Nayman, Kerey jigitterine o kezde tüyege minip jauvğa şığuv üyrenşikti adet.

5605 Janibek bul askerlerin, kenes bolarjerden adeyi tısqarı ornalasğırdı. Alda-jaldajauv kelip qalar bolsa, maydandı alğaşqı ülken han kenesinin üstinen aşqısı kelmedi. Jigitterinin jauvdı jol-janekey, onaşada qarsı alğanın jön kördi. Bıraq Âbilqayır Şayh-Haydar men Qaraşınğa: "şamaların kelse joldarındı tosqauvıldap jatqan askerlerden (tosqauvıl esker bolatınına ol şek keltirmegen) jansız ötuvge tırısındar. Sodan keyin, han kenesin oylamağan jerden barıp şabındar. Birde bir bas köterer adamı qalmasın, bassız el qayda barar eken!" — degen.

Osınday jarlıq alğan Şayh-Haydar men Qaraşın qalın qüm men taqırdın arasınan basqajol tauvıp, Nayman men Kerey jigitteri kütıp jatqan tüsqa soqpay, Nüra Qaratüzına tikeley ötip ketken.

5615 Han kenesine töngen qater öte zor edi. Âbilqayırdın bul "han askeri" şınında da tek kilen janınan bezgen, deni Viyzantiya, Egiypetti talay şapqan ataqtı batır tuqım süljıq türikmenderinin urpaqtarınan qurılattı. Qazanday-qazanday bastarındağı sensen borikterin selkildete, qoldarındağı Kök nayzaların künge oynata, jauv şebine sadaq oğı jeter jerge jetkenşe jübın büzbay, kişigirim taylaqtay astarındağı tekejauvmit, aqalteke saygülikterin jele şoqıtıp, jauvar bulttay tutasa kele jatqanda, qanday jauv jürek asker bolsa da, bir abigerlenip qalatını aydan anıq. "Han laşkerleri" tutqın aluvdı bilmeytin, jauvlasqan elin köri-jasına qaramay, tıpgiypıl etip qaytuvğa qumar. Âbilqayır han bulardı özge askerinen erekşe ustaytın. Jorıqta olja etken qız-kelinşekterine, talağan mülık-qazınalarına qol süqpaytın. Ortaq olja dep, han tuqımdarının bölisine saldırmaytın. Osınday erkindiktin arqasında bulardın köbinde jeti-segiz qatınnan bolatın jane abden

5620

5625 bayıp ta alğan jauvingerler. Özderine tiyetin munday paydanı bilgen son, abden qanğa qünüñip ketken bul jan alarlar urısta şeginuvdi bilmeytin, jan ayamay soğısatin.

Han kenesin şabuvğa kele jatqan mine, osı asker edi. Bul habardı estigen qazaqtın Qobılandı, Qambar, Qara Ospan sekildi atı şuvlı batırları üstlerine sauıttarın kiyip, qamıs qulaq, boken san, jal-quyrıǵı jerge tagilgen tülparların oynatıp, özgelerden sıtılıp şıǵa berdi.

5630 Âsirese bulardın közge tüseri — batır Qobılandı men astında esik pen gordey qara siyraq tülparı bar Janibektin ekinşi balası Qambar bolatın. Qobılandı bul kezde alpısqa tayap qalsa da, Qazanğa attanǵandaǵı Qara şoqparın ali de bir qölimen ürşıqtay üyiredi. Al Qambar batır qüdıqqa qulaǵan nar tüyeni qos orkeşinen ustap, suvırıp alatın alıp küş. Eki

5635 iyıǵına eki kisi mingendey, qulaş jauvırın, buvra san, tartıluvğa dayın turǵan sadaqtay, dene qırılısınan küş iyesi ekeni birden seziledi. Bul Janibek Ordasının jauvına jibergeli qayraǵan bolatjebesı, keuvdesinde jürek emes, qatıp qalǵan müyiz bar tarızdı, bala jastan qorquvdın ne ekenin bilmeǵen jalın jan. On segizge şıqqanda arlan jolbarıspen jekpe-jek

5640 alısp, qır qölimen ürıp alǵan. Âke balaǵa sınşıl, Janibek bul balasının ba- tırlarǵa bitken minez-qұлqın erteden sezıp, ünemi onı soǵıs isine üyretuvde bolatın. Özge uldarına ademi kiyim, saltanattı er-türman istede, buǵan arnap nayza, jaq, aldaspan jasatatın. Osınday batırlıǵına qaramay, Qambar Janibektin basqa balalarınan gori anaǵürlım ken peyil, izdeǵeni erlik.

5645 "Jauv kele jatır!" — degendi estisimen-aq, Qambar sauıtın kiye salıp, beldeuvde turǵan qara qasqa tülparına minip-aq aldı. On qolına qanjar üştı, qayın bezeuvli nayzasın ap, jauv keletin künşıǵıs jaqtı qırınday berdi. Bul ataqtı üş batırdın jauvdı qarsı aluvğa şıqpaq bop inǵaylanǵanın korıp, özge batırlar da atqa qondı. Tek say tabanında toselgen aq kiygizdin üstinde jası kelip qalǵan Arǵın biy, Qotan jırauv sekildi on şaqtı qart adam qaldı. Urıs batırlar isi degendey, Janibek han da ornınan qozǵalmadı.

5650 — Jauv kelse jauvabın alar, qazaqtın qazir el-jurtın qorǵaytın uldarı bar ğoy. — Ol saptay tizilip, jauvğa qarsı Nuranın Qaratüzının biyiginde turǵan batırlarǵa süysine köz tastadı da, Qotan jırauvğa burıldı. — Ana er-azamattar jauvdı quvıp, keyin qaytqanşa, uvaqıt bosqa ötpesin, Qotan ata, köpten beri tındauvğa qumar bop jür edim, sizdi jaqsı bileği deydi, Joşı ölimin estirtuvdi aytıp berinizşi.

5655 Bolayın dep jatqan urıs bularğa eş qatınası joqtay, özgeler de qart jırauvdı qolqalay bastadı.

— İya, balalar qaytqanşa ermek bolsın,— dedi Arğın biy.

— Könil şirkin bir köterilip qalsın,— dedi Üysinnin qart batırı Qılışbay.

5660 Qotan jırauv köp küttirmedi. Ömir-baqiy janında jüretin kari qara qobızın qolına alıp, qarlıqqan qart dauvsın anıratajaneldi.

Şıngışhan özge balalarından tunğışı Joşını anağürlim jaqsı körgen. Söytse de, aytqanına köne qoymaytın Joşını joyuvğa Ulıtauv boyına adeyi arnap kisilerjibergen: Joşı an auvlap jürgende, qastarı monğol adisimen otız jeti jasında omırtqasın üzip öltiredi. Bul habar Ulı Ordağa jetedi. Şıngıstın Joşını jaqsı köretinin biletin han töniregindegi adamdar bul habardı estirtuvge bata almaydı. Jane, onın üstine, özi arnap kisi jibergendikten, Joşının

5665 qaza tabatınına şek keltirmegen Âlem amırşisinin özi de: "kimde-kim Joşının qaza tapqanın estirde, sonın basın alamın",— deydi. Han jaqsı köretin balasının ajalına özi sebepker bolıp otırsa da, onın ölgenin estimey ötkisi keledi. Munday jağdayda jurt dağdaradı. Aqırında bul habardı jır arqlı estirtuvdi ulı Jırşığa tapsıradı. Hannın saltanattı

5670 könil köteretin keşinde "al, ulı Jırşı, jır basta!" — degen amirdi estigende, qartjırauv türki jırın anıratıp qoya beredi.

Ol:

"Teniz başınan bulğandı

Kim tündırar, a hanım?

5675 Terek tüpten jığıldı

Kim turğızar, a hanım?" —

deydi. Sonda Şıngışhan:

"Teniz baştan bulğansa,

Tündırar ölim Joşı dur

5680 Terek tüpten jığılsa,

Turğızar ölim Joşı dur".—

deydi. Sonda Ulı Jırşı alğaşqı ölenin tağı qaytalaydı, biraq bul jolı közinen jası parlap ağadı. Ananınjılap otırğanın körgen Şıngışhan:

"Közinj asın tögilter,

5685 könilin şerli bolğay ma?
 Jırın könil ürkiter
 Joşı ölgen bolğay ma? —

dep suraydı. Sonda Ulı Jırışı türki jırımın:

5690 "Söylemeske erkim joq,
 Sen söyledin, a hanım!
 Öz jarlığın özine
 Jön oyladın, a hanım!" —

5695 dep Joşının ölgenin estirtedi. Sonda jaratılğalı közinen jas şıqpağan Şıngışhan enkildep jılap:

Qulın alğan qülanday
 Qulınımnan ayrıldım!
 5700 Ayırılışqan aqquvday
 Er ulımnan ayrıldım!"—
 dep teris qarap, bük tüsip jatıp aladı.

Qart Qotan bul jırdı sonauv ulı Jırışı men alem amirşisi Şıngışhannın dal sol kündegi küyin otırğandardın köz aldına elestettirgendey, kari qobızın bozdata, kari dauvsın qarlıqtıra şıgarıp, zarjılap otırıp ayttı. Jırauv öneri jurttın könilin bölgeni sonşalıq, otırğan adamdar anajaqta bolğalı turğan urıstı umıtıp ta ketti.

Qotan qart endi jır üstine jırdı toğıttı. Ol bir mezet Oraq tolğauvın bastadı.

"Artuvda artuv tauv kelse,
 Atan da tartar bügilip.
 5710 Alistan qara körinse,
 Qaraqülaj atar üniliip..."

Oraq tolğauvının adamnın qüyqa tamırın şımırлатıp, ön boyındı dirildetip alıp ketetin, qasqırdın ulığanı tarızdi, özine derbes bir eski auveni bar. Osı auvenge say Qotan jırauv qobızın osıp-osıp anıratıp, kenetjas kündegidey jigerlene tolğadı.

5715

"... Uva, jigitlar, jigitlar,
Jalanğaş jerde jauvğa şap.
Osınauv jalğan dünyede
Ajal jiytmay ölmekjoq".

5720

Jırauv dauvsı, şaba kele qızğan jüriktey, endi şarıqtay tüsti. Uyıp gındağan aqsaqaldar qazır qan maydanda şeşilgeli turğan qazaq handıǵının taǵdırı esterinen tipti şıǵıp ketkendeı, bastarın jerden almay, tapjılmay tındauvda. Joq, bularjana el bolıp kele jatqan halqının taǵdırın umıtqan joq. "Sonauv ayqas nemen tınar eken?" — dep işteri alay-tüley.

5725

Ârqaysısı bir taypa eldin qalın qolın basqara alatın sonauv qalın qabaqtı, tükti bilekti batırlarğa senuv öte orındı. Qıran balapandarın ömir arpalısına dayındaǵanda, en aldımın qoyanğa emes, qasqırdın börtirigine túsirip üyretedi eken. Janibek te sol qıran. Qanatının astındaǵı batırların birden en auvır sınğa şınıqtırmaq. El bolǵıları kelse, özderin-özderi qorǵay bilsin!.. Bügin bastarı birigip, jauvına qarsı tura almay, ala auvızdıq, ne qorqaqtıq

5730

körsede, erten bıt-şıt bop, köringennin tabanının astında ketedi. Al bügin el namısın — er namısın qorǵay alsa, erten tastan berik birlesken jurtt boladı. Qurış otta asıldanadı, halıq küreste şınıǵadı.

Janibek qanşa qobaljısa da, sabır tütti. Ol ruv bastıqtarı batır, biylerdin han amirin orındauv üşin emes, auvız birliklerin ayǵaq etip, jauvına öz betterimen qarsı şıqqanın körgisi keldi. Han aqlı emes, halıq aqlı şeşsin dedi, halqımızdın bolaşaq taǵdırın.

5735

Janibek qazaq handıǵının taǵdırı şeşiletin munday qısıltayan mezette sap aldında bolmay, kari-qurtan aqsaqaldar qasında qaluvın keybireuvlerdin qılmıs sanaytının da, ne qorqaqtıqqa balaytının da biledi. Biraq erten qazaqtın bıtırağan ruvlarının basın qosıp, mıqtap ustar han boluv üşin, mızǵımas beriktik te kerek. Özindi şabuvğa jauv kele jatqanda, bir saydın jaǵasında, qart jırauvdın tolǵauvın tındap otıruv — köringen hannın qolınan kelmeytin qasiyet. Halıq aldında munday adam anızǵa aynaladı. Özının abırjımas tastay minezimen özgelerdin de umıtine al beruv — qolına qılış alıp, jauvğa şabuvdan anaǵürlım artıq erlik. Han öbiger bolmağan jerde, halıq ta abiger bolmaydı. Bul — jenistin en bir kerekti şartı. Hannın kele jatqan jauvdan qütı qaşpay, jaybaraqat otırǵanınan özgeleri de ülgı aldı. Olar da kele jatqan jauvına berekeleri ketpey, sabırlı, salqın qanmen dayındala bastadı.

5745

Qotan jırauv Oraq tolğauvın bitirip, aldeqaşan Edige jırına köşken. Jurt sol üyığan qalpında tındauvda. Buğan Janibek iştey quvanıştı. Özının de qobaljuvı basılğanday. "Joq, munday jurttı jauv jene almaydı. Munday mızğımas elmen tübi ulı handıq quruvğa boladı.

5750 Qanjosa etip qırıp-joyam dep jauvı kele jatqanda, mınauv qart biy, batırlardıñ osınşama sabırlılıq körsetuvi —jaqsı ırım. Bu tarizdi jurttı bolaşaqta basına qanday auvır sın tüsse de şıdaydı, qanday jauvmen bolsa da, taban tirep alısuvgajaraydı. Al kele jatqan mınajauvğa anauv Nūra üstindegi kilen batır jigitter javap bere aladı. Mundayda er qıymılın arman şeşedi. Al er armanı — el boluv. Bul arman üşin anauv erlerdin ayanbay ayqasatınına

5755 küman keltiruv küna bolar edi..."

Janibek hannın qulağına qart jırauvdın dauvsı emis-emis keledi. Qulağı jırda, könili köp keşikpey bastalatın qandı ayqasta.

Qart jırauvdın dauvsı öli boldırmağan jüyriktin şabısı tarizdi. Birkelki dübir, birkelki üytquv...

5760 Qart aqın qarlığa tolğaydı. Ol qazır toğız batır Edigeni quvıp kelip, Ken-Janbaydın Edigege arnap aytqan jırın tolğap otır:

"Ây, Edige, sen endi qayt sana!

Qaytıp Edil öt sana!

Ensesi biyik boz Orda

5765 Enkeyip salem ber sana!

Erni jüqa sar ayaq

Er sarqıtın iş sana.

Jauvırındarı jaqtalı,

Tüyme bauvı tartpalı

5770 Al qara kiyim üstine

Ton beredi, kiy sana.

Kök alajorğa at minip,

Kök dabilpaz baylanıp,

Tütam bauvı som altın

5775 Aq sünqar qüs beredi,

Köl aynalıp şüy sana!"

- Bul kezde Nūra betkeyindegi batırlar qara şoğırlanıp toptanıp qalğan. Qos küzetuvdegi Qıpşaqın jüzge tayav jigitterin ertip, Qobılandığa Qaztuvğan qosılğan. El basına kün
- 5780** tuvğandajeke qaluvdın lajın taba almay, Şalkiyiz jırauvdı bas etip, eki jüzdey qasındağı nöker, soyılşı, malşı jigitterimen Temir biy de kelgen. Janibektin özge balaları, bastığı Qasım men Kereydin batır uldarı, en ülkeni Burındıq bop, han auvlının manayındağı tölengit, sarbazdarın jiynap, bular da töbe basına şıqqan. Qısqası, han kenesin qorğamaq bop Nuranın Qaratüzı betkeyinde bes jüzge gayavzamatta qol jiynaldı. Endi bular şep
- 5785** qurıp, jauvdı qalay qarsı aluvdı kenesti. Barlığı Qambar batırdın aytqanına könetin boldı. Mundayda batır sözine bağınuv ejelgi salt, Qambar batır Maysarı¹ etip Qıpşaq, Arğın jigitterin, Maymene etip Alşın, Duvlatjane özge ruv soyılşılardı turğızdı. Özderi Şıngıs urpaqtarı tölengitterimen orta şepti aldı. Kele jatqan jauvğa osılay üş müyiz bop qarsı şabuvdı üygardı.
- 5790** Dal osı satte soltüstik pen şığıstın naq orta şeninen aspanğa bürqılday köterilgen şan şıqtı. Tağı bir süt pisirimdey kez ötkende, şan astınan qalın qol körindi. Endi azdan keyin jauv seleuvti de anıqtala bastadı. Jelkildegen kilen aq sensen barik, künge şağılısqan kök qurış nayza suvit keledi. Qarqındarı tauv büzarday. Olar tayağan sayın, qiyğaştay şaba, askerdin qos qanatın eki jaqqajaya tüsti. Âbilqayırdın attı askerinin ejelgi gasili. Qüşağın jayıp kep,
- 5795** jauvın ortağa ap, jan-jağınan kenet at qoyadı. Jauv askerin qorşauvğa aladı. Bul temir qışqaştan qutuluv ekitalay. Âskerdin qolbaşısı bastağan bir tobı keyin qaladı. Ol özine inğaylı jerde gürıp, urıs bolıp jatqan maydannan közin almaydı. Qay tüsta askeri azaya bastasa, ne küşi qıldırıp, jeniluvge aynalsa, sol túsqa qasında tın turğan askerden kömek jiberedi. Bul jolı da sol adisterine salmaq tarızdı! Şayh- Haydar askeri qazaq batırları
- 5800** turğan jerge tağalana qorşay, tayap keledi. Dal osı kezde, Nūra betkeyinde turğan batırlar, kele jatqan jauv askerinin künşığıs jane soltüstik büyirinen bularğa qiyğaştay tiyispek bop, qüyınday şapqan eki qoldı kördi. Batırlar birden túsindi. Mınav astındağı qos örkeş jelmaları bastarın tömen túsirip jiberip, künşığıs jaqtan gayraqtay şapqan qol — bul jauvın andamay ötkizip alğan, qalqan etip şığıs jaқтаğı jolğa qoyılğan Kerey, Nayman
- 5805** jauvingerleri. Al soltüstik güstan şubatıla jönkigen — aldında arqaşanda er jürek batırı oqşauv keletin — bul soltüstiktegi qalqa — Arğın, Qıpşaq qolı. "Jauv kelejatır!" — degen habardı estigennen-aq Qasım: "Han kenesi bolıp jatqan jerge tez jedin" — dep, at şaptırған. Jauv jürek eki qoldın tez jetkenine betkeyde gürğan batırlar quvanıp qaldı.

¹ Maysan, Maymene — hannın onjağında jane soljağında otiratın kenesşileri. Uns kezinde askerdin on qolı, sol qolı.

5810 Äldekimder "Uva, sät!", "Aqsarbas, aqsarbas!" dep özinin köterilgen könül-küyünjasırmay, aşıq aytıp jatır. Kütpegen jerinen, arttarın ala, eki büyirlerinen eki qoldı körgeñ Şayh-Haydar äskeri "Özimiz qorşauvğa tüsip qalmayıq",— degen qauvippen, kenet eki jaqqa jayıla tüsken qanattarın jiya qoydı. Endi olar şaşauv şığarmay, tobın jazbay, sadaq oğı jetetin jerge kep, attarın qarqının basıp, säl ayanday jürüp, şoğırlana toqtadı. Bul kezde Şayh-Haydar äskerin büyirley qorşap, Nayman, Kerey men Arğın, Qıpşaq qoldarı da

5815 batırlar turğan göbege jetti. Eki jaq äüvdem jerge kep qarama-qarsı turdı. Endi qazaq batırların tobı emes, Şayh-Haydar äskeri qorşauvda qalatın tärizdi. Küş qazaq jağında basım. Bıraq, birde-bir retjavınan beti qaytıp, tauvı şağılıp körmegen "Han äskeri" keyin şeginetin türi joq. Kök nayzaların qazaq jigitterinin keuvdelerine bir süqpap, mauvqı basılar emes.

5820 Kenet Şayh-Haydar şebinen jal-quyrıǵı jerge tögilgen, narday aqalteke arğımaq mingen, üstinde qara sauvıtı bar, Qaraşın batır oyqastap, ortağa şıǵa berdi. Ol künderde soǵıs jürgizuv täsili eki türde bolatın. Biri- javın qapıda bas saluv da, ekinşisi qan maydanda betpe-bet kep, aşıq urısuv. Munday jağdayda en aldımın jer belgilenip, maydan ortasına batırlar jekpe-jek şıǵıp urısadı. Eki jaqtan jekpe-jekke şıqqan batırlarǵa eşkim bolıspaydı.

5825 Qaysısının küşi basım bolsa, sol jenedi. Keyde jekpe-jek ayqas eki jaqtan batırlar tabılǵanşa sızıladı. Keyde jekpe-jekke şıday almay, javudın bir jaǵı at qoyıp, urıs aşıp jiberedi. Bul ülken ayıp bolıp sanaladı. Artınan bitimge kelgende, bul kına eske alınadı.

Qaraşın batır qara arğımağının üstine anandaydan qara şınday bop maydan ortasına kep, aybarlı ünmen ayqay saldı.

5830 — Şıq beri jekpe-jekke! Janınnan bezgen qaysın barsın!

— Men barım! — dedi Qambar batır astındaǵı qara siyraq tülparın tebine tüsip, alǵa qaray ümtıla berip.

— Toqta! — dep aqırıp jiberdi däl osı sätte şuvdaları jerge tüsken appaq buvranın üstinde otırğan Burındıq. — Jol meniki! Aǵa turǵanda ini alǵa şıqqas bolar!

5835 Aǵa büyriǵına ini könuv — qazaqtın köne saltı. Qambar batır atın kenet tejep toqtay qaldı. Burındıq köldeneni men üzındıǵı birdey törtpaq kelgen, qoldarı kesken tomarday, şoyın deneli baluvan jigit. Bası şaraday, qara sür, juvan qara murtın Ğaziret Ğaliyday eki qulaǵına aparıp ilip qoyatın. Tünde körgeñ adamnıñ jüregi jarılatınday, tüsi suvıq. Bala

- jasınan sotqar, soǵıs qumar. Onın jauvımen urısqanda en jaqsı köretini — aq buvrasına
- 5840** minip alıp, jeke şıǵuv. Aq buvranı ol bota küنینen jauvǵa salıp üyretken. Özi de özge buvralardan anaǵürlım biyik. Şapqanda, jılqı balasının iluvde bireuvi ğana ilese aladı. Burındıqtın körki osı aq buvramen. Âsirese attı adamdı körse, jını bar. At üstinen auvzımen jülıp alıp, tabanının astına salıp, tarpıp tastauvǵa mıqtap töselgen. Keyde jerge qulaǵan batırdın üstine şöge qaladı da, astındaǵı adamnın süyegin bitirlata sındırıp, mılja-
- 5845** mıljasın şıǵarmay, üstinen türmaydı. Jekpe-jek şıqqan batırdın üstinen Burındıq eki qulaş qayın şoqparımen qos qoldap ürsa, bul jerge qulaǵan batırdı janıştap, tarpıp öltiredi. Munday astındaǵı buvrası men üstindegi batırı qatar qiymıldaytın jauvdan jekpe-jek şıqqan adamnın küni burın zare-qütı qalmaytın. Onın üstine, aq buvra Burındıqtın jauvına qanday gasil qüratının aldın ala aqıldasıp qoyǵanday, jauvǵa şapqannan-aq, üsgindegi
- 5850** batır inǵayına qaray köşetin. Tarpiytın jerinde tarpiytın, tisteygin jerinde tisteytin. Al Burındıq, eger jauvın qür attan tüsirip ketetin oyı bolsa, aq buvra aşuvǵa minbeytin, tek üstindegi batırdın auvenine qaray qiymıldap, degenine köne beretin. Burındıq aq buvrasına minip, jauvga qarsı şıqsa, jurt "Tentek qarajınına mindi, endi jolımız bolar", — deytin.
- 5855** Burındıq mine osı aq buvrasına minip, Qaraşına jekpe-jekke şıqpaq! Al Qaraşının qanday batır ekeni jurtqa ayan. On qolımen özine qarsı siltengen soyl şoqpardan qorgana bilse, sol qolındaǵı jüzi ustaraday sala qulaş aldspanımen jauvının astındaǵı tülpardın moynın qaǵıp tastaytın adeti. Bügan tek urısqanda dal osınday tösili bar, qara siyraq attı Qambar batır gana tötep beredi. Jane qara siyraq gülpardın moyın tüsı kerege koz şınjır
- 5860** sauvitpen torlangan. Al aq buvra qanşa aybarlı bolganmen de, sauvitjabılǵan tülpar emes, siltegeni mült ketpeytin Qaraşın batır onın siydiyǵan moyınınan basın bir-aq qaǵıp güsiruvi mümkin. Joq, bul jekpe-jek ayqasqa Qambar batırjön edi.
- Burındıqtın Qaraşın batırǵa qarsı şıqpasqa lajı joq-tı. Oǵan degen elinin keginen de böten, özinin de keşpes öşpendigi bar.
- 5865** Qaraşının Toqtar-Begim degen qarındası bolatın. Kögal şöptin arasında jalǵız ösken qızǵaldaqtay, basqa qızdarmen kele jada, anandaydan közge tüser körkem. Onın üstine, aǵası Qaraşın Âbilqayırdın asa bir ardaqtı batırı bolǵandıqtan, anauv-mınauv adamdı mensinbeytin takappar, ar minezdi de. Burındıq osı qızǵa Âbilqayır qol astında jürgen kezinde ğaşıq bolǵan. Qız onda on üç jasar-dı. Burındıq oǵan könil qosayıq dep, jengetay
- 5870** salǵan. Qız: "Kesken tomar sekildi Burındıq menin tenim emes", — dep javap bergen.

Namısqa şapqan Burındıq, akese Kerey sultan arqılı "Qarındasın mağan toqaldıqqa bersin" — dep, Qaraşınğa qudalar jibergen. Âbilqayır han men Janibek, Kerey sultandardıń arasının naşar ekenin biletin Qaraşın: "Qarındasımdı Taşkenttin bir bekdadası ayttırap qoyğan" — dep, bermegen. Artınan Janibek pen Kerey Âbilqayırdan bölünip köşip ketkennen keyin, osı Toqtar-Begimdi özinin qaramağındağı qız unatqan bir jas batırğa qosqan.

5875 Osığan öşikken Burındıq: "Qap, balem Qaraşın, qan maydanda bir kezdesersin!" — dep jürgeninde, mına ayqas döp keldi. Burındıqtın kökten sürağanı jerden tabıldı. Kekşil batır mundayda öş almay, büğip qala alar ma! Qambar batırdı toqtata sap, özi aq buvranı tebinip qap "şuv!" — dedi.

5880 Sala qulaş moynın tömen tastap jiberip, şuvdaları jelkildep, auvzınan köbik atıp, aq buvra tayranday, şabajaneldi. Özine qarsı tüyeli Burındıqtın şıqqanın körip, Qaraşın da ümtildi. Bul alıptardıń ayqası edi. Bir jağında Qarajartastay qara arğımaq mingen Qaraşın. Ekinşi jağında köbik şaşqan aq buvra mingen, aydalağa otırğızıp qoyğan balbala tarızdı abajaday Burındıq. Jurt munday alıp deneli batırlardıń ayqasının nemen tınarın bilmey, demderin işterinen alıp, jım-jırt tına qalğan.

5890 Astındağı qara arğımaqın qüyında şauvıp kele jatqan Qaraşın batır on qolındağı şoqparın inğaylay üyirip, jauvına tayay berip, şoqparın silteytin Burındıqtın qolınan eş qaruv köre almay, sol abırjıy qaldı. Ananın qolında adettegidey ne şoqpar, ne soyıl joq eken. "Bu qalay?" — dedi ol işinen, söytti de sol qolındağı aq almas aldaspanın kötere berdi. Aq buvra qılış silteuv jerge tayasa bolğanı, iyrelendegen moynın uşırıp güsirmek! Bıraq bul oynajete almadı. Aq buvrasın enkildete şauvıp kele jatqan Burındıq, on qadamday jerge tayanğanda, tüyenin tadasında on qolında ustağan qıl arqanın suvman etkizip Qaraşınğa qaray laqtırıp jiberdi de, sol şapqan boyı toqtalmastan orağıtı burılıp, öz tobına qaray ananı at-matımen süyret janeldi. Qaraşın moynına túsken qıl arqandı aldaspanmen şauvıp túsiruvge de ülgermey qaldı. Aldaspanın siltegenşe, şauvıp kele jatqan ekpinimen Qaraşındı keyin tartqan qıl arqan zamatta tınısın tarılıp, attın artına qaray auvdarıp aketti. Bıraq er üstinen sırğıp ketpes üşin, qarasanınan mıqtap şırmağan qıl şılбір jibermedi. Üzengiden ayağın suvırıp ala almadı. Kenet keyin qaray kilt tartqan küşke sıday almay 5900 barıp, jerge kürs etti. Qıl arqandı taqımınan ötkizip, aq buvranın aldınğı örkeşine baylağan Burındıq ay-şayğa qaramay, orağıtı, öz tobına kökpar alğan adamday "Aruvaq! Aruvaq!" dep ayqaylay şaptı. Basına kiygen tor duvlığasının etegi alqımına túsken qıl arqanın

moynın jülip öketpeuvine sebep bolğan Qaraşın batır, eki qölimen jantalasıp jerdi sıypay, at-matimen süyretile janeldi. Osının bari kozdi aşıp-jümğanday uvaqıtta ötti. Alıp küş
5905 alıptığın korsetti. Şapqan boyı Burındıq öz şebine jetkende, üzilip ketken er-merimen şübatıla süyretilip kele jatqan Qaraşının janı auvzına kelip, endi şıǵuvğa tayavedi. Qaraşın qulağan jerge tayavturğan Qasım atınan sekirip tüşip, qıl arqandı narkeskenimen orıp jiberdi.

Burınnan da qazaq jaǵının küşi basım ekenin bayqap, jüregi dauvalamay turgan Şayh-
5910 Haydar, bas batır Qaraşının munday apatqa uşıraǵanın korip, endi şıday almadı, atının basın burıp alıp, keyin qaray şaptı. Qübıjıqtan maşayıq qaşqan, qolbaşlılarının özi atın keyin bürğasın, jauvingerleri de sonınan erdi. Qaraşının ölegimen sal könilderi basqa jaqqa auvğan qazaq batırları, jauvının japatarmaǵay keyin şeginip barajatqanın körip, lap qoydı. Bıraq aq bökenge eki ırǵıp jetetin aqalteke, tekejauvmittar bulardı qarasına da
5915 ildirmedi. Qobılandı, Qambar batır sekildi şapqanda auvzımen qüs iletin tülparları bar on şaqtı batırlar ğana sondarınan quvıp jetip, jüzge tayavadamın soyılǵa jıǵıp tüsirdi. Qalğanı üzay berdi. Budan arı quvuv qajet emes dep tüşingen özge batırlar atının basın tartqanmen,

qızıp alǵan, aluvan küştin iyesi Qobılandı batır toqtay almadı. Jetken jigitterin tirsekten soyılmen bir ürip, jerge qūlagıp, jauv sonınan quva tüsti. Qobılandının jalǵız şauvıp kele
5920 jatqanın körgen sūljıq türikmennin eluv şaqtı söyılker batır jigitteri kenet attarının basın keyin burıp, Qobılandıǵa qaray at qöydi. Jan-jaǵınan qorşap, ortaǵa ap, qısa bastadı. Kakjal qasqır qanşa arlan bolǵanmenen, jan-jaǵınan jülqılay tüşken özindey kilen kek barige ne istey aladı? Qobılandının da hali osı kökjal qasqırday edi. Qanşa alısқанmen de,

kepke tōpıraq şaşa ala ma, küşi de bayaǵı jas kezindegidey emes. Endi ajaldın
5925 tayavqalǵanına közi jetti. Degenmen, küşi azaya bastasa da, ol soyılın ondı-soldı siltep, qasına jauvın taqajuvıtpay tür. Bıraq bul alıs uzaqqa bara ma? Ol anda-sanda art jaǵına qarap qoyadı. "Köp keşikpey özi oralar" — dep oylağan serikteri munı izdep kele qoymadı. Hal müşkilge aynaldı. Qaraşındı jauvına tüşirtip alǵan sūljıqtar, onın ornına Qobılandını baylap öketpek boldı. Olar asauv ustaǵan jigitterdey, jan-jaqtarınan qorşap,

arqandarın Qobılandının moynına laqtıruvğa inǵaylana berdi. Qaljırauǵa aynalǵan
5930 Qobılandı endi özinen darmen ketip barajatqanın tüşindi. Namıstan dajan tatti. Qobılandı batır bir mezet atının basın keyin burıp, qorşauvdı büzıp şıǵıp, qaşıp qutılmaq boldı. Köksenǵirdin urpaǵı Kiyikketpes tülparın tebinip qap, jauv şebin üzбек bop, keyin şaptı. Qobılandının aybarınan seskenǵen jigitter qaq ayırıldı. Qobılandı ortalarınan zırǵıtıp öte
5935 berdi. Bıraq ote almadı, eki jaǵınan laqtırǵan arqan moynınan birdey tüsti. Irǵıy jonelgen

Kiyikketpestin üstinen sıyrıp, jerge dünk etkizdi. Aspan Kök şır aynalıp ketti. Qulap bara jatqanında, qulağınajetkeni at dübirleri men "Aqjol! Aqjol!" — degen ayqay ğana edi. Ar jağında ne bolğanın özi de bilmedi. Tek közin aşıp, esin jiyıp, ornınan aqırın türegelgeninde, aldında külimsirep qarap turğan jas jigiti pen altın zerli jümsaq sauıt

5940 kiygen, quralay köz suluv kelişektı kordi. Arada segizjıl ode de, bul ekeuvin Qobılandı birden tanıdı. Şatıraştanıp jasıl tokken mırza qarağay tarızdı, sünğaq boylı sımbattı jigiti batır Sayan bolatın. Al qasındağı kelişek, onın jübayı, Âbilqayırdın tuvğan qızı, Gülbahram-Sultan-Beğim edi.

Batır Sayan bayağı Seyhun dariyanın jağasında Âbilqayırdı jolbarıstan aman alıp

5945 qalğannan keyin, özi sekildi küştilerden qorlıq körgen jüzge tarta batır jigitterdi jıynap, alaman bolıp ketken. Seyhun men Jeyhunnın arasında qasqırday jortqan. Talay şonjarlardın malın şauvıp, Mavrennahr men Türkistan arasında köşken san sauvdagerlerdin keruvenin tonağan. Aqırında Jetiqonır manayında qazaq ruvları bas qosıp

5950 jatır degendi estigen. Endi alamandıqtı tastap, bir kezde özin ölimnen qutqarğan nağası jurtına qosılmaq bop, qasındağı jüzge tayavserikterimen, bes jasar balasın aldına otırğızıp, Gülbahram-Sultan-Beğim suluvın ertip jolğa şıqqan. Qumğa ösken qalın sekseuvil arasında kele jatıp, Qobılandı batırdı qorşağan süljıq türikmenderdin jigitterin körgen. Qobılandını analar attan qülatıp, baylap jatqan kezderinde Arğınnın uranı "Aqjoldap!" ayqaylap, şabuvıl salğan. Qazaqtın köp sıpayları jetip qalğan eken dep oylağan süljıqtar,

5955 qarsılasuvğa batıldarı barmay, Qobılandını tastap qaşqan. Özderi jolauvşılap, alıstan talıp kelejatqan batır Sayanjigitteri olardı quvmağan.

Gülbahramdı korıp, kari jürek tağı tolqıp kede de, Qobılandı batır özin-özi aqılmen toqtattı. Bir kezde özi ölimge qiyğan batır, endi Bunı ajaldan alıp qalğanın tüsinip, kurt özgerdi. "Qoyandı — qamıs, erdi namıs öltirer" bolsa da, batırdın anğal bir ört minezine

5960 salıp, Qobılandı namısınjendi.

— Qarağım, batır Sayan, er şekispey bekispeydi. Sen ekeuvmiz şekistik. Ayıp menen,— dedi. — Eger sen keşirsen, aramızda bolğan oqiyğanı men keşirdim.

— Men de keşirdim,— dedi batır Sayan külimsirep, birinşi bop qol berip.

Qobılandı batır Sayannın top alamanın ertip, Han Ordasına qayta kelgennen keyin,

5965 Janibek hannın jarlığı boyınşa, han kenesinin az künge möjilisi toqtalıp, jigitterdin jauv qaşırğan qurmetine üş kün, üş tün toy istedi. Dal osı kezde, Qırımdı aralap, Asan Qayğı

jırauv oraldı. Bastığı Janibek bop, бүkil qazaqtın ardaqtı batır, biyi, qart aqındı kilemge köterip, qareı aldı. Özine arnalıp aq orda tigip, tuv biye soyıldı. Toy üstine toy boldı.

5970

Osı toydın nagız qızıp jatqan şağında, bir ölip tirilgen, qaraşa kürkede siyrağı sırtqa şığıp, şınjırlaıvlı jatqan Qaraşın batırğa Burındıq keldi.

— Qaraşın batır,— dedi ol aytayın degen sözine birden kirisip. — Eger janındı sauvğa etip, elinejibersin desen, menin şartımdı orında.

— Qanday şart?

— Toqtar-Begim suluvındı mağan toqaldıqqa beresin. Sonda bosatam.

5975

— Auv, onın bayı bar emes pe? Jane biltir bopeli bolğan.

— Bayınan ayır. Balasın bayına qaldır, ne özin asıra. Şeşesin mağan ber.

— Bul müsılmannın sözi emes.

— Senin qarındasına men müsılman emespin. Özının qılığına qaray, kapirmin.

5980

— Joq, Müqamet payğambardın dinine qarsı bolar künağa men bara almaymın. Odan da menin basımdı al.

— Mağan senin basın emes, qarındasın kerek.

Burındıq erteninde de, arğı küni de keldi. Esil-derti keşe özin mensinbeğen Toqtar-Begimdi qatın etip, oşın aluv boldı. Qaraşının "Toqtar Begimnen de suluv tağı bir qarındasım, eki qızım bar. Sonın birin al" degenine könbey qoydı. "Ne özinnin qanıdı işem, ne Toqtar-Begimdi qatın qılam dedi, qanıdı Bıraq asıqpay işem, künine bir qasıqtan ğana ürttaymın".

5985

Tübi qutıla almaytının bilgen Qaraşın aqırında eline, ağa-inilerine kisi jiberdi. Toqtar-Begimdi Burındıqqa toqaldıqqa berip, özin qutqaruvdı süradı. "Qüdis batır Toqtar-Begimnin sinlisi Ajar biyke men özimmın eki qızımın tандағанın alsın",— dedi.

5990

Şayh-Haydardın jorığı tek Burındıq sultannın ğana muratına jetkizip qoyğan joq, бүkil qazaq ruvlarının muratına jetuvine sebepker boldı. Jiynalğan batır, biyeler endi qazaq ruvlarının sözsiz biriguvi kerek ekenin, eger birikpese, Âbilqayır han, ne basqa bir han op-onay qül etetinin uqtı. Han kenesi qaytadan majiliske otrdı. Barlığı keleşekte üş jüzge

5995

bolinip; bir hanğa bağınuvdı maqüldastı. İştey narazı bolğanmen de, Temir biy de buğan sırttay qarsı bolmadı. Ulı jüzge — ağa ruvlar Üysin, Duvlat, Jalayır; Orta jüzge — jer inğayına, ödet-ğürpı, saltına qaray Arğın, Qıpşaq, Nayman, Qönırat, Kerey, Uvaq, Taraqtı; Kişi jüzge Edil men Jayıq böyinjaylağan Alşın, Bayulı, Âlimulı, Jetiruv kirsın desti. Bıraq bul üş jüzge bölünuv maselesi bu jolı ayaqtalmadı. Arada talay tolquv boldı. Tek osı majilisten alpıs jıl ötkennen keyin, Qasım hannın balası Haqnazar hannın kezinde ğana bükil qazaq ruvları aqırğı bitimge keldi. Üş jüz bop üş orda tikti. Al, ol jolı kürdeli basqa bir masele şeşildi. Halıq aqsaqalı Asan Qayğı ar ruvdın belgisi etip tanba ülestirdi.

6000

— Üysinnen şıqqan babamız Mayqı biy Şıngışhannın kezinde-aq — dedi sauvdırağan jağınjibek oramalmen tanıp alğan qartjırauv. — Qazaq degen attı tuv etip kötergen eken, Üysin ruvının tanbası jalauv bolsın.

6005

— Otırğandar bir auvızdan durıs dep, maqüldastı. Han tölengitinin bir zergerjigiti qolına balğa men teskiş alıp Qaratüzdın küngirt nürasınajalauv belgisin tüsirdi.

— Jer aymağının aynası altı aylıq,— dedi Asan Qayğı sal jumılıp ketken közin aşıp. — Ot ortasında qalın Arğın eli... Arğınatanın belgisi közdesem könilim könşiger.

Otırğandar bir dauvıstan tağı da durıs dedi. Şeber tağı da qolına balğası men teskişin aldı.

6010

— Halqımızğajauv tiyse, en aldımennen atqa qonğanjauvjürek Qıpşaqqa aybaltanı tanba etelik,— dedi qartjırauv.

6015

Osılay daleldermen Asan Qayğı qazaqtın sol kezdegi bastı qırıq ruvına tanba ülestirdi. Bul qırıq tanba sol küni Nuranın Qaratüzininjarına tüsirildi. Halıq bul jerdi sol künnen bastap Nuranın tanbalığı dep atadı. Asan Qayğı batasın berip, ertenine Janibekti boz biyenin sütine şomıldırıp, aq kiygizge köterip, qaytadan bar qazaqqa han sayladı. Sodan keyin barıp, kelesi jaz şığa, qalın qol jiynap, Orıshannın kezinde Aq Ordanın astanası bolğan Sığanaqtan bastap, bükil Türkistan jerin jauvlap almaq bolıp, uvadelesip, ruv bastıqtarı tarastı. "Basımız birigip el boldıq, han köterdik" — degen ruv bitkennin iygi jaqsıları, qaraşa adamdarı mazmeyram edi. Tek Alşın adamdarın basqarıp kelgen Temir biy ğana qabağın aşpadı. Onın qabağı öle-ölgense aşılmay ketti. Ol sonınan, Janibektin üşinşi balası Qasım han bükil Daşti Qıpşaq jerin alıp, Edil, Jayıq boyındağı Kişi jüzdin bar ruvların özine aqılmen bağındırğanın közimen köre almadı. Bul kezde Temir biy duniye salğan. Bıraq tirisinde de qarsı küresuvge darmeni jetpedi, öytkeni bar qazaq el bolıp, bas qosuvdı tilegen.

6020

6025 Üş künnen keyin Han Ordası Şuv, Sarısuv boyındağı qıstauvına qaray köşti. Burındıq sultan Talas etegindegi qıstauvına kelip qonğan küni, Toqtar-Begimdi alıp Qaraşın batırdın ağa-inileri keldi.

Qarındasın balası men erinen ayırıp, Burındıqqa toqaldıqqa berip, öz basına erkindik alıp, Qaraşın batır eline qayttı. Bıraq Burındıqqa degen öle-ölgense öşpeytin kegin jüreginde
6030 ala ketti.

Sol küni keşke Burındıq jas toqalı Toqtar-Begimge arnap tigilgen aq otauvğa keldi. Üy işine şülğauvının şuvaş iyisin münkite, juvan qonış saptama etigin şeşip jatıp, türüvli şımıldıqtın işinde, aq mamıq qüs tösektin üstinde otırğan, sazdı jerdin sarı ağaşınday, nazik deneli jas toqalına köz qiyıgın auvdardı.

Onın süp-sür bolıp qatuvlanıp ketken jüzinen, özin jek köretinin jasırmay, jalın atqan aşuvlı közqarasınan, süyip qosılğan bayı men bauvır etinen de tattı eki jasar balasınan ayırğan Burındıqtın künasın eş uvaqıtta keşirmeytinin bildi. Sultan lam-miym demey, qolın sözıp, kümis baqan janında otırğan ükidey tarğıl mısıqtı ustay aldı. Kenet mısıqtın "şar" etkizip moynın bürap üzip jiberdi de, zamatta qolın qol, bütın büt etip, jülıp-jülıp,
6040 bıt-şıtın şığarıp, tündikten sırtqa laqtırıp jiberdi. "Eger aytqanıma könbesen, seni de östem!" — degendey, ol Toqtar-Begimge qayta qaradı. Jana ğana şatınap otırğan toqalı "tüsindim" degendey, Burındıqtın betine közin toqtata almay, tömen tüsirdi. Sultan ezuv tartıp, sal külimsiredi.

Sırt kiyimin şeşip tastap, bir töbe tastay bop, aq mamıqtın üstine barıp otırdı. Taldırmaş
6045 denesinin birjerin auvırtıp aların dep qorıqpay, dobalday qoldarımın jas toqalının üzilip ketuvge tayavturğan aş belinen ayqara quşaqtap, bauvırına alıp qısıp, sal uvaqıt ünsiz tına qaldı.

— Eger jaqsı qatın bola alsan, ötken künönnin barın de keşirem,— dedi ol, söytti de jas toqalın quşaқтаğan qalpında aq mamıqtın üstine jantaya berdi.

6050 Bir jıl ötken son osı toqalınan, keyin Qasım hannan qaşıp barğanında pana bergen, Samarqant hanı Muhamed-Şaybaniydın kişi inisi, Muhamed-Temirhannın ayeli bolğan, Jauvhar-Biyke degen qız tuvdı.

1 0 0

Kelesi jazda Janibek vadelesken askerlerdin keluvin kütip, Arqağa köşpey qaldı. Bıraq
6055 kütken askeri kelmedi. Jayıq, Edil, Jem boyınjaylağan Kişi jüzdin oyı jana qurılğan qazaq
handıǵına öz ülesin qosuv bolsa da, onın osı jazda arjaǵındaǵı Noǵay Ordası men Qazan
handıǵının dürbeleni köbeyip ketip, öz jer-suvın qorǵauvdan qolı bosamay, nebarı bes jüz
jigit jibergen. Bıraq bul kelgender sadaq tanbalı Adaydın batır jigitderi edi. Torǵay, Or
6060 özenderin jaylağan Qıpshaqtar dajarıtıp jasaq jibere almadı. Qobilandı batır qıs boyı tösek
tartıp nauvqastanıp, qaramaǵındaǵı eldi basqara almadı. Sonın saldarınan jurt özi qızıǵın
körmeǵen handıqtın bolaşaǵına jöndi man bermedi. Rasında, sonauv dünüyenin bir
šetindegi Edil, Jayıq, Torǵay boyında jatqan qazaq ruvların Şuv men Sarısuvǵa kelip,
Türkistandı jauvlauvǵa şıq deuv üstirt qaraǵan adamǵa qiyın tilek edi. Alayda tayavturǵan
Qazan, Noǵay, Qırım handarına baǵınuvdan göri, Edil, Jayıq boyın jaylağan ruvlar, alıs
6065 bolsa da, ğasırlar boyı jauvlarına birge attanǵan, tili, taǵdı, şaruvaşılıǵı bir qazaq
handıǵına qosıluvı tандаǵan.

Jalǵız alıstaǵı Kişi jüzden ğana emes, özine tan Arǵın, Nayman da bul jolı mol asker
şǵarǵan joq. Munday jaǵday Arǵın, Nayman biyelerinin özara ala auvızdıǵınan tuvǵan-dı.
Sol jılı kökteimde toqsanǵa kelip otırǵan Arǵın biy dünüye salǵan. Arǵının ardaqtı
6070 kösemin qoyuvǵa bul ruvdın iygi jaqsıları jiynalǵan. Qaralı qazaǵa könıl aytuvǵa, sonauv
Qorasannan birneşe kün jol şegip, Horezm valiyetinin amiri Sultan Huvsaiyn mırza
kelgen. Sultan Huvsaiyn amir ol kündegi Arǵın ruvınan şıqqan ataqtı adamnın biri bolatın.
Ataları İyrannın şahı Qılaǵuvdın bas basqaqtarı bolıp, bükil Şıǵısqa atı şıqsa, özi
Qaraköldin amiri taǵına otırıp, Horezm valiyetin basqardı. Sultan Huvsaiyn amir Arǵın
6075 biy eline tartuv- taralǵısımın birge, el birligin büzar aram oyın da ala keldi. "Janibek han
üşin Arǵın ruvının Türkistandı alamın dep qırıluvının qajeti joq. Eger qısı-jazı maldarına
jayılım bolatın jer izdesender, Qorasınǵa köşinder, ken öris, mol qonıs berem. Sauvda-
sattıǵına da qolaylı. Arjaǵında İyrak, İyran, Auvǵanstan da alıs emes",— dedi ol qırqın
beruvge jiynalǵan Arǵının biy, batırlarına. Arǵın ruvı Arǵınatı tauvınan asıp
6080 köşpegenimen de, el bası — Arǵın biyinen ayırılǵan jurt suvday tolqıp, sendey soǵılıstı.
Osınday batuvasızdıqtın arqasında Esil, Tobıl boyındaǵı güpki Arǵın ruvı jartımdı,
balendey jasaq bere almadı. Al Nayman, Kerey bolsa, bu jılı özine Amansandjiy tayşının
kezekti şabuvılına qarşı şıǵuvdan qolı bosamadı. Bul şabuvılǵa qatıspaytın Mavrennahr
jerindegi Kerey, Naymandar Âbilqayırdın senimdi adamdarının biri, Qoja-Uvaliy bektin
6085 aytqanınan asıp ketpedi.

Mine, osınday halge uşırağan Nayman men Kereydin de Janibekke oydağıday kömek körsetuv qolınan kelmedi.

6090 Aqırında Janibek han özine erip köşip jürgen üş jüz mın şanıraq Arğın, Qıpşaq, Qonirat, Üysin, Uvaq jane Bestanbalı ruvlarınan otız minday ğana asker jiynay aldı. Munday askermen kimdi şabadı? Bul kezde bir Âbilqayırdın özinde jüz mın attı asker bar. Al, elinin şetine künde tiyip otırğan Qıtayda, Torğauvıtta qanşa küş bar ekeni kimge malim? Künşığısı men ontüstigi munday auvırjağdayda bolğanda, künbatısı men terisgigi jetisip tür ma? Qübılasında Joşı hannın bir bütağı Astrahan men Noğaylı handarında qanşa qol bar? Ar jagında Qırım hanı, ataqtı Mendigerey men Qazan hanı îybragiymnın eli tür.

6095 Bulardın bari de Daşti Qıpşaqqa dos emes. Al Janibek bolsa otız mın askermen auvzınan jalını atqan Âbilqayırdan Türkistandı tartıp almaq. Joq, Janibek, sen özinnen küşti arıstanmen alısqın kelse, en aldımnen bel omırtqannın üzilip mert bolmaytın jağındı oylauvın aqıl. Al muratqajetuvdin eki jolı bar. Biri — küşin qazır şağın eken, onda özin sekildi Âbilqayırğa qastardın basın qosıp, maydanğa solarmen birge şıq. Âriyne bul

6100 onayğa tüşpeydi, Bıraq qaytkenmen de qüm jiyılıp, tas boluvğa tiyisti. Al ekinşi jolı — Âbilqayırmen alıspastan burın, abden küşeyip aluvın şart. Munın dajalızjolı bar. Ol бүkil Daşti Qıpşaqtı özine bağındırıp, jılqıday juvsatıp, qoyday örgizuvın kerek. Bul ekeuvinsiz Kök Orda hannınjerin tartıp aluv qolınan kelmeydi.

6105 Al, qas degende, Âbilqayırğa qas kim bar? Âriyne en aldımnen, öz tuqımı Saybannan tarağan, Qoja-Muhamed hannın nemeresi, Mahmudek hannın balası, Aybaq han. Jada-türsa oyı Âbilqayırdın ornın basuv. Sodan keyin, Âbilqayırğa eriksiz köngen Mangıt ruvınan şıqqan Aqşaq Temir Ordasının amirleri Abbae bek, Müsa bek, Janbırşı bek, Moğol Sultan-Mahmud han, Jaqiya, Haydar bekter.

6110 Âriyne, osı küştin bari jiynalsa, oğan Jağatay urpağı Sultan-Mahmüd hannın inisi, Kişik Muhamedtin balası Ahmet hannın askerin qossa, bir Âbilqayırğa küşterininjetetinde söz joq. Bıraq bulardın birde-bireuvine senuvge bolmaydı. Öz paydasına qaray, op-onay satıp ketuvleri dauvsız. Küşti bolğın kelse, bayağı bar Döşti Qıpşaqtı tegis qolına aluvın maqsat. Öz irgen sögilmey, berik otıra alatın küygejeden, qandayjavuvmen bolsa da, alısa alasin.

6115 Osınday şeşimge kelgen Janibek endi бүkil qazaq ruvların özine bağındıruv areketine kirirken.

Qaramağındağı qazaq ruvların han Ordası şıǵını men asker ustaıv üşin alım-salıq, qarjı-qarajat töleytin etip abden baǵındırǵanşa, taǵı jıl jarım attı. Bıraq osı jıl-jarım qanday qıyınshılıqqa tüsti! Dastarqanǵa gögilgen bauvırsaqtay jayılp, japan tüzde birese soltüstikke, birese öntüsgikke bıtırıp köşip jürgen qazaqtı el etip biriktiruv üşin qanşama tasil, qanşama küş qoldanıladı! Keybir auvajayılgan, tek öz degenine bolmasa, eştenege könbeytin kesir, ton moyın ruv bastıqtarın at quyrıǵına baylap, qurban etuvge de barǵan joq pa! Berı köş dese, ari köşken auvıldardıń basına han nökerleri sırtı oynatıp, sırtımaǵın jündey tütti emes pe? Qanşama mal barımtalanıp alındı! Qanşama el ata meken jerin tastap, jana qonısqa qondı!

6125 Janibek osının barın nege istedi? Bulay etuv oǵan onayǵa tüsti me? Sol üşin de Qotan qart öler aldında:

"Janibektin sırtı ǵana külki-özildi paş etken.

Mezgili köp onasha qap, jas tökken" —dep beker aytqan ba? Al sonda öz elin ezi qanǵa boyǵanı jon be? Bul Janibekke qattı battı. Kay küni qusa bop, tosek tartıp jatıp ta qaladı.

6130 Öz betimen taǵı bolıp ösken ruvlardı aytqanına kondire almay, keyde tariǵaǵın da, tipti baǵzı birjaǵdayda, sonınan ergen ayauvlı adamdardı orınsız qılıǵınajanı küyip, onashada qalın qayǵıǵa beriledi. Bıraq han Janibek bir hadıystı jaqsı túsinetin. Toǵay arasında ösken küyke şop malǵa as bolmaydı. Al qırşın, qopa arasındaǵı şıtır, Kökpek maldı tek apatqa uşıratadı. Sol sebepti el birliğine kesiri tiyetin jandı Janibek oz auvızınan ükim aytıp, darǵa

6135 astırsa, okınbeydi, mundayda ol tabansızdıq körsetpeydi. Öytkeni ülken arman qurbandıqsız orındalmaydı — bul hanǵa da belgili qaǵıyda. Osınday qatan sayasattın arqasında, Janibek daliyıp jatqan Daştı Qıpşaq dalasın tegis özine qaratpaq boldı. Sodan keyin barıp, ol qazaq handıǵına Türkistan öلكesi men Edil özeninin boyındaǵı Kishi jüzdin asaıv ruvların baǵındırsam degen izgi muratına kirisuvdi oyladı.

6140 Munday şeşimge kelgen Janibek, en aldımın oz oyın aǵası Kerey balaları men öz balalarının tarazısına salmaq. "Bar auvır qandı jorıqtı qay tüstan bastauv kerek? Künşıǵıstan ba, künbatıstan ba?"

Joşı uriyaǵı, Badıqtan tuvǵan Orıs hannın jeti ulı bolǵan; Toqtı- Qiya, Qutlıq-Buǵı, Tuǵılıq-Bolat, Quyrıshıq, Toqta-Bolat, Seydahmet, Seytali. Toqtı-Qiyadan — Bolat,

6145 Bolattan — Kerey. Quyrıshıqtan — Baraq han, Baraq hannan — Janibek.

Söytip Janibek pen Kerey bir atadan şöbere tuvıs.

Kereydin tört balası bar: Burındıq, Şayhım, Sandjor-Jaqan, Jaqan- Bahtı.

Janibek hannan toğız bala: Jiyrenşe, Mahmut, Qasım, Âdik, Janış, Qambar, Tınış, Üsnaq, Jadik.

6150 Şebere tuvıs Kerey men Janibekten tarağan osınşama baladan atajolın quvıp jauvğa şabar, ake jolın quvıp baqqa talasarı altauv. Kereyden — Burındıq, Janibekten — Mahmut, Qasım, Qambar, Âdik, Jödik.

6155 Qazaq hanının tağına iye bolar dep Janibektin asirese ümitteneri Qasım. Qasım qazir jiyırma altıda. Uzun boylı, kenjauvrın, qara torı pişindi jigit. Qalın qabağının astınan ülken qonır közi adamğa arqaşan da oylana qaraydı. On besinen kökparğa, küreske túsken.

Âzirge jambası jerge tiymegen baluvan. Jauvjürektigi men aqıldılıgına qarap, han boluvğa layıq, arqaşanda sabırlı dep oylaytın Janibek. Qasımdı hannın özge balalarından artıq körer tağı bir sebebi bar. Qasımın şeşesi Jağan-biyke Janibektin jeti qatınının işinde en jaqsı körer böybişesi. Odan tuvğan bala da hanğa erekşe ıstıq. Jağandı Janibek qür ğana jaqsı

6160 körmeydi, onımenen sanasadı, erekşe sıylaydı. Al Âbilqayır hannın kelini, Şah-Buvdaqın ayeli, Aqqozı-biyke Jağannın tuvğan apası. Aqqozı men Jağan Altın handa¹ köşpeli Kerey ruvının belgili batırı Dombalıqtın apalı-sinlili qızı. Jağannan Qasım tuvsa, Aqqozıdan Âbilqayır hannın en jaqsı körer nemereleri, sonınan бүkil Orta Aziyanı jauvlap alğan Muhamed-Şaybaniy han men Mahmud- Sultan tuvğan.

6165 Âbilqayır men Janibektin arasındağı qandı urıstı öşpendikke qaramay, kezinde бүkil Şıǵısqa attarı şıqqan qos suluv Jağan men Aqqozı birine-biri tartuv, taralǵı, kisi jiberip sıylasıp turğan. Araları baldan tatti gatuv. Onın üstine Qasım da, Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan da Şıǵıs auvletine jatpaytın, şeşelerinin aytqandarın eki etpeytin minez körsetken. Bul, ariyne, balaların jastayınan özderin sıylaytın etip ösirgen analarının

6170 qasiyetterinen tuvğan erekşelik.

Qasımın osınday jağdayın biletin Janibek, balasımen angimeleskende, arqaşanda böybişesi Jağandı ala otiratın. Al Janibek sonǵı kezde Qasımın jiyi kezdesetin boldı. Oğan sebep — hannın özge aqlıgöy, üzengiles biy, batır serikterinen görı, Qasımın qıyın möselelerde akesine anağürlım durıs kenes beruvinen edi.

¹ Altın han dep köne zamanda Qıtaydın soltüstigindegi negizgi köşpeli elderden qurılğan handıqtı aytqan.

6175 Kündegi adeti boyınşa, şanqay tös şamasında han Ordadan şığıp, baybişesi Jağannın oqşauvlauv tigilgen, şağaladay appaq eki kiygiz üyden kindiktese köterilgen aq ordasına bettedi. Bul kez köktem bitiiy, jaz jadıray bastağan mezgil edi. Han Ordası Sarısuvdan Ulıtauv etegine köşip kelgen. Âlem sandıqtan kün közine alıp şıqqan janat işiktey qülpıradı. Jana köterilgen kök balauvsajası şalğın kökiregindi jarğanday jüpar anqıydı.

6180 Tauv qoynauvınan tömen qaray sarılday aqqan müzday bulaqtardın möldir suvı kün sauvlesimen şağılısıp, jerge tastağan kumis belbeuvdey jalt-jült etedi. Bulaq jağalarında büyralana ösken qüba taldın basına qonıp alıp, bulbul qüstar ne bir tatti öuvenge sap en şırqaydı. Janibek alemnin osınauv bir ğajayıp suvretine süstana qarap, sal kidirdi de, aq ordanın esigin aştı. Hannın keletinin kütip, üydin ortasındağı qızğaldaqtay kilem üstinde

6185 alğın şaradağı uvız qımızdı sapırıp otırğan Jağan türegelip, iyilip salem etti.

— Arsın ba, Jağan biykem?

— Barsın ba, han iyem.

Esik aldına kumistengen kebisin tastap jatıp, han ayeline süqtana qaradı. Jağan qara torının suluvı edi. Sünğaq boylı, oymaq auviz, kögen köz. Eki bala tapsa da, qıpşa beli ali

6190 de jip-jinişke. Qaqtağan altınnan jasalğan auvir şolpısı jerge tartıp turğanday, bilektey etip örgen qos bürımının üşi şubatılıp, kilem üstinde jatır. Meruvertpen şırtmalap, gauvhar taspen bezegen qızıl mauvıtı sauvkelesi, aş belin qınağan altın oqalı qızıl barqıt kamzolının tüsin aşqanday jarasıp tür. Jağan iygen basın ali joğarı kötergen joq. Sonauv bota közin jauvıp turğan uzun kirpikteri nayzaday Janibektin keuvdesine kelip

6195 qadalğanday. Janibektin qırıqtan asqanğa deyin san ayqasta mızğımağan tas jüregi, kenet qolğa tüsken torğayday tıprışiy qaldı. Han köz aldında osı Jağanmen alğaşqı kezdesken şağı elestep ketti.

Janibek jiyirmedan jana asqan tusında. Jaztoqsannın nağız sarşa gamız ıstıq kezinde Şah-Buvdaq sultannın serigi bop, qırıq jigit qudalardı basqarıp, Altın han patşalıǵına barğan.

6200 Âbilqayır hannın balasının janına ergen anşi, küysi, batır, baluvan, mergen, qusbegi — kilen önerleri tasıǵan örender. Dombalıq batır sol manda köşip jürgen en bedeldi ruvlar — Qıtay, Nayman, Kereydin bas batırı edi. Onımenen Dziyn bogdahanı da, körşiles Oyrat qontayşısı İysentayşı da mıqtap sanasadı eken. Janibek bastağan Şah-Buvdaq tobtı Teriskey Tarbağataydı jağalap, Zaysan kolinen otip, Altay tauvının küngey jaǵına şıqtı.

6205 Qalın Nayman, Qıtay, Kerey gaypa elin Köktey basıp, üşinşi tauvlikte Dombalıq auvlına jetti. Bul auvıl Qıdırköl jağasına keşe ğana kelip qonğan eken. Qamıstı koldi jağalay kilen

aq şağaladay kiygiz üy tigilipti. Kök maysa, jasıl şalgın beluvardan keledi. Arğı qabağı qaravıtıp qana köringen şalqar dariya, kagildir kaldin aq aydınında sınısğan qaz-üyrek, sıbızğıday sızılğan qonırqay aqquv üni alıstan talıp estiledi. Koldin qamısı az künşığıs

6210 jağınan, sonauv alıstağı beleske qaray orip bara jatqan Qaraqırım jılcı körinedi. Şah-Buvdaq sultannın kele jatqanınan küni burın habardar auvıldın qız-kelinşek, bozbaları qudalarđı koş jerden qarsı aldı. Janibek Şah-Buvdaqın qalındığı Aqqozını birden tanıdı. Qarsı alğan auvıl qızkelinşegin qırağı közimen bir şolıp otip edi, Dal osı auvılğa bul jalğannın bar suluv qız-kelinşegin jiynağanday eken. Al Aqqozı solardın işinde top qonır

6215 qazdın arasındağı aqquv tarızdı. Sünğaq boylı, aqqüba, moldir köz bir keremet. Basındağı altay qundızınan tikken şoq ükili kamşat borki de, üstindegi düriya şöyi qos etekti koylegi de, belin qınay kiygen qamqa işigi de, gauvharmen bezengen alqası men ayağın basqan sayın qonırauvsay sıldır qaqqan qaқтаған altın şolpısı da basqalardikinen anağürlım qımbat, özgeşe. Qızdın sırt beynesin körgennen-aq Janibek Dombalıqtın ataqtı suluvı

6220 Aqqozı osı ekenine şek keltirmedi. Endi ol qalğan qız-kelinşek arasınan Aqqozının sinlisi Jağan biykeni izdey bastadı. Bıtır Aqqozığa quda tüse kelgen Âbilqayır adamdarınan Jağandı Aqqozıdan suluv bolmasa, kem emes degen laqaiytı estigen. Qarsı aldında turğan qız-kelinşektin işinde Aqqozığa korkemdigimen para-par keletin eşkim közine tüse qoymağan son, "Jağan mündajıoq eken!" degen. Nege ekeni belgisiz, Jağan Ak,qozıdan da

6225 asqan suluv boluvğa tiyisti degen oydan ol arıla almağan. Qaytkenmen de Jağandı tezirek koruvge qumarlıana asıqqan. Bıraq Jağan közge tüspedi. Tek qonaqtarğa auvıl ködesin istep, keşki oyın-sauvıqqa kiriser aldında ğana Dombalıq batırdın ekinşi qızının jılcı bağuvğa ketkenin bildi. Qazaq ruvlarının ğürpı boyınşa, kone zamanda jılcı bağuv tek jılcışılardın ğana borışı emes, qız-bozbalanın da şaruvası. Jasıl şalgındı miy dalada, jazdın

6230 jılı aylı tüninde qız-bozbala bolıp jılcı küzetuv — qazaqtın eski saltının bir qızıq dastüri. Ken alqapta üyir-üyir bop bıtıray jayılğan qalın jılcı. Sol qara-qürım jılcını ekeuv-ekeuvden serik bop, an şırqap aynala jürgen qız-bozbala. Qos janında tay qazanda bılcılday qaynağan qulının uvız eti. Üyirinen bolinip ketken sayaqtı izdegen bop sayğa tüsip barajatqan, soyılın süyretken bozbala. Arğı betten astındağı jorğasın janındağı serik

6235 qızına ustatıp, tömen qaray asığa ayandağan ükili barikti, bılc-sılc basqan jas suluv... Bu da bir qızıq zaman! Jaqsı körsen de kelmeytin, jek körsen de oralmaytin, birjolata möngi öşken altın dauvren!

Joldan şarşap kelgenderine qaramastan, jigitter tünimen altıbaqan geuvip, an salıp könıl köteristi. Âzil-qaljın, aytıs, qazaqtın köne zamanındağı sauviqtarı "Tün qatuv", "Tüye

6240 jıǵuv" sekildi san aluvan oyındarın oynap, tan şapaqtap ata, bastarı jastıqqa tiydi. Oyın-sauvıq ertenine taǵı bastaladı. Küres, sayıs, kökpardan keyin kezek jambı atuvǵa keldi. Mine, osı oyın kezinde Janibek sultan Jaǵan biykeni kordi. Kelgen qonaqtar men auvıl jastarı basekelesip jambı atıp jatqan. Baqan basındaǵı qadaǵa ilgen kumis jambını birjüz qadamjerden eki jaqtın birde-bir mergeni tiygize almay-aq qoyǵan-dı. Jayılıqta quralaydı

6245 közinen atatınjigitter bujoli qoldarın şaytan qaǵıp turǵanday, alıstan emis-emis aǵarandap köringen jambıǵa sadaq oǵın qanşa közdese de, dop qaday almadı. Birese üstinen mült ketedi, birese astındaǵı baqanǵa barıp sart etedi. Alaqannın auvmaǵınday kumis jambının naǵız bir oq qaǵarı barday, baylaǵanjerinen birdebir qozǵalmay-aq qoydı.

Del osı kezde şoǵırlanǵan top qız-bozbala kenet şuvıldap qoya berdi:

6250 — Jaǵan kele jatır!

— Jol berinder! Jol berinder!

— Jaǵan jambını közdemey tüsiredi.

— Ây, Oqas, Jaǵan biykege jambı atıp jatqanıımızdı ayt! Aqqozı biykenin şabarmanı "Biykem ne büyradı?" — dep anadayjerde atın şiderlep, kütip otırgan qara torı balajigit,

6255 janındaǵı kökbestige mine sala, ön şırqatıp, qırqadan tömen tüsip kele jatqan bir top qız-bozbalaǵa qarsı şaptı. Şabarman jeter-jetpesten attan domalay tüsip, top basında kumis ertoqımdı aq boz at üstinde jantaya otırǵan, basına narttay qızıl tülki barik kiygen qızǵa aldeneni aytıp jatır. Tülki barikti qız jambı janında şoǵırlanǵan topqa qarap birdemeni süradı da, qolındaǵı soyılın qasında turǵan jigitke ustata berip, onın sadaǵın aldı. Jigit

6260 qoramsaǵınan eki-üş oqtı suvırıp, tandap bireuvin berdi. Qız sadaqtın bauvın, dombıranın şegin şertkendey, qölimen qattı tartıp kördi de, sol qölimen jaqtı joǵarı köterip, jebesin qoyıp kezendi. Soytti de, astındaǵı aq boz jorǵanı tebinip qaldı. Jorǵa şoǵırlanǵan topqa qaray ırǵala janeldi. Jüldızday aǵıp keledi. Jambı atıp turǵan qız-bozbala: "Jol berinder! Jol berinder!", "İya, aruvaq, qolday kor!", "Qaraqoja!", "Oyşıbay!" — dep Kerey ruvının

6265 uranın aytıp, keyin şegine berdi. Janibek sultan qız abıroyın qürbıqürdasının osınşama tileuvinen Jaǵannın osal biyke emes ekenin anǵarıp qaldı. Söytkenşe bolǵan joq, aq boz jorǵanı tenselte aǵızıp, qız da bular turǵan jerge tayay tüsti. Üzin qos bürımın beline qıstırıp alǵan, at üstinen bir jaǵına qaray jantaya, sadaǵın kezene ınǵaylanıp kele jatqan erke suluv, Janibek sultannın qasınan ete berip, sadaǵın tartıp jiberdi. Sol sattejurt şuv ete

6270 tüsti. Şuvda jippen qadağa ilip qoyğan kumis jambının kenet Kökke atılğanın Janibektin özi de kördi.

Şuvlağan jurt jorğasını azer toqtatıp, keyin oralğan Jağanğa qarsı ümtildi.

— Mınjasa, Jağan merğen!

— Qız emes, qıran ğoy!

6275 — Seni tapqan anannan aynalıp keteyin!

— Qaraqoja atannın aruvağın bir köterip tastadın ğoy!

— El namısın jibermeğen er qızım, mınjasa!

Dabırlağan top qızdı at üstinen köterip ap, sultandarğa qaray jürdi. Olar Janibekter turğan manğa tayanğanda ğana qızdı qoldarınan tüsirdi. Özderinin tobına jaqındap kelip, iyilip **6280** salem berğen Jağan adamzattın balası emes, kökten tüsken qor qızı bop körindi. Qos bürımı jerge tiyip şübalıp, quralaydın közindey tanaday qara közderi Janibekke jaybaraqat, moldirey qaradı. Osı bir künasız közqarasta jığittin asauv jüreğın tayday tuvlatqan bir ğajayıp siyqırlı küş bar edi. On boyı qorğasında balqıp, Janibek özin-özi azer ustap qaldı.

— Arsızdar ma, qudajıgıttır? — değen Jağan sonda üzın kirpikterin Janibektin jüreğine, **6285** dal osı qazırğisindey qadap.

— Barsız ba, merğen qudaşa? — değen jıgıttır, şuvlay javap berip.

Osınşama şuvdın işinen tek Janibektin dauvsın estiğende, Jağan sultanğa tağı da bir manisti köz tastadı. Sultan endi burınğıdan da beter ertenip kete jazdadı. Sol küni tünı boyı kaz ilinbey şıqtı. Ertenine Jonibek Jağan qızdın qalay asauv üyretkenin kordı. Boydı alğan **6290** jalın, oydı örteğen arman burınğıdan da orşiy tüsti. Ulıtauvğa qayıp kelisimen, sultan sonauv Altın han eline qudalıqqa kisi jiberdi. Kelesi Jaztoqsannın basında on tört jasar Jağan suluvdı üşinşi baybişesi etip, aq otauvğa kirğizdi. Bayağı alğaşqı jolı kezdeskende "Barsın ba, aruv qarındas?" — dep amandasqannan keyin, ol Jağanmen birinşi martebe osı aq mamıq — jar toseğinin üstinde söylesti. Tösektin irge jağında koylekşen otırğan **6295** Jağannın jerge şübatılıp jatqan qos bürımın on bileğine orap, sol qölimen tastay qattı süyir üştı qos anarın kezek-kezek sal auvırta qısıp, üyattan küyip-janıp, ne isterin bilmey jantalasqan jas aruvdı bauvırına tarttı. Betine betin tayap:

— Men seni, Jağan, jaqsı körip aldım,— dedi.

Âyel jınısın ol uvaqıtta tek mülük dep qaraytın erkektin bulay değenine jas suluv tan qaldı.
6300 Soy de de konildegi okpesin ayttı:

— Ötken jılı menimen en bolmasa bir martebe soylesuviniz kerek edi ğoy. Majnüdi jaqsı körgen Laylidey, menin böten bireuvdi ünätıp qalmağanımdı qaydan bildiniz?

Qız sözi Janibektin erkektik namısına tiydi. Ol kenet alqımına tıǵıla qalğan aşuvın azer basıp:

6305 — Onı qazir körermiz,— dedi — iyt tiygen aram asta qadir bola ma? Kelgen jerinde auvılın bar...

Üy işi tastay qaranǵı bolsa da, Janibek qızdın ezuv tartıp külgenin sezip qaldı.

— Eger anamnın aq sütündey adal bolsam,— dedi qız kenet dauvsı qaltırıp şıǵıp,— bir tilegim bar, orındaysız ba?

6310 — Qanday tilek?

— Eger ül tapsam, oğan ateke etip bizdin auvıldın Hasen degen bir jas jigiti bar, sonı aldır. Mağan sadaq tartıp, asauvdı juvasıtıvdı sol üyretip edi.

Janibek boyın örtep barajatqan jalındı küşpen basıp endi otıra almadı. Qız ötinişine javap beruvdin ornına, onı aş belinen quşaqtay, özine tarttı. Jana pisken mauvedey, abden der
6315 kezine jetken jas suluv da, bauvırın jazıp, jigiti auvenine qaray iykemdele berdi.

Tiri jan qol tiygizbegen sırlı tobataydı alǵaşqı sındırğan Janibek qattı uyıqtap ketti. Tek tan bozarıp atıp kelejatqanında, boyın taǵı bir küş biylep, qayta oyandı. Quşaǵında jatqan, tan aldında ğana mauvjırap üyqıǵa şomğan jas jarının betine qaradı. Bozǵıl tanmen qara torı jüzi sal aqsıl tartıp, şıye erni sal aşılıp, dem alğan tınısı sal estiler- estilmes bop bilinip,
6320 tattı uyqıda jatır eken. Janibek özin-özi ustay almay, aş belinen qısıp, jas aruvın özine qaray iykemdey berdi. Aq bilegin moynına salıp, uzın kirpikteri astınan erine erkeley qarağan Jağan:

— Keşegi ötinişime javap bermedin ğoy, sultanım,— dedi.

Jağannın adaldıǵına riyza bolğan Janibek, dal osı satte boyın biylep ketken quvanışın basa
6325 almay:

— Jaraydı, aytqanındı orındayın,— degen, kelişegin belinen quşırılana qısıp.

Söytken Jağan suluv osı. Sondağı tilek etken Hasen degen jigiti anauv... Janibek qabağın tüyip, esik aldında sol kidirdi. Ömirinin en alğaşqı quvanış sağatında Jağan tuvmay jatqan balasına Hasendi ateke et dep beker ötindi me? Rasımen... Joq, joq, ol mümkün emes. Jan sezimi qalay tuvlasa da, Jağan onı basa aladı. Bıtır özi aytqan joq pa edi, "minez degen bir asauv baytal ğoy, talay asauvdı üyretkende, öz sezimimdi özim üyrete almaymın ba", — dep. Ol öz sezimine özi iye bola aladı. "Al iye bola almay jürse qaytem? Aqıldan basqa jürek bar ğoy. Al jürek degen qürıq körmegen şıntağı jılcı törizdi emes pe? Basına tüsken qürıqtı üzip ketken jüyrikter az ba? Onda... onda... joq, joq, qazir öngime bul jayında emes. Ângime bir qatının tağdırınan köri, ülken is haqında. Halqımın tağdırı tuvralı... En aldımın somı şeşuv kerek".

Janibek qabağı qayta aşıldı. Ol kebisin tastap, qızıl safyan masısımın terge şıǵıp, tort qabat şayı korpenin üstine, aq mamıq jastıqtı şıntaqtay otırdı.

Jağan qımız qüylğan kumis şara men altın keseni akep, tömenirek tize bükti. İyisi anqığan sarı qımızdı kumis ojauvmen sapıruvğa kiristi.

— Han iyem, jaqsı jatıp, jaylı turdınız ba? — dedi ol közinin qiyıǵın küyeuvine auvdarıp. Hanımın bulay dep surauvının özil astarı bar edi. Ötken tün han Aqjol biydin kişi qarındası Janbiyke aruvdın ordasına tünep şıqqan. Janbiykeni Janibek bıtır alğan. Onın jas iyistigi esine tüşip, han keyde ayelderinin kezegin buzatın. Jas toqalının ordasında özge ayelderinin üyinen ğöri jiyirek bolatın. Ötken tün kezegi Jağandiki edi. Janibek özge ayelderine istegen turaqsızdıǵın buğan ali istep körmegen-di. Namısqoy Jağan küyeuvinin sol qılıǵına qaray, bul sözdi adeyi tiygizip aytıp otr. Ol qabağın da şıtpay, külimsiregen qalpında sözün jalǵay tüsti.

— Janbiyke toqal özgemizden ğöri tösekti jümsaq tösey biledi deydi ğoy.

Bükil Daştı Qıpşaqın jiyırma segiz bastı ruvının basın qosamın dep galpınğan Janibek han, eş uvaqıtta dajeti qatının tatuv-tatti ustaymın dep oylağan emes. Jiyırma segiz ruvğa ali jetkenmen, jeti qatınına ali jetpeyginin ol jaqsı biletin. Öytkeni ar qatınının dauvı bir taypı eldin dauvınan kem tüşpeytin. Solardıń işinde munday oşaq bası janjalğa aralasa qoymaytını osı Jağan edi. "Bü da kirise bastağan eken",— dedi ol işinen. Qazir oğan qanday javap berse de, qınır sözge duvşar boladı. Baribirjene almaysın. Qatınının atı qatın, bası altın, artı kumis bolsa da, öz degeninen şıǵa almaydı. Al qatınının kişkentay özimdik

jan dünyesi bükil alemge bergisiz. Odan da ündemey qutılayın dedi Janibek. Osınday oydağı han Jağannın könilin böten sözge auvdarğısı kelgendey, baybişesi üsınğan altın keseni alıpjatıp:

6360 — Qasımdı şaqırtşı,— dedi,— söylesetin söz bar...

Jağan közin oynaqşıta qaradı.

— Hasen atekesin de şaqırtayın ba, ünemi birgejüredi?

Jağannın Bunısı da algi qınır sözdinjalğası.

Janibektinjüregın mısıq tırnap alğanday, aşıp ketti, söytse de sır bermey:

6365 — Şaqırt,— dedi.

Jağan türegelip, taldırmaş mıqının ırğalta, suluv denesın oynata, ayağın bılq-sılq basıp barıp, esikti aştı.

— Âben! — dedi sırttağı nökerine dauvıstap. — Qasımjın men atekesi Hasendi şaqırtşı! Han akesi söylesem deydi.

6370 "Âyeldin atı ayel, — dedi tağı da Janibek işinen oylap, Jağannın esikti qalay barıp aşqanına süysine,— qaşan da bolsa erkektin közine unamdı jerin tüsirgisi kelip turadı".

Jağan ornına kelip otırğannan keyin, Janibek bosağan altın kesesın usındı.

— Qımızın baldan tattı eken, tağı da quyşı.

Jağanjadırıp sala berdi.

6375 — Sabasın Kereylerşe ıstatqam. Âdeyi özine arnap...

Janibek riyza bop külimsiredi.

— Menin babımdı özin ğana tabasın...

Osımen aradağı kirbin bitti. Endi olar bir-birine jadırıp qarastı. Osı uvaqıtta üyge Qasım kirdi. Salem berip, akesinin on jağına barıp otırdı. Janibek balasına köz qiyığın auvdardı

6380 da, Jağanğa qaradı. "Aynımağan şeşesi törizdi. Tek mürnı men iyegi, qoyuvlanıp ösip qalğan mürtı da özimdiki".

— Âken atekenmen birge kelsin dep edi ğoy,— dedi Jaĝan, balasına altın kesege qımız quyıp berip jatıp,— Hasen qayda?

— Eki aptaday bolıp qaldı-auv deymın, qayın-jurtına ketken.

6385 — Â-a!

Janibek mırs etip külip jiberdi. Jana Qasımdı "atekesimen jübın jazbaydı",— dep, Hasendi de şaqırtqanda, adeyi menin janıma tiysin degeni eken ğoy. Ötken tünnin oşın menen osılay almaĝanda, qalay alsın, beşşara... Namısına tiyĝen erin şımşıĝan türi de... Joq, joq, Hasennin qayda jürĝenin de bilmeydi. Demek, Bunın onımen eş baylanısı bolmasa kerекti...

6390

— Köke, meni jay şaqırttıńız ba? — dedi Qasım akesinin oyın bolıp.

— Jay emes, Qasım jigit,— Janibek qolındaĝı kesesin jerge koydı,— Üydi dauvıl kezinde emes, burın tıgedi, aqıldasatın jay bar...

— Durıs aytasın, köke. Kiygiz jamılĝan suv bolmas, aqıldasqan jön...

6395 — Özin de bayqap jürĝen şıĝarsın, bir qiyapat ayqas tayap keledi. Bunı qazır qayta küşeye tüsken Kök Orda, Moĝolstan dayındıĝınan anĝaruvĝa boladı. Bügingi küni biz de osal emespiz. Osının bari aramızdaĝı köpten beri kele jatqan janjaldın ülken janjalsız bitpeytinin körsetedi.

— Durıs aytasız, han iyem. Küz keleri köktemnen malım, Kök Ordadan irĝendi bölek salĝannan-aq, tübi bir ulı ayqastın boları haq qoy.

6400

— Bıraq bul ayqas tek Kök Orda jaĝınan ĝana körinip turĝan joq tarızdi. Batısın da, şıĝısın da qauvipti. Batısınnan senin jerine közin tikken Qazan, Astrahan, Qırım, Noĝaylı handarı bar. Olardın ar jaĝında, alıstan tuvlap jatqan dariyadan — Türik pen Stambul sülesi körinedi. Eki jaĝın da jetisip turĝan joq. Biri bolmasa biri bas salatını ayan. Al, onday halge jetpes üşin, biz özimiz erte qiymıldıauvımız kerек.

6405

— Durıs aytasız, han iyem. Kim sadaqtı aldımın tarda, sol jauvın burın jaralaydı.

— Mine osı jay edi menin senimen aqıldasayın degenim, Qasım sultan. Ne aytasın?

Qasım köp oylanĝan joq.

— Aqılmen arıstandı da ustavğa boladı,— dedi ol. — Aqılğa salğan is qaşanda jenisti keledi. Durıs istegensin, köke, jalğız menimen ğana emes, Burındıqpen de, Qambarmen de aqıldasqan jön...

6410

— Olardın da kezegi keler, özin ne şertesin?

— Menin derim bir-aq oy. Jadam-tursam köz aldımnan Âbilqayırdın sürgiltjüzi ketpeydi. Ol tekke jatpasa kerek.

6415

— Âriyne ğoy. Qauvip Kök Orda jağınan. Diyirmende tuvğan tışqan dürsilden qorıqpas. Bizben alısıp, üyrenip qalğan jauv qaymığuvdı bilmeydi, bugün bolmasa, erten Âbilqayır han Aq Ordağa qarsı jorıqqa şığadı.

— Durıs aytasın. Qazır ol Moğolstanğa qarsı qoljiynap jatır degen sıbıs bar.

6420

— Moğolstanğa attanğanı — bizge attanğanı. Andız barda at olmes, qolımızda küş turğanda bizge bos jatuvğa bolmaydı. Âbilqayır Ürgeniş jaqta Moğolstanğa qarsı qoljiynap jatqanında, biz Türkistan völiyetin basıp aluvımız kerek. Sığanaq, Sayram, Yassı, Sozaq, Otırar tarizdi mıqtı bekinisteri bar qalalardı qolğa tüsirsen, Âbilqayırdın Kök jelkesine minemiz. Onı Daşti Qıpşaq jerine jibermek tügil, bükil Mavrennahrın özine qauvip tuvğızamız.

6425

— Özim de solay topşılap edim, boljauvımız bir jerden şıqtı.

— Türkistan valiyetin qaytaruv — Daşti Qıpşaq elinin sauvida-sattıq jolın aşuv ğana emes, adilettik üşin küresuv. Oz jerimizdi, oz qalalarımızdı özimizge aluv — tilektes Moğolstandı qandı koz Âbilqayırdan qorğauv.

Bağanadan beri akesi men balasının sözün qür tındap otırğan Jağan sözge kiristi.

6430

— Sonda sender Kök Ordağa qarsı soğıs aşpaqsındar ma?

Âkesi üşin Qasım javap berdi.

— Joq, apa, bizdin elimizge, jerimizge qarsı jüz jıl burın Aqsaq Temir aşqan soğıstı ayaqtamaqpız.

— Aqsaq Temirdinjetinin özin Aqqozının han atası jauvlap alğan joq pa edi?

6435 — Jauvlap aldı. Jauvlap aldı da, Aqsaq Temir auvletimen birigip ketti. Qazaq ruvlarının bayırğı qonısı Türkistan ölkesin keşe Aqsaq Temir biylese, bugün Âbilqayır biyleuvde. Âdilettik izdese, ol jerdi bugün biz qaytarıp aluvımız kerek.

— Tağı da qırğın qan togis boladı eken ğoy?

— İya, apa.

6440 — Aqqozının balaları sağan qarsı, sen oğan qarsı şıǵadı ekensinder ğoy.

— İya, apa.

Jağan kenet qabağın şıta qaldı.

— Joq, oların bolmaydı!

— Nege, apa?

6445 — Aqqozı marqüm ekeuvimiz bir ana, bir akeden tuvdıq. Apalı-sinlili eki adamnın balalarına birin-biri keskilerdey nejetpeydi? Ataq pa, baq pa?

— Joq, apa, men ataq, baq üşin qan maydanğa şıqqaymın. Meni ajalğa aydap salar halqımın jağdayı, bolaşağı. Bizdin zaman qasqırlar zamanı. Kimde-kim özgege ülesin jibermese, tartıp-jülip özinin tiyesisin ala alsa, sonın qolında bü jalğannın tiregi. Sonın

6450 ğana süm dünyede tirşilik süruvge qağı bar. Eger biz özimizdi Âbilqayırğa talauvğa bersek, erten qül bolamız, jerimizden, elimizden ayrılıp, tariyh betinde mangi joğalıp ketemiz. Al janındı qurban etip alıspasan, bolaşaq ulı ayqastarda qurıp ketuv onay.

— Qırımauvdın jalğız jolı tek maydandasuv ma? Jılı-jılı söylese, jılan ininen şıǵadı.

Soyıl alajügirgenşe, jılı söylesip, marqüm Aqqozı biykenin atasımen de, balalarımen de til

6455 tabuvğa bolmay ma?

Anası men balasının sözün ünsiz tındap otırğan Janibek basın köterdi.

— Âbilqayırmenjane onın urpaqtarımen til tabuv — olardıñ aytqanına könuv degen söz. Aytqanına könsen, sol küni qanıñdı işedi.

— Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan Qasımjannın qanın işpeydi. Bıltır anaları

6460 Aqqozı qaytı bolarda ekeuvinin de bergen anttarı bar...

- Bılıtır Küztoqsannın basında Jağan, Aqqozı hal üstinde jatır degen habar alıp, Qaratalğa köşip bara jatqan betinde YAssığa burılğan. O kezde, qanday öşpendilik bolmasın, munday qayğılı jağdayda resmiy qatınasqa jol beriletin. Birinin adamına biri tiymeytin. Aqqozı hanım Muhamed-Âkim el Taraziydın toyınan keyin, eki balasının danqına köz
- 6465** tiymesin dep, pitir berip, quran oqıtuvğa YAssı qalasındağı Qoja Ahmet Yassauviydın meşitine ödeyi arnap kelgen-di. Ataqtı qariy¹ Qoja Mülkim Aqqozı hanımın atınan eki biye sauvımday mezgil quran oqıp, batasın bergen. Hanım sadaqağa molda, müriyt, qariy, beyşaralarğa on top jibek, barqıt, eki arba örik, meyiz ülestirip, qurbandıqqa qırıq qöy, bes tuv biye soyğızıp, özinin jibek şatırına qayta oralğan. Şatırğa kire, qalpaqtay túsken.
- 6470** Jiynalğan baqsıbalgerler hanımın qanday keselmenen auvırğanın taba almağan. Sasıp qalğan Yassının hakimi Muhamed-Maziyt tarhan Aqqözının atası Âbilqayırga, Aqqözının sinlisin alıp otırğan Janibekke at şaptırğan. Özi sıraqattanıp jürgendikten, Âbilqayır kişi böybişesi Rabiyuv-Sultan-Begimdi jibergen. Jağan özi kelgen. Qasımdı Janibek, bireuv bölmasa bireuv qastıq istep jürer, dep alıp qalğan. Jağan jetkende, suluv Aqqozı hal
- 6475** üstinde jatqan. Âli de aqquvdın kögildirindey suluv Aqqozının bir aptanın işinde tabıtqa aynalğanın korip, Jağan solqıldayjılap, apasın quşaqtap, ağıl-tegil bolğan. Osi kezde barıp Aqqozı en aqrıgı küşinjiyıp, Jağanğa özinin endi bul dünyeniki emes ekenin aytıp:
- Bauvırım, Jağan,— degen,— o dünyege öz künamdı arqalap ketkim kelmeydi. Tek özine ğana aytatın qupiya sıırım bar. Eger bul sıırımdı iymanınday saqtaytın bolsan...
- 6480** — Aqqozı-auv, o ne degenin? Senin sıırım menin iymanım emes pe? — dep, Jağan solqıldap jılap qoya bergen.
- Menin ajalıma eşkim de ayıptı emes, özim ğana künalimin...
- Qalayşa?
- Ösek sözdin şeti özine dejetken şığar. Oraq öldi degennen keyin, erge şıqpaymın dep,
- 6485** quran ustap ant etkenimdi özin de bilesin. Sol Oraq giri bolıp şıqtı. Mahabbat şariyğattan da küşti eken, sol Oraqpen biyil eki ret kezdestim... Eki ülımın betine salıq bolmasın dep, iştegi künamdı körsetpeuv üşin, bir balgerden iş tastatar dörü alıp iştim...
- Aqqozı söydegen de, Muhamed pen Mahmudtı şaqırtqan.

¹ Kari- Kurandıjatka biletin dini adam

— Qulındarım,— degen janına kelgen balalarının mandaylarınan iyiskep,— men endi
6490 senderge joqpın... Senderdin aldarında künam bar edi, ol künamdı özimmen birge aketip
 barajatırmın,— degen qısıla söylep. — Al endi ajal aldında senderge jalğız ğana tilegim
 bar, orındaysındar ma?

Eki bala birden:

— Orındaymız,— dep tizelerin bükken.

— Orındasandar... Menin tilegimdi tındandar... Mine Jağan ekeuvmiz sonauv jat jerge
6495 kelin bop tüsip edik. Mümkün sol jat jerde ekeuvden-ekeuv bolğandıǵımızdan ba, ömir-
 baqiy tatuv-tatti ottik. Âkelerin qanday qastasıp jürsin, birimizdin birimiz tiyttey de
 könilimizdi qaldırğan joqpız. Senderden de tileytinim — sol. Mına nağası apaların
6500 Jağannın balası Qasımnen tatuv-tatti bolındar... Adam balasın ayauvdı bilmegen ulı
 babaların Tınbolattın¹ sender de tuqımısındar, tübi nasilderine tartıp ketuvlerine kümanım
 joq, Bıraq meni ziyratında tınışjadın desender, Qasımğa qol kötermeyinder! Quran ustap,
 osıǵan ant berinder.

Aqqozı kelin bop tuskennen keyin, segiz jıl sarğayıp barıp tünğışın körĝen. Sodan şıǵar,
 anası men balaları arasındaǵı mahabbat orasan berik bolatın.

— Mine, quran, mine, antımız,— dep eki jigit Qasımdı qan etpeske ant bergen. Jağan da
6505 Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanğa Qasım jaǵınan qastıq jasatpaymın dep apası
 Aqqozını sendirgen.

Sol küni Aqqozı qaytı bolğan. El bolıp, han urpaqtarı onı qurmetpen Ahmet Yassauviy
 meşitinin irgesine jerlegen. Şeşesi Aqqozı ölgende, er jetip qalğan eki balası birdey jas
6510 narestelerdey, jer bauvırlap, aǵıl-tegil bop jılağan. Sondıqtan da olarğa degenjüreginde bir
 ülkenjılı sezim saqtaıp, Jağan eline qaytqan. Qazirgi aytıp turğanı osıjöyt.

— Jaraydı,— dedi Janibek,— Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan Qasım
 sultanmen tatuv-tatti bolsın. Tübi osı qos barinin biri Âbilqayırdın jaǵına otıruvı haq. Al
 Qasım menin taǵımınnı tüpki iyesi. Apalı-sinlili eki adamnı han taqtarında otırar
6515 balalarının jauvlaspaıvı kerek-aq tilek. Bıraq ol mümkün be? Han taǵındaǵı adam
 aydahardı üstinde otırğan adamnen birdey. Özin aydahar jütıp jibermes üşin, ol sol
 aydaharğa tuvğan akesin, jalğız balasın qurban etuvge bar. Han taǵın qorğauv qaşan da

¹ Şıngışandı bertin kelgenşe, Şıngıs urpaktannın kazaktan aǵlan ayelderi, kazak dasturu boyunşa, şıngışhan
 dep atın atamay, tınbolat dep kelgen.

bolsa, qımbatqa tükken. Ekinin biri bul keselden aman qutıla almağan. Osı auvırtpalıqtın bärine şıdap, Qasım sultan jerin, tağın alamın dep ümtılğan Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanğa qarsı soyıl ürmay, otıra ala ma?

6520

— Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan Qasımjannın tağın alamın dep, soyıl soğıp, soğısqa şıqpaydı. Qolına quran alıp, analarına bergen serti bar.

— Sert tek armanğa jetuv üşin ğana kerek. Jaraydı, Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan Qasım sultanğa tiymesin, al eger sol qos barının biri Qasımın tuvğan ağası Qambarğa, ne Ädikke nayza salsa, Qasım sultan ne isteydi? Al Âbilqayır bolsa auvıruv... Tübi onın tağına Şah-Buvdaqtın qos barisinen ıngaylı Âbilqayırdın basqa urpağı joq.

6525

Jağan erinin özine qoyğan sürağının qanşalıq auvır ekenin endi uqtı. Javap qaytara almay, sol kidirip qaldı. Kenet basın köterip aldı.

— Onda ma? Onda... — Jağannın dauvsınan näsili Kereyge bitken qaysar- lıq estildi. — Onda kekke — kek! Qanğa -- qan! Qasım sultan äkesi men ağasının öşin qaytaradı. Âbilqayırdın özin öltiredi. Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultannın tolıp jatqan ağaların basın aladı. Bıraq özderi antın büzbay, ekeuvine de qılışın kötermeydi. Eger meni ana deytin bolsa, tünğışım Qasımjannan osını tileymin. "Muhamed-Şaybaniy men Mahmud- Sultanğa birinşi bop şoqpar siltemeymin",— dep ekeuvmizdin aldımızda ant beruvin ötinem. Eger bul armanımdı orındamasa, aq sütimdi kökke sauvıp ötem.

6530

6535

Ana tilegi Qasımın jüregine qanjarday qadaldı. Däl osı mezette şeşesi Jağannın apası Aqqozığa bergen vâdesinin qanşalıq qımbat ekenin tüsindi. Kenet ol ornınan atıp turıp, bir tizerlep şeşesinin aldına otıra qaldı da, belindegi narkeskenin qınabınan suvırıp ap, eki jağınan ustap, mandayına tiygizdi de, qılışılğan jüzinen süydi.

6540

— Asıl bolat narkesken, qos bauvırım Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanğa seni birinşi bop qınabımnan suvırmasqa ant etem,— dedi ol. — Eger antımdı büzip, qos bauvırıma birinşi bop qastıq edem, mına turğan asıl anam Jağan biykenin aq süti ürsın!

Jağan biyke ornınan türegelip, balasının qolındağı jalanaş aq semserdi aldı da ernine tiygizdi.

6545

— Asıl bolat aq semser, eger qansırar bolsan, jalğız ülım Qasımğa emes, en aldımın menin jüregime qadal. Ana tilegin qabil alğanı üşin, onın qurbanı bolsam, armanım joq, dep küni burın ant etem!

Anası men balasının bul qılıqtarın öz közimen körgen han Janibek iştey eki sırdı qattı tüydi. Biri — Qasımın anası Jağandı asajaqsı köretinin. Ekinşisi, ötken tünde Janbiyke
6550 toqaldın üyine kezeksiz bardın, dep ayeldik minez korsetip, Janibekti azine dene suluvlıgımen tartpaq bop otırğan Jağan biykenin kenet şın ar-namısın qorğaytın iske kelgende, qanday tabandılıqqa bolsa da bara alatının bildi. "Suluv ayel eger aqıldı bolsa, erkekke tek özinin suluvlıgımen ğana emes, teren oylılıgımen de, gabandılıgımen de qimbattı bolıp körine aladı eken",— dedi ol işinen. Ol osı satte ülkenjürekti ayeldin uvaq
6555 ayeldik seziminen de alıs türmaytının qaterine aldı. Munday ayeldin namısımen oynauvdın qanşalıq qauvipti ekenin tüsindi.

Ertenine Janibek jarlıq berip, han kenesin şaqırttı. Bul keneske Orda manındağı sultan, batırlar, erlik isterimen qözge korine bastağan oz balaları men Kereydin balası Burındıq sultan qatınastı. Eki kün kenesip, aqırında, Küztoqsannın basında Türkistan valiyetine şabuylğa şıppaq bop üyğarıstı. Daşti Qıpşaq askerın ekige bölmek boldı. Janibek han balalarımen özi basqaratın top Sozaq qa, Kerey hannın balası Burındıq sultan men Nayman batırı Qaptağay, Qonırat batırı Sarıbalaq, Kerey batırı Oyşıbay, Uvaq batırı Jauvbasar, Jalayır batırı Barıbay bastağan qalın qol Sığanaqqa şabuyl salsın delindi. Özinin ejelgi saltı boyınşa Arğın, Qıpşaq, Taraqtı jasaqtarı Janibek hannın — han
6560 Ordasının qasında qaldı. Buğan Jayıqtın bergi beti, Atırauv tenizi men Sırdın tömengi salasın jaylağan Kişi jüzden kelgen Aday ruvınan Tegen batır, Tabın ruvınan Serke biy, Şömekey ruvınan Aqtandaq batır, Tama ruvınan Qarabuvra batırlar basqarıp kelgen jasaqtar men Ulı jüzden Qanlı, Istı ruvınan Bahtiyar biy, Şapıraştı ruvınan Qarasay batır, Janıs ruvınan Janatay batır basqarğan şağın qoldar kelip qosılsın delindi. Han Ordasının osı askerlerjiynalıp jatqan Sauvmalköl, Teliköl, Juvanarıq, Kökşe teniz Atırauv jağasına at şaptırıldı. Bar qol Küztoqsannın basında Seyhun dariyanın tömengi şenindegi Qaraozek qoyनावında şoğırılanbaq boldı. Bunımen qatar, bul şaharlardı hakim, bekterine jasırın kisilerjiberildi. "Bizdin küşimiz qazır Âbilqayır hannın küşinen artıq, qazaq eline ejelden jatatın şaharlarımızdı qan tögispey, özimizge qaytarındar. Egerde bul tilegimizdi orındamasandar, öz obaldarın özderine",— dep hat jazdı. Bıraq buğan Âbilqayır han
6570 "arzaniy daşti" retinde basıbaylı Sozaq tı bergen özinin nemesi Qızır hannan tuvğan Bahtiyar sultan da, Sığanaq hakiymatının belağası Maneden-oğlan da kekete: "Âbilqayır hannan küşti bolsa, en aldımın sayıpqıran handıjenip alsın. Sodan keyin qalalarımızdı qan tokpey, bostan-bosqa beremiz",— dep javap berdi. Janibek pen Burındıq Ordaların Telikol
6580 men Boqtıqarınның boyına tastap, jeltoqsan tüşpey-aq Qaraozekke keldi.

Osı arağa köp keşikpey jüz mınğa tayavqazaq sıpayları jiynaldı. Ortada azğantay qolmen Janibektin özi, al Maymene jağın Burındıq sultan, Maysarı jağın Janibektin ülken balaları Jiyrenşe men Mahmüd basqarıp (Qambar men Qasım ekinşi şeptе bolğan), jılannın ayırma tilindey eki bütаq bop, Türkistanğa qaray attanğan. Osı күngi Şiyeli jerine kelgende eki
6585 bolingen. Burındıq Sığanaqqa, Jiyrenşe men Mahmüd Sozaq qa беттеgen. Janibek özi Arğın, Qıpшаqtın tandamalı jigitterinen qalqan qurıp, Şiyeli qamısı Seyhun dariyanın jağasına bekingen.

Qazaqtardın aytıp жүrgenderi qür qoqan-loqı qorqıtuv деп оylağan Sığanaq qojası Maneden-oğlan men Sozaq biyleuvşisi Bahtiyar sultan, jauvın körgen jılanday, kenet
6590 jiyırıla qaldı. Basın köterip, ısıqırıp, aybat şaqırdı. Qalanı qorşağan qamaldın darbazaların dereuv bekitip, qalajataqtarın laşqarğa aldı. Bıraq bul dayındıqtın bari tıғız-tayan, asıǵıs boldı. Qazaq askerinin tım köp ekenin estiğen qala aqsaqaldarı, "jurttı bosqa qırǵızıp, qan töğuvdin ne qajeti bar, qalanı özirge qazaqtarğa beruv kerek. Âbilqayır hannan kömek kelgende, qaytıp aluv onay ğoy",— деп күnkil şıǵara bastadı. El bası
6595 aqsaqaldardın, keruvsaray ustağan sauvdagerlerdin köbi Mañıt, Qanlı, Jalayır, Duvlat ruvlarınan şıqqan qazaq qandı adamdar edi. Qala bası sultandar bolğanmen, bekinisterdin şın tağdırı osılardın qolında turğan. Ejelden kele jatqan dastür boyınша eger, qala biyleuvşileri — aqsaqal, sauvdager, qoja-moldalar uyğarsa, qalanı könilderine unağan adamğa tapsırar adet bar. Sığanaq qojası Maneden-oğlan jurttın munday jağdayın körip,
6600 Samarqant, Taşkent, Yassıdanjuvır arada kömek kele qoymaytınına közi jetken son, "esin barda elindi tap",— деп Burındıqtın askerinin qarası körine bastağannan-aq, бүkil üy işin, özine degen nöker-quldarın alıp, Samarqantqa qaşқан. Soytıp Burındıq sultan Sığanaqqa bir sadaq oğın jibermey, sırnaylatıp-kerneyletip, tal түсте kirgen.

Al Sozaq tın biyleuvşisi Bahtiyar sultan büytpedi. Âbilqayırdın atışuvlı batırlarının biri,
6605 Kök Orda hanına ünay bilgen, бүkil Sozaq valiyetin qoyday örgizgen qajırlı sultan, "qalanı qan tökpey beruvdi oylasan qaytedi?" — деп kelgen aqsaqal, sauvdagerler tobın nokerlerine qorşatıp alıp, "jurt arasına iritki saladı",— деп, qaranǵı tas sarayğa qamatıp qoydı. Sozaq miyday jazıq dalağa salınğan şаһar. Jan-jağındaǵı qamalı da Sayram men Savranday biyik emes. Tüyeli kisinin erneuvine qolı jetedi. Бүkil valiyetinen otız mınğa
6610 tayavlaşker jiynap, qalada tıǵılıp jatpay, aşıq dalada jauvına qarısı betpe-beg maydanğa şıqtı. Bıraq balajasınan at qulağında oynap ösken, al erjete bastağannan-aq soyl soǵıp, sadaq atuvdı öner körgen qazaqtın jauv жүрек jigitteri qoysın ba, qümırsqaday qaptap: "Aqjol!", "Uvays!", "Jauvqaşar!", "Bahtiyarlap!" at qoyğанда, алǵашқы qarqınıнда-aq,

Bahtiyar sultannın aldınğı şebın kültalqan etti. Qazaqtan dal munday öner kütpegen
6615 Bahtiyar sultan abden sastı. Halıq küşi jazğıtürımğı jüzdegen, mındagan say, jıralardan
 qosılıp aqqan suvmen ten ekenin, olar bir jerge jiynalıp, erneuvinen asıp tasısa, aldında
 qanday qamal, böget bolsa da, bıt-şıtın şığaratın alıp küş ekenin Bahtiyar sultan sonda
 bildi. Rasında da qazaq eli könterili, san qorlıqqa şıdağan qauvım edi. Aşına kelip,
 aqırında erneuvinen asıp tögilgen dariyaday, atqa minip, qolına soylı aluvğa majbür boldı.
6620 Jalğanda qıyanatqa könterili halıqtın doldanğanınan asatın ulı küş joq. Könterili halıq jay
 künde, börtirikeri üstine şıǵıp oynap, maza bermegen arlan qasqır tarızdı. Al ızalanğanda
 eştenege qaramaydı, börtirigim demeydi, bötenim demeydi, üstindeginin birdebirin
 qaldırmaı, qandı auvızın salıp qap, jan-jağına ayamay, laqtırıp- laqtırıp jiberedi. Qazaq ta
 dal osı arlan qasqır tarızdı, şaması kelgenşe şıdap baqtı. Şıdamı tauvsılıp edi, ölgen-
6625 tirilgenine qaramay, jelke jünün küdireytip, jauvına aqıra tap berdi. Qazaq jauvıngerlerinin
 munday qaharlı türin körip, Bahtiyar sultan "jenildim!" dep aldına kep, qol quvsırıp,
 Jiyrenşe men Qambardan bitim suradı. Bular qalanın kiltin alıp, bitimge kelisti.

Han ordasın uvaqıtşa Sığanaqqa köşirgen Janibek, Sozaq valiyetin ekinşi balası
 Mahmudqa, Sığanaq völiyetinin biyligin Kereydin balası Burındıq sultanğa berdi.

6630 Sığanaq pen Sozaq tı alıp, könili köterilip qalğan qazaq Ordasının hanı Janibek endi "öz
 erikterinmen berilinder",— dep Yassı men Otırar qalasının amirşisi Muhamed-Maziyd
 tarhanğa, Savrandı biylep otırğan onın balası Qulmuqamet tarhanğa, Özkenttin hakimi
 Uvaqas biyge, Sayramnın hakimi Mırjıq törege kisi jiberip, hatjazdı.

Dal osı kezde, yağniy Hadjriy esebi boyınşa segiz jüz jetpis törtinşi, Tışqanjılı, janaşa bir
6635 mın tört jüz alpis segizinşi jılı, eluv jeti jasar Âbilqayır hannın özi aqürıǵın alıp, jüz mın
 attı askerimen Moğolstandı şappaq bolıp, Ürgeniş tusınan şıǵıptı degen habar jetti. Jüz
 mın asker! Bul qolına qür soylı men sadaq alğan qazaqtın askeri emes. Bul îysfağan
 bolatınan aldaspan, uzın qılış tağınğan, Qorasan qurışınan sauvıt-duvlıǵa kiygen, muzday
 bop qaruv-jaraq asınğan, öz zamanının askeriy oner-ğılımımen abden suvarılğan,
6640 Âbilqayır hannın bükil şıǵıs alemine belgili ataqtı attı askeri! Han askerin urısqa özi
 üyretken! Jauvın ayamastay etip, özi bauvlıǵan! Kök Orda Kök Orda bolğalı, ulı hannın
 askeri jetpis bes mınnan asıp körğen emes, al bul jolı... jüz mın! Bul habardı estigende,
 Janibektin de jüregi dir ete qaldı. Ol bükil Sığanaq, Sozaq valiyetterinin usta, şeberlerin
 jiynatıp, körik qızdırtıp, askerine hakim qoymalarınan tabılğan kök bolat qürıştan qaruv-
6645 jaraq soqtıra bastadı.

Bıraq Jänibektin bul qızuv äreketteri Uzaqqa sözıladı. Kenet tağı bir habar jetti. Qırıq jılday bükil Däşti Qıpşaq, Mavrennahr, Qorasandı titiretken Âbilqayır han o dünüyege sapar şegipti! Bükil ataq, altın taq, Şıǵıs elinin ten jartısın jılatıp jiynağan dünüye-qazına ulı hannın ömirin en bolmasa bir künge sözuvğa jaramaptı! Ataqtı dârvişi Âbdirazaq

6650 Nahiyçevaniydin özi tapqan, mın da bir keselge şıypa bolar, ebelek tikeneginen jasağan — sırnşan şuvrnösi de qonbaptı. Esil er Jeyhun men Seyhun dariyanın ortasındağı etraq¹ dalada, jeti kün kezikpen küyip-janıp, aqırı qaytı bolıptı! Zirik talday sarğaya bastağan denesin ıstıq künge büzılıp ketpesin dep, Bahtiyar bahadur men Qaraşın batır, bal toltırğan altı qılaş astauvğa sap, Sozaq mediynasına alıp kelipti. Bul şahar qazaqtardın qolında

6655 bolsa da, ölimge dauva bar ma, altın sırmen atın jazıp, arnavlı qara märmär tasınan mazar oyıp, qurmettep jerlepti. Bul habardı estigende qas jauvları, ösirese, Âbilqayır jerin alıp, suvın alıp, qıyanatı köp ötken keybir qazaq auvıldarı kökalajılıqı qurban şalıp, quvanışqa keneldi. Tek Jänibek han ğana dünüye şirkinnin otkinşektigine qanıǵıp, üş kün ornınan türmay jatıp aldı. Joq, Jänibek Âbilqayır handa ketken kegine ökingen joq. O zamanda han

6660 kegi — qolğa ustağan aldaspan tärizdi, ıñgayı kelse, jauvına jümsaladı, al özine tiyimdi bolsa, qınabına qayta salınadı. Keybireuvi sol qınabında jatıp tot basıp, äbden şiriydi. Al endi bireuvi anda-sanda qınabınan suvırılıp, jauvının üstinen jarq-jürq oynap, ses körsetip, qayta ornına barıp jatar bolar. Tek zardabı asıp ketkende ğana sol kek-aldaspan qızıl qanğa malınuvğa tiyisti. Jänibek pen Âbilqayırdın da kegi osınday kekke aynalğan. Eki jaqtın

6665 halqı birdey qızıl qanğa malınğanımen, özderi birin-biri ajalğa qıyyuvdan auvlaq edi. Tek handıǵın tartıp alıp, jauvın ta- qırğa otırǵızuv ğana — armandarı bolatın. Joq, Jänibek Âbilqayırdı kekim ketti dep ökinbedi. Dünüye şirkinnin jalğan ekenine ökindi. Bar ömirin jiyhangerlikpen, alıs, julıs, urıspen ötkizgen azuvı altı qarıs, müyizi şanıraqtay, ataqtı han Âbilqayır aqırında ne taptı? Bar tapqanı Sozaqtın qasınan qazılğan eki qılaş jer boldı!

6670 Endi oğan üstine, qoyğan märmär tastan, basına jazılğan altın jazuvdan ne payda?

"Öldin, Mamay, qor boldın!" — degen mine, osı! Qaysımızdın bolsa da, bul jalğan dünüyeden aqırǵı alar enşimiz — osı eki qılaş jer! Ataq, baq şe? — Jänibek auvır kürsindi. — Ataq, baq ta qolğa salğan altın saqiyna tärizdi, qanşa asıl bolğanmen, tübi tozadı. Âbilqayır tügil, keşe bükil Şıǵıs eline ülgı bolğan Qoşan patşalıǵının ulı patşası Qanışqanı

6675 kim biledi? Al kezinde budan ataqtı, budan abıroylı qanday patşa bolıp edi? Joq, ataq, baq degen — qolğa salğan altın saqiyna. Tek tiri kezimizde ğana özgeler körsin, qızıqsın, dep sauvsaqımızdan almauvğa tırısamız. Al ölgesin şe? Qay urpaqtı kördin — babamnın

¹ Etrak- san etrak dala, san dala degen maǵınada (eski Türki tili).

mürası dep, atam zamanğı saqiynanı közinin qaraşığınday saqtağan? Saqtauvdın qajeti joq şığar. Âr zamannın ülgisi özine qımbat qoy. Atağın da sonday. Qara da tür, Altın Ordanı
6680 tik gurgızğan Âbilqayırğa bükil ürim-bütağının ornatqan eskertkişi "Osı jerde Âbilqayır han jatır",— dep üstine qoyğan sonauv qara taspen bitedi. Jıl öter, ğasır öter, Âbilqayırda da danqı, bügingi küngi qadiri umıtlar. Bunım ne, Âbilqayırda tabalap jatırmın ba? Joq, Bunım tabalağanım emes, aqiyqatım. Âbilqayır sonınan ergen jurttın senimin saqtay almadı. Eldi el etuv qolınan kelmedi. Al biz şe? Biz onı kögerte alamız ba? Kögertken
6685 künde, keleşekjurt isimizge qanday bağa beredi?

Yapırmauv, menin Bunım ne? Bolaşaq urpağımız ne aytadı eken dep, öz borışımızdı atqarmay ötpekpiz be? Joq, keleşektin bağası üşin emes, solardı aldında özimizdin ar-üyatımız taza boluv üşin, el-jurtımızğa degen öz borışımızdı adal atqarıp ötuvimiz kerek. Qorğay almasa, öz obalı özine, biz halqımızdın alğaşqı memlekettik otavın tiktik! Tiguv
6690 üşin qan maydandajan qurban dedik!"

Janibek tösekte basın köterip alğan. Sol küni Savrandı biylep turğan hakim Qülmüqamettarhan "Küşin jede — jenip al",— dep Janibektin hatınajavap bergen. Al Janibek te sol sağatta Savran şaharın şabuvğa askerinejarlıq şığarğan.

Bükil Sır boyın alıp jatqan qalın asker qaytadan jasaqqa bölünip, şabuvılğa dayındala bastadı. Hat jiberilgen özge şaharlardan javap kelgenşe, eki aptaday uvaqıt ötti. Janibek bar völiyetten javap almay turıp, Sığanaqqa tayav Savrandı şabuvdan azirge bas tartqan. Âbilqayırda ölgenin estigen jurt, hakimderine qan togispey, qalalardı qaqpaların aştırtar, dep ümittengen. Bıraq bul oyı aqıalmadı. "Âbilqayır han ölgennen keyin ne bolar eken?" — dep kütken hakimder tez javap bere qoymadı. Jurt osınday dağdarıs halde jürgen şaqta,
6700 tağı bir habar keldi. Âbilqayır hannın tağına ülken balası Şayh-Haydar otırıptı degen laqaptı qüs qanattı üzınqulaq bükil Daşti Qıpşaqjerine bir-aq künde tarattı.

Janibek tağı oyğa qaldı. "Âbilqayırjorıqqa bastap şıqqanjüz mın askerdi Şayh-Haydar dal qazir taratıp jibermeydi. Âriyne, Şayh-Haydar Kök Ordağa han bolıp jarıtpaydı. Bıraq onın nağaşı jurttı — Özbek Qonıratları qazir bel alıp tür. Sondıqtan da Şayh-Haydarı han köterdi. Al, Şayh-Haydar qanşa tabanının büri joq, osal bolğanmen de, akesi qurğan mınauv jüz mın askerdi paydalanıp, abıroy alıp qaluvğa tırısadı. Bunı Âbilqayırda serikteri — asker qolbaşşı batırlar da qoldaydı. Qaytken künde de, tastay tüyilgen askerdi jorıqqa jümsaydı. Tek qay eldi şabuv kerek, soğan qaray askerinin betin büradı. Âriyne, Kök Ordağa qazir Moğolstannan qazaq eli qauvipti. Onın üstine, biz Sığanaq valiyetin alıp

6710 qoydıq. Öz elinin de, özge eldin de köz aldında qadirin tüsirmes üşin, Şayh-Haydar Sığanaq pen Sozaq tı qaytaruvğa barın saladı. Söz joq, askerinin betin ol Türkistan ölkesine büradı. Al Şayh-Haydardın akisi Âbilqayırdın babına keltirgenjüz mın askerine, bar qaruv-jarağı soyl men köne Qıpşaq kezinen kele jatqan qayın sadaqtarın saptağan qazaqjigitteri qarsı türa almaydı. Bunday soğıstajenip şıǵuv üşin tekjazdı küni jiynalatın

6715 erjürekjigitteri ğana emes, qan maydanda abden şınıqqan, soǵıs tasilin meylinşe üyrenip alğan, qaruv-jarağı müzday, türǵılıqtı asker kerek. Ol asker qazır tek Şayh-Haydarda ğana bar. Sonda qalay, Şayh-Haydardın askeri küşti eken dep, urıstan küni burın tayıp ketuv kerek pe? Joq, aytuvge bolmaydı. Şayh-Haydardın müzday qaruv-jaraqtanğan askerine qarsı böten küşti paydalanuv kerek. Ol küş — Kök Orda handıǵına qarsı batırlardıń basın

6720 biriktiruv, solardıń askerin Şayh-Haydardın jan-jaǵınan qaptatuv, büyidey giygizuv. Müyizi qaraǵayday alıp ögizdi jan-jaǵınan tiygen on bögelek qızıl ganauv etip şapqılatıp, janın qoyarǵajer tapqızbaydı. Bükil qastarjiynalsaq, bir Şayh-Haydarǵa alimizjetpey me? Âriyne jetedi.

Osınday oyǵa kelgen Janibek, Moǵol, Jaǵatay handarı Qajı-Muhamed balası Saydan-
6725 Aybaq hanǵa, Kerey-Arabiyydin balası Büreke sultanǵa, Manǵıt amirleri Abbas bek, Müsa bek, Janbırşı bekke, "barimiz birigip, Şayh- Haydarǵa qarsı şıǵayıq",— dep kisi saldı.

Ejelden Âbilqayırga qarsı han, sultan, bekter askerimen tez-aq jiynaldı. Kiyik laǵın örgizgen qara suvıqtın aldında Yassı men Savrannın ortasındaǵı etraq dalada, jüz mındağan qalın qol kezdesti. Janibek askerinin sanı artıq bolǵanımen, Qaraşın batır
6730 bastağan Kök Orda askeri alǵızbadı. Janibek, Aybaq, Müsa, Janbırşı birneşe martebe qarsı şaptı, Bıraq sauvgg bızar bolat üştı jebe jauvdırǵan Şayh-Haydar askeri manayına jolatpadı. Birneşe ret özderi qarsı şabuılǵa şıqtı. Nuranın Qaratüzındaǵı ayqastan beri qazaq handarına tisin qayrap jürgen Qaraşın batır, küyeuv balası ekenine qaramay, Burındıq sultannın askerine azgeden kobirek oşige ümtıldı. Burındıqtın bayaǵı özine
6735 istegenin aldına keltirmek bop, qolına arqanın alıp, qırǵın urıstın işinen talay andıdı. Bıraq sultandı qorşağan kilen saygülik mingen qaruvlı erjigitterjuvıtpadı. Keyde özderi qolǵa tüse jazdap, azer qutıldı. Qaraşın nüsqauvımen süljıq türikmenderinin ataqtı jasaǵı Janibekke de san ümtıldı. Bıraq bayaǵı Nuranın Qaratüzındaǵı oqiyǵadan keyin, Janibek hannın özin qorǵaytın eki jüz aldaspandı arnavlı qosının basqaratın batır Sayan, han
6740 üstine tüyilgen qılıştı san ret nayzasımen qaǵıp, handı jobireyildey qorǵap, maydan ortasınan aman alıp şıǵa berdi. Osılay eki aptaday salǵılasqan qazaq askeri, aqırında,

küzdin qara suvıǵı kele, Sıǵanaqqa keyin şegindi. Jauv jaǵının qaytqanın korǵen Şayh-Haydar han endi oz askerin tarata bastadı.

6745 Âbilqayır Ordası qastarının da kütkeni osı edi. Şayh-Haydar han jauvingerlerin taratıp bolıp, qalǵan bes mın qolmen erten Samarqantqa qaytqalı turǵanında, kenet Âbilqayırdın eski jauvı, sultan Ahmet hannın jiyırma mın jaqsı qaruv-jaraqtı askerin ertip, Aybaq han bir buyırdan sau v ete qaldı. Şayh-Haydar tarap ketken qolına jıynalsın, dep buyırıq berip, at şaptırǵanmen, jöndi asker jıynalıp ülgermedi. Amal joq, jiyırma mın askerge bes mın qolmen qarsı şıǵuvǵa tuvra keldi. Şayh-Haydar jayşılıqtaǵı jüreksizdigin qoyıp, osı

6750 ayqasta Qaraşınmen qatar turıp, jan ayamay urıstı. Suvǵa keter bala dariyadan şeginbeydi, alde ajalına körindi me, ne bayaǵıdan beri qorqıp kelgeninin ızasın qaytarayın dedi me, ol astındaǵı qula qasqa tekejauvmıt tülparın oynaqtatıp, jauv şebinin ortasına qarsı şaptı. Tayavjerden jibergen birneşe jebe üstindegi kerege köz şınjır sauıttın bıt-şıtın şıǵarıp, aqırında at üstinen qulattı. Qulaǵan hannın denesin alamız dep, eki jaq birdey jan ayaspay

6755 qırılısıp jatqanda, san jaǵınan jaralanǵan Şayh-Haydar han qansırıp, qiynalıp barıp, aqırǵı ret jarıq duniyege bir qaradı da, közin mangi jümdı. Bul jolı da utılǵanın bilgen Qaraşın batır, soǵısqa en alǵaşqı ret qatınaspaq bop, Şayh-Haydar qolına ergen, on jeti jasar Muhamed-Şaybaniy men on bes jasar Mahmud-Sultandı qan sasıǵan qırǵınnan aman-esen alıp şıǵıp, qalın şiy arasına kirip, joq boldı.

6760 Şayh-Haydar qaza bolǵannan keyin, oǵan ergen amir, sultandar eldi-elderine tarap ketti. Köbi özderinin qasqırǵa jeke şabatın arlan tazı emes, gek qora küzetuvge jaraytın büralqı tötetter ekendikterin körsetti. Burın toptanıp, arsıldap ürip, sırt adamǵa aybar şekse, onısı aytaqtaytın, bastarın qosatın amirşileri bolǵandıqtan eken. Âmirşileri ajal tauvıp edi, endi olar öz qalalarının qaqqasının aldında otırıp alıp, tek jat adamdı juvıtpay, qür sırttay qır

6765 körsetip, abalauvǵa ğana jaradı.

Munday jaǵday qazaq, moǵol, Jaǵatay handarı men Âbilqayır urpaǵına qarsı Aqsaq Temir amirlerine jaman tiygen joq, Kök Ordaǵa baǵınatın qalalardı jeke-jeke jauvlap, birtindep talan-taraj etip ala bastadı. Âbilqayırdın kezindegi aybarlı Ordadan "ane-mine" degenşe, qür bölşektengen valiyetter ğana qaldı. Bul Aqsaq Temirden keyin, qayta lauvlap

6770 köterilgen özbek handıǵının taǵı da bir quldırıp qulauvı edi.

Janibek bas jauvı Âbilqayır ordasın jengennen keyin, könili azıraq saya taptı. Söytkenşe qıs ta tüsti. Qalın qol qasına ustaytın ol kezde han qorı balendey bay emes, sıpaylardın özine as kerek bolsa, attarına şöp kerek. Qazaq ol uvaqıtta şöp şauvıp, qıstıq qorın

dayındap körmegen. Dayındağanmen de, sonşama bıqığan maldı qamtamasız etuv tipti
6775 mümkün emes. Jaz bolsa bir sari, sıpay attarı dajayılda boladı. Osınday jağdaymen han
 jılda, qıs bola, bas askerın eldi-elıne taratatın.

Biyıl da söytti. Jane osı jılı Döşti Qıpşaq han Ordasın Sığanaqqa köşirdi. Tek osı Sığanaqtı
 qorğauvğa bes mın attı asker alıp qaldı da, özge sıpayların auvıdarına qaytardı. "Qaruv-
6780 jaraqtarın, jauvğa miner attarın er-türmandarımın dayın türsın, kerek bolıp qalsandar, jarşı
 habar beredi",— dedi. Biyıl jıldağısınday "jaz şığa balen jerge jiynalındar",— demedi.
 Janibektin ondağı oyı, bir jağınan arqaysı öz betine qamalğa aynalğan Türkistan
 völiyetinin qalaların burınğıday jüz mındağan qol jiynamay-aq, qaramağındağı bar küşpen
 alamın, degen umıti bolsa, ekinşi jağınan bul qalalardı hakim, aqsaqaldarımın til tauvıp,
 beybit kelisimge kelip, soğıs aşpay-ak, özime bağındırarmın, degen senimi bar edi.

Janibek osı oyın orındauvğa kiristi. Özinin qoqan-loqı küşin körsete otırıp, Türkistan
 valiyetinin Sığanaq pen Sozaq tan böten qalalarına "qan tögispey bağıındar",— dep
 üşinşi ret hat jazıp, vakilder jiberdi. Bü jolı Janibek, sözının salmağı bolatınına şek
 keltirmegen. Söytse Yassı, Sayram, Savran, Otırar, Aqruvq, Özgent sekildi mıqtı
 bekiniske aynalğan şaharlardı onay qolğa tüse qoymaytın da túsınetin. Âsirese Yassı,
6790 Savran qalaların basqarıp otırğan Muhamed-Maziyt-tarhan, Qul Muhamed-tarhan sekildi,
 Âbilqayır kezinde de biylikterin eşkimge oynışq ete qoymağan, hakimderi bar jane
 qorğaytın askeri bar, qalalardı tağdırın onay şeşe almaytın oğan haq edi. Janibek bul
 mediynermen jeke alıspay, tağı da özine serik izdeuvge kiristi. Oğan endi burınğı Abaq
 han, Ahmet han, Abbas, Müsa, Janbırışı bekterden küştirek serik kerek boldı. Munday
6795 adam İysan-Buğı ölgennen keyin, Moğolstan tağına otırğan Jünis han edi.

Ejelden qazaq ruvları jağatay, moğol handarımın dostasıp kelgen. Moğolstanda bir
 tiregim bolsa, mürtımdı balta kespeydi, dep oyladı Janibek. Onın üstine Jünis han
 Mavrennahrdağı Aqsaq Temir amirlerimın baylanıstı. Samarqant amirşisi Âbuvseyittin
 balası Omar şayqı Bunın qızın alıp otr. Tübi Türkistan valiyetin qan togıp jauvlap
6800 alatınday kün tuvsı, Samarqant, Buqar küşterinin sırt qalğanı jön. Qaşan da bolsa
 toptanğan qasınnan, jekelengen jauvındı jenuv onay. Al qazır sonday adiske jol bar.
 Âbilqayır dünüye salğannan beri, Temirlan tağına qaraytın völiyetter jeke-jeke bölünip
 ketken. "Ortaq ögizden onaşa büzauv",— dep qaraytın sultandarğa, amirlerge jalğız
 ömirşige bağıngannan göri, ar valiyetti bolıp biyleuv tiyimdi köringen. Jauvın özi osınday

6805 halde turğanda, nege onın osal jerin paydalanbasqa? Janibek öz oyın iske asıruvğa osı kezdin dal ekenin eske alıp, qız berip, qız alısayıq, dep Jünısqa kisi saldı.

Jana irgesin qalap kele jatqan qazaq handıǵının Türkistan ölkesin qaytıp aluvdan da böten tolıp jatqan isteri bar. Âsker quruv, han tartibin ornatuv, memleket zanın — jana "han jarǵısın" şıǵaruv, otırıqşı aymaqtar men köşpeli taypalardan han qorına, asker ustavğa, meşitke, memleket isin jürgizetin adamdarğa arnalǵan salıq, ğaraj, uşır, zeket jiynauv. Sıǵanaq pen Sozaqtı alǵannan beri Qıpşaq dalası men Moǵolstan, Altın han, Qara teniz jaǵasındaǵı qalalarmen sauvida-sattıq jumısın küşeytuv — han asirese konil böletin maseleler edi. Burındı-sondı Daştı Qıpşaqta qalıpqa túspegen osınday tın istermen şüǵıldanıp jürgeninde, Janibek qıs ötip, jaz şıqqanın bilmey qaldı.

6815 Jaz şıǵa, Janibek özinin köşpeli el ulı ekenin esine ustap, qazaq elinin dastüri boyınşa, han Ordasın Sıǵanaqtan Sırdariyanın saǵasına köşirdi.

Bul ara şım üyli, kündiz-tüni şuvlaǵan bazarlı, köşesine adamı sıymay jatqan qaladay emes, Kök şalǵın, auvası dajenil, örisi de ken, qamıstı alqap.

Sırdariyajaǵasına kelip qoǵalı, Janibektin şaruvası burınǵısınan da köbeyip ketti. Sayram hakimi Qatta bekten, Moǵolstan hanı Jünıstan habar kelgen. Bul ekeuvi de Janibektin üsınısına birden qulap túspegenmende, taqa "ket ari" emestigin bildirgen. Sonday-aq Savran hakimi Qul Muhamedge kisi jibergen. Han üsınısına ol terisqaqpay javap bergen.

Janibek osı maselelerdi Han Kenesine salmaq boldı. O kezde kürdeli istin barın Han Kenesi şeşedi. Han üsınısın eger Han Kenesi qabıldasa ğana, iske asadı. Abılay hanğa deyin бүkil qazaq tarphında osılay bolıp kelgen. Al Janibek tusında Han Kenesi eki türge bölinetin. Birin "Taǵanaq kenesi" dep ataytın, ekinşisin "Türımtay kenesi" deytin. Birinşisi ülken Han Kenesi degen maǵınada, ekinşisi kişi Han Kenesi degen túsınikte. Birinşisine eleuvli ruvdın bastı adamdarı tegis jiynaladı. Onda han saylauv, soǵıs aşuv tarizdi kürdeli ister ğana qaraluvğa tiyisti. Sondıqtan bul kenesti keyde üş jüzge bölinderde

6830 bas qosqan jerinin atımen "Qaratüz kenesi" dep te ataǵan. Al Türımtay kenesinde basqa jurtaq elşi jiberuv, qonısqa jer boluv tarizdi jenildeuv maseleler şeşilgen. Bul keneske Maymene men Maysarıdan böten, Orda manındaǵı askeriy qolbaşlılar, han balaları qatınasa aladı. Birinşi Kenes jılına bir martebe, ekinşi Kenes apta sayın bas qosqan.

6835 Janibek özinin düdamaldanğan isin, Han Kenesine qoymay turıp, köbine Qasım sultanmen aqıldasatın. Bū jolı da osı adetine sap balasın, özi otırğan Jağan böybişesinin ordasına şaqırttırdı.

6840 Kün jana batıp, tömengi auvıldın malı kelip, azan-qazan bolıp jatqanda, keşke tamanğı alasapıran aleti edi. Kündiz ıstıq bop, kün bata ğana samal jel turğan. Orda işi salqınday tüssin dep, han esikti adeyi aşıp qoyğan. Balasımen söyleser sözın jat qulaq estimeske, küzet jigitterin de "arirek barıp küzetinder", — dep, Orda manınan alıstauv jerge quvıp jibergen.

— Imırt üyirile Qasım da keldi. Âkesi onın salemin alıp, onjağına otırğızdı da:

— Peşpentindi şeşip tasta, denendi jel aymalasın,— dedi, söytti de qımız quyıp otırğan baybişesine,— şamjagasın ba, qaytesin,— dep koz qiyıǵın auvdardı.

6845 Sonauv Janbiyke oqiyğasınan keyin üş jıl ötse de, Jağan bolendey özgere qoymağan-dı. Sal tolıǵayın degen tarızdı, aytiyese, sol bayağı köl jağasına şıǵıp, taranğan aqquv-qazday sandı qalpı. Jası qırıqtan asıp ketkenin esine tütüp, balasının közinşe ornınan iltiyapatpen turıp, jayşılıqtaǵı erine deǵen qıltın-sıltın minez körsetpey, ödeppen, sandene, mayısa, keregege iluvli qıtay şamın jaǵuvğa kiristi.

6850 Janibek aspay-saspay, aldındaǵı altın keseden uvız qımızdı bir ürttap qoyıp, angimesin bastadı:

— Bügin Almalıqtan Jünıs hannan kisi keldi,— dedi ol. — Keşe Savran hakimi Qul Muhamed-tarhan men Sayram hakimi Qatta bekten jetken habardı estigen şıǵarsın?...

— Emis-emis qana...

6855 — Qul Muhamed-tarhan ali ör kökirektigine salıp,— dep kelejattı da, kenet toqtay qaldı. Dal osı satte esik janındaǵı qorjınnan şaqpaq tas aluvğa bara jatqan Jağan Qasımdı aldeneden qorǵay "alla" dep dauvıstap jiberdi de, jerge şalqalay kelip, gürs qıladı. Janibektin körgeni — aşıq esik aldında qaran etip payda bolğan qara dalbaǵaylı jat kisinin kenet nayzaǵayday jarq etkizip laqtırğan bolat qanjarı boldı.

6860 Janibek atın turıp, eeik aldına barǵanşa, qoyuvlanıp kelejattıqan tün qaranǵısınan aruvaqtay payda bolğan tüsi suvıq adam, sıp etip, üydi aynala berip, siyqırşı janday joǵalıp ketti.

Janibek tek:

— Üstandar! — deuvge ğana şaması keldi.

6865 Sira, esik aldında kenet elen etken jat beyneni küzetşilerdin de közi şalıp qalğan tarizdi, endi olardıñ suv jağasındağı qamısqa qaray jüگیرip bara jatqan dübirleri estildi. Âlden uvaqıtta: "Qap, attegen-ay, ustatpay kettiauv!" — degen eldekimnin ökinişti dauvsı şıqtı.

6870 Âkesinin sözün tındap, betine qarap otırğan Qasım, şeşesinin dauvsı şıqqan şaqta eştene tüsinbey qaldı, tek Jağan şalqalay tüsip qılağanda, bir-aq ırğıp, qasına bardı. Qara kölenkelenip ketken beyuvaqta ütünsiz jatqan anasının dal Kökireğine qadalğan qanjardıñ sabın kördi. Jantalasıp, müyiz saptı qanjardı keuvdesinen jülip aldı. Atılğan ıstıq qan betine şapşıp juvıp ketti. Anası "Qulınım",— dep ısqına bir bulqındı da, tına qaldı. Osı kezde üyge basqa adamdar da kelip, şam jağıldı. Endi jurt qızıl qanğa batıp, ölip jatqan hanımdı kördi.

6875 Bükil han auvlı tünimen Jağandı öltirgen adamdı izdedi. Taba almadı. Tek tan ata ğana onın Seyhun dariyanın jağasında jatqan qara jün dalbağayı men jenil püşpaq işigin, tüye terisinen iylengen kön etigin tauvıp akeldi. Şaması arğı betke jüzip ötip ketken tarizdi. Ağısı qattı, kimdi bolsa da, op-onay alıp ketetin bul kezdegi Seyhun dariyadan ölgı adamnıñ qalay jüzip ötkenine jurt jağasın ustap, tan qaldı. "Adam emes, han Ordasına arnap kelgen bul bir albastı bolar",— dedi işinen ğalamatqa sengiş keybir kempirler. Al

6880 tastap ketken kiyimderinen bul kelgenjin da, albastı da emes, nağız adam, adam bolğanda, Daşti Qıpşaqtıñ özinen şıqqan, tipti sonauv Jayıqtıñ arğı betinen kelgen jauv ekenine eşkim de şek keltirmedi. Buğan kiyim ülgisi, kömkeruvi, oyuvı kuva edi.

6885 Jağandı bükil el-jurt bop, aruvlap qoyıp, jetisin bergennen keyin, Janibek tağı Qasımdı öz ordasına şaqırdı. Qasım kelğennen son, onın belindegi qanjardı aldı da, qolına ustap turğan, Jağannıñ keuvdesinen suvırılğan qanjarmen ekeuvin balasın aldına qoydı.

— Kördin be, ekeuvi birdey,— dedi Janibek,— sağan osı eki qanjar qanday sır aytıp tür?

— Bir şeberdin jasağanı ma?

— Odan böten?

6890 — Esinizde me, anam marqümğa Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanğa giymeymin dep ant bergenimde, menin qolımnan mınauv qanjardı alıp, "sağan qadalar qanjar meninjüregime qadalsın" dep edi ğoy? Anamnıñ sol tilegi orındalğan tarizdi.

— Ras, anan adaljan edi. Adal jüreginen tilegen tilegi orındaldı. Topırağı torqa bolsın. Al budan basqa bul qanjardın laqtırıluvınan ne uqtın?

— Qanj ar ne sizge, ne mağan arnalıp laqtırılğan.

6895 — Durıs aytasın. Bul qanjarlardı Mekege barğan Noğaylı handıǵının bir biyi Stambuldı alıp kelgen. Mağan bireuvin bergen edi. Senjeti jasqa golǵanında ödeyi beline baylaǵam. Al qalǵandarı sol Noğaylı elinde bolatın. Mına qanjardı laqtırılğan adam ne saǵan, ne mağan arnap laqtırdı. Jane özi sojaqtan keldi. Budan ne uqtın?

— Edil boyındaǵı aǵayındar da tekjatpaytın tarizdi ğoy.

6900 — Durıs aytasın. Dašti Qıpşaq jeri — tüyenin terisi tarizdi mol dünüye. Ârkim-aq odan bir ultandıq jülüp alıp qaluvǵa qumar. Teǵı Türkistanǵa tım könil bolıp ketken törizdimiz. Biz bü jaqta öuvre bolıp jürgende, Edil boyındaǵı Noğaylı Temir biy men Astrahan Ordasının amirşisi Qasım sultan da bos jatpaǵanı körinip tür... Qazan men Qırım handarımın til tabısqanday ma, qalay. Törtjurtın törteuvi de bizge dos emes. Türkistandı

6905 alamız, dep jürgende, olar Dašti Qıpşaqta bükil batısın basıp qaluvǵa dayındalıp jatpaǵanın kim bilsin. Joq, artındı bekitpey turıp, aldındı qarmay beruvdin jöni bolmas... Qanday aqlın bar?

— Aqlım öziniz oylaǵanday: jauv eki jaqtan. Astananı eki jaǵına birdey qaray alatın jerge köşiruv kerek.

6910 — Onın Ulıtauv ma?

— Joq, Ulıtauv eki jaqtın dübirinen de alıs. Bizge tegi qauipti tüstan taqa alıs ketpeuv jön. Dašti Qıpşaq handıǵı bul jaqtaǵı şekarasın qazir öjeptauvir bekitip aldı. Endi Savrandı jauvlap alsanız, özderi bulınıp jatqan Âbilqayır men Temirlan taqtarınan balendey qauvip azirge tuva qoymas... Qauvip dümpuvi Noğaylı jaqtan. Dal Noğaylı handıǵı bolmaǵan

6915 künde de, arjaǵında Türük patşalıǵı bar. Biz ojaqtan tım alıstap kettik. Sıǵanaqtı Burındıq sultanǵa qaldırıp, han Ordasın Jayıq boyındaǵı köne qala — Sarayşıqqa köşirgenjön.

— Özim de osılay boljap edim. Dešti Qıpşaq handıǵı boluv üşin qaramaǵımızda Edil, Jayıq, Jem, Torǵay özenderin jaylaǵan tuvıstardıń bir bolǵanı jaqsı. Al olar bizdin qurıǵımızdın moyındarına tüsuvine tım şalǵay jatqanın mise tütıp, boline jayılıp jürgen

6920 türi bar... Onın üstine, arjaǵında taǵı qasjauvlarımız tür...

Küztoqsannın bas kezinde han "Tağanaq kenesin" şaqırdı. Bul kenes han üsınısın durıs dep taptı jane qıs tüse Savrandı qaytarıp aluvdı maqül dep şeşti.

Janibek qıs tüse Savrandı basıp aldı da, kelesi jılı jaz şığa Sığanaqtı — Burındıqqa, Sozaqtı — Mahmüdqa, Savrandı ülken balası Jiyrenşeğe tastap, ezi Jayıq boyındağı Deşti

6925 Qıpşaqın köne qalası Sarayşıqqa keşti. *

Balası Qasımjön aytqan sıdı, eger tağı bir bes jılday büjaqqa könil bölmegende, бүkil Edil, Jayıq boyı Müğajar tauvına deyin Noğaylı, Astrahan, Qazan, Başqurt handarının ülesine ketuvi mümkün eken. Onın üstine Janibekti "bar qazaqtın hanı" dep qür atağanı bolmasa, bul aradağı ruvlar onın ıqpalınan tım alıs jatqan-dı. Han özinin tegeuvrindi

6930 minezine basıp, tağı qauvip-qaterli, keyde qan tagıssız bitpeytin jana ayqastarğa kirisip te ketti. Endi ol özine arnalğan qanjardın nege batıstan laqtırılğanın üqtı. Onaşa otav, jeke han boluvdı arman etken başlıların azgıruvı saldarınan Edil, Jayıq, Elek, Jem, Torğay, Or özeninin boyındağı ruvlar Janibekke bağınuvdan ayniy bastağan. Janibek özinin on mın attı askerin ersili-qarsılı dübirletip, kak qurış aldaspanın nayzağayday jarqıldagıp,

6935 endi olardı oylanuvğa majbür etti. Osılay büjaqtağı qazaq ruvlarının basın biriktirip, Daşti Qıpşaq handıǵına küşpen bağındıram dep jürgeninde, balalarına tastap ketken, Daşti Qıpşaqın küñşığıs jaǵına Âbilqayır hannın kezinen de zor qauvip tuvğanın bilmey qaldı.

Âbilqayır özi ölmesten burın Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultandı özinin burınǵı atekesi Bay-Şayh üyǵırğa tapsırǵan. Jane olarğa ateke etip burınǵı kükıltaşı Qosşı ruvınan

6940 şıqqan Dauvlet-Qoja bektin balası Darviyş-Hüsayın Qaraşındı tağayındağan. Bul ekeuvi de Âbilqayırmen birge Kök Ordanı tigisken er jürek, senimdi adamdar bolatın. Şayh-Haydar ölgennen keyin, Âbilqayır taǵına otıruv Muhamed-Şaybaniydın kezegi edi. Öytkeni onın akesi Şah-Buvdaq sultan Âbilqayırdın ülken balası. Al özi Şah-Buvdaqın Aqqozıdan tuvğan tünǵışı. Eki jıldan keyin, Mahmud-Sülğan tuvğan. Ekeuvi de türge

6945 kelbetti, alıp küşti, jas jolbarıs tarızdı er jürek jandar. Onın üstine, ekeuvi de oquvğa ziyrek, öner-bilimge jaqın. Han manındağı adamdar tübi alemge Sayban tuqımının atın şıǵarar osı ekeuvinin biri bolar dep joriytın. Bar umitterin olar Muhamed-Âkim el Taraziy toyında aqtağanday da edi. Osınday umıt kütken eki hanzadanı Âbilqayır qaytı bolısımın, amirler kenesi "közinnin qaraşǵınday saqta",— dep Âbilqayırdın en senimdi, en er jürek

6950 batırı Qaraşınǵa tapsırǵan. Sol sebepten bul batır özin osı eki hanzadanın ömirine javaptı sanaytın. Jalǵızjanın qurban etip, olardı qauvip-qaterden saқтаuvğa ant etken.

Osı eki hanzadanı Şayh-Haydar qaza bolğan urıstan alıp şığısımen, Qaraşın batır Hadjiytarhandağı, yaғniy Astrahandağı Joşının üşinşi ulı Qütlıq-Temirdin urpağı, Qasım hanğa birden tartqan. Mavrennahr jerinde jürse, tiri qaluvlarınan Qaraşın batır

6955 küdiktengen. Astrahan taғına otıruvğa kezinde Âbilqayır ülkenjördem bergen Qasım han, qaşıp kelgen hanzadalarđı qüşağın jaya qarsı alğan. Qaraşın batırmen aqıldasıp, Qasım han Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultandı jauvdan jasırıp baғuvdı Manğıt ruvınan şıqqan Temirbekke jüktegen.

Temirbek hanzadalarğa tamaşa qurmet körsetip, qızmet istey bastağan. Bul jaғday

6960 Âbilqayır äuvletine janı qas jauvı, qay jerden qos bari şığa qalar eken dep qulağın turıp otırğan Aiybaq hanğa, moғol Ahmed han men Abbas bekke jetken. Bular köp äskermen Hadjiytarhanğa qaray şıqqan. Soғısuvğa küşi jetkiliksiz Qasım han Temirbek pen Qaraşındı şaqırıp alıp, eki hanzadanı Hadjiytarhannan Mavrennahrğa qaşırğan.

Jolay bularğa Âbilqayır taғına berilgen birneşe sultandar, batırlar qosılıp, özderin qorşap

6965 alğan Aybaq hannın äskerimen soғısadı. Osı ayqasta Muhamed-Şaybaniy, Mahmud-Sultan, Qaraşın üşeuvi hannın inisi men bir balasın öltirip, qorşauvdan şıғadı. Sonınan quvıp jetken Ahmed hannın qolbaşlılarının biri Qonış-Qıpşaq batır basqarğan mın adammen ayqasıp, olardan tağı qutılıp ketedi. Bul ayqasta äsirese Muhamed-Şaybaniydin inisi Mahmud-Sultan, Bahtiyar sultannın balaları Âlik pen Hamze, Âbilqayırdın balası

6970 Süyinşik asa erlik körsetedi.

Osı adamdarmen ol Türkistan väliyetine keledi. Bul mezigildegi Türkistan väliyetinin ämirşisi Ulıqbekten tuvğan Miyransoh-mırzanın nemeresi, Sülğan Ahmed, Yassı qalasının hakimi, moғol Muhamed-Maziyt-tarhan, Otırdın hakimi, onın balası Qulmühamet-tarhan, Taşkent väliyetinin ämirşisi Sultan Mahmud-tarhan köpten-köp Kök Ordağa

6975 meylinşe dos-jar adamdar. Bärinde de qazaq handarı jenip, bpligimizden ayırılıp qalamız ba, dep zäre joq. Bularğa, hakimi omir Äbduväliy-tarhan, Qoeşi ämiripisi Aqsofı batır qosılıp, Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultandı tuv qılıp köterip, qurıp ketken Kök Ordanın şanırağın qayta köteruvdi oylağan. Bular Muhamed-Şaybaniydı Däşti Qıpşaqqa han etip köterip, özderinin qastarı qazaq pen Jaғatay handarına qarsı küş etip paydalanbaq

6980 boldı. Osınday sayasattın arqasında osıdan eki-üş jıl burın qaşqın bop jürgen hanzadalar Däşti Qıpşaqqa qauvıpti küşke aynaldı. Onın üstinde Muhamed-Şay-baniydın özinin jeke basının qasiyetin, erjürektigin, aqıldılığın, oqıғandıғın qossaq, şınında da, Däşti Qıpşaqqa bugün bolmasa, erten naғız qaterli kün tuvuvı sözsiz edi. Osı qauvıp is jüzinde ayqındala

6985 bastadı. Burındıq Sarayşıq jaǵına seruvendep ketkende, Muhamed-Şaybaniy Sıǵanaqtı basıp aldı. Muhamed-Şaybaniy jaqqa sıqqan qala aqsaqaldari kömegimen, osının aldında ğana Yassıǵa jorıq salıp, eştene öndire almay kelgen Jiyrenşe sultanǵa da Savrannan ayrıluv qauvipi tuvdı. Köp keşikpey ol da Savrannan ayırıldı.

6990 Aq Ordanın — qazaq Ordasının eki birdey burıǵı astanasın joǵaltuvı Jenibek pen Burındıqqa, Jänibektin balası Mahmüd-Qambar, Qasımdarǵa Dâşti Qıpşaqtın künşıǵısında qanday qauviptin tuvǵanın anıq körsetti.

Bul äreketterdin bari de, toq eterin aytqanda, küseyip kele jatqan qazaq elin qaytadan basqa ürip, keyin şegindiruv edi. Türkistan ölkesin kim alsa, Dâşti Qıpşaqqa sol üstemdigin jürgizedi. Osı sebepten Türkistan qalalarının manayında taǵı tört handıq tüyisip, qırǵın bastaluvǵajaqın qaldı.

6995 Qazaqtar Türkistan ölkesi arqlı özinin ejelgi jeri men qalaların qorǵap, handıq дәrejesin joǵaltpaǵısı kelse, Moǵoldar bul ölkeni özderi basıp qalıp, Jetisuvdan qazaq elin taydırıuvdı oyladı. Al Temirdin bıt-şıt bola bastaǵan âmirleri Türkistan arqlı özderinin burıǵı Aqsaq Temir kezindegi patşalıǵın saqtap, Dâşti Qıpşaqtı qaramaǵında ustap, sauvida-sattıǵın örkendetuvdi arman ede, Âbilqayır tuqımdarı bul ölkeni qolına alıp, бүkil 7000 Döşti Qıpşaqtı qaytadan basqarmaq boldı. Osınday qarama- qarsı kelgen tört niyettin taǵdırı osı Türkistan ölkesine kep tireldi. Munday jaǵdayda Jänibek Jayıq boyında qala alar ma? Keşe ğana özi Qoja bola bastaǵan Türkistannan ayrılıǵı kelmedi. Türkistannan ayrıluvı qaytadan qazaq handıǵın joǵaltuvı edi. Sondıqtan Jänibek Sarayşıqtı tastap, qaytadan burıǵı qonısına köşuvdi oyladı. Türkistandı jauvlap aluv üşin qür ğana äsker 7005 emes, ol jerdi jaylaytın, bauvir basıp qalatın el kerek. Sol sebepten de ulı jırauv Asan Qayǵının:

"Qırındı kiyik jaylaǵan,

Suvında balıq oynaǵan.

Oymauvittay toǵay eginnin

7010 Oyına kelgen asınj eytüǵın

Jemde kenes qılmadın.

Jemnen de eldi köşirdin

Oyıl degen oyındı

Otın tapsan toyındı

7015 Oyıl közdinjası edi,

Oyıldı kenes qılmadın,
Oyıldan eldi köşirdin",

7020

dep tolğay urısuvına qaramay, handığının keleşeğin oylağan Janibek, bul jolı da öz aytqanının qaytpadı.

7025

Janibekjorıq üşin qaytadan qonıs etpek bolğan Şuv, Sarısuv boyın Asan Qayğı jamandap: "Mına şirkinnin eki jağı borbas eken; balanın işi quvırılmaytüğın, pışağı qıninan suvırılmaytüğın, erkegi at bolatın, ürğaşısı jat bolatın jer eken",— dep, ne bolmasa Janibektin köp eli jaylay bastağan Qaratauvdı körıp: "Kökekten basqa qüsi joq, kök şöpten

7030

basqa isi joq, jer azğını munda eken, qatını semiz, eri arıq el azğını munda eken, atı bestisinde qartayatüğın, jigiti jiyırma besinde qartayatüğınjer eken",— dep Edil men Jayıq boyın tastamauvdı ayda da, Janibek könbedi. Türkistannan ayrılса, Daşti Qıpşaqтан ayrılatının, Ordası joq, oşağı joq, azıq-tülik, sauvida-sattığı joq, böten jurtpen baylanıs jasay almaytın köşpeli eldi күнşıғысындаğı Âbilqayır urpağı men Temirlan таğı, күнbatısındağı Noğaylı, Astrahan, Qazan handıqtarı bölşektep jütıp jiberetinine közi jetkendikten, öz degeninen taymadı. Ol endi eştenege qaramadı. Öz jolının jön ekenin bilip turğandıqtan, Asan Qayğının degenine könbedi. Bükil jurttı şübırta таğı koşti. Kele sala, Sığanaq üşin Muhamed-Şaybanpmen soğısuvga dayındaldı. Bıraq bul kezde Muhamed-Şaybaniy ojeptauvir küşeyip alğan-dı.

7035

Eki jaq Savran men Yassının ortasındağı ken jazıq dalada kezdesti. Bü jolı eşkim de jekpe-jekke şıqpadı. Janibek bastağan qalın asker ekindi kezinde Muhamed-Şaybaniydın şebine at qoydı. Jauvjağı da qarsı şaptı. Bıraq Muhamed-Şaybaniy quvlıgın asırdı. Qazaq askerinin maqsatı qan maydanda jauvın jalpı jenuv bolsa, Âbilqayır Ordasının oylağanı han Janibekti qurtuv edi. Betpe-bet kep, türa qaşqan bir top askerdı quva түskен Janibek pen batır Sayan kenet özderinin Muhamed-Şaybaniy men Aqsofı batır basqarğan Qosşı

7040

omağının er жүрек on san jauvıngerlerinin ortasına qalay түskenderin bilmey qaldı. Alpıstan asqan Janibek qanşa aybın korsetkenimen, Muhamed-Şaybaniydın qasındağı alıp күşti jas batırğa qarsı türa almadı. Betpe-bet kelip qalğanda, ananın qos qoldap ürğan şoqparının salmağimen omırtqası üzilip, at-matımen jer qüşa omaqata qıladı. Osı kezde

7045

sal sonınan kele jatqan batır Sayannın da jıgitteri jolındağı jauv şebin qamıstay bitırlatıp, jetip ülgerdi. Jolbarıstay aqırıp, bir tobı Muhamed-Şaybaniyğa ümtıldı. Bıraq, bir armanına jetkenin közimen körgen han balası, üpayım түgel degendey, bularğa burılıp ta

qaramastan, astındağı jel jetpes küren atına qamşını üsti-üstine basıp, az tobına qaray qüyındata janeldi. Al batır Sayan jerde jatqan han denesin aldına öngerip alıp, ekinşi jağınan kelip qalğan jauv tobınan sıtılıp şığa berdi. Söytkenşe tün bolıp, qarangılıq tüsti. Uris toqtaldı. Ay tuva, askeri oysırap qalğan Muhamed-Şaybaniy, tanertengi urısqa tötep bere almaytımına közi jetip, Yassı qalasına barıp bekinbekşi bop, keyin şegindi.

Hanı ölgen qazaq askeri jauvının sonınan quvımadı. Janibektin denesin aq kiygizge orap, aq tüyege artıp, ekinşi balası Mahmut biylep turğan Sozaq qa bettedi. Qayğılı el künirene kürsinip, alğaşqı hannın biri Janibekti ardaqtap, aqırğı saparına şığarıp saldı. Âbilqayır jatqan Juvantöbedeği kök kümbezdi mazardın janında tağı bir saltanattı altın aylı mazar payda boldı. Tiri jürgenderinde бүkil Döşti Qıpşaqtın ken dalasına sıymağan qos tarlan, endi on şarşı qulaş jerge qatarlasa kömildi. Ömir tatuvlastıra almağan eki handı, endi ölüm tatuvlastırdı.

Janibektin qırqın berisimen, el jiyılıp, kezegine qaray, Kereydin özge uldarınan batır tuvğan Burındıqtı aq kiygizge köterip, han sayladı. Burındıq han bolısımen, Âbilqayırğa eliktep, jurttı otırıqşılıqqa beyimdey bastadı. Bögen men Şilik özeninin tüyisken jerine özinin astanası Burındıq degen qala saluvğa kiristi. Eki jağında eki özen, tüyisken jerinin aldınğı jağınan qamal jürgizdi. Bıraq bul qalanı salıp bitire almadı. Samarqantqa

qaşqanında adeyi kisiler jiberip, örtep ketti. Bul arada osı küнге deyin jurт Büzıq dep atap ketken Qorğandı qala ornı ali tür. Burındıq han bolğan dal osı künderi Taşkent, Yassı, Otırar şaharların biylep otırğan moğol hakimden men Temirlan amirlerinin jıynap bergen askerlerin basqarıp, Muhamed-Şaybaniydin inisi Mahmud-Sultan Sozaq qa attandı. Bүjölı da qırğın urıs boldı. Qan suvday aqtı. Tağı da Âbilqayır balaları jenilip, keyin şegindi.

Bıraq Mahmud-Sultan Sozaq biyleuvşisi, Janibektin ortanşı ulı Mahmut-Sultanmen jekpe-jekke şığıp, nayzamen üstingi erni men mürının alıp tüsti. "Şaybaniy-namede" aytqanday, "tağdır basındağı bar aqılın mürnınan qan etip ağızdı". Bıraq, attan qulap түsken Mahmut sultandı qazaq jauvingerleri jauv qolına qaldırmaı, birden at qoyıp, aman qutqardı.

Bir halıqtı ozbek, qazaq degen eki elge bölip alğan handar tartısı şiyelenise tüsti. "Bul tartıstın ayağı nemen tınbaq?" — azgeden gori, Qasım sultan köbirek oylandı. Kürestin alğaşqı kezeni ayaqталған törizdi. Anasının antı orındalıp, özin Qasım үшін qurban etti. Al ekesi Janibek, on jıl burın aytqanınday, Muhamed-Şaybaniydin özinen bolmasa da, onın jauvinger batırınan qaza taptı, tuvğan ağası Muhamed-Şaybaniydin inisi Mahmud-Sultannan bet-auvzı adam qarağısız bop jaralandı... Bari osıdan on jıl burın anasına ant

7080 bergen küinidegi ängimedey bolıp şıqtı. Osınday tartıs qandı kekke aynalıp barajatqan jağdayda, endi äzi sondağı anasına bergen antın orınday alar ma?

Qasım auvır kürsindi. "Joq, joq, qaytken künde de anttı orındauı kerek. Anağa bergen sözün büzsa, qarğıs atadı..."

7085 Äriyne, Burındıq hannın äskeriy başsısı bolıp jürgende, bul antın büzbaydı, al eger erten altın taq — aydahardıñ üstine otıruvğa tuvra kelse qaytedi? Apalı-sinlilinin balaLarı tügil, bir anadan, bir äkeden tuvğan egizdi ayıratın, birin-biri bauvızdatatın qanqumar altın taq-aydahaq Qasım sultandı bügingidey öz erkine qoyar ma?

Äy, qoymas. Altın taqqa otıruv — öz basınnın aydahaqğa aynaluvımen ten emes pe? Ten, sözjoq, ten.

7090 Biyılğı jıl Qasım sultanğa auvır tiydi. Burındıqtın orınsız jümsauvımen, dayındıqsız tiyisip, bir-eki ret Muhamed-Şaybaniydenjenilip qaldı. Onın üstine, han tuqımın qanauvşı sanağan "Jalgız káz" batır, äldilerden opıq jegen malşı-jalşılardı jıynap, Qasımın da eki qos jılqısın aydap äketti. Sır boyının tomengi jağındağı balıqşı auvıdarğa aparıp ülestiripti, degen sıbıs ta qulağına jetken. Bıraq Qasım jılqısın izdep, ol auvıdarğa attanbadı. Öytkeni, däl osı kezde en jaqsı körer äyeli Hanıq-Sultan Hanşa ul taptı. Atın Qasımın özi Haqnazar qoydı.

7095 Köp qatın alatın han tuqımı balağa zar bolmaydı. Bıraq Qasım osı Haqnazarğa öte quvandı. Öziniñ izin basar qazaqtın öygili hanının biri boların bildi me, kündikjerden at şaptırıp ülan-asır toy istedi. Oraq barımtalap alğan köp jılqısın endi ol sonauv balıqşı kedey auvıdarğa ülim üşin bergen sadaqam dedi.

7100

IV

7105 "Eki köz birin-biri şüqımasqa allatağala ortasına murındı jaratqan", — dep qazaq bosqa aytpağan. Burındıq taqqa otırıp, Qasım sultan äskerbas^A yaғniy Ämir-el-uvmera bolğannan keyin, köp keşikpey-aq, aralarında qayşılıqtar tuva bastadı. Negizgi ala auvızdıq Burındıq pen Qasımın qazaq handıǵının keleşek sayasatının qanday boluvı kerek, degen мәseledegi ekeuvinin közqarasınan tuvğan. Onın üstine, Äbilqayır Ordasın qayta turǵızuvdı közdegen Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan jayındağı aralarındağı alalıǵı qosıldı.

Anğal batır, qısqa tomıratın mort minezdi Burındıq qazaq handıǵının keleşegi tek soǵısta
 7110 dep oylaǵan. Jasınan jauvingerşilikti murat etken, ton moyın, öz degenin dünüyenin tetigi
 köretin qaysar han qazaq handıǵının küşeyuv jolı tek körşi elderdi şabuvda, dep
 üqqan. Sondıqtan ol özi de ünemi at üstinde bolıp, özgeden de sonı tilegen. Al Qasım böten
 pikirdin adamı. Onın oyınşa qalın qol, soǵıs tek jauvdan özjerindi qaytarıp aluv üşin ğana
 7115 kerek. Qazaq handıǵının küşeyuv jolı ünemi soǵısuvda emes, aldımen özine eşkimnin tisi
 bata almaytın aybarlı, qoy üstinde boz torǵay jümırtqalatatın beybitşilikti arman etken el
 boluvda, dep tüsingen. Osınday oydaǵı Qasım ünemi jorıq, ünemi şapqınşılıq halıqtı
 jüdatedi dese, Burındıq "joq, olay emes, jauvdın jer, suvın tartıp alıp, dünüyesin tonauv er
 jürekti qazaq jigitterin bayıtadı, al jorıq, urıs tek halıqtı şınıqtıradı, saqıladaǵan ayaz ben
 7120 bürqıraǵan boranda ösken Kökjal qasqırday qaytpas qaysar etedi. Bunday elge eşkim de
 bettey almaydı. Al jauvı qorıqqan eldin handıǵı da berik, aybındı keledi. Sol sebepti qazaq
 elinin en mıqtı sayasatı soǵıs boluv kerek",— dep tüjırǵan. Han biyligine baǵınbauvǵa
 qaı joq askerbası Qasım, lajsız Burındıqtın büyrıǵın orındap, jümsaǵan jorıqtarına
 baruvǵa mejbür bolǵan. Osınday orınsız jorıqtardın keybireuvlerinde jauvına küşi jetpey,
 jenilip te qalatın. Âriyne, Burındıqın munday qılıqtarı Qasımın konilinde oǵan degen
 7125 narazılıq tuvdırdı. Al Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanǵa kelgende, Burındıq
 ekeuvin tezirek qurtuvdı tilese, Qasım qos borinin betin Türkistan olkesinen qaytarıp,
 Aqsaq Temir handıǵına qarsı jümsauvdı kezdedi. Âbilqayırdın köptegen amir, sultan,
 mırzaları Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultandı jaqtaytının tüsinetin Qasım, qazaq
 elinin aybındı jauvı — Aqsaq Temir Ordasın qulatuı üşin, iritkini jauv tobının özinde
 7130 şıǵarsaq degen tilekti qüptadı. Mavrennahrdaǵı Moǵol, Jaǵatay tarhan, mırza, amirlerin
 küşey-tuvden köri, Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultandı öz jaǵına şıǵarıp, analarǵa
 qarsı paydalanuvdı durıs körgen.

Bul maselede han men onın asker basının arasında onay öte almas tünǵıyıq payda boldı.
 Eger bular til tauvıp, bir şeşimge kelmese, bul tünǵıyıq ekeuvin birdey batırıp ketetini
 7135 sözsiz edi. Öytkeni qas jauvına dostıq közben qarauı — elindi satuvmen ten qılmıs.
 Burındıq oyınşa, Qasım sol qılmısqa tayavjür. Âriyne, munday jaǵdayda arasındaǵı ala
 auvızdıq ekeuvine birdey qater.

Âytkenmen bul tüyindi qos barinin özderi şeşti.

Muhamed-Şaybaniy Taşkent biyleuvşisi jaǵataylıq Sultan-Mahmud han men Samarqant
 7140 ami^isi Äbuvseyit hannın arqasında Sıǵanaq, Aqrüq, Özgenti alǵannan keyin, bul

jenisterine qanağat tütpay, Horezmge attandı. Jolay Tirsaq bekinisin şauvıp, özının ağrūğın¹ osı arada qaldırıp, Horezmdi qorşadı. Horezmdi äne alamın, mine alamın dep turğanında, kenet qalağa Qorasan ämirşisi, jağataylıq Sultan-Hüsayın mırza jibergen jiyırma mın äsker kämekke keldi. Muhamed-Şaybaniy amalsız keyin qayttı. Däl osı kezde

7145 Taşkent biyleuvşisi Sultan-Mahmud han kep, Otirar väliyetin basıp aldı. Ol ülken toy jasap, mängilik odaqtas bolamız dep dostasıp, Otirardı Muhamed-Şaybaniyğa basıbaylı berip, özi äskerimen Taşkentke qayıp ketti.

Türkistannın Sığanaq, Otirar, Aqrūq, Özgent sekildi negizgi qalaların qolına onay tüsirgen Muhamed-Şaybaniy, endi äsker jiyNap Savrandı basıp almaq boldı. Bunı estigen Yassı

7150 men Otirardın äkimi Muhamed-Maziyt tarhannın balası Qulmuhamet-tarhan, qarsı türovğa küşininjetpeytinin bilip, üy işin, nökerlerin, özine berilgen adamdarın alıp, Yassığa qaştı. Qala bos qaldı. Savrannın aqsaaqal, bek, sauvdager bas adamdarı jiynalıp, qalanı endi Muhamed-Şaybaniydın inisi Mahmud-Sultanğa bermek boldı. Olar "Şaybaniy namede" aytqanday: "Keliniz, bul üyde eşkim joq",— dep hat jazıp, kisi jiberdi. Mahmud-Sultan

7155 bos jatqan qala biyiligin oz qolına aldı. Munı estigen Muhamed-Şaybaniy Otirardan inisin qüttiqtauvğa Savranğa keldi. Birneşe künin toy-duvmanda ötkizip, Otirarğa qayıpaq boldı. Bıraq inisi Mahmudqa: "Sağan qalanın bastı adamdarı Savrandı lajsız berdi. Eger bul şaharğa şın qoja bolğın kelse, qaladan olardı tezirek quv",— dep aqıl berdi. Mahmud-Sultan ağasının durıs aqılına konbegeninin sazayın tek artınan tarttı.

Muhamed-Şaybaniydın bağı künnen-künge köterile tüsti. Şayh-Haydar qaza gauvıp, Âbilqayır Ordası qūlağan kezde örqaysı äz ulıstarına, şaharlarına, völiyetterine tarap ketken bahadurlar, ömirler, bek, mırza, sultandar qaytadan Muhamed-Şaybaniy manına jiynala bastadı. Munı kergen Yassı qalasının hakimi Muhamed-Maziyt-tarhannın zaresi endi şın uştı. Aybaq han men Ahmed hannan qörqip, sönav Astrahannan qaşıp kelgen

7165 Muhamed -Şaybaniyğa qūşağın jayıp qurmet kersetkeninde, ol qoynına qanday şubar jılandı salıp alğanın endi tüsindi. Muhamed-Maziyt-tarhan qöynına özi salğan osı jılan qanşa kişkentay, älsiz bolğanmen de, özının qan qumarlığın istedi. On-ön bes jıldın işinde qauvırt ösip, kadimgi ön kez qara şubar aydaharğa aynaldı. Endi Muhamed-Maziyt-tarhannın qoynına sıymaq tüğil, özin jütuvğa inğaylanğan jayı bar. Aydahardın alğaşqı

7170 ısqırınuvınan zäre-qütı qalmağan tarhan, janımdı qaydem saqtap qalamın dep, jedel şara qoldana bastadı. Eger der kezinde Muhamed-Şaybaniydi toqtatpasa, bir küni, äbden

¹ Ağruk-Köne Türki tili, asker sonındağı köş. Azık-tülik artgan kerven, keyde jorıkka Birge alajüretin garem, han kızmetkerleri.

küşeyip alğannan keyin, YAssını da tartıp alatinına şək keltirmedi. Ol en aldımənən janınday jaqsı köretin on tört jasar kenje qızı Ğiybadat-Begimdi, qasına birneşe batır nökerlerin qosıp, balası QulMuhamed-tarhanmen birge, Samarqantqa jürgizedi. Bul
7175 köşpen birge bar qımbattı dünüye-mülkin de jiberdi. Türkistan valiyeti burıñğı dastüri boyınşa ali de Temir Ordasına bağındı. Al Samarqant bolsa, bul Ordanın astanası. Tarhan Samarqanttı küşti sanaytın. Qızı men balası, dünüye- mülki Samarqantta tursa, Muhamed-Şaybaniydın qolı jetpeydi, degen pikirge kelgen. Sol sebepti de köşti tezirek jürgizuvge asıqqan. Bıraq bul köştin şıqqanın Muhamed-Şaybaniy jağının adamı Mañıt Orıs bek
7180 estip qaladı. Jıyırma batır, eki jüz sıpaymen kelip şabuvıl jasaydı. QulMuhamed-tarhan qasındağı serikterimen jan ayamay jauvımen urıladı. Birneşe adamdı nayzalap öltiredi. Bıraq aqırındajenilip, özi qaşıp qutıladı.

Orıs bek Muhamed-Maziyt-tarhannın qızı men dünüye-mülkin Muhamed- Şaybaniyğa akep tapsıradı. Jauvının dünüye-mülkin han bul urısqa qatnasqan Orıs bektin jigitterine
7185 bolıp beredi. Al Muhamed-Maziyt-tarhannın bar mal-mülkinen qımbattı, en asıl qazınası, ali qürıq körmegen qulınday asauv qızın, tükti keuvdesinin astına salıp, besinşi qatını etedi.

Bul qorlıqqa şıday almağan Muhamed-Maziyt-tarhan Burındıq han men Janibektin balalarına birigip, Muhamed-Şaybaniydı şabayıq, dep kisi saldı. Burındıq pen Qasım bul
7190 tilekti qabil aldı. Muhamed-Maziyt-tarhan üşeuvi keuvdelerine quran basıp, küşeyip kele jatqan Muhamed-Şaybaniyğa qarsı turıp, Türkistan valiyetinen quvmaq bop ant beristi. Sodan keyin olar qalın qolmen kelip, Savrandı qorşadı. Jaqında ğana bul qalağa amirşi bolğan Mahmud-Sultan qala bekinisin jedel küşeytuvge kiristi. Bıraq bul kezde Qasım sultannın aqlı boyınşa Muhamed-Maziyt-tarhan keşegi özinin balası QulMuhamed-tarhan
7195 biylegen Savrannın qala başlıarı — aqsaqal, bek, rabat ustaytın belgili adamdarına, qalanı buldirmey, qan tögispey berse, köp jaqsılıq isteytinin aytıp hat jazdı. Aqsaqaldar jasırın jıynalıp, Savran burın qazaq handarıniki edi ğoy. Burındıq hanğa bereyik, dep şeşedi. Bunday qupiya sırdan habarı joq Mahmud-Sultan qamal basında şaruva istetip jürgeninde, aqsaqaldar birneşe sıpaylarmen kelip, tal tüste onı tutqın etedi de, qala qaqqasının kiltimen
7200 birge Savrandı şapqalı kelgen Qasım sultannın qolına tapsıradı. Burındıq han men Qasım sultannın arasındağı qırğıy qabaqtıq mine osı Mahmud-Sultannın qolğa tüsuvinen bastap, burıñğısınan da şiyelenise tüsedi.

7205 Qasım sultan men Muhamed-Maziyt-tarhan Savranğa kirgennen keyin, Aq Ordanın bir kezdegi ekinşi astanasın qayıtıp alğandarına şattanıp, jenis toyın toylamaq boldı. Bul toyğa Burındıq han da keldi. Qırmızı kilemge bölengen Mahmud-Sultannın diyvan sarayına ornalasıp, aq mamıqjastıqğı şıntaqtay, kumis tay kesemen kestamdı¹ simirip otırıp, özının ar minezine salıp, ol nökerlerine lepire:

— Mahmud-Sultandı alıp kelinder,— dep buyırdı.

Mahmud-Sultannın ornına Āmir-el-uvmera Qasımınn özi keldi.

7210 — Mahmud-Sultandı nege äkel dediniz, taqsır han? — dedi Qasım, hanğa diyvan dästürimen täjim etip bolğannan keyin.

— Tınış jatqan qazaq elin şapqan da Mahmud-Sultan batır ğoy, — dedi Burındıq Qasımğajauvar bulttay tüyile qarap. — Batırlıq älde qatındıq minez körseter me eken, köz aldımda onın basın aldirtayın dep edim.

7215 Qasım dauvsın kötermey, salmaqtı ünmenjavap berdi.

— Basıbaylı satıp alğan qül, ne bolmasa qünsız keter qan maydanda kezdesken ül emes qoy Mahmud-Sultan... Ol Ābilqayır hannın nemesesi, Mahmud-Şaybaniydın jalğız inisi. Onın basın aluv üşin Tağanaq kenesi jiynalmasa da, Türımtay kenesi jiynaluvı kerek.

7220 Qulağan tezek qaptay bop, dönkiyip aq mamıqjastıqtı şıntaqtay jatqan törtbaq Burındıq, kenet tez qiymıldap, şartjüginip otıra qaldı. Qalın qabağı tüksiyip, qandı közi şatınap:

— Mahmud-Sultan üşin Tağanaq kenesi de, Türımtay kenesi de mına men özımmin, — dedi ol.

Qasım äli de bolsa aşuvın basa, özin-özi tejeıy söyledı.

7225 — Olay bolsa, marqabattı taqsır han, menin de ämir-el-uvmera ekenimdi esinizge alsanız deımin. Mahmud-Sultan menin oljam jäne menin şeşem Jağannın apası Aqqozı-Beğimnen tuvğan bölem. Bilginiz kelse, menin eki tuvıp bir qalğanım...

"İyâ, solay eken ğoy" değendey Burındıq tömen qaradı. Endi onın dauvsı sâl sılbırlauv şıqtı.

¹ Kestam-köne Türki eli dayındağan işimdik

— Sonda ne qıl deysin? Moynında qazaq batırlarının talay qanı bar Mahmud-Sultandı
7230 bosatıp jiber demeksin be!

— Bosatıp jiber dep otırğam joq. Bıraq Mahmud-Sultannın tağdırın şeşuv üşin Han
 Kenesi kerek demekpin. Al qazir Han Kenesin şaqıratın mezgil emes! Menin ertölelerim
 akelgen habarlar boyınşa, Muhamed-Şaybaniy qazir Yassı şaharın qorşap alğan körinedi.
7235 Muhamed-Şaybaniy onı onay ala almaydı. Han o jaqta auvre bop jatqanda, biz qan tökpey
 Otırdı basıp qaluvımız kerek. Erten attanğanımızjön.

Qasımın op-onay tağı bir mediynanı alamız degeni Burındıqqa unadı. Bıraq özinin
 qaysar minezine salıp:

— Jaqsı, Otırarğa attanuvğa dabil qaq,— dedi. — Demek esinde bolsın, Mahmud-Sultan
7240 moyınına tuskeli turğan qıl şılbırdan baribir qutıla almaydı.

— Onı der kezinde körermiz.

Qasım sultan basın iyip, hanğa qurmet korsetti de şığıp ketti. Burındıq oz degeni bolmasa,
 bötennin aytqanına köne bermeytin. Al Qasımın sözine tipti köngisi kelmedi. Endi bir
 inğayı tuskende ol asker bası etip özinin eki ağası men bir inisinin bireuvin qoyuvdı oylay
7245 qaldı. Tübi Qasımın gatuv-tötti bola almaytının da biletin. Qazir Burındıq "Qasımınan
 qalay tez qutılam",— dep bir tünğiyıq qayğığa bata berdi.

— Qasım öz sarayına kelgennen keyin batır Sayandı şaqırıp aldı. Janibek ölgennen beri
 batır Sayan sultannın en sener dosı, jaqın adamı bolıp alğan. Qauvipti, qupiyalı iske Qasım
 tek batır Sayandı ğana jümsaytın. Qanday qiyın tapsırma bolsa da, anauv onı buljıtpay
7250 orındap kelgen.

— Jiyen ağa,— dedi sultan özinin darejesine qaramay, ananın tört-bes jas ülkendigin
 esine ustap,— tağı bir qauvipti isti tapsırğalı türmın.

— Tuvğalı qauvipsiz bir künim ötip körgenjoq, tapsıra ber.

— Tapsırsam... — Qasım sol kümiljiy söyledi,— bul ara Mahmud- Sultanğa qaterli... Onı
7255 Sozaq qa aparıp, biz Otırdan qaytıp kelgenşe, tutqın etip ustav kerek...

Endi batır Sayan kümiljiy söyledi.

— Qiyın is eken... Mahmud-Sultandı Sozaq qa aparuv — ajalına aparuvmen ten ğoy. Sozaq ağanız Mahmut-Sultannın qolında ğoy. O kisi betin Mahmud- Sultannın qalay jaralağanın umıta qoydı ma eken?

7260 — Jekpe-jekte bolğan is kekke aynalmauvı kerek.

— Et jarası bitkenmen, er jarası onay bite me?... Eger Mahmud-Sultandı saqtay almay qalsam qaytem?

7265 — Saqtauv kerek. Nağası apam Aqqozıdan tuvğan Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultanğa özderi mağan birinşi bop ajal oylağanşa, menen jamandıq bolmaydı, dep anama bergen antım bar.

— Jaqsı. Antındı adal saqtauvğa qolımnan kelgenimdi ayamaspın. Bıraq şeşe jağınan senderge jiyen bolğanmen, ake jağınan Rabiyuv-Sultan-Begimnin inisi ekenimdi bilmeysin be?

— Bilemin. Onı nege süradın?

7270 — Rabiyuv-Sultan-Begimnen Süyinşik sultan tuvğan joq pa?

— İyö, tuvğan.

— Süyinşik sultan Muhamed-Şaybaniy jağında ekenin umıttın ba?

— Umitqam joq. İya, sosın?

7275 — Sosın deysin be? Sosını qiyın bop tür ğoy. Eger alda-jalda Mahmud-Sultan qaşıp kede, men senderdin qas jağınanın adamı bolıp şıqpaymın ba?

— Sen Mahmud-Sultandı qaşır-qaşıрма, Muhamed-Şaybaniydan adal ekenindi bilemin. Sol adaldığına kir keltirmes üşin, bar qolınnan kelerindi ayamaytınına da senemin. Sonı bilgendikten osı qiyın isti adeyi özine tapsırıp otırmın.

7280 — Menin erligimdi, adaldığımdı böten ispen sına... Âli de bolsa, Bunı basqa adamğa tapsır.

— Basqa adamnın ınğayı joq. En senerim özinsin. Senin jaqın adam ekenin tutqınğa ayan. Kesirlik istemeydi, aytqanına könedi. Könbese kondir. Tübi biz onı ajaldan alıp qalıp, eline qaytaruvımız kerek.

— Onda nege qaşırıp jibermeymin?

7285 — Qaşıruvğa bolmaydı. Burındıq omı menen koredi. Mahmud-Sultannın gağdırın Han Kenesi şeşsin, Han Kenesi ajalğa qiymas...

— Âriyne, munday jağdayda küni burın Mahmud-Sultanğa da sır bermeuvm kerek bolar... Han Kenesinin atı Han Kenesi, sen qutqarğın kelgenmen, ol qalay şeşedi. Burındıqtın da aytqanı ötip ketuvi ğajap emes qoy!

7290 — İya, al özinnin bar borışın — biz Otırdan qaytqanşa Mahmud-Sultandı aman saқтаuv.

Sayan jımiyıp küldi.

— Onay borış eken! Jaqsı, qoldan kelgenin ayamaspın. Qaşanjüreyin.

— Bügin. Saqtıqta qorlıqjoq, Mahmud-Sultandı kisendeuvli ustarsın.

7295 — Jaqsı.

Sol küni tünde qol-ayagı kisendeuvli Mahmud-Sultandı Sozaq qa жүргизip jiberdi de, ertenine Burındıq pen Qasım qalın askerin sondarınan ertip, Otıraqğa attandı. Budan eki teuvlik burın Muhamed-Şaybaniy tınşılari arqılı Burındıq hannın Otıraqğa attanğalı jatqanın estigen. "Toqal eşki müyiz süraymın dep qulağınan ayırılıptı" degendey, Yassını

7300 alamın dep жүргende, öz bekinisimnen ayırılıp qalarmyn dep, jedel жүrip, Otıraqğa jetip үлгіren. Otıradın bekinisi Yassıdan da berik soğılğan. Qalanı qorşağan biyik qamal, eteginde teren qazılğan jalpaq or. Qamal şetteri, joğarıdan sadaq atuvğa inğaylanıp istelgen üzengi tesik. Tomendegi jauv sadaq oğın qanşa ada da, ar jagındağı adamğa tiygize almaydı. Üzengi tesikke Dal tiygen künde de, juvan qiyğaş qabırğanın ne tömengi,

7305 ne joğarğı jağına barıp qadaladı. Al qamaldı büzuv tipti mümkün emes. Biyiktigi qırıq, juvandığı jiyırma qulaş, qattılığı tasta kem emes sür balşıq şımnan qüyılğan... Bir jil qaladan eşkimdi şığarmasan da, işindegi azıq-tüligi jurtaqajetedi. Otın-suvı da mol. Üy ara qazılğan şınırauv qüdiq. Qamal түргındarına qarağanda, sırtağı jauvlap aluvğa kelgen Burındıq pen Qasım askerinin hali anağürım naşar. Qıltanı joq qüba jon. Kökten

7310 küydirgen kün, köriktey үрген ıstıqjel. Dariyadan burılğan suv da laylı, işsen gandayına topıraq dami turıp qaladı. Şay qaynadan ğana suvsınğa jaraydı. Onın üstine, osınşama askerdi ustav үшін qanşama azıq-tülik kerek. Bir ay ötkesin-aqjurtın elderine qaytqısı kele bastadı. Bıraq bir betkey Burındıq könbedi. Qala işindegi jasırın adamdarı arqılı

7315 Muhamed-Şaybaniydın askerinin az ekenin burınnan da biletin. Ol endi qamaldın astın qazıp, qalağa kiretin üngir-jol jasatuvğa kirisken. Bügin-erten bitip te qalar. Al qalağa bir kirse boldı, Muhamed-Şaybaniydı qolğa tüsti dey ber. Mahmud-Sultan tutqında, endi Muhamed-Şaybaniyğa qolı birjede bolğanı, qos barının ıstıq qanın birden işip, jauvınan kegin almaq. Olardı öltirse, jeri kenimek. Bıraq Burındıqtın bul oyı bolmay qaldı. Qazaq askeri jer astın üngirlep, özimen özi alek bolıp jatqanda, Otırarğa jardemge Taşkenttin

7320 amirşisi Sultan-Mahmüd han jibergen üş mın asker keldi. Bul askerdin tan ata qalanın soltüstik qaqqasınan kirip ketkenin Burındıq pen Qasım ertenine bir-aq bildi. Endi qamal astın qazuvdın bos auvre ekenin ekeuvi de tüsindi. Jer astımen kirgen askerdı mına üş mın qol üngir aldında turıp alıp şıdatpaydı, qandı bosqa töguvden böten qazaqjauvingerlerinin tabar paydası joq.

7325 Burındıq bes mın qolmen sol küni Sozaq qa qayıp ketti. Birjetiden keyin bar askerın jıynap Qasım da qozğaldı. Sozaq qa tayağanda, aldarınan şapqınşı körindi. Borik astınan bori şıqqan dürbelen zaman, "tağı ne bolıp qaldı?" dep, asker basında kele jatqan Qasım men serikteri qüyında şapqan salt attığa qobaljiy qaradı. Söytkenşe bolğanjoq, astındağı qüladın bestisin terge sabılta, şapqınşı da kelip jetti. Qasımın kişi inisi Jadik eken.

7330 — Assalauvmağalaykuv,— dep entige salemdesti ol, astındağı atın tıprışta oynatıp.

— Uvağaliykvumassalam,— Qasım salem aldı,— jarqınım, şabısın tım suvit eken, auvıl-aymağın aman ba?

— Bari de aman... Tek bir bolmaşı jaman habarjetkizgeli kelip türmın.

— Qanday habar?

7335 — Tas üyşikten Mahmud-Sultan qaşıp ketti. Qasında bir küzetşi serigi bar.

— Batır Sayan qayda edi?

— Jandarında uyıqtap ketken batır Sayandı bauvızdap qaşqan.

Jadiktin aytuvınşa, oqiyğa bılay bolıp şıqtı. Tas üyge qamalğan qol-ayağı kisendeuvli Mahmud-Sultandı Sayan közinin qaraşğında saqqaydı. Sırtağı küzetti bılay qoyğanda,

7340 bireuv-mireuv sultandı jazım etip jürmesin dep, özi ünemi, bir Manğıtjigitimen birge, tas üydin işinde qonıp jüredi. Mahmud-Sultan batır Sayanjoq kezde, sira "seni jetistirem", — dep Manğıtjigitimen til tapqan boluvı kerek, bir küni tünde batır Sayan uyıqtap ketken

kezinde, qatar jatqan Manğıt jigiti ananın tamagınan qanjarımen orıp jiberip, öltiredi. Söytse de, tas üydin irgesin kisi sıyatınday tesik etip qazıp, Mahmud-Sultan ekeuvi qaşadı.

7345 Sırtqı küzetşiler üy irgesinin ünireyip jatqanın tek tan atqasın keredi. Jan-jaqqa at şaptırıp, izdeuv saladı, Bıraq qaşqındarjer astına kirip ketkende, üşti-küyli tabılmadı.

Qasım balajasınan, erligi anızğa aynalğan batır Sayandı öte jaqsı köretindi. Bul sumdıq habardı estigende, ol tenselip, at üstinde özer otırdı. Jerge tüsip, bükil asker bop batır Sayanğa arnap quran oqıǵanda da ol, bireuv şekesinen soyılmen ürıp ketkende esengirey,

7350 özer şıdadı. "Aqköz er, bir sumdıqtın boların sezgendey-aq barǵısı kelmep edi. Beker jibergen ekem!" — dep ökinip, jüregi küyip, ne isterin bilmedi.

— Esil er... — dedi kenet ol qabağın qars tüyip,— qünındı on ese etip qaytararmın,— ol endi ernin sal qıymıldatıp kübirley söyledi,— qımbattı ana... sağan bergen sertimdi orındaymın dep, halqım han kötergen tuvğan ökemnen ayırıldım, anam bir bolmasa da,

7355 akem bir, qadirli aǵam Mahmut-Sultandı jurt közine tüse almastay kemtar etkizdim. Endi mine, en jaqın serigimdi qan etip türmın. Keş, qımbattı anam, sağan bergen sertimdi qaytıp aldım... Kezim kelse, akemnin de, serigimnin de qünın qaytararmın qanışer qos bariden!

Qasımın bulay söyleytin reti de bar edi. Ol özin akesinin ölümüne ayıptı sanaytın. Sonauv qan suvday aqqan ayqasta Muhamed-Şaybaniymen kezdespeymın dep, tandauvlı jiyırma mın askerin maydannın sol qanatına alıp ketken. Eger anasına sert bermegende, bul asker Janibektin qasında bolatın edi. Juvıp körsinşi sonda onın janına qara attı jauvinger! Âtten, atten! Ot jürek, alǵır oylı, köregen ake, el basın tolıq qosa almay ketti. Endi mine, topas oylı Burındıqtın qol şoqqarı bolıp jürgenı. Onın üstine, mine, taǵı bir ayauvlı erdin ajalı moynında. Qızuv sezim üstinde anağa bergen bir auvız sözdin saldarınan eki qımbattı adam birdey qaza taptı! Büyge bersem, ali de ajal tabar kisi az bolmas. "Joq, joq, öytuvge bolmaydı. Keşir, anam, antımdı qaytıp aldım. Ölgenge bergen söz üşin, tirinin ömirin qurban etuv küna".

Qasımın anasına bergen sertin qaytıp aluvına taǵı da bir sıltauvı bar edi. Qolına tüskен Mahmud-Sultanğa onı elimge bermeytinin, ali-aq bosagıp, eline qaytaratının eezdirgen. Jane tım qapa bolmay, sabırlılıq körsetuvin ötingen. Soğan qaramay Mahmud-Sultan şıdamsızdıq etti. Qasımın adal oyın qılmısqa aynaldırdı. Bul Janibek balasının üǵımı boyınşa, keşirmes ayıp. Oндаy adamǵa jaqsılıq etuvge bolmaydı.

Osı kezde Jadiktin sözi Qasımın oyun tağı bolıp ketti.

7375 — On şaqtı kün boldı, Sozaq qa Temir biy kelgen.

— Tösek tartqan auvruv deuvşi edi ğoyjurt.

— Auvruv... Bıraq atqa özi minip, özi tüsedı.

— Â... a...

— Mahmud-Sultannın qaşıp ketkenin, Burındıq kökem batır Sayannan köredi...

7380 — Auv, özi ajal tapqan adamdı qalay kinalauvğa boladı?

— Baribir, özin de qorğay almağan, Mahmud-Sultandı da qaşırıp alğan batır Sayan kinalı deydi.

— Estimegen sumdıq elde köp. İya, sosın?

— Sosın... Gülbahram-Sultan-Begimdi zar jılatıp, balalarınan ayırıp, Temir biyge berip

7385 jibermek bopjatır. Âken Âbilqayır men bayın batır Sayannın jazıǵı üşin deydi.

— Auv, Temir biy özi auvruv. Özi payǵambarjasına tayap qalğan kari emes pe edi? Âli uvıtınan qaytpağan Gülbahram-Patşayım suluvdı qaytedi?

— Kelgende Temir biy at üstinen özer túsken qauvsağan şal köringen, Gülbahram-Patşayımdı beremiz degennen beri jasarıp ketkende, ayaǵın alşan -alşan basadı... Atası

7390 Qazı biydi Âbilqayır öltirgen, endi qızın alıp, kegin qayırmaq desedi jurt... Alǵaşqı kezde jurttan qaymıǵıp, bas tartqanday edi. Aşuvğa mingen han kökem "jesir seniki" dep qoymağan son, abden maldanıp alǵanday. Batır Sayannın tünǵışı, erjetip qalğan Ayan, şeşesin eriksiz Temir biyge beredi degendi estigende, "men onı jarıp öltireyin",— dep qolına qanjarın ala ümtılıp edi, han büyrıǵımen bes künnen beri zındaǵa jatqızıp qoydı.

7395 Qalın Alşının ardageri Temir biyge qol köterdin dep, keşe han-kökem onı darğa asıp öltiruvge ükim şıǵardı. Jana men ketkende, darğa dayındap jatqan... Sizderge sonı habarlayın dep şaptım... Han-kökem tiri jannın tilin alar emes.

Qasım ar jaǵın tındağan joq. Astındaǵı Aqsandaǵın tebinip qap, Sozaq qa qaray şaba janeldi. Qabaǵı qars jabılıp ketken. Şabuvğa kele jatqan qara buvra tarızdı. Tek eki közi

7400 qantalay, Sozaq qa qaray ümtıla tüsedı. Qalın qol sonınan sözıla şübırıp, şauvıp keledi. At tüyaǵı kök şöpti şıtırlata üzip, etraq dalanın şanın aspangá bir-aq şıǵardı. Qasım sultan

Sozaq tın qaqqasına tayanğanda ğana, atının basın tejep, qattı ayanğa saldı. Qaqqadan ötisimen sal toqtap, qasına Nayman ruvinan Qaptağay batırdı, Kereyden Qaraqojanı, Alşın ruvinan şıqqan Onay batırdı, Jalayır Baribay batırdı, Qanlı-Istıdan qosılğan ataqtı mergen

7405 Sıpara- sadaqtı bolıp aldı da, sonınan tağı eki jüz sıpay ertip, Han Ordasına qaray burıldı. Özge qolına qala şetindegı askerge arnap salınğan rabattarğa barıp ornalasa beruvdi büyirdı. Bular han sarayının janına kelgende, bükil alan iyin tiresken halıq eken. Top sıpaymen kele jatqan Qasımdı körip, jurt:

— Joldan bılay tür! — desip, qaqqarılıp, arasın aşa berdi.

7410 — Qasım attan tüşpey, serikterimen han sarayının dal esiginin aldına kelip toqtadı. Endi ğana ol jan-jağına koz tastadı. Esik aldında jartastay bop bir top nökerlerinin qorşauvında Burındıq tür. Ananday jerde jolğa şıqqalı inğaylanğan salt attılar. En aldında kari tarlan atqa mingen, sal bükireygen, kerege köz temir dalbağay kiygen ali süstı Temir biy. Köştin en sonunda birjas jigittin atının artına teris qarap otırğızılğan Gülbahram-Patşayım suluv...

7415 Eki qolın aldına baylağan. Dauvsın jurt estimesin dep, auvzın aq jibek oramalmen tümşalağan. Attan sekirip tüsem dep, areket istemes üşin, kömirdey qara, jüp-juvan üzın qos bürımın at üstindegi jigittin taqımının astınan ötkizip, attın omırauvlığınan mıqtap ilmeşektep qoyğan. Bul — jauvlasqan elinin qız-kelinşegine isteytin qalmaqtan qalğan ülgı... Ayauvşılıqtı bilmeytin zamannın ayuvandıq dastüri! Burındıqtın Bunısı Âbilqayır

7420 qızı Gülbahram-Patşayımın inileri Muhamed-Şaybaniy men Mahmud-Sultan üşin kek qaytarğan bolmısı. Qasım endi közin onğa qaray burıp edi, jüz mın sandı jauvınan qorqıp körmegen jüregi dir ete qaldı.

Han sarayının dal aldına ökep ornatılğan darının astında moyınına qıl arqannın ilmeşek üşı salınğan, batır Sayannın auvzınan tükendey aynımağan, erjetip qalğan balası Ayan tür.

7425 Qıl arqannın birjaq üşin ustap, eki bilegin sıbanğan, engezerdey han amirin orındauvşı — jan alğış. Qandı koz Temir biyge kündikke berilgen Gülbahram-Patşayımın közinşe Ayandı darğa asuvdı Burındıq adeyi büyırğan. Bul orınsız qıyanattı isterinde, tübi Ayan ösip, at üstine miner bolsa, Burındıqtın anasına istegen qıyanatın keşpeytinin esine alğan. "Mağan qosar bolsanız, jalğız balasın közinşe qan etip ne qılasız, istemeniz bul

7430 qılmıstı",— dep ötingen Temir biyge Burındıq: "Közben körgen qayğı tez umıtladı. Bala kerek bolsa, Alşının aq iyıñınan tağı tabar",— dep javap bergen. Atjalın tartıp mingeli, ömir boyı ajal men qıyanattın ortasında ösken Temir biy, budan ari ötinip qiynalmağan.

Eski kektin saldarınan öş könildin armanı bolğan Gülbahram-Patşayımğa qolın jetkizgen Burındıqqa endi qarsı kelmegen.

7435 Qasımın Ayanğa közi túskenin edeyi kütip turğanday, jan alğış arqannın bir üşin özine qaray tarta berdi. Dal osı satte Qasım aqırıp:

— Bosat! — dedi.

Erligi elge anız bola bastağan aybarlı asker basının büyrıǵın estip, sümırayjan alğış kenet sasıp qaldı. Arqannın üşin bosada da, qoya bermedi.

7440 — Han amiri! — dedi ol esinjiyıp, dauvsı jauvar kündey kürkirep.

— Bosat! — dedi Qasım burınǵısınan da dauvsı ızǵarlı şıǵıp. Moyınındaǵı sadaǵın qolına ala bastadı. Jan alğış endi arqandı jerge laqtırıp jiberdi. Burındıq ta jartastay bop kilt burıldı da, janındaǵı dayekşisinın aldapanın aldı. Nökerinin biri ananday jerde ustap turğan, jal-quyrıǵı jerge tögilgen tenbil kögin aldına tarta berdi. Han ayaǵın attay tüsti de,

7445 kilt toqtay qaldı. Onın közi kilen toppaq jal, quşaq qüyrıq jelayaq tülpar mingen, üsti-bastarı kün sauvlesi şaǵılısqan kök temir sauvıt, qoldarına soylı, şoqpar ustaǵan Qasım sultannın janında turğan Daşti Qıpşaqın ataqtı batırlarına auvdı. Atına qaray ümtılǵanda, solardıń işinen kenet qolındaǵı qozıbas qara şoyın şoqparın inǵaylay túsip, oqıs qiyıldıǵan Barıbay batırdı közi şalıp qaldı. Onın ızǵarlı türi "endi ayaǵındı atına qaray

7450 attasan, mına şoqpar kök jelkennen tiyedi", — deǵendi sezdiridi. Özge batırlardıń da ayaytın türi joq. Köp qorqıtadı, teren batıradı, qanşa alıp küşti, jauv jürek bolǵanmen, Burındıq Qasım sultannın qasında turğan kilen üzın mürt, tüksiygen qabaq batırlarǵa jalǵız özi qarsı şıǵuvǵa bata almadı.

— Gülbahram-Patşayım jesirdi attan túsirip, alıp kelinder,— dedi Qasım sultan, janında

7455 turğan batırlarǵa qarap. Bul turğandardıń en kişisi Onay batır atınan sekirip túsip, Gülbahram-Patşayımın qasına bardı. Uzun şaşının uşın at omırauvlıǵınan şeşip aldı da, qayǵıdan talıqsıp otırǵan jesirdi köterip, jerge túsirdi, qolındaǵı qıl şılbırdı narkeskenimen kesip jiberip, auvındaǵı oramalın jılıp tastadı. Gülbahram-Patşayım solqıldap jılap qoya berdi.

7460 — Jılama, aruv,— dedi Onay batır sıbırlay zekip,—jauvın közinşe özindi jasıtıpa.

Gülbahram-Patşayımdı bir qölimen, ekinşi qölimen dar qasında turğan Ayandı jetektep Onay batır Qasım sultannın qasına alıp keldi.

— Büyriğiniz orındaldı, Qasım sultan,— dedi ol.

7465 — Osı eki bayğüstın jauv qastıǵınan aman boluvı, özine tapsırıladı, Onay batır,— dedi

Qasım sultan.

— Qüp,— dep Onay batır basın iydi.

Dal osı kezde Temir biy de atın tebinip qap, Qasımın qarısı aldına keldi. Qarlıqqan kari dauvsımenen ızadan tütıǵa:

7470 — Aq iyıq qıran qartaysa, qızıl şaqa jas jaǵaltaydan tayaq jeydi degen osı eken! Âtten, jıyırma bes jasım qayta oralsa, at kötine bir salar edim! — dedi. — Âken Janibek bizdi baǵındıra almay ketip edi, sonın kegin sen aldın, Qasım sultan! Ölgen jerim osı boldı. — Ol kenet atının basın burıp alıp, oz tobın sonınan şübırta, jurttan sıtılıp şıǵa berdi, — Qoş bol, Burındıq han. Saqtanatın jauvın Muhamed-Şaybaniy emes, Qasım sultan eken. Sonı umıtpa!

7475 Ömir qızıǵınan öli ümiti bar, auvruv Temir biy, osı saparında, Aqtöbe jerinen ötip bara jatıp, jüregi qabınıp, kenet qaytı bolatının bilgen joq. Armanına jete almaǵan aygili biydin bul aqırǵı ökinişi edi.

Al Qasım tobi da atının basın keyin bürdi. Jurt arasınan öte berip, sultan aldekimderdin:

— Köp jasa, Qasım batır! — degen alǵıs sözderin estidi.

7480 Bul tüni Burındıq hannın da, Qasım sultannın da közderi ilinbey şıqtı.

Bar qasiyeti batırlıq bolǵan Burındıq, qanşa şaban oylasa da, bügingi oqiyǵanın qayda aparıp soqqanın jana üqtı. Sonauv qazaqtın aygili batırlarının Qasımın üzengilese qatar tıra qaluvınan, Gülbahram men Ayandı qutqarǵan sultanǵa jiynalǵan jurttın "köp jasa, Qasım batır",— degen üninen, qazaq ruvlarının Janibek balasına auva bastaǵanın anǵardı.

7485 Mundayda öz qatesin özi körip, "Elimdi qaytsın qaytadan özime tartam" dep qıñılatın, aqılǵa salatın Burındıq joq. Basına kele jatqan qiyındıqtan jol izdeuvdin ornına, ol özinin qaysar minezine salıp, eregise tüsti. "Balem, Qaptaǵay, onbaǵan Qaraqoja, şirik Onay, tıra tür!" — dep kijine tisin qayradı. Bügingi oqiyǵaǵa özin emes, Qasımdı künökar kördi. Qaydem odan öşimdi alam dep, tünimen bası qattı. Közi iligip bara jada Temir biydin:

7490 "Senin jauvın Muhamed-Şaybaniy emes, Qasım sultan eken! Sonı umıtpa!" — degen dauvsı alsın-alsın qulaǵına kelip, közge tıǵılǵan uyqısın şayday aşa berdi. Ejelden kele

7495 jatqan eski salt bar: "Janajauvındı qurtam desen, etin üyrengeñ eski jauvınmen dostas" — degen. Burındıq halqının, elinin aldında joǵalǵalı turǵan abıroyın qorǵauvdın ornına, Qasımdı joyuv jolın izdep, oyǵa şomdı. Bul tilegin orındauv üşin eski jauvı Muhamed-Şaybaniy, Mahmud-Sultandarmen dostassa, teris bolmas edi, degen tüjirimǵa keldi. Soytip tan ata, azer degende qor ete qaldı.

7500 Al Qasım tipti böten oyda edi. Bügingi oqiyǵa onı qattı renjitti. Janibek pen Kerey kezindegi qazaq Ordasındaǵı auvız birliktin endi Burındıq pen Qasım kezinde qattı şıtınay bastaǵanına közi jetti. Sebebi nede? Sebebi Burındıqtın tayız sayasatında. "El birligin aqılmen saqtap, halıqtın mün-müqtajın, şaruva jayın oylay otırıp, küreske şaqıruvdın ornına, ol jurttı qaharımen sonınan ergizbek. Eger ödilette bolsan ğana, sonınnan jurttı ertesin. Al orınsız qattılıq — zor qılmıs. Burındıqtın bügingi istegeni — tek jurttı özinen şöşittiruv. Eger bul büyte berse, Kerey men Janibektin öldim-taldım dep qurǵan qazaq handıǵının abıroyın da, özinin abıroyın da bir küni ayranday tögedi. Qazaq handıǵının

7505 abıroyı gögilmegeni kerek-aq! Al el birligin saқтаuv üşin Burındıqtın abıroylı bölǵanı kerek pe? Halqımız üşin, el birligin saqtap qaluv üşin qajet. Qazirgi jaǵdayda hannın mıqtı körinuvi ate örındı sayasat. Muhamed-Şaybaniy bölse anauv, бүkil Türkistan völiyetin basıp qaluvga tayauv... Endi ol Taşkent ömirşisi Sultan-Muhamed han men Yassı hakimi Muhamed-Maziyt- tarhannın ala auvızdıǵın paydalanıp, Yassını jauvlap aladı. Sodan son

7510 Taşkentti qolına tüsirgennen keyin, bar küşin Samarqant, Buqar, Andiyjan qalalarına — yağniy Aqsaq Temir handıǵına jümsaydı. Söz joq, ol bul qalalardı da aladı, Öytkeni bul mediynelerde qazir Muhamed -Şaybaniyǵa qarsı türar küş, auvız birlik joq. Türkistan ölkesi men Aqsaq Temir handıǵın bauvırına basıp, abden küşeyip bolǵannan keyin, ol betin Horezm men Qorasınǵa bura ma, alde Daşti Qıpşaqqa bura ma, belgisiz. Âriyne, qay handıqta auvız birlik joq, alsiz dep tapsa, soǵan şabuvıl jasaydı. Âldi eldermen ayqasıp müyizin sındırǵanşa, alsiz elderdi özine baǵındırıp, aldene tüsuv — qay jahanger patşanın bölse da negizgi tösilisi. Aqıldı, aylaker Muhamed-Şaybaniy da sonı koldanadı. Eger qazaq jerine şabuvılǵa sıqsa, ol, öriyne, en aldımın Sozaq pen Ulıtauvdı şabuvılǵa tırısadı. Daşti Qıpşaq sandıq bölse, bul ekeuvi sönın kilti. Törǵay, Aq Jayıq, Edil, Esil, Tobıldarının

7520 böyi sol sandıqtın tübinde jatqan qazına. Auvızı aşılǵan sandıqtın işindegi mülikti birtiiydep ala beruv kimnin bölse da qolınan keledi. Sondıqtan bizge qaytken künde de Sozaq pen Ulıtauvdı saqtap qaluvımız şart. Bul bekinisterdi küşeytuvdin ornına, Burındıq ekeuvmiz qırqısıp jadaq, ne bolǵanımız? Onda Muhamed-Şaybaniy şabaqtı jütqan alabüǵaday, eki birdey maybalıqtı qılqıtı saladı. Oǵanjibermeuv kerek, tamaǵınan tikenek

7525 bop qadaluv jön-aq. Ariyne, soğısqumar Burındıq, bos jatqanday, Muhamed-Şaybaniydın bir şaharın basıp qalayıq, dep oylaydı. Erten-aq jorıqqa şığındar, dep buyırıq beredi. Şıqpasan — tağı ala auvızdıq tuvadı. Şıqsan — qür bosqa öbiğernelenesin. Qazir bizdin askerdin sanı bar da, sapası joq. Bekinisi mıqtı şahardı aluvğajaramaydı. En aldımnen askerdi küşeytuv kerek. Burındıqtın aytqanına qarsı kelmey- aq, ör jorıqtı, ar şabuvıldı

7530 askerdin soğısuv adisin, tartibinjoğarılatuvğa paydalanğan aqıl.

Qasımın oyı dal şıqtı. Ertenine tağı şayın işip otırğanda, Burındıqtın şabarmanı keldi.

— Han sizdi şaqırıp jatır,— dedi ol.

Qasım şayın şala-püla işip, ornınan türeğeldi. Kiyinip jatıp, sal kidirip qaldı. "Qolda biylik barda aqıldın kereği joq. Hannın neğe şaqırğanın kim bilsin..." Qasım jayşılıqta

7535 peşpentinin sırtında jüretin kök qurış süngi narkeskenin şeşip, peşpentinin işinen taqtı. Sırt adamğa bilinip türmay ma eken değendey, qabırğadağı jıltır qara tas küzgiğe boyın tüzep bir qaradı da, üyden şığıp ketti.

Qasım kelgennen keyin, Burındık tağı da Muhamed-Şaybaniyğa qarsı jorıqqa şığuvdın qajet ekenin bildirdi.

7540 — Er şekispey bekispeydi,— dedi Burındıq sözünün ayağında. — Ne biz Muhamed-Şaybaniydi jenuvimiz kerek, ne onımen bitimge kelip dostasuvımız kerek...

Qasım aqrın ezuv tarttı.

— Muhamed- Maziyt- tarhan şekispey-aq, Muhamed- Şaybaniymen dostasqan. Bıraq odan ne taptı?

7545 — Muhamed-Maziyt — Muhamed-Maziyt te, Burındıq — Burındıq qoy.

Qasım tağı ezuv tarttı. "Ârkim öz lağın tekeşik qoyadı, qorqaq iyt üregen keledi. Jurt aytpay, özindi özgeden joğarımın deuv — adamnın tek osaldığın körsetedi". Burındıqtın "er şekispey — bekispeydi. Muhamed- Şaybaniydi jenuvimiz kerek, ne dostasuvımız kerek", — degen sözine Qasım qaytarıp eştene degen joq. Bul söz özine qarsı, "bayqa, Qasım, eger sen keşegidey qarsı kele bersen, jauvınmenen dostasıp ketuvim ğajap emes"

7550 degen mağınada ayılğanın tüşinip tursa da, ündemedi.

Bıraq Burındıq:

— Mahmud-Sultandı aneuvgüangi qorğauvına qarağanda, Qasımjan, Âbilqayır balalarımınen tatuvlasuvğa sen de qarsı emessin-auv deymın, — dedi, "Muhamed-Şaybaniymen dostasam" degen sözine ekeuvmızdin oyımız bir jerden şıǵıp jatır ğoy, deǵen maǵına berǵen bolıp, rabaysız kekete külip.

7555 — Jenip turıp "dostasayıq", — deuv menjenilip qalıp "dostasayıq",

— deuv bir emes, han iyem. Qaytken künde de, jenilmeuv jaǵımızdı oylauvımız kerek, — dedi Qasım sabırlı ünmen, söytti de hanğa kenet tüyile qaradı.

7560 — Jorıqqa attanuvğa men dayınmın. Qaşan, qay şaharğa şıǵamız?

— Onı oylanuv kerek.

— Tez oylanǵan jon.

— Neǵe?

7565 — Biz bu jaqta jürgende, Muhamed-Şaybaniydın YAssıǵa qaytadan şa- buvil saluvı dauvsız. Eger bir qalasına barıp tiyissek, aneuvgüangi Otırarğa barǵanımızday, Muhamed Şaybaniyğa Yassını aluvğa boǵet etemiz. Amalı joq, biz barǵan qalanı qorǵaymın dep, Muhamed-Şaybaniy Yassıdan qayıp keledi. Bunımız Muhamed-Maziyt-tarhanğa ote paydalı. Moǵol men Jaǵataydın özge hakim tarhandarımınen til tauvıp birigip, Muhamed-Şaybaniyğa qarsı türuvına mümkindik beremiz.

7570 — Bul oylanatın jay eken...

Qasımın boljavı durıs edi.

Burındıq Otırdan şeginerde, Muhamed-Şaybaniymen bitimge kelgen. Sol bitimnin bir şartı Burındıq han Otırdı aluvğa birge kelgen Muhamed- Maziyttı ustap bermek bolgan. Qasım bul şartqa könbegen. Sol küni kündiz, han aralarında bolǵan oqiyǵanı qupiya jolmen Muhamed-Maziytke jetkizgen. Muhamed-Maziyt ımırt üyirile, bar askerin ertip, Yassıǵa qaşqan.

7575 Burındıq pen Qasım Otırdan ketkennen keyin, Muhamed-Şaybaniy köp sıylıq berip, Jaqiya bek basqarıp kelgen Sultan-Mahmüd hannın üş mın askerin Taşkentke qaytarıp jiberdi. Özi Yassıǵa şabuılǵa şıqpaq boladı. Osı kezde oǵan Sozaq tan qaşıp şıǵıp, Hantaǵı tauvında tıǵılıp jatqan Mahmud-Sultannan habar jetken. Muhamed-Şaybaniy

qolındağı bar eskerimen Hantağıdağı Mahmud-Sultanğa barıp, ekeuvi quşaqtasa tabısqan. Sodan keyin ekeuvi qosılıp, Savrandı şapqan. Qalani alğan son, Qasim sultanğa Mahmud-Sultandı ustap bergen adamdardı qattı jazalağan. Birazın darğa asıp öltirgen. Qalğandarın düniye-mülükterin tartıp alıp, özderin dürelep, qatın-balaların quldıqqa satqan.

- 7585** Osıdan keyin barıp aǵayındı ekeuvi Yassını şaptı. Qalanı alıp, Muhamed-Maziyt-tarhandı qolğa túsirdi. Muhamed-Şaybaniy onın qızı Ğıybadat-Begimge üylenip otırǵandıqtan, qayın atasın ölüm jazasına ükim etüvden bas tartıp, qol-ayaǵın kisendep, Otırarğa alıp kelgen. Muhamed - Şaybaniydın jensin estigen Taşkenttin amirşisi Sultan-Mahmut han, Mühamed-Şaybaniydı qüttıqtamaq bop, Otırarğa jetken. Özının köpten beri Mühamed-Maziyt-tarhannın inisi, Sultan-Ahmet hannın qızı Aypatşa-Begimge qüştar ekenin, Sultan-Ahmet hannın könbey jürgenin Mühamed-Şaybaniyğa aytıp, sol qızdı maǵan bermey, Mühamed-Maziyt-tarhandı tutqınnan bosatpa, dep otindi. Buǵan Muhamed-Şaybaniy köndi. Aqırında, Mühamed-Maziyt-tarhan inisinin qızı Aypatşa-Begimdi Sultan-Mahmut hanğa bergizdirip, özi tutqınnan bosandı.
- 7590** Aldın oylamaytın adamnı aqlı okinişimen birjüredi. Muhamed-Şaybaniy hannın qanday adam ekenin, jolbarıstı temir tordan şıǵarıp alǵanın Mühamed-Maziyt-tarhan keş túsindi. Al jolbarıstı qaytadan temir torǵa kirgizuv üşin qanşama küş kerek, ayla kerek! Muhamed-Şaybaniy YAssını alǵannan keyin endigi kezek Taşkentteki ekenin Sultan-Mahmut han da jana sezdi. Ol jantalasıp, moǵol amirlerin jiynauvǵa kiristi. "Bul qalpımen Muhamed-Şaybaniy barımızdı de baǵındıradı, ali küş alıp ketpey turǵanında, qurtayıq",— dep jan-jaǵına at şaptırdı. Âmirler aqlıǵa salıp, "bul iske qazaq sultandarın kömekke şaqıruv kerek, olarsız Muhamed-Şaybaniyğa bizdin küşimiz jetpeydi",— dedi.
- "Barımız birigip Muhamed-Şaybaniyğa qarsı şıǵayıq" — dep, Burındıq pen Janibek balalarına Sultan-Mahmut hat jazıp, kisi jiberdi. Burındıq bul habarǵa quvanıp qaldı. Biz moǵoldarmen birmiz dep, qolına tükirip şıǵa keldi. Quran köterip, tos urısıp uvadelesip, Mühamed-Şaybaniyğa koşe bastaǵan Türkistan valiyetin şappaq boldı. En aldımın Yassını alsaq dese de, onda Muhamed-Şaybaniydın özi otırǵandıqtan, betterin Otırarğa burdı. Bıraq bulardıń qolına Otırar da onay tüse qoymaydı. Osı kezdegi qalanın biyleuvşisi, Âbilqayır hannın kişi balası Muhamed-Temir sultan özgelerden jas bolǵanmen, soǵıs tasiline eşkimnen kem soqpadı. Üyalı qasqırdın bölirigi — önerdi uyalastarınan üyrenedi. Jauvinger ordada öskenin bildirdi, Burındıq pen Sultan-Mahmutqa aldırmağı. Olar endi askerlerin Taşkent valiyetine jatatın Sayram qalasına köşirip, kündiz-
- 7600**
- 7605**
- 7610**

tüni Türkistan valiyetinin qışlaqtarın, eginşi, malşı, kişigirim diyhtarın şaba bastadı. Bunu körgegen Muhamed-Şaybaniy han "sender öydender, men büytem" — dep qalın askerin

7615 Daşti Qıpşaqqa jiberip, qazaq auvıdarın qırğınğa uşırattı. Eki jaqtan da halıqtın köz jası qan bop aqtı. Ort alğan qalalar, maldarınan ayrılıp, qürjer şüqıp qalğan auvıdar, quldıqqa-kündikke aydalğan qırşın jastar. El basına şın tozaq endi ornadı. Munday küyge uşırağan qazaq auvıdarı jappay atqa mindi. Bir kezde jauvğa des bermegen köri şaldar, qaytadan qolına nayza ustadı. Burın tek an-küydi ğana paş etken qazaqtın jas aruvları ağa ornına

7620 sadaq tartıp jauvğa şıqtı. Bükil qazaq namısına şauvıp, en ayağı alıstağı Alşın ruvlarınan da top-top jigitter keldi. Osı kezde sonğı uvaqıtta umıtıla bastağan "Jalğız koz" batırdın atı jerdi jara qaytadan dalanı titiretti. Halıq köterilisinin basında endi Burındıq ta, Qasım da emes, osı halıq ulı "Jalğız köz" batır boldı. Özi jurt kazine körinbese de, onın qurğan jasaqtarı jauv şebine qırğıyday tiydi. Halıq jaralı jolbarıstay akırıp, osılay jauvına qarısı

7625 şıqqan kezde, tağı bir suvıq habar jetti. "Muhamed-Şaybaniy han men Burındıq han auvız jalasıp, bitimge kelipti. Soğıstı toqtatıp, qız alısp, qız berisetin bolıptı" degen laqap bükil Daşti Qıpşaqjerin alıp ketti.

Bul ras habar edi.

Muhamed-Şaybaniydın Burındıqgien bitimge keluvi tasil edi. Türkistan men

7630 Mavrennahrđı abden özine bağındırıp alğanşa, qazaqtarmen jauvlasuv Muhamed-Şaybaniyğa tiyimdi emesti. Bir moğoldardın jauvlığının özi oğan jetetin. Al Türkistan men Mavrennahrđı biyleuv — Muhamed-Şaybaniydın ber jağındağı ğana armanı. Aylaker hannın tüpki tilegi tipti örmende jatqan. Dıdımın Türkistan men Mavrennahrđı alsa, sosın Döşti Qıpşaq pen Qöranğa qöl sözbaq. Bulardı bitirgennen keyin Möğölstan, aydahardın

7635 auvına özi túsken köjektey, özinen özi keledi. Bükil şığıstı biylegenmen, atası Âbilqayırdın Kak Ordasın qayta turğızuv — onın şın kökeykesti maqsatı. Al bul armanğa jetuvdin jalğız ğana jolı bar — jauvınnın basın qostırmay, birine birin aydap salıp, şetinen birtindep bağındıruv. Mine osı sebepten kazır Türkistan men Mavrennahrđı bauvırına abden basıp alğanşa, Döşti Qıpşaqpen jauvlaspauv kerek. Asıqpasa, onın da kezegi keledi.

7640 Şartın qanşalıq qını bar ekenin Burındıq han sonda körsin! Âzirge tülıpqa möniregen siyırday, "Muhamed-Şaybaniy men tatuvlastım, ol mağan tiymeydi" — dep jüre bersin. Muhamed-Şaybaniy sırası osı. Al Burındıq bolsa, basqaşa oylaydı. Qazır bul arada küşti eki han bar, biri Burındıqtın özi, ekinşisi — Mühamet-Şaybaniy. Biz ekeuvmiz tatuv-tötti türsaq, özge handar qaramızdan qorqatın boladı. Onın üstine, Muhamed-Şaybaniy tarızdı

7645 arıstan ispettes hanmen jaqındassam, qazaqtın batırlarınan kömeyine qüm qüyıladı.

Âneuvgidey Qasım jagına şıqpaydı. Qazaq ruvları tek qörüqqanın sıylaydı. Muhamed-Şaybaniy sekildi ödaqtası bar hannan qörüqpay körsinşi! Kerek dese, osı Muhamed-Şaybaniymen tas söğıstırğan quda bolamın. Sonda ne ister eken, Qasım men onın serikteri! Osınday dalbasa oyğa kelgen Burındıqqa şınında Muhamed-Şaybaniy quda tüsti.

7650 Ol ali eşkimge ayttırılmağan eki qızının birin — qara köz Külbarşın- Sultan-Biykeni Mahmud-Sultanğa, Jauvhar-Sultan-Biykeni Muhamed-Şaybaniydın şeşesi bolek kişi inisi Muhamed-Temir sultanğa berdi. Otız kün oyunın, qırık kün toyın ötkizip, qalın köşpen bir qızın, Muhamed-Şaybaniy özinen tartıp alğan Savranğa, ekinşisin Otıraqğa üzattı. Bıraq bul quvanış keyin Burındıqqa qayğığa aynaldı.

7655 Eki eldi osınşama qan josa etip bulikke salıp, mal-mülkin talan-taraj etip, ul-qızın quldıq pen kündikke aydatıp, keşe qan maydan aşıp urısқан eki hannın, bugün eldin tögilgen qanına, jerge taptalğan ar-namısına qaramay, op-onay auvız jalasıp ketkeni halıqqa qorlauv sındı körindi. Âsirese, qazaq ruvları bulqan-talqan bop aşuvlandı. Jurt kori-jası qalmay jerin, suvın, malın qorğap, atqa mingeninde, Burındıq han olardı aldap ketkeney boldı.

7660 Sonauv talan-tarajğa tüsken dünüye-mülük, tögilgen köz jası, bari birdey tek Burındıqtın qızdarın Âbilqayır hannın urpaqtarına qatınğa beruv üşin istelgendey tarizdendi. Özderinin kökeykesti tilegin, ata jauvına satıp ketkeni üşin halıq Burındıqqa tüyile qaradı. Onın qaharınan qörüqpay, bizge bünday adam han boluvğa tiyisti emes dep, ökem-ökgem soyledi. Lepirgen, qorlanğan, namıstanğan jurt, aqırında özinin süyikti batırları

7665 Nayman Qaptağay men Alşın Onaydı Qasımğa jiberdi. "Ne Burındıq elimizdi şapqan, ül-qızımızdı qüldıqqa, kündikke tartıp aket-ken qas-jauvımızben auvız jalasuvın toqtadın. Ne handığın tastatıp, öz jayına ketkizsin",— dedi. Halıq aşuvı qarğıstan da jaman... Daşti Qıpşaq Ordasına tüyilgen bulınşilikтин тағı da bir qara bultı şoğırlana tüsti.

7670 Qazaqtın köp auvılın şauvıp, mal-mülkin talap, бүkil Daşti Qıpşaq elin özine qarsı qoyğan Muhamed-Şaybaniymen dal bugün quda bola qaluvdın qauipti ekenin aytıp, Burındıqtı kondire almağan Qasım, kelgen batırlardı tik turıp qarsı aldı.

— El-jurtımızdı şauvıp, mal-mülkimizdi talap, бүkil Daşti Qıpşaq elin qorlağan Muhamed-Şaybaniymen Burındıq hannın quda түskeni bizdi qorlağanı. Han ne qızdarın bermesin, ne bizden kedin,— dedi halıqtın sözін söylep, qart Qaptağay batır.

7675 — Sonda sizder hannın qızdarın bergenine qarsısızdar ma, alde bitim jasaganına qarsısızdar ma?

— Ekeuvine de qarsımız. Han halıqtın közi. Olay bõlsa, han qızdarın ejelgi jauvımızğa bere almasa kerekti. Al bitim jasaytın bolsa, Muhamed-Şaybaniy han talağan mal-mülkimizdi, qüldiqqa, kündikke öketken ül-qızımızdı qaytarsın. Han laşkarlarının soyıl-
7680 şoqparınan künösizden künösiz qaza tapqan meyirban erlerimizdin qünın tölesin. Sõnda bitimge ötiramız. Al qızdarın Muhamed-Şaybaniydın inilerine qosıp, bitimge keldim dep, bizdi qõrlamasın. Bunday bitim bizge kerek emes. Eger biz tilegen bitimge Muhamed-Şaybaniydı köndire almasa, erikti özimizge bersin. Aq nayzanın üşimen, qas batırdın küşimen öl közzöpti azimiz köndiremiz.

7685 — Sõnda tağı soğısapaqsındar ma?

— Jaratılğalı soğısıp kele jatqan joqpız ba? Burın hanğa erip soğıssaq, endi halıq bolıp soğısamız. Jerimiz, suvımız, namısımız üşin bükil qazaq bolıp köteriluvge barmız.

— Han bul tilekterindi qabıldamaydı.

— Onda handı biz de qabıldamaymız. Köşsin bul aradan.

7690 — Qayda köşedi?

— Qudası Muhamed-Şaybaniy jerine.

— El abıroyına nüqsan keltirip qaytesinder. Han adassa da, halıq adaspauv kerek. Qızdarındı berdin, dep Burındıqtı elden quvsandar, Muhamed-İPaybaniymen jasadıqan bitim-şartın buzğan bolamız. Ayıp Muhamed-Şaybaniydın özinen bolsın. Şarttı özi
7695 büzğanşa, şıdauvımız kerek. Al şarttı Âbilqayır bõltirikteri aldımın büzatınına dauv joq. Olarğa bul şart Türkistan men Mavrennahrdı alğanşa ğana kerek. Sodan keyin qandı auvzın bizge salmaq. Ataları Âbilqayır biyleğen Daştı Qıpşaqtı qaytarıp almay, kenilderi könşimeytini haq...

— Biz de solay oylaymız. Muhamed-Şaybaniymen aramız tım alşaqjatır. Bir mıqtap qan
7700 toğıspey, eki jaqtın dauvının bituvi mümkin emes. Han Bunı nege tüsinbeydi?

— Han bul arada şolaq oylap otr. Al bizdin borışımız sonauv keleşek ayqasqa osı bastan dayındaluv. Qapı qalmauvımız kerek.

— Sonda Burındıqtı qaytemiz?

— Eki birdey qızın berip otırğan qudasımen alısuvğa Burındıq qazır bara almaydı. Ol bul
7705 tartıstan şıǵuvı abzal. Maydanğa özimiz dayındalamız. Al Burındıq öz qatesin özi túsiniñ,
 halqımen bir bölǵısı kelse, han abıröyın saqtap Arqajerine, ne Sarayşıqqa köşedi.

— Durıs aytasın. Al Burındıq köşpeymın dese?

— Köp qorqıtadı. Eǵer özine paydalı şeşimnen bas tarda, oz obalı özine!

Ertenine Qasım sultan basqarğan bir töp ruv bastıqtarı han auvılına keldi. Burındıqqa han
7710 abıroyın saqtap qaluv üşin özderinin şartın ayttı.

Burındıq han şuv deǵende bulqan-talqan bop aşuvlandı. Bul bulikti şıǵarıp jürǵen sensin,
 dep Qasım auvılın şauvıp almaq ta boldı. Âytse de, ari tuvlap, beri tuvlap, qazaq
 batırlarının temir tegeuvrinine şıday almay, Sarayşıqqa köşpek bop, pötuvağa keldi.

Mine, osı kezde Burındıq hannın qılıǵına ızalanǵan "Jalǵız köz" batır, bir top serikterimen,
7715 hannın qalın jılqısın quvıp öketti. Kilen kök alanı aydap aparıp ol, Muhamed-Şaybaniy
 jasaqtarınan jer şüqip qalǵan kedey auvıldarğa bolıp berdi. "Jalǵız köz" batırdın bul
 qılıǵına süysingen qalın Buqara qaytadan dürlikti. Bıraq öl bir tünde joǵalıp ketti.
 Baslılarınan ayırılǵan kilen jırtıq tımaq, jaman şekpen kedeyler, ruv batırlarının
 aytqanının şıǵa almay, tartıs irkilip qaldı, tutasa jauvıqqan jurttı qatarı jüdep, halıq
7720 qözǵalısı endi lajsız kibirtiktey bastadı.

Eki apta ötkennen keyin, Burındıq han jeti qatını jeti auvıl bolıp, ırǵalıp-jırǵalıp,
 Sarayşıqqa koştı. Bıraq ol bos koşpedi. Malın şapqan "Jalǵız koz" batırdı han altınına
 satılǵan eki aramza serigi Burındıqqa ustap bergin. Jurtqa taralıp ketken malın qaytara
 almaytının biletin han "malımın öşin özinnen alarmın", — dep sırt kezden tasalap,
7725 "Jalǵız köz" batırdı qöl-ayaǵın şınjırlap, tuvlaqqa orap, özimen birge ala köşti.

Burındıqtan irgesin alıs sala bastaǵan Janibek balaları han Ordasınan alıs otırayın dep Şuv
 boyında qaldı. Küz akelerinin eski qonısı Qaratalǵa köşip keldi. Qıstauvına jetken künnen
 bastap, Qasım sultan bul aradaǵı qazaq ruvlarının basın qosıp, sonauv bolaşaq ayqasqa
 qamdanuv areketine kiristi...

Qasım sultannın boljaǵanı durısqa şıqtı. Muhamed-Şaybaniy han az jıldın işinde degenine
 jetti. Samarqant, Buqar, Andiyjandı biylep otırğan Âbuvseyit urpaqtarı men Taşkent,
 Sayram valiyetterin biylep kelgen moǵol Sultan-Mahmut hannın aralarındaǵı narazılıqtı
 paydalanıp, Sultan-Mahmut han bergin bes mın askerdi öz askerimen qosıp, en aldımnen

7735 Samarqant, Buqar, Andiyjandı aldı. Sodan keyin barıp, Jağatay askerin öz askerine qosıp küşeytip, Taşkent valiyetine auvız saldı. Taşkent, Türkistan, Samarqant, Buqar, Andiyjan valiyetterin abden özine bağındırğannan keyin, Daşti Qıpşaqjerimen şekaralas Horezmdi şaptı. Söytip Mavrennahr, Türkistan ölkesin tegis jenip bolıp, endi Daşti Qıpşaqtı jauvlauvdı oylana bastadı.

7740 Muhamed-Şaybaniydın jiyhangerlik areketi, minekey osılay, Qasım sultan oylağanday bop şıqtı. Muhamed-Şaybaniy han eluv mın attı askerimen Sozaq pen Ulıtauvğa attanuvğa dayındalıp jatqanın estip, Qasım sultan Qaratauvdan qaytadan Şuv boyına köşip keldi. Bul kezde Burındıq han Saray- şıqta bolatın, abıroyın ayranday tögip alğan hannın qür "han" degen atı ğana qalğan, bükil biylik asker bası Qasımğa köşken.

7745 Qasım Şuv boyına köşip kelisimen, "balem, seni me!" — dep, Muhamed-Şaybaniyğa abden öşigip alğan qazaq halqına dabil qaqtı. Muhamed-Şaybaniydın dostıq şartın büzip, Ulıtauv men Sozaq tı şapqalı jatqanın habarladı. Eger Sozaq pen Ulıtauvdan ayrılса, Daşti Qıpşaqtıñ basqa jerleri qorğap otıra almaytıñdarın túsındirdi. Muhamed-Şaybaniy han Mavrennahr men Türkistan ölkesine attanıp, Moğol, Jağatay, Aqsaq Temir amirlerimen qanjosa bolıp qırılısıp jatqanda, eşkimmen jondi soğıspay, ajeptauvir tınığıp qalğan Daşti Qıpşaq jauvingerleri qaytadan atqa qondı. Uran salıp, toptanıp, ruv-ruv bop, özderinin batırlarının janına jıynala bastadı. Dal osı kezde Muhamed-Şaybaniy eluv mın attı askermen Qorasınğa attandı. Taşkent valiyetin biylep turğan Süyinşik sultandı jıyırma bes mın adammen Ulıtauvğa jürgizdi. Rabiuv-Begimnin ekinşi balası, Türkistan valiyetinin osı kezdegi amirşisi Küşkinşi sultandı otız mın askermen Sozaq tı aluvğa jiberdi.

7750 Muhamed-Şaybaniy bul uvaqıtta abden küşeyip alğan. Ol endi, burınğıday, qalalardı birtindep aluv sayasatınan bas tartqan. Oz küşine özi sengen amirşinin ğürpımenen ontüstigi men soltüstigindegi eki eldi birden jauvlap aluvğa kirirken. Biraq Muhamed-Şaybaniy han Qorasandajeniskejetkenmen, Sozaq pen Ulıtauvda sadizdikke uşıradı.

7760 Ulıtauv men Sozaq qa kelgen Qasım men Qambar sultannın qalın askeri Süyinşik pen Küşkinşi sultannın laşkarlarının bit-şıtın şığardı. Eluv mın askerdin ten jartısına tayauvin qırıp, qalğanın sonauv Daşti Qıpşaqtıñ şekarında jatqan qümayt, taqır qümdı dalalarmen Türkistan men Taşkentke deyin quvdı. Bul jenilis bükil Orta Aziyanı özine bağındırıp, endi Daşti Qıpşaq pen İyranğa auvız sala bastağan, aybındarımen talay eldi titiretken Âbilqayır böltirikterinin köpten bergi eleuvli jenilisi edi. Al bul Daşti Qıpşaq halqının ruvhın köterip tastadı. Endi qazaq ruvları Qasım töniregine jıynala bastadı. Del osı kezde

Sarayşıqtan Burındıq han bar balalarının auvılmen köşip keldi. Qür ğana köşip kelgen joq, özimen birge bir taypa elge baqıdızdıq ala keledi. Ötken qıs öte qattı bolgan. Âsirese Tyan-Şan tauvının teriskey jağında otırğan köptegen qırğız, qazaq ulıstarı jüttan bar malın qırıp alğan. Qattı küyzeliske uşırağan. Sol sebepti Duvlat ruvının biraz auvılı özininjılдаğı

7770 ödeti boyınşa, Şuvdın Juvanarıqtan joğarğı jağına jaylauvğa şığa almay, Janğı qalasına tayavjerdegi Talas özeninin jağasındağı kökoray şalgındı jayılımğa jılıp, köşe salğan. Eldin atjalın tartıp miner barjigiti Qasım men Qambar batırğa erip, Ulıtauв men Sozaq tı jauvdan araşalauvğa ketken. Mine, osı kezde tınış jatqan Duvlat auvlına kenet jauv tiydi. El jana tüngi asın işip jatqan kez edi. "Burındıq!", "Burındıq!", "Kerey!", "Kerey!" dep

7775 salğan urannan, şapqan at, ayqaylağan dauvıstan auvıl üsti azan-qazan boldı da qaldı. Köp mınadan şıqtı. Duvlat ruvının osı qonğan Talas özeninin kogal şöpti, qamıstı jağası, Bürındıq hannın qıs erte şıqqan jılğı Döşti Qıpşaq dalasına köşkenşe turaqtaytın köktemgi jayılımı eken. Burındıq Sarayşıq jağında köşip jürip, bul jayılımğa köpten beri soqpay qoyğan. Bul ara biyil bos jatqan son, qıstan küyzelip şıqqan Duvlat auvıdarı han kele

7780 qoymas, degen umıtpen osı jerge qonğan. Bıraq Jayıq jağası da biyil qısı qarsız, köktemi janbırsızdauв bop, Burındıq beri qaray köşken. Talas özenine tayanğan kezde, köp jıldan beri Köktemde qonıs etetin Duvlat auvıdarı otırğanın bilgen. Songı kezde el qonbay, dalası da jayılımının otı basılmay turgan şığar, dep kele jatqan Burındıq jerinin bos emes ekenin estiğende, aşuvdan at üstinde otıra almağan. Songı jıldarı qazaq ruvları Qasım

7785 sultanğa auvıp ketken. Sınıqqa sıltauв, soğan iştey abden ızalanıp jürgen Burındıq "bul qay qor- lauvları!" — dep bulqan-talqan bolğan da qalğan. "Körseteyin men bularğa basınuvdı!" — dep, qolına temir tabandı soylın alğan. Qaramağındağı bes jüz sarbazın ertip, asqa dayındalıp jatqan auvıldın, qoyğa şapqan qasqırday, bir şetinen tiygen. Şoqparımen ürıp, san üydin şanırağın ortasına túsirgen. Auвıldın zamatta ölek-şalegin

7790 şığarğan. "Han taqsır, bos jatqan son qonıp edik", "Qaramağınızdağı qazağınbız ğoy, dakpirimizdi almay, tan atqanşa şıdanız, özimiz de köşeyik",— dep jalınğan auvıl aqsaqaldarın dolı minezdi Burındıq eştenege qaramay: "köş degen son koş! Qarsılasayın degen ekensin!" — dep, tabanda soylğajıqqan. Oybaylağan qatın, jılağan bala, ürğen iyt, manırağan qoy-eşki, auvıl üsti azan-qazan bolğan. Köpten beri alısatın jauв şıppay, jının

7795 alğan baqsıday, abden qansırıp qalğan Burındıq, joqjerden soylı soğar qos tauvıp, bauvrın bir jazdı. At oynatıp, aqırıp, raqattandı da qaldı. Han öz elin jauvınan qattı şaptı. Tan atqanşa Talas özeninin osı aradağı bes altı kedey auvılın bala-şağasın şübırtıp, ölikterin arqalatıp, qümğa aydap saldı. Bul oqiyğanı jorıqtan qaytqan el azamattarı estip, qandarı qızdı, qaharlarına mindi, han auvılın külin kökke şığarıp, tal түste şappaq boldı. Jurt

7800 dürligip, qol jiynaldı. Tek Duvlat elinin ağası, Baribay batırdın balası Qasqaldaq biy jurtqa aqıl aytıp, az uvaqıtqa halıq aşuvın sayabırlattı.

— El degen atımız bar, han aqımaqtıq istedi dep, biz aqımaq bolmayıq. Burındıq hannın bul qılığın Qasım sultanğa jetkizelik, ağa da, han da öziniki ğoy, adiletin özi şeşsin,— dedi.

7805 Jurt osı sözge toqtadı.

Bul hiykayanı estisimen, qasına bir top batırların ertip Qasım Burındıq han Ordasına attandı. Han bulardın keletinin küni burın estigendey, auvıl sırtında qarsı aldı. Astında atı şuvlı, süliktey jarağan, jal-quyrıǵı jerge tögilgen, mundayda jauvğa miner qara ayǵırı, üstinde oba tastay bop dünkıyıp, özi otr. Art jaǵında oba tasının janındaǵı balbalalarday

7810 tört balası. Barinin de mingeni osı qara ayǵırdın tuqımı, kilen toqpaqjal narday düldülder. Üsterinde keuvde tüsı tutasqan qalqan temir, kelte sauvıt, jenderi men şalbarları ğana şınjırdan toqıǵan... Barinin qoldarında şoyın şoqpar, er basına ile salǵan temir tabandı

qayın soyl. Jaqındap kele jatqan batırlardı olar sol tünergen qalıptarında, mızǵımay kütıp tür. Jayşılıqta tüsi suvıq, dolı Burındıq, aşuvlanǵanda, qaharı betine jan qaratpaytın

7815 ayazday, tipti ızbarlana qalatın. Büjölı da betalpeti sonday edi. Eki betinin tügi şıǵıp, qara kürendenip, isinip, közi qantalap ketken.

Burındıqtın osınauv ızbarlı süsı jendi me, batırlar taqa tayamay, soyl jetpes jerge kelip toqtadı.

— Assalauvmaǵaliykvım, Burındıq han,— dedi olar jamırasa amandasıp.

7820 Balaları "aliykomassalam" dep erinderin jıbırlattı. Burındıq salemdi alǵan joq.

— Beri taya, Qasım,— dedi ol on qolına ustap turǵan şoqparın sal ontaylap,— aytatın qupiyam bar.

Tür-kelbeti — Qasım tayasa, qara şoyın şoqparımen salıp qalatınday. Eger büzauv bas qara şoqpardı Burındıq sekildi alıp küş ürsa, adamnın nesi qaladı. Temir balǵamen taqtayga şegeni soqqanday, birjolata jerge kirgizip jibereri haq. Al Burındıqtan munday qılıqtı kütuvge boladı. Ol aşuv üstinde qanday qılmıstan bolsa da, bas tartpaydı. Oyındaǵısı orındalsa bitti, ölip ketuvge bar. Bü jaǵınan Burındıq aşuv üstinde özin-özi şaǵıp öltiretin büyi tarizdi, aldı-artına qaramaydı. Hannın munday minezine qanıq qazaq

7825

7830 batırları attarın tebinip qap, Qasımdı qorğay alğa şığa berdi. Bunu körgen Burındıq aqırıp jiberdi.

— Qayt keyin, kilen qaraş! Handar arasında qara qazaq türmas! Taya beri, Qasım, söylesetin sözim bar!

Burındıqtın dauvsı tım qaharlı şıqtı, batırlar irkilip qaldı. Qasım olarğa:

— Keyin şegininder,— dedi. — Özim söyleseyin.

7835 Qasım özgelerden suvırılıp şığıp, Burındıqtın qasına bardı. Ananın türi tütigip ketken eken. Eki közinen qara kürendengen betin juva, barmaqta-y-barmaqta-y jas tamşılap tür. Izalanğan buvranın közinen jas şığatının Qasım burın körgeni bar. Denesi müzdap ketti. Şirkin, jan degen tatti ğoy, amalsız hannın qolındağı qara şoqparğa qaradı. Burındıq buğan könil bölgen joq. Jane közimnen jas şığıp türauv dep qımsınbadı. Sorğalağan jasın da

7840 sürtpey, Qasımğa alar bürkittey tüksiye sestenip, sal qarlıqqan dauvsın kötere, söylep ketti.

— Qaramağındağı elin teris qarap kede, han degen iyt qorlıq eken. Onı men Âbilqayır urpağına qızdarımdı bergeli bildim. Qonısımdı jayladın, dep qamsız jatqan eldi şapsam, sınıqtan siltauv izdegenim. Ayıp menen. Bıraq ayıptımın, dep qaraşığa bas iyerjayım joq.

7845 Onı jaqsı bilesin, Qasım. Jazılmas keseldin emi — ölim. Al menin keselimnin jazası ölimnen de auvır. Bul jazanı özime özim tandap aldım. Jazam sol! Erten küyeuv balam Muhamed-Temir sultannın qolına, Samarqantqa koşemin. Sen jengen joq- sın, men jenilgen joqpın. Jurtımdı basqara almağan öz künamdı özim osılay juvmaqıpın. Döşti Qıpşaqtı biylegen Burındıq Muhamed-Temir sultandı küşik küyeuv etip, ez ordasına kirgizuvdin ornına, atajauvı Âbilqayırdın ordasına özi küşik ata bolıp kirmek. Büdan artıq

7850 jaza, büdan artıq ölim bar ma? Söz osimen bidin, ana qabılandarındı ertip endi keyin qayt. Aqıl aytamın dep, han boluvğa jetkizgen sonauv aqıldı basına mına qara şoqparımdı jümsatıp alıp jürme!

Burındıq osılay dedi de, atının basın burıp, auvlına qaray jüre berdi. Qasım oğan toqta demedi. Öytkeni munday jağdayda Burındıq şeşimi birden-bir durıs şeşim edi. Halqın

7855 basqara almasa da, qayğısın jasıra bildi.

Eki apta otpey, bükil Daşti Qıpşaq auvletine Burındıq han Samarqantğağı kişi qızı Jauvhar-Biykenin qolına köşip ketpek eken degen habarı tağı estildi. Bireuv er eken dedi, bireuv ez eken dedi. Tegi eşkim balendey okinbedi. Bıraq Burındıq köşerinde tağı bir

ülken jamandıq istedi. Qara tünde jüz jiğitin jiberip, bir kezde özi saldırgan Burındıq qalasin "Özime de joq, bötenge de qalmasin" — dep kül-talqan etip ortetti.

Söytip, ol uvaqıtında koşe almay qaldı. Al köşem degeninde, halıq onı köşirmedi. Qasım sultanğa endi ruv başlıları, biy, batırlar emes, keşe nayza ustap, jauvına qarsı şıqqan, jaman dalbağaylı, kon şalbarlı qara qazaq keldi. Bıraq bulardın kelisi el jaqsılarının kelisindey emes, aşuvlı kelis edi. Aspandı qap-qara bop jauvıp alğan qara bult tarizdi, türlerinen adam şoşınarlıq, tünerip ketken. Qoldarındağı aldaspandarın, jay oğınday jarq-jürq oynatıp, Qasım sultanğa kündey kürkirop, tilekterin ayttı.

— Joğalıp ketken "Jalğız koz" batır tabıldı! Burındıqtın üyinde eken! Sarı ala tobetimen birge şınjırlap, bir iytaqaqtan as beredi eken! Ayauvlı batırımızdı qazir bosatıp ber! Bosatıp bermeydi ekensin, bizge ökpeleme! — dedi.

Halıqtın munday aşuvlanğan türin burın körmegen Qasım sultan şoşıp ketti. Aşınğan halıqtın okili etip Qaptağay batırdı ertti de, ol köşkeli jatqan Burındıq auvılına özi keddi.

— Anauv soyıldı jurttı korip türsın ba, Burındıq han? — dedi Qasım, auvıldı qorşağan qalın jurttı korsetip.

— Korip türmın. Talağalı jiynalğan sabalaq iyttar tarizdi.

— Eger talamasın desen, qazir Oraq batırdı bosat!

— Bosatpasam şe?

Qasım nayzalı jurttı korsetti.

— Qazir bükil auvılının kül-talqanın şığaradı.

— Âtten, atten! — dep barıp, Burındıq ali jığılmağan qaraşa üydin esigin aştı.

Aşılğan esikten Qaptağay bükil Döşti Qıpşaqqa aygılı, Burındıqtın jolbarıs alar sarı ala tobetimen qatar, şınjırlauvlı otırğan, bet-auvzında adam keypi joq kisini kördi. Oraq ekenin tanıp, Qaptağay ızalana qaldı. Belindegi qanjarına qolının qalay barğanın bilmey qaldı.

— Sabırlıq, sabırlıq! — dedi qasındağı Qasım, şıdamdıq körsetip.

Âlsirep qalğan Oraqtı atqa otırğızıp jatıp, Qaptağay:

— Eger mınajurt külindi kökke uşırmasın desen, qazir köş! — dedi Burındıqqa, söytti de, özi burılıp jüre berdi.

7890 Bir ay ötpey, osı Talas, Şuv manındağı qazaq ruvlarının başşılıarı jiynalıp, Burındıqtın ornına boz biyenin sütine şomıldırıp, aq kiygizge köterip, Qasımdı han sayladı.

7895 Kelesi köktemde Qasım han jaylauvğa Ulitauv manına köşpek bop turğanda, Sayram hakimi Qattıbeğin bir top arbabı¹ men resmiy vakili keldi. Bular Qattıbeğin Sayramdı basqarsın, degen salemin ökeldi. Qasım han köp qolmenen Sayramğa bettedi. Qattıbek qalanın kiltin berip, özi Qasım hannın qaramağında qızmette qaldı. Bir aptadan keyin Qattıbeğin aqılmen bular Süyiñşik sultan basqarıp otırğan Taşkentti şabuv dayındıǵına kiristi.

7900 Osı kezennen qazaq halqının ejelgi qonısın bir — Türkistan ölkesin ©zinin qaramağına qaytarıp aluvı üşin jana küres döuviri bastaldı. Bul döuvir Uzaqqa sözıldı. Bıraq jenisti bolıp ayaqtaldı. Oğan sebep Qasımın sol döuvirdeğı el biyleuv sayasatı ğana emes, halıqtın asqan erligi, az jerin, az eldi ğin qörğauvğa degen süyispenşiligi, qajırlılıǵı, tabandılıǵı edi.

7905 Qasım han Muhamed-Şaybaniy Ordasınan Türkistan alkesin qaytarıp aluv üşin, Döşti Qıpşaqpen şekaralas böten handarmen tatuv-tötti sayasat ustavdı öyladı. Özge jurtpenen araz bola turıp, Muhamed-Şaybaniy men küresuvdin qiyınğa tüsetinine şek keltirmedi. 7910 Âsirese Qasım han Daşti Qıpşaqın jerimen şekaralas Moğolstan men, akesi Janıbeğin ösiyetin örındap, ünemi birge tize qosıp otıruvdı esinen şıǵarmadı. Âbuvseyit mirzanın balası Omar-Şayh kögerşin uşıram dep, münaradan qulap ölgennen keyin, Júnıs hannın qızı, bayaǵı Niyger-Sultan-Begim Andiyjanda jesir qalğan. Janıbek osı Niyger-Sultan-Begimdi azinin ortanşı balası Âdikke alıp bergen. Âkesi Omar-Şayh qaytı bolğannan keyin, Andiyjan diyyarı Omar-Şayhtın ülken balası Babuvr mırzağa qalğan. Bul kezde Samarqant, Buqar völiyetterin Âbuvseyittin ülken balası Sultan-Ahmet mırza basqaratın. Âdik sultan osı Sultan-Ahmet mırzanın senimdi adamının birı bolıp, Samarqantta müzaliymdıq qızmet etetin. Sultan-Ahmet mırza ölgennen keyin, argınan önın kişi balası, jas Baysünqar mırza biylik qurğan. Odan Samarqant, Buqar, Andiyjan völiyetterin tartıp

¹ A r b a b — qalanın belgili adamdan degen mağınada

² D i y y a r — oblis (Parsı tilinde)

7915 alamin dep, Sultan-Mahmut han soğıs aştı. Bıraçjenilip qalıp, amalsız Daştı Qıpşaqjerine qaştı. Onimen Daştı Qıpşaqjerine Sultan-Mahmut hanmen tilektes bolğan Âdik sultan da birge ketken. Bıraç qazaq jerine jetken kezinde qaytı boldı. Sonınan quvıp kelgen Niyger-Sultan-Begim qaytadan Muhamed-Şaybaniydin jerindegi ogey balalarının qolına barğısı kelmedi. Kōnili eski dos Qasım hanğa auvdı. Âriyne, bul kūnderde Niyger-Sultan-

7920 hanım budan on besjıl ötken son, Qasım han ölip, Qaşqardın hanı — ağası Sultan-Seyittin qolına barıp, özi bir kezde iytin etinen jek körgen Âbdiraşıyd sultannın garemine jalğız qızın beretinin bilgen joq. Al qazır qaraqat köz, oymaq auvız suluv Niyger-Sultan hanım omir boyı arman etken, en birinşi betin aşqan Qasım hanğa qosılğanına öte-möte quvanıştı edi. Ağası ölse, jesiri inige mūra — kone qazaq dastūri, Qasım han altınşı qatını etip

7925 Niyger-Sultan hanımdı aldı. Sayramnın qaqpasın aşqanda, özinin aqrūğında osı Niyger-Sultan hanım da boldı. Jastağı armanı orındalğanına Qasım burınğısınan da qattı ruvhtanıp, endi handıq iske alansız kiristi...

Handıq is — ol kezde asker isi, kim de kimnin askeri küşti bolsa, sol — han jane küşti han. Qasımın jas kezinen ustağan jalğız sara jolı bar. Ol jol — beybitşilik jolı — öz

7930 jerindi eşkimge berme, özgenin jerin tartıp alma. Özgenin jerin tartıp almauv onayğa tūskenmen, küştilerjengen opasız sürqiya zamanda, özjerindi bermeuv onay is emes edi. Buni jaqsı tūsingen Qasım Sayramğa kelisimenen, tek öz ıqpalın Sarısuv, Şuv, Talas boyındağı qazaq eline ğana жүrgizuvdi oylamay, бүkil Daştı Qıpşaq jerine qulaş ũrdı. Âkesi Janibektey bul da qazaqtın bar ruvına "birigip el bolayıq" — dep kisi jiberdi. Özi

7935 azirge bir ölkenin gana hanı bola turıp, endi бүkil qazaqtı biyleytin ulı handıq quruvdı oyladı. Kimdi han etedi? Onı halıq özi şeşsin dep, öz atın atavudan bas tarttı. "Han aqılı qırıq kisilik, halıq aqılı qırıq mın kisilik: köppen kenesip pişken ton kelte bolmaydı",— dep bul maseleni halıqtın şeşimine qaldırdı. Âkesi Janibektin diyvan¹ zanı etip ketken "Tağanaq kenesi" men "Türımtay kenesin" qaytadan küşine engizdi. Han boldım, dep

7940 birden şabuvılğa kirispey, aldımın özin basqa bireuv şauvıp almas üşin, Sozaq , Ulıtauv, Sayram, Sarayşıq bekinisterinjöndep, mıqtı asker quruvdı arman etti.

Osı kezde tağı bir ulı uvaqiyğa boldı. Bükil Türkistan, Samarqant, Buqar, Andiyjan, Şahiya, Hiyzar, Horezm Qündız, Badahşandı jauvlap alğan Muhamed Şaybaniy han endi Qorasanga attandı. Adamnın tası örge domalap turgan kezde, qanday qiyın istin bolsa da,

7945 qiyıyuvı kele qaladı. Muhamed-Şaybaniy da qiysının tauvıp, Qorasandı jauvlap aldı. Adam

¹ Divan (Farsça)- Bul arada han kenesi deĝen mağınada

- baqqa, ataqqa toyğan ba, Muhamed-Şaybaniy buğan da qanagattanbadı. Öler bala beyitke jügiredi, ol endi sonauv qarlı Pamiyrdı jaylağan Hazar eline attandı. Bıraq hazarlar jıqpıl-jıqpıl Giyndıquştın arasına tıǵılıp alıp, oğan taptırmadı. Amal joq, keyin qaytuvğa tuvra keldi Auvğan jerindegi Tilman özeninin jaǵasımen tomen tüsti. Bıraq bul özen birimen
- 7950** biri jalǵasıp jatqan üşi-qiyırı joq şın-qüz tastardıń arasımen ötedi. Sonauv bult süygen biyiktegi jinişke qoba jolmen qayıp kele jatqan köp askerge qılama qızdardan, pısaq keskendey jıltır jartastardan tömen tüsip suv aluv, ne attarın suvaruv ğajayıp miyhnatqa aynaldı. Suv jetpey, biraz adamdarı qırıldı, attarı zorıǵıp oldı. Osınday qiyındıqpen kele jatqandarında küz tüsti. Kenet aq jauvın bastaldı. Endi burınǵıdan da qiyın jaǵday tuvdı.
- 7955** Kündiz-tüni tinbay jauvğan aq jauvın tauv arasındaqı tas joldı juvıp ketti. Ayaq bassa tayǵanap, adam, mal tünǵiyıq sınırauvarǵa qaray domalay joneldi... Qanşama asker apatqa uşıradı. Ostip, aldım-taldım degende, ayteuvir qıs tüse, Muhamed-Şaybaniy qalğan askerimen Qorasangajetti. Azıp-tozǵan, abdenjüdegen askerine endi ol elderine qaytuvğa ruqsat etti. Aştıqtan közderi ünireygen, üstesindegi kiyimderinin jülma-jülması şıqqan bir
- 7960** kezdegi müzday bop qaruv-jaraqtanğan aybarlı asker, endi kenet qayırşı sekildenip, sonauv İyran men İyraktın şekarasınıń Türkistan ölkesine deyin şubatıla bostı.
- Bul bir ğajayıp körinis edi. Muhamed-Şaybaniy laşkeri kele jatır dese, burın jılağan bala uvanatın qaharlı, aybarlı asker endi qatın ürıp alatınday tobrıǵa aynaldı. Olar öz elderine jetkenşe kün köruv üşin, top- gopqa bolinip, joldaǵı beybit jatqan diyhtardı tonay jürdi.
- 7965** Köpteǵenjurt endi oz askerinen özi qaştı. Halıqtı ürey biyledi.
- Dal osı kezde özge handardıń demeuvi men İyrannın amirşisi Şah- Ismayıl Qorasangajorıq saldı. Bul kezdegi özinin astanası Geratqa askersiz jetken Muhamed-Şaybaniy, endi bul arada qaluvı — qür üyde otırıp oluvı ekenin sezip, "jauvıngerler Mervke jiynalsvin" dep jan-jaǵvına habarşvılardı şaşırdı. Bıraq abden azǵan-tozǵan, şarşaǵan asker jiynala qoymadı. Özi Mervke kelgen şaqta, sonvınan Şah-Ismayıl da quvıp jetti. Amal joq, jiynalğan bar amir, bahadur, sultandarımen ürısqa şıǵuvğa tuvra keldi. "Tariyhiy Raşiydiya": "Kim de kim özgege ajal azabının şerbetin qanşa işkizse, özi de sol uvdan sonşalıq işedi" — dep aytqanday, onın da ölüm ıdısı lvıqvıldap tolǵan edi. Osı ayqasta, atası Âbilqayırdın jasına jetpegen, bükil Orta Aziyanı jauvlap alǵan, ataqtı Muhamed-
- 7975** Şaybaniy han, jekpe-jekte, jas jolbarıs Şah-Ismayıldın qolınan qaza taptı. Songı on jıldın işinde elinin şetine san kelip, talay ret tınış jatqanjurttı qan qaqsatqan ulı jiyhanger, batır hannın bas süyeginen Şah-Ismayıl şarap işetin ıdıs istetti.

Bul uvaqıtta Qasım han ordası abden küşeyip alğan-dı. Bükil Daştı Qıpşaqtın köp ruvları erjürek amirşisin tuv etip köterip, manınajıynala tüşken.

- 7980** Qasım ha'n bünın aldında Muhamed-Şaybaniymen birneşe ret maydanda kezdesken. Âbden kemelinejetken ökki esker birin-biri jene almay iytjıǵıs kele bergen. Al Qasım han qanşalıq beybitşilik ömiri süygenmenen, endi Âbilqayır urpaqtarimen alıspasqa mümkindiği qalmağan. Osıdan eki ay burın Muhamed-Şaybaniy Türkistan jerinde qazaq sauvdagerleri sauva-sattıq jürgizbesin, dep jarlıq bergen. Bunısı bükil Daştı Qıpşaqqa zorlıq edi. Halıqqa qaladan kerek zatındı alma deuv, ariyne, zor qıyanat. Osınday jaǵdayda
- 7985** jürgende, Qasım han Muhamed-Şaybaniydin ölgenin esitti. Bul künderde Qasım han Türkistan ölkesin birjolata jauvlap aluvğa dayın edi. Qazır onın qaramaǵında üş jüz mınday bop qaruvlanğan attı asker bar. Osı bir kez bıtırap jürgen qazaq ruvlarının basın qosıp altın tuǵırına qonıp, Şın memleket bola bastağan kez edi. Qasım hannın da abviroyı
- 7990** abden köterilip bolğan. Onın Daştı Qıpşaqın eldik, jauvvingerlik danqın "Tariyhiy Raşiydiy" aytqanday, Jöşı hannan keyin bükil Şıǵıstajayğan öluvetti şaǵı edi.

Kün aynaday aşıq. Küzgi salqınjel sarǵayıp ketken en dalanı aymalay süyigi, aqırın esedi. Bir töp batırlarımın Qasım han Sozaq taǵı han sarayının aldında tur. Osı aradan qazaq jerin qayta şapqası kelejatqan Qıtay, Oyrat, Aqsaq Temir urpaqtarının qalın eskerine qarsı

7995 ulı ayqas bastalmaq. Qoldarındaǵı temir nayzalarının süyir üštari men arqalarına tanıp alğan bolat qalqandarı kün közimen şaǵılısıp, han sarayının aldınan maydanğa barajatqan kilenjüyrik mingen qalın asker lek-lek bop ötip jatır. Üşı-qiyırı joq, bükil dalanı alıp, jarq-jürq etedi.

- 8000** Kenet Qasımın közi askerinin aldınǵı qatarında ketip bara jatqan, betin qara dalbaǵayımın japqan kök sauvtı batırdı şalıp qaldı. Bul Oraq edi. Han aqırın ezuv tartıp külimsiredi. "Halıq qamın oylağan batır han qolına kelip qosılsa, bul jaqsı ırım. Han sayasatının onda halıq kökeyine qonǵanı".

- 8005** Qasımın közi endi dal qasınan aqboz saygüligin oynatıp ötip barajatqan, aq beren sauvt kiygen jas batırğa tüsti. Atının simbattılıǵına, jas batırdın otırısına süysingen han közin odan köpke deyin almadı. Bul özinin balası — Haqnazar edi. Urısqa alǵaşqı attanuvı.

Qasım ündemedi, tek balası uzap ketkenşe, onın tuv sırtınan qaray berdi.

Epiylog

8010 Qazaq handarı Türkistan ölkesi üşin seksen jılday soğıstı. Aqırında, osı Haqnazar han bolğan kezinde ğana tegis öz jerin özine qaytarıp aldı. Han astanasın Yassıǵa köşirdi. Sodan keyin barıp onı Türkistan dep atap ketti. Jäne osı Haqnazar han kezinde üş jüz jıldan köp ängime bolıp kelgen jay — bükil qazaqtın üş jüzge bölünüvi ayaqtaldı. Qasım han osı balasın körgende, özinin alǵaşqı jorıqqa attanǵanı esine tüsip, işinen balasına "baqıttı bol!" dep kübirledi. İyâ, Sar dalasında, sonauv uzaq tariyhında qazaq halqı ne

8015 körmedi. Suvǵa da battı, otqa dajandı, bıraq tiri qaldı, qurıp ketpedi. Osının bärine ayǵaq halıqtın erligi, taǵdırı üşin küresi edi.

Baǵanadan beri äskerinen közin almay turǵan Qasım han osınşama jauvinger ul bergen halqına riyza bolıp ketti.

— Mına sürapıl küşke qarap turıp bir oyǵa keldim,— dedi ol qaytadan jaqında ğana

8020 maysarı bolğan Onay batırǵa,— qazaq eli naǵız bir almas qılış qoy, qaraşı, almas qılıştan ayniy ma? Ol —jarq-jürq etip, baytaq dalanı dübirletken qalın äskerdi körsetti.

— Köp osı almas qılış kimnin qolında boladı, sonda ğoy,— dedi Onay batır hanǵa sâl burılıp,— kim onı qalay ustaydı, qanday arman üşin jauvına saladı.

— Jön aytasın,— dedi Qasım,— babın tappasan, qıran qüs qasqır ala almaydı,— söytti de

8025 ol qalın qol attanıp barajatqan künşığıs pen ontüstikke qobaljiy qaradı. — El şetine jauv keldi, almas qılış taǵı qınabınan suvırıldı... Artı nemen tınbaq?

BİRİNCİ KİTAP**ELMAS KILIÇ****BİRİNCİ BÖLÜM****I**

Ölüm korkusu, hâkimiyetini sürdürmenin en sağlam yolu değil midir?

Babası Cengiz Han bütün dünyaya bu ölüm korkusunu kullanarak boyun eğdirmek istememiş miydi?

Cengiz soyundan gelen hangi han, halk yığınlarını ölüm korkusuyla titretmekten kaçınmıştır ki?

Ebulhayr, pars postunun üstünde diğer tarafına yattı.

"Evet! Ölüm saçmak, Cengiz Ata'nın ulu siyaseti. O, cihan hâkimiyeti ülküsü doğrultusunda topladığı cesur yürekli eratını da ölümle korkutarak elinde tutmamış mıydı? Evet, evet öyle yapmıştı ya! Nasıl buyrulmuştu ünlü tavizsiz Yasa'sında?"

Ebulhayr gözlerini yumdu. Çok yakın bir zamanda Farsçaya çevrilmişti. Atası Cengiz'in Yasa'sının yürürlükte olduğu dönemde Karakurum'da bulunan bir İtalyan seyyahın kaleme aldığı kitabın her bir harfi irileşip gözlerinin önünden gitmez oldu. Ebulhayr dudaklarını kımıldatarak okumaya başladı: *"Moğol askeri hakkında. Cengiz Han, her on askere bir asker komuta etsin diye buyurdu, (Biz ona onbaşı deriz.) o onbaşı da bir yüzbaşıya tabi idi. On yüzbaşının üzerinde de bir adam vardı. Ona binbaşı deniyordu. Bütün askerinin başına üç noyan * yerleştirdi. Bu üç noyan da kolbaşçı * denen bir komutanın komutası altında idi."* Ebulhayr gözlerini birazcık açtı. En ilginç tarafı devamıydı... Yeniden okumaya başladı:

"Eğer savaş sırasında bu on askerden biri ya da ikisi, üçü hatta daha çoğu kaçmaya yeltenirse derhâl öldürülür. Yine bir bölüğün geri kalanı hareket etmeden, söz konusu on asker hep birlikte geri çekilecek olursa her biri kılıçtan geçirilir. Yani hep birlikte geri çekilme kararı yokken kendi kendine geri çekilenlerin tamamı istisnasız öldürülür. Aynı

* Moğollarda ordu komutanlarına Noyan denirdi.

* Kolbaşçı, bugünkü genelkurmay başkanı unvanının karşılığıdır.

şekilde on askerden bir ikisi düşmanın üzerine atılırken ötekiler yerinden kıpırdamasa düşmana saldırmayanların tamamı imha edilir. Eğer bir takımı oluşturan on askerden bir ya da dahafazla sayıda asker esir düşüp de diğer yoldaşları onları kurtarmasa, bunların da tamamı öldürülür. " Ebulhayr yeniden düşünceye daldı: "Cengiz soyundan gelen bir hanın, başkasının akıbetini düşünerek hedefinden vazgeçtiği görülmüş müdür? Hayır görülmemiştir! Böylesi bir olaya Pendname'de* de yer verilmemiştir. Tahttaki han, altın tabaktaki yılandan farksızdır! Kendisine dokunmak isteyeniyi sokmaya mecburdur. Atamızın çizdiği kanlı-savaşlı bir yol var! Biz, o yolun günümüze ulaşan bir uzantısı değil miyiz? Cihanın efendisi Cengiz Han'ın torunları, Kara* Kazaklar şöyle dursun, birbirlerine bile merhametli davranmayı akıllarından geçirmemiştir. Herkes bir yana, Möngke Han'ın yaptıklarının anlamı nedir?"

Cengiz Han'ın dört oğlu vardı: Cuçi, Çağatay, Ögedey, Tuluy. Dördü, cihanın efendisi Cengiz Han'ın ele geçirdiği toprakları dört ülüşe* bölüp her biri bir ülüşü (ulusu) yönetmiştir.

Cengiz Han'ın ölümüyle birlikte Cihanın Efendisi'nin dört oğlu arasında çekişmeler başlar. Çekişme, Cengiz'in siyasi merkezi Karakurum'daki Ulu Han tahtına kimin oturacağından çıkar ama sonra uluslar arasındaki toprak, şöret, bağ-bahçe kavgasına dönüşür. Bir tarafta Cuçi ve Tuluy oğulları yer alırken diğer tarafta Ögedey ile Çağatay çocukları saf tutar. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Karakurum tahtına Ögedey oturur. Ögedey'in ardından oğlu Güyük, "ulu han" olur. Güyük'ten sonra Cuçi'nin ikinci oğlu ve Altın Ordu'nun ilk hanı ünlü Batu'nun desteğiyle, Kazakların Möngke diye adlandırdığı Tuluy'un büyük oğlu Mengü, Karakurum'da han seçilir. Möngke'nin han seçilmesi sırasında, kendi güçlerinin büyük han seçtirmeye yetmeyeceğinin farkında olan Ögedey ile Çağatay oğulları bir dizi bahane uydurup Büyük Kurultay'a gelmezler.

Sadece bir yıl sonra Möngke'nin sert mizacından çekinip Ögedey ve Çağatay soyundan bir grup sultan,* hanı tahta oturması münasebetiyle kutlamak üzere Karakurum'a gelir. Han

* Pendname: Hanlar, memleket yöneten sultanlar için yazılmış öğütler kitabıdır. (Eski Türkçe)

* Eski Türklerde soylu han sülalesini ifade için *gök*, sıradan halk kitlelerini ifade içinse *kara* rengi kullanılırdı. (çev. notu)

* Ülüş, Farsçadan dilimize girmiş olan "pay" kelimesinin karşılığı olup *ül-* "parçalamak, bölmek, pay etmek" fiilinden yapılmış bir isimdir. Ses değişiklikleri sebebiyle farklı gibi görünse de Moğolcada ve bazı Türk şivelerinde hâlen kullanılan "ulus/ülüs" kelimeleri ile aynıdır. Kelime daha sonradan "halk, millet " anlamlarını kazanmıştır. (çev. notu)

* Sultan; Moğollarda, han dışında, Cengiz soyundan gelen kimseler için kullanılan unvan.

onları büyük iltifatlarla karşılayıp kendilerine hürmet gösterir ancak "Nihayetinde benim soyumdan gelenlerle taht kavgasına tutuşacak olanlar da bunlardan başkası olmayacak!" diyerek hepsini bir gecede ortadan kaldırtır.

1342 yılı, Batu'nun soyundan gelen ve Altın Ordu'nun İslamlaşmasını sağlayan Özbek Han hayata veda etti. Ondan sonra Deşt-i Kıpçak toprakları üzerinde bu hanın adıyla adlandırılmaya başlanan Özbek Ordası* tahtına 1427 yılında Ebulhayr oturdu. Ebulhayr, Cuçi'nin beşinci oğlu Şiban'ın soyundan gelen Devlet-Şayhı Sultan'ın oğluydu. Şimdi onun "Möngke yolu" diye ifade ettiği; Möngke Han'ın gerçekleştirdiği, yukarıda da bahsi geçen kanlı vakadır. Doğrusu bu kanlı olay, Cengiz soyunun iyi bildiği, amacı açık bir yöntemle dönüşmüştü.

Ebulhayr tersine dönüp yattı. "Möngke'den sonra bu kanlı mücadele daha da şiddetlenmemiş miydi? Evet, öyle olmuştu tabii!"

Möngke öldükten sonra, Cengiz'in dört oğlunun soyu dört ayrı parçaya bölünür. "Mücadele yalnızca Cengiz'in dört oğlunun soyundan gelenler arasında mı geçti sanki? Bizzat Cuçi'nin oğulları arasındaki çekişmeler de nice kanlı çatışmaya yol açmadı mı?" Ebulhayr derinden bir iç çekti. "Evet, Cengiz Han'dan sonra ünü bütün dünyaya yayılanlar, Cuçi'nin oğlu Batu Han ile Tuluy'un oğulları Kubilay ve Hülagu oldu.

Batuhan ile Hülagu birleşip Ögedey ve Çağatay soyunun hâkimiyetine karşı çıktı. Ancak kendi aralarındaki münasebet nasıl sonuçlandı? İki koçun başı bir kazana sığar mı? Faraza dünyanın geri kalanı toklu olsa bu ikisi azgın bozkurtlar idi yahu, didişmeden çekişmeden iki kurt ortalarındaki sıcak yumuşak semiz kuzuyu nasıl parçalayacaktı ki? En sonunda ikisinin yolları da birbirinden ayrılmak durumunda kalmadı mı?"

Ebulhayr tekrar iç geçirdi. Ansızın gözlerinin önünde, tıpkı bugünkü gibi, ataların destanlar düzdüğü kanlı olaylar canlanmaya başladı.

1235 yılı, yani Maymun yılı Ögedey, Karakurum idaresi altındaki ülkelere haber gönderip bütün Cengiz soyunu bir araya topladı. Bu kurultayda batının tamamını ele geçirme hususu karara bağlandı.

* Göçebe toplumlarda "devlet, siyasi oluşum, siyasi ve askerî merkez" anlamlarında kullanılan kavram.

İşte, batıya doğru akın akın Moğol askeri harekete geçmiş ilerliyor. Bu harekâta, elli yıllık savaşçılık hayatında yenilgi yüzü görmeyen Sübüdey Bahadır ile yirmi sekiz yaşındaki Batuhan komuta ediyor. Bunların binekleri öyle ufak tefek, çelimsiz taylar falan değil; on günlük orta hızdaki koşuya dayanıklı, alçak boylu, uzun ve gür yeveli, geniş kuyruklu, sadece hızlı koşan yürük atlar... Üstlerinde zırhlı, geniş yüzlü, çekik gözlü noyanlar, bahadırlar... Atlarına, dizginlerine varana dek zırh vurulmuş. Her iki yanında okla dolu iki üç sadak, bellerinde yassı yüzlü kılıç ve uzun saplı teber; surları tahrip eden mancınıkları çekmek için eyere bağlanmış, bilek kalınlığında kıl urgan. Her birinde en az iki yay. Heybet uyandıracak tarzda giyinmiş kimilerinin, vücutlarının atla temas eden iç tarafına sokulmuş, en az bir temren ya da bıçak ucu kadar keskin sivri mızrak. Oklarının temreni iki yüzlü hançer gibi keskin ve sivri. Vızıldayarak gelip bedene saplandığında, eğer vücut taştan yaratılmamışsa, öbür taraftan çıkması kesin! Bellerine bağladıkları sadaklar, Kazak bahadırlarının sadaklarından farklı olarak eğilmiş dallardan dokunmuş. Savaşçıların başlarına taktıkları demir, tunç tolgalar uzaklardan gözleri kamaştırıp güneş ışınlarını yansıtarak parıldıyor.

Akın akın, gümbür gümbür ilerleyen asker kümelerinin çıkardığı toz duman, uzaklardan, yerden göğe yükselen bir bulutu andırıyor.

Batıyı istila etmek üzere harekete geçen asker sayısı bu defa üç yüz bin. Üç kolordu! Heybetli olduğu kadar dehşet uyandırıcı da! Karşısında kim durabilir ki? Nitekim duramadı d a.

O yıl, güneş tutulmasının yaşandığı 1236 yılı idi! Batuhan'ın başında bulunduğu kolordu, yaz mevsiminin sonlarında İdil boyundaki Bulgarların başkentini zapt etti. Batu'nun ordusu üç yıl içinde Ryazan, Vladimir, Suzdal ve Kiyev'i çiğneyip batıya yöneldi. Su gibi kan aktı. Yakıp yıkılan şehirler, ağlayan çocuklar. "Cengiz Han, Batuhan, Sübüdey Bahadır" adları arşı titretti. Öyle ki, artık Batu askerinin önünde sadece Avrupa'nın zengin ülkeleri kalmıştı. Moğol'un açık doru, bodur atının toynağı daha sonra Polonya, Çek, Macar topraklarını çiğnedi. Şimdi önlerinde Adriyatik Denizi'nin kıyısında yaşayan yine Slav memleketleri vardı.

Batuhan o ülkelere de girer miydi, ne yapardı bilinmez. Tam o sırada yani 1241'de, domuz yılında Büyük Han Ögedey'in öldüğü yönünde bir haber ulaştı. Batu geri döndü.

Karakurum'daki Cengiz tahtına kimin oturacağına dair taşıdığı kaygı, yeni ülkeleri istilanın vereceği sevincin önüne geçti.

Hanlık tahtına Güyük oturdu. Böylelikle birbirine düşman iki kurdun arası daha çok açılmış oldu. Biri, "Ulu Orda'nın hanıyım!" diye gururlanırken diğeri, bayrağı göklerde dalgalanan Altın Ordu'nun kudretini onun önüne köstek olarak koymaya başladı. Batuhan, Güyük'ün buyruklarını genel olarak dinlemekle birlikte kimi zaman da bahane üreterek yerine getirmemeye başlamıştı.

Bu vaziyete üç yıl sabreden Güyük, dördüncü yıl, kalabalık bir ordu ile Tarbagatay Dağı'ndan inip Altın Ordu istikametinde harekete geçti. Böyle bir çatışmayı zaten bekleyen Batu korkakça davranıp geri adım atmadı.

İdil Irmağı'nın ağzında bulunan Altın Ordu başkenti Saray şehrinden "Sarı-Arka'daki halkımı ziyaret edeceğim." Bahanesiyle on tümenlik bir kuvvetle Güyük'e karşı harekete geçti.

Her iki ordu birbirine yaklaştı. Güyük ile Batu, uzaktan kabarak ve ayaklarını toprağa sürterek tolaşmaya hazırlanan iki boğa gibiydi. "Hangisinin boynuzu kırılacak acaba? Kırılmasa da hangisinin boynuzu zarar görecek ve bunu gururuna yediremeyip acıyla inleyecek?"

Bütün Cengiz nesli nefesini tutarak bekledi. Ancak büyük boynuzlar da tak tuk diye vuruşmadı. Savaş yolundaki Güyük ansızın hastalandı ve iki gün sonra da hayata veda etti.

Ebulhayr hafifçe gülümsedi. "Evet, Güyük durup dururken ölüp gitti! Ancak hangi hastalıktan öldüğünü söyleyen kimse çıkmamıştır bugüne kadar. Yoksa. Bunda şaşılacak bir şey yok! Eğer, mızrağının ucundan başka, düşmanını alt edecek bir yol bulabiliyorsan, bunun neresi ayıp? Hayır, hayır! Cengiz'in bozkurtlarının, insan öldürmekten çekindikleri görülmüş değildir! O hâlde kendisinin yaşadığı bu tereddüt de neyin nesiydi? Sıradan bir Kazak'a ölüm cezası vermede ne diye bu kadar zorlanıyor? Bu nedir, korkaklık mı yoksa bir yaşlılık göstergesi olan irade zayıflığı mı? Hayır, hayır; ikisi de değil! Bu meseleyi öyle kolaylıkla çözmek mümkün değil. Bu hususta hesaba katılması gereken çok şey var."

"Ölüm! Gerektiğinde Cuçi oğullarının da iki elini kana buladığı bir gerçektir. Buna, Batu'nun evlatlarının icraatları kanıttır."

"Evet, evet! Güyük'n ölümünden dört yıl sonra Batu Han da dünyaya veda etti. Ancak Ulu Orda hanı olarak Tuluy'un büyük oğlu, kendisinin de cenk yoldağı Möngke'yi tahta oturtup gitti. Ancak Batu'nun ölümünün hemen ertesinde de Altın Ordu tahtı için çekişmeler başlamamış mıydı? Bu taht mücadelesi nice kanlı olaylara sahne olmamış mıydı? Nihayetinde kayın ağacını çürüten ağaç kurdu gibi Batu'nun neslinin yok olmasıyla son bulmuştu."

Cengiz Yasası'na göre bir han ölünce onun yerine büyük oğlunun geçmesi gerek. Batu'nun dört oğlu vardı: Sartak, Tuhuvhan, Ayuhan, Ulakı. Altın Ordu'nun başına Sartak'ın geçmesi lazımdı. Nesturi dinini benimsemiş olması hariç; keskin, cesur yürekli bir genmiş. Ayrıca onu, Möngke Han da beğeniyor gibi. Fakat Altın Ordu'yu ona Cui'nin üçüncü oğlu Berke vermek istemez. Berke, Batu'nun sağlığında dikkatleri üzerinde toplamış bir han evladı. İşlam dinine girip Bağdat'taki Abbasi Hilafeti'nin o günkü halifesi Mutasım'ın elinden apan (kaftan) giyip özel hediye olarak Kur'an-ı Kerim almış biri. Sartak, Altın Ordu tahtına oturmak üzere Möngke'den izin almak için ayrıldığında, işte bu Berke yalvarıp yakararak, "Ey Allah'ım! Ne olur Karakurum'a varmadan Sartak'ın canını al!" diye gözyaşları döküp yemeden içmeden iki gün boyu Allah'tan dilekte bulunur. şehzade Sartak yol üstünde giderken bir mide hastalığına yakalanıp ölür. Sartak'ın başına gelenlerin Allah'ın takdiri ecel mi yoksa Berke'nin talimatıyla Sultan'ı izlemekte olan birilerinin verdiği zehirden mi olduğunu da bugüne kadar bilen kimse çıkmamıştır.

Ebulhayr bıyık altından güldü. Normalde; lm, kendisi için bir sineğin ölümünden daha fazla anlam taşımayan şu kara Kazak'a keseceği ölüm cezasının aklından bir türlü çıkmamasına güldü. "Cui oğulları için bir insanın akıbeti, ne zamandan beri hanın çözemeyeceği bir bilmece olmuştur ki? Hayır, sadece Cui oğulları değil, aynı ana-babadan doğan şehzadeler bile birbirini boğazlamıyor muydu ki?!"

Evet, Berke, han oldu. Ama 1266 yılında Berke'nin hayata veda etmesiyle birlikte Altın Ordu tahtı yeniden Batu Han'ın oğullarının eline geçti. Ancak Batu'nun soyundan gelenler Altın Ordu'ya yedi kuşaktan fazla han olamadı. 1295 yılından 1312 yılına kadar tahtta oturan Tokta Han'dan sonra Batu'nun torunlarından, Ayuhan'dan doğma zbek Han, o öldükten sonra ise Altın Ordu tahtına zbek'in oğlu Canibek oturdu. Bu değerli Canibek Han'ı karanlık bir gece vakti öz oğlu Berdibek kendi elleriyle boğazlayarak hanlık tahtını ele geçirdi. Fakat Berdibek yalnızca babasını öldürmekle kalmadı, Altın Ordu tahtına oturma

ümidini taşır deyip bir yaz günü, yetişkin erkek sayılabilecek (eli silah tutan) bütün ağabeylerini ve kardeşlerini öldürdü. Elin, halkın bereketini kaçırdı. Buna rağmen sahiplendiği altın taht ona da uğur getirmede. Tahta oturmasının üzerinden henüz iki yıl geçmemişken kendisine dış bileyen akrabaları tarafından boğazlanarak öldürüldü. Halk arasında meşhur, "İri boynu kesildi, Berdibek Han öldüğü vakit" söylentisi de bu olaydan kalmıştır. İşte, bu Berdibek Han'ın ölümüyle birlikte Batu soyunun Altın Ordu'ya han olma imkânı da ortadan kalkmış oldu.

Ebulhayr bu olayları bir müddet düşündükten sonra yerinden doğrulup pencere önüne vardı. Fakat birbirini takip eden derin düşünceler, arkasından gelen bir yetim enik gibi peşini bırakmadı.

"Altın Ordu hanlığı uğruna yaşanan taht kavgası Batu Han'ın oğulları arasında son bulmakla birlikte, Cuçi'nin öteki oğullarının soyu arasında da bitti mi?" Deşt-i Kıpçak hanı tekrar iç çekti.

"Cuçi'nin kırk oğlu, on yedi kızı varmış. Her biri bir ulustu, ne yazık ki aralarında birlik olmadı. Altın Ordu hanı olacağız diye hepsi kanlı çatışmalara girip birbirini kırdı. Bunlar arasında sadece Batu'nun oğulları bir varlık ortaya koyabildi. Eğer Cuçi'nin büyük oğlu Orda, Batu gibi güçlü kuvvetli yaradılışa sahip olsaydı guguk kuşunun şarkısı başka biçimde söylenecekti. Öyle olsa da Orda neslinin güçsüz olması fena olmadı! İşte şimdi, insafsız Berdibek'in kanlı elleri sayesinde baht kuşu Batu soyunun başından uçmuş, Altın Ordu, başkalarına ve bize kalmış değil miydi?

Doğru, Şiban nesli Altın Ordu'da daha geç dönemlerde han olmaya başladı. Cuçi'nin on üçüncü oğlu Tokay Temir nesli ise beşinci kuşağında, Urus Han'ın ileri görüşlü Aksak Timur ile mücadelesiyle geçen dönemiyle birlikte hanlık yapmaya başladı.

İyiliğin erkeni-geçi yok, yeter ki sonu hayırlı olsun!

Ebulhayr'ın kaşları öfkeyle çatıldı. Güzel bıyıklı beyaz çehresinde büyük bir kaygı emaresi belirdi. Han'ın bu şekilde etrafına ürkerek bakmasının, ruh hâlinin değişmeye başlamasının birçok sebebi vardı.

İki eli kana bulanmasına rağmen, on yedi yaşındaki Ebulhayr'ı güçlü müttelikleri, Deşt-i Kıpçak'a han yapıp ak keçe üzerinde taşıttı.* Devlet kuşu başına konup büyük nimetlere gark oldu. Fakat insanın talihi açıldıkça düşmanı da çoğalır. Buna, Cuçi'nin öteki oğulları arasında eskiden beri var olagelen ve dermansız bir dert gibi içlerini kemiren çekememezlik, devlet yönetiminden kaynaklanan mücadeleler gibi hastalıklardan başka amiller de eklendi.

Söz konusu ettiğimiz 1456 yılı; bu çekişme, uçurumun kıyısına dayanıp taşmak üzere olan bir ırmak misali artık en küçük ihtilaf damlasını dahi kaldıramayacak duruma gelmişti. Ebulhayr'ın dikkat etmesi gereken iki düşmanı vardı: Biri, Urus Han'dan olma Kuyırşık Han'ın çocuğu Barak oğlu Canibek ile onun üç göbek atası ortak akrabası Kerey; diğeri dedeleri bir Makmüdek Han'dan olma Hoca Muhammed Han'ın oğlu Abak. Bunlar sıradan sultanlar değil, Altın Ordu ile Ak Orda'nın sahibi olan hanların torunları idi. Özellikle Urus Han'ın torunları daha tehlikeli idi. Canibek ile Kerey'in yalnızca kendileri değil, arkalarında her biri bir tümene komutan olabilecek, kurt yavruları gibi sekizden çocukları var. Bilhassa, genç yaşta olsa da Canibek'in oğlu Kasım'ın, Kerey'in oğlu Burındık'ın gücü kudreti çok farklı. Bunlar hiçbir şey değil, Canibek ile Kerey'den gelebilecek başka bir tehlike daha var. Gök-Orda'nın temel direği, Ebulhayr'ın sağ kolu Kıpçak uruğu iken Canibek ile Kerey'in dayanağı ise Arğın uruğu. Arğın'ın bulunduğu yerde Kongırat, Nayman, Kerey, Vak, Taraktı da mutlaka yerini alır.

Ama işin özüne inecek olursak, çekişmenin temeli çok eski zamanlara gider. O zaman, Soğd toprakları ile İdil Irmağı'nın kıyısına kadar Ulu Deşt-i Kıpçak bozkırını mekân edinen Türk soylu halkların ikiye bölünmeye başladığı dönemdi. Maveraünnehr diye adlandırılan Ceyhun (Amuderya) ile Seyhun (Sırderya) ırmaklarının arasında yerleşmiş olan Türk boylarının çoğu; hayat tarzlarına uygun olarak, güney-güneydoğularındaki Fars asıllı göçebe halklar ve kendileri gibi tarımla uğraşan yerleşik Soğd halkı ile kaynaşarak Özbek halkının temelini oluşturmaya başladı. Ceyhun Irmağı'nın orta bölgesinden aşağıya doğru ta idil, Yayık ırmaklarının karşı kıyılarına varana dek, göçebe hayat süren Türk soylu boy-uruglar ise kendileri gibi hayvancılıkla uğraşan, gelenek görenekleri kendilerininkiyle neredeyse aynı olan ve kadim çağlardan beri Yedisu boyunda yaşamakta olan Üysün, Dulat, Celayir, Kanglı vb. boylarla birleşerek Kazak halkını meydana getirme istikametine yöneldi. O dönemde bütün Deşt-i Kıpçak'ın hanı olan Ebulhayr kendi siyasi merkezini Kazak bozkırına

* Eski Türk geleneklerine uygun olarak Altın Ordu'da da han seçilen kişi beyaz keçeden yapılmış bir tahtın üzerine oturtularak halk arasında dolaştırılırdı. (çev. notu)

kursa da ele geçirdiği topraklar Maveräünnehr, Soğdiyana, Horasan tarafları olduğundan dikkatini ve ilgisini çoğunlukla o tarafa yoğunlaştırmıştı. Onlardan kız almaya, idari usullerini de genellikle Maveräünnehr halkının örf âdetlerine uygun hâle dönüştürmeye başladı.

İdaresi altındaki göçebe halklara ağır vergiler koyup onları sadece yabancı ülkeler üzerine yapacağı akınlarda asker olarak kullanmak suretiyle halkın ahvalinin iyice kötüleşmesine neden oldu. Ve kendisi Deşt-i Kıpçak bozkırını bırakıp Maveräünnehr şehirlerinden birini hanlık merkezi yapmayı uygun gördü. Bu durumlar, göçebe Deşt-i Kıpçak'ın asi atlara benzeyen başına buyruk uruglarının handan ürkmesine yol açtı. Kendi hayat tarzının, geleneklerinin, örf âdetlerinin vb. her şeyinin kökten, Maveräünnehr'in yerleşik halkının isteklerine göre dönüştürülmek istendiğinin farkına varan Deşt-i Kıpçak urugları, Ebulhayr'dan ayrılmayı artık kafasına koymuştu. Bu ülkünün bayrağını ilk kaldıran Canibek Sultan. Elbette Canibek'in bu davranışı Ebulhayr'ın hoşuna gitmedi. Urus Han'ın çocuklarının halkın huzurunu bu şekilde kaçırmaya başlamasının, yalnızca han olmak isteklerinden ileri geldiğini düşünen Deşt-i Kıpçak hâkimi, öncelikle Canibek'i ortadan kaldırma arzusundaydı. Ancak o, bu büyük ülkünün temelini halkta mündemiç bulunduğunu algılayamadı. Halka sadece "yığın" gözüyle bakan Ebulhayr onca geniş gövdeli, kıllı baldırlı bahadırların arkasında uruglarının bulunduğunu, halk denen şeyinse bu uruglardan ibaret olduğunu hesaba katmadı. Han'ın anlayışına göre bu yığınları "sultanlar" idare eder. Sadece o sultanlarla anlaşması yeterli olacaktır. Bunun için Ebulhayr, siyasi merkezinin etrafına Kazakların; Kaptığay, Börıbay, Karakoca gibi yiğitliği dolayısıyla her urugun adlarını slogan olarak haykırdığı iyi niyetli, safbahadırlardan ziyade kendisi gibi, mal mülk sahibi kibirli sultan, emir, hâkimleri topladı.

Ebulhayr'ın düşüncesine göre onlarla iyi geçinmesi yeterli olacaktır. Fakat iyi geçinmek adına Han hangi yönteme başvurursa da Canibek ile Kerey bir türlü ikna olmadılar. Bu sultanlar günden güne Han'la ilişkilerini daha fazla zayıflattılar. Arğın ve Kıpçak uruglarının şimdi ikiye bölünmelerinin temel sebebi de bu ikisinin, han merkeziyle aralarının açık olmasıydı.

Halkın idaresi! Bu, taht düşkünü hanın en büyük dileği. Ebulhayr'ın aklına aniden Cengiz'in, halkın idaresi hakkında oğullarına söylediği rivayet edilen ilkesi geldi. Ulu Han, hâkimiyeti altına aldığı toprakları dört ulusa bölüp dört oğluna vermiş. O mecliste

babasından tavsiyeler almak isteyen büyük oğlu Cuçi: "Ulu mertebeli, Cihan Hâkimi! Han nasıl olmalı?" diye sormuş. Cengiz: "Han, halkının sevgisini kazanmak için akıllı, halkının da onun sevgisini kazanması için dizginli olması gerek." diye cevap vermiş.

Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay: "Han ne yaparsa halktan saygı görür?" diye sormuş. Cengiz Han: "Halkından saygı görmek istiyorsan tahtından düşme!" diye cevap vermiş.

Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey: "Han ne yaparsa tahtından düşmez?" diye sormuş. Cengiz Han: "Etrafına, kendinden daha az akıllı ama kendisiyle benzer mizaca sahip adamları toplayabilirse, o han, tahtında uzun süre oturur." diye cevap vermiş.

Cengiz'in dördüncü oğlu Tuluy: "Hangi hanın itibarı yüksek olur?" diye sormuş. Cengiz Han: "Her daim aklında olan öz oğlunu bile gerektiğinde öldürebilen han her zaman itibarlı olur." diye cevap vermiş.

Cengiz Han'ın bu dört tavsiyesini alan dört oğlu son nefeslerini verene kadar itibarlı hanlar olarak ömür sürmüşler.

Ebulhayr da bu dört tavsiyeye itaat etmiş bir adam. Bundan dolayı havalisine sadece Şiban oğullarını değil, Cengiz Han'ın diğer oğullarının ve Cuçi soyunun öteki nesillerini de topladı. Ancak bunların hiçbirinin kendinden daha akıllı olmaması lazımdı ve yine bunlar, her zaman kendisinin takdirini kazanmalıydı. Öyle de olagelmıştır nitekim. Yalnız, son zamanlarda Orda çevresindeki sultanlar arasında yaşanan çekişmeler ve kavgalar şiddetini artırmaya başladı. Özellikle bu anlaşmazlığı perçinlemekte olan, hin fikirli Canibek Sultan. Müttefiksiz düşman olmaz, ona şöbere ağabeyi* Kerey katıldı. Bunların kendisine karşı dargınlıklarının sebebi, Ebulhayr'ın, Kazak ile Özbek arasındaki siyaseti olmakla birlikte Han'ın düşüncesine göre asıl hedefleri taht rekabeti. Niyetleri, Gök Orda'yı ikiye bölüp Kazak hanlığını kurmak Ve işte o hanlığı da kendileri yönetmek hevesindeler. Ebulhayr ise uzun zamandır elinde olan Deşt-i Kıpçak'a hiç kimseyi ortak etmek istemiyor. Ortak etmek bir yana, idaresi altındaki Maveraünnehr, Deşt-i Kıpçak, Horasan topraklarına komşu ülkeleri, bilhassa Moğolistan Hanlığını tamamen kendi topraklarına katmak düşüncesinde.

Bütün bir cihanı kendine itaat ettirme tutkusu da insanı içten içe yiyip bitiren bir kurt. Böylesi bir hastalığa düşen bir insan; sadece benim itibarım artsın, namım büyüdükçe

* Kazakçada torun çocuğuna verilen isim. Üç göbek önceki dedeleri-nineleri aynı olan kişilerden büyük olan, diğer torun çocuklarının şöbere ağabeyi olur.

büyüsün der. O, böyle bir tutkunun, insanın olaylara doğru bakmasını sağlayacak muhakemesini ve sağduyusunu içten içe kemirip yok etmekte olan bir kurt olduğunu algılayamaz. Hastalık, bütün vücuda yayılıp da iri gövde nihayet bir gün kendiliğinden devrilinceye kadar kendini hissettirmez. Bu hastalığın gücü de tehlikesi de buradan geliyor!

Gök-Orda ülkesini ve halkını tek başına yönetmekte olan Ebulhayr ile Kazak Orda'sını birlikten ayırıp onun başına geçmek isteyen Canibek Sultan'ın çekişmesi çok eskilere dayanır. Bunların, birbirinin gırtlığını parçalamak isteyen bozkurt ile erkek tazıdan bir farkı yok! Aralarında uzlaşmanın olması mümkün değil. Fakat henüz karşı saldırıya geçecek gün gelmiş değil, sadece o günü beklemeye koyulmuş gibi bir hâlleri var.

Ebulhayr, bir seferinde Canibek'i ortadan kaldırmaya çok yaklaşmıştı. Ne yazık ki tasarladığı yere ulaşma fırsatını bulamadı. O fırsat ne zaman aklına gelse Han, hırsından parmağını ısırır. Cengiz Han'ın "Çok sevdiği öz evladına dahi acımayan han, gerçek han olabilir." ilkesini çok iyi kavrayan Ebulhayr, elbette Canibek'e merhamet gösterecek değil ama bu yalan dünyada alinyazısından güçlü ne var ki? Eceli henüz gelmemişse insan, ejderhanın ağzından bile kurtulur.

Hadise şöyle gerçekleşmişti: Ebulhayr'ın Mangıt uruğundan aldığı eşinden doğma on yedi yaşındaki, yumurtanın akı gibi bembeyaz, gençlik ateşi erken tutuşan, hafif mizaçlı, şımarık kızı Gayıp Cemal Sultan Begim'in gönlü; güzel yüzlü, yiğit görümlü Canibek'e kaymış. Han kızına açılmayıp aşkından ölen nice bahadıra, nice sultana dönüp bakmazken dört hanımlı Canibek'te ne bulduğunu bir Allah bilir! En sonunda kızın bizzat kendisi araya yengelerini koyup onunla evlenmek istediğini bildirmiş. Ta evlenene dek de vazgeçmemiş. O sıralar Ebulhayr ile arası iyice açılmış olan Canibek: "Babasını avlayamamış olsam da kızını ödül* olarak alsam, bu, Han'dan alacağım öçlerden birine karşılık gelmez mi?" niyetiyle Han'ın kızıyla yakınlaşsa da ardından kızın benzersiz ve sayısız nazları, işveleri hoşuna gidince onunla evlenmeye karar verir. Kızını istemesi için Han'a şöbere ağabeyi Kerey'i gönderir. Normalde düşmanlarıyla barışma adına kolaylıkla kız alıp veren Cengiz torunu bu defa ayak direr. Canibek'le uzun vadede barış içerisinde olamayacağını anlayan Han, kızını vermekten kesin biçimde kaçındı. Fakat cevabını doğrudan vermeye, Tokay Temir neslinin gurunun hepten incitirim diye düşünür ve Kerey'e "Pekâlâ, birazcık düşünelim; cevabımı, güzün kışlağa dönerken veririm." der. Han'ın, kızını vermek

* Av kuşlarına yakaladıkları avdan ödül olarak verilen taze ve kanlı et parçasına Kazakçada *toyat* denir. Yazar, bu cümlede av olarak Ebulhayr Han'ı, toyat olarak da kızını vermiştir.

istemediğini anlayan Kerey, Han'ın namusuna dokunup Gayıp Cemal Sultan Begim'in kızlığını Canibek'e sunduğu imasında bulunur. Bu noktadan sonra kızının namusu için Canibek'e evet demenin doğru olacağı yönünde görüş bildirir. Kızının böyle bir duruma maruz kalmasını gururuna yediremeyen Han, düşüncesini belli etmeden:

- "Peki, cevabınızı güzün kışlağa vardıktan sonra alırsınız." der donakalmış vaziyette, daha evvelki sözünü tekrarlayarak. Kerey gittikten sonra haberci İynelik'i gönderip çimdikleyecek eti dahi olmayan, kanı çekilmiş, beti benzi soluk cellat Kurıbay'ı çağırır:

- "Benim kızım Gayıp Cemal Sultan Begim'in, atalarının yasasına göre kan dökülmeden öldürülmesi gerekiyor!" der ona.

"Kanını dökmeden" öldürmek. Beyaz keçeye dolayıp keçenin her iki tarafını kıvrıp boğarak ya da ayakla başını arkasına çevirip bel omurgasını kırarak öldürme... Kadim Moğol töresine göre bu, kolay ölüm.

Ertesi gün, Gayıp Cemal Sultan Begim'i, atası Cuçi'nin de hayatını kaybettiği kadim Moğol usulü ile değil*, başka bir yöntemle, kalbine hançer saplayarak öldürürler. Bu cinayetin sorumlusunun kim olduğunu halk bilse de sesini çıkarmaz. Han buyruğu olduğunu anlayıp ağzını açmaz.

Kızını tazimle defnedip yedisini verdikten sonra Han tekrar Kurıbay'ı çağırır:

- "Yarın ava çıkacağız. Yanına bir iki güvenilir adamını al! Canibek Sultan da Gayıp Cemal Sultan Begim'in öldüğü gibi ölmeli!" diye emir verir.

Cellat Kurıbay bu defa çekinir. Canibek'i öldürse yaptığıının karşılıksız kalmayacağından korkar.

- "Benim ne vakit ava çıktığımı bilen sultanların, durumu sezmeleri mümkün!" dedi o. "Han efendim! İzinizle bu sefer ava katılmayayım. Yerime öz kardeşim Sarıbay gelsin."

Kendi başını beladan uzak tutmak isteyip öz kardeşini tehlikenin ortasına atan kurt mizaçlı Kurıbay'ın tavrı karşısında Ebulhayr gülümsedi. Evet, Han etrafına kendisine lüzumlu adamları çekmeyi başarmıştı. Atası Cengiz Han'ın Çağatay'a verdiği tavsiyeyi boş

* Cuçi, batıya yaptığı bir seferde esir aldığı bir kadın tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Yazarın bahsettiği kadim Moğol yöntemi, zehirleyerek öldürmedir.

yere Kur'an hafızı gibi ezberinde tutmuş değildi. Han tahtının emniyeti, işte, bu tür özü sözü bir adamlarla sağlanır. Bu adamlar oldukça han da var olacaktır!

- "Öyle olsun!" dedi Ebulhayr. Fakat ne yapacağını Sarıbay'a iyice anlat!

Ancak Canibek, Han'ın uygunsuz bir vakitte, kızının böylesi, insanı ürperten, hayvanca bir yöntemle öldürüldüğü bir zamanda ava çıkmasının muhtemel bir kanlı hadiseyle ilişkili olduğunu henüz davet almadan anladı. Daha sonra Ebulhayr; Canibek ve Kerey Sultanlara, "Benimle birlikte ava çıkmak istemezler mi?" diyerek özel ulak yolladı.

Han'ın ava çıkacağı zaman Orda etrafındaki sultan, emir, bahadır, beylere haber vermesi, kadim bir gelenek. Canibek'in şüphelenmesi bundan değil. Onu kuşkulandıran, Han'ın uygunsuz bir zamanda ava çıkmak istemesi ve de başka bir sebepti. Sultan gizlice toplattığı haberlere göre, son zamanlarda Ebulhayr'a karşı öfke duymaya başlayan beyzadelerden hiçbirine haber verilmemiş. Bu defa çağrılanlar sadece Ebulhayr'ın yakın dostları ve Canibek'le Kerey imiş.

Hanların ava çıkması eskiden beri yerine getirilen büyük bir şölen. İnsanların; iyi at, yırtıcı kuş, gösterişli alet-silah, eyer-koşum takımı gibi sahip oldukları şeyleri sergileyebildiği bir yer. Erin erliğinin, ustalığının, nişancılığının da belli olduğu yer, burası. Normal zamanlarda yiğit geçinen, cesur yürekli bahadır olmakla böbürlenilenlerin hiç beklemedikleri bir anda, kamışların arasından üzerlerine atılan leopar, pars, arsanlar karşısında ödleri kopup elindeki palaları kaldırmaya fırsat dahi bulamadan paramparça oldukları yer de burası. Şölen, eğlence, yarış zamanları gümüş külçesini bir atışta ışıltıyla yere düşüren* nişancılının, ayaklarının arasından hızla kaçıp giden kır tavşanından ürküp okunu elinden düşürerek komik duruma düştüğü yer de burası. Daha önceleri kimsenin dikkatini çekmeyen bir gencin; hançer gibi keskin iki azı dişini bileyleyerek, kıl yelesini dikleştirerek tay cüsseli bir kara domuz üzerine saldırdığında, üzengisinin üzerinde cesaretle kalkıp zırh delici sivri okunu onun tam alınına bir karış saplayarak tepetaklak edip ün kazandığı yer de yine bu av pazarı.

Canibek, Kerey Sultan'la birlikte gizlice av bölgesinde keşif yapıp istişare ettikten sonra Han'la birlikte ava çıkmaya karar verdi. "Alnıma yazılan kaderim bakalım neymiş?" dedi o. "Eğer ecelin geldiyse altın sandık içine tıklıp saklansan da seni bulur!" Yok, eğer

* Şölenlerde, toylarda, düğünlerde at sırtında oynanan geleneksel Kazak spor dallarından biri.

gelmediyse, üzerine ok gibi yağmur yağsa da insan sağ kalır!" Kerey de bu hakikati onayladı. Fakat "Dikkatli olalım ve yanımıza daha fazla sayıda güvenilir savaşçı alalım." dedi o. "Eğer biz ava çıkmayacak olsak, Ebulhayr Han, planını anladığımızın derhâl farkına varacak. Öyle bir durumda, kesin bir karar almış olan Han, "Soyunan, suya girmekten vazgeçmez!", sözünde olduğu gibi, belirlediği hedefe ulaşmak için başka bir yola başvuracaktır. Her ölüm erken ve zamansızdır ama eğer o gün son nefesimizi verecek olsak ona da şükür!"

Canibek artık ava çıkmak için hazırlıklara başladı. Sultan'ın hayatta en çok sevdiği şey yürük at ve avcı kuş. O, Deşt-i Kıpçak'taki ünlü kuşbazlardan biriydi. Ak Orda'sının hemen yanında kartal, aladoğan, laçın, beyaz şahin, doğanlar için siyahımsı keçeden özel olarak dikilmiş çadırlar bulunurdu. Diğer kuşçular gibi kartalı yavru zamanında değil tam bir yırtıcı olduğu çağda ağla yakalar, ondan sonra kendisine alıştırdı. Doğada büyüyen avcı kartal daha zeki olur, derler. Tabii kartal uzun bir süre direnip alışmaz, yine de yırtıcı kuşları kendine alıştırmada çok tecrübeli olan Sultan, kuşu serbest bırakmaz. Geniş kanatlı kartalın gözlerini deriyle kapatıp altıbakanda* sallandırıp at üstündeki hareketlere alıştırır. Sonraki aşamada eti suya sokup kansız vaziyette iken verir. Başlarda istemese de acıkan kartal gitgide bu kansız ete de alışır. Bu şekilde vahşi kartal yavaş yavaş uysallaşıp sahibine itaat etmeye başlar. Bu safhadan sonra kartalın gözlerindeki deriyi çıkarıp kanlı et yedirir. Etçil yırtıcı kuş, kanlı eti görünce şiddetli bir arzuyla acele eder. Sahibim ne zaman et verecek diye sabırsızlıkla bekler. Avcı kuşu bu safhaya getiren Canibek artık kuşunu koluna kondurup ata biner, at sırtında giderken uçurup gözlemler. Uzaklara doğru uçup gitse bir müddet sonra çağırır. Sahibinin sesine iyice alışmış olan kuş, çok sevdiği kanlı et verilecek ümidiyle geri döner. Bu şekilde asi kuşunu yavaş yavaş sınavdan geçirir, koluna konmaya büyük oranda alıştırdıktan sonra bir gün yanına alıp kızıl tilkinin peşine salar. Avcı kuş, özgürlüğünden mahrumken, her ne kadar kola konmak suretiyle uysallaşmış olsa da o anda içgüdülerinin etkisiyle derhâl eski yırtıcı hâline döner. Gökten süzülerek alçalıp kızıl tilkiyi yakalar. Sıcak ete gagası alışan kartal, sahibim yine bir tilkinin peşine salsa diye iyice heveslenir.

Canibek'in bu şekilde kendine alıştırdığı birkaç geniş kanatlı, ak omuzlu avcı kuş vardı. Fakat kış boyu av peşine saldığı kartallarının yaz gelirken tüy dökmelerini sağlamak için hazırlık yapmıştı. Güz mevsimi kapıya yanaştığında, daha dün kansız et verip kartallarını

* Salıncak benzeri bir mekânda oynanan geleneksel Kazak oyunu.

yeni beslenme düzenine alıştırmaya başlamıştı. Av peşine kartalları salmak için henüz erken olduğundan Canibek, bu defa bütün Deşt-i Kıpçak'ta meşhur olan Sombalak adlı aladoğanını alıp ava çıkmayı uygun gördü. Han'ın davetine temkinli yaklaşan Canibek, çapanının içine Horasan çeliğinden, ince olarak dokunmuş hafif bir zırh giydi. Tasasız olarak palasını bileyleyip yayının oklarına tekrardan şahin tülekleri taktı.

Han'ın ava çıkacağı gün gelip çattığında bir tepenin başına borazancıları-zurnacıları çıkıp bütün bozkırı başlarına yıkacak şiddette, büyük gürültüyle çalgılarını çalarak avcılara "Toplanın!" diye işaret verdi. Müstakil tepeleri olan geniş bir düzlük. Atkulağı ile kıvırcık kuzukulağının karışık bittiği yeşil çayır. Bayırdaki, cılız sapları dolgunlaşan lâleler ve düğün çiçekleri, yeşil çimenlikte coşkuyla serpilmiş. Dört bir yandan tepe başına sultan, emir, beyler akmaya başladı. Birden han otağının bulunduğu istikametten bir grup adam görüldü. Ötekilerden çok farklı biçimde gelen; yelesi ve kuyruğu düğümlenmiş, kızıl kahve akıtmalı yürük ata binen, üstünde av için özel olarak dikilmiş kısa zırh ve süslü gümüş tolgası bulunan Ebulhayr Han'ın kendisi. Arkasından gelenlerse, cenk yoldaşı bahadır muhafızları. Sadece hafifbir zırh ve küçükçe bir elbise giymişler. Atlarının hepsi, yeleleri ve kuyrukları bağlanmış, gemleriyle didişen yürük atlar. Üstlerindeki zırhları, asılı duran silah teçhizatı güneş altında parıldayan bu grubun içinde üç dört kadın asker göze çarpıyor. Özellikle, ortada bulunan; bütün Deşt-i Kıpçak'ta tanınan, "Orteke" diye çağrılan; kül sarısı, yürük ata binmiş bir genç kadın, büyüleyici görkemiyle çok uzaklardan bile dikkatleri üzerine çekiyor. Altındaki yürük atın teçhizatı, dizgini-kuskunu ve kolanı vb. hepsi sarı altınla kaplanmış. Kadının üstünde altın ipe işlenmiş zırh, parlak ve kalın ipekten gösterişli bir çapan, başında sivri uçlu, kunduz postundan börk. Pantolonunun paçaları da altın işlemeyle süslenmiş. Boynundaki, inci taşlarıyla bezenmiş gerdanlığı göz kamaştırarak gün ışığıyla oynaşiyor. Ta uzaklardan dahi bu kadın, göz alabildiğine uzanan karapazılar arasındaki düğün çiçeği misali ilgi çekiyor. Kendisi de oldukça güzel ve hilal misali ince kaşlarına sürme çekmiş. Uzun saçlarını yirmi otuz adet örgüye ayırıp ince ince örmüş. Yüzünün olağanüstü güzelliği bütün âleme güzellik katarcasına güzel ve görkemli bu kadını gören herkes: "Bu yalan dünyada böylesine güzel bir insan hiç olur mu?" diye düşünür. Bu kadın, Ebulhayr Han'ın dördüncü eşi, meşhur âlim ve Semerkant hanı Uluğ Bey'in güzel kızı Rabiü Sultan-Begim idi. Onlar tepeye ulaştığında kuzeydeki ak otağlardan bir grup atlı süvari daha görüldü. Önlerinde bir çift kara yürük ata binmiş Canibek ile Kerey. İki de ava çıktıklarını göstermek için omuzlarına aladoğan kondurmuş. Eyerlerinde, atılmaya hazır

mızraklar. Kıyafetleri de gösterişli. Üstlerinde iki yanı kunduz postundan kısa çapan, başlarında Kazaklara has, kadife börk, hareket kabiliyetine engel olmaması için örme zırh giymişler. Eyerlerinin başına keçi derisinden yapılmış davul asıvermişler. Bu grubun arasında da üç dört kadın vardı. Bu kadınlardan biri çok fazla göze çarpıyor. Bu kadın, Canibek Sultan'ın ikinci eşi. Altın Han'ın ülkesindeki Moğollarla karışık yaşayan göçebe Kerey uruğunun kızı Jağan Bikem. Altında çok meşhur, "Geyik Ayak" namlı boz, yürük at. Rabiü Sultan-Begim'in eyer takımında olduğu gibi koşum teçhizatı altınla değil; dizgin-kuskunundan, atın gövdesine sarılı kolanına kadar her şey ak gümüşle kaplanmış. Rabiü Sultan gibi olağanüstü ihtişamıyla değil, Jağan kendi simasıyla ilk gençlik çağından itibaren at sırtında yaşayarak büyümüş bir göçebe kızı olduğunu gözler önüne seren müstesna oturuşuyla, kamçıyı okşayarak çeken edasıyla bakışları üzerinde topluyor. Bilhassa Rabiü Sultan-Begim'den farklı olarak; elinde tuttuğu mızrağı, başına giydiği inciyle kaplı kızıl kadife başlığı, altındaki boz atın perçemine taktığı puhu tüyü, kendisinin savaşçı bir urugdan çıkmış bir kadın olduğunu gösteriyor. Dış görünüşü de, altındaki atın fiziki görünümü de hem Rabiü Sultan-Begim'in hem de bindiği yürüğün görkeminden çok daha ileride. İnsanlar ona imrenerek bakmakta. Ebulhayr da bir an Jağan'ı süzdü. O anda aklına kâfirce bir fikir geliverdi. "Çok güzelmiş! Han eşi olmak için özel yaratılmış gibi. Eğer Canibek Sultan bu defa ölecek olursa, altıncı eşim olarak alacağım mutlaka!"

Han'ın yüzünden gözlerini bir an olsun ayırmadan duran Canibek, Ebulhayr'ın zalimane düşüncesini bakışlarından sezmiş gibi arkasına dönüp uzaklaştı. Ardından tepenin başında ve eteklerinde toplanmış olan beyzadelere anlamaya çalışarak bakmaya başladı. "Benim canımı alacak olan acaba hangisi?" Bakışları ansızın, kalabalıktan biraz uzakça duran sade giyimli üç yabancı adamın üstüne yöneldi. Daha evvelki avlarımızda bu üç alelade tip bulunmamıştı. Canibek içinden: "Demek bunlarmış! Çok ihtiyatlı olmak lazım!" dedi.

Avcıların azığı olarak bir deveye sabalarla* kımız ve hafif çadırlar yüklemiş, önlerindeki on beş kadar koyunu sürüyerek giden bir grup genç, obadan çıkarken Han muhafız birliği de kuzeye doğru yöneldi. Bunlar arada bir attan inip bir gün sonra Ulıtav'ın kuzeyinde Kişitav'ın bitişiğindeki Arğınatı dik yamaçlarına ulaşıp çadırlarını kurdular.

Burası, eski hikâyede:

Kuşaktan kuşağa geçerek bize gelen,

* Saba: Kımız hazırlamak için kullanılan ve at derisinden yapılan kap.

*Arğın atamın yurt edindiği ezelden,
Yeşil çayır, gümüş bulak Arğınatı 'm,
Çıkmayan emelimsin gönlümden!*

sözleriyle Kazakların kendisine destan düzdüğü, kadim medeniyet ocağı, Arğınatı Dağlarının geniş düzlükleri idi. Kuzeyden güneye doğru fasılalarla uzanan sık ağaçlı ve kayalı uçurumlar, somurtup duran kaygılı kayalar. Üzerini siyah Frenk üzümü, kuş kirazı, yeşil çimenler basmış sık ağaçlıklı vadiler. İki yanı, melek otu ve Fergana pelininin birbirine karıştığı, bel hizasına kadar gelen çayırda kaplı; yer altından fışkırarak çıkan, şırıldayan küçük bulaklar. Kuraklık yılları dışında çok sayıda hayvanının su ihtiyacını giderecek Barak Gölü'nden başka suyu bol bir kaynak olmadığından yazları buralara halk çok seyrek gelir. Bu yüzden Arğınatı civarında sülün, yabani kaz gibi, suyu az yeri seven kuşlar ile dağ koyunu, antilop ve geyiğe sık rastlanır. Han'la birlikte olan grup üç gün boyu avlandı. Davullar çalınıp da aladoğanlar yerden havalandıkları vakit kekliklerin ve dağ hindilerinin üstlerine üşüşüp onları yakaladılar. Keskin nişancı yiğitler çok sayıda geyiği okla vurup yamaçtan aşağı yuvarladı. Fakat Sarıbay'ın başını çektiği üç genç ne kadar uygun fırsatını kollasalar da bir gözünü onlardan ayırmayan Canibek'i tek başına yakalayamadılar. Can almaya çok hevesli olmalarına karşın caniliklerini icraya imkân bulamadılar. Öfkeden kuduran gençler ne yapacaklarını bilemez bir hâlde, "Han yarın otağına dönecek. Ne yapacağız?" diye konuştukları sırada, ansızın Canibek'i öldürebilecekleri bir imkâna kavuştular. Av tutkusuna kendini büsbütün kaptıran ve kendini kaybeden Canibek, bir an, av için bulunduğu yerde ihtiyatı elden bıraktı. Yanlarından teğet geçerek kaçan ak antilobu görür görmez atını kamçılıyarak dörtlüye koşturdu. Gün boyu av peşinde koşan yoldaşlarının atları büsbütün bitkin düşmüştü. Sadece, Canibek'in, öğleye kadar aralıksız koşsa dahi terlemekten öte etkilenmeyen kıratı hâlâ dinçti. At beyi* onu tıpkı bir yarış atı gibi hazırlamıştı, göz açıp kapayana dek yoldaşlarından uzaklaştı. O, ak antilobu kovalamakla meşgulken, kestirmeden yoluna çıkan Han grubu ile biraz evvelki üç genci gördü. Han, atını yeni değiştirmişti. Sarıbay ise atını sadece Canibek'i izlemek maksadıyla sürmüş, dinç vaziyette tutmuştu. Bir müddet sonra Canibek, Han ve Sarıbay ötekilerden ayrılıp hayli uzaklaşmışlardı. Yalnızca bir kısırak sağımı süresince at koşuran bu üç atlı, iyice yorgun düşen antiloba aynı anda yaklaştı. Avcılar, artık dili damağı kuruyup

* Hanlann atlarına bakmakla görevli kişi.

yüzükoyun yere yığılan bu nazlı bozkır hayvanının üstüne birlikte çullandılar. Av tutkunu Canibek topuzunu fırlatıp antilobu ilk boğazlayan ben olayım düşüncesiyle kamasını kınından çıkararak atından yere atladı. Tam o anda: "Yok, ganimet benim!" diyerek Sarıbay da topuzunu ayarlayıp, antilobu boğazlamak için eğilen Canibek'in tam sırtına vurma niyetiyle yaklaşıverdi. Fakat Canibek bir pars gibi üzerine atılıp Sarıbay'ı atın üzerinden tuttuğu gibi yere düşürdü, ne olduğunu anlamadan Canibek'in dizlerinin altında kaldığını gören Sarıbay, Han'a:

- "Haydi, vursanıza ensesinden!" dedi, gözleri Han'ın elindeki topuza takılarak.

Nedendir bilinmez, Han'ın vücudu titremeye başladı ve Canibek'e topuzla vurmak için eli kalkmadı.

Tam o sırada dörtnala gelen bir at sesi işitildi ve bir taraftan Kerey Sultan çıkageldi. Dizleriyle Sarıbay'ı bir iki kez basıp ezen Canibek: "Bir defaya mahsus hainliğini affediyorum. İkinci defa daha elime düşersen gününü görürsün!" diyerek doğruldu ve yerde yatan ava baktı. Korkudan ödü patladığından yerden kalkamayan zavallı hayvan, boynunu uzatmış, yüzükoyun yere kapaklandığı o hâlde hâlâ yatmaktaydı. Canibek ona kıyamadı. "Bana karşı suç işleyen düşmanıma canını bağışlarken; senin bir suçun yok, ak antilop, seni ne diye öldüreyim ki?" diyerek orada duran topuzunu alıp atına bindi. O sırada Kerey de gelmişti. Yaşanan hadiseyi kimse söylemeden anlayan Kerey Sultan, kardeşini yanına alıp Han'a hiç dönüp bakmadan, dörtnala yaklaşmakta olan gruba karşı yavaşça yürüdü.

Bu sırada Sarıbay da sendeleyerek ayağa kalktı. Atının üzengisine ayağını koyarken:

- Boş yere topuzla vurmadınız Han efendim, dedi nefes nefese konuşarak: "Eğer yere yığılsaydı boynunu çevirip kıracak ve 'Atından düşüp öldü.' diyecektim. Nasıl öldüğünü hiç kimse gözüyle görmemiş olacaktı ya!" diyerek yaklaşıırken.

- Affınıza sığınırım Han hazretleri!, dedi ve başını koluyla korumaya çalıştı.

Ancak Ebulhayr'ın bir kulaç uzunluğunda kaldırdığı gök renkli çelik pala boynunu çaprazlamasına kesip, korkuyla gözleri irileşen başını uçurup biraz önce yattığı yere düşürdü.

Geri dönen Canibek ve Kerey, Sarıbay'ın henüz canı çıkmamış vaziyette, yerde yavaşça kımıldayarak duran başı ile kana bulanmış, çırpınıp duran bedenini gördüler. Emrini yerine

getiremeyen adamını geride canlı şahit bırakmamak düşüncesiyle Han'ın kasten öldürdüğünü ikisi de hemen anlamıştı. Fakat Ebulhayr:

- Canibek Sultan'a ihanet ettiğinden başını vurdum!, dedi.

İkisi de Han'a cevap vermedi, sessiz sedasız atlarının başını çevirip karşıdan gelen adamlara doğru yavaşça ilerlediler.

Han şimdi o günkü hareketini düşünüp durmakta. "On altı yaşımda Edige'nin torunu Kazı Bey'i kendi ellerimle boğazlarken, on yedi yaşımda dedelerimiz bir akrabam Deşt-i Kıpçak hanı Cumadük'ü öz oğlu gibi ellerinde büyümeme karşın teke tekte topuzla vurup öldürürken en ufak bir tereddüt göstermeyen zekâm! Bana karşı düşmanlık güden hasmım Canibek'i karakuştan topuzla bir darbeye öldürmeyi nasıl beceremedim? Yeri geldiğinde en acımasız katliamlara izin veren yüreğim bu defa nasıl oldu da cesaret gösteremedi?"

Evet, başkaları bağırıtı çağırıtıyla yetişip gelene dek bir topuz darbesiyle öldürmem lazımdı be! Tabii, öte yandan, attan düşüp can verdi, diye göstermem gerekecekti. Sarıbay'ın yaptığı. Ben. İşte orada bir anlık duraksamamın bedelini şimdi ödüyorum. Topuzu, düşmanın üzerine vakti gelmişken indirmemek ne büyük hata! Şimdi artık, Canibek'i öldürmenin bir yolunu bulamamaktan dolayı ruhum azap çekmekte. Açıkta da onları karşıma alamam, şu an onların tarafında yer alan insanların sayısı hiç de az değil. Ah keşke yeniden uygun bir fırsat elime geçirebilsem! Hayret, o an elimdeki topuzu sallamaya nasıl oldu da cesaret edemedim! Ne olursa olsun cesaret edebilmeliydim!"

Ebulhayr'ın aklına yeniden, ölüm cezasına çarptırması gereken genç geldi. "Evet, artık benim bir hüküm vermem gerek! Vermeme gibi bir şansım yok. Han otağının etrafında toplanan Arğın ve Kıpçak uruğları arasındaki çekişme bugün bu genç üzerinden bir çözüme kavuşturulmalı. Eğer bu genci ölüm cezasına çarptırsam Kıpçaklar sevinecek. Serbest bırakırsam da Arğınlar çok mutlu olacak. Nasıl bir hüküm vermek lazım? Orda'nın birliği bu gencin kaderine bağlı. Hasımlarım Canibek, Kerey ve Abak da benim vereceğim hükmü bekliyor. Hangi hüküm daha hayırlı?" Ebulhayr'ı ter bastı. Sıradan bir Kazağın akıbetinin, omuzlarına yüklediği bu ağır yüke hayret etti. Eskiden olsaydı. "Evet, evet Cengiz Han Atamız devrinde, değil bir adamın hayatı, bin insanın hayatı da söz konusu olsa, Ulu Han'ın bir işaretiyle sorun derhâl çözülmeydi? Evet, öyleydi ya! Hayır, Cengiz Ata'ya kadar

gitmeye gerek yok, daha yakın bir tarihte Mōngke Han devrinde de bir kişinin akıbeti hiç kimsenin zihnini bu denli meşgul etmezdi!"

Hatırına Mōngke Han'ın defniyle alakalı efsane geldi.

Moğollar, şehzadelerini toprağa verirken başka halklarda bulunmayan iki ayrı geleneği yerine getirirdi:

İlki, ölen sultanla birlikte mezara kölesini de gömme geleneği. Derin kazılan mezarın bir tarafına oyuk açılır. Cenaze oraya indirilir. Cenazenin altına şehzadenin hayattayken en çok sevdiği kölesi yatırılır. Köle birkaç saat ölü bedeninin altında yatar, artık soluk alamayacak duruma geldiğinde mezardan çıkarılır. Kendine geldikten sonra köle ölünün altına yeniden yatırılır. Bu işlem üç defa tekrar edilir. Eğer köle diri kalmayı başarırsa, kendisine her istediği verilir ve kesin olarak azat edilir. Moğolların inancına göre köle beyzadesine tam bir sadakate bağlı olmalıydı. Efendisi ölüp de kölesi diri kalırsa o, ömür boyu, efendisinin bütün günahlarını sırtında taşımak zorunda kalırmış. O sebeple köleyi diri bırakırlarmış. Tabuta koyulan ölünün bedeni oyuğa sokulur. Kabrin içine, kazan dolusu et, testi dolusu süt koyarlar. Sadaka olarak çok sayıda altın, gümüş bilezik, yüzük, kolye gibi değerli mücevherler bırakılır. Eğer beyzade zengin biriye altın ve mücevherler mezara hiç esirgmeden bolca konur. Beyzadenin ruhuna azap için gelen melekler altını alıp ölüye hiç dokunmadan giderler, diye inanır Moğollar.

İkincisi, defnedilen beyzadenin kabrini hiç kimsenin bilmemesi gerek. Bu nedenle, beyzade defnedildikten sonra mezarının yerini bilenlerin hepsi istisnasız öldürülür. Mezarın üstünden at sürüsü geçirilerek mezarın yüzeyi dümdüz edilir.

Bunu yaparkenki düşünceleri sadece, mezara konan kıymetli eşyalara birilerinin ilgi duyup beyzadenin kabrini kazması ve ölünün kemiklerine saygısızlık etmesi değil. Moğolların başka gerekçeleri de var. Bir Roma imparatoru "Tarih benimle başlar!" diyerek kendinden önce yaşamış olan, Jüpiter Tapınağı'nın altında lahitlerde yatan yirmi dokuz imparatorun mumyalanmış bedenlerini çıkarıp yaktırmış. Hayattayken kin duyulan hanların kemiklerini öldükten sonra kazıp çıkararak aşağılama, yabancı ülkelerde de sık rastlanan bir durum. Böylesi saygısız davranışlara eski zamanlarda daha sık rastlanırmış. Eski Moğol yasası bu tür durumların yaşanmasına engel olmuştur. Yaşayan hiç kimsenin, ölmüş olan handan öç almaya kalkışmaması gerek. Bu sebeple mezarının bulunduğu yeri geride kalan

düşmanlarının bilmemesi lazım! Bilen köle öldürülür, kabrin üstündeki toprak, at sürüsüne çiğnetilerek yüzeyi toprakla eşit hâle getirilir.

Bin iki yüz elli dokuz yılında Cengiz'in Karakurum'daki tahtının sahibi Möngke Han öldüğünde, erkek kardeşleri Arık Boğa, Kubilay ve Hülagu'nun emri doğrultusunda Möngke'nin cenazesine katılan tam on bin adam ortadan kaldırılmıştır. Bunu yapmadaki maksatları, hayattayken acımasız olan hanın ölüsünden, Cengiz'in diğer çocuklarından olma torunların, öçlerini almak istemelerine mâni olmak ve Moğol halkının ateşe tapıldığı zamandaki dinî inançları uyarınca beyzadenin ruhunun öbür dünyada huzur içinde yaşamasını temin imiş.

Erkek kardeşlerinin Möngke Han'ı, ataları Cengiz'den daha büyük özenle korumalarının bu iki gelenekten başka bir amacı daha vardı. O amaç; bütün dünyaya ve kendileriyle rekabet hâlindeki düşmanlarına, on bin adamın kanının akıtıldığı katliamla gözdağı vermek, korku salmaktı.

Bu katliamlara imza atmış Cengiz soyunun bir mensubu olan Ebulhayr Han ise işte şimdi, bir gencin akıbetini belirleyecek hükmü veremeyerek soğuktan donmak üzere olan bir serçe misali ne yapacağını bilemez bir vaziyette bekliyor. "Cengiz Han'ın soyundan gelen iki torunundan biri on bin adamı katletmekle övünüyor, diğeri ise sadece bir adamın ölümüne hükmedemeyip gün boyu boş yere düşüncelere d alıyor. Bu nasıl olur? Doğrusu bu, bir zamanlar cihanı titreten haşmetli "Cihan Efendisi"nin neslinin kudretinin artık yok olması mı? Öyle görünüyor.

Ebulhayr yine derin bir iç çekti! Gerçekten de bu kararı vermek, kendisi için, Tuluy oğullarının on bin adamı kurban etmelerinden çok daha zordu. Kesin hükmünü bir türlü veremeyerek sıkıntı çekmesi de bundandı.

Kazak boy ve uruglarının topraklarını ele geçiren Cengiz oğullarının arasındaki münasebetler oldukça girift bir tarihî süreç. Ebulhayr'ın çaresizliği de bu tarihin çetrefilli olmasından kaynaklanıyordu.

Ögedey oğulları, Moğolların asli topraklarına yani Ulu Orda'ya sahipken Çağatay'ın çocukları ile Tuluy'un küçük oğlu Arık Boğa ise bugün bir Orta Asya memleketi olan Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasına, yani Maveraünnehr'in verimli ovalarına da sahip olmuştu. Tuluy'un ikinci oğlu Kubilay ise Çin'in kuzeyi ile batı bölgelerini ele geçirdikten

sonra şimdi de çoğunluğu Deşt-i Kıpçak ve Alan* askerî gücünden oluşan ordusuyla Çin'in güneyini işgal harekâtını başlatmıştı. Üçüncü oğlu Hülagu bugünkü Kafkas topraklarının güneyinin tamamını istila etmiş, İran'ı fethetmiş ve şimdi de yüzünü Mısır'a çevirmişti. Hülagu'yu, yerleşik halkların tesirinden uzak tutmak için Uygurlardan, Tibetlilerden, Çinlilerden oluşan ve sadece çok güvenilir kişilerden seçilen Budist rahipler âdeta kuşatma altına almıştı. Bunların hepsi Ulu Han Mōngke'ye tabii idi.

Ögedey, Çağatay, Tuluy oğullarının idarecilik anlayışı kan dökmekten, boyun eğen kitleleri yağmalayıp kırmaktan ibaret idi. Korkutma, korumasız halkı sadece mızrağın ucu ve teberin gücüyle itaat ettirme, bunların en temel siyasetiydi. Yakıp yıkılan şehirler, tarumar edilmiş tarlalar, kule misali yığılmış insan kemikleri, kaçışan ya da göç eden insanlar. İşte Moğol kan içicilerinin bir zamanlar güllük gülistanlık içinde yaşayan ülkelere alıp getirdiği şey bunlardan ibarettir.

Kazak topraklarına gelen Cuçi de bu siyasetten sapmadı. Sadece düşüncelerini uygulama biçimi farklıydı.

Kıyat uruğunun bahadırı Yesügey'den olma Cengiz Han, Kongırat Day Noyan'ın kızı Börte'den beş kız, dört erkek çocuk sahibi oldu. Bunların içinde bir kızdan sonra en büyüğü Cuçi. Moğol örf âdetlerine göre erkekler kendi kabilelerinden kızlarla evlenemez. Genç erkekler nişanlanacakları kızları başka uruğlardan özellikle anne tarafından akrabalarından seçmek durumunda. Bu geleneğe uyarak Cuçi de dört eşinden üçünü Kongırat uruğundan almıştı. İlk eşi Jüke-Begim'den büyük oğlu Orda, ikinci eşi Üki-Begim'den Batu dünyaya geldi. Bunlar da anne tarafından akrabalarından birer eş aldılar. Bu şekilde dededen babaya, babadan oğula geçen gelenek doğrultusunda Cuçi soyu, Kongırat uruğuna güveyi sülale hâline geldi. Bir zamanlar Kerulen, Onon, Orhun ırmaklarının boyunda konup göçen Nayman, Kerey, Vak uruğları gibi Moğol toprakları içerisinde yaşayan Kongırat uruğu, şimdi Cuçi ulusuna katılanlar arasında ilk sıradaydı. Üstelik Cengiz, "Moğol hanı olmak için mücadele verirken, Börte, bir Kerey bahadırı ile birlikte olmuş. Cuçi o bahadırdan olmuş." şeklinde dedikodu var. Bu dedikodu mantığa da uygun. Bunun delili: Cengiz Han artık ölüm vaktinin yaklaştığını hissettiğinde yerine Cuçi'yi kendi yerine geçirmek düşüncesiyle 1226 yılında Büyük Kurultay'ı topladığında Moğol ozanları Han huzurunda: "Cuçi'yi yerine geçirme, o senden olma değil! diye şiirler okurlar.

* Rus ve Deşt-i Kıpçak savaşçılarından oluşturulan "Alen Ası" adlı askerî birlik.

Bu sebeplerle Cuçi; Kongırat, Kerey uruglarına karşı içten içe öfke duysa da dıştan bakıldığında yakın davranır gibi görünür.

Hayır, Cuçi'nin, kandaş oldu diye hâkimiyeti altındaki insanlara merhametli davrandığı hiç görülmemiştir. Ona, idare edeceği ve hükümranlığını sürdüreceği bir halk lazım. Deşt-i Kıpçak'ın ise Cuçi Hanlığının sancağını yükselteceği asli toprakları olması gerekiyordu.

Dolayısıyla Kazak şecereleri Cuçi'yi, Cengiz'in diğer oğulları gibi kan dökücü olarak nitelendirmez. Destanlar ve efsaneler onu, kimin zaman hiddetli olmakla birlikte sözle de ikna edilebilen, aklını öfkesinin önüne geçirebilen biri olarak gösterir. "Aksak Kulan Cuçi Han" efsanesi bu durumun kanıtıdır.

Aslında bu Cuçi, Çağatay gibi ele geçirdiği ülkeleri yakıp yıkmaya hevesli bir kimse değildi. Ancak başka seçeneği yoktu, buna mecburdu. Kazak topraklarına kesin olarak yerleşen Moğol istilacıları nüfus bakımından oldukça düşük bir orana sahipti, nüfusun ancak yüzde birini oluşturuyorlardı. Cengiz Han'ın; ele geçirdiği memleketleri dört oğluna, dört ulus olarak paylaştırıp verdiği her birine Moğol ordusundan onar bölükten toplamda dört bin asker verdiğine dair rivayetler var. Noyan denen ordu komutanları da bir kova suya dökülen bir avuç tuz misali kalabalık Kazak nüfusu içinde eriyip onların dilini ve dinini benimsemek suretiyle Kazaklaşma sürecine girmiştir. "Cengiz torunlarıyız, Töre nesliyiz" şeklindeki ifadeleri ise imtiyazlarını koruma gayretinden öte bir anlam taşımaz.

Hatırda tutulması gereken bir diğer husus şudur: Kazak toprakları üzerinde Harezmi, Kiyev gibi büyük şehirler bulunmadığından Cuçi oğullarının kan dökerek aldıkları şehirlerin sayısı da az idi. Deşt-i Kıpçak urugları da Moğollar gibi göçebe idi; kaçarak, konup göçerek, savaşarak kendi bağımsızlıklarını sürdürmek için ellerinden geleni yaptı. Cuçi neslinin bu gerçeğe de baş etmesi gerekti. Gerektiğinde Kazaklardan kız alıp Kazaklara kız vermekten geri durmadılar. İşte bu çerçevede Batu kendi kızlarından birini bir Mangıt gencine verir. Bu evlilikten Nogay adı verilen bir inal* dünyaya gelir. Nogay çok büyük bir bahadır, çok zeki bir adam olur. Han tahtına oturma hakkına sahip değildir çünkü soyu baba tarafından Cengiz Han'a dayanmaz. Fakat Batu Han öldüğü vakit onun ordusunu yönetmektedir. İşte bu Nogay, yaklaşık kırk yıl boyunca bütün Cuçi nesline her istediğini yaptırır. Altın Ordu hanlarını kendi kararıyla tahta oturtup yine kendi iradesiyle tahttan indirebilecek güçte bir

* İnal: Eski Türlerde annesi han soyundan, babası sıradan halktan (bu romanda Kazak) olan kişi. Bu tür kişilerin de han neslinin asil kanını taşıdığını bildirmek üzere kullanılan özel bir unvandır.

komutan olur. En nihayetinde Altın Ordu tahtına Mōngke Han'ın beşinci oğlu Toktağu (Kazaklar kendisine Toktay Han derler) han olarak oturur. O vakitler artık Nogay Bahadır'ın yaşlılık çağıdır. Genç han ile yaşlı kurt arasındaki ilişkiler savaş noktasına gelir. Uruglara ayrılmış Deşt-i Kıpçak halkı arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Toktağu ordusu Nogay'ı yener. Nogay on yedi adamıyla Başkurt topraklarına kaçar. Yol üstünde kendisini, Altın Ordu hizmetindeki bir knezin savaşçısı yakalayıp öldürür. Başını Toktağu'ya götürür. Fakat o savaşçının bu davranışı karşısında hiddetlenen Toktağu, "Sıradan biri, han soyundan gelen bir kimseye el kaldıramaz!" deyip savaşçının başını vurdurur.

Nogay, han unvanını alamasa da "Ulu Bey" diye nitelendirilmiştir. Deşt-i Kıpçak ülkesinin batısı sonraları Nogay Hanlığına dönüşecektir. Bu hanlığın temelini atan ise Mangıt uruğudur.

Ebulhayr'ın, emri altındaki Arğın, Kıpçak uruglarının nüfuzlu adamlarından çekinmesinin sebeplerinden biri de buydu aslında. Nogay Bahadır gibi, Akcol Bey'in de (Gerçek adı Dayır Koja olup bu, halkın kullandığı isimdir.) arkasında kalabalık Arğın halkı var. Maysara Kobılandı Bahadır'ın ardında ise Kızılbaş ülkesine gerçekleştirdiği saldırı ile adı destanlaşan, ilk atası Kara Kıpçak Kobılandı'dan bugüne yiğidin harman olduğu heybetli Kıpçak boyu var. Hangisinin yanında yer almak gerek? Bir hanın başına bundan daha çetrefilli bir sınav gelebilir mi?

"Bu yalan dünyada zor olan şey nedir? Kazakların urug çekişmelerini çözmek! Ama bu çekişmelere son vermek niye gereksin ki?" Ebulhayr Han kıs kıs güldü. "Cengiz neslinin bu kadar uzun bir süredir han tahtında oturmasının sebebi bu değil mi? Eğer uruglara bölünmüş Kazaklar birleşecek olursa ne olurdu? Hayır, hayır! Bu halk, dikkatlice tutmazsan kolunu bedeninden ayırabilecek keskinlikte bir ustura! Dikkatlice tutmanın biricik yolu da urugları birbirine düşürmek. Bu siyaset başarılı olduğu sürece bu keskin ustura tehlikesiz..!"

Bu, Ebulhayr'ın düşüncesi. Canibek ise bu urug çekişmesine farklı bakıyor. "Ebulhayr şimdi zor durumda." diye tahmin yürütüyor o. "Orda'sının gücü kuvveti eskisi gibi değil, dört bir yanı tamamıyla, aç kurtlar misali saldırmaya hazır düşmanlarla çevrili. Güneybatı istikametindeki Horasan yeniden baş kaldırmaya başladı. Maveräünnehr halkının husumeti güçlenmekte. Aksak Timur'un torunları içten içe uygun zamanını kolluyor. Kuzeybatı bölgeleri de yağmaya hazır hava gibi bozmakta. İdil Irmağı'nın öbür yakasındaki Nogay Ordası günden güne güç kazanıyor ve dostluk hislerinden ziyade, düşmanlık duyguları ağır

basıyor. Eskiden bu yana rekabet hâlinde olduğu düşmanları Kazan ve Kırım hanlıkları da iyice güçlenmiş durumda. Astrahan sultanları Ebulhayr'dan çok onlara sırtını dayama arzusunda. Bütün bunlar, basit bir muhalefetten öte, bir hanlığı parçalayıp yok edecek tehlikeler. Ya Altın Ordu'nun içindeki vaziyet nasıl? Çürümeye yüz tutmuş deriyi andırıyor. Han'ın koyduğu ağır vergiler dolayısıyla isyan noktasında. Hâlihazırda Ebulhayr'dan ayrılmak üzere olan Kazak uruglarının sayısı da az değil. Tek yapılması gereken, bu tür urugların sayısını artırmak."

Canibek bozkıra her çıktığında halkın sıkıntılarını gördüğünden otağına hep bozuk moralle dönüyordu. Özellikle bir yıl evvel karşılaştığı bir manzara Sultan'ın gözlerinin önünden hiç gitmiyor. Avdan dönerken yolu, Ebulhayr askerlerinin yağmaladığı bir köye düşer. Yerle bir edilmiş çadır evler. Oğulları topuzla katledilmiş, yavrusunu kaybetmiş deve gibi ağlayan, inleyen analar.

Canibek'i tanıyan bir aksakal şunları söylemiş:

- Gözümün nuru Canibek! Yabancı ülkeleri yağmalamak için gençlerinizi vermediniz, vergiyi zamanında ödemediniz, diyerek Han'ın aç kurtları köyümüzü yağmalayıp gitti. İdil boyunda da bu muameleden başkasını görmedik. Bizi bu zulümden bir an önce kurtar artık!

- Nasıl kurtarayım? diye sormuş Canibek.

İhtiyar şöyle cevap vermiş:

- Bizi Ebulhayr'dan ayır! Başkasının toprağına suyuna göz dikmeyecek, kendi halkının sırtına ellerden aldığı ölçüde ağır vergiler yüklemeyecek bir otağ yükselt!

Çin ve Cungar toprakları üzerinde yaşayan uruglar da bu yönde fikir bildirdi. Canibek, bütün bunlardan, müstakil bir hanlığın kurulmasının çoğunluğun arzusu olduğunu ve kendi endişeleriyle halkın arzusunun örtüşmekte olduğunu iyice anladı. Bu, kendisini emeline ulaştıracak ana yol. Bugün olmasa da yarın hayat tarzı, toprağı suyu, gelenek görenekleri, dili, gayesi bir Deşt-i Kıpçak bozkırında yaşayan çok sayıdaki uruğun; bir yerden kol, bir taraftan baş çıkararak tek bir halk, tek bir ülkeye dönüşeceğiinden şüphesi kalmamıştı.

Bu sebeple Ebulhayr Hanlığı, Altın Ordu'ya mensup iki büyük urug yani Arğın ve Kıpçak urugları arasındaki anlaşmazlık ve çekişmelerin şiddetlenmesinden büyük bir ümide

kapıldı. Ebulhayr'ın düşüncesi bu urugları çatıştırarak yönetmek iken Canibek'in gayesi, Ebulhayr idaresini çökertmek için bu urugların Altın Ordu'ya karşı duydukları husumet hislerini perçinlemektir. Mevcut siyasi merkezin çekişmeler dolayısıyla zayıfladığı bir ortamda yeni bir siyasi merkez oluşturmanın daha kolay gerçekleşeceğinden emindi. "Göçebe Kazak urugları tıpkı bir elmas kılıç!" diye düşündü Canibek Sultan. "Eğer başarabilirsen, onlar düşmanlarına karşı silah, toprağına suyuna kalkan. Halk kitleleri kendi iradesiyle birbiriyle savaşmaz; barış ve huzurdan yanadır hep. Bizde çıban başı hep hanlar ve sultanlar. Elindeki bu silahı akıllıca, dikkatlice kullanabilirsen dilediğin şekilde bir hanlık kurman mümkündür. Nogay, Kazan, Kırım, Astrahan hanları ile sultanlarının yağmasına uğramak istemezsen, onların ilerisindeki büyük Rus ülkesiyle anlaşip ittifak kurman gerek. Fakat böyle bir imkâna kavuşmak için evvele Ebulhayr Ordası'ndan ayrılmak gerek."

Ebulhayr ise Deşt-i Kıpçak Hanlığını büyütme sırasında verdiği mücadelelerde sadık silah olarak kullandığı göçebe urugların şimdi olumsuz tavır takınmaya başlamalarını yalnızca sultanların düşmanlığına bağlamaktadır. Lüzumsuz seferden, savaştan, yabancı memleketleri istiladan dünün elmas kılıcının yüzü vazgeçtiğini, işe yaramaz olup köreldiğini anlamak istememektedir. "Yılanı üç parçaya bölsen de sürüngenliği devam eder." düşüncesindedir. "Eğer sultanların düşmanlığına son verebilirim Altın Ordu yine birçok ülkeye diz çöktürebilir. Sultanlar olarak sizler sadece peşinizden gelen yığınları bileyleyip keskinleştir ve düşman üzerine sal! Küstahlık etme!"

Ebulhayr yine derin bir iç çekti. "Yığın! Fakat o yığına serbestlik tanırsan, kendi efendisinin başını uçurabilecek kahredici bir güce dönüşecektir. Bu serbestlik tanınmıştı! Mısır'a köle olarak satılan Baybars neler yapmadı? Ünlü Hülagu'yu Mısır topraklarından kovdu."

Cengiz istilası, şiddetli dalgasıyla Kazak uruglarını çil yavrusu gibi dağıttı. Çoğunluğu kendi yurdunda kalmakla birlikte ciddi bir kısmı da canlarını kurtarmak için başka ülkelere kaçmak zorunda kaldılar. 1241 yılında önemli sayıda Kıpçak obası başındaki Kotan Han önderliğinde Macar ülkesine göç etti. Macar kralı, toprak ve hayvan vermek suretiyle bunları çok iyi karşıladı. Bu duruma öfkelenen Batu, Macar kralına bir mektup yazdı. Mektubunda: . Üstelik benim Kıpçak kullarıma kol kanat gerdiğin anlaşılıyor. Beni düşmanın olarak görmek istemiyorsan bundan böyle Kıpçakları himayene ve idaren altına alma! Kıpçaklar için benden kaçmak kolay çünkü onların yerleşik evleri barkları yok, onlar

çadırlarda yaşar. Fakat senin sabit bir evin var, şehirlerin var. Benim elimden nasıl kaçıp kurtulacaksın?" diyerek gözdağı vermiş Batu.

1229 tarihli lavrentev şeceresinden, Kıpçak-Kazakların Moğolların önünden kaçıp kendileri düşman işgaline uğrayan İdil'deki Bulgar ülkesine, Rusya'ya, Litvanya'ya gittiklerini öğreniyoruz. Bir zamanların savaşçı göçebe halkı, Kuj gibi beyzade ve halka önderlik yapan bahadırlar şimdi yabancı topraklarda arpadan kısa, koyundan yumuşak bir duruma düşmüştür.

Kazakların bir kısmı Kiyır'ın doğusuna, Moğolistan ve Çin'e nakledilir. Cengiz Han ve Cuçi dönemlerinde birkaç Kazak beyzadesi ve bahadırı hizmet görmeleri için Moğol İmparatorluğunun Ulu Orda'sına götürülür. Kısacası, bir zamanların ihtişamlı ülkesini düşmanları yağmalayıp oğullarını Anadolu'ya, kızlarını Kırım'a götürürler. Genç Kazak bahadırlarını köle, güzel görkemli kızlarını cariye olarak satmaya başlarlar.

Çok geçmeden Moğollar ve Müslüman tüccarlar Avrupa ile Suriye'yi, Kuzey ve Batı Afrika'yı özellikle Mısır'ı Deşt-i Kıpçak topraklarından getirilen kölelerle doldurur.

Böylece 13. asırda Mısır'daki Hilafet Muhafız Birliği çoğunlukla Kıpçak gençlerinden oluşmuş durumdaydı. Mısır'ın da cesur yürekli, gözü pek, dayanıklı askerlere şiddetle ihtiyacı vardı. Böyle bir orduyu kurmayı Memlukler başardı.

Bu sırada Mısır'a doğusundan Moğol istilacıları çullanırken, batısından da 12. Asırda gerçekleşen savaşlarda yenilmelerine rağmen Orta Doğu'yu hâkimiyetleri altına almaktan vazgeçmeyen Haçlılar saldırıya geçmişti. Şimdi bütün İslam dünyasının gözbebeği; medeniyet, kültür-sanat, bilim ve eğitim merkezi konumunda olan Mısır ve Suriye'nin semalarında son derece ciddi tehlike arz eden kara bulutlar dolaşmaya başlamıştı.

Tam o sırada, çocukluk çağında Kıpçak topraklarından paralı asker olarak satılmak üzere getirilen ve sonra Suriye ordusunun başkomutanı olan Baybars Bahadır, beraberindeki Memluklerden oluşan özel birlikleriyle; Bağdat'ı işgal edip ardından bir çağlayan gibi Suriye'ye dökülmekte olan İran şahı Hülagu ordusunun karşısına dikildi. Karşısına dikilmekle kalmadı, Hülagu'yu mağlup edip iki yıl sonra da Mısır topraklarından tamamen söküp attı. Kıpçak Memlukleri 1291 yılında ise yıldırım harekâtıyla Haçlıları Suriye'den

* Memluk kelimesi; devletin kölesi, paralı asker anlamlarına gelir. Doğudaki insanlar devlet satın alıp özel muhafız birlikleri kurduklarından bu adla anılmıştır.

kesin olarak çıkarıp Tapınak Şövalyelerinin doğudaki son kalesi olan Akka Kalesi'ni fethetti.

Böylelikle, kendi memleketinden sürülen, paralı asker olarak satılan Memlukler, Arap cengâverlerle birleşip Mısır ve Suriye'yi Moğol istilacılarının tahribatından kurtarır. Dünyaca meşhur ilim ve sanat ocakları olan Otrar, Semerkant ve Kiyev'in düştüğü duruma düşmelerine mani olarak Kahire, Cezair ve Kurtuba gibi şehirleri büyük bir yıkım ve felaketten kurtarmış olurlar.

Artık Kıpçak beyzadelerinin, komutanlarının kanı Arap kanıyla karıştı. Birbirlerine kız verip birbirlerinden kız aldılar. Bu şekilde paralı asker satın alınması yoluyla yaşanan etnik kaynaşma sadece Mısır'da görülmedi; Karadeniz'le Akdeniz kıyısında yaşayan Avrupalı halkların kanına da Rus, Tatar, Çerkes, Türk, Afrikalı savaşçıların kanı karıştı.

Memluk sultanlarının yönettiği Mısır memleketinde Kıpçaklar, Altın Ordu ile Kazak topraklarında cari olan örf-âdetleri, gelenek-göreneklere uygulamaya çalıştılar. Soyu Kıpçaklara dayanan Memluk sultanlarının gezintiye çıktığı yerlerde onları mızıka, kaval çalan ve Kıpçak usulü giyinmiş, süslü, gösterişli yüzlerce insanla karşılayıp Bağdat, Mısır, Mekke, Kahire sokaklarında sevinç gösterileri yaptılar. Zengin Kıpçak ağaları ve beyleri, gençlik çağlarında dedelerinin bindiği faytonlarla Nil Nehri'nin kıyısında gezintiye çıkmayı alışkanlık hâline getirdiler.

Memlukle daha ileri gidip şeriat kanunlarını bir kenara koydular ve adalet işlerini Deşt-i Kıpçak törelerine göre yürütmeye gayret gösterdiler.

Bunların hepsini başaranlar, sıradan kölelerin arasından çıkan bahadırlar, komutanlar. Durum böyleyken Kazak halk yığınlarına, kölelere serbestlik verilebilir mi? hayır, mümkün değil! Ebulhayr yeniden hiddetle kaşlarını çattı. "Kıpçak ülkesinden satın alınan köle Baybars Hülagu'yu yendi. Hayır, halk yığınlarıyla oyun oynamaya gelmez!" Aklına şimdi de ileri görüşlü Aksak Timur geldi. Ebulhayr'ın vücudu kaskatı kesildi. "Altın Ordu'nun sonunu getiren yalnızca Rus knezleri mi? Mamay Han'ın mağlup olduğu 1380 tarihli Kulikov Kırgını'ndan sonra Toktamış ile Edige Moskova'yı, en ücra köşelerine varıncaya kadar tekrar tekrar çiğnemedi mi? Doğrusu, birlik oluşturmaya başlayan Rus knezleri de boş boş oturmamışlardı; kofbir ağaç gövdesine dönüşen Altın Ordu'yu temelinden sarstıkları bir hakikat idi. Zaten temelleri çürümeye başlamıştı da! Kıtık yedi kardeşmiş, dirgenle sekiz!

Düşmanlarının sayısız saldırısına maruz kalmış kadim Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda işte böyle sıkıntılı ve sancılı zamanda bir kaplan daha peyda oldu. Bu, kökeni Mangıt uruğuna dayanan Barlas kabilesine mensup Aksak Timur idi tabii! Felaketin sebeplerinden biri de o değil miydi? Bu kan içici kaplan, karınca misali kaynayan askerini harekete geçirip Altın Ordu'yu parçalamak istedi. Henüz 1392 yılında Alaşa Han'ın Ahmet ve Samet adlı oğullarını yol üstünde katlettiği saldırısıyla Altın Ordu'nun temellerini derinden sarsmış değil miydi? 1395 tarihli seferinde ise Batu ile Berke'nin İdil Irmağı'nın sağ yakasına inşa ettirdiği harikulade güzelliğe sahip Altın Ordu başkenti Saray şehrini Kafkaslar yönünden, Dağıstan kuytuluğundan gelip ele geçirdi. Bu saldırı bizim birliğimizi de kesin olarak ortadan kaldırdı. Ruslar Mamay'ı, Timur da Temirlan'da Toktamış'ı yendi. Bu iki mağlubiyet Altın Ordu'nun dağılmasına yol açtı. Hayır hayır, Töre neslinden gelmeyen bahadırların, beylerin arkasında kendi sülaleleri var. Zor, sıkıntılı dönemlerde bu sülalelere mensup kimseler Cengiz soyundan gelen hanları değil, kendi liderlerini desteklerler. Bunu da düşünmek lazım. Kendi sülalesi arkasında olmasa Aksak Timur bütün bir Maverâünnehr'i hâkimiyeti altına alıp, Harezm ile Altın Ordu'yu çiğneyip ardından Hindistan'ın başkenti Delhi'yi ve Türkiye'nin göbeğindeki Ankara şehrini zapt edebilir miydi? Bütün bunlar, hısım-akrabalarından, sülalesinden meydana getirdiği orduyu kendisiyle birlikte sev k edebilme kabiliyetinden. Hayır hayır, arkasında sülale desteği bulunan komutanların ve beylerin her zaman için ellerinde güç mevcut olacaktır. Onları hesaba katmamak olmaz! Kobılandı ile Akcol anlaşmazlığını akıl terazisinde biraz daha tartmak lazım. Bu çekişme dolayısıyla şimdilik başım ağrıyıp baldırım sızlamış değil, yani şu an beni rahatsız edecek çapta değil. Hataya düşersen doğru yoldan saptığın içindir..! Bu tür işlerde şüphe ile ümit hep at başı gider.

Ebulhayr'ın karara bağlayacağı mesele doğrusu çok zor bir meseleydi. Cengiz soyunun Kazak bozkırı üzerindeki egemenliği sürmekle birlikte, bir suçluyu ölüm cezasına çarptırma, daima ülkenin kadim töreleri doğrultusunda halkın inisiyatifine bırakılmıştır. Suçlu ve davacılar tarafından toplanan kadılar ve aksakallar heyeti, suçlu kimsenin hatasını, kusurunu akıl terazisine vurup, törelere uygun olarak hükümler vermişlerdir. Han yalnızca bu hükümleri cellatları aracılığıyla yerine getirmiştir. Bu defa öyle olmadı! Arğın ve Kıpçak kadıları, aksakalları bir karara varamadılar. Dolayısıyla da "Bu ihtilafı han çözsün!" demeyi uygun gördüler. Suçlu bulunan Arğın genci Sayan Bahadır'a Kıpçak tarafı ölüm cezası verdi. Genç bahadırı suçsuz bulan Arğın ileri gelenleri ise aklanmasına hükmetti. İki tarafın

kabul edeceği bir karar çıkmadı. Anlaşmazlık kanlı bir çatışmaya dönüşmek üzere iken zorla yatıştırıldı.

Gerçekten de bu anlaşmazlıkta han tahtı için tehlike oluşturabilecek bir damar mevcuttu. Batu Han'dan sonra 1361 yılında Cengiz soyundan Bolat Temir Han, İdil Bulgarlarına ikinci defa saldırdı. Bulgar ülkesini yerle bir etti. Buraya on beşinci asrın başında Ebulhayr'ın öldürdüğü Cumadük Han'ın babası Ulug Muhammet gelip Kazan şehrini inşa etti. Kendini de han ilan etti. Onlarca Nogaylının sonuncu Ulu Biy'i Altın Ordu'dan kesin olarak kovulup Orda'nın kaderi Cuçi soyunun eline kesin olarak geçtikten sonra Ormanbet Biy'in torunlarının önemli bir kısmı da gelip bu, Kazan Hanlığının idaresi altına girmişti. Ve Altın Ordu'ya karşı düşmanlığını da durdurmamıştı. "Bizler, tek bir halk, tek bir ve yurduz." diyerek geçmişteki hâkimiyetlerinin hasretini çeken bazı Biyleri, gizlice Kazak uruglarına aracı göndererek, "Ebulhayr'dan ayrılın!" diye nefes tüketmekteydi. Bazı cesur yürekli bahadır gençleri ise etrafına adam toplayıp zaman zaman han nesline ait binlerce atı çalıp götürmüştür.

İşte böyle bir yağmadan sonra öfkeden deliye dönen Ebulhayr, Kazan hanının toprakları içerisinde bulunan, Ormanbet Biy'in sülalesinin yaşadığı köyü-obayı yağmalaması için üç tümenlik bir askerî güçle birlikte sırık boylu, topuz kollu Kıpçak Kobılandı'yı gönderdi. Bu kişi, ünlü pehlivan Kajımukan on ikinci göbekten atası. Kazakların ve Nogayların bölündüğü sırada söylenen "Ağla, ağla, ağla ağıt!" manzumesinde geçen "gür ormanından ayrılan", Torğay ile Or boylarına Karatau civarından, Arıs'la Badam ırmaklarının kesiştiği yerdeki Karaspan Dağı'ndan göçüp gelmiş, Kazak'ın iri kemikli, dağ koyunu boynuzlu bahadırlarından biri.

O Kobılandı; huzurlu, neşeli, kaygıdan tasadan uzak Nogaylı köylerini yakıp yıkıp, bütün malını mülkünü yağmalayıp; güzel kızlarını, kadınlarını da ganimet yapıp seferden henüz yakın bir zamanda dönmüştü.

Kara kış boranını andıran gazabına hiçbir canlının dayanamayacağı Kobılandı Bahadır'ın bu zaferini, Ebulhayr idaresi altında yaşayan halk âdeta İstanbul şehrini yağmalayıp dönmüşlercesine üç gün boyu kutladılar. Kutlamalar son bulmadan önce, getirilen kadınları kızları ganimet olarak paylaştırmak için Han, bu seferde hangi bahadırın ne ölçüde erlik gösterdiğini sordu.

Haziran, temmuz aylarının sonunda sıcaklığın etkisini kaybettiği, güneşin batmaya, akşam karanlığının çökmeye başladığı vakitler. Orda'yı dolduran alaca asalı aksakallar, atlı-teçhizatlı bahadrlar ve sultanlar. Kobılandı Bahadır avuç içi iriliğindeki gözlerinin ucuyla Han'a bakıp yiğitçe çarpışan, gözünü budaktan sakınmayan bahadrların adlarını sıralarken aniden durakladı. Bir müddet sessizce bekleyip kulağına kadar uzanan bilek kalınlığındaki bıyıklarının uçlarını buruyup:

- Başka bahadrlara ganimet isterken, Arğın'ın yüz yiğidinin başında sefere katılan genç kurt, ulu aksakal Kotan'ın yeğeni Sayan Bahadır'a da ölüm cezası verilmesini talep ediyorum Han hazretleri, dedi.

Orda'da bulunan insanlar donakaldı.

Sayan'ın dayısı, Han'ın sağ tarafında oturan büyük nüfuz sahibi, hem usta hatip hem eşsiz türkücü-bestekâr, omuzlarına iki adam oturmuş gibi sağlam gövdeli, kara yağız Kotan Ozan'ın oğlu Akcol Bey kanı çekilmişçesine mosmor kesildi. Fakat yüreğinde kopan fırtınayı her zamanki sağduyulu mizacı sayesinde bastırarak:

- Niçin? dedi, Kobılandı Bahadır'ı keskin gözleriyle süzerek ve ses tonunu yükseltmeden.

- Ulu Cengiz Han'ın Yasa'sına uymadı. Kendi başına, Ormanbet Bey'in torunu Adil Giray'ın kızı esire Karaş'ı ganimet olarak almaya kalkıp Kerey'in Kara Bahadır'ı ile kavgaya tutuştu.

Ganimet kavgasına tutuşanlara ölüm cezası Cengiz Han'ın Yasa'sında yazılıdır. Yağma-çapul sırasında askerler birbirine girmesin diye bu yasayı Hanedan mensupları tavizsiz biçimde uygulamıştı, has bahadır Sayan'a yöneltlen suçlama oldukça ağır.

- Bunu kanıtlayacak bir delilin var mı? Kerey'in bahadırı kendisi mi söyledi yoksa başka bir gören mi var?, dedi Akcol yine aynı ses tonuyla.

- Karabatır o kavgada öldü. Olaya şahit olan bir kişiyi de öfkeden çılgına dönen Sayan'ın palası katletmiş.

Ebulhayr'ın görevlendirdiği bir kurnazın sözüne saf Kobılandı hemen inanmış. Böyle olmasını dileyen gönül, Sayan'a atılan suçun akına karasına kesin olarak kani olmamışken kendini de iftiranın kurbanı ediyor.

- Ganimet kavgasına nasıl tutuştüğünü, Sayan'ın kendisi söyleyecektir o vakit!
- Suçunu itiraf etmesi için hakiki bahadır olması gerek!
- Arğın'ın kıymetli yeğenine "kadın" mı demek istiyorsun?
- Ganimet esire için kavgaya tutuşmak kadınca bir davranıştır!

İki bahadır, birbirine dış bileyen iki vahşi kurt köpeği gibi serçe birbirine baktı. Fakat hanın huzurunda sabırlı davranmak lazım geldiğinden Orda sahibinin söyleyeceği sözü sessizce beklemeye koyuldular.

Kobılandı Bahadır'ın bu kavgayı başlatma sebebi Ebulhayr'ın malumu. Çamur at izi kalsın, mantığıyla söylenen bu sözlerin astarında acı bir gerçek saklıydı. "Yoksa Sayan Bahadır gerçekten de bu suçları işlemiş miydi?" Ebulhayr, otağında oturanları göz ucuyla şöyle bir süzdü. Han Danışma Meclisi mensupları ne kadar da değişmiş! Deşt-i Kıpçak tahtına oturduğu Maymun Yılı henüz on yedi yaşındaydı. O sıralar ordu komutanları da, Orda ileri gelenleri de bambaşka kişilerdi. Şu an Arğın, Kıpçak ekâbirinin oturduğu başköşede Mangıt, Dulat, Üysün, Kongırat, Nayman, Tubar, Uygur, Kıtay uruglarının nüfuzlu adamları oturmaktaydı. "Hive'ye sefere çıktığımda da o adamlar benimleydi. Fakat Kalmuklarla yaptığım savaşta hiçbir destekte bulunmadılar. Evet, o, benim en utanç verici, en ağır yenilgim oldu. Askerim Sır'a kadar çekildi. Ben de Sıgnak'a kaçtım. Düşmanın elinden, yüksek bir tazminat, kan bedeli ödemek suretiyle güç bela kurtuldum. Deşt-i Kıpçak'ın önde gelen boyları Arğın ve Kıpçaklara sırtımı dayamak istemem bundan sonradır. Peki, bundan ne elde ettim? 'Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak' dedikleri bu olsa gerek! Ah keşke gençlik çağıma geri dönebilseydim! O zaman etrafıma şimdiki gibi böyle endişeyle, tedirginlikle bakmazdım! Hey gidi gençlik, tıpkı bir ırmağın coşkuyla akan ilk çağırısı gibiydin! Yıkıp geçemeyeceğin bir set var mıydı? Tahta oturmamın üzerinden iki yıl geçmişti ki Deşt-i Kıpçak tahtına göz diken, Şiban'ın ortanca hatunu Ükilimay'dan doğma Kanbay'ın oğlu Elmek'ten olma Muhammed Koca Han ve kalabalık ordusuyla Tobıl Irmağı'nın kıyısında karşılaşmış, onları nasıl da bozguna uğratmıştım! O, bal gibi tatlı, güzel günler bir daha geri gelmez mi acep?! İşte o yıl, bahadırların hiçbirine kıyamayıp ayın on dördü gibi güzel, güzellik abidesi, Muhammed Koca'nın dulu, Arğın kızı Ağanak Bike'yi kendim almıştım. Ne Ağanak Bike'ydi ama ha! Erkeklik arzularım bir yana, genç yaşta

* O dönemde Yedisu bölgesinde yaşayan bir Kazak uruğu.

vardığı kocasını öldürüp kendisini kadını yapıp da bir gün mü gördüm? Koynuna girdiğinde kendini, döşeği gerçek bir yılan ininin yanına serilmiş biri gibi hissediyorsun! İnin içinden bir iri yılan tıslayıp gelecek ve çıplak bedenini çingıraklı diliyle sokacakmış gibi! Ben onu ne kadar sevsem de bir türlü kabullenmedi beni o zavallı! Haklıydı tabii, sadece erkeğini katletmekle kalmamış, peşinden gelen üç yaşındaki oğlunu da öldürmüştüm! Nasıl öldürmeyecektim? Han tahtı meleklerin dahi ilgisini çekebilecek sihirli bir emel! Değil üvey oğul, öz oğluna bile güvenemezsin! Muhammed Koca'nın oğlu kapanmamış bir usturadan farksızdı, ihtiyatı elden bıraktığın an kolunu gövdenden ayırması işten bile değil! Onu öldürmekle elbette doğru olanı yaptım! Yaptım da elime ne geçti? Bir gün olsun bana kendini sunmadı! Benden çocuk sahibi olmamak için kaç defa zehir içip düşük yaptı. Bu ölümlerden kârlı çıkan sadece Sargıt-Şıman Mangıt oldu. Verdiğim görevi hakkıyla yerine getirdin, deyip ona ne ödülleri vermedim, onu hangi rütbelere yükseltmedim?! Deşt-i Kıpçak'ta benden sonra gelen adam konumuna yükselttim. Elbette benim bu tercihim birçoklarının hoşuna gitmedi. Özellikle de Bahram ve Alaş bahadırların.

Hanlık merkezindeki çekişme o günden itibaren şiddetlendi. O günün üzerinden yaklaşık otuz yıl geçti ancak yaşanan çekişme bir son bulmadı. Hey gidi dünya! Ne kadar gözü kara, ne kadar kararlı idim! Tam otuz yıl! Otuz yıl zarfında yenmediğim düşman mı kaldı? Demek, insanın düşmanı yabancı ot misali olurmuş! Yolundukça daha gür bitirmiş. Öyle olsa da ben de kimsenin gözünün yaşına bakmış değilim. Zapt etmediğim şehir mi kaldı? Hive, Semerkant, İkra-tüp, Buhara, Sırganak, müstakil Kazak ulusu olarak yaşayan Muhammed Koca han, Ahmet ve kardeşi Mahmut, sonra Mustafa adlı hanları yenip Esil, Tobıl, Nura uruglarına boyun eğdirdim. Fakat bütün bunlardan elime ne geçti? Han olduktan sonra ilk başlarda Nayman, Mangıt, Uygur, Kongırat uruglarından çekinirken şimdi ise Arğın, Kıpçak uruglarından tedirgin oluyorum. Eski düşmanlarım atalarımız bir Şıban oğulları iken şimdiki düşmanım Cuçi'nin on üçüncü kuşak torunu Tokay Temir'in çocukları.

Ebulhayr; Arğın bey, bahadır grubunun ön tarafında oturan güzel bıyıklı Canibek ve yalın hançer misali soğuk çehreli Kerey'e göz ucuyla baktı.

"Evet, evet. Bunlar Abak Sultan'dan daha tehlikeli. Cengiz Han'ın noyanlarının yerle bir ettiği, ardından ataları Urus Han'ın yeniden kurduğu Ak Orda başkenti Sırganak'ı ele geçirmemi bunlar ömür boyu affetmeyeceklerdir. Ayrıca Aksak Timur'un oğlu Şahrüh

Sultan'dan olma Uluğ Bey'in kızını aldığım için de çok kızgınlar. Benim Buhara, Semerkant beyleriyle yakınlaşmama da tahammül edemiyorlar. Fırsatını bulsalar hemen bağımsızlıklarını ilan edip müstakil Kazak hanı olarak kendi otağlarını kuracaklar. Ancak şimdilik güçleri buna yetmiyor. Birlik oluşturamayan uruglar da olmasa peşlerinden gidebilecek halk kitleleri de yok. Peki, kime il-halk denir? Biraz hoşuna gitmesen hemen ürküp senden ayrılmaya hazır! Şu Akcol Bey'in sözlerini bir dikkate alma da gör bakalım, bütün Arğın, Nayman, Kongırat urugları bir olup sana cephe almaları mümkün. Barak oğlu Canibek'in ve Bolat oğlu Kerey'in bekledikleri de işte bu! Uzun zamandır Canibek'le Kerey bu urugların sözcülüğünü yapıp onların ağzıyla konuşarak onları kendilerine bağlamış durumda. Küçücük bir hata yapsan, sırtına kurt çıkmış öküz gibi huysuzlanacak, halkı Orda'dan bölüp ayırma tavrını takınacaklar. O hâlde ne yapmak gerek? Arğın'dan korkup Kıpçak bahadırının konuşmasına fırsat tanımamak mı lazım? Hayır böylesi de doğru olmaz! Artık dayanağım Mangıtlar değil, Kıpçaklar yahu! Kıpçaklar benim şu anda kanlı topuzum! Bunu doğru sallayabilirsem hâlihazırda nice Canibek, Kereylerin kellelerini uçurabilirim. Peki, nasıl bir karar vermek lazım? Her iki taraf da benden bir cevap bekliyor yahu!"

Ebulhayr'ın karmaşık düşüncelerini ansızın gıcırdayarak açılan kapının sesi dağıttı. Han, aşağı eğilmiş vaziyetteki başını kaldırıp kapıya doğru baktı. Kısa zaman önce ölen Şah Bulak Sultan'dan olma yedi yaşındaki torunu Muhammed Şeybani imiş gelen. Dedesi han, dayısı bütün Altın Ordu ülkesinin baş bahadırı Dombalık Bahadır olduğundan, Ebulhayr'ın bu torunu, kendi evlatlarından bile daha şımarık ve afacan. Ve Han da onu özellikle sevmekte. Çocuk, kapının önünde duran muhafızlara, otağı dolduran bey, hâkim, sultan, emir ve bahadırlara aldırış etmeksizin içeri girdiği gibi kimseden izin istemeden ve önüne çıkanların üstüne basa basa soluğu altın tahtın yanında aldı. Şımarık bir tavırla Ebulhayr'a:

- Tarlankök pek asiymiş. Bir kısrağ sağımı vakti koşturdum yine de beni sırtından atamadı., dedi övünerek. "Ne pahasına olursa olsun onu ehlileştirireceğim!"

- Aferin yavrum! Şimdi biz Hanlık işleriyle meşgulüz, dedi Ebulhayr torununun başını okşayarak. "Sıran geldiğinde bu cehennem ateşinde sen de yanacaksın, şimdilik oyna bakalım. Haydi git!"

Çocuk şımararak dedesine baktı:

- Hangi cehennem? Ben han olduğumda o cehennemi cennete çevireceğim. Görürsün!

Han bir anlık gülümsedi. Ansızın gözleri kapıya dayanmış vaziyette dikilen, Kerey'in on yedi yaşındaki oğlu Burındık'a çevrildi. İcini bir titreme kapladı. Yüzündeki ifadeden yedi yaşındaki Şeybani'ye karşı ayaza dönüşen kar havasını andıran şiddetli bir düşmanlık fırtınası fark ediliyordu. Kor gibi kıvılcımlar saçan çukur gözleri Şeybani'ye çivilenmişti.

Yaşı elliye dayanan Ebulhayr'ın tahtının ilk sıradaki varisi aslında merhum Şah-Bulak Sultan idi. Daha sonra sıra, ikinci oğlu Şeyh Haydar ile işte bu Muhammed Şeybani'nin. Zeki Han, kendisi öldükten sonra düşman okunun hedefinde Şeyh Haydar ile bu yedi yaşındaki torununun olacağını o anda anladı. Hanlık tahtını ele geçirmeye yönelik bu zorlu mücadeleyi kavramaktan henüz uzak olan yedi yaşındaki torunundan himayesini esirgemeyeceğini göstermek ister gibi Ebulhayr aniden Muhammed bin Şeybani'yi şefkatle bağrına bastı. "Gerçekten de birisi bu sabiye el kaldırır mı acaba? Kimin çadırını yıkıp kimin çadırının üstündeki keçeyi parçalamıştı ki?" dedi içinden. Fakat o sırada, kendisinin Muhammed Koca'nın oğluna yaptığı aklına gelmedi bile! Öyle ya, Muhammed Koca'nın üç yaşındaki sabisi Ebulhayr'ın nesine zarar vermişti ki? Hangi kandiline gölge olmuştu?!

İnsanların kurtlar gibi birbirini boğazladığı, sadece güçlülerin canlı kalabildiği gaddar zaman. Ebulhayr'ın, torununu neden öyle aniden bağrına bastığını yalnızca bir kişi anladı. O da Canibek Sultan idi. "Doğru düşünmekte sin Han hazretleri!" dedi o içinden. "Senin ocağını tüttürecek olan sonuncu kızılılık sopan, bu Muhammed Şeybani torunun olacaktır. Nitekim yedi yaşındaki bir çocuk gibi değil, bir yetişkin kadar akıllı. Eğer bu torununa gençliğinin baharında kıyılacak olursa senin ocağın da ebediyen söner!"

Anlaşılan, 1468 yılı Ebulhayr hayata veda ettiğinde on yedi yaşında olan Muhammed Şeybani ile on iki yaşındaki kardeşi Mahmut-Sultan'ın kahramanca icraatları sayesinde Ebulhayr ocağının daha uzun bir zaman sönmeyeceğini o anda Canibek Sultan idrak edememişti. Ebulhayr'ın hâlihazırda yedi yaşında olan ve tutuşacağı zamanı bekleyen çerağına yönelik o anda tasarlanan gizli plan düşünce aşamasından öteye gidememişti.

Han çabucak toparlandı.

- Haydi, git yavrum! Tarlankök'ü uysallaştırmayı başarırısan başka bir asi uysallaştır! dedi.

İşte tam o anda zihninde bir karar beliriverdi. "Hanın zekâsı, tebaası olan halkları barış içinde bir arada tutabilmesindedir. Bir iç çatışma ortaya çıktığında ise han iki taraf arasında

hakem rolünü üstlenmeli! Yani Arğın ve Kıpçak birbirinin kuyusunu kazsın, ben her ikisinin kökünü kazıyayım."

- Bizim atamızın akranı, Üysün Maykı Bey'in devrinden bugüne gelen "Ölüm cezasını yalnızca halk verebilir!" şeklindeki töre hükmü var, öyle değil mi? Bu töreyi cihan hâkimi Cengiz Han dahi ihlal etmedi. Ben nasıl aksi davranayım? Arğın ve Kıpçak ileri gelenleri! Siz kendiniz bir heyet oluşturup Sayan Bahadır'ın akıbetini kendiniz belirleyin! Sizin vereceğiniz karar Han hükmü olsun! dedi Ebulhayr, zevkten dört köşe olarak ve birden esasını sertçe yere vurdu.

Han hükmü, geçirilmesi mümkün olmayan bir hükümdür. Normalde ikna olması mümkün olmayan iki tarafnedense Han'ın sözlerine rıza gösterdiler:

- Baş üstüne Han hazretleri, konuşup görelim!

İşte, bu mesele Arğın ile Kıpçak urugları arasında üç gün tartışıldı. Nice dilbazlar, hatipler kendini gösterdi; nice söz ustaları, etkili konuşmacılar bülbül misali şakıdı fakat bir neticeye ulaşmaları mümkün olmadı. Öfke, kin, intikam hisleri bir çukurda biriken kar kümesi gibi kolaylıkla erimedi. Bu zorlu anlaşmazlık kimi zaman kılıç gücüyle çözülme noktasına kadar dayandı. Ne var ki iki tarafın güçleri denk olduğundan, urug ileri gelenleri boş yere kan dökmeyi makul görmedi. Nihayetinde, Maykı Bey ile Ulu Cengiz Han'ın miras bıraktığı töre hükmünü uygulamayıp, bu meseleyi Han kendisi çözsün, diyerek dağıldılar. Han hangi kararı alacak olursa ona boyun eğeceklerdi.

Bu meseleyi bir türlü çözüme kavuşturamayan Han, içten içe yanıp eriyor. Arğın ile Kıpçak'ın bugünkü çekişmesi, iyice kızışmış bir it dalaşını andırıyor. Tam bu noktada onları ayırmaya çalışmak tehlikeli. Çünkü nihayetinde elindeki demir süngüyü birine saplaman gerekecek. Birbirini ısırın, birbirini boğazlayan iki itten hangisini öldürmeyi tercih eder? Arğın'a niyetiyle salladığın ya Kıpçak'a değerse ne yapacaksın? Darbenin Kıpçak'a isabet etmesi kendine isabet etmesiyle aynı şey zira! Han siyaseti bazen ilkbaharda rüzgârı gibidir; eseceği yön, halkın arzusuna, Orda'nın eğilimine göre değişkenlik gösterir. Bugün için de Kıpçak ile Ebulhayr Han'ın çıkarları kesişmiş durumda.

Neden sonra Han, bu meseleyi iki urug arasındaki siyasi konjonktüre göre değil, adalet çerçevesinde çözmeye karar verdi. "Adaletle hükmedersen tebaa razı olur. Tebaanın rızası ise tam da bugün Kobılandı ile Akcol Bey'den sağlanacak menfaatten daha değerli."

Ebulhayr Han, bunu otuz yıla ulaşan hanlık hayatının son zamanlarında idrak etmeye başladı.

O, önce hadisenin nasıl cereyan ettiğini tutuklanan gencin kendisinden sormayı uygun gördü. Tam yanı başında duran gümüş zili alıp salladı. Halis gümüşten, çınlayarak çıkan ses, kulağına tatlı bir nağme gibi geldiğinden olsa gerek bir hayli bozulmuş olan moralini birazcık olsun yerine getirir gibi oldu. İçeriye; kuru yüzünün kanı çekilmiş, soluk çehreli, uzun boylu kethüda Ospan Koca girdi. Hiçbir şey söylemeden kollarını göğsü üzerinde kavuşturup, başını öne eğip hareketsiz vaziyette buyruk beklemeye koyuldu.

- Tutuklu genci alıp getirsinler!

- Hangi tutuklu genci Han hazretleri?

"Öyle ya, hangi tutuklu genci?" Ebulhayr kıs kıs güldü. Çinga-Tura şehrinde tahta oturduğu ilk günden başlayarak Batu'nun ordularının birleştiği Kengir'deki Orda Bazar'ı kendine başkent yapmasıyla Buhara, Semerkant, Sıganak şehirlerini ele geçirip buralara kendi hısım akrabalarını idareci olarak atadığı zaman dilimi arasında kim bilir kaç insanı esir almıştı? Kaç onurlu genci zincire vurdurup zindanlara attırmıştı? Hangisinin adı aklıdaydı ki? Ya şimdi çağırttığı tutuklu gencin adı neydi?" Ebulhayr düşünceye daldı: "Sahiden, bu anlaşmazlığa neden olan gencin adı neydi? Ayan mı, Şayan mı, Bayan mı?" Birden gencin adını hatırladı. "Evet, evet! Sayan idi tabii." Bu adı bir yerlerden hatırlıyordu ama nereden? Tabii ya, bana onun adını Rabiü Sultan Begim vermişti be! Peki, niye vermişti? İkinci oğlum Süyünşik Sultan'a henüz hayattayken bu Sayan'ı babalık olarak yanına vermem ricasında bulunmuştu. Niye böyle bir şey istemişti? Hatırlamıyorum. Ama "Ben sağken ne lüzum var yahu!" diyerek ricasını kasten yerine getirmedim. "Niçin getirmemiştin?" Hanın kaşları yine çatıldı. "Doğru ya, Orda'da yayılmış olan eski bir dedikodu buna mani olmuştu. Kadınının süttten ak, melekten temiz olduğunu bilsem de o dedikodu beni de etkilemişti hâliyle! Zaten dedikodunun da gerçeğe dayanmadığı ortaya çıkmıştı. Evet, o gencin adı da Sayan idi. Ancak o sıralarda Sayan bir sefere katılıp gittiğinden kendisini görme imkânım olmamıştı. Sonrasında da bu dedikodu, bu mevzu büsbütün aklımdan çıkmıştı. Hanımım da ricasında ısrarcı olmamıştı. Bu mevzunun üstünden tam yedi yıl geçmiş! Günler ne kadar çabuk geçiyor!" Han, aniden kapı önünde bekleyen kethüdaya dönerek:

* Babanın yerine geçip çocuğu eğiten kişi, lala.

- Şu Arğın ile Kıpçak arasında anlaşmazlığa sebep olan genci, demekle yetindi, adını telaffuz etmeye nedense dili varmadı.

- Baş üstüne Han Hazretleri!

Ebulhayr tekrar düşünceye daldı.

On yedi yaşında "Batu tahtı", "Özbek tahtı" diye adlandırılan Deşt-i Kıpçak tahtına oturdu. O zamanlar Han Ordası, ta doğudaki İrtiş Irmağı kıyısındaki Çinga Tura şehrine tuğ dikmişti. Cepheyi o bölgeden açıp vadide birbirinden bağımsız uluslar hâlinde yaşayan Kazak hanlarını mağlup edip zamanla Esil, Tobıl, Nura ırmaklarının boylarını bütünüyle hâkimiyeti altına aldı.

O akınların birinde Ebulhayr Cuçi'nin otağ kurduğu Ulıtau boyuna ulaştı. O vakit kendi başkentini Batu Han'ın ordularının iki yüz yirmi yıl önce birleştiği Kengir boyundaki Orda-Bazar diye adlandırılan şehre taşıdı. Ulıtau, Deşt-i Kıpçak'ın tam ortasıydı. Batısı İdil, Yayık; kuzeyi Esil, Tobıl; doğusu İrtiş, güneyi Sır boyları. Bu Deşt-i Kıpçak bozkırında kesin egemenlik sağladıktan sonra gözlerini Maveräünnehr topraklarına çevirdi. Otuz yıllık hanlığı zarfında Ürgenç ile Semerkant'ı da istila etti. Maveräünnehr idaresinden Sıganak, Sozak, Otrar, Akruk, Ak-Gurgan gibi Deşt-i Kıpçak ülkesinin eski şehirlerini geri aldı. Öte yandan da Aksak Timur oğullarıyla kız alışverişine girerek güçlü bir kan bağı tesis etmeyi ihmal etmedi. En sonunda Ebulhayr, o vakitler Türk, İran memleketlerinde "Kök-Orda", Rus kroniklerinde ise "Ak-Orda" diye adlandırılan dünkü Altın Orda'nın uçsuz bucaksız topraklarına bütünüyle sahip oldu.

Toktamış han yenilip Saray'daki han sarayı Gülistan'ı Aksak Timur yerle bir ettikten sonra bir zamanların kudretli Altın Ordu Devleti kesin gücünü kaybetti. Ebulhayr kendisi için artık "Sayın Han " unvanını kullanacak olsa olsa bu, Batu Han'ın tahtında oturuyorum, demek suretiyle başka ülkelere gözdağı vermesinden başka bir anlam taşımayacak. Aslında Ebulhayr, kökeni eski Türklere dayanan ve şimdi Özbek, Kazak diye ayrılmaya başlayan iki halktan Özbeklerin hanı olma yoluna girmişti. Bu dönem, artık onun gücünün zayıfladığı bir dönem. Görünen o ki, Şahruh Emir'in oğulları Horasan ve Irak'a göz dikerken, Ebulhayr da Deşt-i Kıpçak topraklarıyla birlikte Moğolistan'a hâkim olma düşüncesinden bugün bile vazgeçmiş değil.

* Sonraları Altın Ordu olarak adlandırılacak Gök-Orda'nın kurucusu Batu'nun sağlığında kullandığı siyasi unvan. Bu unvan kendisine dedesi Cengiz Han tarafından verilmiştir.

Moğolistan! Burası, Ebulhayr'ın şimdilik dış geçiremeyeceği, bir ucundan diğer ucuna ancak yedi ayda ulaşılabilen, uçsuz bucaksız bir yüzölçümüne sahip. Doğusu, Kalmuk topraklarıyla komşu olup Barıs Göl, Altın Emel, İrtiş ırmaklarıyla nihayete erer. Kuzeyinde Kökşe Deniz (bugünkü Balkaş) ile Karatal Irmağı bulunur. Batısında Taşkent ile Türkistan, güneyinde ise Kaşgar, Fergana vilayetleri ile Doğu Türkistan'daki Turfan şehri yer alır. Bu toprakları İsa Buğı, Şir Muhammed, Vâris gibi Çağatay neslinden gelen hanlar idare etmektedir. Hâkimiyeti altındaki halkların çoğunluğu Üysün, Celayir, Dulat, Kanglı, Uygur, Nayman ve Kongirat boyları.

Ebulhayr Han'ın ordasındaki Arğın beylerinin de göz diktiği yer bu Moğolistan! Urus Han'ın bağımsız bir idare kurmayı hedefleyen torunları Canibek ve Kerey sultanların da göç etmek zorunda kalsa gidecekleri yer yine bu Moğolistan.

"Böyle bir durumda, İran hükümdarı İsmail'in de başkaldırıp Aksak Timur oğullarının dizgininden kurtulmak isteyeceği bir ortamda halk üzerindeki idare otoritesini muhafaza etmek gerek. Kıpçak'ın dediğini yapacağım diye kendi Orda'mda isyan çıkmasına yol açarsam başka ordaları nasıl ele geçirebilirim ki?"

Tam bu sırada kethüda, beraberinde iki muhafız ve tutuklu gençle birlikte içeri girdi.

- Han Hazretleri, buyruğunuz derhâl yerine getirildi.

Ebulhayr hâlâ pencereye bakıyordu. Sonra yavaşça döndü. Tutuklu gence göz ucuyla bakar bakmaz beti benzi attı, mosmor kesildi. Sayan Bahadır'ı daha önceden görmemişti. Ama bu, tam karşısında duran yirmi beş yaşındaki bahadır. Uluğ Bey'in kızı güzel Rabiü-Sultan Begim'den doğma büyük oğlu Süyünşik'ten ayır ayırabilirsen! Süyünşik, şıp demiş Sayan'ın burnundan düşmüş âdeta! Görür görmez aklına Süyünşik gelmişti. Sert bir ifade, zarif bir burun, soluk bir çehre, ela gözler. Kendi oğlu gibi iri yapılı. Hareketleri de bir pars gibi çevik ve kurnazca olsa gerek. Süyünşik'ten tek farkı gür kara bıyıkları.

Ebulhayr Han, Rabiü-Sultan Begim'in neden ısrarla bu Sayan'ı oğluna "atalık" etmesi için kendinden ricacı olduğunu hemen anladı. Vücudunun tamamına şiddetli bir öfke hâkim oldu. Vereceği karar kendiliğinden ortaya çıktı. "Bu genç ölmeli! Bugün! Şimdi! Bu saniye!"

Ebulhayr kunduz yakalı, altın işlemeli, gök pelüş kaftanının içine astığı Horasan çeliğinden yapılmış hançerinin kabzasına elinin nasıl gittiğini kendisi de anlayamadı.

Han'ın aniden değişen yüz ifadesinden, sert hareketlerinden ne kadar acımasız bir tepki vereceğini genç adam sezmiş olsa da yerinden kıılmıdamadı. Konuşup bir dilekte bulunmadı. Sadece iki kolu arkadan zincirlenmiş vaziyette iri gövdesini gururla kabartıp keskin bakışlarını Ebulhayr'dan ayırmaksızın içten içe diş bileyip öylece durdu.

Han kaşlarını çatarak baktı. "Baş kessen de dil kesme!" Tutuklu gençle konuşmayı gerekli gördü.

- Üzerine atılan suçü kabul ediyor musun? dedi, boğazına kadar gelip düğümlenen öfke ve şüphe tazyikini güçlölkle bastırarak ve sesi titreyerek.

Genç istifini hiç bozmadı. Sadece başını öne eğdi.

- Hayır, başka bir suçum olmakla birlikte, Kobılandı Bahadır'ın iddia ettiğı suçü işlemedim, itimat ediniz Han Hazretleri!

"Başka bir suçum olmakla birlikte!" sözünden sonra Han, deminkinden daha beter bir ızdırıp duydu. "Öbür suçunun ne olduğunu ne türden bir suç olduğunu ben biliyorum da, hiç gizleme gereğı duymadan benim yüzüme söylemeye dilin nasıl vardı? Biraz sabret, o dilini köz basarak nasıl yakacağımı göreceksin!.." Fakat "Diğer suçun ne?" diye sormaya Han'ın yüzü tutmadı. Bedenine hâkim olan ve iradesini yönetmekte olan öfke, ağzı burnu keçeyle kapatılmış gibi kendisini boğmak üzereydi. Aklını kaçıran, yüreğini yangın yerine çeviren öfkeyi zihninden bir anda kovdu. Han'ın sesi, sokmaya hazır bir yılan misali tıslayarak çıktı:

- Kara Kıpçak Kobılandı iftira mı attı yani?

Genç, son derece rahat bir tavırla:

- Kara Kıpçak Kobılandı'nın niye öyle söylediğini siz benden daha iyi biliyorsunuzdur Han Hazretleri!

Bu sözölyle her şeyi bütün çıplaklığıyla ortaya koymuş oldu.

"Bu ne cüret ha?" Ebulhayr öfkeden kudurmuş, boynuz tosılayama hazır bir boğa gibi çatılmış kaşlarının altından baktı. "Hayır, bu genç hiç de basit biri değil. Kendisine atılan iftiranın neden kaynaklandığının bilincinde. Bunun bildiğini diğer Arğınlar da biliyordur

elbet! Belanın bir ucunun da bana dokunduğunu halk fark edecektir. Arğın'dan hiç hoşlanmadığımdan Kobılandı Bahadır bu hadiseyi mahsustan kurgulamış olsa gerek. Demek bu sebeple bütün Arğın ağız birliği yapıp dün inatla bu gence ölüm cezası verilmesine engel oldu. Muhtemelen fiilî çatışmaya da hazırdır bunlar! Canibek'le Kerey'in bıyık altından gülüp durmalarını sebebi de buydu demek! Hayır, hayır! Öfke, coşkun ırmak misali ilk tazyikiyle set yıkar ama bir müddet sonra akıntısının şiddeti azalmaya başlar. Acele karar vermemek lazım... "

Han, elini hançerinden çekti.

- Hangi urugdansın?

- Mangıt, Barlas uruğundanım.

Han, gencin yüzüne tekrar dikkatle ve sakince baktı. Gözlerinde kimsenin fark edemeyeceği bir kıvılcım çaktı. O da mümkün. Rabiü-Sultan Begim "Süyünşik Sultan anne tarafına çekmiş." Derdi hep. "Barlas uruğunun gençlerinin hepsi bunun gibi ser mizaçlı, heybetli ve iri cüsseli olurlar. Öyle görünüyor diye bu bahadırı suçlayamazsın ki! Suçu sert bakışlı olması mı? Çocuğun anne tarafına benzemesi, elbette çok doğal. Benim de anne tarafım olan Özbeklere benzediğimi söylemezler mi?" Ebulhayr Han bu düşüncelerinin hiç de doğru olmadığını biliyordu. "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz!" İştittiği dedikoduya daha o zaman inanmıştı. Fakat Sarğıt-Şıman adlı Mangıt vezir: "Mutluluk denizi, insanlık güneşi, Feridun'dan faziletli Ebulhayr Han'ın hanımı, Aksak Timur torunu Uluğ Bey'in kızı Rabiü-Sultan Begim'in dedikodulardan uzak olması elzem. Böyle olması iki halk için de en uygun olanı. Özellikle büyük oğlunuz şah Haydar'ı Semerkant'a han tayin etmek üzere iken." dedikten sonra hanımının özel yaşantısını eşelemekten vazgeçmişti.

"O dedikoduyu yeniden gündeme getirmekle ne elde edecekler? Aksak Timur'un torunlarıyla arası o günden daha mı iyi sanki? Bu genci ölüm cezasına çarptırsam halk ne der? Suçu ispatlanmamış bir gencin canına kıydı. Han bunu eski bir dedikodunun etkisiyle yapıyor, demez mi? Kesinlikle der! Ha dedikodu ha iftira! Yüzüme söylemeseler de insanlar öyle değerlendirecektir. Şahsiyetime, onuruma leke sürdürmemem hepsinden mühim değil mi? Evet, en mühimi o! İyi de bu gencin suçunu neyle cezalandıracağım? Bilmiyormuş gibi davranıp sessiz kalmam mı daha doğru olur? Bir kara Kazak'a namusumu çiğnetirsem halk, cesaret edemedi, diyecektir elbet! Hayır, hayır, bu gencin ölmesi lazım!"

- Bu gencin cezasını Şah Bulak Sultan'ın cenaze aşından sonra veririz, dedi; kethüda ile genci alıp getiren muhafızlara ve ekledi:

- Cenaze aş arifesinde, öfkeden uzak duralım. Götürün!

Genç, başını hafifçe eğdi ve aniden döndü. Muhafızlar onu dışarı doğru sürüklediler. Han, kapıdan en son çıkan kethüdaya sesini duyurarak:

- Dikkatli olun! Gözbebeğiniz gibi bakın ona!

Kethüda başını eğdi:

- Emredersiniz Han Hazretleri!

Han'ın sözleri doğruydu. Doğu halklarının ananelerine uygun olarak "on beşinde otağ kuran", Ebulhayr Han'ın Mangıt hanımından doğan ilk çocuğu şah-Bulak geçen yıl ölmüştü. Han, üç gün sonra bu sevgili oğlunun cenaze aşını vermek istiyordu. Aş verme, defnetme değil, Deşt-i Kıpçak gelenekleri doğrultusunda gerçekleştirilen büyük bir tören. Aşa, Deşt-i Kıpçak ve Maveraünnehr ileri gelenleri-soyluları iştirak edecek, namlı bahadırlar müsabakalar yapacak! Kıpçak'ın sivri dilli, kısa boylu ozanı Kaztuvğan ile Arğın'ın doğaçlama ustası, seksen yaşını devirmiş, Akcol Bey'in babası Ozan Kotan atışacaklar. Üysün Maykı Bey'in altıncı kuşak torunu büyük hiciv ustası, taşlama üstadı, halkın ulu çınarı, yaşı yüzü geçkin Asan Kayğı ise hakem olacakmış.

Han siyaseti tıpkı durgun göl yüzeyi gibidir; neresi derin, neresi sığ anlayamazsın! Gümüş zil bir defa daha çınladı.

İçeri biraz evvelki soluk benizli kethüda girdi, hiç ses çıkarmadan başını eğdi, öylece dikildi.

Han, her zamanki, sıradan buyruklarından birini daha veriyormuşçasına sakin bir tonda konuştu:

- Ölüm yıldönümü aşının ertesi günü biraz evvelki gence hakkındaki hüküm bildirilecek. Fakat o güne kadar.

- Başüstüne Han Hazretleri!

Ebulhayr'ın otağı bu zamanlar Kengir Irmağı'nın kıyısındaki Orda-Bazar şehrinde buulnuyordu. Ölüm yıldönümü aşına bütün Deşt-i Kıpçak ve Maveraünnehr'in beylerinin, sultanlarının eksiksiz iştirak edeceğini bilen Han, aş törenini geniş bir yaylada yani Ulıtau'ın batısındaki Akgöl'ün kıyısında düzenlemek düşüncesindeydi. Temmuz başlarıydı. Bir ucundan diğer ucuna, Akgöl'ün engin ve dalgalı sularını çevreleyen uçsuz bucaksız bozkır, boyu at göğsü hizasına kadar uzamış yeşil çayırlarla örtülü. Kır atın bağını kamçılarcasına serpilmiş hoş kokulu kara pazıların boyu dahi dizlere geliyor. Uzakta, sisler arasında Edige Bahadır ile Toktamış Han'ın defnedildiği Ulıtau ve Kışıtau'ın sivri tepeleri görünüyor. Yeşil çayırlar arasında parmak parmak büyümüş çilek ve yemişler eşsiz bir göz ziyafeti sunuyor. Bodur çalılıklar arasında biten sayısız Frenk üzümünün de olgunlaşma mevsimi. Göl üstünde gece gündüz dinmeyen kuş cıvıltıları ve çığlıkları. Ortasındaki parlak yüzeyin üzerinde, yeni yeni kanat çırpmaya başlayan yavrularıyla birlikte uçan bir kuğu sürüsü, kaval sesine benzeyen ahenkli ötüşleriyle âdeta dile gelmiş şarkılar söylüyorlar. Sapları incelmış laleler, güller, gelinciklerden etrafa hoş kokular yayılıyor. Kızıllı, yeşilli işlemlerle süslenmiş bir yeşil halıyı andıran bu uçsuz bucaksız bozkırın ortasında devrilmiş bir gümüş kâse gibi ışıldayan parlak yüzeyle Akgöl yer alıyor. Dört bir yanı ta ufuk çizgisiyle birleştiği noktaya kadar geniş düzlük. Uçan kuştan, koşuşan av hayvanlarından başka bir canlı göze çarpmıyor. Yalnızca gölün batısında mavimsi bir tepe bulunuyor. Tepenin üstünde boz renkli bir kurgan taşı ile birkaç balbal var. Kurgan taşı; sarkık bıyıklı, sağ elinde kımız içmede kullanılan tahta kâseye benzer bir kap tutan, büyükçe ve iri cüsseli harikulade bir suret.

Bu taşlar hakkında halk arasında yayılmış olan iki efsane mevcut: İlki, kadim Kıpçaklarda ölen bir kimsenin cenaze töreni sırasında ya da yedisini, kırkı aşları verilirken görünümüne uygun olarak ağaçtan heykel oyulup üstüne de sağlığında giyindiği elbiselerin giydirilmesi ve törene katılanların arasında oturtulması şeklinde bir geleneğin olduğu yönündedir. Zira kadim Kıpçak inancına göre, insan ruhu ölümsüzdür, her an hısım-akrabalar arasında bulunur. Cenaze aşına katılan herkesin ruhu kendi bedeninde olduğundan ölünün ruhunun gidip kendisinin tahtadan yapılan suretine yerleşmesi gerekir. Kukla-heykel görünümünde de olsa kendi cenaze törenine, yedisine, aşına katılması zorunludur. Akraları ve yakınları arasında oturup kendi cenaze törenini onlarla yaşar. Yakınları da ona karşı kusursuz bir tazimde bulunmakla yükümlüdür. Eline içi kımız dolu bir kap tutuşturulması, önüne de yemek konması şarttır. Statüsüne-mertebesine uygun olarak, adak

koçtan başlayıp üç dokuza* varana dek ölen kimsenin hayrına armağanlar sunulur, kurbanlar kesilir. Arap müellif Ebu el-Fiy'in bildirdiğine göre Kıpçaklar insanları da kurban etmişlerdir. İşte bu kurgan ve balballar o geleneğin kalıntıları imiş. Elinde kap tutan insan biçimli kurgan taşı, yemek yemeye hazırlanan, ölen kişinin bizzat kendisi; yanındaki balballar ise onun cenazesini defneden ailesi ve akrabaları imiş. İkinci rivayete göre, ölen kişinin sağlığında öldürdüğü düşmanlar öte dünyada kendisinin kölesi olacakmış. İşte balballar bu inancı tasvir eder, denilir. Yine bu rivayete göre, insan suretindeki kurgan taş, merhumun sağlığında öldürdüğü can düşmanı olup efendisine yemek hazırlamakta imiş; balballar ise merhumun can düşmanının müttefikleri, yakınları ve akrabalarıymış.

Bu taş heykelden başka yeşil çayırarla örtülü bu uçsuz bucaksız bozkırda mezar, türbe, kurgan, kale gibisinden hiçbir yapıya rastlanmaz. Rüzgârla oynaşarak uğuldayan sık çayır, gümüş dalgalarını mütemediyen hareket ettiren ve göz alabildiğine uzanan göl.

Gölün kuzeyine konuklar için ak keçe hazırlanmış, on iki kanatlı üç yüz çadır kuruldu. İçleri, Buhara ve Semerkant'tan dokuz kervanla taşınmış kırmızı halılarla; kalın, yumuşak ve parlak, en kıymetli ipekten kılıflanmış yastıklarla; keçi ve deve yününden sıyrılmış yorganlarla teşrif edildi. Gölün başköşesi, batıda; kurgan, heykel ve balbalların bulunduğu tepenin biraz daha aşağısında. Uzaktan, maviye çalan bir yeşillikte görünen çayırılıkta, bir mavi deniz üstünde uçan beyaz martıları andıran, süt beyazı keçe çadırları üçerli-dörderli kümeler hâlinde kurulmuş olan han otağı. Gölün güney kıyısında han otağına yakın, vezirlerin ve Cuçi soyuna mensup soyluların ak çatılı boz çadır evleri. Bunların içinde bilhassa ortadaki, on iki kanatlı, üstüne bayrak asılmış boz çadır ev ve onunla aynı hizada kurulmuş işlemeli dört keçe ev, Canibek'le Kerey sultanların otağı. Bunlar, ihtişamlı görünüşleri ile uzaktan dahi bütün dikkatleri üzerine çekiyor.

Gölün doğusunda; Maveraünnehr'den getirilen aşçılar, Arğın ve Kıpçak boylarına mensup tören görevlileri ve aladoğan, şahin, laçın gibi av kuşları için kurulmuş yüz adet gösterişsiz çadır. Bu çadırlardan kuzu göçü mesafede, yani çok yakında misafirlere ikram edilmek üzere bağlanmış üç bin kısrağın kulunlarının etrafına çekilmiş yirmi sıra kıl kurgan. Her gün küme küme kesilen, semizliğinden dolayı hantallaşmış atlar; kuyruğunun ağırlığı sebebiyle yattığı yerden kalkamayacak durumdaki ağıllar dolusu koyun. Han otağının öbür tarafında, beş kilometrelik mesafede, şırıldayarak akan ve billur sulu Moyıldı

* Her biri dokuz çeşit eşyadan oluşan üç grup hediye.

Deresi'nin kıyısında; Şah-Budak'ın dudu, Altın han bahadırı Dombalık'ın Akkozı adlı kızının gelip yerleştiği köy.

Aş başlayalı yedi gün olmuştu. İlk gün, çadırların kurulduğu bu bölgeden yola çıkan insanların bir gün bir gecede ancak ulaşabileceği, Arğınatı Dağı'nın en uç noktasında bulunan Şoyındı Gölü'nden başlayan at yarışında birinciliği, üç yüz seçkin yürük atın içinden Ebulhayr'ın Tarlankök adlı atı elde etti. Atın binicisi ise Han'ın yedi yaşındaki torunu, Şah-Budak Sultan'ın oğlu Muhammed Şeybani'den başkası değildi. Han, torununun ödülü kazanmasının şerefine ayrı bir şölen vereceği vaadinde bulundu. Takip eden günlerde güreş müsabakaları başladı. Bu müsabakalarda Nayman bahadırı Kaptığay'ın torunu, geniş omuzlu ve iri gövdeli Karajal Bahadır, üç turnuvada da karşılaştığı bütün pehlivanların sırtını yere getirerek, üstüne kırmızı İran halısı atılmış kızıl renkli safkan Arap deve başta olmak üzere bütün birincilik ödülleri topladı.

At yarışında Kara Kıpçak Kobılandı herkese uzak ara fark yaptı. Ona sadece iki kısarak sağımı süresi kadar Arğın beyi Akcol rakip olabildi. Fakat bir yarışta inatçı Köksengir'in hızına dayanamayıp altındaki Akjambas dizlerinin üstüne çökse de yarış hakemleri baş ödülü kazananın Kobılandı olduğuna hükmetti. Deve yarışı, kadın güreşi derken bütün yarışlar sona erdi ve bugün şölenin en ilginç, en sevilen aşaması olan; kim bilir kaç adamı mahcup edecek, kaç beyin onuruna dokunacak bölüme, ozanlar atışması başladı. Atışma hakemi, yüz yaşını devirmiş büyük ozan Asan Kayğı. O bu defa devesiyle Kökşe Deniz (bugünkü Balkaş) civarını dolaşıp gelmişti. Ebulhayr'ın:

- Asan Ata, Kökşe Deniz (bugünkü Balkaş) civarı nasıl bir yermiş? Sayın Ordası'nı oraya taşısak nasıl olur? şeklindeki sözlerine Asan Kayğı:

- Batakılık yüzeyini yayla olarak kullanmak isterse, bu Han'ın bileceği bir iş. Benim gördüğüm Kökşe Deniz bölgesi:

Taş zemini dört parmak,

Atan yaşar yer imiş.

Soyundan umut kesilmiş,

Adam yaşar yer imiş.

diye cevap verdi.

İşte bu Asan Kayğı atışmanın hakemi. Hakemlik teklif edildiğinde Ebulhayr'a:

- Atamız Maykı Bey'den bu yana büyük ödül, han ordasını kim daha fazla överse o ozana verile geldi. Ata geleneğini bu atışmada değiştirmek istiyorum. Eğer bu şartımı kabul edersen hakem olurum! dedi.

Bütün halkın, ülkenin hürmet gösterdiği Asan'ın bu ricasını Han geri çeviremezdi:

- Peki, dediğiniz gibi olsun! dedi Ebulhayr.

Asan atışma kurallarını kendi istediği gibi düzenledi. Büyük ödül, ülkenin-halkın düşmanlar karşısındaki kahramanlığını kim daha etkili biçimde anlatırsa ona verilecek. Orta ödül, kendi uruğunun toprağını-suyunu muhafaza sırasındaki mücadelesini daha başarılı anlatacak kişiye sunulacak. Son ödülün sahibi ise Deşt-i Kıpçak ülkesinin geleceğini daha büyük isabetle tahmin eden ozan olacak. Ödül sahiplerini belirlemek için eskisinden farklı usuller de uygulanacak. Ozanlardan biri kendi uruğunun kahramanlığını ortaya koyarken rakibi konumundaki ozan o uruğun eksiklerini, kusurlarını, zaafalarını ifşa edecek. Hangisinin sözleri, mısraları dinleyicilerin daha büyük beğenisini kazanırsa o galip sayılacak. Cengiz soyunun methedileceği atışmada da bu yöntem geçerli olacak. Üçüncü atışmada da yine bu usul kullanılacak. Bir ozanın övgüsünü diğerinin eleştirip boşa çıkarması şart. Eğer yetersiz kalırsa mağlup kabul edilecek.

Büyük ödül için Kıpçakların ulu ozanı Kaztuvğan ile Arğın uruğunun usta şairi Ozan Spıra'nın soyundan gelen Kotan Ozan atışacaklar.

Kaztuvğan, bodur ve bir toklunun incik kemiğinin, içine kurşun dökülmüş aşık kemiği gibi sağlam yapılı birisi. Bu sebeple halk ona, "karga boylu Kaztuvğan" lakabını takmış. Geniş bir kitlenin kahramanı ve ozanı. Ebulhayr devrinde Kazak ve Nogay kavimleri (Nogayların bir kısmı Kazan bölgesine göçüp gitse de) iç içe yaşamış, birlikte konup göçmüşlerdir. Başlarındaki yöneticilerin birbirlerine karşı besledikleri düşmanca duygulara aldırış etmediklerinden; bugün Nogay bünyesi içinde yer alan bir uruğun yarın Kazak saflarına katılması alışıl gelmiş bir durumdur.

Bununla birlikte, iki halk arasındaki çekişmelerin bazen büyük bir savaşa dönüştüğü, bir tarafın ata yurdunu terk edip gitmek zorunda kaldığı zamanlar da olmuştur. Kıpçakların

mağlup olduğu böyle bir savaş sonrasında Nogaylılar devrinin ozanı diye nitelendirilen Kaztuvğan:

*Şırl şırl akan şu üç ırmak,
Benim ordamın konduğu yer.
Yapağılı genç taylak,
İri atan yaşadığı yer.
Yatıp uzanan bir toklunun,
Bin koyun olup yayıldığı yer.*

dizeleriyle başlayan ünlü "İdil'e Veda" manzum destanını okudu.

Bu Kaztuvğan, Kıpçak boyunun kahramanlığını övüp zenginliğini methedecek.

Kendisiyle atışacak ozan; "Er-Tarğın" destanında kendisinden, "Bu, ömrü zarfında, destan okumak suretiyle dokuz kişiyi doğru yola getirmiş bir ozandır." diye bahsedilen, bütün Kazak halkının derdiyle dertlenen Sıpir'a Ozan'ın soyuna mensup, Arğın boyunun ileri gelen simalarından, yaşı sekseni geçkin, ihtiyar Kotan.

Halkın derdine-tasasına tercüman olan ulu taşlamacı Asan Kayğı'nın derecesi, itibarı bu ozanların her ikisinden de daha yüksek. Onun şiiri; dert misali dipsiz bir derinliğe ve millî bir ülkü gibi ebedilik vasfına sahip, ana yüreği kadar da şefkatli mısralardan oluşmuştur.

Han otağının önüne, çok sayıda beyler, bahadırlar halka şeklinde oturduktan sonra Asan Kayğı atışmayı başlattı. Öncelikle kendisi, bir süre yüreğindeki ateşi dışa vurarak halkının, ülkesinin sıkıntılarını konu edinen bir destan söyledi. Halk arasında oldukça yayılmış olan:

*"Temiz, lekesiz, asil taş,
Suyun dibinde bulunur.
Temiz, lekesiz, asil söz,
Derin düşünceden doğar.
Suyun dibinde bulunan taş.
Rüzgârın dalgalandırmasıyla çıkar,
Düşünce derinliğinde bulunan söz,
Şer dalgalandırınca çıkar."*

diye başlayan ulu destanını da burada terennüm etti. Kâh ağırlaşan kâh iyileşen bir hasta gibi, vücudunu geren destanı biter bitmez derinden bir "Oh!" çekerek nefes aldı. Ardından uzun mendiliyle; güneş vurup kızaran, rüzgâr yiyip kırışan, nasır tutmuş alnından damlayan terleri sildi. Daha sonra, ozanlardan, dinleyici topluluğuna "kendi boy-uruglarının nasıl ortaya çıktığını, adlarını nereden aldığını" kısaca açıklamalarını istedi.

Kaztuvğan Ozan, hiç susmayacak hissi uyandıran ve sesi ağıt yakar gibi çıkan dombırasıyla, yerinde bir an olsun oturamadı; okuduğu manzumenin etkisine kendini öyle kaptırdı ki, âdetâ bir tayın üzerinde dörtnala gidiyormuşçasına hızlı ve çevik hareketler eşliğinde acı sesiyle haykırarak:

*Alanda düşmanca bakan gözler var,
Saldıramayıp düşmanca bakan gözler...
Saklardan türeyen Keysak var,
Keysak, Kaysak; Kıpsak, Kıpçak olup
On iki ataya ayrılır.*

diyerek Muhammed Peygamber'in doğumundan bin yıl evvel, İskender Zulkarney'ni Jiydelibaysın'ın topraklarına girmeden durduran, Sak (İskit) Devleti hükümdarlarını Pers halkının Key diye adlandırdığına, bu addan yola çıkılarak hükümdarın seçkin askerî birliğine Keysak (hükümdarın sağı anlamında) dendiğine, bu addan da Kıpsak (Kıpçak) kelimesinin doğduğuna temas etti. Daha sonraları Jiydelibaysın ülkesini Hunlar ele geçirdiğinde Kıpçakların kuzeye, kutba yakın İrtiş, Esil boylarına çekilmeye mecbur kaldıklarını, beş yüzyıl sonra da Türk soylu Göktürk, Karluk-Karakalpakların yaşadığı İdil, Yayık boylarına göçtüklerini ezgiler eşliğinde dile getirdi.

Asan Kayğı sözü şimdi Kotan'a verdi. Yaşlı ozan artık eskilikten kararmış olan kopuzunu, tıpkı yavrusunu kaybetmiş bir deve gibi inleterek, pörsüyen ihtiyar sesiyle:

*Karagana pelin otu deme,
Yıldıza parlak ay deme,
Çin'den çıkıp yayılan,
Hunlara karşı ordu çıkırsa,
Savaşta oldu mağlup*

A-lun -Arğın uruğu,

Kıpçak 'la birlikte yaratıldı

diyerek eski çağlarda Hunlar kuzey Çin'den batıya doğru ilerlemeye başladığında Arğınların diğer Türk halklarıyla birleşip direniş gösterdiğini ancak neticede Attila gücünün karşısında duramayıp İrtiş'ten Cungar Dağları'na kadar göç ettiğini, Hunlar çekilip gittikten sonra Yedisu'ya geldiğini abartılı bir dille saza söze döktü.

Hakem Asan uykuya dalmış biri gibi gözlerini kapatmış, derin düşüncelere dalmıştı. Ulu hicivcinin düşünmesine kimse engel olamaz, herkes derin bir sessizliğe gömüldü. Bir müddet sonra Asan Kaygı gözlerini açtı:

Alçak, rezil, zalim zaman,

Sokmak üzere boz yılan,

Mazisi değil halkımın

Geleceği derdim-tasam!

diyerek ülkesinin, halkının geleceğini düşünüp biraz hüzünlendi ve iki ozana döndü. Halkın atışma için sabırsızlandığını hatırlayarak:

- Kaztuvğan Ozan, başla, dedi.

Kıpçaklar, Orta Asya Hunlarının yani Çum-Hunların soyundan gelen, tarihi ta milattan öncesine giden, Avrupa halklarıyla aynı ten rengine sahip, Dinili boyunun batı kısmını oluşturan, kadim Sakların kalıntısı, Kıpçak diye adlandırılan bir urugdan ve kadim Kangüy halkının bakiyesi Kanglılardan oluşmuş, Türk soylu; İrtiş ile Tobıl ırmakları arasındaki ağaçlık bölgeyi yurt edinmiş, savaşçı ve sayıca kalabalık bir halktır. Onuncu asrın başlarından itibaren Guzları (bugünkü Türkmenler) güneye, Peçenekleri (eski Kengeres halkı) batıya, Karlukları (bugünkü Karakalpaklar) güneydoğuya, Ügleri (Karelofinlar) kuzeydeki sık ormanlık bölge içlerine kovup kadim Kangüy topraklarına yerleşmişlerdir. O tarihten başlayarak İdil ile İrtiş arasındaki muazzam düzlükler, Deşt-i kıpçak ya da Kıpçak Bozkırı şeklinde adlandırılmıştır. Kıpçaklar on birinci asrın ortalarında Özü (Dnyeper) Irmağı'na kadar yayılır. Kendi ülkelerinin sınırlarına kadar gelip dayanan bu halkı Ruslar,

* Arğın kelimesinin Çince transkripsiyonu.

* Güney Macaristan'da kazı çalışmaları süren Attila'nın başkenti Polonniya şehrinde bulunan eşyalar üzerindeki işlemler ve süsler, Kazaklara özellikle Arğınlara ait süslemelerle büyük benzerlik gösterir. Kimin kimden etkilendiği belli olmasa da bu buluntular, iki halkın aynı dönemde yaşadığını kanıtlar.

saçlarının sarılığı dolayısıyla "Polovtsı" (polova: kesilmiş saman) diye adlandırırken, Batı Avrupalılar "Kuman" şeklinde isimlendirmiştir. Muhataplarında düşmanlık duygusu oluşturan bu göçebe halk, komşu ülke topraklarına yırtıcı kuş misali saldırdı. Alışılmadık savaş taktikleri bunları son derece tehlikeli kıldı.

Asırlar içerisinde artık alışkanlık hâline getirdikleri usuller doğrultusunda düşmana hiç beklemedikleri anda saldıran, bir anda ortadan kaybolabilen, neredeyse at sırtında yaşayan bu göçebe halkın gençleri savaşmayı çok iyi bilen, uzun süren yıpratıcı seferlere dayanıklı, cesur ve korkusuz savaşçılardı. İlk çocukluk çağlarından başlayarak kılıç kullanmayı, ok ve kement atmayı çok iyi öğrenen Kıpçak cengâverleri, uçan kuşları nişan dahi almaksızın tek atışta vurabilecek ölçüde keskin nişancılar olarak yetişiyorlardı. Bu savaşçıların asli silahları yay, omuzlarına astıkları okla dolu sadak, kavisli pala ve düşman askerlerinin boyunlarına atılan kıl urgan. Çoğunluğu mızrak da taşırdı. Uçsuz bucaksız bozkır düzlüklerinde sürekli konar-göçer yaşadıklarından tıpkı bozkır kartalları gibi dikkatli ve ihtiyatlı bir yapıya sahiptiler. Düşmanın bunlara gizlice yaklaşması kesinlikle imkânsızdı. Düşman askerini görür görmez oklarını yaylarından yağmur gibi üzerlerine boşaltıp ardından at üzerinde dörtlü hücum ederlerdi. Düşman kendilerinden daha kuvvetli durumda ise önce mahsustan korkup kaçıyormuş gibi yapıp sonra birden geri dönüp saldırıya geçerlerdi. Düşmanları kağan Kıpçakları kovalama hevesine kapılırsa kuytuluk bir yerde saklanan keskin nişancı okçular takip eden düşmanı ok yağmuruna tutardı. Hiç beklemedikleri bir anda böyle bir saldırıya uğrayan düşman askerleri, şaşkınlıktan ne yapacaklarını bilemez bir vaziyette kalakalınca biraz evvel düşmanın önünden kaçmakta olan Kıpçaklar, atlarının başını süratle geriye çevirip naralar atarak yeniden hücum ederlerdi. Bu taktiğe hiç alışık olmayan düşman ordusu bozulup kaçmaya başladılar. Arkalarından kovalayan Kıpçaklar düşmanı, ok atışlarıyla ya da kulaç boyunda salladıkları çelik palalarıyla imha ederdi.

İki tarafın güçleri denk olup da düşmanla göğüs göğüseye çarpışmaları gerektiği durumlarda ise Kıpçaklar birkaç saf oluşturacak şekilde dizilirlerdi. Savaş usullerine göre, ön safı meydana getiren atlı askerler saflarını düz değil de bir üçgenin ucu gibi sivri oluştururlardı. Bu onlara, yumuşak bir yüzeye saplanan kazık misali düşman siperini kolaylıkla bozma imkânını verirdi. Her birliğin arasına, arkadan saldırabilecek düşmanı oyalamak için at arabaları koyarlardı. Bu arabaların arkasında gerekli görüldüğünde savaşa hazır başka askerler de bulunurdu. Fakat düşman ordusunun gücü ağır basıp da ilk saldırıyı düşman askerinin gerçekleştireceğine kani olurlarsa savaş taktiklerini değiştirirlerdi. Üstü,

sığır ve deve derileriyle örtülü arabalardan halka biçiminde setler tahkim ederle, arabaların hemen gerisinde saflar hâlinde dizilip saldırıya geçen düşman üzerine ok yağdırırlardı. Düşman hangi istikametten yaklaşırsa yaklaşsın halka şeklinde tahkim edilmiş olan savunma hattını aşır Kıpçaklara ulaşamaz, üstelik yoğun bir ok atışına maruz kalırdı. Kıpçaklar ayrıca bu, arabalardan oluşturdukları halka biçimli savunma setlerinin aralarındaki boşluklarda zikzak şeklinde geçiş yolları bırakıp, düşman ordusunun güç kaybetmeye başladığını anladıkları anda, yalnızca kendilerinin bildiği bu geçiş noktalarından çıkıp düşman üzerine dörtünale saldırıya geçerlerdi. Hücum eden düşman bu geçiş yollarından yararlanamaz. Atıyla ilerleyip bu geçiş noktasından hattı delip geçmeyi deneyen düşman askerleri olanca hızıyla gelip önündeki arabaya toslayıp paramparça olur. Bir şekilde girmeyi başaran bir askere içine düştüğü dolambaçta ilerlerken hat ortasındaki sipere ulaşmadan birkaç Kıpçak savaşçısının gerilip fırlattığı okların zırh delici temrenlerine hedef olur. Sipere kadar ulaşmayı başarsa bile şimşek gibi parlayan, saf çelikten yapılmış bir kılıç darbesiyle ölecektir. Arabaların arasındaki zikzaklı, dolambaçlı yolları Kıpçak askerleri çok rahat kullanırlardı. Düşmanın hiç beklemediği bir anda, ağaçlar arasından fırlayan bir kaplan çevikliğiyle göz açıp kapayıncaya kadar sadaktan çektikleri okları, yayından yağmur misali boşalttıktan sonra tekrar içeri dalıp gözden kaybolurlardı. Başına dizgin geçirilip sırtına bir er oturduğu günden itibaren bu savaş taktiklerine iyice alışmış olan Kıpçak atları da eğitimini aldığı usulleri hiçbir zaman unutmaz, şaşırmaz, kamışların arasından tıslayarak geçen bir yılan gibi, arabaların arasından nasıl geçmeleri gerekiyorsa öyle geçerlerdi. Bu taktiklerden bihaber düşman atları ise bütün süratiyle ileri atılıp daha ilk dönemeçte bir arabaya toslayıp şiddetli kişnemelerle sırt üstü yere devrilirdi. Arkadan gelenler de yolları kapandığından öylece kalırlardı. Bu kısa süreli duraksama Kıpçak cengâverleri için yeterliydi, bir kulaç mesafesinde gerilen yaydan vızıldayarak atılan ecel okları saplandığı hedefi mutlaka atının üstünden yere yuvarlardı.

Kıpçaklar, bu savunma hattını kendileri için elverişli yerlerde tahkim ederlerdi. Eğer seçtikleri yer herhangi bir bakımdan tehlike arz edecek olursa bir kuytulukta yahut karanlık çökerken alışlageldiği üzere, arabaların hareket aksamını yöneten dizginleri üzengilerine bağlayıp süratle bilinmeyen bir tarafa giderlerdi. Düşman, yerlerini bulamazdı.

Düşmanları, böyle seyyar bir savunma hattı içine yerleşen Kıpçakları yakalama ümidini hiçbir zaman taşımamıştır. Sığır, deve derileriyle örtülen, araba surlarından oluşturulmuş bir

kaleciğın içine yerleştığını gördüğü anda Kıpçakların düşmanları savaştan vazgeçip kendiliğinden çekilip giderlerdi.

Fakat Kıpçakların şiddetleri akınları Rus şehirlerinden öteye geçemedi. Sadece bazı akınları İdil boylarına ve Bizans'a ulaşabildi. Daha ileriye gidemedi. Büyük Rusya, göçebe halkların saldırılarına karşı kendi topraklarını var gücüyle savunup her zaman olduğu gibi Avrupa'yı bir felaketten daha korumuş oldu.

Kıpçaklar, yüz elli yıl sürdürdükleri bu akınlar süresince Kiyev'den başlayarak birçok Rus şehri için büyük tehlike oluşturdular. Ama Rus knezleri birlik olmaya başladıktan sonra, bir zamanlar kaplan gibi güçlü ve dayanıklı olan insanlar, Allah'ın gazabına uğramış gibi, sağanak hâlinde üzerlerine yağın felaketlere maruz kaldılar, neticede itibarları ve namları yerle bir oldu. Bilhassa 1053-1125 yılları arasında yaşayan Pereyaslavlı ile Kiyev'in büyük knezi Vladimir Monomah, dağınık hâlde yaşayan Rus knezliklerini birleştiren Kıpçaklara karşı saldırılar gerçekleştirebilecek bir güce eriştiler.

Neticesinde Kıpçaklar 1015 yılında ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu tarihten sonra Rus toprakları için ciddi bir tehlike oluşturma potansiyelinden de hızla uzaklaştılar.

İşte bu Kıpçakları şimdi "karga boylu" namlı Ozan Kaztuvğan'ın methetmesi gerekiyor. Hep barış ve huzurdan, sevgi ve güzellikten yana olan ulu taşlamacı Asan Kayğı, Kıpçakların tarihine idi! Şimdi, sükûnet ve huzur içinde yaşayan halkların tepesine bir yırtıcı kuş misali binen bu istilacı halkı, ateşli ozan Kaztuvğan hangi yönüyle methedecek diye uyku ile uyanıklık hâli arasında bir sessizlikte bekliyor. Ya ihtiyar Kotan ona nasıl cevap verecek? Kıpçakların yiğitliğine nasıl bir kusur bulacak? Akıncılığın, erliğin revaçta olduğu bu acımasız devirde halk onun muradını idrak edebilecek mi?

Kaztuvğan, Asan Kayğı'nın beklediği gibi eski atası ünlü Kara Kıpçak Kobılandı'ya sözü getirip Kıpçakların akıncı bir halk olduğundan bahisle sözlerine başladı. Aslında bağdaş kurup oturmuş olmasına rağmen, ateşli bir tarzda, nağmeler eşliğinde; çamdan yapılmış ve artık iyice eskimiş dombirasını sağa sola sallayarak, kâh ileri doğru atılıp kâh oturarak, kendi ekseninde dönerek, sağa sola yatarak âdeta bir at binicisinin adını dörtnala koşturması gibi hareketler yapıyordu. Han'ın sol tarafında oturan şimdiki Kobılandı Bahadır, uzak atası Kara Kıpçak Kobılandı'nın adını işitince başını herkesten daha fazla yukarı kaldırıp zevkten kendinden geçti. Kıpçak tarafına mensup dinleyiciler, kendi ozanları

Kaztuvğan'ın terennüm ettiği mısraların etkisiyle büyük bir coşkuya kapılıp söz konusu yüz elli yıllık kahramanlıkları, akınları bizzat kendileri sergilemişçesine tezahüratlarla ve sloganlar atarak ünlü ozana destek verdiler.

Asan Kayğı yüzünü yaşlı Kotan'a çevirdi:

- Söyle Ozan, dedi.

Derin düşüncelere dalıp gitmiş başı öne eğik vaziyette sessiz sedasız oturan ihtiyar ozan, yükselen bağırmacları, tezahüratları işitince huzursuz hisseden bir yaşlı aslan gibi başını aniden yukarı kaldırdı. Ve o andan itibaren kıl kopuzundan iç yakıcı ezgiler dökülmeye başladı. Kopuzdan çıkan yakıcı nağmeler eşliğinde bir zamanlar herkesin beğeniyle dinlediği ama yaşlılık nedeniyle artık pörsümüş ve cılızlaşmış sesi duyuldu: "Ölümden korkmamak yiğitlik değil / Yiğitlik hayatta kalabilmektir!" diye sözlerine başladı. Hakiki bahadırılığın başka insanların yurdunu-ülkesini istila edip mallarını mülklerini yağmalamakla değil, sadece kendi toprağını, ülkesini düşman saldırılarından korumakla mümkün olabileceğini vurgulayarak; biraz evvel Kaztuvğan'ın methettiği, sayıca azken kalabalık düşman ordularına saldırarak yiğitlik gösteren Kıpçakların, kendilerinden daha az sayıya sahip düşmanların önünden kaçtığı da vaki olmuştur, dedi. Yaşlı ozanın bu sözlerini iftira olarak algılayan, başta Kobılandı Bahadır olmak üzere birçok Kıpçak yerinde duramayıp galeyana geldi:

- Ne zaman? Nerede? şeklindeki bağırtilar, sataşmalar, itirazlar yükseldi. İhtiyar ozan, bağırıp çağıranlara, kendisine laf atanlara acıyan gözlerle bakıp Kıpçakların artık unutmuş olduğu ancak diğer urugların hafızalarında tazeliğini koruyan ve anlatıla gelen "Kıpçakların Kaçışı" hikâyesini anlattı.

Kıpçaklar, "altı kulaç" namlı Şeru Han'ın komuta ettiği bir saldırıyla Çernigov şehrini almak istemişlerdi. Çernigov askeri saldırıya karşı koydu. 1068 yılının altıncı ayında iki ordu Desna Irmağı'nın kollarından Sinavi Çayı kıyısında karşılaştı. Rus ordusu büyük bir direnç ve kahramanlık göstererek üç bin askerden oluşan güçleriyle yirmi bin kişilik Kıpçak ordusunu bozguna uğrattı. Yenilen Kıpçaklar kaçtilar. Coğunluğu, tamamen donmamış olan ırmağın buzları parçalanınca atlarıyla birlikte suya batarak yırtıcı kuşların saldırısına uğramışlar gibi kırıldı. Bu savaşı takip eden günlerde Rus topraklarında çok şiddetli bir tipi, boran başladı. Savaştan sağ kurtulan çok sayıda asker, fırtınanın etkisiyle yollarını kaybedip

kendi yurtlarına dönmeden donarak can verdi. İşte bu savaş, sonraları diğer Kazak urugları tarafından "Kıpçakların Kaçtığı Savaş" diye adlandırıldı.

Demin galeyana gelen Kıpçak tarafı sus pus oldu. Bu defa Arğın tarafından dinleyiciler, "Oh, yaşlı aslanım! Ayağını yere nasıl da vuruyor?" diyerek Kotan'ı desteklemek amacıyla ayağa fırladı. Fakat inatçı karaktere sahip, gözü pek Kaztuvğan'ın, Kotan'ın mısraları karşısında pes etmeye niyeti yoktu. Kamçı darbesini yiyince ileri atılan bir yürük at gibi hepten kendinden geçti. Çam ağacından yapılmış dombirasını havaya fırlatıp öfkeden deliye dönmüş bir hâlde nazım davuluna üst üste olanca şiddetiyle vurmaya başladı.

- Şeru Han'ı iyi yakaladın bilge ozan, sözleriyle başladı yeni manzumesine. "Dağ gibi Şeru Han" diyerek Rusların hikâyelerine konu ettikleri Şeru Han'ın erliğine, akıncılık faaliyetlerine bir süre temas etti. Daha sonra "karga boylu" Kaztuvğan; Rus şehirlerine ezip geçen Bonak, Tuğırhan, Kotan, Şeru Han, Konçak, Sürböri, Kunama, Süngir, Köbek, Torsık ve diğer Kıpçak hanlarının her birinin cengâverliğini, halk muhayyilesinde efsaneye dönüşen meşhur seferlerini övgüyle anlatarak "Yalnızca kendi topraklarında değil, yabancı ülkelerde de ölümsüz efsaneler bırakmış olan bu hanları ve bahadırları bağrından çıkarmış olan Kıpçakları kim hor görebilir?" diyerek meydan okur bir tarzda manzumesini bitirdi.

- Söyle Ozan, dedi Asan Kayğı Kotan'a.

- Bu hanlar, yad ellere efsaneleriyle birlikte kötü şöhretlerini ve kemiklerini de bıraktı, diye söze girişti yaşlı Kotan sakın ve umursamaz bir edayla. Demin adları geçen hanlardan çoğunun, istila amacıyla saldırdıkları ülkelerin knezlerinin elinden son nefeslerini verdiklerini hatırlatarak, "Kendi yurdunun toprakları taş mıydı bu hanlar için? Ne lüzum vardı o kadar yabancı ülkede ölüm aramaya?" şeklinde bir soru yöneltti Kotan Ozan. Normalde ağırbaşlı, sakın mizaçlı olan ihtiyar, soruyu sorarken, birisi namusuna dil uzatmış gibi kızgın bir ifadeyle kaşlarını çatmıştı. Yönelttiği soruya yine kendisi cevap verdi: "Hayır, mezar olacak iki kulaç toprak onlara Kazak topraklarında da bulunurdu!" dedi. "Fakat hanların aradıkları şey çok başka! Dünyanın malına mülküne insanın kendisi doysa da gözü doymaz. Zaten zengin olan Kıpçak hanları gittikçe daha fazla zenginleşme derdine düştüler. Asırlardır altın, gümüş gibi mücevherleri, malı mülkü biriktiren yabancı ülke şehirlerini, hazinelerini yağmalayarak ele geçirmek istediler. Önlerine katıp sürdükleri binlerce hayvandan elde ettikleri kazanç onlara az geldi. Yiğitlikleri içlerine sığmadığından değil, kanaatkâr olmamaları nedeniyle yerlerinde duramadıklarından, öldürme dürtüsüyle ya

da ecel kendilerini çağırıldığından sefere çıktılar. Neticede dünya mülküne doymayan bir çift göz, yad ellerin bir avuç kara toprağına doyararak rahata kavuştu." diyerek ihtiyar Kotan Ozan derinden iç geçirdi ve: "Savaşçı doğan Kıpçak'ım! Türbeleri, mezarları yabancı memleketlerin topraklarında kalan hanlarının icraatlarının neresini övüyorsun?" sözleriyle mısralarına son verdi.

Kıpçak tarafından çit çıkmıyor. Kobılandı'nın iki yanağı da hiddetten kıpkırmızı. Fakat Han'ın huzurunda öfkesini dizginliyor ve tepki vermiyor. Bundan dolayı, sahili döven dalgalara, fırtınalar çıkaran denize rağmen yerinden hiç kıpırdamayan, su kıyısındaki uçurum kayalığı misali, donmuş kalmış vaziyette oturuyor. Yalnızca Kaztuvğan Ozan, seller gibi taşmaya hazır durumda sırasını beklerken kendisini zorla zapt ediyor. Hakem Asan Kayğı'dan da ses seda çıkmıyor. O, mezkûr Kıpçak hanlarının kanlı seferlerini akıl terazisine vurarak derin düşüncelere daldı, bir müddet sonra başını kaldırıp fısıldayan ses tonuyla:

- Söyle Ozan, dedi.

Kaztuvğan, "Deh, ileri!" buyruğunu işiterek ileri atılan boz kuyruklu küheylan gibi hızla akmaya başladı.

Bu defa tek dizi üzerine oturmuş vaziyette, dombırasını hızla sallayarak hiddetle haykırıyordu. Şah damarı bilek gibi kabardı, geniş boğazı, serçe yutmuş gibi yılan gibi şişmişti. Sözlerine başladı:

- Erlik, ezeli karakterim! Didişme, dalaşma, genlerinde olan yırtıcı av kuşları kan dökmeden yuvalarında öylece bekleyemez. Kıpçak da bir yırtıcı kuştur. O, erlik için yaratılmıştır, diyerek kollarını kulaç gibi açarak ileri uzattı. Tam bu sırada karşısında oturan rakibi yaşlı ozanın tepesine çullanmaya hazır bir yırtıcı kuşu andırıyordu. İki gözü kan çanağına dönmüş, göz kapakları birazdan şiddetli bir tufan fıskırtacak gibi şişmiş, kaşları öfkeyle çatılmıştı.

Sesini iyice yükseltip tekrar bir nara attı ve "Bu erliği sayesinde Kıpçaklar bütün âlemde tanındı. Bu kahraman halk, İmparator Kolaman¹ devrinde İstanbul'u düşman işgalinden kurtardı." diyerek mısralarını bitirdi.

¹ Bizans imparatoru Komnin.

Kotan sinsice gülüyordu. Asan Kayğı, Kaztuvğan'ın ileri gittiğini düşünerek ve bundan hoşlanmadığını da gizlemeyerek kaşlarını hafiften çattı ve sözü Kotan'a verdi:

- Söyle Ozan!

İhtiyar Kotan tam da bu anı bekliyordu. Yaşlı yırtıcı kuş, şimdi, Kaztuvğan'ın güçlü bedenine sivri pençelerini acımasızca geçirmeye başladı.

- Yerli yersiz kan dökmenin erlik olduğunu da kim söylemiş? cümlesiyle rakibini alaya alarak başladı Kotan. Kaztuvğan Ozan'ın açıkladığı, Kıpçakların da yer aldığı İstanbul hadisesini mısralara dökerken kopuzunun sesi, kanlı gözyaşı dökercesine, inleyerek çıktı. İhtiyar ozanın sesi de hıçkırıklarına mani olamayan yaşlı bir insanın sesinden farksız çıkıyordu. Hikâyeyi dinlemekte olan halkın avurtları çekilmiş, yüzlerindeki kıllar titreyerek pörsüyüp gitmiş gibiydi. Ebulhayr Han, göz ucuyla Kobılandı Bahadır'a baktı, onun da başı öne düşmüştü. İhtiyar ozanın sözleri dinleyicilerin yüreklerine işleyip insanları gözyaşına boğmak üzere olmasına rağmen, "Durunuz!" demeye kimsenin dili varmıyordu. Han da bahadırlar da küçük dillerini yutmuş gibiydi.

Altın Kubbe Kilisesi² ve ak mermerden inşa edilmiş imparator saraylarıyla bezenmiş, Boğaziçi kıyısındaki Bizans başkenti İstanbul, on birinci asırda çok büyük bir yıkım ve felaketin arifesinde bekliyordu.

İdil ve Özü boylarından Kıpçakların sürdüğü Uz kitleleri, Tuna Nehri'ni geçip Bizans'a yaklaştı. Bizans'ın kuzeyini daha önce Peçenekler istila etmiş, talan ve yağma işleriyle meşgul idiler. Küçük Asya'da (Anadolu) ise Bizans kalelerini-şehirlerini Selçuklu Türkmenleri baskı altına almıştı. İstanbul'un güvenliği bakımından kritik bir dönem başlıyordu. Bu yetmiyormuş gibi şimdi de İstanbul için dördüncü bir düşman ortaya çıkmıştı. Bu düşman, Tuna Nehri'ne iyice yaklaşan boz atlı Kıpçaklar idi.

Şaşkınlık içindeki Bizans imparatoru Aleksey Komnin, İstanbul'u nasıl koruyacağını bilemez bir durumda ezeli düşmanı Haçlılar ile Katolik Papa'ya "Konstantinopol, Uzların ve Peçeneklerin eline geçeceğine siz gelip alın!" diye bir mektup göndererek yardım talebinde bulundu. Geçekten de Bizans için bu acımasız göçebe halkların saldırısı çok ürkütücü idi.

² O günkü Ayasofya Kilisesi kastediliyor.

Bizans'ın etrafında ölümün kol gezdiği işte böylesi çetin bir zamanda, ilk olarak Peçenekler İstanbul surlarının önüne gelip dayandı. İmparator Aleksey Komnin , "Kıpçakların tavrı ne olacak acaba? Eğer onlar da Peçeneklere katılacak olursa işte o zaman mahvolduk!" düşüncesiyle kan kusup ızdırap içinde kıvranırken bir gün İstanbul'un kuzeyinden, haşmetiyle insanı titreten Bonak ile kan dökücü Tuğırhan³, beraberlerinde kalabalık bir kuvvetle çıkıp geldi. "Bize düşmanı göster. Savaşa hazırız!" dediler. Aleksey, Kıpçakların gücünden yararlanmayı planlamamış olduğundan, onları büyük sarayında gece gündüz ağırladı ancak savaşın başlayacağı günü söylemedi, öylece oyaladı.

Fakat yeme içmeden çok, insan kanı dökmekten hoşlanan Kıpçak savaşçıları, İmparator'un oldukça güzel ve gösterişli geniş sarayında yatıp eğlenmekten sıkılmıştı. Savaş meydanına çıkıp kavisli palalarını sağlı sollu sallamaya can atıyorlardı. İmparator'a: "Beklemekten artık bezdik. Yarın gün doğduktan sonra ya koyunun ya da kurdun etini yiyeceğiz!" dediler. "Kavgasız-dövüşsüz, boş boş yatamayacağız artık; yarın gün doğar doğmaz sizinle birlikte Peçeneklerle savaşaacağız." diye kestirip attılar. Korkudan tüyleri diken diken olan Aleksey savaşın hangi gün olacağını söyledi. Bu kanlı çarpışma 1091 yılı Nisan ayının yirmi dokuzu günü gerçekleşti. Kıpçaklarla birleşen İstanbul askeri, Peçenekleri tam bir bozguna uğrattı. Çok sayıda Peçenek askeri esir düştü. Gece olunca Kıpçaklar zaferi kutladılar. Fakat sabahleyin uyandıklarında. Önceki gün esir düşen Peçenek askerlerinin hepsinin kılıçtan geçirildiğini gördüler. Esir çadırlarından oluk oluk kan akıyordu. Grekler, tıpkı koyun boğazlar gibi esirlerin tamamının kellesini uçurmuştu. Nice kanlı savaşlar yaşayan, düşmanlarına karşı en ufak merhamet göstermeyen Kıpçakların bile, ele geçirilen silahsız esirlere Greklerin reva gördüğü canavarlık karşısında tüyleri diken diken oldu. Kıpçaklar, paylaşmak için anlaştıkları ganimetlere ellerini dahi sürmeden ertesi gün atlarına bindikleri gibi İstanbul'dan uzaklaştılar.

Kaztuvğan'ın, İstanbul'u da Kıpçaklar kurtardı, diye övünerek söz konusu ettiği hadise işte buydu!

Bu hadisenin nasıl gerçekleştiğini ihtiyar Kotan dile getirdiğinde, oturmakta olan kalabalığın sesinin soluğunun kesilmesi de bundandı. Ne kadar acımasız da olsalar, ele geçirilen esirleri kılıçtan geçirme, diye bir gelenek Kıpçaklarda görülmüş değil. Ne olacaksa

* Bizans İmparatoru Aleksios

³ Bonak: Bönek ya da Bonyak, Tuğırhan: Tugorkan ya da Tugor Han. Bk. İ. Kafesoğlu, *TürkMilliKültürü*, s. 174.

çarpışma sırasında, savaş esnasında olur! Oysa bu hadise. Kendileri gerçekleştirmemekle birlikte, atalarının, silahsız bir insan topluluğunun kırılmasına sebep olmasını ve kendileriyle hiçbir bağı bulunmayan Bizans ile topraklarını istila edip yurtlarından çıkardıkları soydaş Türk kavminin mücadelesine müdahil olup o kadar kan dökmelerini, ozanın sözlerini dinlemekte olan herkes düpedüz suç olarak değerlendirdi. Kaztugan Ozan da susup kalmıştı. Sadece, Kotan Ozan'ın galip gelmekte olduğunu fark eden Kobılandı Bahadır, gururuna dokunan bu durum nedeniyle kaşlarını çatmıştı. Sessizliği yine Asan Kayğı bozdu. Uzun ve apak sakalını usulca sıvazlayıp, artık ferî gitmiş olan gözlerini bir müddet yumup bekledi ve tekrar açtı:

- Kotan Ozan, şimdi de sen, kendi uruğunun kahramanlığından bahset, dedi ve ekledi:

- Hanginizin galip geldiğini halk biraz sonra işitecektir.

İhtiyar Kotan, önünde duran sihirli kaptan, baharın sarı renkli ilk kımızını bir dikişte içip kabı yeniden yerine bıraktı. Kopuzunu yavaşça eline aldı. Donmuş bir insanı ısıtacak, dert yüklü bir yüreği sakinleştirecek türden ve kulağa oldukça hoş gelen bir küy* çaldı. Uzun bir süre bu küyü çalmaya devam etti. Kalabalık yarı uyanık hâlde dinliyordu. Yaşlı ozan bir müddet sonra kopuzun ezgilerine kendi sesini de ekledi. İhtiyarın sesi bu defa çatallaşmadan ve gür biçimde çıkıyordu; demin kafaya diktiği sarı kımızın büyüünden mi yoksa dile getirmeye niyetlendiği mısraların rakibine karşı hiçbir saldırı içermemesinden mi bilinmez, ses tonu gayet nazik ve yumuşaktı.

Arğın da tatminsiz bir halk idi, onlar da gittikleri yerleri benimsemediler, onların içinden de nice erler çıktı ama şimdi mesele bu değil!, dedi Ozan, bambaşka ve çok güzel bir ezgi eşliğinde devam etti:

- Yırtıcı kuşlar, kanatlarını gökyüzünde ne kadar geniş açıp uçsa da sürü hâlinde uçamaz. Çığlık koparıp heybet gösterisinde bulunsa da bir kuğu gibi iç yakıcı şarkılar söyleyemez. Kıpçak yırt kuş ise eğer, Arğın da göl süsü kuğu! Topuzdan ziyade, eline dombıra almayı tercih eder. Nara atıp düşman takip etmekten çok, şarkı söyleyip âşık olmaktan hoşlanır. Bundan daha kıymetli hangi hayal, arzu, dilek var; söyleyin lütfen. Halkları birbirine düşüren savaşı değil; barışı, bir beraber olmayı ülkü edinmiştir işte bu Arğın! Şarkının, türkünün otağı olup bütün halkı mutlu etsem, demektedir Arğın. Yalnızca

* Kazak ozanlarının icra ettiği acıklı halk ezgisi.

batıya değil, İran'a ve Hindistan'a da nice seferler düzenledi Kıpçaklar. Arğın'ın yiğitliği Kıpçak'tan aşağı değil fakat başkaca. İlk atam Basımeli⁴ soydaş Türk halklarıyla bir olup, omuz omuza tuğ taşıyarak üç yüz yıl Tan⁵ ile savaştı. Şu yüce dağı, bu uçsuz bucaksız gölünü düşmanına vermedi. Arğın, sadece, düşman bir kara bulut misali üzerine çöktüğünde palasını eline alır. Asan Kaygı, ey ulu büyüğüm, şimdi kimin daha yiğit olduğuna kendin karar ver! "Huzur içinde yaşayan bir halk olalım" diyen halkımın yanıldığını düşünüyorsan da söyle! Genişleyip büyüyelim diyen halkının yanıldığını düşünüyorsan da söyle! Karar senin!

Arğın⁶ boyu da Üysün boyu gibi, Tiyan-Şan İskitleri ile Argippeyer bakiyesi uruglardan müteşekkil, eski Türk birliğine mensup bir boy idi. Daha sonra Cungar Dağı'ndan Yedisu bölgesine inmiş, "kırk urug" hâlinde konar-göçer yaşamış, Çin hanedanları ile birçok kez savaşıyordu. Çinlilerin, Arğınları Hunlarla karıştırması da bundan kaynaklanıyordu.

Kotan Ozan düşüncelerini bu şekilde terennüm edip bitkin düşmüş bir hâlde kopuz küyünü yavaş yavaş bitirdi.

Halk yine sessiz sedasız öylece kalakalmıştı.

Ansızın güçlü bir genç sesi duyuldu:

- Bin yaşa, Atacığım! Azgın nehri durduran bir seti yıkıp suyu taşımak bir insanın elinden gelir. Sessiz sakin bir ormanı, çakmak taşından bir kıvılcımla ateşe verip uçsuz bucaksız bir yangın çıkarmak da bir kişinin yapabileceği bir iştir. O, taşın suyu durdurmak ise yüz adamın dahi elinden gelmez. Bütün ormanı, çalılığı kaplayan ateşi bin adam bile söndüremez. Kendince yiğitlik göstererek halk arasında bozgunculuğa yol açma her uruğun elinden gelecek bir iştir.

Parçalanmış yurdu tekrar birleştirip bütünleştirmeyi ise yalnızca, kendini halkının selametine adayan evlatları başarabilir. Onların elinden şimdilik halkın birliğini bütünlüğünü sağlamak gelmeseydi de bu, onların ülküsüdür. Bu ülküyü, bu kalabalık önünde ortaya koyduğunuz için siz, Arğın'ın kıymetli evladı, Ozan Kotan Ata; size her ne kadar genç yaşta olsam da kendi adıma şükranlarımı bildiririm.

⁴ Kırk sülaleden oluşan Arğın boyunun ilk atasıdır.

⁵ Çin'de 6-8. yüzyıllar arasında hüküm süren Tan Hanedanı.

⁶ Eski Türkçede "Arğın". "Büyük, ulu, sayıca kalabalık" anlamına gelen bir sözdür.

Halk, bu sözlerin sahibi gence doğru baktı. Bu genç, Canibek Sultan'ın oğlu Kasım idi. Uzun boylu, geniş burunlu, ak benizli genç, kendisine çivilenen sayısız bakıştan hiç etkilenmeksizin, gözleri ateş gibi parlar vaziyette, istifini bozmadan oturmaya devam etti. Üstüne çelik bir zırh giymiş, Han önünde söz söyleme cesaretine sahip bu genç bahadır halkın çok hoşuna gitti. Hoşlanmayanlar ise Cengiz soyundan gelen bu gence, "Kendinden büyükler dururken senin söz söylemen edepsizlik!" diye karşılık veremedi.

Ebulhayr ona, hissettirerek bir bakış fırlattı. "Daha önce nasıl olup da dikkat etmemişim?" dedi içinden. "Canibek Sultan'ın oğlu büyümüş de liderlik taşıyor!" Sessizce gülümsedi. "Tabii, onun sözlerine diğer sultanlar da katılacak olursa."

Derin düşüncelere dalan Asan Kayğı nihayet başını kaldırdı:

- Barış, halkın her daim yüreğinde taşıdığı ülküsü; sen de halk ülküsünü arzulamaktasın Kotan Ozan, dedi. "Büyük ödül senindir!" Ardından Kaztuvğan'a baktı:

- Halkın büyüklüğünden, erinin erliğinden övgüyle bahsetme. O da farklı bir haslet. Fakat erlik, başka halklara saldırma yolunda kullanılırsa baskıcılığa, sömürgeciliğe dönüşür. Kısacası, Ceyhun ırmağı misali coşkun akan manzumelerin için ortanca ödülü sana sunmak isterdik, ateş ağızlı, orak dilli Kaztugan Ozan; ancak bilge Kotan, Kıpçakların başka bir halka karşı işlediği ihaneti senin yüzüne vurup ayağına köstek takılmış bir at gibi söz hünerini sergilemene engel oldu. Bu sebeple söylemeye fırsat bulamadığın manzumelerin olsa gerek! Kıpçakların yiğitliği yalnızca başka halklara saldırıp onları talan etmekten ibaret değildir ki! Kendi yurdunu, toprağını, halkını korurken gösterdiği erliği de bir dinlese iyi olur, derdim.

Büyük ödülü kazanan Arğın tarafı sevinçten havalara uçtu. Töre buyruğuna, ulularının sözlerine uymayı âdet edinmiş topluluk Asan Kayğı'nın kararına razı olduğunu bildirdi. Asan'ın kararını Kaztuvğan da adil buldu. Yenildim, mahvoldum, bittim, demedi. Sadece Akcol Bey'le kader arkadaşı olan Kobılandı Bahadır gururuna yediremeyerek tahammül etmekte zorlandı ve içten içe yanıp tutuştu.

Atışmanın dizginini elinde tutan Asan Kayğı, heyecanını hâlâ koruyan Kaztuvğan'ın hızını kesmek istemeyerek:

- Söyle Ozan, diyerek dombırasını eline aldırdı.

İyice coşan Kaztuvğan bekletmedi. Ebulhayr Han'a bakarak dombirasını hızla salladı:

- Bundan sonraki manzumeleri tarih kendisi dile gelip söylesin! Kaztuvğan Ozan'ın ağzından topluluk dinlesin! Kulağı tırmalayacak bir şey olursa Han efendimiz af buyursun!, diyerek söyleyeceği sözler için Han'dan peşinen izin istedi Ozan.

Halk yığınlarının derdine tercüman olan, sazını sözünü bir silah gibi kullanan Kazak ozanları düşüncelerini her zaman açıkça dile getirmişlerdir.

Fakat. "Töre buyruğuna arsız değer vermez!" hükmünün geçerli olduğu zamanlarda hakikati dinlemek hanlar için de hayırlı bir durum idi. Bu geleneğe uymak zorunda olan Ebulhayr da Kaztugan'ın söyleyeceklerinden rahatsız olacağını önceden sezmesine rağmen âlicenap görünmek düşüncesiyle:

- Ozan, halkın nazlı temsilcisi; ne söyleyeceksen hiç çekinmeden söyleyiver!, dedi gönülsüzce.

Kaztuvğan Ozan, zarif ve rahvan yorga misali düşüncelerini serbestçe ve rahat bir edayla dile getirmeye başladı: Kısa fasıllarla neredeyse bir asır boyu devam eden Cengiz Han ve soyunun istilası 1206 yılında Moğol devleti kurulur kurulmaz başladı. Bu tarihin hemen öncesinde kendisini Cengiz Han diye adlandıran; babası Kıyat boyundan, annesi "

Tata halkından olan Temuçin, Moğol kabileleri arasındaki çatışmalara son vermekle kalmadı, ilk olarak Moğol ülkesiyle iç içe olan Kerulen, Argun, Onon ve Orhon ırmaklarının kıyısında konar-göçer yaşayan Kerey, Nayman uruglarını da yenilgiye uğrattı.

1207 yılı Moğollar, Yenisey Irmağı'nın yukarı tarafları ile Selenga Irmağı'nın kuzey bölgelerini yurt edinmiş küçük toplulukları hâkimiyetleri altına almaya başladı. Bu saldırıları sayesinde Cengiz Han, ordusunu silahlandırma bakımından büyük önem arz eden, zengin demir yataklarına ve demir üretimi sanayisine sahip toprakları ele geçirdi. Daha o yıl Cengiz Han, Orta Asya'daki, Si-Si diye adlandırılan, bir dönem Çin'i titreten Tunguz Devleti'ni de idaresi altına aldı. Savaşçı süvari birlikleri sayesinde topraklarını genişletti. Daha sonra gözlerden irak Doğu Türkistan'daki Uygurları itaat ettirdi. Bu sırada Moğollar; Kırgız, Buryat, Oyrat gibi Güney ve Merkezî Sibirya'yı yurt edinmiş çok sayıda halka da ani saldırılar gerçekleştirdi. 1211 yılında Cengiz, kalabalık bir ordu ile Çin'e doğru harekete

⁷ Ta-ta, Çince bir adlandırmadır. Moğolistan ile Mançurya'nın doğusunda bulunan savaşçı bir halktır. Anne tarafından akrabaları olsa da Cengiz Han ele geçirmiş, meşhur Tatar adı da bundan ortaya çıkmıştır.

geçti. Üç yıl süren savaş sonunda Pekin'i ele geçirdi. Akabinde Cengiz Han, iki yüz bin askerden oluşan bir kuvvetle yüzünü Orta Asya'ya çevirdi. Harezmi şahı Muhammed, Moğollara karşı durabilecek bir orduya sahip olmasına rağmen bir meydan savaşından vazgeçip bütün gücünü ayrı ayrı şehirlerini savunmaya yoğunlaştırdı. Bu hatası sebebiyle Cengiz ordusu Harezmi, Semerkant, Merv, Buhara şehirlerini tek tek ele geçirdi. Cengiz için bu, Orta Asya'nın bütün askerî gücüyle savaş meydanında göğüs göğüse çarpışmaktan daha kolay bir savaş şekli idi. Cengiz Han ordusu, 1219 yılından başlayarak üç yıl içinde Orta Asya'nın tamamını hâkimiyeti altına aldı. Orta Asya halkları istilacılara karşı sayısız defa ayaklandı ancak Moğol hanları, bu ayaklanmaları çok kanlı yöntemlerle bastırmayı başardı.

Bu yıllar zarfında Cuçi ordusu Kazaklara ait birçok yeri ele geçirdi; İrtiş, Esil, Tobol, Nura ırmaklarını aşarak Ulıtav'a ulaşip tuğunu dikti. Orta Asya'nın istilasının tamamlanmasını müteakiben Cengiz Han, Kıpçak topraklarına komşu Doğu Avrupa ülkelerini istila hareketlerine girişti.

Cebe ve Sübüdey bahadırların kumanda ettiği otuz bin asker, 1222 yılında Kuzey İran yoluyla Azerbaycan'ı kan gölüne çevirdi. Katliamı sırasında, Gürcü ülkesindeydi. Beş milyona yakın Gürcü halkı canhıraş bir direniş göstermesine rağmen, Cebe'nin kurduğu tuzak neticesinde bir gün içerisinde otuz bin Gürcü askeri kırıldı ve Moğollar kuzey istikametinden Derbent'e dayandı. Bu geçidi aşmak kolay olmadığından Moğollar Şirvan şahına, "Sizlerle barış imzalamak üzere yalnızca birkaç kişi geldik." demesi için bir adam gönderdi. Şirvan şahı aldatıldığını fark edemeyip ileri gelen on adamını gönderdi. Moğollar birini öldürüp geride kalan dokuzuna: "Eğer ölmek istemiyorsanız yolu gösterin!" dediler. Onlar ölüm korkusuyla Derbent'in sarp kayalıklı, derin uçurumlu, sel yarıklı, tehlikeli vadileri arasından Moğolları sağ salım Kuzey Kafkasya'ya ulaştırdı. Kuzey Kafkasya'da bulunan Alan halkı, "Moğollara karşı birlik olup karşı duralım." diyerek Kıpçakları destek olmaya çağırdı. Kıpçakların kalabalık atlı birlikleri gelip Alanlara katıldı. Moğollarla büyük bir savaş yaşandı. İki ordu yenilemedi. Daha sonra yeniden savaş hazırlıkları yapıldı. Alanlar ve Kıpçaklar birlikteken onları yenemeyeceğini anlayan Moğollar, Kıpçaklara birçok hediye ile birlikte, "Sizler bizimle soydaş halksınız, Alanlar ise yabancı bir halk. Biz sizinle anlaşmaya hazırız, onlara destek olmayın!" diye haber gönderdi. Moğolların altın ve gümüşünün cazibesine kapılan Kıpçak cengâverleri Alanları terk edip geri çekildi. Yalnız kalan Alanları Moğollar çok kanlı şekilde kıldı.

Kıpçaklar ise "Anlaşmaya vardık, artık bize dokunmazlar." diyerek askerlerini evlerine gönderip endişesizce uykuya daldılar. O sırada Alanları mağlup eden Moğollar, ansızın bunların yaşadıkları yerde bitiverdiler. Askerî güçlerini dağıtmış olan Kıpçaklar, Moğollara direnemedi. Bir kısmı Don Irmağı'na doğru, diğer bir kısmı ise Kırım'a kaçtı. O dönemin Kıpçak hanı Kotan Ruslara gidip, "Benim başıma gelenler senin başına da gelecek, birleşip Moğollara karşı duralım!" diye ricada bulundu. Rus knezleri bu hususta söz verdiler. İşte o günden itibaren Kıpçak halkının istilacılara karşı çetin savaşı başladı.

Barış içerisinde yaşayan halklara kan kusturan Cengiz Han'ı tasvir ederken bir kara albastı öcü gelmekteymiş gibi ürken, Alan halkına ihanet eden Kıpçak hanlarının vefasızlığını mısralara dökerken ise utançtan yüzü kararmış bir insan misali gözlerini yerden kaldıramayacak derecede ızdırap duyan Kaztuvğan Ozan, sözlerinin Cengiz Han'a dokunan kısmına ulaştığında daha fazla korkuya kapıldı. Dört nala koşan bir yarış atı gibi ileri atılıp mısralarını sıraladı. Düşmanına karşı koyan Rus kendisiymiş, Kıpçak cengâverlerinin tam ortasında sanki kendisi çarpışıyormuş gibi, çam ağacından yontulmuş dombirasını coşkuyla sallayıp gözlerinden kıvılcımlar saçarak öfkesini dışarı vurdu.

Ruslarla Kıpçakların birleşip, yurtlarını ele geçirmek üzere harekete geçen düşmanlarına karşı çıkışlarını mısralara dökerken er yürekli yiğit ozanın sesinden gururlu, bahtiyar, insanı kanlı bir intikama çağıran kudretli bir hava hissediliyordu. Bu şekilde aşka gelen Kaztuvğan, Kalka Savaşı'nı anlatırken birden "Ah nerde o günler!" diye hafif bir ses tonuyla feryat etti.

1223 yılı Mayıs ayında Özü Irmağı'nın kıyısındaki Oleşya denen yerde Rus ve Kıpçak kuvvetleri toplandı. Buraya bütün askerî gücüyle Kiyev knezi Mstislav Romanoviç, Galiç knezi Mstislav Mstislavoviç, Çernigov knezi Vladimir Rürikoviç ve diğer Çernigov knezleri ile birlikte Kıpçak hanları eksiksiz geldi. Ayrıca Smolenski'den, Kurski'den ve başka yabancı Rus topraklarından çok sayıda savaşçı da kendilerine katıldı. Bu kadar kalabalık bir ordu Rus toprakları üzerinde daha önceden hiç bir araya gelmemişti.

Kalka Savaşı diye adlandırılan; Moğol, Rus, Kıpçak kavgasını tarihçi Reşidüddin şöyle aktarır: "Ruslar ve Kıpçaklar hazırlık yapıp çok sayıda asker topladı. Düşman ordusunun kalabalık olduğunu gören Moğol ordusu geri çekildi. Moğolların korkudan geri çekildiğini düşünen Kıpçaklar ve Ruslar yirmi gün boyunca onları kovaladı. Moğollar ansızın atlarının başını geri çevirip kendilerini kovalamakta olan askerlerin birleşmelerine imkân tanımadan

⁸ Kotan Han. Rus tarih kaynaklarında Kotayan Han diye adlandırılır.

bir kısmını kılıçtan geçirdi. Bir hafta boyunca çarpıştılar, nihayet Ruslar ve Kıpçaklar daha fazla direnç gösteremeyerek kaçıma mecbur oldular. Peşlerinden giden Moğollar onları takip ederek şehirlerini tahrip etti, halkını göç etmek zorunda bıraktı."

Kalka Irmağı civarında Rus ve Kıpçak kuvvetlerinin yenilgiye uğramasının iki açık nedeni vardı: Özü'yü geçip sekiz gün boyunca düşmanını kovalayan Rus ve Kıpçak birliklerinin mesafesi iyice açılmıştı. Bu durum sebebiyle Mayıs'ın otuz birinci günü Kalka Irmağı'nda, birlikte hareket ederek karşı saldırıya geçen Moğol ordusuna Ruslarla Kıpçakların birleşip karşılık verme imkânları bulunmuyordu. Buna rağmen Galiç knezi Mstislav Mstislavoviç, arasının açık olduğu Kiyev knezi Mstislav Romanoviç'e haber vermeden Kıpçaklarla bir olup kanlı savaşı başlattı. Moğolların ön siperlerini dağıtıp asıl kuvvetlerine karşı saldırıya geçti. Çarpışmalar çok şiddetli oldu. Su gibi kan aktı. Fakat bu muhteşem savaş düzenini ilk önce Kıpçaklar bozdu. Onlar, ezeli taktikleri olan, kaçıyor gibi görünerek düşmanı peşinden sürükleyerek arkada bekleyen askerinin eline düşürme usulüne başvurmak istediler ve bir müddet sonra geri çekilmeye başladılar. Bir grup geri çekilmişti, diğerleri geri çekilmekte acele etti. Bu vaziyeti gören Rus birlikleri de hemen çil yavrusu gibi dağıldı. Sonuçta, peşlerinden gelen Moğollara karşılık veremediler. Bu, Rus ve Kıpçak ittifakının yenilgisinin ilk sebebi. İkinci sebep ise Rus knezlerinin kendi aralarında birliği sağlamaktan uzak oluşlarıydı. Galiç knezi Mstislav Mstislavoviç Kıpçaklarla birleşip bu kanlı kapandan nasıl sağ salim çıkarız diyerek Moğollara karşı çetin bir mücadele verirken, Kiyev knezi Mstislav Romanoviç ırmak kıyısındaki bir yükseklikte "Bensiz nasıl savaştığınızı bir görelim bakalım!" dermiş gibi kendi komutasındaki kalabalık askerî güçle yardıma gitmedi. Ama düşmanları, kendisinin desteksiz bıraktığı Galiç'e bağlı birlikleri ve Kıpçakları yenilgiye uğratarak da sıra Kiyev birliklerine geldiğinde Mstislav Romanoviç her yanı saran Moğollara karşı duramadı. Tepeyi dört bir yanından kuşatıp üzerine çullanan Moğollarla üç gün savaştıktan sonra onların, "Canlarınızı bağışlayacağız!" şeklindeki sözlerine aldanıp iki oğluyla birlikte düşmana teslim oldu. Elbette Moğollar yalan söylemişti, ele geçer geçmez knez ve oğulları teberle başları kesilerek öldürüldü. Kaztuvğan Ozan'ın "Heyhat! Heyhat!" diyerek yazıklanmasının sebebi, sadece Kıpçakların kaçması değil; Moğol kan içicilerinin hilelerine nice saf bahadırın kanması ve bu nedenle birçok çarpışmada yenilgiye uğramış olmalarından duyduğu üzüntüydü.

Moğol noyanlarının (ordu komutanlarının) savaş taktikleri de, düşmanı tuzağa düşürmek için başvurdukları hileler de kendileri gibi konar-göçer yaşayan Kıpçaklarınkine

kimi zaman benzemekle birlikte aslında oldukça farklıydı. Moğol ordusunun onda dokuzu yabancı kavimlerden, daha önce mağlup ettikleri halkların gençlerinden, parayla alınıp satılan alçak yağmacılardan oluşuyordu. Fakat hepsi demir gibi sağlam bir düzene tabi idi. Demir düzen, sadece, dünyayı titreten bu kalabalık orduya özgü bir hususiyet. İkinci farklılığı, bu ordunun başka halklara saldırma, onları itaat altına alma usul ve taktikleri. Moğollar bir ülkeyi istila etmek istediklerinde öncelikle akıncılarını gönderirler. Akıncılar düşman ülkesini ateşe vermez, halkın malını mülkünü yağmalamaz yalnızca saldıracakları halktan insanları öldürürler, en azından korkutup kaçarlar. Böylece kan dökücülükleriyle, huzur içinde yaşayan halkın evvela korkuya kapılmasını sağlarlar. Bunun ardından kalabalık bir orduyla saldırırlar. Bu defa son derece acımasız olurlar. Ele geçirilen şehri yakıp yıkıp yağmalarlar, köle olarak satılmaya yahut hayvan bakmaya elverişli veyahut da sanat, zanaat işlerinde usta olanlar müstesna; kadın, çocuk demeden herkesi katlederler. Daha dün bütün görkemiyle ayakta olan şehirden geriye yalnızca yerle bir olmuş olmuş kerpiç yığınlarını ve harabeden ibaret kalıntılarını bırakırlar. Güllerle, çiçeklerle bezenmiş bahçeleri, yeşil ekinleri serpilmiş gür tarlaları, terk edilmiş çorak topraklara çevirirler. Daha sonra yakıp yıktıkları şehrin dört bir yanına tellallar gönderirler. Bunlar, saklanan insanlar ya da gizlenen hazineler falan varsa hepsini bulup noyanlarına getirirler. Orduya komuta eden bahadırlar ele geçirdikleri şehir ve obalara idareci sıfatıyla kendi adamlarını bırakırlar.

Eğer şehir; dayanıklı surlarla çevrilmiş olup da kendi rızasıyla teslim olmazsa Moğollar, surlar yıkan gülle fırlatan mancınıklarını devreye sokar. Kale duvarları mancınıkların tahrip edemeyeceği derecede sağlam çıkarsa kalenin içine çıkan tüneller kazarlar. Böylelikle hiç beklenmedik bir yerden gece yarısında ya da tan atmak üzereyken şehrin içine ya da surların öbür tarafına çıkarlar. Ölümüne savaşırlar. Kale halkının çok dikkatli ve tedbirli davranıp böyle bir duruma geçit vermeyeceklerini fark ederlerse de kalenin civarında bulunan dere, çay, ırmaklara setler çekip su yatağını değiştirerek halkı susuzluğun pençesine atarlar.

Şehri ele geçirdikten sonra şehrin önde gelen beylerini, yöneticilerini, kadılarını, bahadırlarını, bilginlerini, sanatçıları acımasızca katlederler. "Direnmeden, kendiliğinizden teslim olursanız canlarınızı bağışlayacağız!" diyerek bir yeri hiçbir direnişle karşılaşmadan almış olsalar bile herkesi istisnasız kılıçtan geçirirler. Bu, istila edilen ülkelerle ilgili olarak Cengiz Han'ın koyduğu umumi bir yasadır. Bu acımasız kan dökücülere göre, "Ele geçirdiğin bir yerde istikrarı yerleştirmek için öncelikle o halkın ileri gelenlerini yok etmen gerekir. Onlar, korktukları için 'İtaat ettim!' deseler dahi fırsatını bulduklarında halkı isyana

teşvik edeceklerdir. Başaracaktırlar da. İnsanların boylar-uruglar hâlinde yaşadığı dönemlerde istisnasız her halk kendi önderlerinin peşinden gitmiştir. "İşte o önderleri ortadan kaldırırsan başsız kalan kalabalıklar hiçbir şey yapamazlar, zira başsız kalan vücut diri değildir, ölü bedendir."

Cengiz'in bu acımasız yarasını bilmeyen ülke yöneticisi hanlar, kendi canlarını kurtarma ümidiyle savaşmaları gerekirken savaşmadılar; halk hanların huzuruna çıkıp, "Düşmanınızla savaşmaya hazırız!" dediklerinde korktular. Sonuçta hem kendileri katledildi hem de halkın kırılmasına sebep oldular.

Bu şekilde aldatılanlardan biri de Kiyev knezi Mstislav Romanoviç oldu.

***

Moğollar, düşman şehirlerini ele geçirmek uğrunda hiçbir şeyden çekinmemişlerdir. Öldürdükleri insanların yağlarını çıkardıktan sonra kızdırarak eritip düşmanların saklandığı evlerin üzerlerine döküp ateşe verme (insan yağı uzun süre yanar) ya da surları sağlam şehirlerin üzerinden Grek ateşini -kumla karıştırılmış petrolden yapılan yanıcı madde-dökerek insan gözünün bakmaya kıyamayacağı olağanüstü güzelliğe sahip cami, kilise ve hükümdar saraylarını yakma, insanı dehşete düşüren vahşet, canavarlık, kan dökücülük, hile gibi yöntemlerin tümü bir arada kullanılmıştır.

İstilacı ordunun diğer bir özelliği sürati idi. Uçsuz bucaksız kumluk Moğol bozkırında (çölünde?) kulunundan başıboş büyüyen yabani atına kadar her tür ata binen Moğol süvarilerinin yirmi dört saat zarfında elli fersahlık bir mesafeyi katetmesi hiç de şaşılacak bir durum değildi. Bütün savaş teçhizatını, kazanlarını, ocaklarını, geceledikleri çadırları yükledikleri arabaları ile kaleleri fetheden mancınıklarından oluşan ağır göçleri bile bir günde otuz-kırk fersah yol gidebilirdi. Bütün bunlar, Moğol atlarının dayanıklı, savaşçıların da doğdukları günden itibaren binek atına alışkın olmalarından kaynaklanıyordu. Bu hususiyetleri sayesinde Moğol askeri, hiç beklenmedik bir anda düşmanın önünde biter, yahut gündüz savaştıkları bir birliğin karşısına geceleyin hiç beklemedikleri bir yerde karşısına çıkar, gerektiğinde ise kaçıp bir anda gözlerden yok olurlardı. Moğolların bu savaş taktiklerine sadece Kıpçak yiğitleri karşı durabilmişti. Fakat en az iki yüz bin Moğol askerine karşılık sayısı taş çatlasa kırk bini bulan Kıpçak süvarisi ne yapabilirdi ki?

Buna rağmen Kıpçak, Kerey, Nayman gibi uruglar Moğollara hiç de kolay teslim olmadı. Toprağını, halkını savunarak uzun süre mücadele etti. Kalka Irmağı'ndaki ayıbını; kaç defa kızıl kanıyla yıkadı, asil oğullarının ve kızlarının parçalanmış yürekleriyle akladı.

Kaztuvğan, bu Moğol istilacıları ile çarpışan Kıpçak savaşçılarının kahramanlığını mısralara dökerken hakiki bir yürük ata binmişçesine coştı ve heyecandan bir an olsun yerinde oturmadığından su gibi terledi. Söz, Boşman'a geldiği anda iyice kendinden geçti. Boşman, bir Kıpçak bahadırı idi. İranlı tarihçi Cüveynî'nin de belirttiği üzere "Eğri kılıçtan kurtulanların hepsi kaderin hükmüne razı olup boyun eğdiklerinde dahi" Boşman Bahadır Moğolların sözlerine boyun eğmedi. Ülkesinin bağımsızlığını, toprağını suyunu koruyup istilacılara direndi. Kendisi gibi Moğollara esir düşmekten kurtulan birkaç bahadırı etrafına toplayıp "Dişe diş, kana kan! İntikam!" parolasıyla düşmanlarının zayıf birliklerini yok etmeye başladı. İstilacılardan intikam almanın mümkün olduğunu gören Kıpçak gençleri yüzer yüzer gelip Boşman'a katıldı. Bu durumu gören İdil boyundaki diğer halklar; Başkurtlar, Alanlar, Bulgarlar da başkaldırdı. Boşman örneğinin ne kadar tehlikeli olduğunu idrak eden Batu komutanlarından biri olan Möngke, Boşman'ın derhâl yakalanmasını emretti. Fakat Boşman yakalanamadı. Etrafına topladığı kuvvet günden güne daha da arttı. Boşman'ın çevresinde toplananların sayısı arttıkça Moğolların hâkimiyeti zayıflamaya başladı. Hiç ummadıkları karargâhları baskına uğradı, tahrip edilen birliklerinin sayısı arttı. Boşman'ı yakalama arzusuyla yanıp tutuşan Möngke bizzat kendisi harekete geçti fakat kadirşinas yurt İdil boyunun sık ağaçlıklarının arasına girse de isyancılarla temas sağlamaktan öteye geçemedi. Sonrasında Möngke, kardeşi Böşek'le birlikte her birine yüz silahlı savaşçı yerleştirdiği iki yüz yelkenli gemiyle İdil boyundan aşağı bölgelere kadar inip ırmağın her iki yakasını kontrol etti. Boşman yine yakayı ele vermedi. İdil'in ortasındaki, at görünmez, gizli bir adacıkta siper oluşturup kıyısına düşman gemilerini yaklaştırmadı. Keskin nişancı Kıpçaklar yelkenlilerde bulunanların başlarını çıkarmalarına fırsat vermedi. Boşman'ı ele geçiremeyeceğini anlayan düşman tarafı artık geri dönme kararı aldıkları sırada ansızın tarif edilemez şiddette bir fırtına çıktı ve adanın bir yanından azgın dalgalar, karlar altında kalan toprağın ortaya çıkarak suya kaymasına neden oldu. Möngke bu beklenmedik, donmuş toprak parçalarının oluşturduğu yol üzerinden bütün güçlerini adaya sevk etti. Boşman, bin civarındaki askeriyle birlikte yakalandı. Möngke'nin buyruğuyla bir Moğol noyanı Boşman'ın gövdesini tam ortasından ikiye ayırdı.

Halkını istilacılara karşı ayaklandırmayı başaran Boşman Bahadır kendi vazifesini yerine getirerek dünyaya veda etti. Onun başlattığı isyan sona erse de çok geçmeden Kıpçak yiğitleri, halkın kendi bağından çıkardığı, Bayan ve Jıku adlı cengâverlerin önderliğinde yeni bir mücadele başlattı.

Kaztuvğan Ozan bu başkaldırıların hepsini imrenerek ve ateşli bir üslupla mısralara dökerek övünçle ve gururla tolgauını bitirdi.

Ebulhayr, başından beri, altın tahtında hiç hareket etmeden, kül rengi çehresi iyice solgunlaşmış vaziyette sessiz sedasız oturuyor. Sinirlerine hâkim olmak için özel bir uğraş verdiğini kendisini yakından tanıyan, dost düşman herkes fark ediyor. Yalnızca Kaztuvğan Ozan, Han'ın gittikçe bozulan yüz ifadesini anlamaktan uzak. İstilacılıktan ziyade kendi topraklarını savunan Kıpçakların kahramanlığını dile getirirken, dili çözülmüş ve zincire vurulan kulacı henüz serbest kalmış gibi mısralarını haykırarak savuruyor.

Söz sırası Kotan Jırau'a geldi:

- Kervan yolda düzülür! Nihayet havaya girdin Kaztuvğan'ım! dedi. Senin başlattığın ezgiyi devam ettireyim ben de!

Yaşlı ozan, coşkuyla uğuldayan kopuz sesine uyarak değişik hadiselerle değinmeye başladı:

Cengiz Han'ın tahtına Güyük'ün oturduğu esnada Batu'nun komutasında topu topu dört bin Moğol savaşçısı bulunuyordu. Bütün Doğu Avrupa'yı ele geçiren heybetli ordusu, kendisine boyun eğen ülkelerin, genellikle de Deşt-i Kıpçak'ın savaşçılarından oluşmuştu. Bu kadar az sayıda bir askerî güçle egemenliği altındaki toprakları idare etmesi çok zor ve üstelik dört gözle ölümünü bekleyen, yüz bin kişilik bir güce sahip Güyük'le karşı karşıya gelmek hiç de kolay değil. Bu sebeple Batu, güvenilir bir müttefik arayışı içerisine girdi. Bu, Altın Ordu hanının o sırada en önemli arzusu idi. İşte o sırada Novgorod knezleri Aleksandr ile Andrey'in babası Yaroslav, eskiden beri anlaşmalar yapageldiği Güyük ordasına doğru yine bir anlaşma yapmak üzere yola çıktı ancak ulaştığı noktada Moğollar tarafından öldürüldü. Batu, müttefikini gökte ararken yerde bulmuştu. Novgorod knezleri Aleksandr ile Andrey, Güyük'le olan bütün münasebetlerini koparıp Batu'yla anlaşmaya varır. Novgorod knezi Aleksandr, Batu'ya vergi ödeyip onun oğlu Sartak'la da ölene kadar savaşmayacağına

dair ant içer. Bu tarihten itibaren Altın Ordu hanları ile Novgorod'ın büyük knezleri arasında bir asra uzanacak olan ittifak dönemi başlar.

Fakat on üçüncü asrın başlarından itibaren, Katolik mezhebine mensup Avrupalı Haçlılar, Ortodoks mezhebine bağlı Yunanlılar ile Ruslara karşı saldırılara başladı. Bunlar, 1204 yılında İstanbul'u alıp Bizans İmparatorluğunu yıktı ve Latin İmparatorluğunu kurdu. Estonları ve Letonları yenip tebaası hâline getirdiler. Bu felaketi Rus halkına da yaşatmak niyetindeydiler. Ancak doğu sınırlarını güvenceye kavuşturan Aleksandr Nevskiy, onları, 1240 yılında Neva Irmağı'nın, 1242 yılında ise Çud Gölü'nün üstünde yenilgiye uğrattı. Tabii, savaş henüz sona ermemişti ve Rus ülkesine askerî yardım lazımdı. 1241 yılında Lignitse'de Leh ve Alman şövalyeleri idaresindeki kuvvetleri bozguna uğratan Batu, anlaşmasına sadık kalmıştı. Bu durum, Altın Ordu hanları Batu ile Sardak öldükten sonra Berke devrinde de korunmuştur. Ama 1269 yılında Alman Haçlıları, kendilerini durdurmak için Altın Ordu ordusunun Novgorod'a geldiğini işitince artık iyice güçlenmiş olan Rus knezleriyle barış yapmak istedi. Böylelikle Rus toprakları Haçlı istilasından kesin olarak kurtulmuş oldu. Altın Ordu hanları Batu'nun bu siyasetinden Mamay Han'a kadar (1362) sapmadılar. Saray şehrinde oturan hanlar, bu tarihten sonra, bir zamanlar egemenlikleri altında bulunan Rus, Bulgar, Deşt-i Kıpçak memleketlerinin nüfuzu altına girdi. Fakat o sırada artık, iki asır evveline kadar sayısı yalnızca altı bini bulan Rus nüfusu gittikçe artmış, muazzam bir sayıya ulaşmıştı. Bu noktaya ulaşmalarını, doğularından gelebilecek düşmana karşı kalkan olan Altın Ordu sağlamıştı. Kotan Ozan, dostluğun ne kadar büyük bir güç olduğunu; komşu halkların, barış içinde yaşayıp topraklarını birlikte korumaları durumunda, ne ölçüde büyük felaketlerle karşı kaşıya kalsalar da kurtuluşa erebileceklerini vurguladı.

Ozan'ın sözlerinin Ebulhayr'ın hoşuna gitmediği bir gerçektir, söz sırası tam Kaztuvğan'a verilmiş ve o da çınlamaya başlamıştı ki Han, aniden kolunu kaldırdı. "Yaşa, var ol!" tezahüratları eşliğinde Ozan'ı destekleyen coşkulu kalabalık sakinleşti. Kaztuvğan da dörtnala gelip rahvan yürüyüşe geçen yürük misali sesini alçaltıp ritmini azalttı ve sözlerini yavaş yavaş sonlandırdı.

- Namaz vakti girdi, dedi Han, Kaztuvğan Ozan'ın tolğavını namazdan sonra dinleriz.

Ebulhayr, Müslüman olmakla birlikte Muhammed Peygamber'in yolunun sıkı bir takipçisi değildi. Namazı bazen kılar bazen terk ederdi. Buna rağmen yerinden doğruldu.

Han'la birlikte kalabalık da apar topar yerinden kalktı. Bu sırada Naymanların baş bahadırı Kaptığay, kenar taraftaki gruptan sıyrılıp oradan ayrıldı. Aceleyle ilerleyip çayırın ortasındaki, Nayman uruğu için hazırlanan ak otağa vardı. Kapı önünde duran, eli mızraklı, kuzu derisinden kalpaklı, üstüne cepken giyinmiş nöbetçi gence:

- Hâlâ gelmedi mi? diye sordu.
- Gelmedi.

Kaptığay telaşa kapıldı.

- Eyvah! İnşallah bir şey olmamıştır. Çoktan gelmiş olması gerekiyordu. Acaba sen kendin gidip gelsen daha mı iyi olur?

- Baş üstüne! İsterseniz gidip geleyim!

Naymanların namlı baş bahadırı, deve gibi güçlü pehlivan, ejderhanın karşısına çıkabilecek yüreğe sahip Kaptığay çok fakir biriydi. Gözetimindeki on beş eski-bakımsız çadır halkını, düşmandan kazandığı ganimetle, avladığı geyiklerle ve marallarla geçindiriyordu. Ganimet için düşmanın olmadığı yıllarda ise sağmal hayvanlarını ve göç araçlarını hâli vakti yerinde olan akrabalarından alıyordu. Bundan iki yıl önce Ulıtav'a dağ koyunu avlamaya gitmiş ancak ılıman geçen kışın sonu birden borana dönünce; üç gün Tayketken Irmağı'nın boyunda bulunan Ayırtav vadisindeki, Ebulhayr Han'a ait kısarak sürülerinin bakıldığı ve etrafında hiçbir şey bulunmayan bir kampta konakladı. Orada grubun başı, on bozkurdu bir günde tek başına öldüren meşhur avcı ve korkusuz bahadır, at bakıcısı Orak'la karşılaştı. Yiğit yiğide yâd olmaz, hanların ve hanım sultanların ellerinden çok sıkıntı çektiği iki bahadır, birbirine hemen ısındı. Kaptığay'ın elliyi geçmiş yaşına karşılık, Orak henüz yirmi beşine girmiş olsa da hayat karşısındaki tavırları aynı olduğundan ikisi kısa sürede dost oldular. İşte bu Orak'ın, gerçekleşmekte olan ölüm yıldönümü aşına üç gün önce gelmiş olması gerekiyordu. Biricik atı Akbakay'ı ile büyük ödüllü at yarışına katılma niyetindeydi.

Akbakay'ın, kaçan kurtlara nasıl koşup yetiştiğini birkaç defa gören at uzmanı Kaptığay:

- Yürüğünle yarışa karıl! Eğer birazcık olsun atlardan anlıyorsam, Akbakay'ın seni utandırmayacağına eminim, diyerek Orak'a kendisi öneride bulunmuştu.

Orak atıyla yarışa katılmak istiyordu ancak nedense:

- Tamam, aşı gelirim, dedi, fakat birileri düşmanlık yapmazsa.

Kaptağay o an at bakıcısının sözüne dikkat etmemişti. Ama Orak, söz verdiği vakitte aşı gelmeyince "Zavallıya birileri bir hainlik yapmamıştır inşallah!" diye tedirgin olmaya başladı. Bu sebeple de daha fazla sabredemeyerek yabancı at avındaki Orak'a özel bir adam göndermek üzere.

Seyisin gelişini sabırsızlıkla bekleyen biri daha vardı. Ve Orak'ın, biricik atıyla yarışa katılacağını o da biliyordu. Bu kişi, bütün Deşt-i Kıpçak'ın hükümdarı acımasız Ebulhayr Han'ın gelini, başına kara bir örtü atıp bir tepenin başına çıkarak gündeğusundan gözünü hiç ayırmaksızın umutla bekleyen, Şah-Bulak Sultan'ın dulü, Akkozı-Begim. Kasvetli çehresine bakılacak olursa yüreğindeki yıldız kaymış gibi. Hayır, Orak'la bunun arasında Allah indinde suçlu çıkacak ya da halk arasında dedikoduya yol açacak hiçbir şey olmuş değil. Sadece bir süredir hasret ateşiyle yanıp tutuşan yürekler, görüşme anını ipe çekerek küt küt vurmada. Orak, bundan dört gün önce aş töreninde bineceği atı almaya gelen Akkozı'ya yine yeminler içerek ilan-ı aşk etti.

Akkozı, çocukluk günlerinden itibaren elinden tutup yürüdüğü Orak'a, sararmış yüzüne kan gelerek şöyle dedi:

- Allah nezdinde günahkâr, halk gözünde yüzü kara olmak istemiyorum. Kocamın aşısı geçsin, kayın babamdan izin isteyeceğim; razı olursa şeriata uygun olarak helalin olacağım.

- Ya razı olmazsa? diye endişeyle sordu Orak ve ekledi:

- Cihanın yarısına hükmeden, öfkelenildiğinde ağzından alevler çıkan Ebulhayr Han'ın, gelinini kapısının eşikindeki bir hizmetkâra vereceğine inanmak çok güç.

- O da insan değil mi? dedi genç güzel, birazcık alınganlık göstererek. O an gözünden kıvılcıklar saçarak delikanlıya baktı ve dedi ki:

- Razı olmazsa. Dünyaya bir defa geliyoruz. Ne olursa olsun! O vakit de sana varırım.

Birden çelik gövdesinde kanatlar bitmiş de göğe doğru yükseliyormuş gibi gönlü sevinçle coşan Orak:

- Artık ölsem de gam yemem! dedi, sesi sevinçten fısıltıyla çıkarak.
- Aşa ben de geleceğim. Akbakay'ımı büyük ödüllü yarışa sokup durumunu görmek istiyorum. Orada görüşürüz!

Ama Orak aşı gelmedi. Yaşıyor olsaydı, kuşkusuz gelirdi. Akkozı bunu gayet iyi biliyordu. Bu sebeple arkadaşları, emsalleri atışmaya giderken o büyük bir sabırsızlıkla köyünün hemen dışındaki yüzlerce pelin otlu, cılız yulafli tepeye çıkmış, gündeğusuna bakarak Orak'ın yolunu gözlemeye koyulmuş.

Han, ozan tolgavını, Kıpçak uruğunun Cengiz Han'a karşı çıkıp kahramanlık gösterdiği için falan durdurmuş değildi. Bu tür tolgavlara değil Şiban nesli, bütün Cuçi soyu alışkındı. Fakat tahammül gösteremeyenler, kinlerini içine atıyordu. Halkın öfkesinden çekindikleri için açıktan bir tepki veremiyorlardı.

Han'ın, hiddete kapılması, o ozanın sözlerinden onurunun incinmesi nedeniyle değil, başka bir şeyden idi. Batuhan'ın soyundan gelen Berdibek Han'ı akrabaları, yakınları öldürmüş, Şiban oğulları Sayın (Altın Ordu) tahtına oturana dek Deşt-i Kıpçak Ordası değişik kimselerin egemenliğinde olmuştu. Bu süre zarfındaki hanların hepsi, doğrusunu söylemek gerekirse, ya Nogay Bahadır'ın ya da Aksak T.mur'un ağzına bakarak hükümdarlık yapmıştır. Yalnızca Urus Han, Toktamış ile Edige buna rıza göstermemiştir.

Şiban nesli Gök-Orda'ya hâkim olduktan sonra da bu durum değişmedi. Ebulhayr, han tahtına oturmakla birlikte halkın birliğini sağlayıp Sayın Ordası'nın (Altın Ordu) kızıl bayrağını bütün Deşt-i Kıpçak üzerinde dalgalandıramadı. Bunun sebebi, basbayağı, Kazak uruglarının sadece kendi bahadırlarına ve beylerine itaat etmesi. Kabileci halk, han egemenliğini, sadece urug liderleri olan beylerin ve bahadırların kabul etmesi hâlinde tanıyordu.

Ancak Ebulhayr, düşmanlarını yenilgiye uğratıp da Kök Orda'da hükmü güçlü olarak geçmeye başladıktan sonra bu durum birden değişti. Fakat o; otağının tepesine Sayın tuğunu, yahut Ak-Orda tuğunu değil de Özbek tuğunu dikti. Ölümünden on yıl önce "Bunlardan bir bela gelecektir elbet!" diyerek Cuçi'nin; Kıpçak, Maveraünnehr, Horasan topraklarındaki diğer kollarının birleşmesine meydan vermeden onlara diz çöktürüp, her birini kum gibi saçıp bir tarafa savurdu. Cuçi'nin torunlarından yalnızca Kasım Sultan'ın

Astrahan tahtına oturmasına yardım etti. Bunda da Ebulhayr'dan başka kimsenin bilmediği bir sebep rol oynamıştı.

Ebulhayr, doğudaki birçok ülkeyi ele geçirmekle birlikte bu zafer kendisi için tehlike arz eder bir vaziyet aldı. Talana yağmaya maruz kalan diğer Cuçi kuşakları, Ebulhayr'ı yenmek için zulme uğrayan urugları birleştirmeye başladı. Özellikle Moğolistan'ı idare eden Çağatay nesli ile şimdilerde halkı canhıraş biçimde himaye eden Canibek ve Kerey anlaşma zemini aradı. Eğer bunlar bir anlaşmaya varacak olursa büyük bir güç olurlar. Bu yalan dünyanın her şeyine karşı tetikte duran Han, bunu çok iyi biliyor.

Moğolistan ile Kazak uruglarının liderlerini birleşmeden ortadan kaldırmak gerek! Bunun iki yolu var: İlki, Moğolistan'a saldırmak; ikincisi, Canibek'le Kerey'i çok geciktirmeden öldürmek.

Yoğun nüfusa sahip Moğolistan üzerine yürümek için henüz erken. Öncelikle Horasan'ın tamamını ele geçirerek gücünü pekiştirmek daha doğru. Şu anda o kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış Çağatay oğullarını ve Moğol beyzadelerini ciddi bir hazırlık yapmadan ortadan kaldıramazsın. O hâlde geriye ikinci yol kalıyor. Ebulhayr Han, ordasında patlamak üzere olan isyanı bilmiyor değil; biliyor ve bu isyanın, Barak oğullarının başının altından çıkacağından da en ufak kuşkusu yok. Böyle olmasına rağmen, onları yakın zamanda hatta bir gecede suikastçılarını gönderip ortadan kaldırmaya cesaret edemiyor.

Han'ın tıpkı keskin bir hançer gibi dilediğinin başını kestiği devirde bile bunu yapmamasının büyük bir hikmeti var.

Daha Cengiz Han devrinden itibaren Cengiz oğullarının çoğu, idareleri altındaki şehirleri ve memleketleri sadece yağma için gerekli görmüşlerdi. Yalnızca bu bakış açısıyla hareket edip istila ettikleri şehirleri ve yerleşik halklarını talanla yetinmişlerdi.

Ama kanlı seferlerin tazyikleri zayıflamaya başladıktan sonra Cengiz oğulları, Karakurum Hanlığının idari işlerini yürüten Ögedey'in sağkolu Eluy Çusay sayesinde bu tutumlarının doğru olmadığını fark etmeye başladı. Eluy Çusay, Ögedey'e: "Ulu hanlık at sırtından inmeden savaşarak alındı. Ama artık at sırtında oturarak onu yönetmek mümkün değildir!" demişti. Büyük bilge danışmanın bu sözünü en iyi kavrayan bilhassa Mönge Han olmuştu. Eğer ordular adı sanı yok bütün bu şehirleri böyle istila edip yerleşik ahalisini kırmaya devam ederse çok geçmeden yağmalayacak yerin de halkın da kalmayacağını idrak

etti. Bu nedenle Karakurum otağına sahip olduktan sonra, kendisine bağlı şehirlerin çiğnenip halklarının kanının içilmesinin başka bir yolunu aradı. Nitekim buldu da, Cengiz soyunun istila ettiği şehirlerin hepsine naipler (Orta Asya'da) ve baskaklar (İran'da) atandı. En uzakta yer alan İran ülkesine baş baskak olarak Argun Bahadır gönderildi.

Bu naip ve baskaklar doğrudan Karakurum'a bağlıydı. Bunların görevi; idareleri altındaki halkın nüfusunu tespit edip ticaret yollarını, ekonomik faaliyetlerini denetleme ve ahaliden vergiyi tam vaktinde toplayıp direkt Karakurum'a göndermekti.

Cengiz Yasası uyarınca istila edilen göçebe ülkelerin toprağı, suyu han nesline uluslar hâlinde paylaşılır ve özerk idare olarak verilirdi. Bu ülkelerin akıbetini, konup göçmesini, çadır ve hayvan başına toplanacak vergiyi han soyundan gelen bu kimseler kendileri belirlerdi. Yerleşik hayatın yaşandığı ülkeler ve şehirler ise sadece Ulu Orda'nın başkenti Karakurum'un bizzat gönderdiği valilere bağlıydı. Elde edilen gelir (tarımdan, zanaattan, vergiden) Cengiz Han'ın Karakurum'daki hazinesi ile çok sayıdaki torunu arasında paylaştırılırdı. Yani yönetmekte olduğu ülkede şehir ve yerleşik halk bulunan han, buradan topladığı vergiyi kendisi tek başına kullanamazdı. Bu vergilerin tamamının Karakurum hazinesine aynı maddi değerde geçmesi için Möngke Han bütün Altın Orda, Çağatay ve İran ülkelerinde ağırlığı eşit altın akçe ve dinar bastırdı. Bu dinarların değerini korumasını ve bütün Moğolistan İmparatorluğunda eşit değerde tedavülde dolaşmasını, Möngke Han, tüccarlar aracılığıyla yürütmüştür. Buhara, Semerkant, Herat, Almalık, Berke Han devrindeki Altın Orda başkenti Saray, her biri kendi altın akçesini bastırmıştı. Fakat hepsinin de ağırlığı eşitti.

Möngke ölüp Cengiz Han'ın Ulu Orda'sı Çin'e taşındıktan sonra, bu Orda'nın yıkılmasıyla birlikte para siyaseti de çöktü. Altın Orda hanları altın akçeyi kendi adlarına bastırmaya başladılar. Fakat Aksak Timur'un, Saray'a saldırmasıyla Kıpçak bozkırında kargaşa ortaya çıkınca bu durum tamamen ortadan kalktı. Temel yaşam biçimi hayvancılık olan birçok Kazak uruğı artık şehir kurmaktan kesin olarak vazgeçip, uçsuz bucaksız bozkırında uruglar hâlinde konup göçtü. Bunların bütün varlığı, hayvanı ile toprağından ibaret. Bu dönemdeki Deşt-i Kıpçak hanı Ebulhayr ise bambaşka bir politika benimsedi. Seyhun ve Ceyhun ırmakları boyundaki Cengiz istilasına uğrayan şehirleri yeniden ayağa kaldırıp bu bölgelere yerleşik hayata meyilli halkları iskâna başladı. Ebulhayr'ın bu siyaseti

* Vergi toplama memuru

günümüzün hayvancılıkla geçinen başlıca Kazak urugları Arğın, Kıpçak, Üysün, Nayman, Alşın, Kerey, Kanglı ve Kongırat urugları için hiç de iyi olmadı. Bunlardan Mangıt, Bürkit, Barlas uruglarının birçok mensubu ise Ebulhayr'a kız verip ondan kız aldıklarından Han destekçisi oldular. Bu münasebetle Ebulhayr'ın içinde de Kazak uruglarına karşı kızgınlık oluştu. Nayman, Kongırat, Dulat, Celayir gibi Kazak uruglarının bazı obaları ise kendilerine iyi muamelede bulunan Moğolistan ülkesine göçüp gitmişti bile. "Bu işin arkasında da yine o Canibek'le Kerey var!" diye düşünüyor Han. Birçok Kazak uruğu ise Canibek'le Kerey'i, Ak Orda'nın kurucusu Urus Han'ın nesli diye kendi sultanları kabul etmektedir. Durum böyleyken Canibek'le Kerey'i açıktan hedef almak akıl kârı mı? Elbette değil.

Ebulhayr'ın zihni, deminden beri kendisine düşman bu iki sultanı hangi yolla ortadan kaldıracabileceği meselesiyle meşguldü. Ve çok uzatmadan bugün yarın artık bu meseleyi halletmek gerek. Aksi takdirde gün geçtikçe etrafında kimse kalmayacak. Düşmanına verdiği bir gün, beraberinde götüreceği urugların sayısının daha da artmasına fırsat verecek bir yıla denk. "Elbette böylesi kalabalığın toplandığı, bu büyük şölende Canibek ve Kerey, çok sayıda beyle, bahadıyla yakınlık kurdu. Kazak bahadırları Kaptığay, Börıbay, Onay, Beket, Karakoja boş yere grup hâlinde hareket etmiyor. Ben acele etmesem de onlar acele edecek! Dolayısıyla bir an evvel harekete geçmek lazım! Yarın aş bitecek. Aş biter bitmez." Bu düşüncelerle içten içe öfke nöbeti geçiren Ebulhayr, Kıpçakların kahramanlığını, tarihini dinlemektense hemen o sıradaki başveziri Uygur Baktı-Koja ile istişare etmek istedi.

Han, tam tahtından kalkıp muhafızlarını maiyetine alarak biraz ötede, kendi otağının sağ yanında kurulan, dördüncü hanımı Rabiü-Sultan-Begim'in çadırına doğru yürümeye başlamışken; Kıpçakların kahramanlık anlatılarının en heyecanlı yerinde dinlemeyi kesip giden Ebulhayr'ın bu tutumu hiç hoşuna gitmeyen Asan Kayğı, oturduğu yerden:

"Göle alışan kahverengi kaz,

Çölün kıymetini bilemez

Çöle alışan toy kuşu,

Götürüp göle bıraksan,

Çöl hasretiyle tutuşur "

- Han Hazretleri, halk kendi tarihini çoktan beri dinlemediğinden çok özlemiş olsa gerek, sen namazına gecikiyorsan gidiver ancak bize merakımızı gidermek için izin ver, dedi.

Azı dişleri altı karış olan Berdibek Han'a:

*Kaşından gözünden tanıdım,
Han Berdibek olmalısın.
Acele eden göçten tanıdım,
İdil'e varıp konacaksın!
Kan ağlatıp halkına,
Bir gün o yaşta boğulursun!
Öz babanı öldürüp
Nereye gidip onacaksın?*

diyebilen, halkın el üstünde tuttuğu Asan Kaygı, Ebulhayr'ın ozan tolgavını dinlemeden gitmek istemesinin sebebinin namaz değil, başka bir şey olduğunu hemen anlamıştı. Bunun için de Han'ın gözlerinin içine bakarak konuştu.

Ebulhayr, Asan'ın sözlerinin anlamına vakıf olmak isteyerek aniden durdu.

- İlhamla coşan ozan, dörtнала at koşturup gelmekte olan bir avcıdan farksızdır. Boş yere durdunuz Han Efendimiz, dedi Asan, kalın kaşlarını çatarak. Ve ansızın kabaran hiddetine hâkim olamayarak çatılı kaşlarından kara kış gibi öfkesini boşaltarak çoktan beridir dile getirmek istediği duygularını döküverdi:

*Doğru yoldan ayrılan
Han'a mezar kazılmaz.
Derdim büyük, dünyadan,
Hastayım ben iyileşmez.*

*Dindir hanım hasretimi,
Namazına acele etme.
Çelikten sağlam elimi,
Kargaşayla paslandırma!*

*Deliksiz büyüyen kavunu,
Boşa yarmak istiyorsun,
Dostlarını düşman belleyip,
Tek başına kalmak üzeresin!*

*Unuttun Kazak bozkırını,
Derinleştirdin gönül yarımı.
Bir atanın evlatlarını,
İkiye bölmek üzeresin!*

*Hanım, çaresini bulmazsan,
Kargaşaya düşer bütün yurt.
Tan olup tekrar ağarmazsan,
Basmak üzeredir kara bulut!*

Çoğunluğun gönlünden geçenleri Asan Kayğı dile getirdi. Han, ozan tolğavının arka planında halkın kendisine karşı duyduğu rahatsızlığın bulunduğunu iyice idrak etti.

Bu sözlere nasıl bir cevap vermek gerek? Adil olmak gerekirse ozanın yönelttiği soru yerinde. Fakat han, buna nasıl bir cevap verebilir? Sette kendisinin açtığı gedikleri yamalarla tekrardan kapatabilir mi? Hayır, artık geç. Setin deliklerinden gürül gürül azgın sular akmak üzere. Bugün olmasa da yarın o seti yerle bir edecektir. Han'ın tek yapabileceği, o selin altında kalmamak. Bir yolunu bulup kıyılardan birine çıkabilmek... Asan'a cevap vermeden gitmek de mümkün değil! Onun sözlerinin altında; elinde kızılılık saplı, buzağı dişli kamçı ve güle gömülerek sertleştirilmiş kayın topuzu bulunan Deşt-i Kıpçak halkının artık iyice olgunlaşmış olan hedefi var.

Ebulhayr henüz cevap vermemişti ki ansızın kaygılı bir ses duyuldu:

- Bu da kim? dedi sesin sahibi. İnşallah Orda'nın başına bir şey gelmemiştir!

Savaş zamanı, hanlık ne kadar güçlü olursa olsun, boş bırakıldığında Orda'ya saldıracak cesur düşmanların çıkabileceği zamanlardır. Kalabalık da gencin işaret ettiği yöne doğru ürkerek baktı.

Uzaklardan, yedeğindeki atla tek başına dörtnala gelmekte olan bir atlı görüldü. Biraz evvel serapların oynadığı, sessizlik içindeki geniş mavimsi düzlük de, uykuya dalan mavi gökyüzü de birden endişeye kapılmış gibi.

Han sesini çıkarmadığından kimsenin ağzını bıçak açmıyor, kimseden çit çıkmıyor.

Ulak, atını uçururcasına gelip Ebulhayr'ın bulunduğu gruba yaklaştı ve eyerin üstünde dönerek yere atladı. Hızlı bir yürüyüşle hemen Han'ın yanına gelip ayaklarına kapandı.

- Han Efendim, dilersen dilimi, dilersen başımı kes; işte başım! dedi, aniden başını kaldırarak. "Suç bende, gözümü dört açmam gerekirdi!. Bahadır Sayan yanındaki iki adamıyla kaçıp gitti."

Gelen bu ulak, Ebulhayr'ın bizzat kendisinin "Şölen bitene kadar Bahadır Sayan'ın icabına bak!" diye vazifelendirdiği Ospan-Koja adlı kethüdasından başkası değildi.

Han, boğazına kadar gelen öfke dalgasını zorla bastırıp biraz bekledi ve:

-Nöbetçileri kimlerdi? dedi.

- Arğın gençleri.

"Bahadır Sayan kaçıp gitti." sözlerini duyduktan sonra kaşları çatılı vaziyette donakalan Kobılandı, bir omzunu hafifçe silkerek elini belindeki kılıcına attı ve Han'ın öte tarafında kaygısız tasasız vaziyette duran Akcol Bey'e dik dik baktı.

Akcol Bey hiçbir korku belirtisi göstermedi. Kobılandı'ya alaylı bir bakış fırlattı ve sabırla beklemeye koyuldu. Daha sonra belinden kayıp giden eğri, saf palasını düzeltip bıraktı.

İki bahadırın hareketlerinin ne anlama geldiğini Ebulhayr da Asan Kayğı da ayağa kalkan kalabalık da anlamıştı.

Tam o sırada, aniden yeri yararcasına gök gürüldedi. Daha demin ayna gibi açık olan mavi gökyüzünü kara bulutlar kapladı ve hava iyice bozdu. Bir anda gökyüzünden sicim gibi yağmur boşanmaya başladı. Çok sert ve otların başlarını yere yapııştırarak uğultuyla esen bir rüzgâr çıktı. Ebulhayr o an kapkara olan semaya kaygıyla baktı ve Asan Kayğı'dan gözlerini kaçırarak muhafızlarıyla birlikte Rabiü-Sultan-Begim'in otağına doğru aceleyle yürüdü.

Han'ın ayrılmasıyla halk da çil yavrusu gibi dağılmaya başladı.

Kimisi atının bağlı olduğu yere koştu kimisi de Orda'ya doğru hareket etti.

Sadece, iki yanından iki adamın koluna girdiği Asan Kayğı'nın bozan hava ve sicim gibi yağan yağmurla ilgisi bulunmuyordu. Biraz evvel kılıçlarına davranan Arğın, Kıpçak bahadırlarının hareketleri aklına gelince o:

- Bugünkü aş, yas aşı idi. Ama artık çatışma aşına dönmesi kaçınılmaz! dedi hafifçe iç çekerek.

Çok şey görmüş geçirmiş bilge ozan yanılmıyordu, gerçekten de bu aş, Kazak toprakları üzerindeki yeni bir çatışmanın fitilini ateşledi.

Hayırlı bir neticeyle bitseydi yeter ki.

III

Sarı Arka adı verilen Deşt-i Kıpçak topraklarının tam ortasında, Ulıtav'ın güneyinde, Karakengir Irmağı'nın sol yakasında Ebulhayr Han'ın otağı, yani siyasi merkezi Orda Bazar şehri bulunur. Dört bir yanındaki ıssız düzlüklerle Ulıtav, Kişitav, Arğınatı dağlarından başka güneyinde ve kuzeyinde, batıdaki Muğajar zirvelerine; doğusunda ise Şet, Kudaymendi, Akşatav'a kadar yabancı otlar ve geyiklerin başı boş yayıldığı uçsuz bucaksız büyük bozkır. Güneyindeki en yakın şehir Türkistan (Yesi), kuzeyinde en yakını Çinga-Tura şehirleri. Biri, Orda-Bazar'dan yürük atla on günlük, ikincisi on beş günlük mesafede.

Orda-Bazar, bir zamanlar Batu Han'ın karınca gibi kaynayan askerlerinin Doğu Avrupa seferine çıkarken bir araya geldikleri nokta olmuştu. İkiz ırmaklar Karakengir ile Sarıkengir'in, yüz bin at yayılsa dahi otları yatmayan, bol pelin otları, güz yeşil çayırlardan oluşan uçsuz bucaksız düzlükleri. Bu düzlüğün ortasında Batu Kalesi.

Orda-Bazar küçük bir şehir. Ebulhayr'ın asli tebaası göçebe Kazak ve Özbek elleri olduğundan, han otağına mensup beş oba, halk geleneklerine uyarak yaz boyu Deşt-i Kıpçak'ın muhtelif bölgelerinde konup göçmek durumundadır. Orda-Bazar'da sadece güz yaklaştığında, o da, kışlak niyetine konarlar. Ebulhayr'ın göçü, önceleri batıda Jem, Oyun; kuzeyde ise Tobıl, Esil, Nura'ya kadar gitmiştir. Bazen, eğer yaz mevsimi ılık geçmekteyse Sır boyu ile Kökşe Deniz'in kıyılarında da yaylamıştır. Han obasının yaylaya çıkması yalnızca yaz mevsiminin iyi-kötü geçmesiyle ya da otlakların elverişliliği ile ilgili değildi.

Yaz sonunda Han otağının hangi istikamete yöneleceği, Han siyasetiyle sıkıca ilintiliydi. Kendisi gibi soylu insanlarla hısım olarak konumunu güçlendirmek, iktidarına boyun eğmemekte direnen kimi urugların yakınına konup bir gece baskınıyla onları ezip geçmek, bütün bunlar, yaz sonunda otağı göçmeden evvel sinsi Han'ın planlaması gereken işlerdir.

Orda-Bazar'ın, Ebulhayr'a birçok bakımdan muhtaç Semerkant, Buhara, Herat şehirleri gibi gelişme imkânı bulamayıp küçük bir şehir olarak kalmasının sebebi bu olsa gerek. Doğulu ustaların pişirdiği kerpiçlerle kubbeli tarzda inşa edilen birkaç han sarayı hariç, bütün şehir yalnızca, samandan yapılmış yahut taştan örülmüş iki yüz evden oluşur. İstanbul mimarisine uygun olarak altın hilalli, beyaz taştan inşa edilmiş çok yüksek bir camisi vardır. Türkistan'da Hoca Ahmet Yesevi adına Aksak Timur'un inşa ettirdiği camiye de, Feodosiya şehrine yakın eski Kırım'da Özbek Han'ın yaptırdığı camiye de benzemez. Artık adı unutulmuş olan bir mimarın, kusursuz bir sanat eseri olarak kendi elleriyle ilmik ilmik dokuyup meydana getirdiği özgün bir mimari modelidir.

Şehrin pek fazla gelişmemesinin bir nedeni de Ebulhayr'ın uzun vadeli düşüncesi. Han, kendi başkentini, bütünüyle hâkim olduktan sonra Herat yahut Semerkant'a taşımak niyetinde. Orda-Bazar geçici merkezi. Maveräünnehr'e kalıcı olarak göçmesinin önündeki tek engel, "Uçsuz bucaksız bozkırda hâlâ yabani atlar gibi dolaşan kalabalık Kazak obalarını idare edemez duruma düşer miyim acaba?" diye tedirgin olması. Han'a göre, Kazak urugları arasındaki uyuşmazlıklar eninde sonunda ortadan kalkacak. İşte o güne kadar, serpilip büyümekte olan çocukları devlet idare edebilecek olgunluğa erişecek. O vakit bütün Deşt-i Kıpçak'ın idaresini hanımlarından doğma bir iki oğluna devredip kendisi, siyasi merkezini Maveräünnehr'in, altın işlemeli sarayı olan bir şehrine taşımak arzusunda.

Bu düşüncelere sahip olan Han, Orda-Bazar'ın gelişmesine pek önem vermedi. Sadece son yıllarda yaylaya çıkmak için uzaklara gitmez oldu. Ulıtav civarındaki verimli bir bölgede bir iki ay kadar otağ dikip boy gösteriyor, gönül eğlendiriyor ve yaz sonu gelmeden de Orda-Bazar'a geri dönüyordu. Bu yıl da Han, aynı düşüncede idi.

O günkü şiddetli fırtına tam olarak dinmeden, yedi gün boyunca yağın sağanak yağmura dönüştü. Han, aşı bitirmeden Orda-Bazar'a dönmeye mecbur oldu. Han'la birlikte maiyetindeki Kıpçak, Arğın ileri gelenleri de, Cengiz soyuna mensup sultanlar da Orda-Bazar'a doğru göçtüler.

Ebulhayr, çok sinirli bir ruh hâliyle dönmüştü. Döndükten sonra Sayan Batır'ın nasıl kaçıp kurtulduğunu işitince eskisinden beter derin düşüncelere daldı.

Han, bir sırrını kimseyle paylaşmamıştı. İnsanların aş için hazırlık yapmaya başladıkları vakit, kulağına "At terbiyecisi Orak da aş a Akbakay'ı ile katılmak istiyormuş." şeklinde bir haber geldi. Kazak geleneklerine göre, dileyen herkesin aş a katılma hakkı var. Fakat evladının büyük aşına kapısında hizmetçi olarak görev yapan bir kölenin de katılacağı yönündeki söylenti Ebulhayr'ın onuruna dokundu. Üstelik bu hizmetkârın Akbakay'ı bütün soyluların yürüklerini geçip de birinci olursa ne yapacaklardı? Bundan daha büyük bir rezalet olabilir mi? Avamdan insanlar, o durumda Ebulhayr'ı alay konusu edeceklerdir kuşkusuz. Han'ı bu şekilde düşünmeye iten bir gerekçe de mevcuttu.

Bundan iki yıl önce, Tarlankök'ünü yarışa hazırlamakla meşgul olduğu vakitlerde, her nedense Ebulhayr at sürüsünün bulunduğu yere gitti. İşte o yıl, şaşkırtıcı bir olayla karşılaştı. At bakıcısı Orak'ın geçen yıl at sürüsüne kattığı Akbakay adlı beş yaşındaki atı, üç günden beri kimsenin kendine dokunmasına izin vermemişti. Ne dokundurması, nice asi-yabani atı fazla uzaklaşmadan takip edip yakalayan yürükler, buna yaklaşmak bir yana, tozuna dahi yetişememişti. Han iyice kendini kaptırıp, ertesi gün, "Bugün kurt yakalayacağım." deyip iyice çalıştırdığı Tarlankök'ü ile Akbakay'ı yakalamalarını emretti. Yılkı atı yakalamada mahir bir yılıkıcı eline kementli sırıgını alıp Tarlankök'e bindi ve biraz uzakta dolaşan Akbakay'a doğru ilerledi. Duyduğu at sesiyle birlikte ürken Akbakay başını kaldırıp üzerine doğru gelmekte olan yılıkıcıyı fark edip bir boz tavşan ileri atıldı. O güne dek Deşt-i Kıpçak ülkesinde hiçbir ata geçilmemiş olan Tarlankök'ten sıyrılıp kaçmayı başardı. Tarlankök, ne kadar uğraştıysa da Akbakay'ı yakalayamadı. Bu kovalamaca üç kısrağın süresince devam etti. Artık zayıf düşen ve takati kesilen Tarlankök, üç gün boyu kovalanan genç atı yakalamaktan vazgeçecek gibi olmuşken nihayet Akbakay'ın boynuna kementli sırıg geçirildi.

Bu hadise bundan iki yıl evvel cereyan etmişti. Vaktini hep seferde, çarpışmada geçiren Ebulhayr bu hadiseyi unutup gitmişti. İşte o Akbakay şimdi yedi yaşında. At yavrularının serpilip güzelleştiği, toynaklarının sağlamlaştığı, olgunlaşmaya başladığı çağlar. Ebulhayr unutmuştu ama Akbakay'ın Tarlankök'le çekişebilecek durumda olduğunu yılıkıcı Orak'ın bizzat kendisi hatırlattı. Han belli etmese de onuruna dokunmaya başlamıştı. Bu sırada moral bozucu bir haber daha ulaştı. Vezir Baktı-Koja görür gözü, işitir kulağı olan çayıtları

aracılığıyla yilkıcı Orak ile gelini Akkozı'nın birkaç defa buluştuklarını bildirdi. Zaten çok sinirli olan Ebulhayr, hemen oracıkta Orak'ın katledilmesine hükmetti.

Vezir Baktı-Koja'nın gönderdiği yedi cellat; ay ışığının olmadığı, zifirî karanlık bir gecede harekete geçti ve at yarışına hazırladığı Akbakay'ını konakladığı yere bağlayıp şekerleme yapan olan Orak'ın üstüne çullandılar. Yattığı yerden kalkmasına izin vermeden bir iple sıkıca sarıp Akbakay'ın kuyruğuna uzun bir organla bağladılar. Ardından "Deh!" diyerek kamçıladıkları Akbakay'ı saldı. Akbakay, kuyruğuna bağlanan korkutucu şeyden ürktüğünden, kara geceyi sarsarcasına haykırarak, yöneldiği istikamete doğru dörtlüğe koşmaya başladı. Yedi cellat, vezir buyruğunu başarıyla yerine getirdik, düşüncesiyle sevinç çığlıkları attılar. O gecenin sabahında, Orak'ın nasıl öldüğünü Ebulhayr haber aldı. "Seni gidi haddini bilmez! Han gelinine göz koymaya cüret edersin ha! Hak ettiğin cezayı buldun!" diyerek bıyık altından gülüverdi haberi alınca. Kara haber tez yayılır, aştan döndükten sonra bu olay Akkozı'nın kulağına da çalındı. Soylu genç kadın, duyduğu haberdenden dolayı içi yanıp kavrulsa da renk vermedi. Bütün öfkesini içine atıp öylece bakakaldı.

Küçüklüğünden beri erkek mizaçlı olarak büyüyen gelininin yeni bir fesat çıkaracağından kuşkulanan Ebulhayr, Akkozı'ya adam gönderdi:

- Kendisinden Allah da razı, biz de razıyız. Oğlumun adına leke getirmedi, bir yıl bekleyip iffetini korudu. Genç bir kadın henüz, vebali altında kalmayayım, evlensin. Ağabeyi ölse eşi, kardeşine miras! Oğlum Şah-Budak ölse de geride on oğlum var sağ, dilediğinin adını versin, evlendireyim.

Akkozı, "Tamam, bir düşüneyim, kararımı üç gün sonra kayın atam Han efendime huzurunda bildiririm." diyerek cevap verdi.

Ebulhayr üç gün sonra yoldaşlarını, silah arkadaşlarını, batırlarını ve beylerini çağırıp onların da gözünün önünde:

- Gözümün nuru gelinim, düşünüp bir karara varmışsındır, hangi kaynını seçtin, adını söyle! dedi.

Han'ın otağda oturan ve dul güzele karşı ümit besleyen on oğlu birden gözlerini heyecanla Akkozı'ya çevirdi. Akkozı da rahat bir tavırla gözlerini onların üzerinde gezdirdi. Ardından tebessüm etti.

- On oğlunuz da elmas kama gibi birbirinden asil! Seçim yapmak çok zor, dedi gülümsemesine devam ederek, fakat Han babam, sizden başka bir dileğim var.

- Söyle!

- Yerine getirirseniz. söyleyeyim.

Han biraz düşündükten sonra konuştu:

- Yerine getirilmeyecek bir dileği gelinim Akkozı dile getirmez diye düşünüyorum. Eğer Şiban soyuna leke getirmeyecek olursa.

- Hayır, getirmeyecek. Benim dileğim itibarınıza itibar katacak.

- Dinleyelim o hâlde, söyle.

- Söyleyeceğim. Akkozı aniden koynundan kara kaplı bir Kur'an'ı-Kerim çıkardı ve: "İşte Kuran, Han babam." dedi "Bu Kur'an'ı başımın üzerine koyarak yemin ederim ki ömrümün sonuna kadar kocasız yaşayacağım. Sizden rica ediyorum, bana yeminimi bozdurup kendinize kargış ettirmeyin!

Han o anda, Orak'ın nasıl öldüğünden Akkozı'nın haberinin olduğunu anladı. Bir an, on oğlundan hiçbirine bir yılkıcı kadar dahi tenezzül etmeyen küstah gelininin yeminine aldırış etmeyip arzusu hilafına Akkozı'yı oğullarından biriyle nişanlayarak intikamını alma arzusuna kapıldı. Aklından geçen bu olsa da bunun, kendi otağına leke sürmekten başka bir işe yaramayacağını düşünerek, başını yerden kaldırmadan:

- Dileğini kabul ediyorum, dedi.

Cenneti cehenneme çeviren hey gidi kahpe dünya! Vah ki vah! Son nefesine kadar erkeksiz yaşayacağına ant içen Akkozı, Orak'ın ölmediğinden ne yazık ki haberdar değildi. Kimsenin inanmayacağı olağanüstü bir hadise yaşanmıştı. Zifirî karanlık bir gecede kuyruğuna bağlanan şeyden ürken Akbakay, büyük bir velveleyle yöneldiği istikamete doğru doludizgin koşarken önüne çıkan suyun içine lap diye atlayıvermişti. Arkasındaki şey, su kenarında büyümüş olan sık akağaç dallarına takıldığından, boz at, etrafı çayırırlarla çevrili gölün kıyısındaki sık çalılıklar arasında sıkışıp kalmış vaziyette ne ileri ne de geri gidebiliyordu. Sabahleyin atlarına su içirmeye gelen yılkıcılar; uzun urgana bağlanmış, yüzü

tanınmayacak hâlde parçalanmış ve neredeyse ölmek üzere olan Orak'la karşılaştılar. Orak'ın başına geleni, anlatacak durumda olmasa da hemen anlayan yoldaşları Ulıtav civarındaki gözlerden uzak bir mağaraya götürüp ona baktılar.

Bu durumdan Ebulhayr'ın da haberi yoktu. Etrafına topladığı adamlarla, zaman zaman Han'ın at sürülerine saldırıp rahatsızlık veren, yaralı yüzlü ve tek gözlü yiğidin Orak olduğunu ancak beş yıl sonra işitti.

Oysa Han o vakitler, "Orak'ı at kuyruğuna bağlatıp acımasızca öldürttüm." diye düşünüyordu. O nedenle de gelini Kur'an üzerine yemin ederken "Nasıl olsa Orak sağ değil!" diye dileğini oracıkta kabul etmişti. Han'ın öfkeyle dolup taşmasında elbette Sayan'ın da rolü vardı.

Ebulhayr'ın Bürkit uruğundan aldığı hanımından Şah-Budak Sultan ile Koca Muhammed, Mangıt eşinden Ahmet'le Muhammet sultanlar, Kongirat uruğundan aldığı eşinden Şeyh Haydar, Sancar, Şeyh İbrahim; dördüncü hanımı Uluğ Bey'in kızı Rabiü-Sultan-Begim'den Küşkinşi ile Süyinşik sultanlar dünyaya gelmişti. Bir savaşta dört eşine kuma olarak Barlas uruğundan almış olduğu eşinden de Ak-Buyırık ile Said Baba dünyaya gelmişti. En büyükleri Şah-Budak ile Rabiü-Sultan Begim'den doğma Süyinşik Sultan, diğer dokuz kardeşten çok farklıydı. Şah-Budak dünyaya veda ettikten sonra, Ebulhayr'ın büyük oğluna karşı duyduğu sevgi, ondan yadigâr iki erkek torununa geçti.

Bu iki torunundan büyüğü Muhammed Şeybani'yi özellikle çok fazla severdi. (Adını da kendisi vermişti.) Henüz çocukluk çağında olsa da Cengiz soyunun kanında mevcut bulunan; atılganlık, kararlılık gibi meziyetlere sahipti.

Gelini Akkozı'ya karşı duyduğu öfkeyi de Han, bu iki torununu öksüz ve sahipsiz bırakmama düşüncesiyle zorla bastırmıştı.

Ebulhayr, on bir erkek evladı ve bunlardan olma çok sayıda torununun içinden, "Gelecekte Orda'mın temel direği olacaklar." gözüyle; hanım tarafından akrabası Aksak Timur'a çeken, kessen kanı akmayacak derecede sert Süyinşik Sultan ile torunu Muhammed-Şeybani'ye özel bir güven besliyordu. Evladını en iyi babası tanır ya, hayat Ebulhayr'ı tahmininde yanılmadı. Tahmini doğru çıkmakla birlikte, Sayan tahtı şimdilik bu ikisinin biraz uzağındaydı. Zira Şah-Budak'tan sonra sıra Şeyh Haydar'da idi.

Burındık'ın, dedesinin tahtının yanına gelen Muhammed Şeybani'ye çukur gözleriyle oldukça kindar bakışlarından Han; torununu hiç de kolay günlerin beklemediğinden, aksine çok zorlu ve kanlı mücadeleleri başından geçireceğinden emin oldu. "Başına geleceklere bu, gözü pek Muhammed dayanabilecek mi? Dayanabileceğini farz etsek bile düşmanlarına karşılık verebilecek mi?" şeklindeki kaygı verici soru, bu şölenden sonra aklından hiç çıkmaz oldu. Yırtıcı kuş, yavrusunu doğuracağı vakit, öncelikle kendi yuvasının yakınlarından gelebilecek tehlikeleri hesaba katar, derler. Eğer o tehlike, yılan yahut başka bir yırtıcı hayvan ise, o düşmanlarını ortadan kaldırıp yuvasının güvenliğini garanti altına almadan yem aramak için uzaklara uçmaz.

Ebulhayr, Burındık'ın gözlerinde Muhammed Şeybani'ye karşı parlayan kin kıvılcımını aklından çıkaramıyordu. İçinden, "Torunumun yakın düşmanı, hıştırtısını belli etmeden sokacak olan büyük yılan, bu Urus Han'ın torunları!" dedi. "Eğer soyunun, tehlikelerden uzak biçimde yaşamasını arzu ediyorsan öncelikle bu, Burındık gibileri yok et!"

En çok sevdiği iki kişiden biri olan Süyünşik aklına geldiğinde ise Ebulhayr yerinde duramıyor. Diken üstünde oturuyormuşçasına hoplayıp hiddetle bir o yana bir bu yana yürümeye başlıyor. Han'ın bu tavrının tek sebebi, Rabiü-Sultan Begim'i çok fazla kıskanıyor olması değildi. İçini yakan, gururuna dokunan bir başka inatçı daha ortaya çıkmıştı.

Ebulhayr, önceki yıl gerçekleşen Horasan seferinden, iğne deliğinden geçebilecek çevikliğe sahip üç Teke-Javmit doru atı getirmişti. Han otağına ait ganimeti ayırırken söz konusu atları, armağan olarak küçük hanımı Rabiü-Sultan Begim'e verdi. "Oymak göçerken iki oğlunla birlikte bu üç doru ata bin. Aksak Timur'un kız torununa bu atlar yakışır." dedi. Bir tek sözüyle bütün Asya ile Hindistan'ı titreten Ulu Emir'in şehrini istila ettiği sırada, onun kız torununu alıkoyup hanımı yapmış olsa da eli kanlı Köregen'in atalarına baş egeceğini bildirmişti. Bu armağan, diğer hanımları arasında o vakitler kıskançlıktan kaynaklanan bir çekişmeye de yol açmıştı. İşte o doru atlar bu yıl, ağızlarıyla kuş yakalayabilecekleri yedi yaş hızına ve çevikliğine ulaştılar. Bu yılki şölende Ebulhayr onları da büyük ödüllü at yarışına katmak isteyerek Rabiü Sultan Begim'e:

- Sultanım, şölene giderken o üç doruya binmeyin, onları yedeğinizde götürün. Tarlankök'le birlikte onları da büyük ödüllü at yarışına sokmayı düşünüyorum, demişti.

Sürme kaşlı, kuğu misali bembeyaz, otuz beş yaşına gelmiş olsa da öğle güneşi gibi göz kamaştırıcı, rüya gibi güzel Rabiü Sultan Begim:

- Üç doru yarışa katılacaksa birlikte katılsın, biri katılmayacaksa hiçbiri katılmasın, dedi; simsiyah, parlak, iri ceylan gözlerini, mızrak gibi uzun kirpiklerinin altından Han tahtındaki kocasına masumane bir edayla çevirerek dizilerek uçan kahverengi kazlar gibi, üçünün arka arkaya yarışması yaraşır. Fakat bu defa at yarışına katılmak için doğru bir zaman olur mu acaba? Ortancanın ayağı iltihaplandığından aksıyor. Sınıkçı Kabılbay dün bir bakıp gitti.

- Madem öyle, bu defa katılmayalım, deyiverdi Han.

Batır Sayan, yanındaki iki nöbetçiyle birlikte Sığanak tarafına, haraya tam da o gün getirilen bu üç doru atla kaçmıştı. "Talihli genç, sadece Han'ın genç hanımını kucaklayıp öpmekle yetinmemiş, her biri bir uruğun at sürüsüne denk gelecek değerdeki üç hızlı yürük atı da berberinde götürmüştü. Bu ne küstahlık! Han'ın onurunu hiçe sayan, namusunu ayaklar altına alan hadsiz davranış!" Yerin kulağı vardır! İnsanlar ne kadar ihtiyatla dedikodu yapsalar da konuştukları şeyler, Han'ın da kulağına gitmiş. Ebulhayr, insanların dedikoduları ne zaman aklına gelse, zikzaklar çizerek koşan bir buğra misali hiddete kapılıyor. Han içinden "Güzel Rabiü Sultan ile Batır Sayan arasındaki eski dedikodular ile üç doru atın obada kalması. Üç doruya üç insanın binip gitmesi, çok enteresan bir durum, düğüm!" der ve baş veziri Baktı Koja aracılığıyla üç doru atı şölen öncesinde Derviş Kabılbay'ın görmediği de ortaya çıkarıldı. Hanımımın vereceği ödüle ilgi duymuş olacak, Kabılbay bizzat kendisi üç doru atı ben bakayım, demiş, oysa onunla birlikte olan talebeleri, sınıkçının bu günlerde Orda-Bazar'da hiç bulunmadığını bildirmişler. Handa "Veziri Baktı Koja kötü bir niyetle gerçekleri mi çarpıtmaktadır yoksa sınıkçının öğrencileri arasında çekememezlik-kıskançlık olduğundan ihtiyar Kabılbay'ın sözlerini kasıtlı olarak mı çarpıtıyor olabilirler mi?" gibi düşünceler yoktu.

Zaten zihnini meşgul eden bu sözler, Han'ı, kendi bataklığına iyice saptırdı. Rabiü Sultan Begim'e karşı duyduğu kin zehri, Ebulhayr'ın bütün benliğini kaplamıştı. Han şimdi; kendisine ihanet eden, namusunu ve şerefini ayaklar altına alan gençle arasında geçenlerle ilgili olarak yayılmış olan dedikodular bir yana, şöhreti ülkenin dört bir yanına yayılan üç yürüğüne bindirmek suretiyle Sayan'ı ölümden kurtaran küstah hanımından, Aksak Timur

soyunu da küçük düşürecek bir intikamı hangi yolla alabileceğini düşünmekteydi. Ebulhayr, oç alma noktasında kayın atasının dün bütün cihanı titreten ruhundan da, torunlarının idare etmekte olduğu devletlerin tepkisinden de hiç çekinmiyordu. "Rabiu Sultan Begim, Aksak Timur'un torunu ise ben de Ulu Cengiz Han'ın torunuyum!" dedi. Bu öfkesinin üstüne, Rabiu Sultan Begim'in suç nitelikli yeni bir davranışı tuz biber oldu. Yine Vezir Baktı Koca'nın bildirdiğine göre, Sayan Batır'ı göz hapsinde tutması için yanına Arğın yiğitlerini koyduran da, Han'ın gözde küçük hanımı Rabiu Sultan Begim'den başkası değildi. "Nöbetçilerin komutanını da satın almış görünüyor. Ayrıca asaletmeap Sultan'ımın muhtemelen Arğın beyleri ile de münasebeti var." dedi aynı Vezir Baktı Koca. "Arğın beyleri ile de münasebeti var." ifadesi; ezelf rakipleri ve hısımları olan, kendilerini Arğın beyleri ve sultanları görerek hareket eden Canibek ve Kerey sultanlarla hedefinin de ortak olduğuna işaret eder. "Sultanım bundan daha büyük bir suç işleyemezdi. Böylesi bir suç, eşine ihanet eden bir kadın şöyle dursun, cennetteki huri kızını bile darağacına götürmeye yeter! Fakat darağacında sallandırma, işlediği suç yanında çok hafif kalır. Ona, bütün bir soyunu, ünlü Aksak Timur neslini, insanlar önünde yüz karası edecek bir ceza vermek gerekir!" Han, küplere binmiş bir vaziyette altın ve gümüşle bezenmiş geniş sarayı içinde tekrar gezinmeye başladı.

Ancak büyük âlim Uluğ Bey'in kızı Rabiu Sultan Begim, Ebulhayr ve vezirinin düşündüğü suçlardan tamamen masun idi. Gerek muhterem anne babasından aldığı terbiye ve görgü gerekse kendinin bir duru bulak misali tertemiz olan ruh dünyası, onun böyle bir suçun yakınından dahi geçmesine asla izin vermeyecektir. (onu böyle bir suçun hep uzağında tutacaktır.) Batır Sayan'ı, Süyünşik'e atabeyi yapmaya çalıştığı da Azrail'in etrafında dolaştığı bir sırada gencin kaçıp kurtulmasına yardım ettiği de doğrudur. Fakat bunların hepsi çok farklı gerekçelere dayanıyordu. Hepsinin, görünenden farklı sebepleri mevcuttu.

Han birden durdu. "Güzel Rabiu Sultan Begim'in kanının bu şekilde dökülmesinden daha isabetli bir ceza var mı? Dedesi Aksak Timur'un adil kanunu, şimdi öz kız torununun başını alacak! İntikam dediğin böyle alınır!" Ebulhayr bugün ilk olarak gülümsedi.

Kazak topraklarına giren istilacılardan Cengiz Han ve Batu'dan sonra "Suçlularla ilgili kanun hükümleri" en acımasız olanı Aksak Timur'unkiler idi.

Bu kanun hükümlerinin içinde özellikle "Anne huzurunda suçlu evlada, evlat huzurunda suçlu olmaya" dair ceza sistemi bilhassa en vahşice olanıydı.

Evladı huzurundaki suçlu ananın cezasını bizzat evladının söylemesi gerek. Kendi içinden çıkardığı, ak sütüyle emzirdiği, ciğerparesi gördüğü öz evladının vereceği cezadan daha ağır, ruhuna ondan daha fazla acı çektirecek bir hüküm olabilir mi? Bilhassa eğer anne evlat ininde suçsuz ise ve anne bu duruma acımasız düşmanları tarafından düşürülmüş ise bundan daha ileri noktada bir hıyanet düşünülebilir mi?

Şefkat timsali analara, isterse gerçekten suçlu olsun, o çocuğu dünyaya getiren, "yavrum" diyerek gece uykusu nedir bilmeden şefkat ve merhametle çocuğunu sevip okşayan zavallı analara, böylesi bir insafsız ceza yöntemini, Aksak Timur nereden bulmuştu? "Köregen*" lakabını ona niye takmışlardı?

Ebulhayr, o an zalim Timur'un bulduğu cezanın ihanet tarafını düşünmemişti. O yalnızca intikamını alma derdindeydi. "Anasının suçuna kendi gözleriyle şahit olan Süyişik, Rabiü Sultan Begim'in ölüm cezasını bizzat kendisi verecekti. İlk taşı kendisi atacaktı. Ardından yobaz dinci, zalim müritler, dervişler yüz karası hanımı "lanet" taşıyla diz üstü çöktürüp taşıyacaktı. Ancak bu şartla Rabiü Sultan Begim'den amansız intikamımı almış olacağım. Hayır, sadece Rabiü Sultan Begim'den değil, benzer şekilde kız terbiye eden bütün Aksak Timur soyu mensupları utanılacak duruma düşer. Süyişik dâhil değil mi?

Dâhil olsa da fark etmez! Şeybani soyunun adının temize çıkması için şu sıralar taş kalpli olmak şart. Canın sağ olsun yeter! Evet, Rabiü Sultan Begim'in böyle bir ölümle can vermesi gerek! Böyle bir ölüm sadece Emir Timur'un kanununa değil, Muhammed Peygamber'in şeriatına da tam olarak uygun düşüyor. Süyişik Sultan, öz anasını bu şekilde cezalandırırsa yani öldürürse ve nihayet bir gün Süyişik Sultan, Kök-Orda tahtına oturursa ömür boyu anne tarafının tesirinden uzak kalır. İlerleyen zamanlarda onlardan iyice kopar. Şeybani oğullarının Özbek Ordası'ndaki varlığının bu şekilde teminat altına alınması zorunlu. Öz annesi için böyle bir ceza vermeye eğer Süyişik yanaşmazsa? O takdirde Küşkinşi Sultan ne güne duruyor? Hayır, ölüm cezasını Süyişik'in vermesi gerek! Süyişik

* Köregen: Feraset, basiret sahibi anlamında "küren" sözünden uyarlanmış bir Cengiz unvanıdır. Kazaklar başka anlamda kullanmıştır.

yalnızca benim değil, Rabiü Sultan Begim'in de en çok sevdiği oğlu, küçük oğlu. Sevdiğin birinden aldığı darbe, düşman darbesine oranla çok daha fazla ağırına gider."

Ebulhayr gümüş zili çaldı. Batır Sayan'ın konuşmasına mani olamadığı için Han hükmünü bekleyen Ospan Koca memurlara tahsis edilen zindanda yatıyordu. İçeriye Vezir Baktı Koca'nın kendisi girdi.

Han kapı önünde emir bekler vaziyette dikilen veziri, halıyla döşeli yüksekçe bölüme çağırıp oturmasını söyledi. Ebulhayr artık Deşt-i Kıpçak hâkimi olarak değil, gece vakti ev soymaya çıkmış bir hırsız gibi fısıltıyla konuştu. Vezir Baktı Koca, Han'ın sözlerinin bazılarını işitip bazılarını işitmese de, ince dudaklarının kıpırdamasından, gözlerinde aniden parlayan kahredici ateşten Ebulhayr'ın düşüncelerinin hepsini anladığı seziliyor. "Çok doğru Han Efendim, çok doğru!" derken gövdesinde dalgalanmaya başlayan sevinç halesini bastıramayıp birden yüksek sesle dile getirecek gibi oldu ancak tam o anda kendi güçlkle dizginleyebildi. Çevresindeki yobaz, meczup grubun taşlamakta olduğu güzel Rabiü'nün kanlar içinde kalmış bedeninin hayalini bir an gözlerinin önüne getirdi ve içinden "Sana da bu lazımdı Temirlan kancığı! Benim vezir olmamı engellemek için boş yere uğraşıp didinmemişsin demek, şimdi o tavrının bedelini sana misliyle ödeteceğim!" diyor.

- Anasının suçlu olduğuna çocuğunu ikna etmek gerek. Bunu başardıktan sonra ancak ölüm cezasını Süyünşik Sultan'a söyletmek mümkün olur." diyerek Han, fısıltıyla konuşmasını bitirdi.

- Başüstüne Han Hazretleri, buyruğunuz yerine getirilecek, deyip Vezir başını eğdi. Sonra kendisi de fısıltıyla konuştu:

- Rabiü Hanım'ın cezasını buyurdunuz, peki Akcol Bey'i ne yapacağız* Batır Sayan'ın kaçmasında onun da parmağı var.

Gece gündüz aklı, küçük hanımına karşı duyduğu kinle meşgul olan Han, Vezir'in sözlerini ilk anda anlayamadı. Anlar anlamaz içinde sessiz sedasız yatan şüphe aniden, sokmaya hazırlanan bir yılan gibi kıvrılmaya başladı.

Baktı Koca bu soruyu lüzumsuz yere sorduğunu sonra anladı. İnsanın içine düşen şüphe, kendini hissettiren düşmandan farksız... Akcol Bey de kendisinin başvezir olmaması için çok büyük uğraş vermişti. Baktı Koca'nın Akcol'a kin beslediği Han'ın malumu. Bundan çekinerek "Rabiü Sultan Begim Hanım'la ilgili düşüncelerim açığa çıkarsa ne

yaparım? Han, Rabiü Sultan Begim'in de benim başvezirliğime karşı olduğumu biliyor." dedi içinden.

Ebulhayr gerçekten de şüphelenmeye başlamıştı. Rabiü Sultan Begim ile Akcol meselelerini bu vezire havale etmem yanlış mı oldu acaba? Öç alacağım derken çok fazla ileri gider mi? Fakat daha demin yılan gibi zihninin derinliklerinde toplanan şüphe daha ileri noktalara varmadan hareketsiz kaldı, toplandığı vaziyette öylece kaldı. Rabiü Sultan Bike'ye karşı çoktandır içinde yuvalanan güvensizlik, eskisinden de güçlü hâle gelmişti. Şimdi de, "Öyle ya, Akcol'un akıbetini nasıl belirlemek gerek?" diyerek öfkesine öfke kattı. "Batır Sayan'ı kurtaranlardan birinin de Akcol Bey olduğu kesin. Ve hanımım Rabiü Sultan Begimile münasebetlerine bakılırsa bu Arğın liderinin çıkardığı gürültü uzaktan geliyor gibi. Benim için derin bir mezar mı kazıyorlar acaba? Evet, öyle görünüyor. O hâlde Akcol'a merhamet etmenin ne lüzumu var? Akcol'a merhamet etmemek demek, Canibek'le Kerey'in ocaklarını başlarına geçirmekle aynı şey. Arğın Bey'inden alınmış öç, Kerey'le Canibek'ten alınmış öçtür!"

Urus Han oğullarının adları hatırına gelmişti. Muhammed Şeybani'ye bakan Burındık'ın yüz ifadesi yeniden gözlerinin önüne geldi. "Biz Cuçi soyuna mensup sultanlar, hepimiz böyleyiz. Deşt-i Kıpçak tahtına hâkim olmak için ben Cuçi soyundan hiç kimseye acıdım mı ki? Gücü yeterse Burındık da aynısını yapacak. Gücünün yetmesi de pekâlâ mümkün. Kalabalık Kazak uruglarına boş yere destek vermiyorlar. Arğın, bu urugların başına geçmek istemesine rağmen diğerlerinin birleşmeye yanaşmadıkları bir hakikat. Üysün, Nayman urugları hâlâ ayrı tellerden çalıyor. Uygulanabilecek ilk taktik, bunlarla Canibek ve Kerey'in yahut oğulları Kasım ile Burındık'ın birleşmelerine engel olmak. Birleşmelerine mani olmanın biricik yolu da çok eski bir yöntem yani öldürmek. Ancak köküyle birlikte sökülen ot yeniden büyümaz. Sadece üstünden yolmanın bir faydası yok. Özbek Ordası, Ak Orda'ya dönüşmesin istiyorsan, Canibek'le Kerey'i kökünden yok etmek şart fakat Arğınlarla yakın olan uruglara sözünü geçirebilen Dayırkoca Akcol Bey sağken bu amaca ulaşmak çok zor. Alcol Bey, Canibek'le Kerey için ateşte yanıp suda batmaya hazır. Evet, her şeyden önce Akcol Bey'in.

Ebulhayr Han, Akcol Bey'i öldürmenin, kendi hâlinde yatmakta olan yılanın kuyruğuna basmaktan farksız olduğunu o ana kadar hiç hesaba katmamıştı. Biraz evvel bedenine

yayılmış olan kin, intikam zehri, han tahtını tehlikelerden koruma stratejisinin önüne geçti. Yine de vezirine:

- Öncelikle Rabiü Sultan Begim hakkında verdiğim emri uygula, dedi, Akcol Bey meselesini sonra hallederiz.

Baktı Koca Vezir:

- Başüstüne Efendim, diyerek yersiz şüpheye kapıldığına kani olarak tazimde bulunup otağdan çıktı. Ama izin alıp tekrar girdi.

- Kara Kıpçak Kobılandı huzurunuzda girmek istiyor, dedi, Doğu örfüne uygun olarak tekrardan konuşarak.

- Peki, girsin, dedi Ebulhayr, ürüyerek üzerine saldıran itler misali, kendisini çekiştiren yoğun düşünceleri zihninden kovarak.

Evet, şu anda Han'ın düşünmesi gereken çok sayıda mesele vardı. "Öz babası Uluğ Bey'i öldürüp Semerkant emiri olan Abduali Latif Beyden sonraki emir, Aksak Timur'un ikinci oğlu Şahruh Bey, Ebulhayr'a tabi olmasına aldırış etmeksizin Hindistan ve Irak üzerine sefere çıkmıştı. Bu nasıl bir siyaset? "Hindistan'la Irak'ı hâkimiyetim altına alırsam gücümü artırırım." diye mi düşünüyor? Evet, öyle olacak. Şahruh Bey, güçlenirse evvela Ebulhayr'ın tabiiyetinden çıkmaya gayret edecek. Hayır, bu imkânsız! Şahruh Bey'i kesin olarak ortadan kaldırmak için Semerkant Beyliğini kendi oğullarımdan birine vermem lazım. Şahruh'un kellesini almanın zamanı artık geldi. Moğolistan'ın da önü artık açıldı. İsen Buka Han, Canibek'le Kerey sultanlara destek veriyor. Bizimle çatışma hâlinde. Bu hanı da yola getirmek için kayın ağacından bir kırık* gerekiyor demek! En nihayetinde Moğolistan'la da savaşmam kaçınılmaz. Yoksa hemen şimdi mi savaşmam daha doğru olur? Bütün Deşt-i Kıpçak, Harezm, Moğolistan'ın kuzeydoğusundan oluşan muazzam genişlikteki topraklar hükümlerim altında iken Çağatay oğullarına gücümün yetmesi gayet doğal. Fakat böylesine geniş bir ülke üzerine sefere çıkmama sağlığım el verir mi acaba? Aksak Timur'un Maveraünnehr'e, atalarını Kafkasya'dan köle olarak önüne katıp getirdiği, artık çocukları Müslüman olan meşhur kâhin-derviş Abdirezak Nahçivani akşamleyin "Han Efendim, eklemelerinizde kireçlenme başlamış. Sarılık hastalığına dönüşme riski söz konusu. Bir iki yıl sefere çıkmaktan vazgeçiniz, Maveraünnehr'e gidip sıcak kaplıca sularında tedavi olmanız doğru olacaktır." dememiş miydi? Bu tavsiyeyi göz ardı etmek mümkün mü? Ele

* Yabani atlan yakalamada kullanılan, ucuna kement bağlı uzun sırık.

geçirdiğın onca şeyden en nihayetinde senin payına düşecek olan sadece iki kulaç kara toprak yahu, bütün dünyaya hâkim olma hırısıyla canhıraş bir mücadele içinde hırpalanıp gitmenin ne lüzumu var? Bu düşüncenin, Han'ın ölümden korkmasıyla alakası yok. Her insanın bu dünyadan payına düşecek hisse mutlaka vardır. O da mutluluk değil, ölümdür! Ebulhayr bunu çok iyi bilmektedir, o an kendi düşüncesine yine güldü. "Hey gidi dünya ne kadar tatlısın. Onun ölümden daha güçlü olmasının hikmeti işte buradadır, kara toprağa girene dek onun için mücadele edip yaşarsın! Soyum sopum, evlatlarım diye mücadele edersin." Aklına birden Cengiz Han'ın vasiyeti geldi. Cengiz Han'ın adının yeryüzüne yeni yeni yayılmaya başladığı, kırk yaşını geride bıraktığı dönemlermiş. Beraberindeki bir grup noyanla avda geziniyormuş. Birden genç Noyan Sübüdey Bahadır, "Han Hazretleri, bakınız lütfen!" diyerek sağ taraflarındaki büyük kayanın eteğini göstermiş. Derin uçurum, eteği sık çayır çimen, ortasında seyrek otlu, kıvrılarak akan gümüş bulak. Bu bulaktan su içmekte olan bir grup geyik. Rüzgâr karşı taraftan estiğinden geyikler Cengiz Han ve beraberindekilerin fısıltılarını işitme imkânına sahip değil. Han'ın hemen sağında yürüyen noyan, omzundaki sadaktan okunu çıkarıp geyiğın uzaktaki kaçık koçunu avlamak niyetiyle gözlemeye başladı. Fakat Cengiz Han, "Dur, bekle!" diyerek elini kaldırıp yayını germesine engel oldu. Han'ın keskin gözleri tam o anda başka bir harikalığa takılıp kaldı. İleriye doğru bakıyordu. Tam o sırada noyanlar, geyiklerin geyiklerin öte tarafındaki gölden çıkıp uçurumun dibini takip ederek yukarı doğru tırmanmakta olan, yaklaşık beş kulaç uzunluğundaki kara benekli yılanı gördüler. Demin noyan şimdi de okuyla, geyiklere doğru yavaşça sokulan sinsi yılanı nişan almıştı ki Cengiz Han, elini kaldırıp yine atmasına müsaade etmedi. Geyikler kendilerine doğru yaklaşan ölümü sezmiş olacaklar, aniden kulaklarını dikip etrafına baktı ve canavarı görür görmez kaçmaya yeltendi. Ancak harekete geçmek için çok geç kalmışlardı. Devasa büyüklükteki yılan, fırlatılan bir kalın bağırsak misali birden kalın, benekli gövdesiyle ortaya çıkıp hızla ileri atıldı. O sırada kenarda duran genç geyik acı bir çığlık attı. Bedenine dolanan iri gövdeli yılanın bir sıkmasıyla geyiğın vücudu ezildi. İkinci bir çığlık için fırsatı olmadı, genç kemikleri çatır çutur kırılarak oracıkta can verdi. Ardından yılan, çözülmüş bir halat gibi, beş kulaçlık gövdesini ileri doğru kaydırıldı ve büyükçe bir çukuru andıracak şekilde ağzını açtı ve geyiği yutmak için kendini hazırladı. Aynı noyan üçüncü defa okuyla nişan aldı. Cengiz Han bir defa daha onu durdurdu. Yılan, geyiğın baş tarafına kayıp tam yutma işlemine geçmişken birden "Şap!" diye bir ses duyuldu. Ne taraftan geldiği belli olmayan, geniş kanatlı, ak omuzlu bir yırtıcı kuş, gökten düşen bir taş gibi, parıldayarak canavarın üstüne çullandı. İki cesur hayvan

şiddetli bir mücadeleye tutuştu. Hangisinin kartal, hangisinin yılan olduğunu anlamak zor. Biri kara benekli; diğeri alaca yünlü, dağların ak omuzlu yırtıcısı. Canhıraş mücadeleye birbirini silkeleyen, kaya eteğinde birbirine dolanarak yumak hâline gelmiş bir düğümden başka bir şey görünmüyor. Gökyüzünden süzülen kartal; sert, hançer misali tırnaklarını yılanın en hassas noktalarına geçirmiş olmalı ki yılan kendisini ne kadar dolanıp sıkarak öldürmek için çabalasa da başaramadı. Beş dakikalık bir mücadeleden sonra canavar, delik deşik olan gövdesini titreyerek ileri doğru uzattı ve birden pat diye yığılıp kaldı. Kartalın göz açıp kapayıncaya kadar bir ayağı ile canavarın boynunu yakalayıp diğeri ayağı ile de omurga bölgesini kavrayıp arkaya çevirmek suretiyle yılanı öldürdüğünü noyanlar ancak o anda anladılar. İnsanın, başı ile ayağının tutulup geriye doğru çevrilerek omurgasının kırılması suretiyle öldürüldüğü Cengiz Han'a özgü idam biçimine ne kadar da benziyor! Kartal, yılanın başıyla gövdesine zarar vermesine engel olmuştu. Yılanın gövdesinin sadece geriye kıvrılan kısmı kartal temas edebilmiş. Hançer gibi keskin ve uzun tırnaklar yılanın gövdesine geçer geçmez boyun bölgesinden inip boğazına dek burup canavarı hem boğmuş hem de sırt bölgesindeki kemikleri kırırvermiş.

Noyanlar, omuzları ak tüylü kartalın, canavar yılanı öldürdükten sonra karnını körpe geyiğin etiyle doyuracağını sandılar. Ama öyle olmadı. Kartal, geyiğin etine bakmadı bile! Canı henüz tamamen çıkmamış olan, sadece yavaşça titreyerek yatan devasa yılanın gövdesine hançer uzunluğundaki tırnaklarını geçirip kısa süre zarfında paramparça etti ve parça parça olan etiyle iştahla ve keyifle karnını doyurmaya başladı. Ancak tam olarak doyduktan sonra deminden beri yerde yatmakta olan geyiği kavradı ve geniş kanatlarını yayarak sevinç içinde uçuşunun zirvesindeki yuvasına doğru yükselmeye başladı.

Dev yılanın beş kulaçlık bir uzunluğa ulaşabilmesi için en az yüz sene yaşaması gerektiğini iyi bilen bir noyanı Cengiz Han'a:

- Ulu Han, şu kartal, genç geyiğin taze etiyle değil de neden yaşlı yılanın kaslı etiyle karnını doyurdu? Hâlbuki o genç hayvanın taze eti için yılanın üzerine çökmemiş miydi? diye sormuş.

O vakit Cengiz Han:

- Düşmanın eti, dostunun etinden daha lezzetlidir! En lezzetli düşman eti ise seninle mücadeleye tutuşan hasmının etidir, cevabını vermiş.

Fakat hikâye bununla bitmemiş. Cengiz Han artık yaşlılık çağına adım attığı günlerin birinde yine bir ava çıkar. Eskiden gördükleri uçurumun yakınından geçerken yaşlanmaya yüz tutmuş olan Sübüdey Batır yine:

- Ulu Han, bakınız, diyerek uçurumu işaret etmiş.

Noyanlar hep birden arkalarına dönerler. Bir tarafı bıçakla kesilmiş gibi sarp, derin uçurum. Uçurumun alt tarafından, boyu üç kulaç kadar, kara benekli bir iri yılan yukarı doğru kıvrılmakta. Sarp kayalığın ortalarına kadar yaklaşmış. Keskin bakışlar, kayalıkla aynı renkte bir yılanın yukarıya doğru usulca ilerlediğini görmektedir. Düşecek olursa kendisinin dahi paramparça olacağı bir yükseklikte. Bu yılanı böylesi bir tehlikeye sürükleyen güç ne olabilir? Tek bir güç tabii. O da, atasından miras kalan intikam duygusu! Bu benekli canavar, hiç kuşkusuz, hani eskiden gördüğümüz kartal kuşun öldürdüğü yılanın neslinden. Aynı kaya, aynı yuva; atadan babaya, babadan yavruya miras kalan öç. Her hareketi ölümle sonuçlanabilecek böylesine tehlikeli sefere bu genç yılanı sevk eden işte o ezeli intikam duygusu. Noyanlar uçurumun tepesine baktı. Kenarındaki oyukluğa âdeta yapıştırılarak yapılmış bir kartal yuvası. Yaz ortası, kartal yavrularının henüz kanatlanıp uçmaya başlamadıkları bir dönem. Kendilerine doğru yaklaşmakta olan ölümü sezdiklerinden olsa gerek, korkuyla yükselen çığlıkları güçlükle iştiliyor. Noyanlar, yılanın gizemini şimdi anlamışlardı. Bu iri yılan, atasından miras kalan intikamı şimdi yaşlı kartalın yavrularından almak niyetinde!

Cengiz Han'ın sağ yanındaki, şimdi ihtiyarlığa merdiven dayamış, bir zamanların keskin nişancısı aynı baş noyan okunu yine eline aldı. Cengiz Han, yirmi beş yıl önce yaptığı gibi onu durdurdu.

Genç yılan, yaklaşmakta olduğumu fark edip yavru kartalların korkudan ödü patlasın ve ölsünler, dercesine hiç acele etmeden, yavaşça ilerliyor. Yuvaya, en fazla üç kulaç kadar bir mesafe kaldı. Yılan bir kez daha kıvrıldı, artık iki kulaçlık uzaklıktaydı. Bir kez daha kıvrılrsa yuvaya ulaşmış olacak. Yaşlı kartalın yavrularının sıcak kanını içerek atasının öcünü alacak. İşte yılan son bir hamleyle yuvanın ağzına kadar geldi bile. Kartal yavrularının yükselen çığlıkları artık daha rahat duyuluyordu. Keskin nişancı Noyan yine okuna davrandı, Cengiz Han bir kez daha engel oldu. Yılanın başı kartal yuvasının yapıldığı oyuğa giriverdi. Tam o sırada geniş kanatlarını çırparak kartal da çıkageldi. Bu, hiç kuşkusuz aynı kartal! Fakat kanat çırpışı eskiden olduğu gibi fırtına çıkarabilecek şiddette değil,

ihtiyarlamış. Yine de yaradılıştan korku nedir bilmeyen cesur yürekli kartal; yaşlandım, mücadele edecek kuvvetim yok, deyip genç yilandan ürkmüş, çekinmiş falan da değil. Uzak yoldan geldiğinden yorgun olan kanatlarını son bir gayretle çırpıp, uçurumun tepesinden alçalarak bir ayağıyla yılanın kuyruğunu kavrayıp aşağı doğru, fırlatılmış bir taş gibi yuvarlandı. Yılanın başı hemen oyuktan çıktı ve benekli gövdesi bir anda açıldı ve göz açıp kapayıncaya kadar tekrar düğümlendi. Şimdi onun, yayın balığının başı gibi geniş olan başı yukarıya doğru kalkıverdi. Ama yılanın başı, kartalın gövdesini yakalamayı başaramadı. Nice çarpışmadan edindiği tecrübeyle, yaşlı kartalın boş ayağının körelmeye yüz tutmuş ancak hâlâ diken gibi sivri olan tırnakları, yılanın irileşen iki gözünün tam üstüne saplandı. İki güçlü hayvan bu şekilde, mücadele hâlinde yere düştü. Tekrardan aynı canhıraş mücadele, yine birbirine düğümlenen gövdeler. Genç gençtir, iri yılan bu defa yırtıcı kuşu tam ortasından sarmayı başarmıştı. Gücü tükenen kartalın körelmiş tırnakları yılanın kuyruğunu serbest bıraktı. Bu defa mücadele pek uzun sürmedi. Kartal ani bir hamleyle yılanın düğümünden sıyrılıverdi. Şimdi bir kanadıyla yeri döverken güçlükle sıçrayıp yakınındaki alçak boylu bir kayanın üzerine çıktı. Bu sırada, kartalı bırakmış olan iri yılan, kuyruğuyla yeri döverek, bir sağa bir sola kıvrılarak kendi kendisiyle didişip durdu. Kartal, yan tarafından çıkıp kayanın başına geldi ve yerde ne yapacağını bilmez hâlde kendini oradan oraya vuran yilandan gözünü ayırmaksızın hareketsiz kaldı. Cengiz Han ve beraberindekilerden de ürmedi. Gövdesini dağa taş vuran çıldırmış yılan, bir süre sonra zayıf düşmeye başladı. Kartal yine hareketsiz... Yılan, lime lime olmuş gövdesiyle son bir defa kıvrıldı ve aniden açılmaya başladı. Kayanın başında kımıldamadan bekleyen yırtıcı kuş, o sırada sevinçle çığlık attı. Geniş kanatlarını yayarak göğe doğru yükselmeye yeltendi ancak dibinden kırılmış bir kanadı ikinci defa kanat çırpmasına müsaade etmediğinden yan yatık vaziyette aşağıya doğru süzüldü; gövdesi, biraz evvel havalandığı kayanın sivri ucuna hızla çarptı ve sırt üstü yere yığıldı. İkinci defa havalanamadı. Kanlanan gözleriyle son defa gökyüzüne baktı ve bir iki defa sağlam kanadını titreterek yere vurup hareketsiz kaldı. Cengiz ve beraberindeki grup uçurumun kenarına yaklaştı. Kartal, bir ayağının pençeleriyle yılanın iki gözünü oyup çıkarmış, ikinci ayağının pençesiyle de burun kıkırdağını ve genzini yolup parçalamıştı. Gücü tükenen yılan oracıkta can vermişti. Ancak o da kendi üzerine düşeni yapmıştı: İri gövdesiyle sardığı kartalın bir kanadını kökünden kırmıştı.

Yılanın öldüğünü görünce sevinçten çığlık atan kartal kuşun sesi kulağından hâlâ gitmeyen Cengiz Han:

- Bu kartalın gözü arkada kalmadı, dedi. O, ilk olarak gücü kuvveti yerinde iken dalaştığı düşmanını mücadele edip yendi. Bu kez kendisi ölmüş olsa da yavrularını ölümün pençesinden kurtardı. Şu canavar yılanın yavruları büyüüp öçlerini alacak yaşa gelene dek, o uçurumun tepesindeki yuvada yaşayan yavrular da yırtıcı kuş olgunluğuna erişmiş olacaklar. O vakit, onların mücadeleleri başlayacak. Yaşlı kartal da kendi hesabına düşen borcu ödeyip can verdi. Can vermeden evvel, yavruları için tehlike arz eden düşmanını yok etti. Bu şekilde can veren yırtıcı kuş, son defa gökyüzüne doğru kanat çırpıp, son nefesini vermeden önce sevinç çığlığı attı. Sizler de bu yırtıcı kuş gibi olun! Son nefesinize kadar, Moğol'un yüce tahtı için tehlike oluşturan düşmanlarınızı yok etmeye devam edin! Öyle yaptığınız takdirde bu fani dünyadan şu kartal misali gönül rahatlığıyla geçip giderseniz, diyerek sözlerini bitirdi.

Bu efsane şimdi Ebulhayr'ın kulağında çınlayıp duruyor. Onun düşüncesine göre, bu yalan dünyada en önemli olan şey, kadim atası Cengiz Han'ın vasiyetinde belirttiği gibi, soyunun ebedî olarak varlığını sürdürmesi. "Ecelinden kaçamazsın; er ya da geç fark etmez, seni bulacaktır ama senin adının uzun ya da kısa süreli var olması, yalnızca soyunun devamıyla mümkündür. Soyunun ömrünü uzun kılmak için de sen, kendin üzerine düşeni, efsanedeki kartal misali yerine getirerek göçmeye mecbursun. Hasta olup olmadığına bakmaksızın, altın tahtının varisleri olan torunlarını, torunlarının oğullarını hedef alan Moğolistan ve Semerkant idareleri gibi tehlikeler söz konusu olduğunda bu tehlikeleri sağlığında bizzat sen bertarafedeceksin! Evet, öyle."

Kobılandı Batır, Han sarayına girer girmez Ebulhayr'ın hangi derin düşüncelere dalıp gittiğini kimsenin söylemesine ihtiyaç duymadan anlamıştı. Yapacak bir şey yok, sessiz sedasız uzun süre beklemesi gerekti. Yaşlılık çağına adım atmasına rağmen, sabırsız ve tez öfkelenen mizacından uzaklaşabilmiş değildi.

- Han Efendim, dedi, sert ve kalın ses tonunu olabildiğince alçaltarak. Pencereye bakmakta olan Ebulhayr, düşüncelerinden silkinerek birden geri döndü. Alışkın olduğu üzere, sağ kolu çelik hançerinin altın sapına gitti ve öylece kaldı.

- Ben sizin düşmanınız değilim.

"Evet, evet; bu, benim düşmanım değil. Akcol'un düşmanı." Ebulhayr, panik hâlini, batırına kolaylıkla sezdirmiş olmasından dolayı büyük pişmanlık duydu. "Şu kadar halkı

itaat altına almış olsam da, bu tür önemsiz durumlarda telaşa kapılmaktan kendimi alıkoyamıyorum. Can denen şey, kahrolası, ne kadar da tatlısın!"

- Önemli bir şey mi vardı Batırım?

- Evet, Han Efendim! Şu Akcol Bey hususunda. Kobılandı ile Akcol'un çekişmesi, öncelikle Ebulhayr'a hangimiz daha fazla tesir edeceğiz, şeklindeki düşünceden kaynaklanmıştı. Evet, ikisi de kendini Yesevi Camisi'nin kubbesinden daha büyük sayan iki uruğun iki batırı, eğer bir çekişmenin içine girerse arkalarında duran iki uruğun da arası açılır. Aralarına nifak girer. Bu tür çatışmaların, sadece hanların çıkarlarına doğrultusunda ortaya çıkması gerekirdi.

Ebulhayr'ın sinsice kışkırtmaları sonucunda Akcol ile Kobılandı'nın arası iyice gergin hâle gelmişti. Fakat iki batır arasında gelişen bu kin, iki uruğun da birbirine kin duyması neticesini doğurmadı. Yani Kobılandı ile Akcol arasındaki kin ve intikam duyguları gün geçtikçe güçlense de iki ferdin düşmanlığını aşan bir noktaya ulaşamadı. Eskiden batırlar arasında baş gösteren bu tür çekişmeler çok geçmeden uruglar arası çetrefilli çatışmalara dönüşürdü ancak bu defa böyle öyle olmadı. Hatta atışma, at yarışları gibi müsabakalar münasebetiyle iki grup arasında oluşan geçici gerginlikler dahi, birbirine diş bileyip kan dökme noktasına ulaşmadan son buldu. Han bu durumun sebebini; öteden beri Arğın ve Kıpçak uruglarını birleştirip kendi üzerine saldırtmak arzusunda olan Canibek'le Kerey sultanlarla ilişkilendiriyordu. Oysa gerçek sebep başkaydı. Uçsuz bucaksız bozkırda tek geçim kaynağı hayvan beslemekten ibaret olan Kazak urugları birleşip bir yenden kol, bir yakadan baş çıkarmanın yani birlik olmanın son derece mühim olduğunu idrak etmeye başlamıştı. Yaşadıkları toprakların birbirinden uzak olmasının ve toprakların birbirinden kopuk olmasını zorunlu kılan hayvancılığa dayalı yaşam tarzının, bir araya gelmelerine ve bir yerde yaşamalarına imkân tanımadığı bir hakikat. Ancak Kazak uruglarının anlamaya başladıkları başka bir durum daha var. O durum da, birlik olamadıklarından her aklına esenin kolayca elde edebildiği bir ganimete dönüşmekte oldukları idi. Bu sebeple dağınık hâlde yaşayan Kazak, Cuçi soyuna da, Aksak Timur askerî güçlerine de hep mağlup oldu. Yağma çapul devrinde, beklenmedik bir yerden çıkıp gelecek yeni bir istilacının daha yemine dönüşmemek için bütün Kazak urugları, bir arada yaşamasalar dahi gelenek görenekleri, yaylaları kışlakları doğrultusunda ittifak kurabilen bir halk olarak yaşamaları gerektiğini kavradı. Şimdi kendi aralarında, "Üç parçadan (Cüz) müteşekkil bir kavim oluşturmamız mümkün olur muydu acaba?" şeklinde bir ümit doğdu. Üç Cüz diye, bir isim

etrafında olmasa da üç saf hâlinde birleşme gayreti içine girdiler. Tam bu sırada Arka'da (Bozkır) konup göçen Arğın ile Kıpçak uruğları arasında da bu tür bir ittifak esintisi hissedilir oldu. Bunu zorunlu gören bu iki uruğun ünlü beyleri ve bilge aksakalları, Kobılandı ile Akcol arasındaki anlaşmazlığı, uruğlar arası çatışmaya dönüştürmemek için çaba gösterdiler. Halk gözünde geleneğe dönüşen; her birinin kendi zenginliğinden, erliğinden, söz ustalığından övgüyle söz ettiği atışmalara katılmakla birlikte, bu birleşmenin elzem olduğu fikrini Asan Kayğı, Kaztuvğan, Kotan gibi bütün Kazak halkının saygı duyduğu ozanlar da desteklediler. İşte bu sebeple iki batırın anlaşmazlığı, şahsi anlaşmazlık olmaktan öteye gitmedi.

Ama bu anlaşmazlığı, nihayetinde Canibek'le Kerey'in anlaşmazlığına çevirmek amacını taşıyan Ebulhayr, hâlen Kobılandı ile Akcol'un arasını açmayı ara sıra başarıyordu.

- Akcol hakkında mı? Onun hakkında bana ne söyleyeceksin ki, dedi Han, yavaşça konuşarak.

Kobılandı ile Akcol arasındaki kin, intikam hislerinin, kendi bildiğinden farklı, ikisini de iflah olmaz düşmanlar yapan bambaşka bir nedenin daha olduğundan Ebulhayr habersizdi. Bundan dolayı iki batırın arasını yalnızca kendi açısından açmaya çalışıyordu. Bir sonuç umarak kendisini de ilgilendiren dedikodulara sabretmişti.

- Batır Sayan'ı Akcol kaçırdı.
- Biliyorum.
- Biliyorsanız. Cezasını vermek elinizde iken.

Ebulhayr hafiften gülümser gibi oldu.

- Öyle yapamam. Akcol'un tarafında yer alanlar çok güçlü.

Kobılandı birden sinirlendi.

- Hangi güç? Arğın'ın şarkı türkü meraklısı gençlerinden mi söz ediyorsunuz? İzin verin, on topuzla Akcol Bey'in obasını tam öğle vaktinde yerle bir edeyim!

- Akcol Bey'in obası ile Canibek ve Kerey sultanların otağlarının ahırları ortak değil mi? Sen Akcol'un obasını yağmalarken onlar sessiz kalırlar mı?

Kobılandı deminkinden daha beter hiddetlenerek:

- Sessiz kalmasınlar da görsünler! O zaman Akcol'la beraber onları da yağmalarım.

Han derin düşünceye daldı. "Hayır, hayır! Buna izin veremem. Bugün sıradan halktan biri, soylu sultanların obasını yağmalamayı âdet edinirse yarın hanın otağına da saldırmaktan çekinmez. Kar başını kar alır, han başını han alır. Sıradan halk tabakalarını yönetmekten doğan çekişmemizi Cengiz oğulları olarak kendi aramızda çözmeliyiz. Tamam, acımasızca birbirimizin kanını döksek de o yalnızca bizim bileceğimiz bir iş! Sultanların akıbetini bugün tebaamıza bırakırsak, buna alışan cahil, nadan kitleler yarın ayaklanıp Orda'nın kaderini kendi topuzuyla belirler. Evet, bu durumda Kobılandı'ya nasıl bir cevap vermek lazım? Her şeye rağmen, onun elli batman ağırlığındaki topuzunu sallamasına fırsat vermek de gerek!"

- Akcol Batır öldürülürse Canibek'le Kerey en güvenilir adamını kaybetmiş olacak.
- Öyle ise sadece Akcol Bey'i ortadan kaldırmama müsaade edin Han Efendim!
- Bir insanı öldürmek için on adamla birlikte obasına saldırman şart mı? Yoksa teke tek karşılaşmaya gücün yetmiyor mu?

Bu söz Kobılandı'nın gururuna dokundu fakat Han huzurunda bulunduğunu unutmaması gerektiğinden rahatça cevap veremedi:

- Teke tek çarpışmaya Akcol Bey çıkmazsa ne yapacağım Han Hazretleri?
- O zaman. Teke tek çarpışmaya mecbur kalacağı bir tuzak kurmak gerek.

Kobılandı'nın zaten öfkeden kızarmış olan yüzü şimdi hepten kıpkırmızı kesildi. Han'ın sözünü doğru anlamıştı. "Yol kesen bir eşkıya gibi Akcol'u takip edip yalnız başına olduğu bir sırada öldürmem lazım. Hayır, ben yol kesen bir eşkıya değilim! Ölsem de öldürsem de kavgada, savaş meydanında düşmanla teke tek vuruşmaya çıkarım."

Kara Kıpçak kaplanının bu yolu gururuna yediremediğini Han da sezdi. Ve şöyle buyurdu:

- Açıktan bir vuruşma, halk arasında fitneye yol açar. Arğın ile Kıpçak'ın barış içinde yaşaması lazım. İki batırın şahsi çarpışmasına kimin itirazı olabilir? Teke tek çarpışmada gücü yetmediğinden can veren bir erin davasını kimse güdemez. Bu, atalarımızın kadim töresi.

Han'ın sözlerinin doğru olduğunu Kobılandı nihayet anladı. Elbette, Akcol'u tek başına yakalasa bir vuruşta öldürebilirdi. Yüreğini içten içe kemiren, içinde yanıp tutuşan tek emeli buydu.

Kobılandı Batır başını öne eğdi ve:

- Tamam, Han Hazretleri, bundan sonrasını artık bileğin gücü, çelik mızrağın ucu halletsin, diyerek Han sarayından çıkıp gitti.

Ebulhayr tekrar düşünceye daldı. "Elbette Canibek'le Kerey, Akcol'un hesabını sormak için han otağına çullanacaklar. İşte o vakit, teke tek vuruşmada ölen batırın davasını gütmeye bahanesiyle halk arasına fitne sokmaya çabalıyorsunuz, diyerek kararlılıkla onları ortadan kaldırmak gerek. Bu şekilde hareket edersem ben, tebaa gözünde Deşt-i Kıpçak birliğini arzulayan bir han olarak kalacağım. Tebaa öyle düşünecek olursa, iki sultanın ölümüne de herhangi bir önem atfedilmeyecek." Han, o gün, kendisine bağlı Orda muhafız birliğinin cengâveri Nayman Kara Osman'ı huzuruna çağırdı. Ona, ertesi günden itibaren Orda Bazar'daki Hanlık ordusunu savaşa hazır hâlde tutmasını emretti. Son zamanlarda Canibek'le Kerey tarafına içten içe yakınlık duyan Nayman bahadırı, Han buyruğunu Canibek sultana ilettiler. Birden şüpheye kapılan sultan, kendisine bağlı savaşçılara atlarını ve mızraklarını hazırda tutmalarını söyledi.

Tam bu vakitlerde Akcol Bey, beraberindeki üç avcı arkadaşıyla, aladoğan salmak niyetiyle kadim Kazak kültürünün merkezi olan yaşlı Arğınatı Dağları'nın yamaçlarında, bir zamanlar Barak Han Ordası'nın da bulunduğu Barakköl civarında gezintiye çıktı. Kuş beyleri yaz boyu düğünlerde eğlencelerde vakit geçirdiğinden, konaklama yerlerinde uzun süre beklemek zorunda kalan yırtıcı aladoğanlar bu avda avcılarını oldukça memnun etti. Ateş gibi kızıl kır tilkilerini ve kara tüylü kır karsaklarını havadan yakalayıp Akcol Bey ve beraberindekilerin gönlünü hoş ettiler. Aladoğan salarak avlanmanın cazibesine kendilerini iyice kaptıran avcılar obadan ayrılmalarının üzerinden bir haftadan daha fazla bir zaman geçmişti. Bu sırada onlara Canibek Sultan'dan: "Han Ordası'nda bu aralar işler çok karışık. Az sayıda adamla avda gezerken ihtiyatı elden bırakıp da tehlikeli bir durumla karşılaşmadan derhâl Orda'ya dönsün!" mesajıyla bir ulak geldi. Sakin mizaçlı Canibek Sultan'ın durduk yere huzursuzluğa kapılmayacağını hemen anlayan Akcol Bey, hiç oyalanmadan adamlarıyla birlikte obanın yolunu tuttu. Fakat ön gördükleri vakitte Orda Bazar'a ulaşamadılar. Ulıtav'ı aşır güney yüzündeki; dal gibi kıvrılarak akan ve suyu kirli

sarı renginde olan Janğabil Nehri'nin boyundaki "Otağ Dikilen" diye adlandırılan, bir zamanlar Cuçi obasının konduğu yerde doludizgin ilerlerken, beraberinde on cengâver bulunan Kobılandı Batır, Köksengir'ini şaha kaldırarak aniden üzerlerine saldırdı. Görünümü sert, üstünde örme zırh. Güneş ışığıyla parlıyor. Kalınlığı bilek kadar, yapımında yumruk kadar kurşun dökülmüş, büyüklüğü bir çocuk başı ölçüsünde, gülle gibi ağır olan topuzunu koluna sarıp yeşil çayırdaki bir yanı üzerine yatmış olan Akcol Bey'i görür görmez haykırdı:

- Erkeksen çık, son nefesini burada vereceksin!
- Ey Batır! Bu ne celal? Teke tek çarpışmaya halkın gözü önünde çıkılmaz mı, diyen Akcol Bey'in kara bıyıklı genç cengâverine:
- Hey, şu kara topuzumun evvela senin başına inmesini istemiyorsan, çekil aradan, diye hiddetle bağırdı.

Kobılandı Batır'ın kininin çok derinlerde olduğunu iyi bilen Akcol Bey onunla tartışma zahmetine girmedi. "Allah'ın takdiri bu ise yapacak bir şey yok." deyip bukağısına bağlı olarak otlayan Akcanbas'ını getirtti. Çabucak giyindi ve başka teçhizatı olmadığından tilki ya da kurt avlamada kullandığı topuzunu alıp atına bindi. Tam o anda sert mizaçlı Kobılandı, Köksengir'e kamçıyı vurduğu gibi karşıdan dörtnala ilerledi. Akcol, atını mahmuzlayıp ilerlemeye fırsat bulamadan iri gövdeli Köksengir kişneyerek yanına ulaştı. Akcol topuzunu da doğru dürüst sallayamadı. Deve yüksekliğindeki küheylanın üzerine doğru salladığı topuz, zırhlı Kobılandı'nın sadece böğrüne doğru temas etti. Kara Kıpçak batırı, küheylanının hızını yavaşlatmadan Akcanbas'ın gövdesine şiddetle çarparken iki eliyle kavradığı, buzağı başı büyüklüğündeki kara topuzunu kendinden daha alçak konumdaki Akcol Bey'in tam tepesine indirdi. Sırtındaki Akcol Bey, kökünden kesilmiş kavak ağacı gibi dizleri üstüne çöküp kalan Akcanbas'ın üzerinden gürültüyle yere kapaklandı. Tilki derisinden yapılmış, tolgasız bir kalpak giyindiğinden ezilmiş olan gövdesi birkaç metre öteye yuvarlandı.

Kobılandı Batır arkasına dönüp bakmadı bile, kendisini takip eden cengâverleriyle Köksengir'i dörtnala koşturan vücudu bir anda gözlerden kayboldu.

Hiç beklemedikleri bu hadiseden dehşete kapılan Akcol'un adamları hemen Arğın obasına doğru at koşturdular. Kafatası parçalanıp beyni dört bir yana saçılan değerli Bey'in kocaman bedenini önlerine oturtup Orda Bazar'a doğru yol aldılar.

Bu sırada Ebulhayr, sarayında Baktı Koca Vezir ile baş başa görüşüyordu.

Vezir, Han'ın verdiği vazifenin yerine getirildiği hususunu arz etmekte.

Süyişik Sultan, öz anasının yaptıklarını ilk duyduğunda inanmamış. "Sen benim anama iftira atıyorsun, geberteceğim seni!" diyerek hançerini çekmeye yeltenmiş. Ancak "Bu hadiseyi baban da biliyor. Senin vermekten kaçındığın hükmü baban verecek." dedikten sonra sakinleşebilmiş.

Cengiz Han'ın taş kalpli torunlarından biri değil mi, ne olacak, sonrasında günahkâr anasına ölüm cezasını vermeye ikna olmuş.

Zalim vezir, bu sohbette bazı hususları gizlemişti. Oysa o, Süyişik Sultan'la konuşmasına farklı biçimde başlamıştı. Süyişik, Han'ın diğer çocuklarından farklı olarak Baktı Koca ile ilişkilerini sıcak tutuyordu. Vezir, onu baş başa görüşmeye çağırdığında, aklından geçenleri söyleyememiş, uzun bir müddet öylece oturmuştu.

Vezir'in boğazında, söylenmesi zor bazı sözlerin düğümlenip kaldığını fark eden genç adam:

- Konuş Baktı Koca Vezir, gördüğüm kadarıyla, bir türlü dile getiremediğin bir sırrın var, dedi.
- Haklısın.
- Eğer bu sır benimle ilgiliyse kulağım sende!
- Yalnızca seni ilgilendiriyor. Senin geleceğin için önem taşıyan bir sır.

Doğduğu günden itibaren Han Ordası'nda yaşanan kanlı taht kavgalarına iyice alışkın olan Süyişik: "Can güvenliğim tehdit altında herhâlde!" diye düşünerek korkuya kapıldı. Sultan'ın bu ruh hâlini fark eden uyanık vezir:

- Kartal yavrusu, yaratılıştan yırtıcı kuştur. Han evladı da han olmak için doğar. Senin baban Ebulhayr, henüz on yedisinde bütün bir Deşt-i Kıpçak'ı idare etmişti. Ama o babanın oğlu olan sen, hâlâ rahvan atlara binip salıncaklarda sallanmanın ötesinde hiçbir şey yapmıyorsun. Tam vaktinde kabuğunu kırıp aydınlık dünyaya adım atmayan yavru boğulup gider, tam vaktinde altın tahta oturamayan han oğlu da tahtın hayaliyle yaşama hastalığına kapılır. O da ölmekten farksızdır.

"Han tahtı" sözünü işitir işitmez Süyinşik'in iki gözü ateş gibi parladı. Vezir, genç adamı en zayıfnoktasından yakaladığını sezdi, artık o, derin bir düşünceye dalmış gibi uzun bir süre sessiz kaldı. Vezirin sözü içini yakmaya başlayan Süyinşik dayanamayıp:

- Tahta oturma ümidi taşıyan benden başka ağabeylerim, kardeşlerim de var, dedi birden, kendisini bekleyen tehlikeyi açığa vurup, onlar da Han'ın evlatları.

- Kara Kazak evladı, babasının evladıdır. Han tahtının evladı, babasının ecelidir. Çünkü taht bir adet, taliplileri ise sayısız.

- Han babamız henüz ölmedi ya!

- Han'ın yaşı, evladının yaşına bağlıdır. Oğlu kendini henüz çocuk görüyorsa han gençtir. Oğlu, "Büyüyüp erlik çağına eriştim." derse han artık yaşlanmıştır.

Süyinşik kaşlarını çattı.

- Yoksa sen.

Vezir hafifçe tebessüm etti ve şöyle dedi:

- Sabırlı ol, devlet yönetmek istiyorsan öncelikle kendi kendini idare etmeyi bilmen lazım. Ben seni babanın karşısına çıkarmak niyetinde değilim. Olgunluk çağına erişen genç aygır vakti saati geldiğinde yaşlı-uyuz hayvanı sürüsünden kendisi kovar. Han Efendimiz'e ne kadar bağlı olduğunu o zaman gösterirsin. Ama şimdi diyeceğim şu: Muhterem Ebulhayr Han hasta bir insan. Bugün olmasa yarın, yarın olmasa öbür gün hastalığı sebebiyle yatağa düşmesi kuvvetle muhtemel. Her nefis ölümü tadacaktır. Herhangi bir canlının buna mani olması mümkün değildir. Ebulhayr Han'ın sadece dışı sağlam; içi, güve musallat olmuş keçe gibi delik deşik. Allah Taala kıymetli Han Efendime bin yıllık ömür versin! Ama en kötü ihtimalle. - Vezir konuşmakta zorlandığından yere baktı.- Dost acı söyler, eğer Han Efendime herhangi bir şey olursa, tahtı sahiplenmek isteyecek on kişi var, tahta hanginiz oturacaksınız, işte ben bunu konuşmak istemiştım.

Gurura kapılan Süyinşik Han, babasının sağ olduğunu neredeyse unutmuştu. Henüz oturma bahtiyarlığına erişmediği altın tahtın buğusu daha şimdiden yüreğini kaplamaya başlamıştı. Telaşla ve heyecanla konuştu:

- Peki, siz hangimizi layık görüyorsunuz?

Vezir'in beklediği soru da işte buydu. Artık hiç acele etmeden sohbeti daha da derinleştirmek gerekiyordu:

- Benim için Han Efendimin diğer oğulları bir yana sen bir yana. Sen karga sürüsünün içindeki kahverengi kazımsın! Fakat bir hanın zeki oğlunun can düşmanı öz babasıdır, demişler. Ancak senin can düşmanın baban değil, anandır.

Süyişik birden irkildi:

- Bu mümkün değil, dedi sesi titreyerek, dünyada oğlunu seven tek ana kalsa o benim anamdır!

- Han olacak evlat için şu dünyada anasının sevgisinden daha zorlu bir engel olamaz; Rabiü Sultan Hanım, senden analık şefkatini esirgemez aksine seni gözbebeği gibi korumak ister. Onun için altın tahta Küşkişik Sultan'ı oturtmaya hazır.

Süyişik Sultan'ın öfkeden gözü döndü, dudakları çatladı.

- Altın tahtı benden esirgeyen ananın sevgisi neyime gerek? "Seviyorum" demesi boş bir sözden ibaretmiş, anladım ki esas sevdiği Küşkişik imiş!

İşte tam bu sırada Vezir Baktı Koca asıl mevzuya girdi.

- Hanlık tahtına oturmayı kafasına koyan kişinin ailesi de akrabası da olmaz. Bazen ana babanın, öz kardeşlerinin cesetleri üzerinden atlayarak Hanlık tahtına oturmak gerekebilir. Böyle yapmayacak olursan eğer, kardeşlerinden biri senin cesedinin üzerinden atlayarak tahta oturacaktır elbet! Hanlık tahtı, sadece taş gibi sağlam, acımasız ve metanetli insanların makamıdır. İradesi zayıf birinin devleti yönetmesi, öküz binmiş birinin atlara bakması gibidir. Eğer bu yolda iradeli ve kararlı bir şekilde ilerlemeye varsan, ben seninle beraberim, diyerek sözlerini noktaladı.

"İradeli olacağım" diyerek söz verdi Süyişik. Verdiği bu sözden sonra nereye gitse ne yapsa altın taht gözlerinin önünden gitmez oldu. İnsafsızlığıyla mızrakların dahi boy ölçüşemeyeceği Vezir, mevki düşkününü ama pek zeki sayılmayacak genç adamı, zehir içmiş durumuna düşürerek Han'ın verdiği vazifeyi yerine getirmeye koyuldu. "Altın tahtı senden esirgeyen ananın başka bir günahı daha var, eğer tahta kavuşmak istiyorsan bu günahını gerekçe göstererek ilk iş olarak Rabiü Sultan Begim'den kurtul!" dedi.

Baktı Koca Vezir yanılmıyordu. Dişi kurdun analığı ancak yavrusu kurt olana kadardır, yavrusu kurt olduktan sonra o da diğer kurtlardan farkı yoktur. Kurnaz vezir Süyünşik'e "Han'ın anası da, babası da, ağabeyi kardeşi de sadece altın tahttır." diye boşuna akıl vermemiştir!

Vezir, Han'a, Süyünşik'i bu yolla ikna ettiğini anlatmadı. "Oğlunun, anasının canını nasıl alacağını Han için ne önemi vardı ki? Buyruğunun yerine getirilmesi yeterliydi."

- Tamam, Baktı Koca Vezir, dedi Han ve başını öne eğdi.

O sırada Akcol Bey'in öldüğünü haber veren ulak geldi.

Ebulhayr, Tarlankök'e binip beraberindeki kalabalık subay grubu ve Hanlık Muhafız Birliği askerleriyle, kadim Kazak geleneklerine uyarak, taziye için Akcol Bey'in obasına doğru hareket etti. Orda Bazar'ın çevresini kuşatan Kazak obalarının arasından geçerek öldürülen Akcol Bey'in adına, Karakengir'in eteklerinde kurulan çadırlara doğru ilerledi. Han, atının başını yavaş gitmesi için çekiyor, arada bir de, ırmak ve göl boylarının kıyılarında yerleşen halk yığınlarına göz atıyordu. Baktıkça rengi de kaçıyor. Arğın, Kıpçak, Nayman, Kongırat, Kerey, Uvak obalarının çevresinde köstekli ama eyerli atlar, kayışlarına asılmış, ucu sivri mızrak ve topuzlar. Huzur ve barış içinde yaşayan halk arasında, bu türden gergin bir ortam, ya düşmana yapılacak saldırı öncesinde ya da düşman saldırısının beklendiği vakitlerde kendini gösterirdi. Bunlar savaşa hazırlanan, savaş telaşındaki obalar. Yalnız Mangıt, Bürkit, Barlas, Karaşın, Koşşı urugları ile Tölengit* obaları sakin bir hâlde. Ebulhayr, Kazak uruglarının vaziyetini görünce korkuya kapıldı. Bir an "Yoksa Kobılandı'ya, Akcol'u öldür, diye akıl vermekle hata mı ettim?" şeklinde düşünüyor. Yaz mevsiminin bu parlak ve güzel gününde fırtınaya bozacak hava misali öfkeyle dolu halkın böylesine hiddetli tepkisine sebep olduğu için Ebulhayr pişmanlık duydu. Akcol'un hesabını sormak üzere Canibek'le Kerey silahız olarak gelecektir, tahmininin de doğru çıkmadığını anladı. "Akcol'un ölümünü Canibek'le Kerey kendi hedefleri doğrultusunda kullanmayı bilmiş. Artık sadece savaş gününü beklemekle meşguldürler tabii ki, dedi içinden. Han birden cesaretini topladı. Savaşa savaş, diye geçirdi içinden! Hâlihazırda, barış içinde geçen şu yıl dahi, yalnızca Orda Bazar çevresinde yirmi bin atlı savaşçısı mevcut. Ebulhayr yine sahip oldukları silahı, teçhizatı tespit etmeye çalışarak etrafı dolduran Arğın, Nayman, Kongırat, Kerey, Uvak, Taraktı obaları üzerinde göz gezdirdi. "İyi de, o yirmi bin süvarinin

* Cengiz sülalesi Töre'ye mensup kişilerin hizmetinde bulunanların genel adı.

tam yarısı bu Kazak uruglarına mensup askerlerden oluşmuyor mu? Elbette öyle! Sadece geride kalanları; Soğdiyana, Maveraünnehr, Uygur, asimile Mongol, Çağatay-Moğol, Kalmak, Kırgız halklarına mensup. Eğer bir savaş patlak verirse Kazak askerlerinin benim safımda yer almayacağı kesin. Bu hazırlık da onu gösteriyor. Kıpçak savaşçılarının dahi Kobılandı'yı savunmak için Arğınlara saldıracağını söylemek güç. Demek oluyor ki, güçler eşit. Canibek'le Kerey'in de son zamanlarda iyice ön plana çıkmaları da bu yüzden. Maveraünnehr ve Horasan'dan takviye asker istemek için de zaman yok. Ne yapmak lazım?"

Ebulhayr ve beraberindekiler Akcol Bey'in cenazesine ithafen kurulan çadırlara iyice yaklaşmışlardı. Kengir'in ilkbaharda taşmasıyla meydana gelen kara kamışlı Karasu'nun kıyısına yerleşmiş ve karabastırık ile at kuyruğu bağlı mızrakları eşiklerine asmış bu obada, yas tuttuğunu ilan eden yüze yakın gri çadır bulunuyor. Bu gri çadırların başköşesinde, bir kuğu sürüsünün ortasına uçup gelmiş kara kartal misali on altı kanatlı, her yeri kara koyun yünüyle döşenmiş heybetli kara otağ özellikle göze çarpıyor. Tepesinde, üzerine Arğın uruğunun göz damgasının çizildiği, uzun kuyruklu bir kara bayrak dikili. Kara otağın görünüşü oldukça heybetli. Arğın uruğunun bütün azametini yansıtıyor. Halkın tamamının dikkatini Akcol'un ölümüne bu derece yönelten elbette Canibek'le Kerey sultanlar. Elinin, hançerinin kabzasına nasıl gittiğini Ebulhayr da anlayamadı. Ancak elini hemen geri çekti. "Benim durduk yere telaşa kapıldığımı acaba birileri görmüş olabilir mi?" düşüncesiyle sakın bir tavır takınarak çevresine göz attı. Hayır, kimse görmemişti; herkesin gözü cenaze evinde. O hâlde ne yapmak lazım? Böyle bir savaşta nasıl bir taktik uygulamak, nasıl bir yol izlemek gerekir? Zihin kurcalayan, eski bir soru yeniden aklına geldi. Han, zihnini kurcalayan bu soruya cevap aramakla meşgulken aniden "Oy gardaşım!" diye ağıtlar yakarak obaya doğru at koşturan bir grup gencin sesi, irkilmesine ve düşüncelerinin dağılmasına yol açtı.

Yaslı obaya yaklaştığında "Oy gardaşım!" diye ağıt yakarak at koşturma, Kazak uruglarının kadim zamanlardan bu yana yerine getirdiği bir anane. Bu ananeye yalnızca Cengiz soyundan gelenler uymazlar. Uzaktaki Moğolistan topraklarından Kazak bozkırına gelip yerleşmiş bütün Cengiz neslini, muhafızlarını ve komutanlarını dil ve kültür bakımından asimile etmiş olan Kazak halkı; Cengiz soyuna mensup sultanların bu ananeye uymaktan kaçınmalarını anlayışla karşılamış, gönül koymamıştır. Cengiz nesli, asaletini bir kenara bırakıp sıradan bir Kazak gibi, "Oy gardaşım!" ağıtlarıyla bir cenaze evine at sürmeyi

kendisine yakıştıramamıştır. İşte bu sebeple Ebulhayr ve maiyetindeki grup, cenaze evine orta hızda bir koşuyla yaklaşıyordu. Hiç beklenmedik bir anda "Oy gardaşım!" diye haykartal bir ses duyuldu, Han'ın arkasından gelen askerlerden ve muhafızlardan bir bölümü gruptan ayrılarak at koşturmaya başladı. Bunlar; Arğın, Nayman gibi Kazak uruglarına mensup gençlerdi. Han onlara "Geri dönün!" diye bağırarakla birlikte, izin almadan gruptan ayrılmalarını iyi niyetli bir davranış olarak algılamadı. Çatık kaşları daha beter çatıldı. "Han Ordası çok yakın bir tehditle karşı karşıya galiba. Hedefe gerilmiş ok gibi hazırda beklemek şart." Ebulhayr ve maiyeti artık cenaze çadırının hemen dışındaydı. Sultanlar için çekilen urgana atlarını bağladılar.

Başındaki koç boynuzu şeklinde oyulmuş altın taç ve ağ gözlü hafif Horasan zırhının üstüne giydiği altın işlemeli, Herat tarzları tarafından dokunmuş, çok pahalı pembe ipek kaftan, güneş ışıklarına gark olmuş hâlde Ebulhayr, cenaze otağının kapısını açtı. Başköşede, başına kara kunduz kürkünden börk; üstüne yakaları kara kunduz kürküyle zıhlanmış, kara pelüşten bir kaftan giyinmiş, beline altın kuşak bağlamış Kerey'le Canibek oturmakta. Yanlarında Kazak uruglarına mensup on beş civarında ünlü bey, batır ve ozan. Akcol Bey'in cesedi ise otağın sol tarafında. Ölünün başucunda, oğlu öldürüldüğünden beri, kuru bir yaprak misali solmuş, mahvolmuş Kotan Ozan; kopuzunu âdeta ağlatarak gözlerinden yaşlar döküyor ve güçlkle duyulan sesiyle inliyor. Han'ın içeri girdiğini gören Canibek'le Kerey, üzüntülü yüz ifadelerini hiç bozmadan usulca yanaşıp kendisine yer verdiler. Han'ın maiyetindekiler de içerdekilerle sessizce selamlaşıp makamlarına göre yerlerine oturdular. Biricik oğlunu kaybettiği için sahipsiz kalan Kotan Ozan, Han geldi diye tolğavını durdurmadı. Komşu evlerdeki kadınların yaktığı kahırlı ağıtlar da insanın yüreğini yakıyordu.

Han, ancak oturduktan sonra kara otağın içinde göz gezdirmeye başladı. Otağın dışı ne kadar kara ise içi de aynı ölçüde kan ağlarcasına karaydı. Altın ve gümüşle işlenmiş siyaha boyalı çadır sırıkları, çadır duvarları, direkleri. Muazzam büyüklükteki kara çadır kubbesinden yere sarkan kara deve tüyü ipinden örülmüş saçaklı tujırma. Evin içi, insanın tüylerini diken diken edecek oranda ürkütücü. Ebulhayr şimdi de sol tarafta kara kadifeden nakışlarla bezenmiş ak keçe üzerinde yatan cesede baktı. Bakışları Akcol'un vücuduna çevrilir çevrilmez korkudan titredi. Tabutta iri gövdesiyle dikkat çeken Akcol'un cansız bedeni yatıyor. Başı yok. İri gövdeden akan kan, pıhtılaşmış koyu kızıl renk almış. Yalnızca boyun omurgası görünüyor. Ne kadar sert, metanetli bir erkek olsa da bu manzara

insanın kanını donduracak cinsten. Burasında başı vardı, şurası ise kalpağını giydiği yerdi, dercesine ölünün boynunun bir buçuk karış kadar yukarısına Akcol'un mavi yüzlü kunduz kalpağını bırakmışlar. Her tarafı kara renkle kaplı ev içinde rengi başka olan tek şey bu kalpaktı. Normalde yiğidin süsü olan güzel ve pahalı kalpak, şimdi boyunla kendisi arasında önceden bir baş bulunduğuna özellikle işaret ederek insanda biraz evvelkinden daha beter dehşet uyandırıyor. Ebulhayr'ın bedeni korkuyla titredi. Han'ın huzursuzluğunu Canibek'le Kerey aynı anda sezdiler ancak duygularına gem vurup seslerini çıkarmadılar. Ebulhayr, bakışlarını cesetten duvarı tarafına çevirdi. Akcol'un cesedinin başucundaki duvarda, öldüğü gün üzerinde bulunmayan çelik zırhı ile içine kalın keçe geçirilmiş küçük bir kazanı andıran gök renkli çelik tolgası asılı idi. Göğüs hizasında Akcol Bey'in düğün ve eğlencede giydiği, içi kara kunduz derisinden, dışı kumaştan yapılmış elbisesi ile burnu kavisli Ürgenç çizmesi. Ayak hizasında ise öldüğü gün yine yanına bulunmayan bir batman ağırlığındaki kara topuzu ile Bey'in kendisinden başka hiç kimsenin elini sürmediği kayın yayı. "Bu teçhizat o gün Akcol Bey'in yanında olsaydı Kobılandı Batır kendisini öldüremezdi." gerçeğini akıllara getirmesi için ölünün başucuna kasten konmuş gibiydi.

Ozan fısıltı hâlinde feryat ediyordu:

*"Kara Kıpçak Kobılandı 'da neyin vardı kulunum?
Sekseni aşıp yaklaşmışken doksana,
Bir daha kaldırmayacak şekilde koptu mu omuriliğın?
Sapmışlarını yola getirdin bu Noğay oğullarının!
Akan bulak, tüten ocak idin, tek bir günde kurudun,
"Kara Kıpçak Kobılandı 'da neyin vardı kulunum?"*

Biricik oğlunu kaybeden yaşlı ozan uzun müddet inleyerek söyledi. Bir ara kendisi sustu, köhne kopuzunu konuştu. Bir müddet sonra ihtiyar ozan, derinden bir "Ah!" çekerek güçlkle durdu.

O vakit kavalıdan dökülen, kulağa hoş gelen yumuşak bir küy sesini andıran kadife ses tonuyla Abdirazak Nahçıvani Derviş Kur'an okumaya başladı. Bu Kur'an tilaveti de oldukça uzun sürdü.

Kur'an tilaveti sona erdikten sonra Ebulhayr, güzel ve etkileyici ifadelerle başsağlığı diledi.

Han'ın sözlerini müteakiben ileri gelen Kıpçak beylerinden biri olan büyük söz ustası, seçkin hatip Kuba Bey:

- Ey ahali, bugün yüzüm kara, dedi, At sırtında mümtaz evladınız öldürüldüğünden, utancımдан yüzünüze bakacak durumda değilim. Kesmek isterseniz işte başım, almak isterseniz işte canım, bedel ödemeye hazırım.

- Bedelini ödemekle Dayırkoca'yı geri getirebilir misiniz, dedi Kerey iç çekip.

- Kıymetli beyimizi kefenleyip toprağa verelim hele, sonra konuşuruz, dedi ciddi ses tonuyla Canibek!

Ebulhayr Han, bunların ses tonundan şiddetli bir öfke içinde olduklarını fark etti.

Bu konuşmanın ardından Han ve beraberindeki grup cenaze çadırından ayrıldı. Ebulhayr, Orda Bazar'a dönerken iki hususun idrakine vardı. Birincisi, Kara Kıpçak Kobılandı, Akcol Bey'i öldürmüş olsa da itibarını yok edememişti. Hiç de adil olmayan öldürülme şekli, Akcol Bey'in namını, sağlığında olduğundan daha fazla yüceltmişe benziyordu. Tarih bazen insan adıyla böyle oynar! Sağlığında sahip olmadığı şöhreti, öldükten sonra bahşeder. Akcol Bey de böyle bir şöhrete sahip olmaya başlamıştı. Kara Kıpçak Kobılandı, Akcol Bey'in kellesini uçurmakla birlikte, onun, kuşaktan kuşağa aktarılacak namını ortadan kaldıramamıştı. Ebulhayr Han bunu iyice anladı. İkincisi; bu Akcol Bey'in ölümü, kendisinin tahmin ettiği gibi Canibek'le Kerey'i öldürebileceği bir ortamı da hazırlamadı. Han, hatasını kabul etti; bu ölümün, büyük hadiselerle yol açacağından ve halkı bölünmeye götüreceği bir çatışmayla sonuçlanacağından artık emindi. Bunu hiç aklından çıkarmaması gerektiğini kendi kendine tembihledi.

Akcol Bey'in yedisini verdikten sonra Canibek'le Kerey, Kazak uruglarının eli silah tutan gençlerini Orda Bazar çevresine saflar hâlinde yerleştirip han sarayına geldiler. Öldürülen beylerinin kanının hesabını sordular. Ebulhayr: "Kıpçak'tan üç gencin başını al; beyin yası, üç gencin kanıyla sona ersin." dedi.

Normalde neşli mizaçlara sahip Canibek, küplere binip:

- Bize masum insanların kanı değil, Kobılandı'nın kellesi gerek, dedi!

Han razı olmadı. Bu davanın, Kobılandı'nın başıyla kapanmayacağını iyi biliyordu. Kobılandı'yı kaybederse bütün Kıpçak uruğunu da kesin olarak kaybedeceğini hesaplamıştı. O nedenle "Hayır, Kobılandı'yı vermeyeceğim." dedi.

Canibek'le Kerey yerlerinden doğruldu.

- Madem öyle, biz gidiyoruz, dediler.

Bunlar gelmeden evvel Ebulhayr, sarayının kulesinden Kengir'i gözetleyip de, Orda Bazar'ın güneyini karınca sürüsü gibi kaplayan askeri gören Canibek'le Kerey veda etmeksizin sert adımlarla kapıya yaklaştığında "Yakalayın şunları!" diyemedi muhafızlarına. Kafasını bile kaldırmaya cesaret edemedi, öylece sessiz kaldı.

Gün batımında Arğın, Taraktı, Kerey, Nayman, Kongırat, Uvak uruglarına mensup çok sayıda oba Canibek'le Kerey'e katılıp Moğolistan'a doğru hareket etti.

Kalabalık bir askeri kuvvetin koruduğu Kazak urugları, gece boyu göçe devam etti.

Tan yeri ağarıp da güneş doğduktan sonra, dün yas tutup ağıtlar yakan kitlelerin yaşadığı yeşil çimenli ovanın büyük bir bölümünün boşaldığını Orda Bazar halkının tamamı gördü. Böyle olacağını bilen Ebulhayr, sarayına kapandı, hiç dışarı çıkmadı.

Kıpçak batırı Kobılandı da han otağının yanında kalamadı. Kıpçak uruğunun idaresindeki beş bin çadırla birlikte Torğay boyuna gitmeye karar verdi. İnatçı batırın bu göç kararını almasında bir durum büyük rol oynamıştı. Kazak urugları Canibek'le Kerey'e katılıp Moğolistan topraklarına doğru göçe başlamadan üç gün önce, Kazakların büyük saygı duyduğu bir grup Kazak batırı ile beyi Kobılandı Batır'ın obasına geldi. Bunlar geldiği sırada Kobılandı on iki kanatlı ak otağının içinde ayaklarını ve kollarını karnına çekmiş vaziyette arkasını dönmüş yatıyormuş. Artık orta yaşlara gelmiş olan hanımı: "Eve hatırlı kişiler geldi, kalksana batırım!" dese de Kobılandı kalkmamış. "Ah!" diye inleyip kendinden başka kimsenin bilmediği vicdan azabıyla yanıp tutuşur bir hâlde yatmaya devam etmiş.

O vakit batırların başını çeken Arğın Bey:

- Hey, gözüm, Ebulhayr'a erdin; punduna getirip evladımı öldürdün, kan bedeli ödemedin. Eğer öfkemiz kabarırsa bizim de elimizden Kobılandı gibi bir hüner gelir. Halkın ahvalini düşünerek geldik. Gelinlerine kızmış ihtiyar gibi, arkasına dönüp yatmak da ne oluyor? Kalk, konuşacağız, dedi sesini yükselterek!

Arğın Bey'in sert konuşmasından, gelenlerin, halk arasında namı yayılmış ve kendisiyle de aynı ayarda batırlar olduğunu anlayan Kobılandı başını kaldırıp selam verdi ve doğrulup oturdu.

Dışardaki hizmetçilerine, misafirler onuruna bir genç deve kestiren Torğınay adlı eşi eve girdi ve beş tay derisinden dikilmiş saba içindeki kımızı kara yayıkla gürül gürül sallayıp içme kıvamına getirdikten sonra büyükçe kaplarına doldurmaya başladı.

Uzak yoldan geldiklerinden iyice susamış olan Arğın, kap içindeki kımızın yarısını bir dikişte içtikten sonra sözlerine başladı.

- Batıda İdil, doğuda Orhun ve İrtiş, kuzeyde Tobıl ve Esil, güneyde ta Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş bozkırda esi çağlardan bu yana rahatça konup göçen bir halktı. Eskiden beri dilimiz de, fikrimiz de, yaşam tarzımız ve geleneklerimiz de bir idi. Kıpçak, Alşın batımı; Nayman, Kerey doğumu; Üysün, Dulat, Kongırat güneyimi savundun. Eskiden beri ortanızda ben vardım. Güçlü düşmanlar sizi aşıp da ortanızda yaşayan bana ulaştığında kendimi sakınıp savaştan kaçındığım görülmedi. Bana duyduğun nefretin sebebi nedir kardeşim? Erliği kimden noksan idi? Fırtınalı denizin azgın dalgalarına yelkenli kayıklar dayanabilir mi? Kâh Hunlara saldırdım, kâh Çin hücumlarına karşı durdum fakat gücüm yetmedi. Kardeşimdir diyerek Kerey, Nayman, Kongırat topraklarına göçtüm. Konmak için toprak verdi bu kardeşlerim. Arğın diye ırmağına ad koydum. Hunlar bir kasırga misali toprağımyı, halkımı yağmalayıp batıya geçti. Ata yurduma tekrar döndüm. Yeniden Arğınatı Dağı'ma kazık çaktım. Sınır komşularım Kıpçak, Kerey, Nayman, Alşın, Üysün, Dulat Celayir; sizler bana düşmanca davrandınız. Ortanızda küçük bir halk olarak kaldım. Mazimizde han seçip devlet kurduğumuz vaki değilse de konup göçtüğümüz toprakları düşmandan korudunuz, yok olmadık. Peki, bugünkü hâlimiz nedir? Bunu kendi aranızda hiç düşündünüz mü kardeşlerim? Düşünmediyseniz, düşünelim.

Kobılandı, konuşmak niyetiyle tam boğazını temizleyip hazır hâle getirmişti ki, Arğın Bey buna mani oldu:

- Ev senin, sıran gelince konuşursun! Evvela kardeşlerinin sözlerini iyice anla. Konuş Karakoca Batır, deyip tecrübesi fazla olmamakla birlikte oturanların arasında yaşça en büyük olan Kerey Karakoca Batır'a söz verdi.

- Arğın Bey doğru söylüyor, dedi, halk arasında "beş kulaç" diye adlandırılan iri cüsseli, koyu kahverengi güzel yüzlü Karakoca Batır, anasından er olarak sadece Kıpçak doğmadı ya; batırlık, erlik hepimizin ortak özelliği. Eski çağlardan günümüze konup göçtüğümüz toprakların, Orhun ve Onon ırmaklarının boyu ile kadim Altay, Tarbagatay dağları olduğu herkesin malumu. Eski atalarımızın Müslüman olmadıkları söylenir. O devirde Kazakların dininin ne olduğunu kim bilebilir ki? Belki de gerçekten kâfirdiler. Ancak Kerey Kerey olalı, İrtiş boyunda konup göçeli Üysün, Dulat, Arğın, Kıpçak, Nayman, Uvak uruglarıyla yani sizlerle birlikte uyum içerisinde yaşayagelmiştir. Doğru, daha eski dönemlerde biz Moğol halkıyla da dost olmuşuz. Karşılıklı kız alıp vermişiz. Fakat Timuçin, Cengiz Han unvanını alır almaz kendisiyle komşu Kerey'i müstakil halk olarak yaşadığını görmek istemedi. Tatar kavminden sonra bize musallat oldu. Kılıcından kan damlayan Cengiz Han'la on yıl savaştık. Marğız Buyırık Han, Kocatur Han, Uvan Han vb Kerey ileri gelenlerinin hepsi Cengiz'in elinden hayata veda etti. O kadar yıl biz ne için mücadele ettik, ne diye değerli evlatlarımızı kurban verip katliamlara uğradık? Gök Orda hanı Ebulhayr'ın kölesi olmak için mi?

- Konuş Kaptığay Batır, diyerek Arğın Bey, Karakoca'dan biraz daha küçük yaşta olan, Nayman'ın asil yiğidi Kaptığay'a söz verdi.

- Ben sözlerime bu Karakoca Batır'ın bıraktığı yerden başlayayım, dedi Kaptığay Batır, bir an Kobılandı'ya bakarak. Kerey'i yenen Cengiz, iyice doyduktan sonra bütün askerini bizim üzerimize gönderdi. Geçmişten beri dinimiz bir, dilimiz bir olan, birlikte konup göçtüğümüz Kerey'i bizim üzerimize saldı. Nayman kolaylıkla mı teslim oldu? Ne yazık ki müttefik Harezşah Muhammed, Jajirat kabilesinin hanı usta hatip Camuka'nın ihaneti yüzünden Dayan Han'ın liderliğindeki Nayman mağlup oldu. Hanın bizzat kendisi savaş meydanında can verdi. Ancak Naymanlar ondan sonra da boyun eğmediler. Dayan Han'ın oğlu ünlü Kuşlık Batır, Cengiz Han'a karşı yirmi yıl mücadele verdi. Cengiz Han'ın meşhur noyanları Cebe ile Kubilay, bize, akla gelebilecek her türlü kötülüğü yaptı. Yalnızca komşu Karlukların zayıflığından dolayı onların gücü bize yetti. Cengiz'in noyanları, başkaldırma potansiyeline bütün Nayman bahadırlarını katletti. Oğlunu köle, kadını cariye etti. Fakat bağımsızlığı arzulayan Nayman, neticesi ne kadar ağır olursa olsun boyun eğmedi; sel anında bir buz parçası üzerinde kalmış insan misali yeniden tutunarak kıyıya çıkmayı başardı. Diğer Kazak uruglarına katılıp bir halk olmayı tercih etti. Bizim için kanını döken, kırılan atalarımızın ruhlarına saygı gösterip kendi toprağını, kendi insanını son nefesine kadar müdafaa etti. Cengiz Han'ın soyu ne kadar kan dökücü olsa dahi onlar bizi

yenemedi, biz onları yendik. Moğol dili değil, Moğol gelenekleri değil; Kazak dili, Kazak gelenekleri varlığını sürdürdü. Bütün bunlar nasıl başarılıydı? Kazak adını İdil, Yayık bölgesinde Kıpçak, Alşın olarak sizler korurken, Tarbagatay ve Altaylarda biz Kerey, Nayman olarak biz muhafaza ettik. Birleştiğinde kimsenin yenemeyeceği bir halk olduk. Fakat birleşemedik. O defa da bizi Barlas Aksak Timur yendi. O da birimizi diğerinin üstüne salarak sırasıyla hepimize diz çöktürdü ve bizi koyun gibi kırdı. Zorluklara dayanıklı halk olarak bundan da selamete çıkmayı başardık. Selamete kavuştuk da ne faydası oldu? Paramparça vaziyette kaç tane hanın emri altında yaşıyoruz! Gök Orda bizim efendimiz, Astrahan sultanları efendimiz, Kırım ve Nogay hanlarının itaati altında yaşayanlarımızın sayısı da az değil. Bugün birleşip tek vücut bir halk hâline gelmezsek, topraklarımıza yarın bizden daha güçlü bir düşman girdiğinde ya da kendi aramızda bir kargaşa baş gösterdiğinde her önüne gelenin kolaylıkla ezip geçeceği bir yığın olmaktan kurtulamayız. Bugün, birleşip kendi hanlığımızı, öz idareimizi kurmak için gereken güce kuvvete sahibiz. Eğer bu imkândan istifade etmezsek Kazak birliğini oluşturma fırsatını kaçıırız. Bu hususu neden hiç düşünmüyorsun ha, Kıpçak Kobılandı?

- Konuş Celayir Börübay, dedi Arğın Bey, Celayir batırı iri cüsseli, heybetli ve orta yaşları artık geride bırakmakta olan Börübay'a konuşma sırasını verip:

- Burada oturan uruglar arasında, Üysün'den sonra tarihi en eskiye gidene Celayir'dir sanırım. Bizim gördüklerimizi çoğunuz görmemişsinizdir. Çinle de, Kalmuklarla da, Bizansla da göğüs göğüse çarpıştık. Bu savaşların hepsinden de sağ selamet ayrılıp bugüne ulaştım. Şimdi Kazak kardeşim diyerek kucacağımı alabildiğine açıp gelmişim, sen ne yapıyorsun Kıpçak? Eften püften bir şey için anlaşmazlık çıkarıyorsun. Bizi terk edip Ebulhay'a katılıp nasıl bir halk olmak niyetindesin? Aklını başına toplayıp doğru adımlar at!

Ardından sözü, oradaki batırların en küçüğü, Tama'ya mensup Karabuğra Batır aldı:

- Kırk bir yana inatçı bir yana Kobılandı Batır! Sen şimdi inatçı konumundasın. Fakat kırk kırktır! Karşısındaki inatçı kim olursa olsun onu yola getirir. Bunu unutma, tam birleşme yoluna girmişken içimize fitne sokma! Bunları sana soydaşın olarak söylüyoruz.

Kobılandı Batır oturduğu yerden doğrulup dizlerinin üzerine çöktü:

- Beni tehdit mi ediyorsunuz? Kıpçak aslanı Kobılandı Batır nice tehditler gördü ama hiç kimseden korkmadı bugüne kadar!

- Öyleyse bu kez korkacaksın, dedi Arğın Bey sesini yükseltmeden, sakın Batır, sakın ola Arğın'ın yüce evladı Akcol'u öldürdüm diye böbürlenmeye kalkma! At kazığından kurtulamaz, sana da süründen ayrılma diyoruz. Sense ayrılmak niyetindesin, vebali boynuna! Biz çoğunluğuz, birleşen gücü Kazaklar Gök Orda'ya yetmese de Kobılandı'ya yeter. Bunu aklından çıkarma! "Ne yapmaya çalışıyorsunuz, beni tehdit mi ediyorsunuz?" diyorsun. Tehdit, korkutma sadece senin mi elinden gelir sanıyorsun? Hayır yığidim, biz de senin gibi bir anadan doğduk. Senin ayak bastığın, gezindiğin topraklara biz de ayak basıyoruz. Kıpçak'tan Kobılandı, senin Akcol'a salladığın topuzu biz de sana sallayabiliriz. Bunu unutma. Önceden sadece Canibek'le Kerey'in hesabını sorduğu Akcol'un kanı, bundan sonra bütün Kazak halkı sormaya kalkarsa şayet, değil senin servetin, bütün Gök Orda'nın malı mülkü verilse dahi kâfi gelmeyecektir. Bunu da unutma. Netice olarak söylemek istediğimiz, Arğın Bey birazcık duraksadı, suçlu olduğun için bize katıl demeyeceğiz. Fakat halkın birliğine değer veriyorsan, yarın biz göç eylerken sen de Torğay'daki ata yurduna göçersin. Yeni yeni birlik olma yoluna girmişken başka insanlara kötü örnek olma. Eğer bu söylediklerimizi yerine getirmezsene günah bizden gitti. Kazakların içinden eli topuz tutacak beş bin kişi çıkar. O durumda düşmanımız Ebulhayr değil, sen olursun!..

- Çok doğru söylüyorsun Arğın Bey, dedi oturanlar.

- Söyleyeceğimizi söyledik, bundan sonrasına sen artık kendi vicdanına danışarak karar ver, diyerek Arğın Bey ve beraberindeki batır grubu yemeğe bakmadan evden çıkıp gittiler.

Öfkeden kuduran Kobılandı bir an biraz evvelkilerin peşinden gidip onlarla tek başına çarpışmayı düşündü. Ancak zaman geçtikçe sakinleşip normale döndü. Bütün Kazak urugları birleşmek üzereyken, sürüsünden kopmuş bir hayvan misali, Kıpçak uruğunu Ebulhayr'ın yanında tutmayı kendisi de doğru görmedi.

Halka büyük hürmet gösteren temiz kalpli batır, Ebulhayr'ın sözüne kanıp öfkesine hâkim olamadığından halkının gözünde yüzü kara duruma düşmeye başladığını geç algıladı. İşlemiş olduğu suçtan dolayı büyük pişmanlık duyup o günden sonra halkından ayrı hareket etmemeye karar verdi. Fakat kısa zaman zarfında bu arzusunu yerine getirmek için gereken cesareti kendisinde bulamadı. Kazak urugları Moğolistan'a doğru ilerlerken Kobılandı'nın Torğay Irmağı boyuna göçmesinin sebebi buydu.

Göç kervanının son katarı da gözlerden kaybolurken Orda Bazar'ın güneyindeki oavadan Köksengir'ini sağa sola koşturan Kobılandı Batır göründü. Han'ın aklına uyararak kendisinin yol açtığı kargaşanın neticesini beklemeyen büyük bir halk kitlesinin Ebulhayr'dan kopup gittiğini işitip, dün akşam doludizgin Han otağına at koşturmuştu. Daha düne kadar ırmak boyunda ağıtlar yakan obaların sayısının iyice azalmış olmasından bu bölgedeki urugların göçüp gittiğini anladı. Öfkesine esir düşerek yaptığı şeyin neye mal olduğunu daha yeni anlamıştı. Fakat pişmanlığını kimseye belli etmedi. Sabit karakterli, inatçı batır nedense bir ümitle etrafına baktı. Tepe başında tek başına bekleyen atlıyı gördü. Çatılmış kaşları düzeldi, ferî iyice azalan gözlerinde bir kıvılcım çaktı. Ardından Köksengir'ini mahmuzlayıp tepe başında bekleyen atlıya doğru ilerledi. Yaklaştığında attan indi. Daha fazla yaklaşmaya cesaret edemedi. Tepe başında duran atlı, arkasından yaklaşan at gürültüsünü işitip yüzünü birazcık çevirdi. Bu, on beş-on altı yaşlarında bir kızdı. Sarışın yüzü güneş ışığında yıkanmış, masumane bakan iri gözleri karadut gibi simsiyah, okka ağzı ve bildircin dudakları sadece aşk için yaratılmışçasına sevimli, hurilerle boy ölçüşebilecek bir güzel.

Kızın yüzünde ansızın üzüntülü bir ifade belirdi. Tekrar arkasına dönmeden evvel:

- Ne diyeceksiniz Batır, dedi.
- Ben söyleyeceğimi çoktan söyledim sultanım, dedi Kobılandı! "Akcol Bey'i senin için öldürdüm, Sayan Batır'ı da senin için öldürmek istedim. Senin uğruna, yoluma tek gözlü dev de çıksa dövüşmeye hazırdım. Ya şimdi. Aslan yüreğim, tavşan yüreğine dönüşü; engin gönlüm daralıp aya kadar olduğu için beni hor görme, ne dersen boynum kıldan ince!

Kız yeniden arkasını döndü.

- Annemin beni Akcol Bey'e vermek istediği doğru. Fakat bunda Akcol Bey'in ne günahı vardı ki? Batır Sayan'ı sevdiğim de doğru. Ama bunda Sayan Batır'ın ne günahı vardı? Hayır, Kıpçak kaplanı Kobılandı, ölürüm de sana eş olmam!

Namusuna düşkün olan batır hiddetlendi:

- Baban verirse ne yapacaksın?
- Bana sahip olmaman için şu elmas hançerle kendimi öldürürüm, dedi altın kemerinin kınından küçük keskin hançerini çıkararak.

Bu sözlerinden sonra genç güzel "Bu, son buluşmamız olsun!" diyerek atının yönünü ters istikamete çevirip Orda Bazar'a doğru doludizgin koşturmaya başladı.

Kobılandı Batır, kız şehre girip de gözden yok olana kadar arkasından bakakaldı. İyice çukurlaşan ve alev saçan gözlerinden ansızın bir kasvet dumanı tütmeye başladı.

- Evet, ruhuma ateşlere atan bir hayalim yılıp gitti, dedi Kobılandı, çok büyük bir ızdırıp içinde kavrulduğunu gizleyemeyerek. Uçsuz bucaksız bozkırda tek başına kalmış yaralı bir kaplan misali inleyerek iç geçirdi.

Kobılandı Batır, bu kızı, gücünü kullanarak ikna etmenin ya da anasını babasını batırlığı ile cezbederek elde etmenin mümkün olmayacağını önceden beri biliyordu. Kızdan aldığı ret cevabıyla birlikte bütün hayallerinin de yıkıldığına iyice kani oldu. Çünkü bu kız, Ebulhayr Han'ın, Mangıt hanımından doğma küçük kızı Gülbahram Patşayım idi.

IV

Ebulhayr Han, bu dünyada saadete ulaşmanın bir düştan ibaret olduğunu yaşı ilerledikçe daha iyi kavrar olmuştu. "En fazla on yıllık bir ömrüm kaldığını farz etsek bile sonrasında, bütün Deşt-i Kıpçak, Maveraünnehr ve Horasan'ın boyun eğdiği bu altın tahtın, bir gün devrileceğinden hiç şüphem yok. Bu devran, taht, saltanat vs. hepsi de gelip geçici. Geçici tek gerçek, ölüm... Bir gün ben de bu vefasız dünyaya veda edip ebedî istirahatgâhım olan kara toprağın bağrına gireceğim. Gerçek bu olsa da, insanın yaşamak durumunda olduğu bir hayatı var; şu yalan dünyada kavuşmak istediği arzuları ve hayalleri elbette olacaktır. Hayali olmayan insan, küreksiz kayığa benzer, kader dalgası hangi yöne sürüklerse o yöne sürüklenecektir." Ebulhayr ise bu dalgayı kendi iradesiyle yönlendirebileceği inancındaydı.

Ancak Ebulhayr, ölüme her geçen gün biraz daha yaklaştıkça kavuşamadığı birçok hayalinin, yarım kalan pek çok hedefinin var olduğunu idrak etti. Bu hedeflerinden biri; sağlığında on oğlunu, erlik çağına gelen torunlarını, ülkesinin dört bir yanına, şehirlerine; emir, sultan, naip olarak atayıp Hanlığını güvenilir ellere teslim ettikten sonra dünyaya veda etmektir. Ama bu dileği henüz gerçekleşme aşamasından oldukça uzaktı; en büyük oğlu otuz yaşına ulaşmış olmasına ve oğullarından birçoğu seferlere bizzat katılıp yiğitlik hünelerini sergilemeye devam etmesine rağmen, tek başına bir devleti yönetebilecek ya da bir ülkeyi ele geçirerek babasının namını yayabilecek kudrette biri ortaya çıkmamıştı henüz.

Oğullarını en iyi bilen kişi, babadır; bu bakımdan Ebulhayr, Mangıt uruğundan aldığı hanımından doğma Şah Bulak'ın oğulları Muhammed Şeybani ve Mahmut Sultan ile Rabiü Sultan Begim'den doğma Süyişik adlı oğlundan oldukça ümitli. Nihayetinde bunların Gök Orda'ya sahip çıkacaklarına inancı tam. Üçü de pişmek üzere. Kolay kolay yanlarına kimse yaklaşamaz, yılan yavrusu gibi daha şimdiden tıslayarak kendilerini belli ediyorlar. Üçünün yaşı da birbirine yakın ama Süyişik diğer ikisinden dört yaş daha büyük. Yazık ki, gençlikleri han olmalarına engel. Aksi takdirde hem ağır hem de cazip olan Hanlık işlerine çoktan karışmaya başlardı. Çaresiz, bir yedi sekiz yıl daha beklemek gerekiyor.

Soyludan soylu doğar. Bilhassa anne tarafı Aksak Timur nesline mensup Süyişik'ten büyük beklenti içinde. Veziri Baktı Koca gelip, "Süyişik Sultan, genç olmasına rağmen bir han oğlunun taşıması gereken niteliklere sahip imiş, ne demek istediğimi hemen anladı. Annesi de olsa, Rabiü Sultan Begim'i işlediği suçtan dolayı ölüm cezasına çarptıracağına şüphem yok." dedikten sonra bu oğluna daha çok değer vermeye başladı. "Damarlarında hem Cengiz Han'ın hem de Aksak Timur'un kanı dolaşüyor, Gök Orda'nın yeni sahibi bu olabilir." diye düşünüyordu.

Ancak dün Abdirazak Derviş gelip:

- Han Hazretleri, oğlunuz Süyişik bir hastalığa yakalanmış, acilen tedavi ettirmek gerek, dedi.
- Nasıl bir hastalığa yakalanmış, diye sorarken Ebulhayr, şüpheli gözlerle dervişe baktı.
- Kendisi yakalanmamış aslında, başka birinden bulaşmış. On üç yaşında bir çocuğun böyle bir hastalığa yakalanması, tehlikeli bir durum. Dün kendisiyle görüştüm, akli fikri Sayın tahtında. "Annem günahkâr, dizleri üstünde çöktürüp recmettireceğim. Bana karşı sevgisinde samimi değilmiş, bütün amacı babamın tahtına Küşkinşi ağabeyimi oturtmak imiş." diyor.

Han, Süyişik'in, annesini taşlatarak öldürtmek istemesinin nedeni gayet iyi biliyordu ancak onun birdenbire ortaya çıkan tahta oturma hayaline hayret etti.

Derviş: "Altın tahta büyük oğlunu geçirmek istediği gerekçisiyle bugün annesini öldürmeye kalkan on üç yaşındaki Süyişik, yarın erlik çağına girdiğinde 'Tahtını bana bırak!' diye sizin canınıza da kastetmekten çekinmeyecektir. Hayır, Süyişik hastadır; henüz

muhakemesi yerinde olmayan bu genci böyle bir hastalığa yakalanması için birisi kışkırtmaktadır, derhâl tedavi ettirmek lazım." dedi.

Bu sözlerden sonra Han düşünmeye başladı. Baktı Koca Vezir'in bildirdiğine göre iki üç gün zarfında Rabiü Sultan Begim için hanlık mahkemesinin kurulması şart. O mahkemede Baktı Koca Vezir, han eşinin suçunu ortaya koyup halk adına bir hüküm vermek niyetinde. O hüküm uyarınca Rabiü Sultan Begim'in ahalinin gözleri önünde taşlanarak öldürülmesi gerek. Bu hükmü icra edebilmesi için öz oğlu Süyünşik'in sadece "doğru" anlamında başını sallaması gerekli. Vezir Baktı Koca'nın söylediğine göre, Süyünşik'in bunu yapacağından emin olunması lüzumu var. Bu tür kanlı bir hadise Han Ordası'nda görülmüş değil. Han buna karar verirken zorlanmıştı. Ancak Abdirazak Derviş'in bu sözleri başka bir tehlikeye işaret ediyor. "Evet, öyle. Demek ki öncelikle Süyünşik eliyle Rabiü Sultan Begim'den öç almak en doğrusu. Ardından eğer sağlığımda benim tahtıma göz dikecek olursa o zaman."

Han'ın düşüncelerini Abdirazak böldü:

- Eğer Süyünşik Sultan öz anasına iftira atmaya yeltenecek kadar aşırıya giderse ben devreye girer, engel olurum. Hasta çocuğun sözüne itibar edilmez. Onun hasta olduğu ise hakikat.

Bilge derviş annesini önceleri canından çok seven Sultan'ın ansızın "Benim annem suçlu, altın tahta Küşkinşi otursun istiyor." demesinden Han Ordası'na bir soğuk yılanın yani bölücülük fitnessinin başını soktuğunu hemen sezdi. Doğu halklarının tarihinde bu tür olaylara sıkça rastlanır, bunda şaşılacak bir şey yok. Abdirazak bunu düşünerek Han'a "Suça, ihanete fırsat verme!" diyerek kasten açık konuştu. Han, Derviş'in ne demek istediğini anladı. Ancak "Sen benim aldığım kararı bozmak üzeresin, Rabiü Sultan begim'in öldürülmesi emrini ben kendim verdim. Emrime uygun hareket et." diyemedi. Bu, adalet düşkünü, güvenilir, sözünün eri hekim Han için vazgeçilmez öneme sahip bir adamdı. Ebulhayr'ın o olmadan bir gün dahi yaşaması mümkün değil.

Ebulhayr Han bir süredir astım hastasıydı. Bu illetten kurtulma ümidiyle ülkesindeki birçok hekime muayene olmuştu. Hatta Tibet, Çin, Horasan ve Mısır gibi ülkelerden de birçok üfürükçü-cinci hocaya görünmüştü. Fakat bunların hiçbiri Han'ı iyileştirmeyi başaramadı. Hastalığı gün geçtikçe daha da ağırlaştı. En sonunda, henüz otuz yaşındayken

ara ara yatağa düşmeye başladı. Başkalarının hayatına bir sinek hayatı kadar bile değer vermeyen acımasız Han, artık uzun süren öksürük nöbetlerinin birinde boğularak öleceğini düşünerek perişan hâle düştü. İnsanın makamı ve mevkisi ne kadar yükselirse canı da o kadar tatlı olurmuş! Bir ucu Horasan, diğer ucu Yayık Irmağı'nın ötesinde bulunan muazzam genişlikteki topraklara sahip Hanlığının dört bir yanına bir "bilge hekim" bulmaları için atlılar göndermiş. İşte o sırada adamları Merv şehrinde buldukları Abdirezak'ı alıp getirmişler. O günün üzerinden on yıldan fazla bir zaman dilimi geçti. Han, Abdirezak geldikten sonra toprlanmaya başladı. Öksürük belasından tam olarak kurtulmamış olsa da, ansızın ölüp gitme korkusunu üzerinden atmayı başarmıştı. Üstelik eski tedavi yöntemlerini kullanarak, yaşı ilerledikçe insana musallat olan başka dertlerden de Han'ı kurtarmış. Bünyesi doğuştan zayıf olan Ebulhayr, artık uzun yıllar yaşayabileceğini umut etmeye başladı. Umut, fakirin ekmeği. Şimdilerde o, neşeli olduğu kimi zamanlarda "Abdirezak ölmedikçe ben de ölmem!" diyerek tebessüm etmeyi alışkanlık edindi. İşte bu nedenle Han'ın, hayatının bağlı olduğu Abdirezak'a danışmaktan başka çıkar yolu yoktu. Derviş'in konuşmasına da bu sebeple engel olmadı. Abdirezak gittikten sonra veziri Baktı Koca'yı çağırıp Rabiü Sultan Begim'i cezalandırma işini geçici olarak durdurması talimatını verdi. Birdenbire, oğlu Süyünşik'in tahta heves duymaya başlamasında başka bir soğuk düşüncenin rol oynadığını kavramaya başladı. Bu uğursuz fikir kimden çıktı? Baktı Koca'dan mı yoksa başka birinden mi? Han bunu bilmek istiyordu.

"Kadim bir Moğol atasözü der ki: 'Bir zalim handan kurtulmak istersen onun zalim oğluna "Seni han yapacağım de!" Aslına bakılırsa Abdirezak Nahçıvani'nin söyledikleri hakikat idi.

Ancak kurnaz vezir, on üç yaşındaki çocuğun içinde zararsız biçimde kıvrılıp yatmakta olan makam düşkünlüğü yılanını uyandırmıştı bir kere. O yılan artık delikanlının ruh dünyasını altüst etmiş, aklını başından alan ve iradesine hükmeden bir hastalığa dönüşmüştü. Zavallı bildircinin zihninden, han olma hayali bir türlü çıkmıyordu. Bu şekilde düşündükçe içinde akrabalarına, yakınlarına, kardeşlerine karşı bir öfke birikiyordu. Yüz ifadesi de çok değişmişti; önceleri, yüzündeki damarlarda dolaşan kanı gösterecek kadar beyaz olan teni, şimdi yanağına bir darbe almış gibi morarmıştı. Daha düne kadar yanından hiç ayrılmayan küçük, nazlı oğlunun aniden değişmesinden hatta bazen kendisine dış bileyerek bakmasından ürken Rabiü Sultan Begim Hanım, bu husustaki düşüncelerini Derviş Abdirezak'a açtı. Oğlunu nasıl bir belaya düşürdüğünü öğrenip kendisine bildirmesini

rica etti. Ömrünün on yıldan fazlasını han sarayında geçiren Abdirezak Derviş, bu konuda birçok sırta vakıf olmuştu. Süyünşik'le gerçekleştirdiği üç dört görüşme neticesinde onun nasıl bir hastalığın pençesinde bulunduğunu idrak etti. Ayrıca bu hastalığın ilerlemesinde Ebulhayr ile Baktı Koca'nın da rol oynadığını kavradı. Fakat Han'la görüşmesinde meseleye bu açıdan değil de biçare çocuğun yaşamakta olduğu sıkıntılı durum bakımından yaklaştı. Oldum olası hileye hurdaya alışkın olan Ebulhayr, bu meselede kendisinin de dahlinin olduğunu Abdirezak Derviş'in fark ettiğinden şüphe duymaya başladı. Ancak yine de "Han sırrına vakıf olanın kanı dökülmelidir!" şeklindeki töre hükmünü uygulamadı. Han, ömrünün son demleri yaklaştıkça, tatlı canın düşünerek Abdirezak'a gözbebeği gibi bakıp onu koruyup kollamak zorundaydı. Bu sebeple Derviş'i, "Sözlerinin hepsi ciddi olarak değerlendirilecek." fiyerek yola koymuştu.

Bu konuşma dün gerçekleşti. Peki ya bugün? Ebulhayr bugün dünkünden daha heyecanlıydı. Sayan Batır kaçtığından beri Ospan Koca'yı zindanda tutuyordu. Uzun yıllar hizmetinde bulunan bu sadık adamının cezasını bizzat kendisi vermişti. Ancak o günden sonra, Kobılandı Batır'ın Akcol Bey'i öldürmesiyle ortaya çıkan, Canibek'le Kerey'in halkı bölme çabası zavallı Ospan Koca'nın durumunu neredeyse büsbütün unutturmuştu. İşte o Ospan Koca bir yolunu bulup Han'ın büyük hanımı Aybaharam Süney aracılığıyla Ebulhayr'dan, "Atalarımız, baş kessen de dil kesme, demiş. Zaten zindanda çürüyüp ölmem çok uzun sürmez. Fakat ölmeden önce Han Efendim birkaç kelimemi dinlesin." diye ricacı oldu.

Ebulhayr, onu zindana kendisi attırmış olsa da Ospan Koca'nın sözünü dinlemezlilik edemedi. Çünkü bu adam kendisine çok yakın, çok sadık biriydi.

Ebulhayr, Ospan Koca'nın sayısız dostluğunu, hiç unutamayacağı birçok iyiliğini görmüştü. Bunlardan biri de Semerkant'ı ele geçirirken yaşanmıştı.

Ospan Koca'nın mensup olduğu sülale asırlardan beri Şiban (Sayban) hanedanına hizmet edegelmişti. Atası Abiltas, Aksak Timur saldırısında Barlasların eline düşmüştü. Han ordasına asırlardır sadakatle hizmet eden bir aileye mensup olduğundan Emir Timur onu kethüda olarak kendi sarayına aldı. Ospan Koca, bu atasından itibaren üçüncü kuşak olarak bütün cihanı titreten hükümdar Körehan'ın sarayında kethüdalık görevini ifa etmişti. Fakat evlat edindiğin bir çocuğa ne kadar iyi baksan da o, öz anasının ve babasının yasını tutacaktır. Semerkant Ordası'nda her ne kadar büyük bir itibara mazhar olsa da Ospan

Koca'nın kalbi; atasını, sarayına köle olarak getiren Aksak Timur oğullarına ısınmadı. Maveraünnehr'e, hasım yurt gözüyle baktı. Akli fikri hep Bozkır'daki Han Ordası'ndaydı. Bu şekilde, hep hasret içinde yaşayan Ospan Koca, kimi anlarda batı ve kuzey yönüne doğru öylece özlemlerle bakardı. Kethüda'nın bu durumundan yararlanan Ebulhayr'ın adamları kendisiyle bağlantı kurup gizli bir anlaşma yaptılar. Ospan Koca, Ebulhayr'ın Semerkant'taki çaştı olmayı hemen kabul etti.

Ebulhayr; Esil ve Nura boylarını egemenliği altına alıp da Orda Bazar'da at koşturup, pehlivan güreştirip, batırlarına ganimet paylaştırarak muazzam bir kutlama şöleni yaptığı sırada bu kethüda Ospan Koca'dan bir hususi adam geldi. Ebulhayr onunla kısa bir süre görüştüktan sonra komutanlarını toplayıp: "Semerkant şu anda boş. Uluğ Bey, Horasan ve Irak üzerine sefere çıkmışken, Allah Teâlâ'nın bizzat kendisinin korumakta olduğu Semerkant'a tevekkül içinde girmek istiyorum." dedi.

"Hanın borcu, sefer için sancağı çıkarmak; tebaanın borcu, sancağın altında can vermek." Diye kadim şecerede belirtildiği üzere, Han buyruğunun, emri altındaki batır ve kurmaylar tarafından derhâl yerine getirildiği devir. Ebulhayr kalabalık bir askerî güçle Semerkant'ı ele geçirme maksadıyla sefere çıktı. Özbek Ordası'nın itibarını düşünen Han, Şiraz adlı şehirde "Bir tek asker bile çiftçi halka yahut göçebe obalarına kendi inisiyatifi ile dokunmasın. Ekili tarlalar, imar edilmiş bahçeler mevcut hâliyle muhafaza edilsin. Herhangi biri bu buyruğu ihlal ederse darağacına çekilecektir." şeklinde ordusuna emir verdi.

Han'ın bu hamiyetperverliğinden memnun kalan çiftçiler, rençberler, göçebe köylüler; hediyelerini, armağanları, Han ordusunun ihtiyaç duyduğu azığı, yiyecek içeceği gönüllü olarak getirip takdim ettiler ve bağlılıklarını bildirdiler.

Semerkant'ı tam anlamıyla kuşatmaya aldıktan sonra şehrin valisi Celalettin Bayazit, kendi arzusuyla gelip diz çöktü ve kollarını kavuşturarak: "Bugüne dek hiç kimseye ihanet etmeyen Uluğ Bey sizin gibi yüce bir hana yahut sizin, devlet idaresinde görev yapan adamlarınıza asla düşmanlık gütmemiştir. Eğer şehirlerimizi istila etmeden, malımızı mülkümüzü yağmalamadan ordanıza geri dönerseniz; sizin her buyruğunuza boyun eğer, yönetiminize isyan etmeyiz." dedi. Böylelikle Ebulhayr Han, Semerkant Emirliğini tek damla kan dökmeden, bol ganimet elde ederek kolaylıkla kendisine bağlamış, ordasına o vaziyette döndü. Bütün bunlar, kethüdası Ospan Koca'nın tam vaktinde haber göndermesi sayesinde gerçekleşmişti.

O günden itibaren Ebulhayr, Semerkant ve Buhara emirliklerinin iç işlerine sık sık müdahale etmeye başladı. Hoşuna gitmeyen emir ve sultanların görev ve yetkilerini ellerinden alıp başkalarına vermek, Ebulhayr için artık sıradan bir işleme dönüşmüştü. Bu işlemlerde Ospan Koca'nın katkısı büyüktü. Tek iyiliği bundan mı ibaret?

Bin dört yüz kırk dokuz yılı, Hicri takvime göre sekiz yüz otuz beş yılı; Semerkant emiri, aynı zamanda öz babası, yüce bilgin Uluğ Bey'i öldüren Abdi Latif Mirza altı ay geçmemişti ki hasımları tarafından öldürüldü. Bu sırada Aksak Timur'un ikinci oğlu Muhammed'den olma Miranşah Mirza'nın oğlu Ebuseyit sürgünde bulunuyordu. Böyle bir ortamda Buhara, Merv, Ürgenç emiri Şahruh'un oğlu İbrahim'den olma Abdillâh Mirza Semerkant'ın hâkimi oldu.

Ebuseyit o sıralarda ayaklanıp Buhara'yı ele geçirdi. Fakat Buhara vilayetiyle yetinmeyerek Semerkant'ı da hâkimiyeti altına almak istedi. Ospan Koca bu gelişmelerden yine Ebulhayr'ı haberdar etti. Gök Orda'nın çıkarları bakımından Abdillâh'tan ziyade Ebuseyit'in emirliğinin daha isabetli olacağını belirtti.

Çok geçmeden Ebuseyit, Abdillâh'a savaş ilan etti. Ancak mağlup olmaktan kurtulamadı. Boynuz isterken kulağından olan keçi misali, Semerkant'ı ele geçirme hedefiyle yola çıkmışken Buhara'yı kaybetti. Ardından elinde kalan askerî güçle Türkistan'a kaçtı. Burada da rahat durmayıp Aksak Timur'un torunu olmasını bahane ederek Türkistan emiri oldu. Daha sonra, Abdillâh'a kendi gücünün yetmeyeceğinden emin olduğundan pek çok hediye eşliğinde Ebulhayr'a gidip bağlılığını bildirdi. "Semerkant'ı Abdillâh'tan alıp bana verirsiniz son nefesime kadar köleniz olarak kalacağım." diye ant içti. Ebulhayr, kızlarından birini Ebuseyit'e verdi. Kalabalık bir güçle Bahtiyar Sultan'ı Semerkant'a gönderdi. Kendisi de çok geçmeden hareket etti. İki ordu Hicri sekiz yüz elli beş, Miladi bin dört yüz kırk dokuz yılında Semerkant'ın batısında karşılaştı. Çok kanlı bir savaş yaşandı. Taht mücadelesine tutuşan iki genç uğruna çok sayıda insan kırıldı ve oluk oluk kan aktı. Neticede Abdillâh yenildi ve kaçtı. Ebulhayr'ın emri uyarınca takip edilerek yakalandı ve boğularak öldürüldü. Ebuseyit, Semerkant emiri ilan edildi. Abdillâh'ın ordusundan esir alınan birçok Çağatay batırı ve atlı cengâveri Ebulhayr saflarına katıldı. Söz konusu bu hadiselerin hepsi bir yıl içerisinde yani bin dört yüz kırk dokuz yılı içerisinde cereyan etti. İşte bu sancılı ve kritik öneme sahip yıllar boyunca Ospan Koca'nın Ebulhayr'a birçok yardımını daha dokundu. Semerkant'taki Aksak Timur tahtının etrafında yaşanan hadiselerin

tümünü hiç vakit kaybetmeden Ebulhayr'a ulaştırmaya devam etti. Daha sonraları, Ebulhayr ile Ebuseyit, Semerkant'ı ele geçirdikten sonra çok değerli bir tavsiyede daha da bulundu.

Uluğ Bey öldüğünde geride; Cuçi nesline mensup Şaharbek adlı hanımından doğmuş olan, Rabiü Sultan Begim isimli on beş yaşında bir kız çocuğu kalmıştı. Bir insan evladından değil de âdetâ gökteki bir melekten doğmuş gibi, tomurcuğunu patlatarak açılmış lale gibi güzel idi. Ve Doğu'da kadınlara yönelik tutucu bakış açısının aksine babası Uluğ Bey, kendisini medreseye vermiş; Türk, Arap, Fars dillerini öğrenmesini sağlamıştı. Rabiü Sultan Begim, kendi döneminin; bilgeliği, karakterli ve iradeli şahsiyeti ile öne çıkan bir kadın temsilcisi oldu. Kethüda Ospan Koca Ebulhayr'a "Eğer Semerkant'tan memleketine altın götüreceksen, altının en safı ve kıymetlisi bu Rabiü Sultan Begim'dir; onu götür." demişti. Yaşı kırka merdiven dayayan, genç kız düşkünü Han, kızı görür görmez âşık oldu. Yemekten içmekten kesildi. Akli fikri hep Rabiü Sultan'da idi. Ancak dördüncü eşi olarak nikâhına aldığında gönlü huzura kavuştu. Semerkant beyzadeleri, kızı, kervan başı yapılmış bir ak fil üstüne yerleştirilmiş ve en kıymetli ipek kumaşlarla örtülmüş bir baldahin içinde, çok pahalı çeyiz eşyalarına kırk köle ve kırk cariyeyi de ekleyerek gönderdiler. Bu kırk köle ve cariyenin tam yarısı, genç bir ağaçta yeni yeni olgunlaşmakta olan ve henüz kurt basmamış bir meyve misali, sadece taze ve canlı gençlerden oluşuyordu. Rabiü Sultan Begim'le birlikte Kethüda Ospan Koca da gelin alayında yer alıyordu.

O sıradaki başkenti Sığanak'a geldikten sonra Ebulhayr, onu kendi kethüdası yapmıştı.

İşte o tarihten bu yana on dört yıl geçti. Bu on dört yıl zarfında garip Ospan Koca, Han'ı bir defa olsun aldatmış ya da bir dileğini yanlış biçimde yerine getirmiş değil. Han'ın başına gelebilecek tehlikeleri herkesten evvel sezen, hoşuna gitmeyecek işleri önceden tahmin eden de o! İtibarını zedeleyecek bir olumsuzluğu fark ettiğinde Han'ı derhâl bilgilendirmiştir. Ebulhayr'ın sağ omzunda oturan Cebrail gibi Han'ı yanlış yapmaktan hep alıkoymuştur. Rabiü Sultan'a gelecek olursak, o da Han'a, aslan parçası gibi iki oğul doğurdu. Akli, feraseti ve güzelliği sayesinde Ebulhayr'ın en gözde eşi olmayı başardı. İşte bu ikisi yani Ospan Koca ile Rabiü Sultan Begim, inanılır gibi değildi ama Han'a ihanet etmişti. Biri Han'ı başka bir erkekle aldatmış, diğeri ise Han'ın eşine göz koyan azılı düşmanının kaçmasına ahmaklık eseri yol açmıştı. "Gerçekten de Ospan Koca fark etmemiş miydi? Ospan Koca gibi, ömrü boyunca han hizmetinde bulunan bir insanın, kendi canını tehlikeye atacak bir işte öyle ahmakça davranması mümkün mü? Mümkün değil. Ya Sayan'ı kaçırmak

için fırsat kollayan birileri vardı ve bunlar, Ospan Koca'dan daha kurnaz çıkıp onu oyuna getirdiler ya da kuvvetli sezgilere sahip kethüda onlarla birlikte. Fakat neden onlarla birlikte olsun ki? Yoksa herhangi bir sebeple onu incittim mi? Veya para ile satın mı alındı? Hayır; o, para ile satın alınması imkânsız biri. Ospan Koca'nın altına ilgi duyduğuna hiç şahit olmadım. Kaç defa içimden öyle geldiğinden, payına düşenden daha fazla oranda ganimet vermek istemişim ama ihtiyacından fazlasını almamıştı. "Han hizmetinde bulunan kişinin, dünya malına düşkün olmaması gerekir. İnsanlık var olalı beri, vefasızlığın da ihanetin de tek nedeni bu, mal mülk düşkünlüğü olmuştur." demişti. "İşte bu Ospan Koca. Demek ki bu işte bir bit yeniği var! Bu nedenle de, onu zindana attırırken, suçunu kendim araştıracağım, demiştim; nasıl oldu da unuttum yahu! Unutmamaya fırsat mı oldu? Canibek'le Kerey başka bir işe vakit ayırmama izin mi verdi?"

Baktı Koca Vezir içeri girdi.

- Han Efendim, Ospan Koca rezilini getirdik.

Ebulhayr, bir an düşünmeye başladı. "Rezil! Onun rezil olduğunu bu nereden biliyor? Han öyle gördüğünden dolayı bu da öyle görüyor elbet. Tamam da, benim hükmüm doğru mu? Gözaltındaki bir suçluyu dikkatsizlik eseri elinden kaçırdığı için dünkü sadık adamıma bugün böyle kötü bir hafta vurmam uygun mu? Vefasız dünya! Vefasız insanoğlu! Elinde güç varken herkes seni sayar, över. Bir de gücünü kaybetmeye gör. Bugün 'Han'ım' diyenler, yarın harami derler. Fakat bu durumu tabii karşılamak gerekir. İnsanoğlu bu minval üzere yaratılmıştır; böyle gelmiş, böyle gidecektir." Ebulhayr başını öne eğdi.

- Getirin!

Osman Koca'yı, iki kişi kollarına girerek eve getirdi. Kethüda, eskiden de çok sıskaydı. Dolayısıyla herkes onu "Yusufçuk" diye çağırırdı. Han'ın gözü, on seneden beri her gün gördüğü bu zayıf yapılı yusufçuğa alışkın olmasına rağmen, adamı görünce gözleri fal taşı gibi açıldı. Sanki bir insan değil de, insan iskeletiydi. Derisi kurumuş ağaç dalı gibi kemiklerine yapışmış, gözleri de âdeta biri oymuş gibi çukurlaşmış. Kuyu dibindeki su misali, çukurlaşmış gözlerinin derinliklerinde bir şey ışıltıyor. Yanakları bir ölünün yanakları gibi olmuş. Üst ve alt çeneleri de birbirine girmiş. Oldukça yaşlanmış kırışık yüzü dokunsan yırtılıverecekmiş gibi. Bundan seneler önce... Hayır, hayır... Asla! Ebulhayr Han geçmişte kendisine hayrı dokunmuş insanların hizmetlerini hatırlamak istemiyor. Her şey

kendi zamanında değerlidir... Geçmişte yaşananların hepsini hatırlayacak olursan bugün için elinde ne kalır? Dün iyilik yaptıysa bugün de ihanet ediyor. Her şey zamanında değerlendirilmelidir. Geçmişteki iyilikleriyle şimdiki ihanetini örtersem ben böyle hükümdar kalabilecek miydim? Evet, on yedi yaşında Ebulhayr, Orda-Bazar'da hükümdarlık eden Cumadük Han'ın himayesinde ordu yönetimini, hükümdarlığı öğrenmemiş miydi? On altı yaşına girdiğinde bütün Deşt-i Kıpçak uruglarının reisliğini yapan, Cumadük Han'ın sağ kolu, Mangıt kabilesine mensup meşhur Edige Batır'ın oğlu, Aksak Timur'un torunlarını dize getiren Kazı Bey'i öldürmüştü. Tabii ki onu tek başına öldürmedi. Kazı'ya karşı emir ve sultanları kışkırtıp onlarla birlikte kellesini kesmişti. Cumadük Han'ın zulmünden korkup beraberindeki Deşt-i Kıpçak askerleriyle memleketi Tara şehrine kaçmıştı. Yetmiş bin askerden oluşan bir orduyla kendisini takip eden Cumadük Han'la harp meydanında göğüs göğüse çarpışmış ve onun kellesini almıştı. O gün bu gündür Ebulhayr kendisine iyilik yapan, başı sıkıştığında imdadına yetişen ancak sonradan ayağını yanlış basan nice dostlarını kolayca harcamamış mıydı? Böyle cani olmadan hanlık tahtında kalmak imkânsızdı. Başkasına acıyan Uluğ Bey'in hâli ortadaydı. Nihayetinde eceli, öz evladının elinden olmuştu. Hayır, altın tahtta kalmak istiyorsan ve yoluna engel olacağından eminsen, kendi evladına bile acımayacaksın! Uzaktan yakından bir kan bağının olmadığı kethüda kim ki! Altın taht ve acıma duygusu birbirine zıt şeylerdir. Birinin olduğu yerde diğeri barınmaz.

Osman Koca'nın iyilikleri tarihe gömülmüştür. "Hâlihazırda senin bildiğin tek gerçek onun yaptığı ihanet. İyiliği için zamanında ona iyi davranmıştın. İhaneti için de kötü davranmak zorundasın. Bu hayat kanunudur!"

Böylece kendi kendine düşüncelere dalan Han'ı bu düşüncelerden Osman Koca sıyırdı.

- Hünkârım, dedi cılız bir sesle. Şayet sen şimdi beni salıverirsen de ben sana teşekkür etmem. Zira ben yolun sona geldim. Allah Teâlâ'nın verdiği hükmü padişah da olsa kimse değiştirmeye muktedir değildir. Taş çatlasa bir haftalık ömrüm kaldı. Bir haftalık hayatım için sana yalvaracak değilim. Sen hükümdar da olsan benim ömrümü bir haftadan fazla uzatamazsın. Ecelimin bir an önce gelmesine vesile olmak istersen sen bilirsin. Ancak benim senden isteyeceğim şey başkadır...

- Ne istiyorsun?

- İsteğim, beni sonuna kadar dinlemen.

- Tamam.

- Öncelikle neden senin sadık bir kethüdan olduğumu bil isterim. Aklı başında bir insan Uluğ Bey gibi adaletli, hakperest birini senin gibi zalim bir hükümdara değişmez. Ben değiştirdim. Bunun nedenini dinle!

- Peki, dinliyorum.

- Cuçi'nin beşinci kuşak torunu olan şiban'dan Baniyel Bahadır doğdu. Ondan İyis Buęu, İyis Buęu'dan Abdol Oęlan, ondan Mōngke Timur Han, ondan Fulat Oęlan, Fulat Oęlan'dan İbrahim Oęlan, ondan Devlet řeyh, Devlet řeyh'ten de sen doğdun. Senin on ecdadın olduğu gibi benim de on ecdadım vardı. Mamafih onların adını, şanını kimse bilmez. Bilmesine de gerek yok. Siz hükümdar ailesisiniz. Biz ise köleniziz. Ben atalarımızı kıyaslamıyorum. Diyeceęim řey başkadır. Yüce Cengiz Han'ın torunlarıyız deseniz de, sizin aranızda da köleleri insan yerine koyanlar vardı. Onlardan biri de senin yedinci kuşaktan ecdadın İyis Buęu Sultan'dır. Ona hükümdarlık tahtı nasip olmadı. Fakat cesur biriydi. Benim yedinci kuşak ceddim Kara Nar'ın iřte bu İyis Buęu'nun kölesi olduğunu söyleyenler var. "Çorbanın da yüzüne kaymak durur" derler ya! Köle olmasına rağmen benim atam da gözü pek bir yiğitmiş. Muharebe meydanında efendisi olan İyis Buęu'yu dūřmanların elinden kurtaracağım derken kendisi esir dūřmüř. Bu savaşta sadece benim atam Kara Nar değil, çok sayıda soylu yiğit ve şehzade de tutsak dūřmüř. Muharebe bittikten sonra her iki taraf da anlaşmaya varmış ve galip olan taraf, elindeki esirleri, fidyesi ödendikten sonra azat edebileceğini belirtmiş. Kimi ileri gelenlerin bedeli 10 at olarak belirlenirken, sultanlarınkini ise 300 at olarak belirlemişler. O savaşta büyük kahramanlık gösteren üç yiğitten her birinin bedelini ise üç sultanın fidyesine denk tutmuşlar. İşte onlardan biri de benim yedinci kuşak atam olan Kara Nar'mış. Kazakların önde gelen uruğlarına mensup diğer iki yiğidi akrabaları istenilen bedeli ödeyip hürriyetine kavuşturmuşlar. Benim köle statüsündeki dedemi kim 300 at vererek kurtarmak istesin ki? Bir uruğu olmayan zavallı atamın gözleri, çoluk çocuğunu dūřünerek ağlamaktan kan çanağına dönmüş. Ama istilaya maruz kalan halk, aralarında gerekli mal mülkü toplayıp da bedelini ödeyemez. Kölelerin ayaklarına demir pranga vurarak dūřmanları olan Çine götürüp satmak dūřüncesindedirler. Tam o esnada İyis Buęu Sultan gelir ve en saf kan üç yüz at getirip kendisini ecel pençesinden kurtaran köleyi özgürlüğüne kavuşturur. Böylece evlad ü iyaline kavuşan Kara Nar, İyis Buęu'nun ayaklarına kapanır. "Yedi nesline yedi kuşak neslim kölelik yapsın!" der. "Senin

yedi kuşak torunun, benim yedi neslimi koyun gibi boğazından kesse bile seslerini çıkarmamalarını vasiyet edeceğim!" diye ant içer. İşte o Kara Nar'ın yedinci kuşak torunu benim. Benimle birlikte, atamın senin atana verdiği sözün vadesi dolacak. Kölenin namusunun, hükümdar namusundan eksik yanı yoktur. Atamın sözünü çiğnememek için senin bütün zulmüne boyun eğdim.

Ebulhayr alaylı bir şekilde tebessüm etti:

- Atan olacak Kara Nar, fi tarihinde senin hükmünü vermiş madem, bana sadece o hükmü yerine getirmek kalıyor!

- Evet, öyle. Şayet kendi ellerinle boğazımı kessen dahi Allah bundan seni mesul tutmaz. Üstüne üstlük suçluyum.

- Neymiş suçun?

- Sayan Batır'ın kaçmasını sağlayan benim.

- Sen misin? - Ebulhayr'ın hemen yüzü değişti.- O hâlde ömrünü yüz haftaya uzatacağım. Seni öldürmeyeceğim. Her gün yemek verip ihtiyarlıktan ölünceye kadar zindanda tutacağım.

- Yani kaç günlük ömrün kaldıysa o sayıda ölümü tat, demek istiyorsun. Öyle mi? Tamam, öyle olsun. Eğer hanın emri Allah Teâlâ'nın hükmüne galebe çalarsa ona da razıyız. Fakat benim asıl söyleyeceğim şey bu da değildi.

- Başka ne olabilir?

- Hünkârım! Benim Sayan Batır'ı niçin kaçırdığımı neden sormuyorsunuz?

- Ne olacak? Altını gördüğünde melek bile yolunu şaşırırımış.

- Hayır, altın ne meleğe ne de köleye lazım. Altından vazgeçemeyen hükümdarlardır. Benim onu salıvermemin sebebi başkaydı. Sayan Batır, Uluğ Bey'in Arğın cariyesinden doğmuş en küçük oğludur. Yani Rabiü Sultan Begim'in babası bir kardeşidir. Bunu sadece Rabiü Sultan Begim'le ben biliyorduk. Kendisine bahşedilmiş kırk köleden biri olarak Rabiü Sultan Begim, Sayan Batır'ı da getirmişti. Uluğ Bey'in cariyesinden doğmuş bir oğlu olduğunu Abdulatif, Ebuseyit, Abdullah sultanlar da, Şaharbek Hanım da bilmiyordu. Şayet onlar bunu öğrenselerdi, hanlık tahtı için yeni rakibin daha ortaya çıkmasından hoşlanırlar

mı? Tabii ki hoşlanmazlar. Daha çocukken işini bitirirlerdi. Uluğ Bey başına gelecek kara günleri hissetmeye başladığında, pek erken yaşta olgunlaşan kızı Rabiü Sultan Begim ile yedi yaşındaki oğlunu bana emanet etmişti. Ben de yüce gönüllü hünkâra oğlu Sayan'ı ölünceye kadar koruyacağıma dair söz vermiştim. İşte onu kaçırmamın asıl nedeni budur. Üç kahverengi küheylanı Rabiü Sultan benim tavsiyemle orada tuttu. Benim tavsiyemle Canibek Sultan bekçilik yapan Arğın yiğitlerine Sayan Batır'la birlikte kaçmalarını emretti. Bundan sonrasını sen bilirsın. Şimdi ölsem bile gözüm arkada kalmaz! Kara Nar atamın vasiyetini de efendim Uluğ Bey'in huzurunda verdiğim sözü de hakkıyla yerine getirdim.

Ebulhayr Han son zamanlarda sadece Rabiü Sultan Begim'e değil, tüm Aksak Timur oğullarına karşı çok kızgındı. Semerkant emri, damadı Ebulseyyit, Abdullah'a muharebede kaybedince Ebulhayr Han'a sığınmıştı. Ebulhayr Han'ın yardımıyla Abdullah'ı öldürüp Semerkant'ı geri aldıktan sonra tavırları değişmişti. Eskisinden çok farklıydı. O zamanlar Ebulhayr'ı Han kabul edip Herat'ta onun için saray yaptırmıştı. Halktan topladığı vergi ve zekâtın yarısını vadesi geldiğinde Ordu-Bazar'a gönderir, bağlılığını bu yolla bildirirdi. İşte bunu yapan Ebulseyyit, son zamanlarda çok değişti. Buhara, Semerkant vilayetlerine Horasan ve İran'ın bir kısım topraklarını katarak hâkimiyetini güçlendirdiği günden beri Ebulhayr'a karşı tavır almaya başlamıştı. Ebulseyyit'in bu davranışlarını Ebulhayr'ın öz kızı Künaycemal'in de desteklediğini duymuştu. Canibek ile Kerey nüfuzu altındaki uruglarla birlikte ayrılınca gücü zayıflayan Ebulhayr, bu durumdan yararlanarak Ebulseyyit'in kendine başkaldırmaya başladığını fark etti. Han için için çok sinirlenmişti. "Eğer kendisine bağlı emir ve sultanların hepsi böyle yapmaya kalkışırsa heybetli Deşt-i Kıpçak Hanlığından geriye ne kalır? Yıkılan çadırın biri çatısını, biri direğini, biri de duvarını söküp götüreceği şüphesizdir. Hayır, buna asla izin vermemeli. Zeki Ebulhayr Han'ın da onlara pençesini göstermesi gerekir. Ama Ebulseyyit ile harp meydanında yüzleşmenin zamanı henüz gelmedi. Bugün Semerkant'a, onların üzerine yürümek için gücü yetersiz. Ne yazık ki Canibek, Kerey ve Ebulseyyit her geçen gün kuvvetlenmektedir. Sabretmek lazım. Başka çaresi yok. Çağatay torunları! Bundan sonraki meselem sizinle olacak!" İçini kemiren bu sıkıntılı günlerinde Rabiü Sultan Begim olayı biraz gönlünü rahatlatmıştı. Aksak Timur oğullarına leke sürerek bir nebze olsun intikamını alınmayı arzulamıştı.

Lâkin Ospan Koca'nın bu söyledikleri onu telaşlandırdı. "Nasıl olur? Rabiü Sultan Begim, Sayan'ın kendi küçük kardeşi olduğunu neden söylemedi? Bunda nasıl bir bit yeniği var? Arğınlar, Sayan'ın kendilerine yeğen olduklarını biliyor. Tabii ki bu da Rabiü Sultan

Begim'in sayesinde. Benimse hiçbir şeyden haberim yok. Elbette karım ile Arğınlar arasında benim bilmediğim sırlı bir bağ var. Kim bilir? Belki de bana karşı bir ittifak kurmuşlardır!"

Ebulhayr'ın tekrar suratı bir karış asıldı. Bu yalan dünyada başkasından şüphelenmek ve başkalarını kendine düşman bellemek kadar insanoğlunun huzurunu bozan hiçbir şey yoktur. Ebulhayr, gençliğinden beri her sözden çabuk etkilenen, havadan nem kapan biriydi. Yaşı ilerledikçe bu huyu daha da perçinlenmeye başladı. Bu sefer de aynı şeyi tekrarladı. İçine düşen küçücük bir şüphe bile ona, kellesini almaya gelen bir cellat gibi göründü ve kâbusa dönüştü. "Hayır, asla! Bunların hepsi bir olup benim sonumu getirmeye çalışıyorlar. Evvela Rabiü Sultan Begim'i ortadan kaldırmalıyım!"

Hükümdarın bu düşüncelerini gözlerinden anlayan Ospan Koca:

- Arğınlar, Sayan Batır'ın kendi yeğenleri olduğunu benden öğrendiler. Bundan beş sene önce ben söylemiştim onlara.

- Neden?

- Yetim çocuk, tek başına denize açılan kayık gibiydi. Güçlü uruglardan biri ona arka çıksın istedim.

- Arğınlar olmadan korunamaz mıydı? Rabiü Sultan Begim, Sayan'ı, Süyünşik'e atabek yapacağım diye çırpınmamış mıydı?

- Buna sen izin vermemiştin.

"Boşuna izin vermemişim. Keşke izin verseydim de ben de Rabiü Sultan Begim de dile düşmeseydik. Üstüne üstlük Uluğ Bey'in öz evladı, yeğenine atabeklik yapsa, benim elimin altında olsaydı elime büyük bir koz geçmiş olurdu. Timur'un altın tahtını sahiplenenler Orda Bazar'dan çekinirdi. Ebulseyt gibi ikiyüzlüleri cezalandırmam halkın gözünde haklı görünürdü. Fethin şekli ne olursa olsun, halkın gönülden kabul etmediği iktidar, bedeni sıkıştıran dar elbise gibidir. Mutlaka bir yeri sökülüverir." Ebulhayr Han bu prensibi iktidarda geçirdiği uzun yılların tecrübesiyle edinmişti.

Han'ı bu düşüncelerden Ospan Koca'nın sözü sıyırdı:

- Sayan Batır'ı öldürseydiniz, erkek gibi yetiştirdiğiniz Gülbahram Sultan'ı da öldürmüş olacaktınız.

- Neden?

Kızınız Gülbahram Sultan, Sayan Batır'a âşık.

- Bunu senin dışında bilen var mı?

Hükümdarın bu soruyu boşuna sormadığını Ospan Koca hemen anladı. Biraz düşündükten sonra:

- Rabiü Sultan Begim Hanım, dedi mırıldayarak. - O da, gençlerin günün birinde hayatlarının birleştirmesinden yana...

"Hayır, Rabiü Sultan Begim, Sayan Batır'dan daha sadık çıktı. Yoksa yirmi dokuz yaşındaki güzel kadın, onu kumasının kızına nasıl kıyabilirdi? Orası öyle de! Lakin bunu benden neden gizledi? Bunda ne gibi sır olabilir? Sayan'ın Uluğ Bey'in oğlu olduğunu bilseydim, ben onu Süyünşik'e atabek yapardım. Bu bunaltıcı sıkıntılı günlerin yegâne çaresi de olurdu!"

- Rabiü Sultan Begim önce sizden Sayan'ı Süyünşik'e kökültaş* yapmanızı isteyecekti. Ancak çocukluğundan beri birbirini seven Sayan ile Gülbahram'a acıdı. Şayet Sayan Süyünşik'e kökültaş olsaydı Gülbahram'ı ebediyen kaybedecekti. Kendi kardeşiyle evlenmekten Muhammet Peygamber'in dini men etmiştir. Dolayısıyla sizden onu Süyünşik'e atabek yapmanız için rica etmişti. Ama sen bunu kabul etmedin. Sayan Batır'ın aslında kim olduğunu sana söylemekten korktuk. Çünkü Kıpçak batırı Kobılandı da senin kızına âşık... Zaten Kobılandı dururken ne idüğü belirsiz bir serseriye Gülbahram Sultan'ı vermeyeceğin gün gibi ortada!

Nasıl ki türlü türlü yollar bir kavşakta kesişir, aynı şekilde birçok insanın da hayatını kader bir noktada buluşur. Ebulhayr Han, kendi sarayındaki, kan damarları gibi her tarafa dağılıp tekrar aynı notada birleşen sırların dışında kaldığına şaşırıldı. Damarlarda dolaşan kanın hepsi kalpte toplanır ve oradan tekrar dağılır. Saraydaki kalp ise Ebulhayr'ın kendisi değil miydi? Ama sarayda olup bitenleri, damarların atışını nasıl hissedemedi? "Halkı idare etmeden önce kendi sarayını idare etmeyi öğren! Sarayını avucunda tutmasını bilersen halkı da avucunda tutmayı öğrenirsin!" dememiş miydi bütün âlemi dize getiren yüce Cengiz atamız. "Kendi sarayımda ne olup bittiğinden bile haberim olmadıktan sonra Canibek ve

* Aynı kandan olmamakla birlikte han kararıyla hanın genç yaştaki oğluna ağabeylik yapan kimse. Bunlardan bazıları ağabeylik yaptıkları gencin öz ağabeyinden farksız muamele görmüştür.

Kerey'in halkın içine nifak tohumları serptiğini nereden bilebilirdim ki? Hayır, hayır; benim her şeyden önce etrafımdakilere tam anlamıyla hâkim olmam lazım."

Han hemen başını kaldırdı ve zili çalmak yerine ellerini birbirine vurdu. İçeri Vezir Baktı Koca girdi.

- Derhal kızım Gülbahram Sultan ile Kobılandı Batır'ı getirin.

"Elbette Gülbahram'ı Kobılandı ile evlendireceğim. İster suçlu, ister suçsuz olsun; fark etmez. Sayan suçlu. Kendi hâlindeki aslanı yani, hanın öfkesini uyandırdı. Demek ki Rabiü Sultan Begim suçsuz... Onun icabına daha sonra bakmam doğru olacak..."

- Han Efendim! Arz etmek istediğim bir tavsiyem daha var.

- Neymiş o tavsiye?

- Vezirine sırrını ifşa eden hükümdar tuzağa düşmüş av gibidir. Kaderin vezirinin elinde olacak. Gönlünde dostluk varsa kurtarır, düşmanlık varsa hemen avlar seni. Nihayetinde o tuzaktan kurtulmana kolay kolay izin vermez.

- Bunu bana ne diye söylüyorsun ki?

- Baktı Koca Vezir'e dikkat et! İnsanlar senden değil de ondan korkmaya başladı. Böylesi bir kudrete ancak hanı avucunun içine almış bir vezir sahip olabilir.

"Bu sözünde de haklılık payı var gibi. Evet, Baktı Koca bir sırrıma vakıf. Hem de nasıl bir sır! Elbette bu sırrımı bana karşı kullanmaya çalışacaktır. Kim bilir belki şu anda da kullanmaktadır. Dur biraz!" Ebulhayr yeniden aşırı şüpheli kimliğine büründü. Gözlerinin önüne birden, Rabiü Sultan Begim ile Baktı Koca Vezir'in fısıldaşmaları geldi. Ardından hanımının dün kendisine karşı sergilediği şuh tavırları hatırladı: Han, âdeti olduğu üzere öğle vakti Rabiü Sultan Begim'in evine uğramıştı. Genç ve güzel hanımı ak papağan misali taranmakla meşguldü. Ebulhayr her zamanki gibi yatağı odadan ayıran perdenin yanına gelip soyunmaya başlamışken, Rabiü Sultan Begim yumuşak tüylü yatağının üzerinden işveli bir edayla doğrulup tıpkı bir rakkase gibi yürümüş ve altın kâseye şerbet koyup getirmişti.

- Herat'tan göndermişler. Geyik boynuzu öz suyu katılarak kaynatılmış, sonuna kadar içiniz Han Efendim, demişti.

Han içmiş ve vücudu bembeyaz karı andıran, karadut gözlü güzel hanımının yanında her zamankinden daha uzun bir süre yatmıştı. O haz dolu anlarda, henüz on yedi yaşında olup yeni yeni olgunlaşmaya başlayan ve bir kızdan ziyade bir meleği andıran güzel hanımını öldürmesi için Vezir Baktı Koca'yı görevlendirdiğini tamamen unutmuştu. Tek arzusu o harikulade anların hazzını olabildiğince uzatabilmektir. Fani dünyanın nimetleri, ona tam o anlarda geyik boynuzu öz suyunun da katıldığı şerbetin leziz tadı gibi görünmüştü. Yalnızca o haz dolu anların çabucak geçip gitmemesi arzusunu duymuştu.

Fakat o manzara gözlerinin önünde şimdi bambaşka biçimde canlandı. Şerbet dolu altın kâseyi eline aldı. Yanındaki Rabiü Sultan Begim kâseyi berrak gözlerine doğru kaldırıp tek yudumda içti. Ardından içi yanarak yuvarlanıp olduğu yere yığıldı. "Geyik boynuzunun öz suyu değil de sadece birkaç damlacık zehir katılmışsa ben ne yaparım? Hayır, hayır! Bundan böyle son derece ihtiyatlı olmam şart. Şükürler olsun ki ölmekten son anda kurtulmuşum! Ben de çok aşırı duygusalım be! Şerbeti neden önce Rabiü Sultan Begim'e içirmedim ki? Gelecek sefere aklımda olsun bu! Yalnızca Rabiü Sultan Begim değil, hangi eşim olursa olsun, birisi bana yiyecek içecek ikram edecek olursa evvela kendilerine tatttırmam lazım!"

- Han'ın sırrına vakıf bir vezirin yaşamaya hakkı yoktur.

Düşünmeye devam eden Ebulhayr'ın kulaklarına, kethüdanın bu sözü, uzaklardan belli belirsiz hâl alarak ulaştı. "Evet, bütün ömrü han saraylarında geçen yaşlı kethüda doğru söylüyor. Baktı Koca Vezir benim en uygunsuz sırrıma vakıf. Dolayısıyla."

Eve giren ulak, Han'ın düşüncelerinin birden dağılmasına neden oldu.

- Han Hazretleri, büyük hatununuz size söylemeye cesaret edemiyormuş. Gülbahram Patşayım Sultan dünden beri ortalarda görünmüyor. İki boz atı alıp aşağı obadaki halkın at yarışına gittiğini tahmin ediyoruz.

Bu tür haberlere alışkın olan Han kaşlarını dahi çatmadı.

- Kobilandı Batır neredeymiş?

- Hünkârım, Kobilandı Batır, Kıpçakların hepsini yanına alıp atalarının obası olan Torğay Irmağı boyuna doğru göç etmekte.

- Niye?

- Orasını bilmiyorum. Hâletiruhiyesi hiç iyi değil. Yiğitleri de kalabalık bir birlik oluşturmuş ve kenetlenmişler. Dönün demeye cesaret edemedik. Canibek'le Kerey'e bağlı oymakların göçtüğü Çağatay topraklarına doğru kaçan Gülbahram Patşayım Sultan'ın peşinden gidemedi, diyor insanlar. Bir dedikodudan ibaret de olabilir bu söylenenler.

"Elbette bu, dedikodu falan değil. Kıpçak batırı Kobılandı'nın gerçekten de benim kızımda gönlü vardı. Kız ona varmayı kabul etmeyip kaçınca öfkeden deliye dönmüş olmalı. Benden istemeye de cesaret edememiş zahir! Akcol'un kanının hesabını soranlara başını vermeyişim dolayısıyla yüzü tutmamış sanırım. Hey gidi aşk! Sen ihtiyarı da genci de ateşe atmaya muktedirsin. Ospan doğru söylüyor. Kobılandı'nın Akcol ve Sayan'a duyduğu kinin sebebi de bu. Fakat bir kız kendisine varmadı diye pılını pırtısını toplayıp gitmenin ne âlemi vardı? Ahmak! Şeytan diyor ki bu öfkenle bütün askerini peşinden yolla, oluk oluk kanlarını akıt! Hayır, buna hiç lüzum yok. Torğay Irmağı boyları da benim toprağım değil mi? Gittiyse kendi toprağına gitmiş. Canibek'le Kerey gibi müstakil bir idare kurma hevesiyle yabancı bir memlekete kaçıp gitmiş değil ya! Kısa sürede siniri geçer, dönüp gelir."

Ebulhayr, zihnini altüst eden bu düşünceleri kimseye sezdirmeden:

- Kırk günlük mesafeyi bir günde alabilecek Köksengir'le Gülbahram Patşayım'a yetişemediyse gerçekten de güçten kuvvetten düşmüş demektir, deyiverdi arkasına dönerken.

- Evet, öyle Hünkârım!

Han arakası dönük durumda "Herkes çıksın!" anlamında elini salladı. Vezir ve ulak tutukluyu alıp çıktılar.

- Elveda Han Efendimiz!

Ebulhayr, daha düne kadar çok sevdiği danışmanlarından biri olan Ospan Koca'ya dönüp bakmadı bile. Artık Ospan Koca'yı da, onun akıbetini de, deminden beri üzerinde akıl yürüttüğü, su dibindeki inci-mercan misali değerli sırlarını dahatırından çıkarmıştı. Evet, o, başkalarının düşmanlığını çabucak unutmasa da iyiliğini tez unutan bir mizaca sahipti. Bütün Deşt-i Kıpçak ve Horasan'a hükmeden Ebulhayr için Ospan Koca'nın ne kadarlık bir kıymeti olabilirdi ki? Yakınında bulduysa Ebulhayr öyle istediği içindi. Öldürecekse de yine kendisi öldürecek. Zavallı kethüda ise tekrar atılacağı zindanda eceli gelene kadar

çürüyüp mahvolmak üzere gidiyordu. Han'ı şimdi de başka bir düşünce tasalandırmaya başladı.

"Canibek'le Kerey, Çağatay oğullarının hâkimiyeti altına girdi. Kıpçak Kobılandı kendi ata yurduna göçtü. Semerkant'taki Ebuseyit'in asi tavırları da cabası. İdil boyundaki kendine bağlı Kıpçakları yanına alan karga boylu Kaztuvğan'ın da Canibek'le Kerey'e katılmak üzere bulunduğu yerden hareket ettiğini dün haber aldım. Ve Kaztuvğan Ozan'ın:

*Sarmaşığı, çöken deveyi buldurmaz,
Balığı göle at yaklaştırmaz,
Kurbağası ile çiyanı
Toprak altındaki insana
Gece uykusunu kandırmaz,
İşte böyle benim İdil'im,
Sen salmadın ben saldım,
Hayırlı olsun sizlere
Benden kalan şu İdil yurdu...*

(İdil kıyısındaki sarmaşıklar o kadar güür ve yüksektir ki çökmüş develerin görünmesine engel olur. İdil'in balığı o kadar boldur ki su içmek için yaklaşan atlara izin vermez. Kurbağası ile çiyanının çıkardığı sesler nedeniyle toprak altındaki insanlar dahi gece uykusu uyuyamaz. İşte bu zenginliklere sahip benim İdil'im, sen beni göndermedin; ben kendim gidiyorum. Kalanlara hayırlı olsun benim bırakıp gittiğim İdil yurdu.)

mısralarıyla idil boyunda kalan Alşın, Noğaylı uruglarına duayla veda ettikten sonra oymağıyla birlikte harekete geçtiği söyleniyor. "Canibek'le Kerey'in peşinden giden başka uruglar da var." Şeklinde birtakım sözler duymaya başladım. Bütün bunların sebebi ne? Otuz yıl boyunca at sırtından hiç inmeksizin yükselttiğim Gök Orda'm artık çökmek üzere mi? Eğer ben henüz sağken iyice güç kaybederse; on oğlum, on beş kızım, elliye yakın torunumdan her birinin bu Orda'yı bir tarafından kendine çekip paramparça etmeyeceğini kim garanti edebilir? Evet, bu uzak bir ihtimal değil. Hayır, o hâle düşmesine şimdiden engel olmak lazım. Halkın dizginlerini tekrar sıkı sıkıya elime almam akıllıca olacak. Öncelikle Maveraünnehr ile Horasan beylikleri bünyesindeki, ortak hedeflere sahip olduğum emir ve sultanlarla ittifak oluşturmam ve Canibek'le Kerey'i kışkırtıp bağımsız hanlık hayali kuran Moğolistan'ı yakıp yıkmak boynumun borcu."

Ardından Ebulhayr, Gök Orda içindeki ahval üzerinde düşünmeye başladı. "İlk anlaşmayı Aksak Timur oğullarının yönettiği Semerkant ve Buhara ile yapmam gerektiğine göre Uluğ Bey'in kızı Rabiü Sultan Begim hakkında verdiğim hükmü tez elden kaldırmam gerek. Bir kadın olmakla birlikte Rabiü Sultan Begim, Aksak Timur oğulları ile Maverâünnehr beylerinin ve emirlerinin nezdinde çok kıymetli. Bu çatışmalar sırasında onun bu özelliğini hatırd tutmak lazım. Ordu, başka ülkeleri fethetmek için gerekli; düşmanın akıllı adamları, sultanları, beyleri ise fethettiğin ülkeleri yönetmede kullanacağın araçlar." Ebulhayr gülümsedi. Ospan Koca, "Han sırrına vakıf olan bir vezirin yaşama hakkı yoktur!" diyor. Çok haklı. Bu danışman tavsiyesini sadece Vezir Baktı Koca'yı ortadan kaldırmak için değil, aynı zamanda kendisini de tez vakitte öldürtmek için yerine getireceğim. Sen yerin yedi kat altındaki zindanda da olsan, vakıf olduğun sır, yer altında kalmaz; bir şekilde yeryüzüne ulaşır. Böyle durumlarda kara toprak dahi dile gelir. Yerin kulağı vardır!"

Ertesi günden itibaren Ospan Koca'ya yemek verilmedi. Fakat o gün han Orda'sına dört muhafızıyla birlikte gelmekte olan Vezir Baktı Koca hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldu. Han'ın habercileri ve ulakları dört bir yana at koşturup her yerde aramalarına rağmen onu bulmaları mümkün olmadı. Han Ordası'nın yakınındaki Üysün uruğunun ileri gelen batırları ve beyleri "Neler oluyor?" diyerek homurdanmaya başladılar. Aynı anlarda "Baktı Koca, muhafızlarıyla birlikte Moğolistan'a sığınmış." Şeklindeki şayia ortalığa yayıldı. Kendisinin ortaya attığı bu şayiadan öncelikle Ebulhayr yararlandı. "Beni satıp giden babasının suçu!" diyerek, uzun zamandır göz koyduğu; dudaklarına kimsenin dudaklarının değmediği, göğsünde iki sert elma taşıyan, yabani geyiği kadar vahşi, kamçının kayışı gibi sımsıkı örülmüş uzun ve gür saçları topuklarına gelen Baktı Koca'nın on dört yaşındaki güzel kızı Toktar Bike'yi nikâhına aldı. Han'ın gazabından çekinen Üysin batırları "Kandaş vezir dolayısıyla bizim de başımıza bir şey gelmesin!" düşüncesiyle fısıltıyla bile olsa rahatsızlıklarını belirtmekten kaçındılar.

Genç kızı nikâhına aldıktan sonra öfkesi dinen Ebulhayr, artık savaş hazırlıklarıyla meşgul olmaya başladı.

Demek, Rabiü Sultan Begim, ünlü Aksak Timur'un bilge torunu Uluğ Bey'in kızı. O zekâsı ve ileri görüşlülüğü ile halkın dikkatini üzerine çekti. Hz. Süleyman Peygamber

devrindeki kadın hükümdar Balkız, o dönem insanların gözünde nasıl çok değerli idiyse bugünün insanları da Rabiü Sultan'a "Günümüzün Balkız'ı" lakabını takmıştır.

Körpecik güzel hatunu Toktar Bike, Ebulhayr'a güzelliğinden ve gençliğinden fazlasını veremedi. Han aradığı diğer şeyleri Rabiü Sultan Begim'de buldu. Rabiü Sultan Begim de Han'ın kendisine karşı yeniden sıcak hisler duymaya başladığının farkına vardığından, Toktar Bike'ye ayırdığı vakitler için kin duymayıp, eskisinden farklı olarak, Hanlık işlerine gitgide karışmaya başladı. Bu arada Orda Bazar'a, Abdulatifin öz oğlu Mukamet Cöki'nin gelmekte olduğu yönünde bir haber ulaştı.

Rabiü Sultan Begim, gönderdiği atlılarla onu karşıladı. Üzerlerindeki gök renkli çelik zırhları, eyer ve koşum takımları altınla kaplatmış yaklaşık on yiğit Orda'ya doğru yaklaştıklarında attan indiler. Han otağına kadar yaya yürüdüler. Silahlarını ve teçhizatlarını dışarıda bırakıp, eğilerek selam verip içeri girdiklerinde Ebulhayr telaşa ve korkuya kapıldı. Han'la birlikte Otağ içinde bulunan Rabiü Begim Sultan gülümsedi:

- Han Efendim, bu, küçük baldızınız* Abdulatif Bey'in öz oğlu Mukamet Cöki, diyerek başını eğdi.

Cöki'ye ise:

- Biricik kardeşim Mukamet Cöki, sağ selamet mi geldin? Bu kişi; yüce mertebeli Süleyman Peygamber'den daha akıllı, hükümdar İskender Zülkarneyn'den daha heybetli, bütün Deşt-i Kıpçak'ın hanı, Maveraünnehr ile Horasan'ın kendisinde tabi olduğu hükümdar Ebulhayr enişten, dedi. İlk olarak kendisi gidip kucaklaştı ve hâl hatır sordu sonra kardeşinin koltuğuna girip onu Han'ın yakınına götürdü.

Han, uzatılan eli tutarken tekrar ürperdi. Birazcık geriye doğru çekildi. Fakat kucaklaşmaya ve sarılarak hâl hatır sormaya cesaret edemedi, tokalaşmakla yetindi.

Ebulhayr'ın çekinmesini gerektirecek bir durum gerçekten de söz konusu idi. Mukamet Cöki eve girdiğinde önce onun Sayan Batır olduğunu sanmıştı. Birbirinin kopyası gibiydiler. Bir cam kap üzerindeki iki su damlası kadar birbirine benziyorlardı. Aynı geniş alın, keskin bakışlar ve uzunca bir yüz. Boyları da, vücut yapıları da bire bir aynı... Uzun boy, iri gövde, ince bel. Ayakları ve kolları, bir genç kaplanı andıracak şekilde kaslı ve sağlam. Vücut

* Baldız kelimesi Kazakçada, sadece hanımın kız kardeşi için değil, yakın akrabaları için de kullanılır.

yapısında ve hemen her hareketinde, atılmaya hazırlanan kaplana özgü ürkütücü bir tavır heybet var.

Ebulhayr, tokalaşma ve selamlaşma faslından sonra Mukamet Cöki'den halkın ahvalini, Maveräünnehr'deki vaziyeti sorarken bir yandan da içten içe kuşkulanmaktan kendini alamadı. Han'ın içinde bulunduğu ruh hâlini fark eden Rabiü Sultan Begim, konuklarını kendi otağına götürmek için Ebulhayr'dan izin istedi. Vücudunun her zerresine hâkim olan kaygıdan bir türlü sıyrılamayan Ebulhayr, hemen razı oldu.

Rabiü Sultan Begim; korkuya kapılmaktan da, "Senin baban babamı öldürdü." düşüncesiyle Mukamet Cöki'ye kin gütmekten de çok uzaktaydı. "Abdulatif, hem benim babamı yani Uluğ Bey'i hem de kendi babasını öldürdü ama kendisi de başkaları tarafından öldürüldü. Nihayetinde her ikisinin düşmanları, babasıyla oğlundan aynı anda kurtulmuş oldu. Bu durum dolayısıyla Uluğ Bey'in kızı olarak benim ve Abdullatifin oğlu olarak Mukamet Cöki'nin illa da kanlı bıçaklı olmamız mı gerekiyor? Hayır, buna mecbur değiliz. Kol kırılır yen içinde kalır. Uluğ Bey soyundan gelip de canlı kalmayı başaranlar arasında en yakın olanlar biz ikimiziz. Eğer biz birbirimize düşman olursak bundan yalnızca düşmanlarımız kazançlı çıkar.

Rabiü Sultan Begim'in Mukamet Cöki'yi kendisine yakın tutmasının bir başka sebebi de, ikisinin Uluğ Bey sarayında kardeş gibi birlikte büyümeleri idi. Mukamet Cöki, Rabiü Sultan Begim'den üç yaş küçük. Bu sebeple Rabiü Sultan Begim kendini onun büyüğü kabul ederek küçüklüğünden itibaren ona ablalık ve hamilik yapagelmiştir.

Sultan soyuna özgü merhametsiz, sert mizaçlarına karşın, ikisinin de çocukluk çağlarından itibaren benimsemiş oldukları bu kardeşlik duygusu, şu anki dileklerinin de örtüşmesini sağladı.

Rabiü Sultan Begim, Mukamet Cöki'nin gelişinin onuruna genç kızları ve delikanlıları toplayıp gösterişli bir şölen düzenledi. Atlar yarıştırdı, pehlivanlar güreştirildi. Yiğitler jambı atma* müsabakasında yarıştı. Şarkılar söylendi, altıbakan denen salıncaklara binildi. Han'ın konuğu, aylı gecelerde ovanın sık ve gür çayırları arasında güzellerle gönül

* Yüksekçe bir direğe ya da ağaca asılan yuvarlak gümüş bir plakaya at üstünde hareket hâlindeyken genellikle ok yahut kargının atıldığı, isabet ettirenin galip sayıldığı geleneksel Kazak spor oyunu. Son zamanlarda gümüş plakaların yerini yuvarlak demir halkalar almıştır.

eğlendirdi; gündüzleri ise sungur ve aladoğan salarak çok sayıda kızıl bozkır tilkisi ile küçük oğlak büyüklüğündeki kır tavşanı avladı.

Mukamet Cöki, bir haftayı bu şekilde, oyunla ve eğlenceyle geçirdikten sonra Han'ın huzuruna geldi. Ta uzaklardan yola düşüp neden Orda Bazar'a geldiğini, ihtiyacının ne olduğunu arz etti. Gencin zırhsız ve silahsız olduğunu gören Han, memnuniyet duydu. Mukamet Cöki ile açık yüreklilikle ve içtenlikle uzun bir müddet sohbet etti. Bu sohbeta yalnızca Rabiü Sultan Begim katıldı.

Semerkant, Buhara, Herat, Merv'de hâlihazırda kaç asker bulunduğunu, halkın Ebuseyit'ten öç almak için fırsat kolladığını anlatan Mukamet Cöki, sözlerinin sonunda:

- Ebulhayr Han, Aksak Timur tahtına benim atam Uluğ Bey, ondan sonra onun oğlu yani benim babam Abdulfatıf oturdu, şimdi sıra bende, dedi ve devam etti: Ebuseyit şu anda Horasan ile Irak'ın tamamını ele geçirmek üzere sefere çıkmışken, Semerkant idaresine el koymama yardım ediniz. Böyle elverişli bir zaman bir daha gelir mi, orasını bilemem ama şu an en uygun zaman.

Ebulhayr hafifçe tebessüm etti.

- Ebuseyit de Abdillah'tan idareyi eline geçirmek istediğinde tam da senin gibi hareket etmişti.

- Aksak Timur torunlarının hepsi Ebuseyit gibi nankör değil ya! Eğer beni Semerkant emiri olarak tahta oturtursanız, son nefesime kadar, sizi babam bilip bir dediğinizi iki etmeden yaşayacağıma dair Kur'an üzerine ant içmeye hazırım.

- Beni baban olarak kabul etmene lüzum yok! Kendi çocuklarım bana yeter. Şayet Semerkant tahtına oturursan emirlerime tam olarak uyacağına dair söz vermen kâfi.

- Emirlerinizi ikiletmeyeceğim. İşte Kur'an, işte ekmek.

Ebulhayr sessiz kaldı. Uzun bir süre o hâlde bekledi ve sonra:

- Semerkant vilayeti sınırları içerisinde savaşta kullanılabilecek kaç fil kaldı, diyerek karşısında oturan gence gözlerini ayırmaksızın baktı.

Eskiden Deşt-i Kıpçak ve Maveraünnehr ülkelerinde yaşanan savaşlarda fillerden hiç yararlanılmamıştı. Aksak Timur, İran ve Hindistan memleketlerini ele geçirdikten sonra Orta Asya hanları da düşmanlarını korkutmak maksadıyla kimi durumlarda fillerden

yararlanmaya başlamıştı. Bir zaman sonra filler, Semerkant ve Buhara vilayetlerinde, karşı konulamaz bir askerî güce dönüştü. Bu nedenle Ebulhayr, Maveräünnehr topraklarına saldırmak için, koyun sürüsüne saldıran kurtlar gibi, daima Maveräünnehr hanlarının başka bir ülke üzerine sefere çıktığı zamanı kollamıştır. Şehirlerini düşman ele geçirdiğinden filler de hiçbir şey yapamamıştır. Yani Semerkant ve Buhara tam söz konusu edilen bu dönemde savaşçı fillerin yetiştirildiği şehirler hâline gelmişti. Fakat şimdilik sağ kalmayı başarmış az sayıda filden bile, daha önceden hiç öyle öfkeli ve öldürücü hayvanlarla çarpışmamış olan göçebe atlıları korkudan dehşete düşmüştür. Semerkant idaresini kendisine bağlamak amacıyla harekete geçtiği ilk seferinde bütün Kıpçak savaşçıları, büyük bir heybetle üzerlerine doğru ilerlemekte olan üç filden başka yöne kaçarak kurtulmuştu. Ordunun hemen arkasında bulunan Ebulhayr, uzun burnunu sağa sola sallayarak devasa bir cüsseyle kendisine doğru yaklaşmakta olan savaşçı fili görünce şaşkınlıktan ne yapacağını bilemez bir hâlde mızrağını yere düşürüvermişti. Altındaki yürük boz at sayesinde ölümden zar zor kurtulabilmişti. O zamandan beri, Aksak Timur idaresine bağlı bir şehre saldırılacak olduğunda öncelikle savaşçı fillerinin olup olmadığını öğrenmeyi alışkanlık edinmiştir. Yılanın soktuğu kimse alaca ip üstünden atlamaz. Bir kere o öldüren korkuyu yaşayan Ebulhayr, aynı alışkanlıkla yine fil hususunu tam olarak bilmek istemişti.

- Semerkant, Buhara ve Herat'ta toplamda sadece üç fil var, onlar da sefere çıktığında Körehan'ın otağı ile haremmini taşıyor, dedi Mukamet Cöki.

- Diğer filleri nerede?

- Savaşlarda fillerden yararlanabilmek için onları sevk ve idare edebilecek adamlar lazım. Geçmişte bu hizmeti, İran'dan ve Hindistan'dan getirilen esirler ifa ederdi. Onların da çoğu öldü, sağ kalanlar ise bir fırsatını bulup kendi memleketlerine kaçıp gittiler. Sahipsiz kalan filleri Abdillan'ın düşmanları zehirleyerek öldürdü.

- Öyle yapmaları çok isabetli olmuş! Ebulhayr, otağının nakışlarla bezenmiş duvarına baktı. "Kan dökmeden halledebileceğin işi kan dökmeden hallet. Kan dökmek suretiyle halledebileceğin işin varsa şayet, Allah yardımcın olsun!" şeklinde, duvarın kenarlarına işlemelerle yazılmış hadisin ikinci kısmına göz attı. Duvarda dizi dizi silah teçhizat asılı vaziyette. Saf çelik kılıç, kavisli pala, gri renkli çelikten, sivri uçlu mızrak, demir döküm topuz, birkaç değişik türde yay. İşte şu Isfahan kılıcıyla Cumadık Han'ın başını almıştı. Şu çelik, sivri uçlu mızrağı kendi elleriyle Mustafa Han'ın yüreğine saplamıştı. Han hafiften tebessüm etti. Hadis "Adalet için kan dökmeni gerektirecek bir

durumla karşılaşırsan Allah Teâlâ yardımcın olsun!" diyor. Ne türden bir yardım? Kan dökmek üzere imal edilmiş bu silahları elime tutuşturması dahi Allah'ın yardımı değil midir? Evet, tabii ki yardımı! Semerkant emirinin fillerinin hepsini zehirleterek öldürtmesi... "O da Allah'ın bir yardımı. Allah Teâlâ hiçbir zaman benden yardımını esirgememiştir. O yardımları doğru dürüst kullanmayı becerirsem ne âlâ! Peygamber'in ağzından çıkan bu hadis de o gerçeğe işaret etmiyor mu? Tastamam öyle! Verdiği sözü tutmayan Ebuseyit'in vebali kendi boynuna. 'Kan dökmeden yapabileceğin işi kan dökmeden yap!' diyor Muhammed Peygamber'im. Kan dökmeyi ben istemedim, Ebuseyit'in kendisi, kanını dökmemi arzuluyor yahu! İsteği yerine gelsin!"

Ebulhayr, gözlerini dikerek Mukamet Cöki'ye baktı.

- Kur'an-ı Kerim, yakınlarına yardım et, diye buyuruyor. Sana yardım etmeye hazırım. Fakat iki şartım olacak.

Mukamet Cöki başını öne eğdi.

- İlk şartım -Ebulhayr, bu şartın Mukamet Cöki'den ziyade Rabiü Sultan Begim'le ilintili olduğunu özellikle hissettirmek istercesine küçük hanımına baktı- Ebuseyit benim kızımı almıştı ancak sözünde durmadı. Andını bozduğu için ondan öcümü almalyım ama nasıl?

Rabiü Sultan Begim hafifçe güldü.

- Elbette kızını geri almakla öcünü almış sayılmazsın. Kızına karşılık Ebuseyit'in ilk hanımından doğmuş olan, on üç yaşındaki güzel kızı Ğibadat Sultan Begim'i nikâhına alman gerek.

Ebulhayr tekrar Mukamet Cöki'ye döndü.

- İlk şartım: Güzel Ğibadat Sultan Begim'i; o, açılmamış gonca, kırılmamış cam misali taze ve bakire hâliyle koynuma sokacaksın!

- Söz veriyorum Enişte Hazretleri!

- İkinci şartım: Ebuseyit'in bozduğu andı sen yerine getireceksin.

Bu sözler, "Ebuseyit gibi davranıp beni aldatmayacaksın, son nefesine kadar bana bağlı ve sadık kalacaksın!" anlamına geliyordu.

- Baş üstüne Han Hazretleri!

O gün Ebulhayr, Mukamet Cöki'nin yanına, Büreke Sultan ile Bişkendi adlı yiğidin kumandasında yaklaşık on bin kişilik bir askerî güç vererek Semerkant'a sevk etti. Ünlü batırlarından bazılarını da onlarla birlikte gönderdi.

Han; Ebuseyit, Horasan'da bulunduğu sırada Semerkant'ı ele geçirmenin, kendisini için son derece kolay olacağını hesaplamıştı.

İki hafta sonra ise Ebulhayr, yirmi bin kişilik bir orduyla bizzat kendisi Maveräünnehr bölgesine harekete etti.

Gök Orda hanı, otuz yıldan fazla süren hanlık dönemi zarfında başkentini birkaç değişik bölgeye taşımıştı. Sığanak'a bile otağ kurup tuğunu çekmişti. Hangi memleketi ele geçirdiyse başkentini oraya taşımıştı. Asan Kayğı'nın, "Deşt-i Kıpçak toprakları üzerindeki Ulıtav'a yahut İdil-Yayık ırmaklarından birinin kıyısına hiç han otağını kurmadın!" diyerek gücenmesi de bundandı. Çünkü o, han otağını nereye taşırsa taşısın, ilk başkenti Orda Bazar'a mutlaka geri dönmüştür. Orda Bazar, onun asli başkenti konumundaydı. Buna karşın, çoktandır, başkentini kalıcı olarak başka bir yere taşıma düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştı.

Orda Bazar; hiçbir denize dökülmeyen, suyu bol olmakla birlikte iki kıyısı arasındaki mesafe pek geniş olmayan Karakengir Nehri'nin kıyısında bulunuyor. Batısındaki, gemilerin yüzebildiği İdil Irmağı iki bin kilometrelik bir mesafede. Kuzeyindeki büyük ırmak İrtiş ile Esil de yine aynı uzaklıkta. Güneyindeki iki büyük nehir Ceyhun ile Seyhun ise daha uzak bir mesafede bulunuyor. Doğusundaki Kökşe Deniz (Balkaş) nispeten daha yakın ama aradaki mesafe çorak topraklar ve çölden oluşuyor. Ebulhayr, başkentini uzun bir süre Sığanak'ta tutmuştu. Daha sonra Kırım'daki Özbekhan Camisi ile hareminin bulunduğu, Karadeniz kıyısındaki Karadağ'dan otuz kilometrelik bir mesafedeki Eski Kırım'a taşımaya niyet etmişti. Son zamanlarda ise idil kıyısındaki, Aksak Timur'un yerle bir ettiği Altın Ordu başkenti Saray şehrine taşımayı aklından geçirmişti. Kuzey bölgelerine hatta Cem, Oyl, Ak-Yayık ırmaklarının boyuna başkentini taşımayı düşündüğü zamanlar da olmuştu. Fakat bu düşünceleri kesin bir karara dönüşmemişti. Zira Deşt-i Kıpçak'ın batı sınırlarına ne ölçüde yaklaşıyorsa Maveräünnehr şehirlerinden de aynı ölçüde uzaklaşmış oluyordu. Maveräünnehr'den uzaklaşmaması gerektiğini Ebulhayr çok iyi biliyordu. Son yıllarda

Batılı ülkeler oldukça güçlü duruma geldi. En nihayetinde onlara gücünün yetmeyeceğine Ebulhayr iyice kani olmuştu. Gök Orda'nın varlığını sürdürmesinin, artık yalnızca doğu şehirlerindeki hâkimiyetini perçinlemesine bağlı olduğunun şuurundaydı. Bu nedenle de gözlerini Batı'ya değil Doğu'ya dikmişti. Dolayısıyla her seferinde ister istemez Doğu'ya yakın olan Orda Bazar'a dönmek durumunda kalmıştı. Son zamanlarda bu Orda Bazar da Ebulhayr için güç merkezi olmaktan uzaklaşmaya başladı. Devir; kömür, gazyağı, çelik, demir sanayisinin çok büyük ilerlemeler kaydettiği devirdi; şehirlerin ise büyüüp gelişebilmesi için iki şey zorunluymuştu: Ya şehrin, büyük bir ticaret yolunun üstünde bulunuyor olması ya da gemilerin geçebileceği, iki ülkeyi birbirine bağlayabilecek, suyu bol nehir yahut deniz kıyısında kurulmuş olması. Orda Bazar ise bu niteliklerin hiçbirine sahip değildi. İşte bu durum Ebulhayr'ı yeni başkent arayışına itti. Yeni başkent arayışına girmeyi zorunlu kılan bir başka sebep daha mevcuttu. Kazak uruglarının çoğunun Moğolistan'a göç etmesiyle birlikte Ulıtav civarı, Han Ordası için elverişsiz bir durum arz etmeye başladı. Koyun sürülerine saldıran kurtlar da, büyükbaş hayvanları sürüp götüren hırsızlar da çoğaldı. Bilhassa "Tekgöz" adlı bir eşkiya ortaya çıkmış ve Han'ın at sürülerinin bakıldığı haralara rahat yüzü göstermeyen bir belaya dönüştü. Altında şimşek hızında yürük, beraberinde kendisi gibi hakiki batırlar. Han'ın askerleri birkaç yakalamak amacıyla peşinden gitse de Karakurum içlerinde izini kaybettirerek kurtulmayı başardı.

Bu "Tekgöz" batır, bir zamanların yıkıcısı Orak idi. Üngir'de bir yıl yatmış, bir kâhinotacının tedavisi sonucunda ayağa kalkabilmişti. Bir gözünü kaybetmiş; yüzü, insanın bakmaya korkacağı yara izleriyle ucubeye dönmüştü. Bu ucube görünüşü dolayısıyla Akkozi'nin karşısına tekrar çıkabilecek takati kendinde bulamamış ve ondan büsbütün ümidini kesmişti. Kendisiyle aynı durumda olan fakirlerin öcünü Ebulhayr'dan almak maksadıyla at sırtına binmişti. Fakat şimdilik peşinden giden insanların sayısı az olduğundan, elinden tek gelen, aç kurtlar gibi Han'ın hayvan sürülerine musallat olmaktan ibaretti. Elbette Han, bu kişinin Orak olduğundan habersizdi. Demek, bu bölgeden göç edip giden ve sayıları gittikçe artan düşmanlarından da kurtulmayı lüzumlu görmüştü. Düşünüp taşınıp en sonunda başkentini Ürgenç şehrine taşımaya karar verdi. "Ceyhun Nehri'nin kıyısında, Sultan Veyz Dağ geçidinden yetmiş kilometre kadar aşağıda yer alan Uzboy kanalı aracılığıyla ilerleyip Hivas (Hazar) Denizi'ne ulaşmak mümkün. Bu denize çıkmamız; Türkmen, Deşt-i Kıpçak, Hive bölgelerini avucumuzun içine almamızı sağlayacaktır. Ortada bir zamanda İdil, Don, Özü (Dnyeper) boylarından göçüp gelen

Karakalpaklar var. Hangi tarafıma bakarsam bakayım karşımda itaatim altındaki halklar bulunuyor.

Dili ve dini bizimle bir olan Karakalpakları siyasi çatımın altına almam hiç de zor olmayacaktır. Doğun ile birlikte dört bir yanın Maverâünnehr toprakları, kuzeybatın Moğolistan ve ayrıca onunla sınır komşusu olarak uzanan Deşt-i Kıpçak. Sadece Moğolistan ülkesini itaatın altına almam hâlinde Gök Orda Hanlığı, batıda İdil ve Karadeniz; güneyde Hivas (Hazar) Denizi, İran ve Afganistan; kuzeyde Tara ve Oral çukur ovaları; doğuda Hindistan'la Çin ülkelerine kadar uzanan büyük bir hanlığa dönüşecektir. Böylesini muazzam bir coğrafyayı İskender Zülkarneyn, Attila, Cengiz Han ve Aksak Timur'dan başka hiç kimse idaresi altına almayı başaramamıştır. Beşinci büyük han olarak da ben başaracağım. Fani dünyada bundan daha büyük bir emel olabilir mi? Bu vefasız dünyada her şey aynı kalmıyor, zenginliğin de saadetin de gelip geçici. Kalıcı olan yalnızca namın. İşte böylesine geniş bir coğrafyaya hükmedecek olursan senin namın kuşaktan kuşağa aktarılacaktır. Bir gün bütün dünyayı sular altında bırakacak bir tufan koparsa Nuh Peygamber gibi, senin de ölümsüz adın insanlığa miras kalır. Sen ölecek olmana rağmen adının tarihe geçerek ölümsüzlük kazanmasından daha büyük bir ebedî yaşam var mı? İnsanoğlu bunu aşacak çapta başka ne yapabilir ki?"

Bu, Ebulhayr'ın hiç gerçekleşmeyecek hayali. Demek, Ürgenç'i fethetmeyi büyük hedefi gören Ebulhayr, Deşt-i Kıpçak'ın güneyindeki kumluk bölgeyi kestirmeden yürüyerek bir hafta sonra Otrar'ın kuzeyinden geçen Seyhun Nehri'nin kamış, iğde ve karaağaçla kaplı kıyısına ulaştı. Kalabalık ordu, sırtlarındaki yük ve teçhizatları indirilmiş atları dinlendirmek maksadıyla bir haftalık bir konaklama için çadır kurdu. Han'ın düşüncesine göre bunlar tam anlamıyla dinlenene kadar, askerinin beslenme ihtiyacını karşılamak üzere yaklaşık on bin koyundan oluşan bir sürüyü arkalarından sürüp getirmekte olan halk kitlelerine ait obalar da kendilerine yetmişmiş olacaktı. Seyhun Nehri'nin, ordunun yerleşip otağ kurduğu bu kısmının yüksek ve azgın boz bulanık dalgaları, yumruk büyüklüğündeki taşları dahi âdeta bir yonga muamelesi yaparak bulunduğu yerden kaldırıp başka bir yöne savuracak ölçüde kuvvetli idi. Her iki yakası da deve sırtındaki insanın bile görünmeyeceği, sık kamışlık ve sazlık. Onların hemen ilerisinde, keçeyi andırır biçimde iç içe geçmiş bodur kavak ve iğde ağaçları. İçleri, envaiçeşit av hayvanı ve kuşla dolu. Ara sıra haşmetiyle bütün bir nehir boyunu titreten kaplan kükremesi işitiliyor. Her kükremenin ardından da ürkmüş bir ceylan sesi duyuluyor.

Ebulhayr'ın ordusu burada bir hafta konaklamak niyetinde. Atlar iyice dinlenip harekete hazır hâle geldiğinde karşı kıyıya geçmeyi tasarlıyorlar. Seyhun gibi, su seviyesi yüksek ve akıntısı şiddetli bir sudan geçmek hiç de kolay bir iş değil.

Cengiz Han zamanında böyle nehirlerden geçmenin başka yolları da vardı. Her bir Moğol savaşçısı eyerinin başına bağladığı öküz derisini sofraya benzer biçimde yuvarlak şekilde kesip, kenarlarından ince kıl organ geçirebileceği delikler açardı. Bütün giyim kuşamını bazen de silah ve teçhizatını bu derinin ortasına yığıp kenarındaki deliklerden geçirilen organla ağzını burup bağlardı. Bu el yapımı, suda batmayan deri çuvalı atının kuyruğuna bağlardı. Kendisi de atının yelesine tutunup onunla birlikte yüzer yahut atı serbest bırakıp kuyruğuna bağladığı çuvalın üstüne otururdu. Orhun, Onon, Kerulen, Yenisey, İrtiş gibi debisi ve akıntısı kuvvetli ırmakların kıyısında yetişen Moğol atları, dalgası güçlü hangi ırmakla karşılaşırsa karşılaşırsın karşı kıyıya kolaylıkla çıkabilirdi. Bu usulle onlar bir defasında Ceyhun, Seyhun, Yayık, İdil ırmaklarından da geçmişti. Kıpçakların usulü ise başkaydı. Onlar atlarını ırmaktan tek başlarına geçirirdi. Akıntı tarafına güçlü atları dizerler, onların gerisindeki kuytuluga kulunları ve tayları yerleştirirlerdi. Kendileri ise kamıştan ya da dallardan yaptıkları sallarla karşı kıyıya geçerlerdi. Sadece bazı cesur yiğitler, iki kat yapıp bağladıkları ipleri koltuklarının altından geçirip, sırtlarına elbiseleri ile silahlarını ve teçhizatını bağlayıp yüzerek karşı kıyıya çıkarlardı. Seyhun ve Ceyhun kıyısında yaşayan savaşçılar ise genellikle kurutulmuş bal kabaklarını birbirine bağlayıp onlara tutunarak yüzüp geçerlerdi.

Ebulhayr, savaşçıları bir gün dinlendikten sonra kamış kesilip sal yapılmasını emretti. Kendisi ise muhafızları ve yaverleriyle birlikte ordusunun konakladığı yerin uzaklarında bir bölgede ava çıktı. Han'ın ava çıktığı yer, Seyhun'un ağzında bir çukur ovardı. Nehrin ilkbaharda taşıdığı zamanlarda bölgedeki geniş bir araziye suyla kaplar, tekrardan kaynağına çekildiğinde ise geride, içi ırmak suyuyla dolu çok sayıda çukur bırakırdı. Şiddetli kuraklığın yaşandığı yıllarda bu bölgeye ta Kazıkurt Dağı'ndan yaz mevsimini geçirmek üzere gelen obalar, çekilip giden ırmak sularının balçıklarından kulaç kulaç yayın balıklarını söküp çıkarırlardı.

Oymakların yaz mevsimini geçirmek üzere gelmediği yıllarda bu arazilerde marallar ve geyikler yayılır. Göllerin aralarında geniş ovalar ve yeşil çayırlar vardır. Seyhun kıyıları sık

kamışlıklar ve iç içe geçmiş iğde ağaçlarıyla kaplıdır. Geyikler ve marallar için bundan bu topraklardan daha elverişli bir yaşam alanı düşünülemez.

Bu bölgede çadırların kurulmasını müteakiben Ebulhayr, yanına aldığı birkaç borazancı tellal genç ve kadim yoldaşı Bahtiyar Bahadır'la birlikte etrafa bir göz atma niyetiyle gezintiye çıktı. Altında göç boyunca üstüne eyer takımı koşulmayıp yedekte getirildiğinden dinç durumda olan Tarlankök, gemiyle sürekli didişme hâlinde. Ötekilerin bindiği atlar da tarla faresi kadar hızlı yürükler. Ancak onların atları, kamış misali uzun kulaklarını yatırmış, çabuk adımlarla ilerliyor, Tarlankök gibi gemleriyle didişmiyor. Zira Seyhun'un çamurlu suyu ve yabancı ot karışmış, sararmış yulafları; her zaman yer-su seçen yürükler için nal kadar da rahatsız edici görünmüyor.

Han ve beraberindekiler sohbet ederek ilerleyip düzlük bir araziye çıktılar. Tarlankök aniden burnundan sesler çıkararak, huysuzlanarak kulaklarını dikti. Ebulhayr ve maiyetindekiler, daha "Ne oluyor?" diyerek etraflarına bakmaya fırsat bulamamışken tam önlerinden büyük bir gürültüyle uzun boynuzları arkaya yatık, yeşil çimenler üstünde teğet uçan bir kuş misali, uzun ayaklarını öne doğru uzatarak koşan, alaca yünlü bir grup dağ koyunu geçiverdi. Aralarında büyüğü de var küçüğü de . gibi Hızla koşuşlarını gözle takip etmek mümkün değil. Gitgide uzaklaşan bir serabı andırıyorlar. Han "Bunlar bizden mi ürktü?" diye düşünmeye dahi fırsat bulamadan, amansız bir takiple dağ koyunlarının peşinden giden birkaç kurdu gördü. Kamışlık arazinin hakiki siyah yeleli erkek kurtları. İki grubun arası açık olmakla birlikte aradaki mesafe gittikçe kapanmakta. Han ve beraberindekilerin sık çayırlar dolayısıyla ilk anda fark edemediği bu kurtlar, takip ettikleri dağ koyunlarını yakalamaya çok yakın. Çünkü kurtlar, yaradılıştan sahip oldukları alışkanlıklarına uygun olarak takip işlemini sırayla yapmış olsa gerek, hızlarına bakılırsa takibe yeni katılmış gibiler. Yoksa bozkırın, hızına rüzgârın dahi yetişemeyeceği, güçlü ve rakipsiz koşucuları olan bu yabancı koyunların çıkardığı toz bulutuna bile yetişmeleri imkânsızdır.

Han ve beraberindekiler daha fazla sabredemedi. Huysuzlanan yürüklerinin dizginlerini serbest bırakırken bir yandan da topuzlarını hazırladılar, naralar atarak kurtların peşinden dörtlüğe koşurdular. Tarlankök diğer atlardan çabucak sıyrılıp öne fırladı. Çok geçmeden Han, uzak farkla yoldaşlarının önüne geçip gözlerinden kayboldu.

Ebulhayr, gençlik çağlarında savaflara bizzat katılmış olsa da altın tahtın nimetlerinden tattıkça ölümden korkar hâle gelmişti. Yirmi beş yaşını aşmasıyla birlikte savaflara katılmamaya başladı. Anlaşmazlıkların çözüme kavuştuğu savaş meydanlarına batırlarıyla birlikte ordusunu sürüyordu. Sadece düşmanlarının yenilgiye uğradığı durumlarda zafer sevincini paylaşmak düşüncesiyle askerlerinin karşısına çıkıyordu. Han, çoktan beridir savaflara bizzat katılmadığından topuz ve mızrak kullanmayı unutmuştu. Fakat kendisini devirmek için fırsat kollayan hasımlarının çokluğundan çekinerek ihtiyatı elden bırakmıyor; Orda içinde gezerken çelik kılıcını, at bindiğinde ise ok yayını yanından eksik etmiyordu. Bu iki silahı kullanmada oldukça ustalaşmıştı. Özellikle yayını gerip okunu fırlattığında temrenini geyik yavrusunun tam gözüne isabet ettirecek ölçüde keskin nişancıydı. İşte, bu mahareti şimdi de kendisine büyük yardımda bulundu.

Kızılıcak ağacı ve kamışı bol, samanı bel hizasını aşan bozkır. Önlerinde, her iki yakası sık ılgın ağaçlarından oluşan Seyhun Nehri. Sağlı sollu kamışlı su birikintilerinden meydana gelmiş göletler. Gökyüzü aynadan daha açık, tam öğle vakti... Uzakta yeşil tepelerin üstünde yalnızca bulanık seraplar oynaşıyor. Ilgım gibi akıp gelmekte olan yabani koyunlar. Arkalarından, ha yetiştik ha yetişeceğiz dercesine ağızlarını keyifle açmış, sıçrayarak ve uçarcasına koşan, kara yeleli erkek kurtlar.

Tarlankök çok kısa bir süre zarfında kurt grubuna ulaştı. Ebulhayr artık onlarla yan yana at koşturmakta. Önlerindeki yabani koyunları yakalama hırsıyla gözleri kan çanağına dönmüş olan kurtlar, yüz adım kadar gerilerinden olanca hızıyla yaklaşmakta olan atlıyı fark edebilecek durumda değil. Ancak atın gürültüsü net biçimde işiten en gerideki kurt aniden döndü. Fakat tam o anda, at sırtındaki Han'ın fırlattığı okun çelik temreni vızıldayarak gelip tam yüreğinin ortasına saplandı. Kurt acıyla bağırarak aniden devrildi ve böğrü üzerine yere yığıldı. Ebulhayr ona dönüp bakmadı bile. Hemen ikinci kurdun peşine düşüp onu da boylu boyunca devirdi. Ardından üçüncü kurdu da devirdi. Önünde hâlâ iki üç kurt daha var. Ama Han'ın sadağında tek ok kalmıştı. Şimdi de, en gerideki yabani koyuna iyice yaklaşmış olan, düve büyüklüğündeki bozkurda nişan aldı. Vücudu terlemiş, iyice kızmış olan Tarlankök bir sıçrama mesafesi kadar yaklaştığında üzengilerinin üstüne basarak eyerinin üzerinde doğruldu ve geriye doğru birazcık yaslanarak "Rast gele!" deyip okunu fırlattı. Ciğeri tarafından yarım karış içeri saplanan ok tesirini gösterdi. Kurt, var gücüyle sıçradı ve yuvarlana yuvarlana sırt üstü devrildi. Önlerindeki kurdun nasıl yere yığıldığını gören son iki kurt, ansızın arkalarında peyda olan tehlikeli atlıyı fark edip hızla geri döndü ve yel gibi

oradan uzaklaştı. Ebulhayr, onlara dönmedi, "Uzun boynuzlu dağ koyunlarının hiç olmazsa birini avlayayım." Düşüncesiyle atının hızını hiç düşürmeden yayını omzuna asıp belindeki yarım kulaç uzunluğundaki çelik palasını sıyırdı. Fakat tam bu sırada hayvanlar, toplu hâlde, yumak gibi birbirine dolanmış olan kamışları ezip geçerek kamışlık içine girdi ve gözlerden kayboldu. Han kamışlığa yaklaştığında Tarlankök'ünü zorla da olsa durdurmayı başardı. Ama o sırada Tarlankök ürkerek kişnedi ve şaha kalktı. Atının üstünden düşmesine ramak kalıp düşmemek için atına yapışan Ebulhayr, tam karşısında, on beş adımlık bir mesafede, kanlar içinde paramparça ettiği geyiğin bedeninin yanında, kendisine doğru çömelmiş vaziyette duran iri, benekli yünlü kaplanı gördü. Gözleri irileşmiş, bıyıkları titremekte ve saldırıya geçmeden önce hep yaptığı gibi sağa sola kıvrarak kuyruğu ile toprağı dövüyor. Tarlankök yorgun argın gelip ön ayaklarını yere deşirdiğinde kaplan da atıldı. Ebulhayr'ın tek yapabildiği yalın kılıcıyla başını korumak oldu. Fakat bembeyaz gövdesini gererek atılan kaplan, Ebulhayr'a hançer dişlerini geçiremedi ve birden güm diye yere düştü. Han gözlerini açınca biraz evvel bozkurdun akciğerine kendisinin sapladığı ok gibi, haşmetli kaplanın tam kalbinin üzerine saplanan oku gördü. Kaplanın sadece tir tir titreyerek hareketsiz yatışına bakılırsa ok öbür tarafından da çıkmış gibi. Bunu okun, kaplanın beri tarafından çıkmış olan yaklaşık iki karışlık sapı gösteriyor. Bu haşmetli kaplanı tek okla devirebilmek için büyük bir güç gerek. Bu kimin elinden gelir ki?

Ebulhayr şimdi ok atılan tarafa baktı. Yakın bir zamanda "Bu Seyhun boyunda Sayan Batır'ın başını çektiği bir grup silahlı genç peyda olmuş; beylerin, soyluların mallarını yağmalıyorlarmış özellikle Gök-Orda'ya karşı çok kindarlarımış!" diye duymuştu. Ebulhayr, iğde korusundan çıkan; mavi zırlı, tepeden tırnağa tam teçhizatlı yüz kadar genci gördü. Önlerindeki üç doru atın birinin sırtında Sayan Batır, hemen yanındaki ikinci dorunun sırtında kendisinin öz kızı Gülbahram Patşayım... Han, kaplanı gördüğünde olduğundan daha beter bir hâlde ne yapacağını bilemeden apışıp kaldı. Sayan'ın elindeki yayda ok olmadığını görünce hayatını kurtaran korkusuz yiğidin o olduğunu anladı. Şimdi deminkinden daha güçlü biçimde afalladı. "Han'ı Azrail'in pençesinden kurtaran bu genç batıra teşekkür edip saygı göstermesi mi gerekir yoksa kendisinin ölüm cezasına çarptırdığı, üstelik izinsiz olarak öz kızını nikâhına alan can düşmanına yalın kılıç saldırmaması mı lazım?"

Han, bir karara varamayıp apışıp kalmış durumda öylece beklerken kızı Gülbahram, yayını alıp sadağından çektiği oku babasına doğru nişanladı. Ebulhayr'ın kalbi korkudan titredi. Üzerine atılmak üzere olan kaplana, en azından yüzünü koruyup yalın kılıcını

kaldırarak karşılık vermeye cesareti yetse de bu defa o kadarına dahi derman bulamadı. Bütün bedeninin üzerine kurşun dökülmüş gibi kaskatı kesilmişti. Canının tatlılığı da, dünya mülkünün değerli oluşu da, zırh giymeksizin ava çıkmış olması da; hepsi göz açıp kapayıncaya kadar süren bir anlık zaman zarfında, yüreğini bir zehir gibi yakan pişmanlık ateşi parlayıp aniden söndü. Cengiz soyunun ne kadar acımasız olduğunu iyi bilirdi, gözlerini yumdu. Ancak yüreğine çelikten sivri uçlu bir ok saplanmadı. Kısa bir müddet sonra, geçip gitmekte olan atların çıkardığı gürültü ile karışık Gülbahram'ın sesini işitti.

- Ne diye elimi tuttun ki, dedi, babasının yanından geçerken. "Eğer biz onun eline geçseydik, hiç tereddüt etmeden kelleimizi vurdururdu.

Kadifemsi bir ses ona cevap verdi:

- Öz babasını öldüren bir kadınla ne kadar sevsem de bir döşekte yatamazdım.
 - O hâlde kendin öldürseydin ya!
 - Babasını öldüren adama hangi kadın içtenlikle "Kocam!" diye hitap eder.
 - Elbette -kızı iç geçirdi- yayımı germeye benim elim de varmaz idi. Sadece öfkeden. Sözlerinin devamı işitilmedi.

Ebulhayr kısa bir süre sonra gözlerini açıp etrafına bakındı. Fakat hiç kimseyi görmedi. Silahlı gençler sık karaağaçlar arasına girip kaybolmuşlar. Birden Ebulhayr'a çağrıda bulunan borazan sesi duyuldu. Savaş davullarına alışan Tarlankök yüksek sesle kişnedi. Çok geçmeden beraberindekiler de Ebulhayr'a ulaştılar. Ölü bedeni yerde yatan kaplan ile yol üstüne saçılmış kurtları gören Bahtiyar Bahadır ile yaverleri, Han'ın sergilediği yiğitliği överek ona doğru ilerlediler. Fakat Ebulhayr bu sözlere hiçbir şekilde karşılık vermedi, kaşlarını çatıp sararıp bozardı. O şu an içini yakıp kavuran pişmanlığın etkisiyle allak bullak olmuştu. "Otuz yıl hanlık yapsam da hâlâ kendime faydası dokunacak adamları seçmeyi beceremiyorum. Biraz evvelki yiğitle anlaşabilseydim orduma ne büyük bir komutan olurdu! Sadece böyle adamlarla cihana hükmedebilirsin! Vah vah!

Yaverleri, Han'ın batırlığının kanıtı olarak kaplanın ve erkek kurtların derilerini yüzüp eyerlerinin önlerine asıp geri döndüler. Ebulhayr hâlâ sessiz, kaşları hâlâ çatık vaziyette. Yaverleri ile muhafızları ise Han'ın sergilediği yiğitliği bir an evvel herkese duyurmak amacıyla borazanlarını, davullarını gümbür gümbür çalarak ilerliyorlar. Ebulhayr, çadırlarına yaklaştıkları sırada yanındaki Bahtiyar Bahadır'a:

- Eğer benim olmadığım bir yerde Batır Sayan ile kızım Gülbahram Patşayım elinize geçerse, dedi kimselere duyurmadan, kızımın kellesini uçurun. Sayan Batır'ı ise hediyeler verip serbest bırakın.

- Başüstüne Han Hazretleri!

Bahtiyar Bahadır bu kısa konuşmadan, Han'ın yol boyunca niye hiç sesini çıkarmadan seyahat ettiğini anladı. Kaplanı, Sayan Batır'ın öldürdüğü çıkarımını yaptı. "Tabii ya, kaplanın kalbinden sökülen ok, Han'ın okuna hiç benzemiyordu ki!" Genç batırın kaplanı öldürmekle kalmayıp Han'ın canını da kurtardığından en ufak şüphesi yoktu. "Aksi takdirde kinci Ebulhayr, 'Ele geçirirseniz onu serbest bırakın!' der miydi hiç?" Bütün bunları sezmiş olsa da Bahtiyar Bahadır ağzını açıp da hiçbir şey söylemedi. Han'ı neşelendirmek niyetiyle, kuyruğu ile baş derisi yere sürünerek bir muhafızın eyerinin önüne asılı olarak getirilen kaplan derisini göstererek:

- Ne kadar büyük bir kaplan, dedi hafiften gülümseyerek, eğer üzerinize saldırdığı vakit eliniz titreyip de yayı gerememiş olsaydınız, sizi kesinlikle paramparça ederdi. Batırlığınız sayesinde canınızı kurtardınız. Sağ salim kurtulduğunuz için dolayısıyla çok sevinçliyim. Siz ortadan kaybolunca bir kurban adayacağıma dair Allah'a söz verdim.

Ok, karşıdan saldıran kaplana, gövdesinden ya da başından kısacası tam karşı istikametinden isabet ederdi oysa can veren kaplanın tam akciğeri tarafından saplanmıştı., Bahtiyar Bahadır'ın "Karşıdan saldıran kaplanın" ifadesinden, kaplanı kendisinin öldürmediğini anladığını Han hemen fark etti. Fakat binlerce savaşçının zaferini kendi zaferi olarak görmeye alışkın olan Han'ın dili, "Kaplanı Sayan Batır öldürdü." Demeye varmadı. Bununla birlikte Bahtiyar Bahadır'ın sözlerini anladığını sezdirerek yeniden:

- Eğer Batır Sayan'ı yakalanırsa serbest bırakın, dedi.
- Başüstüne Han Hazretleri! Peki, ikinci kez yakalanacak olursa?
- O vakit başını vurun!

Bahtiyar Bahadır bir anlığına gülümsedi. Batır Sayan'ın Han'ı kaplanın saldırısından kurtardığına artık iyice emin oldu. "Kendisini ölümden kurtardığı için Han da onu bir defaya mahsus affetmeyi bir boynunun borcu olarak görüyor. İkinci defa ele geçirildiğinde ise. Yaptığı iyiliğe karşılık düşmanlık. İyiliğin ve kötülüğün pazarlık konusu edildiği, acımasız dünya hey!" Yine de silahlı gençlerden çekinen Ebulhayr, bir daha o civarda ava çıkmadı.

Bir hafta sonra binlerce sal üzerinde Seyhun Nehri'nin güney yakasına sağ salim geçtiler. Islanan elbiselerinin kurummasını beklerken kendileri de dinlenmeye çekilmişlerdi. Bu sırada, Andican bölgesindeki Kazak uruglarının Canibek'le Kerey'e katılmak üzere üç gün önce bu bölgeden geçtiğini işitti. Han, kaçmakta olan grupların derhâl yakalanıp öldürülmesi için askerlerine at binneleri talimatını verdi. Askerleri hazırlıklarla meşgulken Semerkant'ı ele geçiren Mukamet Cöki'nin hediye olarak gönderdiği kervan Han otağına ulaştı. (Aslında buna hiç gerek yoktu çünkü Ebuseyit, Horasan'dan döndükten sonra öteki emirlerin desteğiyle tahtını Mikamet Cöki'den yeniden aldı.) Mukamet Cöki, Semerkant'ın neredeyse bütün hazinelerini yüz kızıl deveye yükletip göndermişti. Develerin üzerine yüklenen; altın kap kakaklar, altın ve gümüş sırmalı ipek kumaşlar ve bunlardan yapılmış elbiseler, kadifeden kalın giysiler, ince yumuşak ipek, işlenmiş ipek kumaşlar ve başka ipek kumaşlar. Ebulhayr'a ithafen, Semerkant halılarında bile değerli, özel bir hazine daha gönderilmişti. O hazine, Ebulseyit'in büyük hatunundan doğma Ğibatat Sultan Begim idi. Göğüsleri, yeni olgunlaşmaya başlamış elma gibi diri ve sert; iri karadut gözleri, ele geçirilmiş ceylan yavrusunun gözleri gibi masumane, yeni yeni serpilip gelişen bu servi boylu genç güzelin cazibesi Han'ın başını döndürdü. Ebulhayr, kaçmakta olan uruglara ait göç kervanına saldırmayı ertesine güne bıraktı. O günün gecesinde gümüş direkli, gök ipek çadırın içinde henüz güçten kuvvetten düşmemiş olan yaşlı kurt; on üç yaşındaki, gelişme ve olgunlaşma çağındaki ak papağanın bembeyaz döşünden kana kana susuzluğunu giderdi. Dün, Ğibatat Sultan Begim'i gördüğü andan itibaren bütün bedenine hâkim olan tutku ateşine karşı duramayan Ebulhayr, gecenin sabahında artık gönlü sükûnete kavuşmuş olarak askerlerine harekete geçmeleri talimatını verdi. Ama gönderilen ulaklardan, kaçmakta olan göç kervanının, geceleyin Seyhun Nehri'nden geçip Karatal'a doğru yöneldiğini öğrendi. Dünkü salları akıntıya terk eden Han, tekrardan yedi adet sal yaptırıp geriye dönene kadar kaçan kalabalık kitlenin yurtlarına ulaşip kendilerini sağlama alacaklarını anladı. "Ürgenç'e bayrağımı çekip iyice güç kazandıktan sonra Moğolistan' saldırısam, durmadan göç edip mekân değiştiren Kazakların yersiz yurtsuz urugları nereye gidebilir ki?" diye düşünen Ebulhayr, yüzünü yeniden Ceyhun Nehri'nin kıyısına çevirdi. Bir gecelik haz için Orda'nın geleceğinden vazgeçtiğinin farkına varamadı bu kez. Bu hatanın bedelini yirmi yıl sonra oğulları ödeyecekti. Zira bu kalabalık göç obasını, Kökşe Deniz'e dökülen Karatal Irmağı'na liderliği altında götüren kişi, Kazak halkının müstakbel ulu hanı, Canibek'in oğlu Kasım Sultan idi. Ebulhayr'ın tek gecelik kazancı, yıllar sonra oğullarının maruz kalacağı otuz yıllık bir yıkılış sürecine dönüşecekti.

Han; beraberindeki kalabalık kitle ile kumluk, çorak ve kuru araziye geçip üç gün sonra Ceyhun Nehri'nin sol taraftaki kıyılarına ulaştı. Ardından bu nehir boyunca yukarıya doğru ilerleyip Ürgenç civarına erişti. Eskiden, otuz yaşını henüz doldurmadığı dönemde, iki hafta süren ve oluk oluk kanın aktığı bir katliamdan sonra Ürgenç'i hâkimiyeti altına almıştı. Şehre Gök-Orda'nın gök renkli ipek bayrağını dikmişti. Hanlık başkentini Orda-Bazar'dan kalıcı olarak Ürgenç'e taşımayı o sıralarda hiç düşünmemişti. Ebulhayr, o günden itibaren, Doğu'nun en güçlü hükümlerlerinden biri hâline geldi. Ürgenç'in düz arazisinde altın hilalli, gök kubbeli bir cami inşa ettirdi. İstanbul, Pekin, Roma ve Moskova'dan ustalar getirtip beyaz taşlardan, pişirilmiş kızıl kerpiçlerden Hanlık sarayları yaptırdı. Yine de bu yâd eli uzun süre yaşayacağı bir yer olarak görmedi. Ancak şimdi Ürgenç'i ani bir baskınla ele geçirip kalıcı başkenti yapmaya gücü yetmedi. Artık çaresiz, geri dönmek zorundaydı. Bu defa Ebulhayr'ın hedefinde eski yurdu Sığanak vardı.

Ebulhayr dıştan iyi görünse de içinde fırtınalar kopuyordu. Çehresi de iyice sararmıştı. Canibek'le Kerey'in ve onlara katılan urugların içine öfke tohumları ektiğine; öç, intikam hislerinin kolay kolay yatışmayacağına iyice kani olmuştu ama yine de onların kendisiyle münasebetlerini büsbütün kesip, ayrılıp gideceklerine ihtimal vermemişti. Toplanıp gittikleri günde de fazla uzaklaşmayacakları, geri dönecekleri öngörüsünde bulunmuştu. Öyle babadan oğula miras kalacak bir düşmanlık noktasına varmayacaklarını, o şekilde davranmaya cüret edemeyeceklerini düşünerek kendisini teselli etmişti. İşte şimdi. Meğer onlar, bir daha dönmek üzere geçip gitmişler.

Sefer sırasında birazcık basılan öfke, Sığanak'a ulaştıktan sonra daha da arttı. Tuğunu diktikten sonra Ebulhayr daha fazla sabredemedi.

- Başkomutanım nerede, dedi Ebulhayr, evin içini dolduran batırların ve sultanların üzerinde göz gezdirerek.

Kollarını önünde kavuşturarak içeri giren subay, aynı iki büklüm tavrıyla çekine çekine dışarı çıktı. Dışarıda ağızdan ağıza dolaşan "Başkomutan Bahtiyar Sultan'ı Han Hazretleri çağırıyor." şeklindeki söz, köşe bucak yayıldıktan sonra git gide zayıflayıp en sonunda yok oldu.

Çok geçmeden han sarayına soğuk çehreli, iri gövdeli, geniş omuzlu, orta yaşlı geçkin başkomutan Bahtiyar Sultan girdi. Çağrılmasının hayra alamet olmadığını anlamıştı,

hükümdarının kanı çekilmiş, soluk benzini görünce birçok badireyi atlatmış olan yüreği küt küt atmaya başladı. Yine de kimseye belli etmedi, gidip Han'ın sağ tarafındaki yerini aldı.

- Bahtiyar Bahadır! - dedi Ebulhayr- Gün ışığından yaratılan kutsal atam kahraman Cengiz Han'ı bir yana bırakayım, Bütün bir Deşt-i Kıpçak bozkırına hükmeden Cuçi'nin zamanında halkın bir bölümünün, handan rahatsızlık duyup toptan ayaklanarak göçüp gittiği vaki olmuş mudur?

- Hayır, Hünkârım, dedi başkomutan.

- Peki, o Cuçi'nin atının toynağının bastığı toprakların tamamında ben de hüküm sürdüm. Cuçi, o hükümlanlığa babası Cengiz'in sayesinde ulaşmıştı. Deşt-i Kıpçak'ı titreterek yeniden devletimizin sınırları içine katarken ben yalnızca kendi gücüme ve zekâma day andım.

- Evet Hünkârım! Gökyüzünün zirvesine sadece yırtıcı kartal ulaşabilir, dedi kurnaz başkomutan, bu tür durumlarda Han efendisinin övülmekten hoşlandığını hatırlayarak.

- Ama kartala da yol arkadaşı gerek, dedi Ebulhayr ve devam etti: Cuçi atamız yanında kimi bulundurması gerektiğini iyi bilmiştir. O sebeple yenilgi yüzü görmemiştir. Ya ben.

Han dile getirmek istediği asıl düşüncesini biraz bükerek:

- Bu bölücülerin bir dayanağının olması gerek, idarem altındaki halkın tam yarısını kaybettim.

Ebulhayr, aşırı hiddetten nefes nefese kaldı ve konuşmakta zorlandı. Bahtiyar Sultan'ın da sesi çıkmıyor; otağın içine, sinek uça kanatlarının sesi duyulacak ölçüde ağır bir sessizlik hâkim oldu. Sessizliği bozan yine Ebulhayr'ın kendisi oldu:

- Hana itaatten vazgeçip Moğolistan'a kaçan asilerin cezası ne olmalı?

- Ölüm. dedi Bahtiyar, sesini yükseltmekten korkmuş gibi, fısıltıyla.

Otağ içindeki herkes bu cevabı bekliyormuşçasına, hep bir ağızdan aynı cevabı verdi:

- Ölüm, hünkârım!

- Verilebilecek tek ceza, ölümdür!

- Ölüm!

Diyeceklerini demiş olmakla birlikte hepsi de sözlerinin anlamından kendileri korkmuş gibiydi, nihayet cevapların arkası kesildi. Ebulhayr, zorla tebessüm ederek konuştu:

- Kararınıza katılıyorum, değerli ileri gelenler! Bu kararı uygulamak yine size düşüyor. Elimizdeki tüm askerî güç yarın tan yeri ağarmadan bu Orda'nın yanında hazır bulunsun. Düşman savaşçıları kırıp geride kalanları da bana tabi köleler olarak boyun eğdirmezsem bana da Ebulhayr demesinler!

Ne kadar sinirli olursa olsun sesini hiç yükseltmeyen biri olan Ebulhayr'ın bu ölçüde esip gürlemesinin sebebinin aşırı hiddetten kaynaklandığını ahali derhâl anladı. Hiç kimse karşı bir görüş bildirmedi.

Emri vermek kolaydır ama emrin yerine getirilmesi zordur. Bunu Ebulhayr çok iyi bilir. Bilhassa bu defasında... Yine de Allah'a tevekkül etti. Eğer hükümranlığı altında kalmaya devam eden halkın; at binebilecek, silah kuşanabilecek evlatları hiç fire vermeden tümüyle sefere katılırsa, henüz tam olarak yerleşmeyen Kerey ile Canibek göçünü darmadağın edip kaçmakta olan insanların velveyle önüne katıp hayvan sürüsü misali sürüp getirmesi mümkün gibi göründü.

Beyler ve batırların, ileri gelen şahsiyetlerin her biri Orda'dan çıkar çıkmaz kendilerine bağlı urug obalarına doğru at koşturdu. Halkın sıkıntı içinde olduğu bir zamanda bir günün içerisinde asker toplamak imkânsız değildi elbet. Başkaları şöyle dursun, han Orda'sının çevresinde oturan, Ebulhayr'a sadık, güvenilir savaşçıların sayısı bile çok fazla!

Başkomutan Bahtiyar öncü birlikleri denetleyip sevk ettikten sonra bizzat kendi komutası altındaki askerleri sefere hazırlama işlerine koyuldu. Orda'yı dolduran ileri gelenlerin boşu boşuna toplanmadığını sezerek herhangi bir kötü haber beklentisiyle küme küme korku içinde bekleyen askerlerin yanına varır varmaz şunları söyledi:

- Ürgenç'ten döndüğümüzden beri yan gelip yatıyorsunuz. Kılıçlarınız da kınlarından hiç çıkmadığından paslanmaya başlamıştır herhâlde. Allah dualarınızı kabul etti. Ganimete gark olacaksınız.

Genç bir asker sırtarak "Yaşasın!" diye haykırdı. Kınından kılıcını hızla çekip bağırды. Ancak öteki askerler onun gibi sevinç çılgınlıkları atmadı. Sözün devamını beklediler.

- Bu defa düşman, topuz başlı Kalmak ya da köse suratlı Çinliler değil. Mağlup edilmesi kolay bir düşman. Henüz bir siyasi birlik oluşturamayan, şu Kerey ve Canibek'le kaçanlar. Kaçan düşmana ise kadın erkek.

- Hey, hey!

Asker başı, kalabalık içinden çıkan homurdanma sesini kulağı işitse de basit bir tepki göstermekle yetindi.

"Kaçan düşmana kadın erkek." sözlerini yineleyerek etrafına göz attı. Haydi, yiğitsen ortaya çık bakalım dercesine kaşlarını çatarak askerlerine bir müddet baktı. Fakat bu defa hiç kimse gıkını çıkarmadığından sözlerine devam etti:

- Sizler korkusuz yiğitlersiniz! Sümsük Canibek'le aklını kaybetmeye başlayan Kerey'i at kuyruğuna bağlayıp, hanımızın kutsal Orda'sından rahatsızlık duyarak onlara katılan baldırı çıplakları ise koyun gibi meletip kuzu gibi inletip sürüp getirmek sizler için işten bile değil!

- Kahramanlık elden gelirse!

Bu, demin ilk olarak ses çıkaran kişiydi. Yaşı otuz beş kırk aralığında, mavi gözlü, sarı saçlı Orısbay adlı gençti:

- İşlerimi bitirirsem katılırım, tamam!

- Benim bahane olarak ileri sürebileceğim hiçbir şey yok ama bu sefere beni zorlamayın.

Bu sözlerin sahibi; yüzünde kılıç yarası izi olan, yaşı elliler civarındaki tecrübeli savaşçı Kokış idi. Bütün ömrü Ebulhayr hizmetinde geçmiş olan yoksul Tölengit.

Derken, homurdanmalar ve itirazlar artarak devam etti.

- İş güç bizi bekliyor, seferden yorgun döndük.

- Hayvanlar var, çoluk çocuk var.

- Vaktin ne kadar sıkışık olduğunu görmüyor musunuz?

Asker başı haykırdı:

- Yeter, hepiniz kuru gürültücüsünüz! Sanki ilk defa savaşa katılıyorsunuz! Önceden sefere çıkmadınız mı hiç? Daha önceleri, "Evde işim var, kadını evde kaldı." diye hanginiz konuştu? Yoksa ülke dışında katar katar konup göçen bir avuç kalabalıktan korkuyor musunuz? Atalarına çekmeyen yüreksizler sizi!

- Efendi, dedi Orısbay, omuzlarını kaldırıp biraz öne çıkarak. Siz de iyi biliyorsunuz ki iş güç diye öne sürdüğümüz gerekçeler, aslında bahane. Gerçeği konuşmak gerekirse ben hiçbir suçları yokken öz kandaşlarıma karşı kılıç sallayıp hem Allah hem kul nezdinde günahkâr durumuna düşmek istemem. Zaten çok kan döküldü. Her ne kadar soylu olmasa da ben de bir ananın babanın evladım. Hiç kimsenin tebaası, kölesi değilim. Kendi özgür iradem var. Bu sefere katılmam mümkün değil.

- Bizi zorlamayın beyim.
- Halkın yüzüne nasıl bakarız beyim?
- Han ile sultanlar taht kavgasına tutuştu diye arada kalan kara halkın, avamın niye kırılması gerekiyor?
- Birbirimize karşı düşmanlık gütmenin ne lüzumu var?

Kalabalığın gürültüsü patırtısı iyice yükseldi. Asker başı; kara halkın, avamın bu tavrını gördükten sonra Ebulhayr'ın hizmetkârı olan Tölengitlerin adını özellikle zikrederek konuştu:

- Ey Kokış, ey Takecan, ey Küygenbay! Han Efendimin bağrında büyüyen enikler değil miydiniz siz? Nasıl olur da Allah'ı unutup nankörlük edersiniz?

Kalabalık içinden birinin kibirle kahkaha attığı duyuldu. Fakat Tölengitlerin çoğu ne diyeceklerini bilemez bir hâlde kalakalmışlardı. Kalabalık adına Kokış söz aldı. Asker başına doğru bakmaktan çekiniyormuşçasına bakışlarını yere çivileyip:

- Yedirdiğinin içirdiğinin karşılığını ödemem gereken kimse yok ama Han buyurduğunda hangi sefer olursa olsun katılırım. Bununla birlikte beyim, "Zorla, sürükleyerek gönderdiğin tazı tilki avlamaz!" derler. Sırf kuru kalabalık oluşturun, asker sayısı çok görünsün yeter diye düşünmüyorsanız, benim arım vicdanım kan dökmeme müsaade etmez.

Öfkeden kuduran asker başı boğazı düğümlenerek dedi ki:

- Sizi gidi gevşek iradeliler! Siz düşmanı mağlup etmek için değil, ancak ganimet için savaflara katılırsınız!

Bahtiyar Sultan tehditkâr tutumunu daha fazla sürdüremedi. Askerlerin çoğunun göçüp giden kitlelerle aynı amacı taşıdığını sezdiği için ne diyeceğini bilemedi, öylece kaldı.

Akşama doğru dört bir yandan haberciler de gelmeye başladı. Huzursuzluk içindeki halk, Han fermanını memnuniyetle karşılamamış. Hatta bazı uruglar, Han Efendimiz bizim Canibek'e katılmayıp onun idaresi altında kaldığımızı niye şükretmiyor, diyormuş. Bir kısmının da, "Han hayırlı bir iş için ölüme bile yollasa giderdik ancak bu defaki hainlik; atalarımızın ruhlarından korkarız, öz kardeşlerimizle savaşamayız." görüşünde olduğu anlaşılıyor. Fermana itaat edenlerin sayısı azdı. Bunların neticesinde Ebulhayr'ın asker sayısı Han'ın düşündüğünün iki üç katı az oldu. Toplanan askerlerin ne kadarının güvenilir olduğu da ayrı bir husus!

Nihayetinde Han, hiç kimseyi huzuruna kabul etmeyip gözünü dahi kırpmadan, yemeden içmeden ak otağın içinde gece gündüz volta atıp durdu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Ebulhayr, halkın kaderini bu defa han ve sultanların değil, halkın bizzat kendisinin belirleyeceğini idrak etti. Hâlihazırda Deşt-i Kıpçak'ın kendi elinden ızdırap çeken kalabalık halk kitlelerinin, müstakil Kazak hanlığını kurma arzusunda olan uruglar tarafına kesin olarak geçeceğinden emindi. Ve artık Canibek'le Kereyleri, bir hanlık kurmalarına fırsat vermeden saldırıp ele geçirmek için sefere çıkma fikrinden vazgeçti. Başka çaresi de yoktu zaten. Yaralı aslan misali hiddetli olan Han, içi kazan gibi kaynamasına rağmen, mücadeleye dermanı olmadığından meseleyi olurlarına bıraktı ve gidişatı gözlemeye koyuldu.

İKİNCİ BÖLÜM

II

Ulu Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın beşinci kuşak torunu Muhammed Han'ın torunun oğlu, ünlü Üveys Han'dan olma, Moğolistan'ın hâlihazırdaki hanı İsen Buka bugün oldukça moralsizdi.

Başka zamanlarda bir kere bakınca neşesini yerine getiren Almalık'ın yemyeşil bağı bahçesi de, Alatav'ın bulut çökmüş heybetli zirveleri de; dışarıda, kız gülüşlerini andırırçasına sürekli çınlamakta olan su arklarının gümüş şırıltısı da bugünkü can sıkıntısını avutmaya yetmedi.

Celayir gençlerinin, yaz boyu, o vakitler suyu bol olan Altın Emel Irmağı'ndan büyük zahmetlerle çıkarıp ayıkladıkları ve Han'a armağan etmek üzere getirdikleri yarım çuval altın tanesi de moralini düzeltmemişti. Gençlerin bujestini karşılıksız bırakmamak için beş gencin her birine Altın Emel boyundan birkaç dönümlük tapulu arazi verilmesini ferman buyurdu. Ardından bizzat kendi elleriyle gençlere altın işlemeli çapanlar giydirip yeniden otağındaki özel odasına kapandı. Altın arayıp bulabilecekleri birkaç dönümlük araziye sahip olmak suretiyle bir anda zengin olan gençlerin büyük sevinçle otağından ayrılışlarını pencereden gördü ve bir an gülümsedi. Fakat kaşları hemen çatıldı. Dün aldığı haber, sanki koynuna bir soğuk yılan sokulmuş gibi vücudunu yeniden titretmeye başladı.

Han Şurası toplanana kadar bu iç sıkıntısı devam etti. Daha sonra, iki yüz elli yıl evvel atası Çağatay'ın yaşadığı; bir zamanlar Üysün, Celayir, Uygur çiftçilerinin imar ettiği ancak şimdi viraneye dönmüş olan kadim Almalık'taki eski otağına gitti. Bu eski otağ, İsen Buka için çok kıymetli bir mekândı. Aşk duygusunun ne demek olduğunu ilk olarak bu otağda öğrenmiş, babası Veys Han'ın ne kadar kan dökücü biri olduğuna bu eski otağda şahit olmuştu.

Babası Veys'in henüz sultan olduğu ilk gençlik çağında Çağatay Ulusu henüz Ceyhun Nehri'nin sağ yakasında idi. Nehrin sol yakasında, 20-25 kilometrelik bir mesafede Aksak Timur devrinde inşa edilmiş olan Kangıt uruğunun çiftliği Mangıt, daha ilerisinde bir günlük uzaklıkta ise Ürgenç şehri bulunuyordu. Ceyhun'un sağ yakası; boz tepeli, sadece pelin otu ve çalıkların bittiği, ufak taş parçalarıyla örtülü uçsuz bucaksız bozkır. Karakalpak tarafı Sultan Veys'in ülüşü idi. Gök Orda ile bu Çağatay neslinin hükümlerindeki toprakları ikiye ayıran; akıntısı Seyhun'dan iki kat daha şiddetli, boz bulanık dalgaları ile kıyılarını sertçe döven, insanda güçlü bir ürperme hissi uyandıran ve seller misali akan Ceyhun. Bu Ceyhun Nehri'nin batı yakasında yüksekliği kırk, kalınlığı on kulaç kadar, boz toprakla saman karışımından örülmüş bir sur mevcut. Surun iç tarafında boz kerpiçten inşa edilmiş birkaç geniş saray bulunmakta. İşte bu kale, sonraları Sultan Veys Dağı diye adlandırılan yer, Veys Sultan'ın ata yurdu, kondukları ilk mekândır.

İsen Buka'nın çocukluk çağları burada geçti. Babası, uzun yıllar Moğol ordusunu idare edip nice savaş tecrübelerini başından geçirmiş ve nihayetinde rakiplerini mağlup ettikten sonra ak keçe üzerinde taşınarak han ilan edilmişti. İşte bu hadiseden sonra İsen Buka Moğolistan'ın başkenti, bağları bahçeleriyle meşhur Almalık şehrini görmüştü. Ceyhun'un

kıyısında, etrafı yüksek surlarla çevrili, bozkırın ortasında yapayalnız bir duran sultan ordasında büyüyen genç delikanlıya bu şehir, bir harika ve görkem abidesi olarak görünmüştü. Şehrin yeşil bahçelerinde salkım salkım elma, erik, üzüm, armut. Sokaklarında çiftçi alet edevatı, savaş teçhizatı, kadınlar kızlar için halka, yüzük, bilezikler imal etmekte olan demir ustalarının, çelik örsleri kulaç darbeleriyle döven çekiçlerinden yükselen sesler kulaklarda yankılanıyor. İlk kez bu şehirde namaz kılmak için yeşil kubbeli camiye girdi. Bu şehirde o ilk defa kâfirlerin vaftiz edildiği, Hristiyanlığa mensup göçmenlerce inşa edilen kiliseyi gördü. Çocukluk çağlarına ait o harika manzaralar hâlâ gözlerinin önünden gitmez. Babası Veys Han çok dindar biriydi. Bir gün sabah namazını eda ettikten sonra henüz mışıl mışıl uyumakta olan ve artık reşit olma vakti gelmiş oğulları Cunis ile İsen Buka'yı uyandırdı. Yanına alıp yola çıktı. Peşlerinde yaverleri ve muhafızları. Çok geçmeden eski Almalık'a ulaştılar. Dişleri dökülmüş bir ihtiyarın ağzını andıran, pörsümüş ve neredeyse yıkılmak üzere olan çim evler, muazzam büyüklükte kerpiç avlular. Bu, insanı ürküten ıssız şehrin ortasında sadece, tepesine sarı bakırdan haç dikilmiş, yeşil kubbeli ve estetik görünümlü olarak inşa edilmiş bir ahşap bina görünüyor. Binanın yanı başında bağ bahçe. Bahçenin içini dolduran şeyh, hoca, biri ak diğeri yeşil sarıklı iki imam, müezzin, ihtiyarlar ve müritler. Han'ın gelişiyle birlikte beyaz sarıklı imam ortadaki minbere çıktı. Seher serinliği dolayısıyla iyice üşümüş olan iki erkek çocuk, şimdi o minberin hemen yanındaki darağacını gördü. Darağacının yanında kolları arkadan bağlı, saçları oldukça uzamış ve beyaz sakalı bütün gövdesini kaplamış; üstünde, dizlerine kadar uzanan beyaz kefen bulunan bir adam dikilmekte. Dış görünüşüne, şekline şemaline bakılırsa Müslüman olmadığı aşikâr. At yeleli, gök gözlü, sarışın bir adam.

Minbere çıkan imam iki elini yukarı doğru kaldırıp Veys Han'a bakarak:

- İslam dininin hamisi, yüce mertebe sahibi Veys Han! Sizin mübarek imzanızın atıldığı ve altın mührünüzün vurulduğu adil fermanınızı yerine getirmemize müsaade buyurun, dedi.

Han, başını salladı:

- Müsaade ediyorum.

Karizmatik görünümlü imam şimdi de kolları bağlı adama baktı:

- Ulu Moğolistan'ın, Muhammed Peygamber'in ümmeti olan oğullarını ve kızlarını kendi dinine geçirerek cehennem ateşine atan ve bu maksatla da bu kiliseyi merkez olarak kullanan bir günahkâr olman sebebiyle, Süleyman Peygamber gibi adil, Hazreti Ali gibi heybetli, ulu mertebe sahibi Veys Han, senin yani Allah Teâla'nın kâfir kulu Danyel'in darağacında asılarak öldürülmesine hükmetti. Son nefesini vermeden evvel bir dileğin var mı?

Uzun sakallı, kıvrırcık saçlı adam başını salladı:

- İslam dinine mensup kimselerden hiçbir dileğim olamaz! İnançım için ölmeye hazırım! Tez elden beni darağacında sallandırın!

İmam, Han'a baktı. Han tekrar başını salladı. İmam, kolları bağlı adamın yanında bekleyen iki cellada:

- Allah Teâlâ'nın buyruğu böyle! Allah'ın zındık kulu Danyel'i darağacına çekin, dedi.

İki cellat, kıl urganın ilmeğini, kolları bağlı adamın boynuna geçirdikten sonra diğer ucunu kendilerine doğru çekmeye başladı. Sakallı adam boylu boyunca yukarıya doğru yükseldi. Sadece darağacının üst kısmına yaklaştığında bir kez çırpınarak iki kolunu yana sarkıttı ve başını bir yanına eğerek hareketsiz kaldı. İki cellat, urganın ellerinde kalan ucunu götürüp yerdeki kazığa bağladı.

Aynı imam yeniden Veys Han'a baktı:

- Ulu mertebe sahibi Han Hazretleri! Mukaddes topraklarımızda doksan yıldır İblis'in ocağı olarak kullanılan bu kilisenin yerle bir edilmesine izin veriniz, dedi!

Han tekrar "Tamam!" anlamında başını salladı.

Bileklerini sıvayan hoca, imam, müezzin, ihtiyarlar, müritler "Tuh sana rezil şey!" diyerek kıl urganı, kilisenin tepesindeki haça bağlayıp hepsi birden çekip yerinden söktü. Ardından bir kazan büyüklüğündeki bakır çanı yere düşürdü. İki kısrak sağımı bir süre dolmamışken; bir çivi bile çakılmadan, Alatav çamından yontularak elde edilen ahşaplar iç içe geçirilmek suretiyle inşa edilen küçük, gösterişli kiliseyi yerle bir ettiler. İslam dininin güçlü biçimde yaşandığı Arabistan ve İran'dan gelen hoca, müftü ve şeyh efendilerin

teşvikleri arasında çok sayıda ateşli efendi, mürit ve şeyh kiliseyi, kesin biçimde yerle yeksan edip ortadan kaldırdı.

İsen Buka'ya bütün bu olup bitenler bir oyun gibi görünmüştü o vakit. Ancak ilerleyen zamanlarda, artık kendisinin Hanlık işlerine karışmaya başladığı sıralarda bu kiliseyi, 1340 yılında Almalık'ta Bizans Piskoposu Cavani Marinolli'nin, Floransa'dan Yedisu ve Gobi Çölü yoluyla Hanbalık şehrine (bugünkü Pekin) giderken yaptırdığını öğrendi. Veys Han'ın selefleri olan hanlar ve hükümdarlar; yıkılmaya yüz tutan şehirdeki bu, kimsenin ihtiyaç duymadığı kilisenin varlığını umursamadılar. Vatikan'daki papanın Müslümanların yaşadığı topraklara gönderdiği misyoner din adamları, gözlerden uzak bu kiliseyi kullanageldiler. Nice Müslümanın Hristiyanlık dinini benimsemesine neden oldular. Ancak çok dindar biri olan Veys Han, Çağatay tahtına oturur oturmaz, "Müslümanların aklını çelip hak yoldan ayırmasın!" düşüncesiyle bu kilisenin derhâl yerle bir edilmesini ferman etti.

İsen Buka'nın genç ruhu, o gün şahit olduğu manzaradan dolayı hiç etkilenmedi. İhtiyar Danyel'in ölümü de, kilisenin yıkılması da zihninde dikkate değer bir iz bırakmadı. Fakat bu fani dünyada, onun ruhunda kalıcı etkiyi başka bir hadise bıraktı. Han'ın delikanlılık çağına yaklaşan oğulları, yıkılan kilisenin bulunduğu yerdeki muhteşem bahçeye gelip envaiçeşit oyunlar oynuyordu. İsen Buka yine böyle bir günde, cenazesi bir yeşil meşe ağacının dibine gömülen Daniyal'in tümsek vaziyetteki mezarının baş ucunda sarsıla sarsıla ağlayan bir kız çocuğu gördü. Üstüne kara renkli elbise giymiş, elinde bir demet gül olan, tahminen on iki, on üç yaşlarında bir kız. "Bu kız da kim? Nereden çıktı?" İsen Buka biraz yaklaştı. Tam o sırada genç kız da yerinden doğruldu. İsen Buka'nın eli aniden belindeki hançere gitti ve hançeri kavradı. "Hayır, bu insan olamaz, bir peri kızı olmalı! Böyle bir insanın yaratılmış olması mümkün değil!" Gerçekten de kız, han evladının her zaman gördüğü kızlara hiç benzemiyordu. İri, mavimsi gözleri, dingin hâldeki Kökşe Deniz (Balkaş) suyu gibi açık mavi, açık tenli, hokka burunlu ve servi boylu. İsen Buka'yı hayran bırakan ise özellikle saçları idi. Böyle güzel bir saç ömründe görmemişti. Yere doğru uzanan iki buklesi, tepesinden eteğine kadar dalgalanarak dökülen kızıl altın misali. Hayır, İsen Buka böyle kızıl renkli saçları daha önceden hiç görmemişti. Böylesine güzel saçın bir insan evladında çıkması imkânsız. Böyle güzel saç sadece su perilerinde olur diye işitmişti. "Kendisi de su perisi gibi güzelmiş. Sanırım beni büyülemek için su içinden çıkmış olmalı! Bismillah! Bismillah! Bu kızla hiç konuşmamam lazım. Eğer konuşacak olursam mahvoldum

demektir. Hayır, hayır; eğer bana yaklaşacak olursa hançerimi saplamam gerek. Bu, su perisinin kızını kendime yaklaştırmamalıyım. Estağfurullah, estağfurullah!"

Fakat kız da yaklaşmadı zaten. İsen Buka'nın yüzüne muzdarip bir edayla ve çekinerek baktı. Gözleri, bulutlu bir sonbahar havası gibi yaşla doluydu. Başını eğerek konuştu:

- Yolunuza çıktığım için bağışlayınız şehzade! Burası sizin oynadığınız yer değildi.

"Tabii ya, ben demiştim, bu peri kızı diye! Yoksa benim han çocuğu olduğumu nereden bilecek? Bismillah, bismillah!" Yine de kıza cevap vermemek mümkün değildi. Eğer insan ıssız bir yerde yalnız başına yürürken yol üstünde parlayıp duran bir değerli taş görse dönüp bakmadan gidebilir mi hiç? İşte bu kız o harikulade mücevherin ta kendisi. İsen Buka ona cevap vermekten kendini alamadı.

- Yaklaşma, dedi titreyen sesiyle. "Kimsin sen? İnsan mısın? Cin misin?"

Kız, İsen Buka'nın ürktüğünü ancak sezebildi. Kaygıyla karışık gülümsedi.

- Korkma, insanım, dedi. Ancak karşısındakinin, elini hançerinden çekmeden beklediğini görünce yine kaygılı şekilde gülümsedi. "Baban babamı öldürtmüştü, sen de beni mi öldürmek istiyorsun şimdi? Suçum ne?" Kız derin bir iç çekti. "Öyle ya, zaman, suçlu suçsuz ayırımının yapıldığı zaman mı?! Pekâlâ, öldürmek istiyorsan, öldür!"

"Tabii ya, bıldır darağacına çekilen kâfir de bu kız gibi mavi gözlü, sarışın biriydi. Muhtemelen onun kızıdır. Ama henüz tam anlamıyla kani olmayan İsen Buka:

- Gerçekten de insan mısın, dedi hançerini kavramaya devam ederek. "O hâlde 'Vallahi, billahi Muhammed ümmetiyim, yalan söylüyorsam Allah belamı versin!' de!"

Kız hafifçe tebessüm etti.

- Doğru söylüyorum, insanım. Eğer yalan söylüyorsam Allah belamı versin. Ancak "Muhammed Peygamber'in ümmetiyim." Diyemem, çünkü ben Hristiyanlık dininin ümmetiyim.

- Ne diyorsun? Kâfir misin?

- Size göre kâfir. Bize göre ise hak dinin kuluyuz.

"Cin peri olmadığına binlerce şükür... Kâfirliğini terk edip İslam dinine girmen hiç de zor olmaz. Orasını sonraya bırakalım."

İsen Buka kızın sözüne inandı. İnanmama şansı yoktu zaten. Çünkü kızın kâfirlik günahına güzelliği galebe çalmıştı. Onun cin peri olmadığını öğrendiği için sevinen delikanlı o anda kendisini, bu kâfir kız için cehennem ateşinde yanmaya hazır gibi hissetti. İsen Buka "bismillah, bismillah" diyerek kıza yaklaştı.

Kız gerçekten de geçen yıl darağacında asılan ihtiyarın kızı çıktı. Babası ölünce, Muhammed Peygamber'in dininden irtidad edip İsa Peygamber'in dinine giren bir Uygur çiftçi bunu saklayıp canını kurtarmıştı. Hâlen o Uygur'un evinde yaşıyormuş. Görünüşe bakılırsa Floransa'ya gidecek kervanı bekliyor. Babasının mezarına gül bırakmaya geldiğinde İsen Buka ile karşılaşmış.

İki genç daha ilk karşılaştıkları anda birbirinden hoşlanmıştı. Çocukluk çağına mahsus safiyane hisler, gitgide, tutuşan bir kıvılcım misali yüreklerini eriten ilk aşka dönüştü. Birbirini görmeden duramaz hâle geldiler. Fakat küçüklüklerinden itibaren birlikte büyüdükleri öz ağabeyi Cunis, kardeşinin eski hâl ve hareketlerinin değişmesinden ve kısa sürede başkalaşan mizacından şüpheye kapıldı ve gizlice takip edip bunların sırlarına vakıf oldu. Vakıf olmakla kalmadı, babasına gidip: "Oğlun, kâfirin kızını almaya niyetli." diyerek babasını kardeşine karşı kışkırttı. Ölünce tahtına Kıpçak hatunundan doğma büyük oğlu Cunis'tan ziyade, annesi Moğol han sülalesine mensup İsen Buka'nın oturmasını arzu eden Veys Han korkuya kapıldı. "Eğer İsen Buka bir kâfir kızını hatun edecek olursa nihayetinde bir tarafının Hristiyanlık dinine sempati duymayacağını kim garanti edebilir? İslam dinine mensup insanlara hainlik etmesi de mümkün o durumda. Bu durumun zamanla Çağatay tahtının yıkılışına yol açacağını tahmin etmek güç değil! Kadının demek tehlike demektir! Cengiz Atamızın dördüncü oğlu Tuluy'un üç oğlunun da- Çin'i yöneten Kubilay, İran ile Mısır'ı fetheden Hülagu, Karakurum'daki Ulu Orda'nın hanı Mönğke- Arğın uruğundan kız almasının sonucu ne oldu? Birçok işi perde arkasından kadınları idare etti. Kubilay, Arğın kızı Cevher Hanım'ın bir dediğini iki etmedi hatta Çin ülkesinin çoğu meselesine de Arğınlar karıştı. Hülagu, Arğın hatununun sözüne uyup hâkimiyeti altındaki Karadeniz civarı topraklarına baş baskak (vergi tahsildarı) olarak Arğın Batır'ı atadı. O Arğın baskak ise bir zamanlar Çağatay ulusuna Yedisu yoluyla ulaşan Batı ile Doğu'nun büyük ticaret yolunu kendi inisiyatifiyle değiştirmek istedi. Karadeniz ile Azak Denizi kıyısındaki

şehirlerin, doğu istikametinde gidip gelen ticaret kervanlarını artık Deşt-i Kıpçak topraklarını tam ortasından yarıp Aral Denizi kıyısındaki topraklar üzerinden geçirme çabasına girdi. Yolun bu şekilde değişmesi Doğu ile Batı'nın kervansarayı konumunda olan Almalık'a çok büyük zarar verdi. Mönge Han ise kendisi Karakurum'da oturmasına rağmen Çin ve Uygur kızlarıyla evlendi. Bilge danışmanlarının çoğunu Çinlilerden ve Uygurlardan seçti. Bütün bunlar, Ulu Cengiz Han'ın torunlarının öz dillerini ve hanlıklarını kaybetmelerinde çok ciddi rol oynadı. "Hayır, hayır! Bu ahmak çocuğun sevdiği kız, benim arzuma uygun biri olmazsa onun da vereceği zarar az olmayacaktır! Bu sebeple İsen Buka'nın sevdiği Hristiyan kızın yaşamasına izin veremem. Onun ölmesi lazım!"

Han, sözünde durdu. Masum, yeni serpilmiş güzel kızı Orda'nın iki muhafızı İsen Buka'nın gözlerinin önünde boğarak öldürdü. Bu hadise, İsen Buka'nın yüreğinde hiç kapanmayacak bir yara açtı. Sevdiği insanın, gözlerinin önünde acımasızca öldürüldüğünü gördükten sonra genç ruhu, merhamet denen duyguyu tamamen unuttu ve herkese karşı son derece zalim, taş bağırlı biri olup çıktı. Daha sonra ilk aşkının öcünü can düşmanlarından birer birer aldı. Bu öcün ilk kurbanı babadan öz, anadan üvey ağabeyi Cunıs idi. İsen Buka o olaydan yedi yıl sonra babası Veys'in yerine Moğolistan tahtına oturduğu gün ağabeyi Cunıs'ın yakalanmasını emretti. Bu emri verirken tek düşüncesi, onun eninde sonunda hanlık için kendisiyle mücadeleye girme riski değil, aynı zamanda, öldürülen Hristiyan sevgilisinin intikamını da almaktı. "Taşta damar, handa ciğer olmaz!" denmesi boşuna değil. Fakat Cunıs kaçıp kurtulmayı başardı.

İsen Buka kendisi han olduktan sonra sevgilisinin öldürüldüğü yere bir mezar taşı diktirip bir de abide koydurdu. Ne zaman kederli olsa ya da bir mesele karşısında çıkar yol bulamayıp sıkıntıya düşse Han mutlaka buraya gelirdi. Sevdiği insanın o boğularak öldürüldüğü anı gözlerinin önünde canlandırıp yumuşamaya başlayan kalbini tekrardan sertleştirirdi. Hanların yolunun acımasız olduğunu hatırlayıp duygularını bastırırdı.

Son zamanlarda Moğolistan sınır boylarındaki huzur iyice kaçmaya başlamıştı. Bundan bir hafta evvel ulaşan habere göre Kaşgar ve Kulca şehirlerine kalabalık Çin askerî birlikleri saldırı hazırlığında idi. Üsün Arkalık Batır'ın gönderdiği akıncıların bildirdiğine göre saldırı hazırlığında olan Çin askeri oldukça kalabalık görünüyor. Kaşgar hanı Setali, eğer Hanlık merkezinden yardım ulaşmazsa Kaşgar'daki Kırgız atlılarının saldırılara uzun süre karşılık veremeyeceğini belirtiyor. Ayrıca Kara İrtiş boyundaki Naymanların ve Kereylerin

daha da ötesindeki Oyratların Kazak topraklarına girmek üzere olduklarını bildiren istihbarat ulaştı. Oyratlar küçümsenecek bir düşman değil, üstelik onları kıskırtmak suretiyle alabildiğine azgınlaştıran da yine Çin imparatorları. Çin Çin olalı, bundan bin beş yüz yıl evvel hüküm süren Kuşan İmparatorluğu devrinde de Orta Asya'ya hatta bugünkü Moğolistan topraklarına göz dikmekten hiç vazgeçmedi. Ama bugünkü Orta Asya, Afganistan, Doğu Deşt-i Kıpçak ve İran'ın doğu bölgelerini mesken edinen Cüzşi, Üysün, Sak, Kıpçak, Basmalı, Uygur gibi göçebe halkların birleşmesi neticesinde; ardından Hint, Afgan, İran halklarının bir araya gelmesiyle oluşan büyük kavimler topluluğu, Çin'in tesirine girmek bir yana, kendi etki alanlarını oluşturmuştur. Budizm inancı bu bölgedeki Kuşan İmparatorluğundan Çin, Japonya ve Kore'ye yayıldı. Fakat karınca sürüsü gibi her tarafı istila eden Çin halkı ta o devirlerde dahi kendi topraklarına sığmayacak bir nüfusa ulaştığından, imparatorları köhne Çin Seddi'ni aşip yavaş yavaş komşu ülkelere göz dikmeye başladı. Hedeflerinde bilhassa Balkaş Gölü'ne kadar uzanan Yedisu bölgesi vardı. Topraklarını savunan Üysün, Dulat, Celayir, Basmalı (ya da Basım eli), Uygur halkları ile Çin imparatorları arasındaki sayısız çatışma, savaş ve mücadeleye sahne olan Kara İrtiş, Kulca, Kaşgar boylarında Çin ordusu kaç defa mağlup oldu. Bu mağlubiyetlerden ders almayan, sıradan halktan insanların ölümünü sinek ölümü kadar dahi önemsemeyen Çin imparatorları kimi zaman kendi sınırlarını geçip Balkaş Gölü'ne kadar ulaştı. Ancak heybetli Sak, Kıpçak atlıları onları yeniden Çin Seddi'nin ötesine püskürtmeyi başardı. Buna rağmen işte yine Moğolistan topraklarına saldırmaya hazırlanıyorlar. Elbette Çin saldırıları bünyenin alışık olduğu bir hastalık. O, başına vurulmasına, sopa yemeye iyice alışan bir at misali her ne kadar nüfusuna güvenip güç gösterisinde bulunsa da Cungar Kalesi'nden bu tarafa geçmeye cesareti yetmez. Cungar Kalesi önlerine gelip kuru gürültü patırtı çıkarıp dururken beri taraftan da biz ulaşmış oluruz. Değme Kazak atlıları, topuza karşılık veremeyen ve tamamı piyade gücünden oluşan Çin ordusunu yeniden kendi topraklarına kadar kovacaktır. Bu, onların da bizim de artık alışkın olduğumuz bir durum. Bu sebeple kaç asırdır Çin imparatorları bizim topraklarımız üzerinde tek bir şehir bile kurmayı başaramamıştır. Elbette bunun biricik nedeni güçlerinin yeterli olmaması. Yoksa Çin imparatorlarının Kazaklara karşı merhamet ettiği falan yok! Kurda saldırmaya cesaret edemeyen sahipsiz, ürümekten öte gidemeyen it sürüsü misali kuru gürültüsüyle korku salmak düşüncesinde. "Kulca ve Kaşgar'a saldıracağız diye günler öncesinden yaygara çıkarıp rahatsız etmek istiyorlar."

"Gerçekten bu defaki de kuru gürültüden mi ibaret? Yok, bu defaki basit bir güç gösterisinden farklı galiba. Moğolistan'ın güçsüz ve zayıf anından yararlanmak düşüncesindedir. Moğolistan'ın doğu kısmını yöneten Moğol hanları ile kuzey kısmını yöneten Çağatay nesli arasındaki iç çatışmaların oldukça şiddetlendiği bir dönemde saldırmak istiyorlar. Ülkeyi yöneten hanlar arasında birliğin bozulduğu zamanlarda dışardaki düşman her zamankinden daha tehlikelidir."

Bununla birlikte İsen Buka'yı kaygılandıran durum bu değildi.

Aksak Timur torunları ile Çağatay Ulusu hanları, ataları öldükten sonra can düşmanı olmuşlardı. Bu düşmanlık özellikle Semerkant tahtına Ebuseyit oturduktan sonra iyice kızışmıştı. Ebuseyit, Gök-Orda hanının yardımıyla tahta oturduğunu tez unutmuştu. Şon zamanlarda kendini muktedir bir hükümdar olarak görmeye başlayıp etrafına saldırgan hislerle bakmaya başlamıştı. Moğolistan topraklarına da göz dikmiş, bir iki kez Türkistan eyaletinin güneyinde de saldırma girişiminde bulunmuş ancak savaş sanatı ustası Veys ile İsen Buka onun hamlelerini boşa çıkarmıştı. Bu durum, Semerkant emirinin Çağatay hanlarına duyduğu kinin perçinlenmesine yol açmıştı.

Çağatay-Moğol hanlarıyla mücadelenin başka bir yolunu bulamayan Ebuseyit, sonunda Veys oğullarını birbirine düşürmeye karar vermişti. İran'da bulunan Cunıs Sultan'ı çağırmakla bu düşüncesini uygulamaya koymuştu. Dün İsen Buka'ya Ebuseyit'in siyasi merkezinden bir çaiş gelmişti. Onun söylediğine göre; Ebuseyit, Cunıs Sultan'a büyük destek vermiş. Cunıs Sultan hiç vakit kaybetmeden Yesi, Savran, Sığanak şehirlerinin beri tarafındaki Çu, Talas ırmaklarını takip ederek Almalık'a doğru harekete geçmek üzereymiş.

Normalde "Ülke topraklarına düşman tecavüzü söz konusu" şeklindeki haberler karşısında hiç istifini bozmayan İsen Buka bu defa korkuya kapıldı. Korkuya kapılmakta haklıydı tabii. Dış düşmanların tehtidi, iç düşmanlarının tehtidi karşısında hafif kalır. Dışarıdan yönelecek tehditler karşısında halkını harekete geçirip hamasi nutuklarla birlik içinde düşmana karşı koyman mümkün. Oysa kendi içinden çıkan düşman, halkının değil, tahtının düşmanı. Böyle bir düşmana karşı halkı, "Vatanım, devletim!" naralarıyla galeyana getirmek çok zor. Cunıs Sultan'ın Ebuseyit güçleriyle bir olup İsen Buka'nın karşısına dikilmesi, babasının tahtı için mücadeleye girişmesi; Çağatay neslini ikiye bölmek demektir. Bu fani dünyada, ev içinde yangın çıkmasından daha büyük bir kötülük yok. Nitekim çıkacağı aşikâr!

İsen Buka'yı kaygılandıran, işte bu düşüncelerdi. Bugün kum saatinin üçüncü çevrimine Hanlık Danışma Meclisi'ni toplantıya çağırmişti. Meclis toplanana kadar ne yapacağını bilemez bir hâldeydi, canı iyice daralmıştı. Muhafızlarını yanına alarak eski Almalık'a gitti. Altın Emel'den getirilen kum altını avuçlayıp bir süre oturdu. Fakat iç sıkıntısında en küçük bir rahatlama olmadı. Donmuş tutkal misali ruhuna yapışıp kalmıştı. Başka zamanlarda altın gödedüğünde rahatlayan ve düzelen morali bu defa İsen Buka'yı endişeye sevketti. Karşı karşıya bulunduğu tehlikenin ne ölçüde ciddi olduğunu bundan anladı.

Kazak urugları, Batu nesli Altın Ordu tahtını kaybettiğinden bu yana Çağatay hanlarına karşı dostane hislerle yaklaşmıştı. Bunun iki nedeni vardı: İlki; Üysün, Celayir, Nayman, Kerey, Kanglı gibi Kazak urugları Çağatay-Moğol hanları ile bir olmuş ve komşularını yağmalama siyasetinden hiç vazgeçmeyen Kıtay, Oyrat gibi dış düşmanlara karşı çoğunlukla birlikte mücadele vermişti. Bu, Kazaklarla Çağatay-Moğol hanlarının hedeflerinin ortak olması sonucunu doğurmuştu. İkincisi, Çağatay-Moğol hanları da Kazak urugları gibi genellikle göçebe yaşam tarzı sürmekteydi. Hayvan kaygısı kimi zaman toprak kaygısına dönüştüğünden de birleşmelerini mecbur kılıyordu.

Aksak Timur ile Gök-Orda hanlarının başka ülkelere hâkimiyetlerini kabul ettirme faaliyetleri, kendileri için tehdit oluşturan devletleri değil de, güç yetirebilecekleri ülkeleri istila etmekle başlamıştı. Bu iki gücün ortak kurbanı, ilk olarak Deşt-i Kıpçak olmuştu. Aksak Timur da Altın Ordu seferi sırasında öncelikle yolu üzerinde bulunan, ilk Kazak hanı Alaşa'nın oğulları Mamet ile Samet'i katledip uluslarını yağmalamıştı. Son zamanlarda karşılıklı kız alıp kız veren Aksak Timur torunları ile Deşt-i Kıpçak hanı Ebulhayr'ın siyaseti, birleşip Moğolistan'a saldırmaktı. Düşmanının dostu, düşmanıdır! Birçok Kazak uruğu Çağatay-Moğol uluslarının safına geçtiğinden bu uruglar, Ebulhayr Hanlığı ile Semerkant Emirliği için de düşman sayılacaktır. Ayrı bir idare oluşturmalarına imkân tanımamak ve onları kendi tabiyetinde tutmayı sürdürebilmek adına fırsat buldukça saldırıp yağmalamayı siyaset edinmişlerdi.

Bu siyaset özellikle son zamanlarda Ebulhayr ile damadı, Semerkant emiri Ebuseyit devrinde daha sık uygulanır olmuştu. Bu süreçte Moğolistan ile Deşt-i Kıpçak'ın ortasında yer alan bütün Türkistan eyaleti, Ebulhayr'ın hâkimiyeti altında bulunuyordu. Moğolistan'ın can düşmanı Ebuseyit, Ebulhayr'ın desteğiyle bu bölgenin Yesi, Savran, Sayram, Sığanak gibi şehirlerini kendine güçlü dayanak noktası yapmıştı. Üstüne üstlük Ebuseyit, Çağatay

Ordası'nın iç işlerine karışmanın başka bir yolunu daha bulmuştu. Cunis Sultan'ın Fars hanımından doğma kızı Sultan Nigâr Begim'i oğlu Omar Şeyh Mirza'ya istemek niyetindeydi. Bu isteğinin altında siyasi bir hedef yatıyor. Ebuseyit, İsen Buka'nın yerine kendi hısımlı Cunis Sultan'ı tahta geçirmek uğruna kendi askerinin kanını dökmekten elbette çekinmeyecek. Cunis'in güç kazanması ve Ebuseyit'in safında yer alması, Semerkant emirinin iktidarının pekişmesini sağlayacak. Ebuseyit'in son zamanlarda Ebulhayr'dan uzaklaşması Aksak Timur torunları ile Çağatay oğullarının ittifak oluşturma çabalarının bir sonucuydu. Semizliği sadece koyunlar kaldırabilir. Atası Aksak Timur'un tacının ağırlığını torunu Ebuseyit kaldıramıyor.

Hayır, hiç de öyle değil. Semerkant Emirliği Ebulhayr'ın sözüne kulak verecek olursa Aksak Timur Hanlığından geriye eser kalmaz. Ebuseyit bunu iyi biliyor. Bu noktadan sonra o çetin bir mücadeleye girişecek. Veys han'ın oğlu Cunis'la ittifak yapıp Moğolistan'ı ele geçirecek ve böylelikle Ebulhayr'a karşı Timurlular Hanlığını güçlendirecek. Peki diğer sultanların beklentisi ne? Onlar sadece "Vur, kır, parçala! Ebulhayr ile Ebuseyit gibi iki azılı koç boynuz tokuştursa ne iyi olur!" derler. Ancak ikisinin savaşması durumunda, Moğolistan'ı almak suretiyle gücünü artırmak bir yana, kendi hanlıklarını muhafaza etmeleri dahi şüpheli hâle gelecektir, diye düşünmektedir ileri görüşleri beylerin tümü.

Moğolistan! Bir zamanlar ne kadar da güçlü bir ülke idi! Batısındaki Tokay Temir nesli Astrahan hanlarına, doğusundaki Çin imparatorlarına, kuzeyindeki Oyrat kuntaycılarına (hâkimlerinin), güneyindeki Aksak Timur ile Şiban Hanedanı'nın kan içici emir, sultanlarına aman vermezdi. Ya şimdi? Şimdi ise yaralı kaplan misali tek hamlelik bir gücü var. Fakat o gücü de uzun süre taşıyabilecek mi? Ne yazık ki zayıf ihtimal! Onu yaralayan dışarıdaki düşmanları değil, iç düşmanları. Cete ile Karbanas hanlarının bitmek bilmeyen kavgaları. Moğolistan'ı bir kurt gibi içten içe kemirip çürüten, zayıf düşürüp yok olma noktasına getiren; bu bölünmüşlük, parçalanmışlık.

İsen Buka yine düşünceye daldı.

Bu şartlar altında kendisinin Moğolistan'a han olması kolay mı olmuştu sanki? İki göz birbirinin kuyusunu kazmasın diye Allah teâlâ aralarında burun yaratmış. Bundan otuz yıl evvel, bin dört yüz yirmi sekiz yılında, babaları ünlü Veys Han vefat edip de geride bıraktığı

* Cete/Şete: Eşkîya, haydut anlamına gelir. Çağataylılar, Moğolları bu şekilde adlandırmıştır.

* Karbanas: "Kırk urugdan yaratılmış" anlamına gelir. Moğollar, Çağataylıları bu şekilde adlandırmıştır.

iki genç kardeş, Cunis ile İsen Buka, Moğolistan tahtı için kavgaya tutuşmaya başladıklarında kim arabulucu olmak istedi ki? Hiç kimse olmadı! Aksine, ağabeyi ile kardeş sultanları birbirine karşı kıskırtmaktan geri durmadılar. Bilhassa bunu, önceleri Veys Han'a bağlı olan Moğol emirleri yaptı. İsen Buka bu emirler sayesinde Çağatay Hanlığı tahtını Cunis'in elinden almayı başardı. Fakat han olduktan sonra gençliğinden mi yoksa akılsızlığından mı bilinmez, kendisini han tahtına oturtan bu emirlere ihanet etmeye başladı. İlk olarak başvezirlik makamına Turfan kökenli, Temir adlı bir Uygur'u atadı. Bu Uygur, Han'ın beğenisini kazandıktan sonra her kafasına esenin kanını içmeye başladı. Soylu olmamasına rağmen özellikle Moğol emirlerine rahat yüzü göstermedi. Avamdan birini başvezir eden Han'ın bu kararından hoşnut olmayan Moğol emirleri, Temir'in zulmü dayanılmaz boyutlara ulaştığında bir gece vakti toplanıp ani bir saldırıyla kellesini uçurdular, vücudunu parça parça ettiler. Kendileri de Han'ın tabiyetinden çıkıp dört bir yana saçıldılar. Dulat uruğuna mensup emir Mir Kerimberdi Moğolistan ile Fergana, Andican sınırına bir kale inşa edip etraftaki Maverâünnehr çiftçilerini yağmalamaya girişti. Konşu uruğuna mensup Mir Hakberdi Bey Isık Göl kıyısındaki Koy Soydu adlı bölgeye kale dikip beraberindeki yüzlerce haydut savaşçıyla Türkistan ve Sayram'ı yağmalamaya başladı. Şoras ile Barın adlı Moğol uruglarının emirleri aynı soydan geldiklerini hatırlayıp, Veys Han ile babası İsen Tayşı'nın yüzlerce defa savaştığı Oyrat kuntaycısı (hâkimi) Amansandci'nin saflarına katıldı. Kaluvşı, Bulğası uruglarının emirleri, Ebulhayr hâkimiyetine girmek üzere Deşt-i Kıpçak'a göçtü. Moğolların en başta gelen ve en kalabalık nüfusa sahip olan Konşu uruğunun beyleri ve emirleri ise hiçbir tarafa gitmemekle birlikte Moğolistan'ın geniş bozkırlarında isyan hareketleri örgütlemekle meşgul oldu. Vezir Temir'in ölümü sonrası korkuya kapılan İsen Buka da Almalık'tan kaçtı. Fakat onu, bir zamanlar İsen Buka'nın babası Veys Han'ın desteğiyle Kaşgar'ı eline geçiren Emir Seytali, İle Irmağı'nın kıyısındaki Akkuyın denen yerde bulup Aksu şehrine götürdü ve han ilan etti. Moğolistan, bu bölünmeden itibaren tek bir hana bağlı olmaktan uzak kaldı. Sayısız emir, bey ve hükümdar memleketin bütünlüğünü bölüp parçaladı. Sadece ülkeye dışardan bir saldırı olması durumunda bir araya gelecek vaziyete düştüler.

İsen Buka, Aksu'ya iyice yerleştikten sonra kalabalık bir askerî güç toplayıp Hicri sekiz yüz elli beş, Miladi bin dört yüz elli bir yılında Taşkent, Yesi, Sayram şehirlerini çiğnedi. Acımasızca yağmalayıp tekrar Aksu'ya döndü. Evvelki yıl, ikinci defa olarak Maverâünnehr topraklarına doğru harekete geçti. Fakat bu kez düşmanını toprakları üzerinde bekleyen

Ebuseyit, zafer imkânı tanımadı. İsen Buka ordusunu göğüs göğüse yapılan çarpışmaların ardından geri çekilmeye mecbur bıraktı ve Talas Irmağı boyundaki Taraz-Cangı şehrine kadar kovaladı. İsen Buka işte bu geri çekilme sonrasında başkentini yeniden Almalık'a taşıdı. Bu kararı almasının nedeni, başkentini Çin ve Cungar tehlikesinden uzakta tutmak istemesiydi. O bu düşünceyle hareket ederken ansızın tehlike bu defa da güneyinden, ciğeri sayılabilecek tarafından ortaya çıktı. Dışardan aldığı haberlere bakılırsa, Mir Kerimberdi ile Mir Hakberdi emirler Cunıs Sultan'ın saflarına katılmış görünüyordu. Bu da İsen Buka'nın endişesini bir kat daha artırdı. Kendi tarafında sadece bir dediğini sadık yeğeni Mir Seytali ile Mir Muhammed-Şeyh emirler kalmıştı. Kısacası İsen Buka artık kendi evinde yangın çıktığını iyice anladı. Bu zorluktan hangi yolla kurtulabilir? Başkentini yeniden Aksu'ya taşınması mı gerek? Bunu yapmakla ne elde edecek? Almalık'a ulaşabilen Cunıs'la Ebuseyit, Aksu'ya ulaşamaz mı? Elbette ulaşabilir. Ama Aksu'da Mir Muhammed-Şeyh ile ilerisinde Kaşgar'daki yeğeni Mir Seytali emirler yok mu, işte onların, İsen Buka'nın can güvenliği tehlikeye düştüğünde sessiz kalmyacakları herkesin malumu. Bu durumda Cunıs atının başını geri çevirip gider mi? Olabilir. Fakat babadan öz, anneden üvey kardeşi Cunıs'la savaş meydanında göğüs göğüse çarpışmadan bir an önce kaçıp gitse nasıl olur? Cunıs, Moğolistan'a gittiğinden bu yana geçen yirmi yıl zarfında İsen Buka'ya karşı iki kez asker toplayıp savaş meydanına çıkmıştı. Ancak ikisinde de yenilip geri çekilmişti. Bu defa da aynısını yapar mı? Heyhat, buna inanmak zor! Bu defa güç onun tarafında. Ne de olsa Cunıs'ın yanında; hamisi olarak Deşt-i Kıpçak'ın azametli hanı Ebulhayr'ın öz damadı ve kendi çocuğunu Cunıs'ın çocuğuyla beşik kertmesi yapan hısım akrabası, Aksak Timur'un altın tahtında oturan Ebuseyit bulunuyor. Hayır, içten yıkılma sürecine giren Moğolistan tam da şu sıralar onun karşısına çıkamaz. O hâlde ne yapmak lazım? Yoksa Torğavıtların* kuntaycısı (hâkimi) Amansandci'den yardım mı istese acaba?

İsen Buka iki kolunu arkasında bağlayıp gülü dökülen, tüyü iki parmak kalınlığındaki ipek, kıpkırmızı İran halısını yeşil çimene basarcasına ayağıyla çiğneyerek ileri geri yürümeye başladı. Kendi kendine "Kalmuk kuntaycısından (hâkiminden) yardım istesem nasıl olur?" şeklindeki ümit dolu soruyu yöneltmesinin de gizli bir sebebi vardı.

Çağatay'ın beşinci kuşak torunu, Muhamed'in torununun oğlu Veys Sultan, delikanlılık çağına geldiği sırada Moğolistan tahtında babası Mirali'nin erkek kardeşi Mir Muhamed oturuyordu.

* Torğavıt: Bir Kalmuk boyu.

Mir Muhamed Han ile Veys Sultan arasındaki münasebet çok zayıftı. Veys Sultan kendisi gibi hakiki cesur yürekli gençleri etrafına toplayıp Moğolistan'ın dışında, Kaşgariya'da, silahlı grup oluşturup bir müddet faaliyet gösterdi ve Türkistan'a geldi. O sırada Türkistan'ın hâkimi, Aksak Timur'un ünlü silah arkadaşı Kıpçak uruğuna mensup Sar Buka Emir'in oğlu Şayh Nuridin idi. Mir Muhamed ile arası hiç yoktu. Şayh Nuridin, Emir Veys Sultan'ı sıcak bir alaka ile karşıladı. Öz kızı Davlet Sultan Sakınaj'la evlendirdi. Bu evlilikten Veys Han'ın ilk oğlu Cunıs Sultan doğdu. Şayh Nuridin, Emir Veys'e askerî yardımda bulunup makamca daha yüksek konumda bulunan Mir Muhamed'in karşı harekete geçirdi. Fakat askerî bakımdan üstün olan Mir Muhamed galip geldi. Ancak bu han eceliyle öldükten sonra yani bin dört yüz yirmi beş yılında Moğolistan tahtına oturması mümkün oldu. Ama hanlık süresi çok kısa oldu. Topu topu üç yıl Moğolistan'ı yönetebildi. Kaşgar hanı Karahan'ın soyundan gelen Satuk Buğra'nın elinden savaş meydanında can verdi. Fakat Veys Han bu kısa ömrüne çok iş sığdırdı. İlk olarak İslam dinine mensup ülkelere karşı düşmanlık güdülmesine son verdi. Bütün gücünü Çin ve Oyrat hükümdarlarıyla mücadeleye harcadı. O sıradaki Oyrat hükümdarı İsen Tayşı ile savaş meydanında birçok kez karşı karşıya geldi. Çin imparatorundan sürekli askerî yardım alan İsen Tayşı, Veys Han'a hiç yenilmedi. Hatta bir iki defa esir aldığı da oldu. Fakat Cengiz Hanedanı'na mensup olduğundan serbest bıraktı. Veys Sultan son olarak Turfan şehri yakınlarındaki savaşta İsen Buka'ya esir düştü. Torğavıt hükümdarı bu defa onu karşılıksız olarak serbest bırakmak istemedi. "Eğer kız kardeşin Maktum Hanım'ı bana eş olarak verirsen seni serbest bırakırım." dedi. Çaresiz, Maktum Hanım'ı İsen Tayşı'ya vermek zorunda kalmıştı. O evlilikten Oyratların bugünkü hükümdarı Amansandci dünyaya geldi. Kurt yavrusu büyüyünce annesine saldırır. Amansandci, İsen Tayşı gibi bir bozkurttan olma bir bozkurt idi. Bu nedenle babasının altın tahtını anasının sütünden üstün tuttu. O tahtı güçlendirmek uğruna "anne tarafı Moğolistan'ın" gözünün yaşına bakmadı. Bir karış büyüklüğündeki ağzını Kazak uruğlarının kanıyla ıslattı. Komşu Nayman, Kerey obalarına rahat yüzü göstermedi. Bu uruğları Oyratların kavisli palalarından Kazakların kara topuzları ile kararlı yiğitliği ve pes etmek bilmeyen inatçı kahramanlığı yok olup gitmekten kurtarmıştır.

İsen Buka'nın "Amansandci'den yardım istesem nasıl olur acaba?" demesi ve başka çaresi olmadığından "Ne de olsa yeğenim!" diye düşünmesi kendini kandırmaktan başka bir şey değildi. Ama çaresiz durumdaki Han'a yardım, hiç ummadığı bir yerden geldi.

Han, derin düşüncelere dalmış vaziyette bir o yana bir bu yana yürürken içeri başveziri Üysün Kastek girdi:

- Ulu Han Hazretleri, Han Meclisi eksiksiz toplandı.
- Emir Mir Seytali de geldi mi?
- Evet, hünkârım, dün ona bir atlı gönderilmişti.
- Ya Mir Muhamed Han?
- O da.

Han, çekmecede duran, mücevherlerle süslü altın tacını taktı ve eline kıymetli taşlarla bezenmiş gümüş esasını alarak Danışma Meclisi Sarayı'na doğru yöneldi. Başvezir Kastek Bey ile evin giriş kısmında bekleyen diğer adamları hiç konuşmadan Han'ın peşinden gittiler.

Han Danışma Meclisi Sarayı'na girdiğinde içerideki emir, sultan, bey ve hükümdarlarım hepsi birden ayağa kalktılar ve eğilerek Han'ı selamladılar.

- Nasılsınız asilzadelerim, diyerek Han kapının önünde kısa bir süre oyalandı.
- Çok yaşayın Han Efendimiz, derken, içerdekiler başlarını deminkinden daha fazla aşağı eğdiler.
- Safalar getirdiniz, soylu kardeşlerim, dedi Han, başköşedeki kendi yerine yürürken.
- Oturunuz!

Han, altın işlemeli kadifeyle döşenmiş Danışma Meclisi Sarayı'nın başköşesindeki gümüş sedire oturdu. Han oturduktan sonra diğer insanlar da derecelerine uygun olarak yerlerini almaya başladılar. Otağın içi çok sayıda ak sarıklı, yeşil çapanlı, yeşil sarıklı, ak çapanlı sofı, kadı, emir, idareci ve gümüş, altın kemerli, geniş yenli çizmeli, samur kalpaklı, sansar börklü Dulat, Üysün, Celayir, Nayman beyleriyle ağzına kadar dolu. Çağatay Ordası'nda Maymene, Maysarı töresi uygulanmıyor. Han tek başına oturuyor. Ondan alçakça bir yerde sadece başvezir bulunuyor. Diğer insanların oturma düzeni makam mevkilerine göredir. Hana yakın ön saflarda Kaşgar, Aksu, Turfan, Canğı gibi büyük emirliklerin hükümdarları, onların hemen gerisinde Moğolistan Hanlığının temel direkleri Üysün, Celayir, Dulat, Nayman, Kerey, Kanglı gibi Kazak uruglarının ünlü urug reisleri, beyleri, batırları; bunlardan sonra da Şolak, Korğan, Carkent gibi uzak şehirlerin valileri; din adamları, sofular, şeyh ve müritler.

İsen Buka birden sözlerine başladı. Moğolistan'ın kuzeyinden Oyratların, doğusundan Çinlilerin, güneyinden Ebuseyit'le Cunıs Sultan'ın kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını ifade ederek Han Danışma Meclisi'nin onayına iki ferman sundu.

- İlk mesele şu: Bütün bir Moğolistan olarak mı askerî güçlerimizle düşmanı karşılayalım yoksa her vali, her emir kendi şehrini, kendi ulusunu mu korusun? Bu meseleyi karara bağlayın.

İkinci husus, hâlihazırda Moğolistan başkentini surları zayıf Almalık'ta tutmaya devam edelim mi yoksa düşman elinin kolayca ulaşamayacağı Aksu şehrine tekrar nakledelim mi? Bunu da çözümlen!

İçerde oturanlar, omuzlarına yüklenen bu ağır yükün altında ezilmişlercesine, iki büküm vaziyette yere bakakaldılar. Hiç kimseden çıt çıkmıyor. Veys Han'dan beri her biri, kendine müstakil otağ kurarak Moğolistan topraklarının dört bir yanını yağmalayan ve özel mülklerine geçiren Moğol emirleri şimdi derin düşünceye daldılar. Birleşip düşmana karşı çıkmaları durumunda kârlarının ve zararlarının ne olacağını kestirmeye çalışıyorlardı. Her biri kendi çıkarını düşündüğünden Han'ın yönelttiği sorulara doğrudan cevap vermekten kaçındılar. Birleşmemeleri durumunda mensup oldukları Hanlığın yıkılacağı gerçeği şu an için onları pek ilgilendirmiyordu. Ateş düştüğü yeri yakar; herkes kendi çıkarının peşindeydi, kendi derdindeydi. En nihayetinde bunlar; ortak bir ordu toplanırsa nasıl yaparım da kendi ulusumun ve şehrimin mevcut güçlü hâlini muhafaza ederim, nasıl yaparım da daha az sayıda asker ve silah veririm, daha az harcama yaparımın telaşında. "Kendi ulusumu ve şehrimi tek başıma koruyayım dersem, zararım ne olur? Cunıs ile Ebuseyit'in karşısına çıkmasam ne olur ki? Veys'in oğullarından hangisine tabi olduğumun ne önemi var? Benim için ikisi de aynı şey değil mi? Belki de karşı cephede yer almayıp Cunıs Sultan'ın safına geçmem, çıkarlarıma daha uygun olur?" Bugün için Çinlilerden ve Oyratlardan kaynaklanan çok ciddi bir tehdidin söz konusu olmadığını onlar da iyi biliyor. Çünkü onların karşısında savaşçı Kazak urugları bulunuyor. "Sadece senin olan buzağı, ortak öküzden evladır." atasözünü düstur edinen Moğol emirleri bu sebeple hâlâ sessiz sedasız. Halkın, memleketin derdiyle hemhâl imişler gibi sadece yeri kurcalamakla meşguller. "Ne yaparsak hanlığımızı düşman saldırısından sağ salim kurtarıyoruz" şeklindeki bir münazaraya kimse hevesli değil.

İsen Buka, sonunda kendileri dönüp gelirler düşüncesiyle Moğol emirlerini başlarına buyruk bırakmakla ne büyük bir hata yaptığını şimdi idrak etti. Devlet yönetme iddiasındaki birinin her şeyden önce halkın, ülkenin birliğini sağlayabilmesi gerekir. Devletin, halkın birliği demek; o ülkeyi yöneten sultanların, valilerin, emir ve beylerin, batırların birliği demektir. Bu gerçeği, atası Cengiz Han, Yasa'sında çok güzel biçimde beyan etmişti. Cengiz ilkesine niye uymamıştı? Yirmi beş yıl boyu hanlık gücünü elinde tutarken, birleşmeye yanaşmayan emirleri niye ortadan kaldırmamıştı? İşte şimdi zor dönem başlamıştı ama geriye doğru yüzen çiyen misali, kimsenin öne çıkacağı yok. Bu insanlarla mı Moğolistan'ı düşmandan koruyacaksınız?

Kimseden ses çıkmadığını gören Emir Mir Seytali kaşlarını çatarak:

- Han Efendim, dedi birazcık sinirli bir ses tonuyla sessizliği bozarak; söyledikleriniz bu kullarınızda Azrail'in gürzü gibi sert etki yaptı. Düşünüp taşınmak için biraz zaman veriniz!
- Olur.

Tam o sırada içeriye kuş tüyü bıyıklı, bakımlı sakallı, Uygurlara has tarzda giyinmiş kethüda girdi.

- Han Efendim, kuzey tarafından bir ulak geldi. Acelem var diyor. Geceleyin nöbetçilerin başı size göndermemiş.
- Söyleyecekleri gizli miymiş?
- Hayır, söyleyeceklerimi Han Meclisi'ndekiler de işitsin, diyor.
- Girsin!

İçeriye "Esselamualeyküm" diyerek başını eğip kızılıcak saplı kamçısını gövdesine bastırarak; kahve tenli yüzünü rüzgârın sararttığı kaba sakallı, deve tüylü cepkenli, belinde gümüş keseli yalpak kemeri olan, koncu yüksek çizmeli, orta boylu bir adam girdi. Selam verip Han'a tevazu gösterisinde bulunarak bir dizinin üstüne çöküp bekledi. Toz toprak içinde kalmış yüzünden uzaklardan gelmiş bir yolcu olduğu anlaşılıyordu.

- Hangi urugdansın, diye sordu Han, onun selamını aldıktan sonra.
- Dulat'ım. Canğı şehrinin valisi Süyindik Mirza'nın ulağiyım.
- Konuş! Ne söylemek istiyorsun?
- Vali Süyindik, yüce mertebeli İsen Buka'ya haberimi tez ulaştır, dedi. Uçsuz bucaksız ülkenizin kuzey sınırlarına Barak Han ile Bolat Sultan'ın oğulları Canibek'le Kerey'in

başını çektiği kalabalık bir halk kitlesi gelmekte. Çoğunluğu Arğın, Vak, Nayman, Kerey. Az sayıda da Kongırat ve Alşın var. Ebulhayr Han ile anlaşmazlığa düşüp göçmüşler. Yerleşmek için yer istiyorlar. Canibek ve Kerey Sultanlar, diğerlerini Talas Irmağı'nın öbür tarafında bırakıp beş yüz, topuzlu atlısıyla kestirmeden sizin başkentinize gelmekte. Ben bir an evvel haber vermek üzere geldim.

Han'ın gözlerinde bir anda sevinç kıvılcımları parlayıp hemencecik kayboldu.

- Canibek'le Kerey Sultanlar hangi vakitlerde ulaşırlarmış?
- En geç yarın gün doğarken.
- Beraberindeki halkın nüfusu ne kadarmış?
- Epey kalabalık bir topluluk. Göç başındakiler ırmak kıyısındaki geniş topraklarda kazanlarını yakıp yemek hazırlığıyla meşgulken, göçlerinin sonu henüz develerinin yükünü dahi çözmeye fırsat bulabilmiş değildi. Üstelik çevredeki Kazak topraklarından hatta uzaklardaki Kazak oymaklarından takip ederek onlara katılanların da haddi hesabı yok. Herhâlde Ebulhayr'ın baskısı, zavallı halkın canına tak etmiş olsa gerek.

İsen Buka'nın kaşları öfkeyle çatıldı. Ulak, han huzurunda, hanların halka reva gördükleri zulümleri eleştirilmenin büyük bir suç olduğunu hemen anladı. "Karga karganın gözünü oymaz, dedikleri işte bu olsa gerek!" dedi içinden. Avamdan birinin iyice uzayan dilinin han buyruğuyla nasıl kısaltıldığını çok eskiden öğrenmiş olan ulak âdeta saklanacak delik arıyordu ki o anda kendini kurtarmanın bir yolunu buldu:

- Bağışlayın Han Efendim, dedi, başını tekrar eğip iki kolunu göğsü üzerinde kavuşturarak: Vali Süyindik "Bütün Moğolistan halkının hamisi, adaletli İsen Buka Han'a, Deşt-i Kıpçak uruglarının çoğunun göçüp gelmesinin sebebinin Ebulhayr Han'ın ihaneti olduğunu bildir." diye söylemişti de .

Ulakın kurnazlığının farkına varan kimi emirler ve beyler müstehzi bir edayla gülümsedi. Fakat ulağın, kendisini "Halkın hamisi" diye nitelendirmesi hoşuna giden İsen Buka çatılan kaşlarını yeniden kaldırarak:

- Tamam. Konuk otağına gidip dinlen. Vali Süyindik'e iletceklerini yarın söyleriz.

Canını kurtardığı için sevinen ulak "Naş üstüne Han Hazretleri!" diyerek evden dışarı fırladı. Dışarıya çıkınca "Oh!" diyerek derin bir nefes aldı. "Düşünmeden konuşan, acı

çekmeden ölür!" dedikleri işte bu! Eğer canını tehlikelerden uzak tutmak istiyorsan diline sahip ol. Asla ukalalığa kalkışma!

Ulak'ın İsen Buka'ya, "Epey kalabalık bir topluluk. Üstelik dört bir yandan göçüp onlara katılanlar da hınca hınç kalabalık." demesi hiç de yalan değildi.

Canibek'le Kerey, Karakengir ile Sarıkengir'i geride bırakıp Karakum'dan üç günde hızla göçüp gittikten sonra kendilerine katılan urugların aksakallarını, batırlarını ve beylerini toplayıp istişare yaptı. "Gideceğimiz yer uzak ve bize yabancı. Akraba dediğin, yoksulsan vermez; hâlin vaktin yerinde ise çekemez. Moğolistan halkının bizi nasıl karşılayacağı belli olmaz. Bu sebeple devenin eyerini, atın yelesini çözdürmeyip soydaşlarımıza biçare durumumuzu belli etmeden varalım. Güçlü olduğumuzu görürlerse sayarlar, güçsüz olduğumuzu görürlerse acıyıp "Geri dönün!" diyemez, soydaşlığımızı çiğneyip geçemezler." şeklinde karar aldılar.

O günden itibaren ağıtlar yakan kalabalık topluluk, hayvanların ahvaline göre acele etmeden göçmeye devam etti. Yaklaşık bir hafta sonra Canibek'le Kerey on beş oğlunu, yedi torununu ve kendilerinden büyük ya da küçük erkek akrabalarını topladı. Canibek yolları üstündeki "Kızıl Ilgın" mevkisinden geçtikleri sırada, adamlarına kestirdiği, kamçı sapı kalınlığında ve kızıl kahve renginde bir kucak dolusu kızılıcak dalını önlerine koyup, büyük oğlu Adik Töre ile Kerey'in büyük oğlu Burındık'a:

- Önünüzde duran kızılıcak dallarından birer tane alın, dedi.

İkisi de aldılar.

- Şimdi onları kırın, dedi.

İkisi de ellerindeki kızılıcak dallarını çatır çutur kırdılar.

- Şimdi üçer adet alıp kırın, dedi Canibek.

İkisi de üçer adet kızılıcak dalı alıp pek fazla bir güç harcamadan bu kez de kırdılar.

- Şimdi beşerden alıp kırın, dedi Canibek Sultan.

Her ikisi de beşer adet kızılıcak dalını alıp büyük bir güç harcayarak kırdılar.

- Şimdi sekizer adet alıp kırmayı deneyin, dedi Canibek.

Adik ile Burındık sekizer adet kızılılık aldılar. Kâh dizlerini kullandılar kâh ayak tabanlarını kullandılar, alınlarından iplik iplik ter akıttılar, kendilerini aşırı zorladılar ve pehliven yapılı iki aslan nihayet kızılılıkları güçlkle kırabildiler.

- Şimdi de onar adet alıp kırmayı deneyin, dedi Canibek hafiften gülümseyerek.

Kırmalarının imkânsız olduğunu bilmelerine rağmen Adik'le Burındık onar adet kızılılık dalı aldılar. Kırmak maksadıyla güçleri tükenene kadar uğraşıp durdular. Güçlerinin on adet kızılılık dalını kırmaya yetmeyeceğine iyice kani olduktan sonra "Kör olasıca, mümkün değil!" deyip ellerindeki kızılılıkları fırlatıp attılar.

Canibek sesini çıkarmadan bir müddet düşündükten sonra:

- Halk birliği demek işte budur, diye sözlerine başladı, Yalnız olanı düşmanı haklar. Ama birlik olursanız hiç kimse sizi yenemez. "Çok korkutu, derin batırır." Demiş atalarımız. Eğer bütün Kazak urugları, iki elin on parmağı gibi, bir çift yumruk olacak şekilde sıkılırsa düşmanı kim olursa olsun caydırıcı bir güce dönüşür.

Canibek'le Kerey'in çocukları arasında yaşça daha büyük ve öz güveni diğerlerine oranla çok daha yüksek olan, her işini kaba kuvvet kullanarak çözmeye eğilimli Burındık dedi ki:

- Diğer uruglar neden bizimle değil, mesela mızrağının ucu altın Alşın.
- Uzaktaki soydaşımız kendi kaderini kendi çizsin.

Hanlık kurmak için han ile beylerin illa da birleşmeleri gerekmez. Hiç öyle olmamıştır. Hanlık otağını halk yükseltir. Kazak halkı tarımla uğraşan, yerleşik bir halk değil. Tek geçim kaynağı hayvancılık. Göçebe oymakların halkı uruglardan oluşur. Onların liderleri ise batırlar ve beylerdir ancak nüfusun çoğunluğunu sıradan halk ve yoksullar meydana getirir.

Canibek'in düşüncesi, hareketinde başarıya ulaşmak için bu sıradan halkı olabildiğince kendi tarafına çekmek yönünde. Şu anda bunun bir yolunu bulmaya çalışıyor.

- Tamam, dedi Burındık, Alşın'ı kendi hâline bırakalım. Peki, bizim üzerimize düşen görev ne ne?

Canibek düşünceli bir edayla Burındık'a baktı.

- Senin fikrin nedir? Sen söyle bakalım üstüne düşeni. Dişleri çıkmış çocuğa yemeği çiğneyip de vermezler!

- Bilmiyorum, dedi Burındık, bize katılmak istemeyen uruglara saldırsak mı ne yapsak?

İlk göz ağrısı evladının düşünmeden konuşması gururuna dokunsa da, onun tez hiddetlenen bir mizaca sahip olduğunu hatırlayan ve çok konuşmaktan hoşlanmayan Kerey:

- Oğlum başkalarına saldırmak için bu kadar aceleci olma, deyiverdi!

- Fikir beyan etmek isteyecek başka kim var?

Büyük dururken küçüğün konuşması Kazak töresinde ayıp karşılanır. Söyleyeceği söz, dilinin ucuna kadar da gelmiş olsa, bu töreye uyararak söz almayan, Canibek'in ortanca oğlu Kasım Sultan yere doğru bakarak mırıldanır gibi oldu.

- Kasımcı, sen bir şey mi söylemek istiyorsun, dedi Canibek, oğlunun konuşmak istediğinin farkına vararak.

- Evet baba, izin verirseniz birkaç kelimeyle ben de görüşlerimi dile getirmek isterim.

- Konuş bakalım, izin verdim.

- Kendimiz başkalarının saldırılarından korunarak sakınarak buraya gelmişken şimdi bizim kalkıp birilerine saldırmamız büyük hata olur. Ayrıca baba, siz dediniz ya, soydaş-akraba güçlü olduğunu görürse saygı duyar, diye.

- Evet, devam et!

- Söylemek istediğim şu: Biz Moğolistan ile Türkistan sınırına kaçıp gelen bir topluluk olarak değil de göçüp gelen bir topluluk olarak varmalıyız. Çağatay torunları da, Şiban, Aksak Timur torunları da bizim gerçek bir halk olduğumuzu görsün. Ve bizi, gelişigüzel, bilinçsiz düzülüp göçen bir topluluk olarak görmesinler; dostluğa dostluk, düşmanlığa düşmanlıkla cevap verebilecek, konmak için yer verilmeyecek olursa güç kullanarak alabilecek cesarete sahip bir halk olduğumuzu fark etsinler. Şu an burada bulunanlar arasından akli başı yerinde olanlar, eli silah tutup söz söyleyebilecek olgunlukta olanlarımız, yanımıza beşer altışardan gözü pek Kazak er savaşçısı alıp bize katılmamaya karar veren ya da kararsızlık içinde olan oymaklara dağılmamız şart. "Bize katılı, birleşip bir halk olalım, Kazakların Ak Orda tuğunu tekrar dalgalandıralım." dememiz çok yerinde olacaktır. Katılacak olan katılır,

katılmayacak olan düşüp taşınmak zorunda kalır. Bize katılan kitlelerin sayısı ne kadar çok olursa, hareketimizin başarı şansı da o oranda yüksek olur. Gayet açık.

Canibek genç yaştaki oğlunun sözlerini devam ettirdi:

- Doğru söylüyorsun oğlum, derken, eskiden beri Kasım'ın ileride büyük bir adam olacağına dair içten içe taşıdığı umudun bugün somut biçimde tezahüründen sevinç duyarak: Bugün bizim başlattığımız hareket, yalnızca Ebulhayr'a olan tepkimizden kaynaklanan bir hareket değil; bundan yüz yıl evvel atamız Urus Han'ın temelini attığı Ak Orda'yı yeniden ayağa kaldırarak müstakil Kazak devletini kurma hareketidir. Atamız Urus Han'ın ak tuğunu ise dikebileceğimiz sadece iki yer var. İlki, Altın Ordu yurdu, İdil ile Yayık ırmaklarının arası. Fakat o bölgenin toprakları hayvancılık bakımından elverişli olsa da siyasi açıdan bizim için elverişsiz. Her noktasına Kazan Hanlığı ile Türkiye'ye göz diken Kırım sultanları hâkim. Buna, bizi İdil ile Yayık bölgesine sokmak istemeyecek Kasım Sultan'ı, Temir Bey'i de ekle. Onlar bizim ayrı bir idare kurmamıza izin verir mi hiç? Elbette onların ötesindeki Ruslara dayanmayı düşünürdük ama o ülke de şu an, uçma çağı henüz gelmemiş kartal yavrusu misali. İkincisi, atamız Urus Han'ın dün bayrağını diktiği Sığanak şehrinin civarı. Orası bizim için oldukça elverişli. Ötesinde Üysün, Celayir, Dulat, Kongırat, Kanglı urugları ile Nayman ve Kerey uruglarına mensup kalabalık kitleler bulunuyor. Berisinde de az sayıda Arğın, Kıpçak var. Sığanak hâlihazırda Ebulhayr'ın hâkimiyetinde. Yarın ne olacağını kimse bilemez! Şimdilik gideceğimiz yer ise Çağatay ülkesinin Türkistan'la sınır komşusu olduğu kısım. Soydaşlarımızın saygı duymasını istiyorsak o bölgeye hakiki bir halk olarak gitmemiz lazım. Kasım Bahadır doğru söylüyor. Şimdi her biriniz yanınıza beşer altışar Kazak savaşçısı alıp hareketimize katılmayan ve olduğu yerde kalan obalara at koşturun. Arkamızdan geleceklerin kalabalıklığı, halkın dileğiyle bizim dileğimizin aynı olduğu anlamına gelecek. O vakit, hareketimizin hayırla sonuçlanacağı da hakikat, dedi.

Canibek'le Kerey'in oğulları dört bir yana dağıldı. Onların sözleri doğrultusunda, Ebulhayr'dan hoşnut olmayan çok sayıda urug, Moğolistan topraklarına doğru göçmekte olan kalabalık göç kervanına katıldı.

Ebulhayr askerlerinin gördüğü, Seyhun Nehri'nin öte kıyısındaki göç kervanı da; İsen Buka'ya gelen ulağın bahsettiği, Talas Irmağı'nın beri tarafına konan kalabalık kitle de tümüyle Canibek'le Kerey'e katılma kararı alan Kazak urugları idi.

Ulak çıktıktan sonra İsen Buka Han Danışma Meclisi'ni dağıttı; ardından, emirleri Mir Muhamed Şayh, Mir Seytali ve başveziri Üysün Kastek Bey ile özel görüşmeye geçti. Moğolistan sınırına göçüp gelen Kazak uruglarını, eğer Moğolistan topraklarının bir ucundaki Çu, Sarısu ırmaklarının boyu ile Talas Irmağı'nın karşı kıyısına yerleştirecek olurlarsa, kendilerini Ebulhayr ve Aksak Timur hanlıklarının saldırısından koruyacak bir kalkan olarak kullanabilecekleri hususunda dördü de hemfikir oldu. Ayrıca Kazak savaşçıları Çinlilere ve Kalmuklara karşı da kullanmayı kararlaştırdılar. İsen Buka, Canibek'le Kerey'i karşılamak üzere atlılar gönderdi. Ak Orda hanlarının torunlarını ve onlarla birlikte göçüp gelen Kazak uruglarının ileri gelenlerini sıcak bir alakayla karşıladı.

Canibek'le Kerey, Moğolistan hanıyla birlikte bir ay boyu birlikte oldular; aynı kaptan yemek yiyip, ortak görüşler serdedip anlaşip uzlaştılar. İsen Buka; Çu, Sarısu, Talas, Badam ırmaklarının boyları ile Kozıbas ve Karatav dağlarının Moğolistan'a bakan kuzey yamaçlarının tamamını, konma yeri olarak, göçüp gelen Kazak uruglarına verecek. Bu konma bölgesinin bir ucu Karatal Irmağı'nda iken diğer ucu Ebulhayr hâkimiyetindeki Türkistan eyaletindedir. İyilikle bu büyük yerleşim bölgesini alan Kazak urugları, iki halkın yani hem Kazakların hem Moğolistan halkının düşmanı olan ve Moğolistan'a saldırmaya hazırlanan Çin imparatoru ile Oyrat hükümdarına karşı bin kişilik çok iyi silahlanmış atlı savaşçı çıkaracak.

Canibek'le Kerey, İsen Buka'nın şartlarını kabul etti. "Nihai hedefimiz Kazak Hanlığını kurup müstakil siyasi idare olmak değil mi; bizim Çin ve Oyrat saldırılarına karşı kalkan olduğumuzu, Çinliler ve Oyratlarla sınır komşusu olan Kazak urugları bilsinler hele. Ne kadar güçlü olduğumuzu idrak ettiklerinde bu, onların çabucak bize katılmalarına zemin hazırlayacaktır." düşüncesindeydiler. Nitekim bu düşüncelerinin doğru olduğuna beş altı yıl zarfında iyice kani oldular.

Canibek'le Kerey muhafızlarını yanlarına alıp kendilerini bekleyen obalarına döndüler. Göçüp gelen topluluk, iki sultanın buyruğu doğrultusunda; uruglar hâlinde, mensuplarının ve hayvanlarının sayısına göre, kendilerine verilen yere yerleşmeye başladı. Bir ay geçtikten sonra savaş meydanına sevk edeceği, boz yürük at binmiş beş yüz hakiki Bozkır atlısına liderlik eden Adik'i Çin sınırına, Kaşgar topraklarına gönderdi. Bir ay daha geçtikten sonra ikinci oğlu, sonraları yiğitliğiyle Kazak muhayyilesinde efsaneye dönüşecek Kambar Batır'ı, topuz kullanmakta mahir beş yüz atlı savaşçıyla birlikte Tarbagatay Dağı'nda yaylayan

Kereyleri ve Naymanları Oyrat hükümdarı Amansandci'den korumak üzere sevk etti. İki sultan da artık Çu, Sarısu, Badam, Talas ırmaklarının boyuna yerleşen toplulukları idare etme işiyle meşgul olmaya başladı.

Bu sıralarda Cunıs'ın obasına Doğu Kaşgar hanı, Çağatay hanedanı mensubu Sant-Sultan'dan doğma Abdıraşit Sultan geldi. İlk görüşte Cunıs'ın küçük kızı pek nazlı ve erkeksi tavırlı Niger Sultan Begim'e âşık oldu ve kızı ikinci eşi olarak istedi. Semerkant hükümdarı Ebuseyit ile yakınlaşmak düşüncesinde olan Cunıs, Niger Sultan Begim'in kendisi karar versin, dedi. Abdıraşit kıza aracı gönderdi. Şımarık ve erkek mizaçlı Niger Sultan Begim izdivacına talip olan genci bizzat kendisi görmek için geldi. Sevimli ancak fazlaca şişman olan Abdıraşit, han evladı olsa da kızın hoşuna gitmedi. Niger Sultan Begim, babasına: "Eşi olmak şöyle dursun, insan yanından geçmeye tiksindir." diyerek cevabını bildirdi. Kızın cevabını işiten Abdıraşit bir daha Cunıs'la konuşmadı. "Görürsün sen, bu sözünü unutma, en nihayetinde bütün malımı mülkümü senin uğrunda heba etmem gerekse bile bu kocaman göbeğimin altına seni mutlaka alacağım!" diyerek öfkeli bir hâlde oradan ayrıldı.

Abdiraşit'in sözlerini duyan güzel Niger Sultan Begim: "Senin koynuna gireceğime ölürüm daha iyi!" deyip gülmekle yetindi. Hayat tecrübesi hiç olmayan güzel genç, bu yalan dünyada sadece ölümlerin bir daha karşılaşmayacağını; insanın rüyasında dahi göremeyeceği şeylerin bu kahpe dünyada gerçekleştiğini nereden bilsin? İnsanla bir oyuncak gibi oynayan kaderin asi sırrını güzel genç aklına dahi getirmedi.

Kaşgar hanının oğlu Abdıraşit gittikten sonra oğullarıyla birlikte Buhara'ya seyahat eden Semerkant emiri Ebuseyit, Cunıs'ı misafirlige davet etti. Cunıs, olgunluk çağındaki oğullarını yanına alıp büyük bir şatafatla Buhara'ya doğru yola çıktı.

Canibek sanki kasıtlı olarak bu anı bekliyormuş gibi, Cunıs'ın Fergana civarında bulunan üç bin atını sürüyüp getirmesi için bir grup gençle birlikte ortanca oğlu Kasım'ı gönderdi.

Kasım tay kulun demeden Cunıs'ın Fergana civarında yayılmakta olan atlarının tamamını sürüp götürdü. Obaların hiçbirinden atları geri almak için takip edip çıkmadı. Bunun üzerine on beş yaşındaki Niger Sultan Begim bizzat kendisi at binip takibe başladı. At sürüsünü kaybedecek olursa babasının, yoksulluğun pençesine düşeceğini bilen şuurlu

kız, tevekkül içinde özenle giyinip kuşandı, eline geçirdiği mızrakla yağmacıları takip etmeye başladı. At sürüsü Talas Irmağı'na yaklaştığı sırada Niger Sultan Begim, birden Kasım'ın önüne çıktı. At sürüsünü getiren grup tek başına önlerine çıkan eli mızraklı bu genci görünce okla delik deşik etmek yerine yakalayıp eğlenmek istediler. Yanına yaklaşınca erkek sandıkları bu gencin özenle giyinip kuşanmış bir kız olduğunu fark ettiler. Düşmana ait at sürüsünü alan, kanları kaynayan bu hakiki genç delikanlılar, "genç erkekleri korkudan saklanırken kızlarını düşman üzerine yollayan bu oba ne kadar da cesurmuş!" diyerek dalga geçtiler. O vakit Kasım Sultan kızı alaya alarak birkaç mısralık bir şiir okudu:

*Ben sorarsam kim olduğunu söylersin,
Kim olduğunu söylemezsen iz'inle tez dönersin.
Hangi aygırın sürüsünden kaçıp çıkan,
Bu civarda hiç görmediğim ne menem bir taysın?*

O vakit kız cevap verir:

*Sözlerinin tonundan, sultanım, bilmiş oldum,
Tay binmeye alışmış bir insansın.
Kulunuyum Cunis'in; değil uyanıkken,
Düşümde bile aygır gözüme görünemez.
Ailemim Buhara'yagittiği bir vakitte,
Gökten düşen yıldırım ateşi gibi birden peyda oldun.
Erkeği olmayan obaları yağmalamak,
Mesleğin mi sultanım, âdet edindiğin?
At sürümün peşinden geldim takip edip,
Babası için her türlü sıkıntıya kızı katlanır,
Düşmanına güldürtmeden malını geri ver.
Benimle dalga geçmiş olsan da...*

O zaman Kasım Sultan, sürüp getirdiği at sürüsünü durdurdu ve su kıyısına bir ipek çadır kurdurdu. Niger Sultan Begim'i kucaklayıp attan indirdi ve bembeyaz aylı gecede ak çadıra soktu. Bembeyaz aylı gecede, ak çadıra döşenen ak keçenin üstünde henüz kimsenin elinin değmediği kızın ak gerdanının doyasıya tadına baktı... Sabahleyin, "Devlet yöneten

kişi, hayvanlarının değil, halkının sayısının çok olmasını gaye edinir. Halk çoğalsa er çoğalır, er çoğalırsa şer yok olur." şeklindeki baba sözünü vasiyet bilen er yürekli genç batır, kızın üç bin atını iade etti. Bu hadiseden dolayı namının yayılacağından Sultan'ın şüphesi yoktu. Kasım'ın davranışından memnun kalan Niger Sultan Begim at üstünde doğrulup, kırılan yumurtanın değeri nasıl düşerse benim de itibarım beş paralık olur, diyerek, geceleyin aralarında geçenleri övünmek maksadıyla başkalarına söylememesini rica etti.

Kasım: "Bu yalan dünyada, çaresiz, birçok şeyi gizli tutmak gerekiyor." deyip kızın ricasını yerine getireceğine dair söz verdi.

Böylelikle Kasım Sultan, ganimetten mahrum kalan yoldaşlarıyla birlikte obasına yöneldi. Hem kızıdan hem ganimet maldan olduklarından içten içe öfke duyan yoldaşları, öfkelerini Kasım'a söyleyemedikleri için şaka yollu şiirler söylemeye başladılar:

*Çakmak taşı da bir mülk sayılır ateş yaktığında,
Koyunla denktir uyuz keçi, hayvan bakana.
Nasıl da üç bin atla bedelini ödedi Kasımcık
Kızın koynuna girmesinin karşılığında?*

*Kızlar tüm dünyayı aldatır kızıl tilki,
Eğlencesi bu yalan dünyanın oyun-gülmece.
Yinde de bu kızın altın mıymış acep,
Bir gecesine üç bin at ödenecek!*

Bir kurnaz genç at otlattıkları sırada bu şiiri okuyuverdi. Kasım gülererek karşıladı. Ancak yol üstünde büyük bir cesaret gösterip Muhamed Sultan Mazit'in Karatav yaylasındaki bir grup atını çaldı. Adamlarına paylaştırdı. Güzel Niger'le aralarında geçenleri kimseye söylememelerini istedi. Yoldaşları söz verdi. Ama şaka söz, elde durmayan civa gibidir ya, zamanla söz konusu şiir insanlar arasında yayılıverdi.

Bir yıl sonra Cunıs, kızını Ebuseyit Mirza'nın oğlu, Andican emiri Şayh Omar'a verdi. Ebulhayr'ın izniyle kendi ailesini ve akrabalarını ziyaret etmek amacıyla Maveraünnehr'e gelen Rabiü Sultan Begim, Şayh Omar hastalanınca Niger Sultan Begim'i alıp gitmesi için bir grup muhafızla birlikte Yesi'ye bizzat kendisi bir kervan gönderdi. Bu durumu işiten

Canibek, Kasım'ın üç bin atı nasıl kaybettiğinden haberdar olmasına rağmen oğlunu tekrar çağırdı. "Niger Sultan Begim'den nasıl kurtulursun, orası beni ilgilendirmez, fakat kervanını takip edip Ebulhayr'ın şımarık hatunu Rabiü Sultan Begim'i alıp getireceksin." dedi. Bu da düşmanı küçük düşürmenin bir yolu idi.

Kasım, adamlarıyla birlikte yolda kervan yolunu gözlerken kendileri gibi Abdiraşit Sultan'ın da Niger Sultan Begim kervanını beklemekte olduğunu işitti. Bu Çağatay soyu ile dost olmasına karşın, Cunis kızı ile bizzat tanıdığı, elinden kaç defa aş tattığı Rabiü Sultan Begim'i onlara kıyamadı. Kervan üzerine saldırdıkları sırada onların karşısına çıkmak zorunda kaldı. Sevindirici tarafı, bu çarpışmada Abdiraşit yer almadı. Sadece adamlarını püskürtmesi gerekti. Çağatayların edepsiz ve nefsinin esiri haydutlarından sağ salim kurtardığı Niger Sultan Begim'in koynunda bir gece daha geçirip ertesi gün iki güzeli obalarına bıraktı. Rabiü Sultan Begim, kendisini düşman ganimeti olmaktan kurtaran Kasım Sultan'a ölene kadar saygı duydu. İki tarafın barışması için de kaç defa büyük gayret gösterdi. Fakat halk için namus meselesine dönüşen anlaşmazlığı gidermek elinden gelecek bir şey değildi. Yine de Kasım'a karşı borçlu kalmadı. Muhamed Şeybani zaman içerisinde iyice güçlenip Yesi emiri, oğlu Süyünşik, ihtiyatsız ve tedbirsiz vaziyette yakaladığı Kasım Han'ın ordusuna baskın hazırlığı içindeyken özel bir adamını gönderip Kasım'ın hayatını kurtardı. Böylelikle, kendisine yapılan iyiliğin karşılığını ödemiş oldu. Niger Sultan Begim ise Kasım Han'ı on yıl hasretle bekledi. Ancak on yıl sonra, beyaz teninin tadına ilk olarak bakmış olan Kasım Sultan'ın koynuna tekrardan girebildi.

Eli boş olarak dönmesinin sebebini soran babasına Kasım: "Yal kabındaki bulaşık suyundan yabancı iti kovup kendisi yalamaya başlayan cesur tazı misali, başka birinin kısmetini Abdiraşit Sultan'ın elinden kurtardıktan sonra kendim sahiplenmek istemedim." dedi.

- Ya Rabiü Sultan Begim'i niye serbest bıraktın, dedi Canibek.
- Uluğ Bey'in ruhuna saygımdan.

"Düşen mevkinin yükseği yaman, muradına eremeyen kadının ızdırabı yaman." düşüncesinin hâkim olduğu acımasız çağa boyun eğenlerden biriydi Canibek de. Fakat mantığı oğlunun verdiği cevabı onayladı.

- Doğrusunu yapmışsın, insan yaşlandıkça düşmanından intikamını almayacağı kaygısına daha fazla kapılıyormuş. Benimki de öyle olsa gerek. deyiverdi. Ardından tekrar Kasım'a baktı: Sağlığında ömür denen geçidin kıl köprü misali sınavından geçiver. Yapıp ettiklerin bana ters gelse de kendin biçip kendin sökmen hoşuma gidiyor. Ziyarı yok, kuş deneme yanılma ile uçmayı öğrenir.
- Kuş doğru kanat çırparsa doğru uçabilir.
- Doğru söylüyorsun.

Canibek yine gözlerini ayırmadan oğluna baktı.

Bu şekilde kavgayla, mücadeleyle dört yıl daha geçti. Kazak halkı Çu, Sarısu boyunu tamamen mesken edindi. Her yıl olduğu gibi, insanlar yaylaya çıkma hazırlıkları yaparken bir gün Canibek yine Kasım'ı çağırırdı.

- Muhamed Akim el-Tarazî'nin düğününe ağabeyin Burındık ile sen gidersin belki de, dedi o.
- Gerekirse giderim.

Muhamed Akim el-Tarazî, Cangı şehrinde yaşayan ünlü bir tüccar. Arap kökenli. Bir ucu Hindistan, Çin, Mongolya, Tibet; diğer ucu Bizans, Türkiye, Moskova, Kiyev'e uzanan hat üzerinde yüzlerce deveyle yılda iki üç defa kervan yürüten; Çin ipeği, kadife kumaş, ince ipek kumaş, Hint çayı, meyveleri, Kiyev kendiri, kızıl buğdayı, Deşt-i Kıpçak malı, deri ve deri eşyası, İstanbul zanaatkârlarınca imal edilen bilezik, yüzük, gümüş kapacak, altın suyuna batırılmış ibrik, altın işlemeli seccade gibi ürünleri satarak, ticaret aracılığıyla Doğu ile Batı'yı birleştiren bir adam. Her hanın kendi hâkimiyeti altında bir tek hanlığı bulunmasına karşın, bunun, o hanlıkları kendisine tabi kılan bir zenginliği söz konusu. Deyimi yerindeyse müstakil bir ticaret imparatorluğuna sahip. Sandıklar dolusu altın akçe biriktiren tüccar, Ebulhayr Han'dan, zamanında İyşik Ata lakabını almış. Malı mülkü kaynayan bu zengin tüccarın biricik dileği bir çocuk sahibi olmakmış. Fakat Yüce Yaradan, o kadar zenginliği mirasçısız bırakayım dercesine, ona çocuk sahibi olmayı nasip etmemiş. O şekilde yaşarken otuzuncu hanımı geçen yıl hamile kalıp bu yıl bir erkek çocuk dünyaya getirmiş. Yirmi dokuz hanımının rahmini dölleyemeyen tüccar, otuzuncusuna geldiğinde, oğul doğurtacak kuvveti nereden bulduğunu bir Allah bilir, en sonunda diri ve güzel vücutlu

* Daha önceden de belirtildiği üzere romanda Çağatay ülkesi için Moğolistan/Moğulstan, bugünkü Moğolistan içinse Mongoliya isimlendirmeleri kullanılıyor.

gen eşinden ve bembeyaz bir sazanı andıran erkek çocuk sahibi olmuş. Kimilerinin "Vay canına, Muhamed Akim el-Tarazî'nin oğlu, erkek kardeşi Mahmud Rakım el-Tarazî'ye ne kadar da benziyor. Amcasının kopyası, şıp demiş burnundan düşmüş." Şeklindeki dedikodularına rağmen Muhamed Akim el-Tarazî bütün Tibet, Horasan, Maverâünnehr, Deşt-i Kıpçak, Kırım, Kazan ülkelerine haberciler gönderip muazzam bir toy (şölen) vermek istemiş. Amacı; ünlü tüccar, Gök Orda'nın İyşik Ata'sı Muhamed el-Tarazî'nin bir varisinin var olduğunu yedi düvele duyuracak çapta, dillere destan bir kutlama tertip etmişti. Şölenin büyük ödülleri olarak, İstanbul'da som altından dökülmüş üç altın kuşu belirlemiş. Kuşların her biri sekiz batman ağırlığında imiş. "Ödülü kazanan yarışmacı eğer bu altın kuşu almak istemezse altın kuşa denk değerinde bir malımı vereceğim." diye herkese duyurmuş. Ödülü kazanmak için koyduğu şartlar da olağanüstü denebilecek zorlukta imiş. İlk ödül, yaya olarak on fersahlık mesafeden kim ilk olarak gelirse ona vereilecekti. Seyyah tüccar, bu yarış Rum halkından öğrendiymiş. İkinci ödül, kimin devesi yirmi fersahlık mesafeden birinci olarak gelirse ona verilecekti. Bu yarış da tüccar, Mısır Araplarından öğrendiymiş. Üçüncü ödül de, otuz fersahlık mesafeyi kimin atı birinci olarak koşup gelirse ona verilecekti. Bu yarış ise Deşt-i Kıpçak'ın, tarihi çok eskilere dayanan kadim bir geleneği.

Canibek Sultan'ın bahsettiği toy (şölen) bu toydu.

- Yürüme yarışları sultanlara yakışmaz, katılacak olursanız at ve deve yarışlarına katılın. Şimdiden hazırlıklarınızı yapmanız iyi olur, dedi ve ekledi Canibek, Kırım ve Horasan'dan da katılımcılar olursa hiç şaşırman.

Canibek, tahmininde yanılmadı. Toyun başlayacağı gün Horasan'dan Kırım'a kadar, kıymetli misafirler, bu yalan dünyanın temel sermayesine sahip olan envaiçeşit tüccarlar toplandı. Talas Irmağı kıyısında kurulan yüz adet ak boz çadır insanla dolup taşı.

Yürüme yarışında Mısır'dan kaçıp gelen âlim, yarış atına uygun tipte; uzun, ince boylu, pişmiş kerpiç gibi siyah tenli, otuz beş yaşındaki Arap genci El-Mülk İbn Zarhum birinci oldu.

Bu yarışa sultanlar, beyler, idareci zümresine mensup Kazak gençleri saygınlıklarına gölge düşüreceği gerekçesiyle katılmadılar.

Deve yarışını, Burındık'ın kara buğrası açık ara kazandı. Üçüncü yarışı, Ebulhayr'ın Tarlankök'ünün yavrusu, on beş yaşındaki Muhammed Şeybani'nin yeni olgunlaşmış olan yürük atı Aktankerge kazandı.

Fakat yarışmayı kazanan üç yarışmacı da sekiz batman ağırlığındaki som altın simurg kuşunu ödül olarak almak istemedi.

El-Mülk İbn Zarhum:

- Altın kuş sadece beni zengin eder, dedi, Muhammed Akim Bey, eğer kabul ederseniz, bu altın kuşun yerine, Seyhun Nehri üstüne Maveraünnehr çiftçileri ile Deşt-i Kıpçak hayvanlarının hayatını kolaylaştıracak ve her iki ülke halkının münasebetlerini yoluna kayacak bir köprü inşa edeyim. Çok uzun bir süredir bunu hayal ediyorum. Nil Nehri'nin üzerine böyle bir köprü inşa etmek amacıyla bir maketini hazırlayınca bunu şahsi çıkarlarına aykırı bulan günümüz Firavunları beni sürgüne gönderdiler. Seyhun Nehri için bu köprü çok önemli. Köprü'nün inşası sırasında ihtiyaç duyacağım bütçeyi bana siz temin edin.

Muhamed Akim el-Tarazî biraz düşündü ve:

- Tamam, dedi, istediğin parayı sana vereceğim. Fakat benim muhasebecilerim ne kadar bir para gerektiğini hesaplasınlar evvela.

Ancak o günün gecesinde Muhamed Akim el-Tarazî'nin adamları "Demek, halkın derdine düşüp Seyhun Nehri'nin üzerine köprü inşa etmek istiyorsun. Aferin sana! O hâlde o nehrin nimetlerinden önce kendin faydalan." diyerek çadırında uyumakta olan âlim el-Mülük İbn Zarhum'u derdest edip dörtmala Seyhun Irmağı kıyısına götürdüler. Ellerini bağlayıp boynuna bir taş bağladılar ve ardından Seyhun Irmağı'nın azgın sularına attılar.

Burındık, inatçı mizacına duyduğu güvenle:

- Kendi zenginliğim bana yeter. Altın kuşu başıma koyacak hâlim yok. Sana altın kuş kadar değerli bir erkek evlat veren son eşini bana ver, dedi. Bunu talep ederken tek düşüncesi, "Başımın belası, hiç veremeyeceğin bir şey isteyeyim, bakalım ne yapacaksın, nasıl kıvıracaksın?" diye inatlaşmak arzusuuydu. Ama "Oğlu, kardeşi Muhamed Rakım'a ne kadar benziyor!" dedikodusu içine oturmuş olan tüccar, Burındık'ın dileğini güle oynaya kabul etti.

- Verdiğim sözden caymayayım; kadın, bugünden itibaren senindir. Fakat oğlum memeden kesilene kadar benim evimde kalsın." dedi.

Bu cevabı hiç beklemeyen Burındık şaşı kaldı. Ancak o da sözünden dönemedi.

- Olur, dedi.

O gün karanlık çökerken Burındık, Muhamed Akim'in genç eşini kendi çadırına götürdü. Otuz eşten biri olduğundan ancak bir yolunu bulduğunda yabancı erkek gören, haremde bir sarı kaz gibi kendini koruyan, körpecik bedeni iyice olgunlaşmış genç kadın, Muhamed Akim'den ayrıldığından hiç de şikâyetçi değildi. Derhâl yeni sahibinin gönlünü kazanma çabasına girişti.

Üçüncü ödülü kazanan Muhamed Şeybani ise bambaşka bir şey talep etti:

- Altın kuşunuz hanlara yaraşır. Ben han değilim, yalnızca hanlık tahtında oturan dedeme yardımcı olmaya çalışan bir savaşçıyım. Bana altın kuş yerine, beş yüz adamıma yetecek sayıda zırh takımı, silah, teçhizat ver.

Muhamed Akim, Sultan'ın yüzüne dikkatle baktı. Bir süre sonra:

- İsterseniz, bin adamınızı dahi tepeden tırnağa zırh takımı, silah ve teçhizatla donatmaya hazırım, diyerek başını eğdi.

Ebulhayr Ordası'nın, kudretli hanı aratmayacak yeterlikte bir varisinin olmadığını düşünen düşmanları, bu şölende, dedesinin bayrağını yere düşürmeyecek bir torunun var olduğunu görmüş oldular. Geçmişte Ebulhayr Han'ın kökiltaş olan, şimdi Muhamed Şeybani ile Mahmud Sultan'ın atabeyi Derviş Hüseyin Batır'ın himayesindeki zeki, dış görünümü ile ilk bakışta insanın beğenisini kazanan Muhamed Şeybani o günden itibaren dikkatleri celbetti.

O gün düşmanları Aybek, Berke Sultan, Abbas Bey ve Musa Bey bir araya gelip geceleyin uyuduğu sırada Muhamed Şeybani'yi öldürmesi için çadırına bir adam göndermek hususunda anlaştı. Bu görüşmeye Burındık ile Kasım Sultan da çağrıldı. Burındık kabul etse de Kasım:

* Aynı yaşta olmasalar da Han'ın emri ile çocuğuna ağabeylik yapan kişi.

- Han tahtına oturacak bir han adayını savaş meydanında öldürmek gerekir. Geceleyin uyurken saldırıp öldürmek hırsızların, eşkıyaların işidir. Bizler han nesliyiz, böyle bir suçu işleyemeyiz, diyerek çağrıya itiraz etti.

Onun karşı çıkmasına aldırış etmediler. Ebulhayr Ordası'na kin duyan sultanlar ve beyler kendisine ne isterse verecekleri vaadinde bulunarak meşhur cellat Kurıbay'ı Şeybani'nin çadırına gönderdiler.

Fakat suikastten Kasım Sultan'ın gönderdiği gizli bir adam sayesinde önceden haberdar olduğu için uyuma numarası yapan Muhamed Şeybani, kendisinin yattığı çadıra yılan misali sessizce giren Kurıbay'ın gövdesini bir kulaç kadar kaldırdığı palasıyla başından ikiye ayırdıyordu.

Kaderin cilvesine bakın! Halkın rahatı için köprü yapmayı hedefleyen El-Mülik İbn Zarhum halkın bağrından çıkan cellat gençlerin elinden ölüme gitti. Dört yıl sonra halka kan kusturup bütün Orta Asya'yı işgale başlayacak meşhur Muhamed Şeybani Han, bir tek sultanın erliğe değer veren alicenaplığı sayesinde ölümden kurtuldu.

Evine döndükten sonra Kasım Sultan, babasına şölende yaşanan hadiseleri, görüp işittiklerinin hepsini aktardıktan sonra Canibek uzun bir müddet düşünceye dalıp derin bir iç çekti.

- Dikkatlerimizin, Ebulhayr'ın tahtına oturacak Şayh Haydar'ın değil, Muhamed Şeybani Sultan'ın üzerinde olması gerekiyor hep.

Canibek bu sözlerle Ebulhayr'ın tahtına Muhamed Şeybani'nin oturacağı gün geldiğinde çok şiddetli ve çetin bir mücadelenin başlayacağına işaret etmişti.

Muhamed Akim el-Tarazi'nin verdiği şölende iki hadise daha yaşanmıştı. Oğullarının bu şölene katılacağını öğrenen Rabiü Sultan Begim, gelini Akkozı'yı da yanına alarak koşum takımı, dizgini ve kuskunu altınla kaplanmış gülsarisı donlu bir çift yürük atla şölene gitmişti. Canğı tüccarı bunların onuruna iki otağ kurdurdu.

At yarışında Tarlankök yavrusu Aktanker'in birinci olmasıyla insanların alakası Muhamed Şeybani üzerinde yoğunlaşmaya başlayınca aklını tahtla bozmuş olan Süyünşik Sultan, kıskançlıktan çatlayacak duruma geldi. Fakat Süyünşik'in henüz on üç yaşındaki o tavırları aklından çıkmamış olan Rabiü Sultan Begim o gün, Süyünşik'i dışarı çıkarıp baş

başa uzun bir görüşme yaptı. "Muhamed Şeybani'nin hem zekâsının hem de yiğitliğinin yaşlılarının çok ilerisinde olduğunun hemen herkes farkında artık. Ayrıca arkasında Darviş Husayın Karaşın Batır ile Bahtiyar Sultan gibi, Gök Orda'nın temel direkleri olan ve bütün Deşt-i Kıpçak'ta tanınan adamlar var. Hangi bahtiyarlığı ve tahtı elde edeceksen Muhamed Şeybani ile elde edeceksin. Öz babasını öldüren dayın Emir Abdi Latife benzeme! Kıskançlık insanı günaha sevk eder. Kıskançlıkla hiç kimse gayesine ulaşamaz. Ağabeyin Şah Bulak'ın oğullarına karşı hoşgörülü olmanı ve hep onlarla omuz omuza hareket etmeni rica ediyorum." dedi. Birlik beraberliği bozulmuş ve birbirine düşmüş olan anne tarafı Timur torunlarının, kendisine babasının tahtına oturması için yardım edemeyeceğini iyice anlayan Süyünşik, Semerkant Emirliği için hâlâ kıymete haiz annesinin nasihatlerine kulak verdi. Bütün benliğini kuşatan taht tutkusuna rağmen töreyi ihlal etmeye yeltenmedi. Bu konuşma, Ebulhayr oğullarının birbirlerine cephe almayıp kuvvetli bir birlik oluşturmalarının ilk adımı oldu.

İkinci hadise hiç kimsenin beklemediği bir şekilde ortaya çıktı. Deve yarışının sona erdiği gün günbatımı vaktinde Akkozi Bike kendi otağında tek başına oturduğu sırada ağzını burnunu bir göçebe buzağısı gibi sarıp sarmalayarak kapatmış, tek gözlü, iri yarı, kara yağız bir genç aniden evin içine girdi.

Kutlamalardan yorgun argın dönen ve kıvrılıp yatmakta olan Akkozi, içeri giren bu adamın vücut yapısından, hareketlerinden sevgilisi Orak'ı görmüş hissine kapıldığından ürkerek güçlü bir çılgılık attı.

- Korkma, dedi giren kişi, ben Orak'ım. Öldüğümü söyleyenlere inanma, sağım. Fakat bir ölüden daha korkutucuyum. Eğer yüzümü görseydin, şuracıkta düşüp bayılırdın. Ve sonra başından geçenleri, diri kalmayı nasıl başardığını bir solukta anlattı. "Kur'an'a el basıp ömür boyu kocaya varmayacağım, demişsin. Bunu işittiğimden geldim. Bana olan sevgini sadakatle muhafaza ettiğin için minnettarım. Bağlılığını kara toprağın altına girene kadar unutmayacağım. Asıl söylemek istediğim şu: Bir kere ölen bir daha ölmez. Ben sadece hanlar, kükümdarlar için diriyim. Senin için ölüyüm. Evlen, mutlu ol! Kur'an'a el basarak ettiğin yeminin vebali boynuma. Sana elveda!" Ve evden çıkmak için kapıya yöneldi.
- Dur, bekle, dedi Akkozi.

Fakat Orak durmadı. Çıkıp gitti. Gözleri kararan Akkozı usulca yanındaki yatağa kıvrılıp hüngür hüngür ağladı.

Ertesi günün gecesi Orak, kırk genç cengâverle Muhamed Akim el-Tarazî'nin, Talas Irmağı'nın eteğinde bulunan çok sayıda atını "Katlettiğin El-Mülik İbn Zarhum Usta'nın kanının bedeli olsun!" diyerek alıp götürdü. Ve bu atları Sır'ın aşağı boylarındaki fakir obalara dağıttı. O günden itibaren "yoksul halkın hamisi Tek Gözlü Batır" lakabı bütün Deşt-i Kıpçak'a yayıldı. Orak, fakir halkın koruyucusu olduğunu nice çarpışma sırasında daha açıkça gösterdi.

İsen Buka bu hadiseler cereyan ederken başkentini yeniden Aksu'ya taşıdı. Han, "Dış düşmanlarınıza Kazaklar karşı koyacak, onların gücü yetersiz kalırsa kendi şehirlerinizi, uluslarınızı kendiniz korursunuz." diyerek Han Şurası'nı kalıcı olarak dağıttı. Kendisine bağlı emirlerin hoşuna gidecek bir karar aldığı için memnundu. Çünkü onların isteklerine uygun bir karar aldığı için kendisine karşı artık hiçbir şekilde isyana kalkışmayacaklarını düşünüyordu. "Koyun selamette, kurt da yok!" Fakat İsen Buka, Moğolistan'ın gelecekteki mezarını kendi elleriyle kazdığına farkına varamadı. Moğolistan emirlerinin kendi uluslarını tek başlarına korumalarının ve Kazak uruglarının bütünleşmiş bir vaziyette dış düşmanlarına karşı koymasının, hem bu emirliklerin hem de Kazak halkının bağımsızlığı yönünde atılmış ilk adımlar anlamına geldiğini kavrayamadı. İsen Buka'nın kavrayamadığı ikinci bir husus da, başkentini Aksu'ya taşıdıktan sonra artık "Ebulhayr, Ebuseyit ve Cunıs'ın saldırılarından kesin olarak kurtuldum, kılıçlarını çekip bana doğru sallayacak olurlarsa karşılarında, mızraklarını uzatmış bekleyen Kazak savaşçıları bulacaklar." İncancını taşımaya başlamasıydı. Ebuseyit ile Cunıs hiç hesapta yokken Türkistan'ın güneybatı yönünde beliriveren savaşçı Kazak uruglarının varlığından gerçekten de tedirgin oldular. Bu kitleleri çiğneyip Moğolistan'a geçemeyeceklerini anlamaları uzun sürmedi. Bu sebeple, İsen Buka'ya doğrudan ulaşabilecekleri bir yol aramaya koyuldular. Uzun ve meşakkat dolu bir mesafeyi katetmeyi gerektirse de o yolu buldular. Cunıs ile Omar Şeyh Sultan, Türkistan eyaletinin doğusundan kumluk, çöllük; değil insanların, kervanların dahi geçmediği, sadece çöl kuşlarının yaşadığı bir alanı geçip İli Irmağı'na çıktı. İli Irmağı boyunu takip ederek, Altın Emel Dağları'nı arkalarına alarak Carkent şehrine vardılar. Carkent'ten ise kestirme bir yolla en fazla üç günde Aksu'ya ulaştılar. Düşmanlarının Carkent'e ulaştığından İsen Buka'nın haberi olmamıştı. Zaten hastalanıp yatağa düşmüştü, dünya onun için artık tekrarı mümkün olmayan bir düşten farksızdı. Dili bağlanmaya, bütün

âlem gözüne kapkaranlık görünmeye başlamıştı. Gözlerinin önünde ışık namına yalnızca mazideki, o su perisi misali güzel kâfir kızın hayali canlanıyordu. Otuz yıldır ikisini birbirinden ayıran cehennem hayatından artık kurtulup sevgilisine kavuşma ümidiyle yatağında doğrulup kâfir kızın hayaline doğru kollarını uzatmaya çalışırken ağzından sadece "Fedosya!" adı dökülürmüşü. Dili düğümlenen, yalnızca dudakları kıpırdayan Han'ın başucunda oturan vezir, müftü, şeyh, hoca, imam takımından insanlar Han'ın ne dediğini net olarak duymasalar da kimin adını andığını anladıklarından, içlerinde "Estağfirullah, estağfirullah! Allah'ım sen bizi Han Efendimizin günahından muhafaza eyle!" diyerek Allah Teâlâ'ya yalvarmayı ihmal etmediler.

Altın tahta oturup da devleti yönetmeye başladığı günden beri sultanlardan hep tedirginlik duyan, endişe ve kaygı içinde yaşayan İsen Buka'nın yaşlı yüreği, can düşmanı Cunis'in gelmesine dayanamadı. Bir zamanlar bütün Moğolistan'ın hâkimi olan İsen Buka, yatağa düşmesinin üzerinden henüz bir hafta geçmemişken, son nefesinde yedi hanımı ve on beş çocuğundan hiçbirinin adını anmamış, dudaklarını "Fedosya!" diye kıpırdatarak hayata veda etti.

Aksu'yu istila için Carkent'te hazırlıklar yapan Cunis Sultan bu haberi alınca geri çekilmeye karar verdi. Damadı Omar Şeyh Mirza, "Artık geldik, onlar savaşımaya hazır değiller. Han tahtına oturmak için bundan daha uygun bir zaman bulamazsınız. Saldıralım!" dese de kabul etmedi. Ölen hanının yasını tutan halka saldırırsa bütün halkın kargısına maruz kalacağından ve neticede kendisini han seçmeyeceklerinden çekindi. Ömür boyu hayalini kurduğu tahta artık başka bir yolla sahip olması gerektiğini idrak etmişti. Atının başını geri çevirdi. Bu tavrı çok doğrudu. Nitekim İsen Buka'nın kırkı çıkmadan Moğol ve Çağatay emirlerinin kararı ile Moğolistan hanı olarak tahta oturdu.

Adik, kendi beş yüz atlı savaşçısına; Narın, Kaşgar, Kumnat, Kastek, Sarı Uygur civarındaki bütün Üysün, Celayir, Uygur, Alban kitlelerinden topladığı, eli topuz tutan beş bin atlıyı da ekleyip Çin'in kalabalık piyade gücünden oluşan ordusuyla savaş meydanında üç defa karşılaştı. En sonunda geldikleri yere yani Çin Seddi'nin ötesine püskürttü. Çu boyundan Moğolistan sınırına kadar iki defa gidip geldi. Aynı şekilde Kambar Batır da, Oyrat hükümdarı Amansandci'ye, "Ayağını denk al, bu bölgedeki Kereylerin ve Naymanların hamisi var!" mesajını vermek üzere en seçkin askerlerinden oluşan beş bin kişilik bir orduyla iki kez Oyrat topraklarına girerek gözdağı verdi ve onları gönülsüz

oldukları bir anlaşmaya mecbur etti. Bu şartlarda yalnızca Ebulhayr tarafına çekingeyle bakan Canibek'le Kerey, Kazak Hanlığının bayrağını yükseltip bağımsız hareket etmeye başladılar.

II

Sırderya'nın orta çığırının sol yakasındaki pek geniş olmayan düzlükler ile sağ yakasındaki tepeler hâlinde uzanan yaşlı Karatav ve güneydoğusundaki Badam, Şırşık Irmaklarıyla sınır komşusu olan bozkır bölgesi, kadim çağlardan bu yana Türkistan diye adlandırılmıştır. Bir tarafında Moğolistan, diğer tarafında Maveraünnehr, ötesinde ise Deşt-i Kıpçak topraklar. Kâh püsküllü brom ve ayrık otlu gür çayırlardan kâh sadece sarğan bitkisinin büyüdüğü kumluk sahadan bazen de bütünüyle bembeyaz tuzlak ve çorak araziden meydana gelen bu bölgeyi; yabani soğan, karağan dikenini ve kızılıklıkla örtülü, at nalını andıran desenler çizerek uzanan keskin ve sivri taşlarla kaplı yamaçlar, büyük ikiz tepeler, sonu gelmeyen yükselti ve zirveler parçalara ayırmış. Bu tepeler aslında Tarbagatay, Tiyan-Şan, Pamir, Altay, Kopet-Dağ, Hindikuş sıradağlarının bir uzantısı.

Bu kumluk, sivri taşların ve yosunlu uçurum kayalıklarının çokça bulunduğu, ayrık otlarının bittiği, çorak bölgede tarihi eski devirlere, bilhassa Cengiz istilasının öncesine dayanan; Sığanak, Savran, Otrar, Yesi, Sayram, Akruk adlı kadim şehirler mevcut. Bu şehirlerin hemen karşısında birkaç küçük şehir kurulmuş. Mesela Mısır'dan gelen tebliğciler, Yesi şehrinin yanı başında, anavatanlarının mimarisini örnek alarak Suvnak, Cüynek ve dinî merkez Karnak şehirciklerini inşa etmiş. Karnak'ta, Kazak toprakları üzerinde ilk olmak üzere kurşun eriterek yapılan, tay etinin tamamının sığabileceği büyüklükte ve kırk kulpa sahip, meşhur bir bakır kazan bulunuyor. Aynı şekilde Sozak'ın yanı başında Şolak, Savdakent, SütKent ve usta hatipler Edige ile Ciyrenşe'nin de doğum yeri olan Kumkent yerleşimleri yer alıyor. Bu şehirler; bir ucu ta İdil, Yayık ırmaklarına, Karadeniz'e, Ural Dağları'na kadar uzanan ve eski çağlardan bu yana Deşt-i Kıpçak diye adlandırılan büyük Kazak bozkırının kültür, ilim, din ve ticaret merkezleri olmuştur.

Türkistan ile Deşt-i Kıpçak bozkırının kesiştiği toprakları çiğneyerek Moyınkum'un doğusunu dolanıp Tiyan-Şan Dağı'nın kucağındaki Isık Göl ile Song Gölü'nün arasından doğan; bin kilometrelik kum çölünü, çorak ve büyük kayalıklarla dolu ovaları yeşerten, Kazakların meşhur su kaynaklarından biri olan Çu Irmağı'dır. Güneyden gelen ilk kolları, Kuzey Aladağ'ın güneyindeki buzla kaplı kuytu yamaçlardan doğan Karakocır ile Tülin

adlı, akıntısı kuvvetli küçük çaylar. Bu iki çay, Dolan geçidini aşarak Berik ve Narın çukur ovalarının yukarı taraflarına dökülür. Ana yatağıyla birleşip karanlık ve ıssız uçurumları, bıçakla kesilmiş gibi görünen yüce zirveleri tam ortalarından ikiye ayırarak Cuvanarık adıyla Kuzey Alatav'dan geçip heybetli akıntısıyla kuzeye yönelir. Cuvanarık olağanüstü bir yerdir; iki kıyı arası dardır ve sarp, alaca kayalıklardan oluşur. Köpüklü suların iki kıyı ortasında bulunan kazan büyüklüğündeki iri taşları dövdüğü ve ufalayıp yuvarlak şekil verdiği coşkun ve azgın bir çay. Soğuk ve hiddetli güzelliğiyle sadece masallarda görülebilecek, insanı hayran bırakan harika bir manzara. Engebeler hâlinde uzanan bu uçurumlar arasından kuzeydoğu istikametine yönelen Koşkar çayının katılmasıyla birlikte Çu, Isık Göl ile Kütemaldı çayı aracılığıyla büyüüp genişleyerek Güney Alatav'ın vadilerinden çağlayarak geçip kuzeybatıya döner. Ardından Çu, Alatav'ın yamaçlarını takip ederek Kırgız topraklarına girer ve ilerleyişi sırasında Büyük Kebin, Küçük Kebin gibi birkaç çayı da kendi sularına katarak nihayetinde Moyınkum'un doğusuna çıkar. Çu, kumluk araziye ulaşmasıyla birlikte batı istikametine yönelir. Akıntısı artık eskisi gibi değildir, daha yavaş ve sakin. Ve kollara ayrılmaya başlar. Kıyısında sık kamışlıklar görülür, bu kamışlıklar yer yer tuzlaklara dönüşür.

En sonunda Seyhun Nehri'nden bir göçlük mesafede bulunan Savmalköl'e dökülür. Bu gölün batısında, irili ufaklı ırmaklar aracılığıyla birbirine bağlanan; suyu, acı ve tuzlu birkaç göl daha vardır. Bunların en büyüğü Teliköl'dür. Teliköl'e, Kazak bozkırını dolaşıp gelen Sarısu dökülür. Kar yağışının görülmediği kimi yıllarda Sarısu, Teliköl'e ulaşmadan orta çıkır noktasında, Kızılcıngıl civarına ulaşır kumluk arazi içinde kaybolur.

Çu Irmağı'nın Moyınkum'u dolaşarak batıya yöneldiği ağızdan bir obanın beş günde göçebileceği mesafede Kökşe Deniz yani Balkaş Gölü var. Teliköl'ün çevresi hızlı koşan bir at için bir günlük bir mesafe iken Kökşe Deniz etrafını bir kuş, iki üç defa konmadan dolaşamaz. Uçsuz bucaksız engin bozkır. Balkaş Gölü'ne beş büyük ırmak dökülür: İli, Lepsi, Aksu, Karatal, Ayaköz. İli, Lepsi, Aksu ve Karatal ırmakları Cungar Alatavı'ndan; Ayaköz ise Tarbagatay vadilerinden doğar.

İlk Çağ'ın son zamanlarında, Kuşan İmparatorluğu devrinde, Çu Irmağı Sırderya'ya dökülüyordu. Çu'ya sol cenahından Sarısu, sağ cenahından Talas Irmağı katılıyordu. O zamanlarda Çu'nun, Sırderya'ya döküldüğü ağızda Talas Irmağı'nın boyunda Sığanak, Taraz; Yassen Irmağı'nın kıyısında ise Otrar şehirleri bulunmaktaydı.

İsen Buka Han, Canibek ve Kerey'e yerleşmeleri için Moğolistan ile Türkistan sınırında yer alan Çu, Sarısu, Talas ırmaklarının kıyıları ile Balkaş Gölü'ne dökülen Karatal Irmağı boylarını verdi. Böylelikle Kazak urugları birden Moğolistan'ın kuzey, güneybatı uçları ile Balkaş Gölü'nün Çu ile paralel topraklarına sahip oldu.

Kasım ayının soğuk rüzgârları başlamadan göçüp Canibek'le Kerey'e katılan iki yüz bin kişilik kalabalık kitle bu Çu, Sarısu ve Talas ırmaklarının Cuvanarık'tan aşağıda, kuzeybatısına doğru uzanan kıyısına yerleşti. Yalnızca Canibek Sultan ile oğullarının obaları, yanlarına bin çadırlık Tölengitlerini de alarak, yüzeyi donduktan sonra Balkaş Gölü'nün üstünden güney tarafındaki Karatal Irmağı boyuna geçip orada kışlaklarını kurdular. Canibek Sultan'ın bu tercihi yer kıtlığından kaynaklanmıyordu, bir amaca matuf olarak o bölgeye göçmüşlerdi. Karatal Irmağı'nın daha ilerisinde Ayaköz Irmağı boyları ile Tarbagatay Dağları'nın Çin topraklarına kadar uzanan kısmını, bütünüyle Nayman, Kerey, Uvak urugları yaylak olarak kullanıyordu. Kazak uruglarını birleştirerek bağımsız bir han seçmeyi, müstakil bir devlet kurmayı hedefleyen Canibek Sultan; Nayman, Kerey, Uvak uruglarıyla komşu yaşamayı lüzumlu görmüştü. Nitekim bu düşüncesinde haklı çıktı. Ortanca oğlu Kambar Batır, Tarbagatay Dağı'nın boyundaki Kazaklara gidip döndükten hemen sonra Canibek Sultan'ın itibarı o havaride oldukça arttı. Nayman, Kerey, Uvak urugları kendilerini Canibek'e tabi farz etmeye başladılar. Böylece devlet kurmayı hedefleyen Kazak urugları, henüz bu ilk yıldan itibaren, bir ucu Teliköl'ün aşağı eteklerinde diğer ucu Tarbagatay Dağı'nın yüce zirvelerinde olan geniş bir sahayı kaplamış oldu. Kazak halkı daha bir yıl geçmemişken, kanatlarını iki yana olabildiğince yaymış olan bir kartal kuşu andırmaya başladı. Atları tebine,* develeri karağan dikenine, sarıgan dikenine alışan Kazak oymakları için kışın kamışı sık, karı ince Çu, Sarısu, Talas, Karatal ırmakları ile Balkaş, Savmalköl ve Teliköl'den daha elverişli bir yerleşim yeri düşünülemezdi. Hayvanlar için sadece; bölgenin kamışlığını mesken tutan yaban domuzları, sayıları çok olmasa da ara sıra rastlanan alaca benekli kaplanlar ve alacalı parsler tehlike oluşturuyordu. Fakat av usullerine vücutları alışkın Kazak gençleri, kısa sürede bu tehlikelerin üstesinden geldi. Kükreyerek saldıran kaplan, sekiz köşeli, zırh delici okun göğsüne saplanan hançer ucunun etkisiyle yere devrildi. Vahşi hayvanlar kamışlıktan kaçıp gitmeye mecbur oldu.

Bu kamışlık bölgenin harika bir özelliği daha vardı: Kazak uruglarının kadim mesleği hayvancılık. Hayvan hem göç aracı, hem azığı... Etiyle sütünden yiyeceğini, derisiyle

* Tebin: Hayvanların, kışın karlar altında kalmış olan otları yemesi için çıkarıldığı otlak.

yününden giyeceğini çıkarır. Hayvanı ne kadar çok olursa refahı, hayat düzeni de o ölçüde iyi olur. Bu sebeple Kazaklar: "Mal kavgası, can kavgası!" derler. Hayvana lazım olan şeyse yayılıp otlyaacağı otlak. Kamışlık Çu, Sarısu, Talas boyları ile kar suyundan meydana gelmiş yüzlerce berrak, kamışlı tatlı su gölünün bulunduğu geniş alanlar, hayvanlar için kış günleri elverişli olmakla birlikte yaz mevsiminde son derece rahatsız edici, verdiği sıkıntı neredeyse cehennem azabına eş! Sadece hayvanlar için değil, insanlar için de rahatsız edici. Nisan ayının bitişiyle birlikte bu bölgeyi bir sis bulutu gibi, sayısız sığır sineği, sivrisinek, at sineği basar. İnsanları ve hayvanları âdeta canından bezdirir. Bu durum eylül ayı başına kadar devam eder. Eski çağlardan beri bu bölgede, ta Küçük Kebin Irmağı'nın ağzından aşağıdaki Moyınkum'a kadar uzanan alanda yaz boyu hiç kimse yaşamaz. İsen Buka'nın göç edip gelen soydaşlarına bu toprakları vermesinin sebeplerinden biri de buydu. Boş bir araziye "Düşmanın değil, dostunum!" diyen Kazak uruglarından esirgeyecek değildi ya, cömertlik gösterdi.

Canibek'le Kerey üç dört yıl geçmeden yazın çıkacakları yaylaları düşünmeye başladı. O kadar insanı, sayısı gittikçe artan hayvanlarıyla birlikte nereye götürmek lazım? Doğrusu, oldukça kalabalık bir kitle bu zamana kadar Çu ile Talas'ın yukarı boylarını geçip Koşkar, Cuvanarık civarına geldi. Kimi obalar da Balkaş Gölü tarafına göçtü. Artık aynı şeyi yapmak mümkün değil. O zaman nereden yayla bulacaklar? Mart ayı sona ermeden bu yıl Balkaş Gölü üzerinden kuzeye çıkan Canibek'e bağlı obalar çok geçmeden gidip Moyınkum civarında kalan kalabalık kitleye katıldı. Bu sırada Canibek'le Kerey'e bağlı halk, üç yüz bin çadıra ulaştı. Ebulhayr'ın yuları önceden de boynuna geçmemiş olan Balkaş Gölü civarındaki kitlelerin hepsi Canibek'e bağlılık bildirdi. Evliyaata, Merke bölgesindeki Dulatlar ve Kongıratlar da iki sultanın buyruğuna boyun eğdi.

İşte bu sırada yazki ahvalini düşünen halkın aksakalları, beyleri, batırları toplanıp iki meseleyi çözüme kavuşturdu. İlki: Rebiülevvel ayının başında yaşının büyüklüğü dikkate alınarak Kerey ak keçeye oturtulmak suretiyle Kazakların hanı seçildi. İkincisi: Yaz aylarında göçmek üzere Kara Kengir, Sarı Kengir ırmaklarından başlayıp Ulıtav, Arğınatı dağlarının eteklerini takip eden ve ortadaki Şoyındıköl, Akköl, Barakköl'ü içine alarak Esil, Nura ırmaklarına kadar uzanan bölge yayla olarak belirlendi. Hayvanı için otlağa, kendisi için barınağa ihtiyaç duyan halk, "Ebulhayr verirse elinden, vermezse yolundan alırız!" diyerek harekete geçti. Kazak uruglarının bu tavrı; yeşil çayırlara, billur göllere sahip kadim yurtlarını tesis ettikleri siyasi otorite ile yeniden kendilerinin yöneteceği günlere doğru

atılmış ilk adım idi. Ebulhayr bu tavra engel olamadı. "Kazak halkını kum çölüne kaçmak zorunda bırakarak imha edin!" buyruğuyla gönderdiği on bin kişilik askerî güç, Han buyruğunu yerine getiremedi. Askere komuta eden kişi; Bahtiyar Bahadır'dan sonra Han'ın en güvenilir adamı olup kara ayı misali geniş gövdesi, karşı konulamaz gücü dolayısıyla adı, uruğunun adıyla özdeşleşen ve "Karaşın" diye adlandırılan asker başı Darviş Husayın Batır, göçmekte olan kitleleri takip etmekten öte hiçbir şey yapamadı. Otuz bin topuzlu savaşçısı ile göç kervanını koruyarak arkalarından yürüyen Canibek Sultan da onları ciddiye alıp geri dönmedi. Avlanmak amacıyla kırlarda dolaşan bozkurda karşı koymaya cesareti yetmese de geri çekilmeyi gururuna yediremeyen oba köpekleri gibi, Ebulhayr Han'ın askerleri de uzaktan ok atarak göç kervanını rahatsız etmekle yetindi ve takibini sürdürdü. Karaşın'ın bu taktiği Canibek'in garibine gitti. "Herhâlde benim askerimin attan indiği, ihtiyatsız bir anını gözlüyor. Öyle ise." Canibek beklenmedik bir anda otuz bin askeriyle birlikte geri dönüp Karaşın'ın üzerine saldırdı. Bozkırın düz arazisinde doludizgin koşan uzun ve gür yeleli, dik kulaklı boz atlara binmiş olan kalabalık Kazak savaşçı grubu, göz açıp kapayıncaya dek düşman askerî birliğini dörtbir yanından kuşattı. Bu, Kıpçak savaşçılarının kadim taktiği. Önünde sakin bir şekilde ilerleyen kalabalık savaşçı grubundan böylesine bir çabukluğu beklemeyen Karaşın Bahadır bir anda ortaya çıkan tehlike karşısında apışıp kaldı. Otuz bin atlının her biri yayını bir defa gerse, ahırdaki koyun misali kuşatmaları altındaki on bin askerden geriye ne kalır? Bir askere üç ok düşerken. "Can, batıra da lazım!" derler ya, Karaşın barış talep etti. Bu hadise Dayırak'ın çorak arazisinde, Şotsöt Gölü taraflarında cereyan etti. Daha düne kadar kardeş olduğu urugların kanını dökmeyi doğru bulmayan Canibek, barış talebini kabul etti. Ancak bir şartla: "Bize katılmak isteyen askerler bize katılacak, bize katılmak istemeyenlerse ise ikişer kişiden bir ata binip diğer atları bırakıp obalarına-oymaklarına dönecekler. Serbest kalan atların hepsi bizim olacak." Karaşın askerlerinin üçte biri Canibek'in saflarına katıldı. Diğerleri kendi yurtlarına dönmek istedi. Fakat her iki kişiden biri atından mahrum kaldı. Böylece altı bin civarında asker ikişerden ata binip gitti. Teliköl-tata Gölü taşıdığı sularının döküldüğü Segizsay Sarıala'nın yakınındaki, o zamanlar "Ata birlikte binilen" diye adlandırılan meyilli yol o hadisenin bakiyesidir. Askerinin nasıl yenilgiye uğradığını işiten Ebulhayr; bir zamanlar Deşt-i Kıpçak, Maveraünnehr, Horasan'ı itaati altında tutan askerlerinin, bir ata ikişerden binerek maskara durumuna düşmesi karşısında kendisini çok aşağılanmış hissetti. Öfkeden yerinde duramadı. "Canibek Sultan! Bu yaptığının bedelini sana ödetmeden ölürsem bana da Ebulhayr demesinler!" diyerek ant içti. Fakat andını yerine getiremeden öldü. Genç aslan

konumundaki Kazak halkı, Karaşın'ın kalabalık askerî birliğini yenerek heybetini ve gücünü ilk olarak göstermiş oldu. Bu güç ve heybet her yıl biraz daha arttı. Üç yıl sonra, ölen Kerey'in yerine Canibek'i han seçip ak keçe üzerinde yükselttiklerinde, artık Kazak urugları birleşmiş durumdaydı; Çu, Sarısu ve bütün Balkaş kıyıları ile Deşt-i Kıpçak'ın kuzeyindeki Esil, Nura, Tobıl ırmaklarına kadar bütün bölge, kesin olarak hâkimiyetleri altında idi. Bu toprakların güneyini kışlağı, kuzeyini ise yaylağı yaptılar. Devletin devletliğini, erin erliğini göstereceği zaman artık doğmuştu. Canibek, sadece bu küçük coğrafyada göçüp konacak olursa, bir gün Ebulhayr gibi, kendisinden daha güçlü bir hanın kalabalık bir ordu sevk ederek yeniden topraklarını istila edeceğini iyi biliyordu. Şayet gücüne güveniyorsan göçün başkalarıyla birlikte dizilebilir. Güçlü olmak içinse artık Kazaklar uruglara ayrılarak bölük pörçük yaşamaktan kesin olarak vazgeçmeli, heybetli ve caydırıcı bir devlete dönüşmeli. Uçsuz bucaksız bozkırda hayvanının ezgisiyle, her uruğu kendi başına göçüp istikamet tayin eden Kazakların; İran, Hindistan hatta yerleşik halka sahip Maveraünnehr misali taş gibi sağlam bir ülke olmasının zor olduğunun Canibek eskiden beri farkındaydı. Geçim şekli aynı, soyu soppu bir, dili bir bütün Kazak uruglarını birleştirememiş olsa da onların hayat şekli hayvancılığa uygun ve göçebe yaşam tarzıyla örtüşen bir hanlık kurmanın mümkün olduğuna her zaman inanmıştı. Bu, Kazakların paramparça olup değişik hanlıkların tabiyetine geçmek suretiyle yok olup gitmemesi için gerekli idi. Hayat kavgası, halkın kendini muhafaza yönündeki mücadelesi. Hiçbiri bir siyasi merkez oluşturmadan mümkün değildi. Bu arzu, halkı mücadeleye mecbur etti. Bağımsız bir devlet kurmak içinse halkın birliğinden başka, düşmanı caydıracak bir ordu ve halkın her tür ihtiyacını temin edecek, diğer ülkelerle ilişkiler kuracak iş yerleri, zanaat ve ticaret faaliyetlerini yürütecek şehirler lazım. Bu şehirler, Deşt-i Kıpçak topraklarıyla sınır komşusu Türkistan eyaletinde. Türkistan ise Ebulhayr Han'ın hâkimiyeti altında. Bir zamanlar bu şehirler, ilk Kazak hanlarından Urus Han'ın hükümranlığında idi. Urus Han, Ak Orda'nın tuğunu dalgalandırmaya başladığında Cengiz Han'ın yerle bir ettiği Sığanak, Sayram, Yesi şehirlerini yeniden ayağa kaldırdı. Başkentini Sığanak'a taşıdı. Kazak uruglarının ihtiyaç duyduğu çay, şeker, kumaş, kap kakak, kazan, ocak gibi eşyaların hepsini Hindistan, Çin, İran tüccarlarından alarak Doğu ile ticari ilişkiler kurmaya başladı. Bütün bunlar Ak Orda'nın yıkılmasıyla birlikte sona erdi. Bu konuma yeniden ulaşabilmek için yıkılmış olan Ak Orda'yı yeniden diriltmek gerek. Elbette Ak Orda'yı yeniden kurmak, bütün Deşt-i Kıpçak topraklarını ve Türkistan eyaletini kendine bağlamak demek. Aksi takdirde, Kazaklar güçlü bir devlet sahibi olamaz, kendi varlığını dış düşmanlarından koruyamaz. Halkın birliğini pekiştirip uruglar hâlinde

yaşayan soydaş kitleleri tek bir devletin çatısı altında toplamayı; o devleti, çevresindeki kan dökücü düşmanları henüz beşiğinde yatarken, olgunlaşma çağında iken ortadan kaldırmayı diye heybetli, caydırıcı ve atlı askerlerden oluşan bir ordu kurmayı Canibek hep düşündü. Tabii ki birliğini sağlamış, çok sayıda askere sahip bir siyasi oluşumu bir ülkeye, bir memlekete dönüştürmek için Ak Orda'yı yeniden tesis edip bütün Deşt-i Kıpçak toprakları ile Türkistan'ı kendi hâkimiyeti altına almak kesinlikle şart. İlk ikisi, Kazak uruglarının birlik beraberliğine bağlı iken üçüncüsü, uzun bir mücadele vermeden, bilhassa Deşt-i Kıpçak hanı Ebulhayr ile savaş meydanında karşılaşmış kanlı bir çarpışma yaşamadan çözülmeyecek bir arzu idi.

Türkistan Ebulhayr'a da Aksak Timur emirlerine de lazım. Ancak birliğini henüz kurmakta olan Kazak urugları için Türkistan eyaleti bünyesinde bulunan Sırderya kıyısındaki kentlerin önemi oldukça büyüktü.

Bu hususiyet evvela Sırderya şehirlerinin yaşam tarzıyla ilintili sebeplere bağlı olarak ortaya çıkmıştı.

Deşt-i Kıpçak'ın göçebe halkına şehrin zanaat alet edavatı, yerleşik halkın ekicilik faaliyeti ile elde ettiği yiyecek maddeleri ne kadar gerekliyse yerleşik halklar da göçebe kitlelerin beslediği hayvanların etine, yününe ve derisine o ölçüde zaruret duyuyordu. Sırderya şehirleri ise sadece Orta Asya ile Deşt-i Kıpçak'ın ortasındaki ticaret noktası olarak kalmadı. Bu şehirler de Deşt-i Kıpçak obaları için gerekli zanaat eşyalarını bolca üretip her iki tarafın ticari faaliyetine yoğun biçimde katıldı. Bu durum, bu şehirlerin çabucak kalkınmalarını sağladı. Hiç kuşkusuz, bu şehirleri ele geçirmek, gerek Deşt-i Kıpçak hanlarının gerekse Maveraünnehr emirlerinin temel hedeflerinden biri olmuştur. Kazak hanlarının Sırderya şehirlerine büyük ilgi duymalarının ikinci sebebi ise, hükümler altındaki, hayvancılıkla meşgul olan halka meralar, otlaklar sağlamak amacına dönüktü. Karı az, kışı ılıman Sırderya kıyıları, göçebe obalar için kış mevsiminde bulunmaz bir yerleşim mekânı. Gün geçtikçe sahip olduğu hayvan sayısı çoğalan ve refahı artan göçebe halk için Çu, Sarısu, Talas ırmaklarının boyları artık yetersiz kalmaya başlamıştı. Kazak halkına başka yeni kışlık mekânlar aramaktan başka çare yoktu. Bu bakımdan, verimli toprakları barındıran Sırderya kuytuluklarından daha elverişli yerler bulmak çok zordu. Yazın hayvanlarını bozkırda bakıp kışın Sır boyuna yerleşmek Kazak uruglarının en büyük arzusu

hâline geldi. Halkın bu arzusunu yerine getirirse Deşt-i Kıpçak halkının nezdindeki itibarının oldukça yükseleceğini Canibek Han iyice anladı.

Üçüncü bakımdan, bu şehirler askerî istihkâm olarak da son derece zaruri idi. Moğolistan hanları Çu, Sarısu, Talas boylarını Maverâünnehr emirlerinden koruyan bir kalkan olarak görürken, Maverâünnehr emirleri Türkistan eyaletini Maverâünnehr'i Deşt-i Kıpçak'tan koruyan kale olarak görüyorlardı.

Ebulhayr'ın arzusu ile Deşt-i Kıpçak halklarının en büyük dileği, gelip bu Sır boyunda kesişti. Canibek Han da uçsuz bucaksız Deşt-i Kıpçak topraklarını avucunda tutmasını sağlayacak sağlam kalelerin bu Sırderya şehirleri olduğunu başkalarına oranla çok daha derinden kavradı.

Bu sebeple de bütün dikkati gece gündüz Türkistan istikametine yönelmişti. Canibek Han'ın yatsa da kalksa da tek düşüncesi, özellikle, Deşt-i Kıpçak topraklarına en yakın konumdaki, dedelerinin Ak Ordası'nın merkezi Sığanak ile onun yakınındaki Savran, Sozak, Yesi, Sayram gibi Deşt-i Kıpçak şehirleri.

Bu şehirler uzun ömürleri boyunca nelere şahit olmadı? Türkistan eyaletini hangi han idare ederse etsin sadece ondan fayda umdu. Çevresi tarıma son derece elverişli Türkistan şehirlerinin sıkıntısını çiftçiler çekerken nimetini ise birbiri ardına hüküm süren emirler elde etti. Emekçi halkın sırtına yüklenen ağır vergiler, ödenekleri, yalnızca şehri yöneten soyluların refahını artırdı. Zenginlerin ve beylerin tahakkümünü perçinledi, fakirlerse nereye giderse gitsin çile çekti. Şehirleri yöneten valiler, idareciler; ülkeye karşı bakış açılarını şahsi menfaatleri doğrultusunda şekillendirdi. Dolayısıyla bu şehirleri idare eden güçlü şahsiyetler, akıllarına eseni yaptı, hükmettikleri halkı kendi özel mülkleri saydı. Şehirleri yöneten soyluların haksızlığı öyle bir noktaya ulaştı ki şehre hâkim olmak için çarpışan iki taraftan hangisinin tabiyetine geçmek isterse kendi iradesiyle onun safına geçti. Şehrin ileri gelen güçlü şahsiyetleri, şahsi çıkarlarına uygun düştüğünde dün düşmanı kabul ettiğine bugün kendisi gidip kalenin anahtarlarını teslim etti. Bu tür durumları hesaba katan Türkistan fatihi hanlar, şehre idareci olarak mutlaka kendi güvenilir akrabalarını tayin etmeye çabaladılar. Bu geleneğe Ebulhayr da sıkı sıkıya bağlı kaldı. Türkistan eyaletini hâkimiyeti altına aldıktan sonra bu vilayeti ele geçirme sırasında büyük bir kahramanlık sergilediği için Sığanak valisi olarak Manedan'ı, Üzkent'e Mangıt uruğunun beyi Okas'ı tayin edip Sozak kalesini amca oğlu Hızır Han'ın oğlu Bahtiyar Sultan'a tevdi etti. Yesi,

Savran, Sayram şehirlerini de aynı şekilde Ebulhayr'a çok sadık, güvenilir ya da han soyundan gelen sultanlar yönetmekte idi.

Bu valilerin Canibek'in saflarına katılması içinse tek yol var. O da şu: Canibek'in Ebulhayr'dan daha güçlü olması lazım. Güçlü olmanın yolu yalnızca, şehri çevreleyen ve yüksekliği kırk kulaça ulaşan surları almaktan ibaret değil elbette. Taş gibi yumak olmuş bu şehirlere saldırarak gereksiz can kaybı vermektense ziyade, öncelikle Deşt-i Kıpçak uruglarının birleşmesini sağlamak ve güçlü bir ordu kurmak şart. Şayet halkı kendi tarafına çekebilirsen güçlü bir ordu kurmak da zor olmayacaktır. Bir parça bereketli otlak için birbirinin malını yağmalayıp gençlerini topuz darbeleriyle katletmeye kadar varabilen Kazak uruglarını kendi safına çekebilmek kolay mı olmuştu sanki! Her biri başına buyruk, karşı konulmaz kuvvete sahip urug beylerini ve batırlarını bir hana itaat ettirmek hiç de kolay olmamıştı! Başka bir sıkıntı da şuydu: Ebulhayr'dan kopma sürecinde onuruna yönelik saldırı karşısında bir yumruk misali tek yürek olan belli başlı Kazak urugları, nefesleri açıldıkça sıkılı yumruklarını açmaya başladı ve birleşme yolunda ortaya koydukları irade zayıfladı. Eski âdetlerine uyarak hayvanlarının arzuları doğrultusunda, dağınık hâlde göçer oldular. Canibek'in de en fazla kaygılandığı zaman, halkın dizginlerini elinden geçirir gibi olduğu işte bu zamanlardı. Ebulhayr Han'ın beklediği fırsat da buydu. Dağılan urugları yavaş yavaş ele geçirerek ve Türkistan şehirlerinin kapılarında sıkı bir kontrol uygulayarak bütün Deşt-i Kıpçak'ı yeniden kendi idaresine bağlayacaktı. Canibek ise Arğın ve Kıpçak topuzlarını sağlam biçimde elinde tutarak yeni yeni birleşmeye başlayan halk arasında fitne çıkarılmasına izin vermeyecekti. Akılla yola gelecekleri akılla ikna edecekti, diğerlerini ise kan dökerek, güçle hizaya getirecekti. Bu şekilde karar alan Canibek, obası Kara Kengir yakasına konduğu vakit, Tavuk Yılı'nın ikinci ayının ortalarında Arğın aksakalı Kotan Tayşı ile Kıpçak'ın hem beyi hem batırı hem söz üstadı hem sivri dilli hatip ozanı olan karga boylu Kaztuvğan'ı istişareye çağırdı. O sırada Arğın uruğunun lideri Arğın Bey idi. Kıpçak'ın liderliği ise hâlâ Kara Kıpçak Kobılandı Batır'ın elindeydi. Han'ın, Kazakların en kalabalık ve batır uruglarının liderlerini değil de ozanları çağırmasının elbet bir hikmeti vardı. Canibek, halkın gönül dünyasını, ahvalini yönetici takımından çok ozanların iyi bildiğinin farkındaydı. Ozan; halkın gözü, kulağı, yüreği. Halkın nabzının nerde attığını, insanların gönül dünyasını, derdini sıkıntısını bunlardan daha iyi bilecek kimse olamaz. Halkının ağır ahvalini hanlar karşısında dile getirdiği için sürgüne gönderilen yahut öldürülen şairlerin ozanların sayısı hiç de az değildir.

Canibek, Kotan ile Karga Boylu Kaztuvğan'ı çağırırken halkının moral durumunun hangi noktada olduğunu öğrenmek istemişti. İki ozan aynı günde geldiler. Kendilerine ithafen kurulan bir çift ak boz çadıra beraberindeki gençlerle yerleşirlerken: "Halkın kadim kulağı, gözü Asan Kayğı gelmekte imiş." şeklindeki haber duyuldu. Haberi daha herkesçe duyulmadan "Bütün sözlerin kökünün dayandığı, ilk atası Maykı Bey'in" altıncı kuşak torunu, halk gezgini Asan Ata, obanın hemen dışından yaklaşıp Aksiyrak adlı yürük atının üstünden indi. Vakit, güneşin batmaya yüz tuttuğu akşamüzeriydi. Han otağı civarında hayvan olmamasına rağmen, aşağı bölgedeki halkın otlaktan dönen koyunlarının melemesi, ırmak kıyısındaki atlarının kişnemeleri, aft hummasına yakalanmış hayvanların inlemeleri, geniş boynuzlu büyük baş hayvanların mölemeleri uzaktan işitiliyor. Yaşlı itin lüzumsuz yere çıkardığı rahatsız edici havlama sesi, birinin "Kuzucuğum, kuzucuğum!" diyerek çocuğunu sevgiyle çağırın bağırtısı çınıyor. Gündüzün başlayan sam yeli dinmiş, akşama doğru durulan temiz havada hayvanları otlaktan dönen, telaş içindeki Tölengit obalarının aşağıdan gelen gürültüsü Han otağından rahatça duyuluyor. Kara Kengir'in taze, yeşil çayırda örtülü öte yakasında, mezûr çukurovadaki kamışlı göle kadar karınca gibi kaynayan insan kitleleri görünüyor. Süt kaynatmaya, yemek pişirmeye girişen kadınların yaktığı ateşlerin mavimsi dumanları obanın üstünden geniş daireler çizerek gökyüzüne yükseliyor. Kamışlı gölden tepelere doğru çıkmakta olan çok sayıda at bulanık silüetler hâlinde göze çarpıyor. Berideki obanın bayır tarafındaki düzlükte ak boz yürük ata binmiş bir genç, elindeki kementli sırtığı ile bir yabani atı sürükleyip getiriyor.

Han otağında yaşlı Kotan ile Karga Boylu Kaztuvğan'ın gelip selam vermesini beklemekte olan Canibek, "Asan Kayğı geldi, obanın hemen dışında atından iniyor." şeklindeki haberi alır almaz, bütün Deşt-i Kıpçak'ın saygı gösterdiği, Kazak halkının ahvali sebebiyle kaygı duyan ozanı dışarı çıkıp bizzat karşılamak istedi. Muhafızlarını yanına alıp otağından çıktı ve kapı önünde bir müddet bekledi. Irmağın öte yakasındaki obaya baktı. Kaşları çatık Han'ın endişeli yüzünde aniden gülümsemeye benzer bir ifade beliriverdi. Gerçekten de obanın akşamki manzarası insanın moralini yükseltecek ölçüde güzeldi. Canibek şimdi de, böylesine huzur veren güzel bir manzarayı izleyerek keyif almayı akıl etmeyip deminden beri otağ içinde oturmasından dolayı pişmanlık duydu. "Dünya hayatı denen işte bu, senin han olmanla da, gün boyu halkının ahvalini düşünüp otağdan çıkmamanla da ilgisi yok; kendi eğlencesiyle, mutluluğuyla geçiveriyor. Tam bu sırada ak boz yürüğe binen genç adam, deminden beri hükmetmeye çabaladığı asi atı, ırmağın han

tarafındaki yakasına yaklaştırırken önündeki asi at birden dönüp kaçmaya davranınca genç, elindeki kementli sırığı çevik bir hareketle atın boynuna geçirdi. Yabani at, genç adamı atıyla birlikte sürüklemeye çalıştı. Fakat genç izin vermedi. Üzengisini gererek arkasına doğru kaykıldı ve elindeki kementli sırığı iki eliyle döndürerek çekip ata yanaşıp yapışık vaziyete geldi. Gün boyu koşturan yürük yoruldu mu yoksa boynuna geçen kementli sırığın kıl urganı mı battı, iki böğrü sarsıla sarsıla nefes alarak; üstünden, teri fazlalaştığından buharlar çıkararak ve dik kulaklarını ileri geri hareket ettirerek sendeledi ve nihayet durdu. Kementçi gencin hareketlerinden memnuniyet duyan Han, "Hakiki yiğitmişsin! Acaba kimin oğluymuş bu genç?" dedi. Han'ın sorusuna cevap bulmak üzere muhafızlarından biri obanın hemen dışındaki düzlükte duran atına yöneldi. Canibek de han otağına doğru ilerleyen Asan Kayđı grubuna karşı yürüdü. Kaygılı ozan, Han'dan önce yaşlı Kotan ile Kaztuvđan büyük bir saygıyla karşıladılar. İki ozan, iki tarafından Asan'ın koluna girmiş vaziyette, peşlerinden de bir grup adam onları takip eder hâlde yürüdüler. Canibek Han muhafızlarıyla yaklaştı, kollarını kavuşturup eğilerek selam verdi:

- Nasılsın, iyi misin Asan Ata?
- Sağ olasin gözümün nuru!

Han şimdi de Kazak âdetlerine uygun olarak kucağını olabildiğince açıp gövdesini gövdesine değdirerek evvela Asan Kayđı ile selamlaştı. Kaztuvđan'ın yerine şimdi Canibek Han'ın bizzat kendisi Asan Kayđı'nın koluna girdi. Hepsi birden han otağına yöneldiler. Ak Orda'ya eğilerek saygı gösterip içeri girdikten sonra üç ozan, han tahtının sağ yanındaki yumuşak minderin üstüne oturdular. Asan Kayđı başköşede. Ondan birazcık aşağıda yaşlı Kotan, ardından da Kaztuvđan yerleşti. Han'ın muhafızları ayaklarının ucuna basarak, ses çıkarmadan yürüyüp dirseklerinin altına kuş tüyünden yumuşacık yastıklar koydu. Yine de Canibek'e saygı gösteren ihtiyarlar ne ayaklarını uzattılar ne yastıklara dayandılar, bağdaş kurup oturmaya devam ettiler. Canibek, Asan Kayđı'nın nereden gelip nereye gittiğini öğrenmek isteyerek:

- Hayırlı yolculuklar aksakal, dedi, uzaktan mı geliyorsunuz?
- Aksiyrak'a yakın, aksakala uzak yerden geliyorum gözümün ışığı. Atam Maykı Bey'in göçtüğü Alatav'ın koynundaki, gülü bahçesi rengârenk, bülbülü şakiyan Almalık'tan yola çıktım.

- Ee.. Kutllu bir yerden yola çıkmışsınız.
- Kutlu mu diyorsunuz? - Asan Ata'nın kaşları birden çatıldı.- Bizden de önce Hristiyanlığa ait bir kilise yapılmış.
- Batı bölgesi oldukça uzak tabii.
- Kızıl tilkiye göz diken kartala altı günlük mesafe, yakın yerden daha yakındır.
- Doğru. Yedisu civarı, toprağın kızıl tilkisi. En kıymetli toprak.
- Kusuru, güzelliğinde. Bu sebeple de Doğu'nun iri yılanı yavaş yavaş başını küstahça gösteriyor mu zaten?
- Diri kalmak istiyorsan halkın güçlü olsun.
- Halkım ne yaparsa güçlü olur?
- Ülküsüne ulaşan halk güçlü olur.
- Hangi ülküden bahsediyorsunuz?
- Senin halkının ülküsünden bahsediyorum. Bu yalan dünyanın merkezi Yedisu imiş. Altın Orda'nı o Yedisu'daki Almalık'a kurduğunda koyun üstünde boz serçenin yumurtlayacağı zaman gelecek. Biz erişemesek de evlatlarımız erişecek.

Canibek gülümsedi:

- Fakat o gün gelmeden Ebulhayr'ın bozkurtları bizi parçalayıp yok etmesin!
- Doğru söylüyorsun gözümün nuru, şimdiki zaman güçlülerin sözünün geçtiği zaman. Yol üstünden Ahmet Hoca'nın camisinde biraz Kur'an okuma niyetiyle Yesi'ye sapsımıştım. Ebulhayr Han'ın emriyle işlenen bir ihanete şahit oldum.
- Nasıl bir ihanet?
- Vali Muhamed Mazid Tarhan, Yesi'ye uğrayan Kazak tüccarlarının malını zorla alıp tüccarları da kuma gömdürdü.
- Ebulhayr'ın bu yaptığı, Türkistan bölgesine Kazak tüccarları gelmesin demektir!
- Evet.

Deminden beri sessizce oturan Karga Boylu Kaztuvğan aniden kımıldayarak Han'a baktı.

- O hâlde Kazaklar gömleklik kumaşı ve kefen bezini nereden alacak?

Normal zamanlarda ağız sıkı biri olan Canibek, Ebulhayr'ın Kazak tüccarlarına reva gördüğü muamele içini acıtmış olsa gerek, kendini tutamadı:

- Türkistan'dan alacağız, - dedi Kaztuvğan'a bakarak- öncelikle Türkistan'ı alacağız.

Asan Kayğı düşünceli biçimde Canibek'e baktı.

- Gözümün ışığı Canibek, atan Urus Han'ın zekâsı sana mı geçti diye düşünürdüm hep. Yanılmamışım. Ebulhayr'dan kopmana karşı değilim ancak Çu'ya göçme kararın hoşuma gitmemişti. Şimdi görüyorum ki asıl hedefin çok başkaymış. Elbette Kazaklar artık şehir sahibi olmadan rahat yüzü göremez. Buhara'nın kuru üzümü ile Taşkent'in akide şekeri zavallı Kazak'ın da ağzının tadı hâline gelmiş gibi. Fakat Ebulhayr, Türkistan'ı sana kolaylıkla verir mi sanıyorsun? Güçsüz durumdayken kan dökmenin günahı ve vebali, gücün yeter vaziyette iken kan dökmekten daha ağır.
- Ben kan dökmekten bahsetmedim ki! Türkistan ata yurdum. Kan dökmeden bir anlaşmaya varırsak ne âlâ! Bu yıl gücüm yetersiz ama gelecek yıl.

Söze şimdi de yaşlı Kotan katıldı:

- Gözün kesiyor mu buna? Oraya buraya göçüp hâlsiz düşen insanlar yeni yeni düğün yapmaya başladı. Misafiri, geleni gideni olan insanları yerinden kımıldatamazsın.
- Düşman saldırmak üzere olsa da mı?

Kotan Ozan düşünerek cevap verdi:

- Tok çocuk aç kalacağını hesap eder mi?

Canibek, "Halkımın durumunu en iyi ozanlarımdan öğrenirim." şeklindeki düşüncesinde yanılmadığına içten içe memnûn kaldı.

- Sizleri boşuna çağırılmamışım, bu hayırlı meseleyi rahat oturarak istişare edelim.

Asan Kayğı için bir beyaz çadır kuruldu, üç ozanın onuruna kazısı büyük bir kısır kısarak kesildi. Kepçe ile karıştırılmış sarı bahar kırmızı su gibi aktı. El üstünde tuttıkları kıymetli ozanlarını her gün bir başka ev misafirliğe davet etti ve böylece oba Kazakları bir haftayı sohbetle muhabbetle geçirdi. Tam bu sırada, ilk ve öz Kazak hanı Canibek'in hâlini hatırını sorayım, diyerek ta idil boyundan Edige'nin torunu Temir Bey'in yeğeni, gırtlığından bülbül gibi şakıyan on beş yaşındaki Şalkiyiz Ozan çıkıp geldi. Uzak yoldan gelen kıymetli misafiri Han obasının genç kızları at üstünden yere indirmeden götürüp kendisi için özel olarak kurulan ak boz çadıra yerleştirdi. Herkes neşeye, mutluluğa gark oldu.

Bir hafta geçtikten sonra Han büyük oğulları Adık, Kambar, Kasım; Kerey'in oğlu Burındık'ı çağırıp Kazak halkının o dönemdeki en meşhur dört ozanıyla bir araya geldi. Devlet kurmak isteyen halk için içinde bulunulan anın en elverişli zaman dilimi olduğu, bu zamanı değerlendiremezlerse daha uzun yıllar birleşemeyeceklerini hatta dört bir yandan yağmaya hazırlanan yabancı ülkelerin hanlarının, padişahlarının elinde paramparça olmalarının mümkün olduğu tespitlerinde hemfikir oldular. Birçok hususu akıl terazisine koyup ölçüp biçtiler. Neticede bu yıl güz başında bütün Kazak uruglarının ileri gelenlerinin Betpak ile Cetikongır kum çölleri arasındaki Nuranın Karatuzı adı verilen yerde toplanması kararlaştırıldı. Burası, Kazak topraklarının tam ortası. Tarbağatay'dan Nayman'la Kerey'in, Yedisu'dan Üysün ile Dulat'ın; İdil, Yayık boyundan Alşın ile Noğaylı'nın; Esil, Nura, Torğay boyundan Arğın ile Kıpçak beylerinin de gelmesi için uygun. Ve güz başında o civarlar; güneşli, açık havalı, ılık ve yağışsız olur. Yaz kış uğuldayarak esen sert rüzgârı da diner, özellikle Han obası için çok elverişli. Kara Kengir'den Çu, Talas'a doğru göçtüğü sırada sapa kalmaz. Bu toplantıda Canibek ilk önce üç tüzüğün ele alınması karara bağladı. Birinci ferman: Kazak uruglarının bundan böyle tek bir hana bağlanması ve gelecek yıl çıkılacak Türkistan seferine nüfusları oranında atlı savaşılar vermesi. İkincisi: Deşt-i Kıpçak topraklarının bir noktasından bir noktasına uzaklığı nedeniyle birçok Kazak uruğunun Moğolistan, Çin ve Cungar sınırındaki boylar arasında yaşadığını hesaba katarak her uruğun yerleştiği sahaya, urug ülküsüne ve hayat şekline göre üç cüz etrafında toplanması meselesi gündeme gelecek. Yaşadığı yere, gelenek göreneğine, eskiden bugüne ulaşan yakınlık derecelerine göre üç cüz etrafında birikme meselesi geçen asırdan bu yana gündemde olan bir husustu. Bu husus yeniden görüşülecek. Eğer halk kabul ederse, her cüzün lider konumunda bir beyi, batırı, mümkün olursa hanı olacak. Bu üç cüzü idare edecekler, yönlendirecekler sonuçta bütün Kazakların hanı olan tek bir hana bağlı olacak. Bu

durumda, han ordası, uçsuz bucaksız bozkırda göçüp konan sayıca kalabalık Kazak uruglarını, üç cüzün ileri gelenleri aracılığıyla hâkimiyeti altında tutabilecek. Bu çözüm, Cengiz Han'ın, ele geçirdiği ülkeleri dört ulusa (ülüş) bölüp dört oğlu aracılığıyla Karakurum'daki Ulu Orda'ya bağlamasını andırıyordu. Bundan başka, Aksak Timur'un hükümlerindeki toprakları birkaç vilayete ayırıp yönetmesine de benziyordu. Onlar sadece toprakları taksim ederken, bu çözümde urugların, yaylak ve kışlaklarının bulunduğu bölgeye göre üç cüze ayrılması söz konusu. Üçüncüsü: Bu mecliste her urug kendisinin simgesi olacak bir damga belirleyecek. Bu; yağma-çapul zamanlarında, iki uruğun birbiriyle kavgaya tutuştuğu, birbirini kırdığı vakitlerde çok yararlı bir çözüm yolu olacak. Gelecek halk kurultayında bu üç çetrefilli meselenin ele alınması kararlaştırılarak ozanların da katıldığı han meclisi sona erdirildi. Müteakiben han buyruğunu duyurmaları için dörtbir yana ulaklar gönderildi. Bu üç tüzüğün halk için ne kadar gerekli olduğunu anlatmak maksadıyla dört ozan da atlarına bindiler.

Şuydu, buydu derken yaz da geçti. Güz mevsimine iki hafta kaldığında han obası, bütün Tölengitleri ve nüfusuyla birlikte Savmalköl tarafına göçüp otağ ve çadırlarını kurdu. Bu mevkiden, Nuranın Karatuzı denen yer, yelişli (orta hızda koşabilen) bir at için yarım günlük bir mesafe.

Cetikongır kum çölü ile Betbak arazisi arasında sert bir mevki var. Rüzgâr çıktığında kum fırtınası başlıyor. Açık günlerde ise parıldayıp duruyor. Burası, atalarımızın henüz İslam dinine girmediği günlerde; ateşe, suya tapınılan devirde Gök Tanrı'ya, Yer Tanrısı'na ithafen insanların kurban edildiği yer. Ezelden soğuk çehreli, gizemli bir mevki. Cetikongır'ın tepecikler hâlinde uzanan kumlarını geçip düzlüğe çıkar çıkmaz mezkûr acımasız dönemin bir işareti olarak boş arazinin ucunda iki insanın kafatası kemiği ta uzaklardan göze çarpıyor. Kafataslarının yanı başında çok eski çağlarda dikilmiş kalın bir sütun kazık var. Güneşin yakması, rüzgârın okşamasıyla iyice kararmış ve taşlaşmış. Kazığa bezler bağlanmış. Bu işaretlere bakılırsa ta eski çağlarda bu mevkiden göçüp giden halkların bu civarı, evliyaların yaşadığı kutsal bir mekân olarak gördükleri anlaşılıyor. Mezkûr kazığın kuzey tarafında yanlamasına uzanan deve üstüne binmiş bir insan bedenini andıran uçurum yamacı yar var. Etek kısmından, yer altındaki bir gözeden âdeta ağlayarak çıkan, suyu berrak bir akarsu akıyor. Bu akarsu karın bol olduğu yıllarda şiddetle akar ve taşar. Taştığında, iki ırmak döküldüğünden Teliköl diye adlandırılan Teliköl-tata'ya dökülür ve bu bölgenin başka yerlerindeki diğer küçük akarsuları da birleştirir. Böylelikle yer yer beyza

noktaları da olan sekiz sarı vadiye ulaşır. Şayet kışı yoğun kar yağışlı, yazı yağmurlu olursa, ılık Nuranın Karatuzu'ndan çıkan vadi suyu, eni dar Sarıözen-Sarı Kengir ile Kara Kengir'in döküldüğü Bektikarın Gölü'ne kadar ulaşır. Bu tür bir taşkın ancak on yılda, yirmi yılda bir görülür. Diğer yıllar Nuranın Karatuz vadisinden çıkan su birazcık köpürerek yükselir ve daha yaz sona ermeden kum çölünün kumları arasında yok olur.

Bu gizemli çevrede Cetikongır kum çölü ile Sarısu'yun arasından geçen çok az kişinin bildiği bir yol var. Bu yolun üzeri yeşil ayrık otlarıyla kaplıdır. İnsan bu yolu sadece at sırtında katedebilir.

Canibek Han bu Nuranın Karatuzu'na özel bir görevle bir kervan gönderdi. Yaz mevsimi girmeden, Nuranın Karatuzu'nun yanı başına başına elli çadır kurdurdu, kumluk arazide kuyular kazdırıp deri kap kacaklarla kuyulara su taşıttı. Vadi boyuna urgan gerdirip kısraklar bağlattı. Gelecek misafirler için özel kısrak sürüleri gönderdi. Yanına aldığı Adik, Kambar, Kasım ve Burındık'la birlikte herkesten önce gidip han otağını kurdu. Kısa süre içinde değil insanların, yırtıcı hayvanların dahi bilmediği yolları bulan, ıssız düzlüklerde göçmeye alışkın urug başları, beyleri, batırları Nuranın Karatuzu'nun dörtbir yanından buraya akmaya başladı. Üysün'den, Ebulhayr, Ürgenç'e gitmeden önce ayrılan Kılışbay, Kara Ospan batırlar; Celayir'den Börübay Batır; Dulat'tan Bahtiyar Bey; Arğın'dan bir grup batırını berbaerinde getiren Arğın Bey ile Kotan Ozan; Kıpçak'tan Kara Kıpçak Kobılandı ile Kaztuvğan Ozan; Nayman'dan Kaptağay Batır ile Tunğaşık Batır, Hakulı Bey; Kerey'den Karakoca Batır; Kongırat'tan Bağalı Koca ile Urus Batır; Alşın'dan Temir Bey'in bizzat kendisi ile Şalkiyiz; Uvak ile Taraktı'dan Cavbasar, Asılıkerey batırlar ile Borık Bey geldi. Bunların her biri urug reisi. Kaptağay haricindekiler bin kişilik bir kitlenin lideri konumunda. Her urug reisinin yanı başında kendisine bağlı sülalelere mensup onlarca bey ve batır yer alıyor. Üysün Kılışbay, Kara Ospan batırların yanında Alban ve Suvan uruglarına mensup birkaç dilbaz, hatip, önder de geldi.

Her halkın tarihinde değişik devreler görülür: Büyüme, gelişme, duraklama ve dağılma. Bu aşamaların tümünü başından geçiren, zamanın iyiliğini de kötülüğünü de yaşayan, geleceği için canını ortaya koyarak mücadele edebilen; sıkıntı dolu günleri atlatmayı, başında dönen tehlikeleri bertaraf etmeyi becerebilen halklar sadece tarihte kendilerine kalıcı yer edinirler. Kendisinden daha güçlülerin ortaya çıkması sonucu Maya,

Kuşan gibi devletler yıkılmaktan kurtulamamış olsalar da, uygarlığın gelişmesine katkılar sunduktan sonra tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir.

On beşinci asır, Kazak urugları için en çileli asırlardan biri oldu. Bu asırda; birbiriyle savaşıyor, dış düşmanlarına kâh galip gelip kâh yenilerek sürekli mücadele ve didişme içinde olan Kazak urugları artık tek bir devletin çatısı altında birleşme yönünde irade ortaya koydu. Fakat sürüye bağlı yaşayan yabani atlar misali, geniş coğrafyasında uruglar hâlinde konup göçen halkı birleştirmek hiç de kolay olmadı. Bu zafer, büyük mücadeleler neticesinde elde edildi. Kazak uruglarını birleşmesi ve Kazak Hanlığının kurulmasında, mücadele her ne kadar bir taht kavgası görünümünde başlamış olsa da Canibek'le Kerey'in özel bir yeri vardır. Tabii ki halk arzu etmemiş olsa yalnızca iki adamın elinden ne gelebilirdi? En nihayetinde devlet olmanın, birleşik halk olmanın temel dayanağı halkın güçlü arzusudur. Bu aşama, halk ruhunun yanıp tutuştuğu bir aşamadır.

Elifi görse mertek zanneden yabani halkın milli ülküsünün, cihangirlik dileğinin artık bu istikamette yoğunlaştığını fark eden kimi urug reisleri, çoğunluğu kendi düşünceleri tarafına çekmekten âciz kaldı. Önceden olduğu gibi, halkı bölüp yönetmeye güçleri yetmedi. Artık çoğunluğa hükmeden Canibek Han'ın peşinden gitmeye mecbur oldular. Yalnızca Temir Bey bölücülük yapmaya çalıştı.

Birkaç yıl sonra Tilenşi oğlu Şalkız Ozan'ın:

Adımlarını güçlü ve geniş atan,

Doru Arap atımsın sen benim!

İşlemeli ve altından, kol kesen

Kılıcımsın sen benim!

Sen altınsın, ben pulum,

Sen sultansın, ben kulum...

mısralarıyla övdüğü Temir Bey bu. İdil-Yayık'a hükmeden, Alşın uruglarının çoğunun tabii olduğu, Astrahan'ı yöneten Kasım Sultan'ın sağ kolu, "emirülümera" yani ordularının başkomutanı olan bir bey bu. Canibek gibi kudretli bir hana tan anlamıyla itaat edecek olursa, Alşın topraklarında kendi hükümlerinin zayıflamaya yüz tutacağını hemen idrak etti. "Çok sayıda kazın arasında mutlu olmaktansa, çok sayıda karganın arasında kaz olmak

evladır." atasözüne uyarak Kişi Cüz olarak şekillenmekte olan Alşın'ın gururuna düşkün uruglarını tek başına yönetmek istiyordu. Astrahan'ı hâkimiyeti altında tutan Kasım Sultan, İdil-Yayık'ın fiili hükümdarı değil. Fiili hükümdarı; Kazak kökenli, Edige Batır'ın şöberesi, Noğay Hanlığı zamanından beri beylik unvanını kullanan demir ayaklı, iri gövdeli Temir. Hâlihazırda doğusu ile batısındaki idarelerin kendi hükümranlığına burnunu sokması yönünde hiçbir çekincesi bulunmuyor. Ebulhayr uzakta. Kasım Sultan sadece Astrahan civarını kontrolünde tutuyor. Rus knezleri ise henüz kendi aralarında bir birlik oluşturabilmiş değiller. İşin aslına gelecek olursak Temir Bey'in düşüncesi, Canibek'e bağlanmak yerine Osmanlı İmparatorluğuna sırtını dayamak. Uzaktaki bir devlet senin iç işlerinle ilgilenmez; hangi urugla ilişkilerin iyi, hangisiyle kötü olduğuyla; idaren altındaki halkı nasıl yönettiğinle alakadar olmaz. Dış ilişkilerinde ona bağlı olmanı yeterli görür, kendi sözünü halkına nasıl dinlettiğine karışmaz. Canibek'e bağlanırsan egemenliğini hızla kaybedeceksin. O, iç işlerine seninle eşit oranda karışacak. Hayır! Dili bir, dini bir, soyu bir olan hana bağlanmak; halkının ahvali hiç umrunda olmayacak bir padişaha bağlanmaktan, nereden bakarsan bak, daha ürkütücü. Bu düşüncelere sahip olan Temir, için için Rusya ile Osmanlı Türkiyesi'nin savaşa girmesini bekliyordu. Osmanlı Türk İmparatorluğunun git gide gücünü kaybetmeye başlamasını hesaba katmıyordu. Bu düşüncelerinin temelinde, İdil-Yayık'ın tamamına hâkim bir emir olduktan sonra Kırım'a saldırıp Moskova knezlerini oyalamak ve sırtını Türkiye'ye dayama planı yatıyordu. Buna dayanarak Temir, Canibek'ten hızla uzaklaşmaya başladı. Canibek'e katılmak istemeyen kimi urug reisleri kendi aralarında mırın kırım etse de Temir, düşüncelerini kendine saklayamadı.

Temir'in böyle başına buyruk hareketlerinin kaynağı da belliydi.

Baba tarafından meşhur Edige'ın şöberesi. Dedesinin azametinden çekinmeyecek Kazak yok. Tam bir aç kurt. Kendisi de güçsüz değil. Kazan hanlarına kız verip onlardan kız almış biri. Daha bu yıl on beş yaşındaki en küçük kızı Nur Sultan'ı Kazan hanı İbrahim'e verdi. Dayanacak kimseleri de var. Kendisi de başkalarına destek olabilecek korkusuz bir batır. İçten bir sevgiyle bağlı olduğu İdil ile Ak Yayık boylarını hiçkimseyle paylaşmak istemiyor. Toplanan bey, batırların çoğunluğu birleşip bir hana bağlanalım derken o, farklı bir tavır sergiledi. Ancak Temir Bey'in de yularını koparıp yere fırlattığı söylenemez. Sadece boyun eğmek istemediğini açıkça beyan etti.

- Tek bir halk, devlet olarak birleşip, asker toplayıp, Ebulhayr'dan ata yurdumuz Türkist'nı alalım, teklifinize eyvallah! O orduya İdil, Yayık, Hazar Denizi boyundaki Alşın boyuna mensup bütün uruglar destek verecektir. İsteddiğiniz vakit beş tümen asker vermeye hazırız. Fakat Sığanak'taki hana bizim tabi olmamız fiilen mümkün mü? İki bölgenin arası bir hayli uzak.

Yaşça diğerlerinden büyük olan Üysün Kara Ospan alaylı bir edayla güldü:

- Temir Bey'in adının ulaştığı yere Canibek Han'ın atının ulaşamayacağından mı korkuyorsun?

Bu sözler, buraya senin atın gelip ulaşabildiğine göre senin topraklarına da Canibek'in atı ulaşabilir, anlamına geliyordu.

Söylenen sözün altında yatan gizli anlamı sezen ve tez öfkelenen mizaca sahip olan Temir Bey tartışma arzusu ağır basarak, kadim gelenek uyarınca, dirgen dişli, altın simle kaplı, kızılıcak saplı kamçısını önüne doğru fırlattı.

- At nalının bastığı her yer ot gibi ezilip yatmaz, - dedi siyah tenli yüzü kızararak- Ebulhayr Han'ın da geniş boynuzlu kimi batırları İdil'in öte yakasına geçti. Fakat ne elde ettiler? Boyunları çita gibi, bitleri ise serçe büyüklüğünde olarak kendi yurtlarına zar zor ulaştılar.

Kamçısını şimdi de Kara Ospan önüne fırlattı.

- Atının yürük olmasına hiç güvenme! Nice yürüklerin de boynuna pranga vurulmuştur. İhtiyatlı ol Temir Bey, Canibek Han'ın kementli sırığı Ebulhayr'inkinden daha uzun olabilir!

Ebulhayr Deşt-i Kıpçak'a hükmetmesine rağmen İdil Irmağı boyundaki Alşın'ın birçok obasına-oymağına üstünlüğünü kabul ettirememişti. O gözü pek, korkusuz uruglar, tabi olduk diye vade vermekle birlikte kesin olarak diz çökmemişlerdi hiçbir zaman. Buna öfkelenen Ebulhayr, Deşt-i Kıpçak'ın o urugların yaylak ve kışlak olarak kullandığı toprakların en uç noktasına varana dek birçok kez asker sevk etmişti. Onlardan biri de bundan on yıl önce sevk ettiği ordu idi. O seferde askerî güçlere Kara Ospan Batır komuta etmişti.

O günlerde Kazı'nın oğlu, Temir'in babası Tengizbay Bey sağ idi. Dedesi Edigey gibi, babası Kazı gibi gücüyle herkesi pes ettiren er yiğit olmasına rağmen; kendisi laf ebesi ve sinsî bir mizaca sahipti, aklını hep düşmandan kaçarak kurtulma yönünde çalıştıran biriydi.

Gök Orda hanının asker sevk ettiğini halk haber alır almaz idareci tabakasından kimseler ele avuca sığmaz oğlu Temir'e tavsiyelerde bulunarak: "Ebulhayr'ın kalabalık askerî gücünü savaşıarak yenemezsin, onları hileyle alt etmek lazım. Ve öç duymalarına yol açmamak için de karşı bir harekette bulunmamak gerekir." dediler. Temir büyüklerinin tavsiyesine uydu. Bu tavsiyeden sonra bütün Alşın boyu, Karadeniz'in kıyısındaki Kırım'a doğru göçtü. Temir beş bin atlı savaşçıyla birlikte yurdunda kaldı. Uzun bir mesafe katedip çatlatırcasına at koşturup gelen Kara Ospan, İdil'in öte yakasında durup, Ebulhayr'a boyun eğmek istemeyen obaları gördü. At yüzdürerek ve sal yaptırarak bir gecede karşı yakaya geçti. Fakat içi boş çadırlarla karşılaştı. Onlar öte yakaya geçtiğinde Alşın, Cağalbaylı oymaklarının beri yakaya geçtiğini fark etti. Hiddetlenen Kara Ospan atların sağrıları daha kurumamışken yeniden İdil'in sularına daldı. Fakat beri yakaya çıktıklarında karşı tarafın da Yayık'a doğru hareket ettiğini anladı. Yayık'tan geçip yine kaçanların peşine düştü. Kara Ospan Batır ancak o sırada, önlerinde kaçanların halktan insanlar değil askerler olduğunu anladı. Tuzağa düştüğünü fark eden Ebulhayr güçleri artık eskisinden daha büyük bir hırsıyla kaçanları kovaladı. Fakat Temir askeri yakalanmadı ve en sonunda Narın kum çölüne doğru saptılar. Ancak o vakit Kara Ospan, bu takipten hiçbir sonuç elde edemeyeceğine ikna oldu. Çaresiz, geri dönmeye mecbur oldu. Yol üstündeki yoksul obalardan az çok yardım alıp perişan hâlde kendi yurduna döndü.

Temir'in "Ebulhayr Han'ın da geniş boynuzlu kimi batırları İdil'in öte yakasına geçti. Fakat ne elde ettiler?" diye alayla bahsettiği sefer, Kara Ospan'ın işte bu başarısız seferi idi. Kara Ospan'ın: "Atının yürük olmasına hiç güvenme! Nice yürüklerin de boynuna pranga vurulmuştur. İhtiyatlı ol Temir Bey, Canibek Han'ın kementli sırığı Ebulhayr'inkinden daha uzun olabilir!" şeklindeki sözleri, Temir Bey'e "Ebulhayr'dan kaçıp kurtulduğun gibi Canibek'ten kaçıp kurtulamazsın!" diyerek peşinen tehdit savurması anlamına geliyordu.

Temir Bey bu öfkeyi iyi anladı. Buna rağmen aşırı gururlu, sinirli mizacı dolayısıyla kolaylıkla yenilmek istemedi. "Kavga henüz bitmedi!" anlamında önündeki kamçıyı tekrar salladı.

- Ebulhayr Han'ın zamanında Üysün'ün atı takip ettiğine yetişemeyecek kadar çelimsizdi, şimdi Han Canibek'in zamanında yelelerinin çıkmasını istiyor herhâlde.

Temir Bey'in zehir gibi acı sözleri Kara Ospan'ın göğsünü yarıp geçti. "Bu sözler, Üysün, Ebulhayr'a hizmet ederek hiçbir şey elde edememiştin; şimdi Canibek'e yaranmaya çalışarak kuduruyorsun, demekten farksızdı!"

Kara Ospan dizlerinin üstünde doğrulup oturdu. Kamçısını oynatmayı da unutarak:

- Hey sen, ne diye boş boş konuşup duruyorsun! Mangıt! Alşın'dan kendi halkının düşüncelerini ifade edecek bir evlat çıkmadı mı?

Bu, Temir Bey'e "Senin baban Edige, Gök Orda'daki Mangıt uruğuna mensup, Alşın'ın davasını savunmaya hakkın yok!" demekti.

Canibek kaşlarını çatarak derin bir düşünceye daldı. "Kuşkusuz, Temir Bey kendi hükümranlığını terk edip Alşın uruglarını Canibek'e bağlamak istemiyor. Güç kullanarak yola getirmekten başka çare yok. Temir Bey'in maksadı, birliğe dâhil olup bir hana bağlı olmak değil; idaresi altındaki kitleleri tek başına yönetmek. Ak dediğine alkış tutulması, kara dediğine kargış edilmesi. Bu, bizim en zayıf noktamız. Özellikle uzakta yaşayan uruglar irademize kolaylıkla boyun eğmeyecek, bu yüzden Temir Bey de şunu bunu bahane ederek birleşme çabalarımıza fitne sokmaya çalışıyor. Birleşmek istemiyorsan "Seni Allah'a havale ediyorum!" deyip kovsam mı acaba? Hayır, öyle yapmam doğru olmaz. Ne olursa olsun Alşın'ın bugün gözden çıkarılmaması elzem. Eğer ikna olmazlarsa bu durum bulaşıcı olabilir, diğer uruglara kötü örnek olabilirler. Meseleyi aklımızı kullanarak sabırla çözmek evla..."

Aniden başını kaldırdı. Gözlerini Temir'e çiviledi:

- Deden Edige bütün Altın Orda'nın akıbetini düşünmüştü. Sen bir Noğaylılık hamasetini aşamıyorsun. Alşın boyunun senin hâkimiyetinden çıkmasına karşısın. Fakat bu kararından Alşın razı olur mu? Kendi kaderini kendisi belirlemek isterse bir yolunu bulacaktır. Alşın hangi safta yer alacak, bunu tarih gösterecek. Evet, asıl söylemek istediğim bu değil. Başka. Bizim düşmanımız sen değilsin, Ebulhayr! Deden Kazı'yı boğduran Ebulhayr ile savaşmak üzere beş bin asker verecek misin?
- Vereceğim.

- Sonrasını zamanı gelince görürüz.

Temir Bey, Canibek'in bu vakur konuşmasının arkasında nasıl bir tehdidin saklı olduğunu iyice anlamıştı.

Bedenine ansızın bir tedirginlik hâkim oldu. "Evet, Canibek Han nihai hedefine ulaşana kadar durmayacak. O vakit ne olacak? O bütün Kazakları yönetecek, biz de onun kölesi mi olacağız? Hayır, Canibek; o oyunun zamanı hiç gelmeyecek. İdareimiz altındaki halkı biz de öyle kolay kolay bırakmayız. Sana büyük hanlık lazımsa bize de küçük hanlık lazım! Gelecek, aramızda cereyan edecek nice çarpışma ve savaşa sahne olacak!"

Tam bu sırada doğu yönünden doludizgin yaklaşan bir atlı görüldü. Topluluk merakla o tarafa doğru baktı. Demeye kalmadan, kara tere bulanmış, altındaki çelimsiz yapılı yağız doru yürüğünü doğrudan, Nura eteğinde oturan Canibek grubuna doğru koşturan gencin "Atlara! Atlara! Düşman yaklaştı!" şeklindeki bağırması duyuldu. Oturanlar telaşla yerlerinden doğruldular.

- Hangi düşman!
- Kim yaklaştı?

Atlı; uzun boylu, bıyığı yeni yeni terlemeye başlamış, kara yağız genç, dörtnala yaklaştı ve atını zorla durdurdu. Derin bir soluk alıp:

- Han Hazretleri, -dedi- Kök Cıngıl tarafından kalabalık bir ordu görüldü. Yüzü tıpkı Nuranın Karatuzu. Başlarındaki komutan, Ebulhayr'ın büyük oğlu Şayh-Haydar ile Karaşın Bahadır. Binekleri safkan Ahalteke, Tekejavmit atları. Başlarındaki koyun postundan yapılmış börkler kazan büyüklüğünde. Boyunlarında saf çelik palalar, ellerinde çelik mızraklar var. Tepeden tırnağa teçhizatlılar, yüz ifadeleri çok soğuk, yürüyüşleri de aceleci. Kısarak sağımı kadar bir süre zarfında buraya ulaşırlar.

Canibek'in yüzünün rengi de sesi de hiç değişmedi, her zamanki soğukkanlı tavrıyla:

- Tahminen kaç kişiler? - dedi.
- Bin civarında.
- Kök Cıngıl'ın öbür yüzünde Kerey ile Nayman'ın develi savaşçıları yok muydu, hiçbir direnç gösterememişler mi? Yoksa gelen düşmanı fark edemediler mi?

- Öyle görünüyor. Bunlar, Kök Cıngıl'ın kuzey istikametinde bulunan kum çölü içindeki gizli yoldan geçip gitmişler herhâlde. Nayman ile Kerey'in siperi daha güneyde yer alıyor.
- Onlara haber verdiniz mi?
- Benim yoldaşım dörtнала onlara gitti.

Ebulhayr, Canibek Ordası'ndaki casuslarından "Güzbaşında Kazak uruglarının reisleri bir araya gelip birleşme kararı almak ve tek bir hana bağlılık bildirmek niyetindeler, ardından ordu toplayıp Türkistan'ı ele geçirmeyi hedefliyorlar." şeklinde bir haber almıştı. Kazak urugları reislerinin bir araya geldiği sırada; sadece kendinden emir alan, saç al dense baş alan, oldukça ihtiyatlı Selçuklu Türkmenleri ile Barlas ve Mangıt uruglarına mensup savaşçılardan oluşan on bin askeri, büyük oğlu Şayh Haydar ile en güvenilir, en korkusuz batırı Darviş Husayin Karaşın komutasında, Nuranın Karatuzu'na sevk etmişti. Yalnızca Türkmen Ahaltekesi ve Tekejavmit atlarının geçebileceği kumluk yolları takip ederek sessiz sedasız ulaşıp "Canibek Han'ın başını gövdesinden ayırıp kurultayını dağıttın." Emrini vermişti.

Kazak urug reislerinin han şurasında bir araya geleceğini haber aldığı anda düşmanlarının da boş durmayacağını Canibek aslında hesap etmişti. O nedenle Nura taşlık zemininin dört tarafına elli kilometre kadar bir mesafede biner askerden tahkimatlar oluşturmuştu. Küçük ölçekli düşmanları bu tahkimatlardaki birlikler karşılayabilecek durumda idi.

Nura'nın sert arazisine Kökşil Deniz (Balkaş) istikametinden gelen yol üzerinde, kuyulardan başka, hayvanların su içebileceği bir yer olmadığından Nayman ile Kerey yiğitlerini bilinçli olarak, çöle dayanıklı, savaşta kullanılabilecek çift hörgüçlü develere bindirmişti. Nayman ve Kerey yiğitleri için deve sırtında sefere çıkma, o zamanlarda artık alışıl gelmiş bir durumdu.

Canibek, bu askerlerini, bilinçli olarak, şuranın toplanacağı yerin uzağında konuşlandırmıştı. Şayet düşman gelecek olursa cepheyi öncelikle han şurasının toplandığı yerde açmak istememişti. Savaşçılarının, düşmanı yol üstünde, ayrı olarak karşılamalarını doğru bulmuştu. Fakat Ebulhayr, Şayh Haydar ile Karaşın'a: "Eğer imkânınız olursa yolunuza çıkmak için konuşlandırılan askerlerle (Yollarına çıkacak askeri birliklerin olacağından şüphesi yoktu.) hiç karşılaşmadan geçip gitmeye gayret edin. Daha sonra han

şurasını hiç beklemedikleri bir anda basın. Başını kaldıracak tek bir adamı kalmasın! Önderi olmayan bir halkın elinden ne gelebilir ki?" demişti.

Han şurasının karşı karşıya olduğu tehlike oldukça ciddiydi. Ebulhayr'ın söz konusu bu "Han Ordusu" gerçekten de hakiki serdengeçti, çoğu, Bizans ve Mısır'a kaç kere saldırı gerçekleştirmiş ünlü savaşçı soyu Selçuklu Türkmenlerinden oluşuyordu. Onlar başlarındaki büyük börtlerini sallaya sallaya, ellerindeki çelik mızraklarını gün ışığında parıltarak, düşman siperine oklarının erişebileceği menzile girene dek saflarını bozmadan; altlarındaki, taylak gibi küçük Tekejavmit ve Ahalteke yürüklerini dörtmala koşturarak yağmur yüklü bulut misali gümbür gümbür ilerlerlerken karşılarında hangi cesur, gözü pek ordu olursa olsun korkuya kapılacağı gün gibi ortada. "Han Askerleri" esir almak nedir bilmezler; saldırdıkları halkı, genç yaşlı demeden tümüyle kılıçtan geçirmekten büyük keyif alırlar. Savaş ganimeti olarak aldıkları kızlara kadınlara, yağmaladıkları mallara ve hazinelere kimsenin el sürmesine izin vermezler. Han soyu arasında taksim edilen ortak ganimete pay vermezler. Bu, başına buyrukluğun sonucu olarak bunların çoğu yedişer sekizer kadına sahiptir, zenginliklerinin de haddi hesabı yoktur. Kendi paylarına düşecek bu kazancın bilincinde olduklarından tam anlamıyla kan dökme müptelası olan bu cellatlar, savaş sırasında asla korkmaz ve geri çekilmezler, canlarını hiçe sayarcasına çarpışırlar.

Han şurasını dağıtmaya gelen işte bu ordu idi. Bu haberi işiten Kobılandı, Kambar, Kara Ospan gibi ünlü Kazak batırları üzerlerine zırhlarını kuşanıp dik kulaklı, çevik ayaklı, yelesi ile kuyruğu yere değen safkan atını okşayarak kalabalığı yarıp çıktılar.

Bunlar arasında en çok dikkat çekenler, bilhassa Kobılandı Batır ile altındaki uzun, kara bacaklı safkan atıyla Canibek'in ikinci oğlu Kambar Batır idi. Kobılandı bu sırada altmış yaşına merdiven dayasa da, Kazan seferinde kullandığı kara topuzunu hâlâ tek eliyle kavrayıp dolayabiliyor. Kambar Batır ise kuyuya düşen büyük bir deveyi iki hörgücünden tutup çıkarabilecek seviyede muazzam bir güce sahip. İki omzuna iki kişi oturmuşçasına geniş omuzlarından, buğra ayaklarından ve gerilmeye hazır yay misali vücut yapısından ne kadar kuvvetli olduğu hemen anlaşılıyor. Canibek Ordası'nın düşmanına fırlatmak üzere bileylediği ucu sivri çelik oku. Gövdesinde yürek değil, taşlaşmış bir boynuz var sanki. Çocukluk çağından beri korku nedir bilmeyen güç kuvvet timsali. On sekiz yaşına girdiğinde bir erkek kaplanla teke tek boğuşup hiçbir silah kullanmadan salt bilek gücüyle öldürmeyi başarmış bir yiğit. Çocuğu en iyi babası tanır; Canibek bu oğlunun ancak

batırlarda rastlanan huyunu, mizacını çok önceden fark edip hep ona savaş talimi vermekle meşgul olmuştu. Diğer oğullarına güzel kıyafetler, gösterişli eyer takımları yaptırırken bunun için yay, kılıç, pala yaptırmıştı. Bu batırlığına karşın Kambar, Canibek'in diğer oğullarına nispetle daha alçakgönüllü idi. Onu ilgilendiren sadece erlik, yiğitlikti.

Kambar, "Düşman geliyor!" sözünü işitir işitmez çabucak zırhını giyinip urgana bağlı olan kara akıtmalı safkan atına atladı. Sağ eline hançer gibi sivri uçlu, kayın kaplamalı mızrağını alıp düşmanın geleceği doğu istikametini gözetlemeye başladı. Bu namlı üç batırın düşmanı karşılamak üzere hazır beklediğini gören diğer batırlar da atlarına atladı. Ova zeminine döşenen ak keçenin üstünde sadece, yaşı hayli ilerlemiş olan Arğın Bey, Kotan Ozan benzeri yaklaşık on ihtiyar adam kalmıştı. Savaş batırların işi, demek istercesine Canibek Han da yerinden kımıldamadı.

- Düşman gelirse cevabını alır, artık Kazakların halkını, yurdunu koruyacak evlatları var şüphesiz. - Saf düzenini alarak düşmanı karşılamak üzere Nuranın Karatuzu'nun en yüksek noktasında bekleyen batırlara imrenerek göz gezdirdi ve Kotan Ozan'a döndü. - Şu yiğitler düşmanı kovup geri dönene kadar vakit boşa geçmesin Kotan Ata, çoktandır dinlemeyi arzu ediyordum, sizin iyi bildiğinizi söylüyorlar. "Cuçi'nin Ölümünü Cengiz'e Haber Verme" destanını anlatır mısınız?

Birazdan cereyan edecek çarpışmanın kendileriyle hiç alakası yokmuş gibi diğerleri de ihtiyar ozandan ricacı olmaya başladılar.

- Evet, gençler dönene kadar meşgale olsun, dedi Arğın Bey.
- Şu garip gönlümüz bir sevin sin, dedi Üysün'ün ihtiyar batırı Kılışbay.

Kotan Ozan çok bekletmedi. Sürekli yanında taşıdığı siyah eski kopuzunu eline alıp boğuk ihtiyar sesiyle başlayıverdi.

Cengiz Han, ilk oğlu Cuçiyi diğer oğullarından daha çok severdi. Buna rağmen buyruğuna karşı gelen Cuçi'yi yok etmek için çok kararlı olarak Ulıtau'a adamlarını göndermişti. Cuçi av avlarken düşmanları Moğol usulüyle otuz yedi yaşında omurgasını ezerek öldürdü. Bu haber Ulu Orduya ulaştı. Cengiz'in Cuçi'yi sevdiğini bilen çevresindekiler bu haberi vermeye cesaret edemezler. Hem de kendisi adam gönderdiği için Cuçi'nin vefat edeceğinden emin olan cihan efendisi "Eğer her kim Cuçi'nin ölüm haberini

verirse onun kellesini uçururum." der. Han sevgili oğlunun eceline kendisi suçlu olmasına rağmen, onun ölüm haberini almak istemez. Bu tür durumlarda halk şaşırır. Nihayet bu haberi türküyle vermek için Ulu Ozan görevlendirirler. Hanın eğlence gününde 'İşte Ulu Ozan, türküye başla!' emri duyunca ihtiyar ozan Türk türküsünü söyleyiverdi.

O:

*«Deniz başında bulandı
Kim temizler, e hanım?
Kavak dibinden yıkıldı
Kim kaldırır, e hanım?»*

Der. O zaman Cengiz Han:

*«Deniz başında bulandıysa,
Temizler oğlum Cuçi dir.
Kavak dibinden yıkıldıysa,
Kaldırır oğlum Cuçi 'dir».*

Der. O zaman Ulu Ozan ilk türküsünü bir daha tekrarlar, ama bu sefer gözünden yaş akar. Onun ağladığını gören Cengiz Han:

Göz yaşını döktüren,
Gönlün hüzünlü mü?
Türkün gönlü korkutur
Cuçi ölmüş oldu mu?

Der. O zaman Ulu Ozan türk türküsüyle:

*«Söylemezsem çarem yok,
Sen söyledin, e hanım!»
Çıkardığın ferman senin için
Doğru anladın, e hanım!»*

diye Cuçi'nin ölümünden haber verir. O zaman dünyaya geleli göz yaşı dökmeyen Cengiz Han hıçkırır hıçkırır ağlayarak:

Yavrusunu alan yabani at gibi

Yavrumu kaybettim!

Ayrılan kuğu gibi

Er oğlumı kaybettim!»

diye ters dönerek yan yattı.

İhtiyar Kotan bu türküyü Ulu Ozan ile cihan efendisi Cengiz Hanın o günkü durumunu toplananların göz önüne getirecekmiş gibi eski kopuzunu çalarak yaşlı sesini boğarak çıkarıp ağlayarak söyledi. Ozan sanatı halkı o kadar etkiledi ki, toplananlar öbür tarafta olacak savaşı bile unuttular.

İhtiyar Kotan üstü üstüne türkü söylemeye başladı. O Orak türküsüne başladı.

«Artuda artu dağ gelirse,

Atan* (dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve) da çeker bükülerek.

Göz ucunda bir şey belirirse,

Karakula gözünü ayırmaz»

Orak türküsünün insanı korkutan, bedeni titreten kurt uluması gibi kendine has hür, eski ezgisi var. Bu ezgiye göre Kotan Ozan kopuzunu çala çala ağlatarak birdenbire genç yaşındayken gibi kuvvetlenerek söyledi.

«...Vayyığıtlar, yiğitler,

Çıplak yerde düşmana saldır.

Bu fani dünyada

Ecel gelmeden ölmek yok».

Ozan sesi koşarak ısınan yürük gibi şimdi yükselmeye başladı. Dikkatli dinleyen aksakallar şimdi savaş alanında çözülmek üzere olan Kazak Hanlığının kaderi akıllarından çıkmış gibi başlarını yerden kaldırmadan, kıpırdamadan dinlemekte. Hayır, bunlar daha yeni

yurt olmaya başlayan halkının kaderini unutmadılar. 'O savaş ne şekilde sona erir?' diye merak ediyorlar. Her biri birer kabilenin ordusunu yönete bilen kalın göz kapaklı, tüy bilekli bahadırlara güvenmek çok makbuldür. Şahin civcivlerini hayat mücadelesine hazırlarken öncelikle tavşan karşısına değil kurt yavrusu karşısına koyar eğitirmiş. Canibek te böyle bir şahindir. Kanadı altındaki bahadırları direk en ağır denemeye alıştırarak. Yurt olmak isterlerse kendi kendilerine sahip çıkabilsin! Bugün bir araya gelip düşmana karşı durmazsa, fitne sokar ya da korkarsa yarın param parça olur ve her kimsenin ayak altında kalır. Bugün halk onurunu, er onurunu koruya bilirse yarın taştan beter berk bir araya gelen yurt olur. Çelik ateşte değerli olur, halk mücadelede kuvvetli olur.

Canibek ne kadar heyecanlansada bile sabretti. O kabile lideri bahadırların, kadınların han emrini yerine getirmek için değil birlik beraberliklerini ispatlayıp düşmanına karşı kendileri mücadele ettiklerini görmek istedi. Halkımızın gelecek kaderini han aklı değil, halk aklı çözsün dedi.

Canibek, Kazak Hanlığının kaderinin belirleneceği böyle bir zor durumda önde olmadan yaşlı aksakallar yanında kalmasını bazıların suç kabul ettiklerini ya da korkaklığa benzettiklerini bilirdi. Fakat yarın kazakların dağılmış kabilelerini birleştirerek han olmak için çok sağlam olmak lazım. Düşman sana saldırmaya gelirken bir inişin yakasında ihtiyar ozanın türküsünü dinleme, herhangi bir hanın elinden gelen özellik değildir. Halk önünde böyle bir insan efsaneleşir. Şaşmaz sert karakteriyle başkalarının ümidine kuvvet verme, eline kılıç alıp düşmana karşı çıkmaktan daha büyük kahramanlıktır. Han merak etmediği yerde, halk ta merak etmez. Bu zaferin en gerekli şartıdır. Hanın yaklaşan düşmandan korkmayıp sakin oturmasından başkaları da ders aldı. Onlar da gelen düşmandan korkamadan sabırla soğukkanlı hazırlanmaya başladı.

Kotan Ozan Orak tolgavını* (belirli bir olay ya da kişiye ithafen dombıra eşliğinde makamla okunan şiir) bitirip çoktan Edige destanına geçmişti. Halk dikkatlice dinlemeye devam etmekte. Bu duruma Canibek sevindi. Onun da heyecanı geçmiş gibi. 'Hayır, böyle bir halkı düşman kazanamaz. Böyle kuvvetli bir halkla Ulu Hanlık kurulabilir. Düşmanı her tarafı kanla boyar yok ederim düşüncesiyle gelirken bu ihtiyar kadı ve bahadırların bu kadar sabırlı olmaları iyi bir inançtır. Böyle bir halk gelecekte başına ne kadar ağır günler gelirse gelsin dayanır, herhangi bir düşmanla sonuna kadar mücadele etmeye hazır durur. Gelen düşmandan şu Nura üstündeki tüm bahadır yiğitler sorumlu. Bu tür durumlarda er hareketini

hayal çözer. Er hayali ise yurt olmaktır. Bu hayal doğrultusunda şu erlerin candan mücadele etmelerinden şüphelenme günah olurdu ...»

Canibek Hanın kulağına ihtiyar ozanın sesi yavaş yavaş geldi. Kulağı türküde, gönlü az sonra başlayacak kanlı savaşta.

İhtiyar ozanın sesi hala yorulmayan yürük koşusu gibidir. Aynı gürültü, aynı koşus....

İhtiyar ozan boğularak söyler. O şimdi dokuz bahadır Edige'yi kovalayarak Ken-Janbay'ın Edige için söylediği destanı söylüyor:

*«Ey Edige sen artık dönsene!
Tekrar İdili geçsene!
Yüksek boz Orduya
Eğilerek selam versene!
Dudağı ince sarı ayak
Erden kalan yiyeceği içsene.
Kürek kemikleri oldukça sağlam,
Düğme ve bağları çekmeli
Siyah giyim üzerine
Kürk olur, giysene
Gök alaca yorga at binip,
Gök davul alıp,
Tutam bağı som altın
Beyaz sungur kuş verir,
Gölü döner süzerek uçsana!»*

O zaman Nura tarafındaki bahadırlar toplanmışlardı. Kamp nöbetindeki Kıpçak'ın yüze yakın yiğitlerini alıp Kobılandı'ya Kaztugan katılmıştı. Halk başına zor günler geldiğinde tek başına kalmanın çaresini bulamadan, Şalkiyiz Ozanı baş olarak iki yüz civarında yanındaki yaver, topuzcu, çoban yiğitlerle Temir Kadı da gelmişti. Canibek'in başka oğulları, Kasım ile Kerey'in cesur oğulları en büyüğü Burındık olarak, han köyü civarındaki Tölengit askerlerini toplayıp onlar da tepe başına çıkmıştı. Kısacası, han heyetini korumak için Nuranın Karatuzı tarafında beş yüze yakın asker toplandı. Bunlar siper kurarak düşmanı

nasıl karşılayacaklarını danıştılar. Herkes Kambar bahadırın söylediğini kabul etti. Bu tür durumlarda bahadır sözüne ittiat etme eski töre, Kambar bahadır Maysarı¹ yaparak Kıpçak, Argın yiğitlerini Maymene yapıp Alşın, Dulat ve başka kabile topuzcularını koydu. Kendileri Cengiz nesilleri Tölengitlerle birlikte orta siperde durdu. Gelen düşmana karşı böylece üç boynuz olarak karşı koymaya karar verdi.

Tam bu sırada kuzey ile doğunun tam arasından gökyüzüne toz kalktı. Biraz sonra toz altından askerler görüldü. Sonra düşman görünmeye başladı. Dalgalanan yüksek beyaz şapkalı, güneşe yansıyan gök çelik mızrak hızlı gelir. Hızları dağ bozacak gibidir. Onlar yaklaştıkça yan koşa, askerlerin iki kanadını iki tarafa açiverdi. Ebulhayr'ın atlı askerinin eski usulüdür. Kucağını açarak düşmanı ortaya alıp aniden atı koyarak çevirir. Düşman askerini ablukaya alır. Bu demir kıskaçtan kurtulmak çok zor. Askerlerin kolbaşı komuta ettiği bir kısmı arkada kaldı. O uygun bir yerde durarak savaş meydanını takip eder.

Nerede askerleri azalmaya başlarsa, ya da gücü azalır yenilmeye başlarsa, oraya yanında dinç duran askerden yardım ister. Bu sefer de o yöneme geçecek gibi! Şeyh-Haydar askeri kazak bahadırları duran yere nal şeklinde ablukaya alarak yaklaşıyorlar. Tam bu sırada Nura tarafında duran bahadırlar yaklaşmakta olan düşman askerinin güney ve kuzey tarafından saldırmak için yıldırım hızı yaklaşan iki kolu gördü. Bahadırlar birden anladılar. Bu altlarındaki çift hörgüçlü yürük develeri başlarını aşağı eğerek güney tarafından koşan asker düşmanını bilmeden geçiren, siper olarak doğu taraf yoluna koyulan Kerey, Nayman askerleridir. Kuzey tarafından gelen ise önünde her zaman yürekli bahadırı bulunan Argın, Kıpçak askeridir. 'Düşmanlar geliyor!' haberi alınca Kasım 'Han heyeti olan yere çabuk yetişsin' diye haber göndermiş. Yürekli iki ordunun hızlı yetişmesine dağ yamacında duran bahadırlar sevindi. Bazıları "Va, hayırlısı!", "Aksarbas, Aksarbas!" diye sevinçli keyfini saklamadan açık bildirmekte. Aniden arkalarından ve iki tarafından iki orduyu gören Şeyh-Haydar askeri 'kendimiz ablukada kalmayalım' tereddüdüyle birdenbire iki tarafa yayılan kanatlarını toparlayıverdi. Artık onlar fazla dağılmadan yay okunun yetiştiği yere kadar gelerek atlarının hızını bastırarak yavaşlayarak toplanıp durdular. O zaman Şeyh-Haydar askerini yan taraftan ablukaya alarak Nayman, Kerey, Argın, Kıpçak orduları da bahadırların durduğu tepeye ulaştı. İki taraf yakın yere gelip karşı karşıya durdular. Bu şekilde kazak bahadırları grubu değil Şeyh-Haydar askeri ablukada kalacak gibi. Güç Kazak tarafında fazla... Ama hiçbir zaman düşmanından yenilgiye uğramayan 'Han askeri' geri çekilecek gibi değil. Gök mızraklarını kazak yiğitlerinin göğsüne sokmadan rahat edemez.

Aniden Şeyh-Haydar siperinden yele ve kuyruğu yere dökülen, dev gibi Ahal-Teke küheylan binen, üzerinde siyah zırlı Karaşın bahadır dikkati çekerek ortaya çıkıverdi. O dönemlerde savaşma usulü iki türlüydü. Biri aniden düşmanın üstüne atılma, ikincisi savaş alanında yüz yüze gelerek açık savaşma. İki taraftan teke tek çıkan bahadırları hiç kimse desteklemez. Her kimsenin gücü üstünse o galip çıkar. Bazen teke tek mücadele her iki taraftan bahadır bulununcaya kadar uzar. Bazen teke tek usulüne dayanmadan düşmanın bir tarafı saldırıp savaşa başlar. Bu da büyük ayıp olur. Arkasından uzlaşırken bu kusur dikkate alınır.

Karaşın bahadır siyah küheylanın üstünde uzaktan siyah zirve gibi savaş alanı ortasına gelip heybetli sesiyle bağırıverdi.

-Çık buraya teke tek! Cesur olan kim var!

-Ben varım, dedi altındaki siyah ayaklı atını tepinip öne doğru yürüyerek Kamber Bahadır.

-Dur! diye bağırıverdi tam bu sırada tüyleri yere kadar uzayan bembeyaz buğra üzerinde oturan Burundık.

-Benim sıram! Ağabeyi varken kardeş öne çıkmaz!

Ağabeyi buyruğunu kardeş kabul etmesi Kazakların eski âdeti. Kambar Bahadır atını çekerek birdenbire durdurdu.

Burundık güçlü, geniş omuzlu elleri büyük, sağlam yapılı pehlivan yiğit. Başı büyük, siyah boz, gür siyah bıyığını Hazreti Ali gibi iki kulağına kadar götürüp asıp koyardı. Gece gören kişinin ödü kopacak kadar yüzü soğuk. Çocukluğundan beri yaramaz, savaşçı. O düşmanla savaşırken en çok beyaz buğrasına binip tek çıkmayı sever. Beyaz buğrayı yavruyken savaşa eğitmişti. O diğer buğralardan daha çok yüksek. Koşarken at cinsinden az yetişir. Burundık bu beyaz buğrayla yakışıklı. Özellikle atlı kişiye karşı delirir. At üzerinden ağzıyla çekip tabanının altına alıp çifte atmaya çok alışkın. Bazen yere düşen bahadırlara çöküverir ve altındaki adamın kemiğini kırarak param parça etmeden üstünden kalkmaz. Burundık Teke tek çıkan bahadırın üstünden iki kulaç kayın topuzla iki elle vurursa, yere düşen bahadırı ezip teperek öldürür. Böyle hem altındaki buğrası hem de üstündeki bahadırı birlikte hareket eden düşmandan teke tek çıkan kişinin birden ödü kopardı. Hem de beyaz

buğra Burundık'ın düşmana karşı nasıl bir savaş usulü kullanacağını önceden danışmış gibi düşmana karşı koşarken üstündeki bahadıra uyardı. Tepmek gereken yerde teperdi, dişlemek gereke yerde dişlerdi. Eğer Burundık düşmanını attan indirirse beyaz buğra öfkelenmezdi sadece üstündeki bahadıra uyar, ona göre hareket ederdi. Burundık beyaz buğrasına binip düşmana karşı çıkarsa halk 'Yaramaz delirdi, şanslı oluruz' derdi.

Burundık bu beyaz buğrasını binip Karaşın'la teke tek çıkacak! Karaşın'ın nasıl bir bahadır olduğunu millet bilir. Sağ eliyle ona karşı yönelen topuzdan korunabilir, sol elindeki keskin uzun kılıçla düşman altındaki at boynunu kesme alışkanlığı vardı. Onunla savaşırken tam böyle bir usulü var siyah ayak atlı Kamber bahadır karşı durur. Siyah ayaklı atın boyun tarafı zincir zırhla kaplanmış. Beyaz buğra ne kadar heybetli olmasına rağmen zırh giydirilmiş at değil, nişana aldığıni şaşırmayan Karaşın bahadır onun zayıfboynundan başını birden uçurması mümkün. Hayır, bu teke tek savaşa Kamber Bahadır uygundu.

Burundık'ın Karaşın Bahadır'a karşı çıkmamaya çaresi yoktu. Ona halk kininden başka kendi affetmez kindarlığı var.

Karaşın'ın Toktar-Begim isimli kız kardeşi vardı. Yeşillik arasında tek yetişen lale gibi başka kızların arasında uzaktan dikkati çeken güzel kızdı. Karaşın Ebulhayr'ın değerli bahadırı olduğu için insanları küçümsüyordu, mağrur ve inatçıydı. Burundık Ebulhayr'ın yanındayken bu kıza aşk olmuştu. Kız o zaman on üç yaşındaydı. Burundık ona evlenme teklif haberi göndermişti. Kız: 'Kesilmiş ağacın kuruyan kökü gibi Burundık bana layık değil' diye cevap vermiş. Namusuna dokunan Burundık babası Kerey Sultan aracılığıyla 'kız kardeşini bana kumalığa versin' diye Karaşın'a dünürleri göndermiş. Ebulhayr Han ile Canibek, Kerey sultanların arası kötü olduğunu bilen Karaşın: 'Kız kardeşim Taşkent'in bir beyzadesiyle nişanlandı' diye vermemiş. Arkasından Canibek ile Kerey Ebulhayr'dan ayrılıp göç ettikten sonra Toktar-Begim'i kendi yanındaki kız seven genç bahadıyla evlendirmiş.

Buna kindar Burundık "Tüh, Karaşın savaş alanında karşıma bir çıkarsın!" diye düşünürken bu savaş tam zamanında denk geldi. Burundık'ın isteği gerçekleşti. Kindar bahadır böyle bir durumda kin almadan durur kalır mı? Kamber Bahadır'ı durdurup buğrayı teperek tüh "koş" dedi.

Uzun boynunu aşığı eğerek tüyleri dalgalanarak ağızından köpük fırlatarak beyaz buğra koşuverdi. Kendisine karşı develi Burundık'ın çıktığını gören Karaşın da yerinden fırladı. Bu alpların mücadelesiydi. Bir taraftan siyah kaya gibi yağız ata binen Karaşın diğer taraftan köpüğünü saçan beyaz buğraya binen bozkırda konulmuş balbal taşı gibi çok büyük Burundık. Halk bunlar gibi iri yarı bahadırlar arasındaki mücadele nasıl sona ereceğini merak edip donarak bekledi.

Bindiğı yağız atıyla hızlı koşan Karaşın bahadır sağ elindeki topuzunu uygun bir şekilde çevirerek düşmanına yaklaştırıp yönlendirirdi. Burundık'ın elinden hiç bir silah görmeden şaşırđı. Onun elinde her zamanki gibi ne topuz ne de çomak var. 'Bu nasıl?' dedi içinden, böylece sol elindeki beyaz elmas kılıcını kaldırıverdi. Beyaz buğra kılıcın yöneldiğı yere yaklaşınca eğri büğrü boynunu fırlatır! Ama bu düşüncesi gerçekleşmedi. Beyaz buğrasıyla koşan Burundık on adım gibi yer kala deveye gizlenerek sağ elinde tutan kıl urganını Karaşın'a attı ve durmadan koşarak kendi ekibine doğru atıyla beraber sürükledi. Karaşın boynundaki kıl urganı kılıçla kesmeye bile yetişemedi. Kılıcını kullanıncaya kadar koşan gelen hızla Karaşın'ı geri çeken kıl urgan hemen nefesini daraltarak at arkasına doğru devirdi. Fakat eyer üzerinden kaymamak için bacağını sağlam saran kıl urgan gevşemedi. Üzengiden ayağını çekip alamadı. Birdenbire geri çeken güce dayanamadan güm diye yere düştü. Kıl urganı dizin iç kısmından geçirip beyaz buğranın ön hörgücüne bağlayan Burundık etrafına bakmadan hızlı kendi ekibine kökpar (iki takımın başı kesilip iç organları çıkarılan oğlak veya keçiyi çekerek at üzerinde oynadıkları bir tür oyun) çeken kişi gibi 'Ervah! Ervah!' diye bağırarak koştu. Başına giydiğı miğferin alt kısmı boynundaki kıl urganın boynunu söküp gitmemesine engel olan Karaşın bahadır iki eliyle toprağı sıyrarak atıyla beraber sürükleye gitti. Bunların hepsi gözle kaş arasında oldu. Alp güç alp olduğunu gösterdi. Burundık koşarak kendi siperine geldiğinde kesilen eyer sürüklenerek gelen Karaşın'ın canı ağızına dayanarak çıkmak üzereydi. Karaşın düşen yere yakın duran Kasım atından inip kıl urganı saf çelik kılıçla kesiverdi.

Eskiden beri kazak tarafının gücü üstün olduğu farkında olan, çekinen Şeyh-Haydar baş bahadırı Karaşın'ın böyle bir felakete uğradığını görüp dayanamadı ve atının başını çekerek geri döndü. Canavardan bilge kişi kaçır, kolbaşı atını çekip geri dönünce askerleri de peşine düştü. Karaşın'la uğraşıp dikkatleri dağılan kazak bahadırları düşmanının geri çekildiğini görüp saldırdı. Ama antilopaya iki atlayıp yetişen Ahal-Teke, Teke Javmıtlar* (asil Türkmen atı) bunları yetiştirmez. Kobılandı, Kamber bahadır gibi atla koşarken soylu ve çok hızlı

atları olan onlarca bahadırlar arkalarından yetişerek yüze yakın kişiyi topuzladılar. Başkaları uzaklaştı. Artık kovalamayı gerek görmeyen başka bahadırlar atını durdururken yanan güçlü Kobılandı bahadır duramadı. Yetiştığı yiğitleri dizden topuzla vurup yere düşürerek düşman arkasından kovalamaya devam etti. Kobılandı'nın tek koştuğunu gören Selçuklu Türkmen'in ellişer bahadır yiğitleri aniden geri dönüp Kobılandı'ya doğru yöneldi. Etrafını çevirerek araya alıp sıkıştırmaya başladı. Bozkurt ne kadar erkek bozkurt olursa olsun etrafını sarsan kendisi gibi tüm bozkurlara ne yapabilir? Kobılandı'nın da durumu bu bozkurt gibiydi. Ne kadar mücadele etse de bile çoğunluğa karşı gelebilir mi, gücü de eskisi gibi gençken değil. Artık ecelin yaklaştığına emindi. Ancak gücü azalsa da bile topuzunu sağa sola yönelterek yanına düşmanını yaklaştırmaz. Ama bu uzağa devam eder mi? O ara sıra arkasına bakar. 'Çok gecikmeden kendisi döner' diye düşünen yoldaşları onu arayıp gelmedi. Durumu kötüleşti. Karaşın'ı düşmanın eline düşen Selçuklular onun yerine Kobılandı'yı götürmek istedi. Onlar asi yakalayan yiğitler gibi etrafını çevirerek urganlarını Kobılandı'nın boynuna atmaya çalıştılar. Halsizleşmeye başlayan Kobılandı dermanı gittiğini anladı. Can namustan tatlı! Kobılandı at başını çevirerek ablukayı bozup kaçıp kurtulmak istedi. Koksengir nesli Kiyikketpes atını teperek düşman siperini bozmak için geri koştu. Kobılandı'nın heybetinden korkan yiğitler ikiye bölündü. Kobılandı aralarından hızlı geçiyordu. Fakat geçemedi iki tarafından atılan urgan boynuna birlikte düştü. Hızlı koşan Kiyikketpesin üstünden sıyrarak yere güm diye attı. Gökyüzü döndü. Düşerken kulağına gelen at sesleri ile "Akcol! Akcol!" haykırması idi. Daha sonra ne olduğunu bilmedi. Gözünü açıp aklı başına geldiğinde yerinden yavaşça kalktığında önünde gülümseyerek bakan delikanlı ile altın işlemeli yumuşak zırh giyen güzel gözlü gelini gördü. Sekiz yıl geçse de bu ikisini Kobılandı birden tanıdı. Yeşil çam ağacı gibi uzun boylu yakışıklı yiğit Bahadır Sayan'dı. Yanındaki gelin onun eşi Ebulhayır'ın öz kızı Gülbahram-Sultan -Begimdi.

Bahadır Sayan eski Seyhun derya yakasında Ebulhayır'ı kaplandan kurtardıktan sonra kendisi gibi güçlülerden eziyet çeken yüze yakın bahadır yiğitleri toplayıp asker kurarak gitmişti. Seyhun ile Ceyhun arasında kurt gibi gezmiş. Birçok zenginlerin hayvanlarını öldürüp Maveraünnehr ile Türkistan arasında göç eden çok tüccarların kervanlarını soymuş. Nihayet Jetikonır civarında kazak kabilelerinin toplandığını duymuş. Artık soygunculuğu bırakıp zamanında onu ölümden kurtaran ana tarafından olan akrabasına katılmak isteyip yanındaki yüze yakın yoldaşlarıyla beraber beş yaşındaki oğlunu önüne oturtturarak Gülbahram-Sultan-Begim güzelini alıp yola çıkmıştı. Kumda yetişen kalın Seksevil arasında

gelirken Kobılandı Bahadır'ı çeviren Selçuklu Türkmen yiğitlerini görmüştü. Kobılandı'yı onlar attan devirerek bağlarken Argın'ın sloganı "Akcol!" diye bağırarak hücum etti. Kazakların çoğu askeri yaklaştı diye düşünen Selçuklular karşılaşmaya cesaret edemedi. Kobılandı'yı bırakarak kaçmış. Uzak yoldan Bahadır Sayan'ın yiğitleri onları kovalamamış.

Gülbahram'ı görüp yaşlı yürek bir daha heyecanlansa bile Kobılandı Bahadır kendi kendini düşünerek durdurdu. Zamanında kendisi ölüme kıydığı bahadır şimdi bunu ecelden kurtardığını anlayarak aniden değişti. "Tavşanı kamış, eri namus öldürür!" ise bahadırın saf karakteriyle Kobılandı Bahadır namusunu yendi.

-Yavrum, Bahadır Sayan, er çekişmeden anlaşmaz. Senle ikimiz çekiştik. "Kabahat bende." dedi. "Eğer sen affedersen aramızda olan olayı ben unuttum."

-"Ben de affettim." dedi Bahadır Sayan gülümseyerek, ilk elini uzatarak. Kobılandı Bahadır, Sayan'ın askerlerini alarak Han ordasına tekrar geldikten sonra Canibek Han'ın fermanına göre han heyetinin kısa sürelik meclisi durdurulup yiğitlerin düşmanı kaçırma şerefine üç gün, üç gece şölen yaptı. Tam bu sırada Kırım'ı gezen Asan Kaygı Ozan döndü. Başta Canibek olmak üzere tüm Kazakların saygıdeğer bahadırı, ihtiyar şairi halı üzerinde kaldırarak karşıladılar. Ona ithaf ederek ak otağ kurulup kısarak kesildi. Üst üste şölen oldu.

Bu şölen tam kızıştığı sırada bir ölüp dirilen kulübeden ayakları dışarı çıkan zincirli yatan Karaşın Bahadır'a Burundık geldi.

-O "Karaşın Bahadır" dedi. Söyleyecek sözlerine birden başlayarak.

-Eğer canını kurtararak memleketine gönderilmeni istersen benim şartımı yerine getir.

-Nasıl bir şart?

-Güzel Toktar-Begim'i bana kumalığa verirsin. O zaman seni serbest bırakırım.

-Eyvah, onun kocası var, değil mi? Ve geçen sene çocuk sahibi olmuştu.

-Kocasından boşanmasını sağla. Çocuğunu kocasına bırak veya ona kendin bak. Anasını bana ver.

-Bu, Müslüman birinin edeceği bir laf değil!

- Senin kız kardeşine göre ben Müslüman değilim. Senin davranışına göre ben kâfirim.

-Hayır, Hz. Muhammed'in dinine karşı gelecek günah işlemem. Benim kellemi uçur.

-Bana senin kellen değil, kız kardeşin lazım.

Burundık ertesi gün ve öbürkü gün de geldi. Aklı fikri kendisini beğenmeyen Toktar-Begim'le evlenip intikamını almaktı. Karaşın'ın, "Toktar-Begim'den daha güzel bir kız kardeşim ve iki kızım var. Onlardan biriyle evlen." demesini kabul etmedi. "Ya senin kanını içerim ya da Toktar-Begim'i eşim yaparım ama kanını içersem yavaş içerim; her gün birer kaşık ancak içerim." dedi.

Ondan kurtulamayacağını anlayan Karaşın nihayet memleketine, kardeşlerine adam gönderdi. Toktar Begim'i Burundık'a kumalığa vererek kendisini kurtarmalarını istedi. 'Kudıs Bahadır, Toktar-Begim'in kardeşi Acar Bike'yi ve iki kızımın dilediğini alsın!' dedi.

Şeyh-Haydar'ın hücumu hem Burundık Sultanı hem de tüm Kazak kabilelerini muradına erdirdi. Toplanan bahadır, kadılar artık Kazak kabilelerinin şüphesiz birleşmesi gerektiğini, eğer bir araya gelmezlerse Ebulhayr Han ya da başka bir hanın kendilerini kolayca köle yapacağını anladılar. Han heyeti tekrardan meclise oturdu. Hepsi gelecekte üç cüze (Kazakları oluşturan üç ana kol) ayrılıp tek hana bağlı kalma konusunda anlaşılabilir. İçinden itiraz etse de Temir Kadı buna açıkça karşı olmadı. Ulu Cüz'e büyük kabileler Üysin, Dulat, Calayır; Orta Cüz'e toprak ve örf-âdetleri uygun Argın, Kıpçak, Nayman, Kongırat, Kerey, Uvak, Taraktı; Küçük Cüz'e İdil ve Yayık yakasında yerleşen Alşın, Bayulı, Alimulı, Cetiru katılımları dediler. Fakat bu üç cüze ayrılma meselesi bu sefer sonuçlanmadı. Arada birçok mücadeleler yaşandı. Bu meclisin üzerinden altmış yıl geçtikten sonra Kasım Han'ın oğlu Haknazar Han'ın zamanında bütün Kazak kabileleri son antlaşmaya imza koydular. Üç cüz hâlinde üç orda* (yönetim merkezi) kurdular. O zaman bir başka zor mesele çözüldü. Halk aksakalı Asan Kaygı her kabile işareti olarak damga paylaştırdı.

Üysin'den çıkan ecdadımız Maykı Kadı, Cengiz Han'ın zamanında bile önüne düşen çenesini ipek örtüyle saran ihtiyar ozan "Kazak adını bayrak olarak yükseltmiş Üysin kabilesinin damgası bayrak olsun." dedi.

Toplananlar hep beraber doğru diye kabul ettiler. Han, Tölengiti'nin bir kuyumcusu eline çekiç ile delici alıp Karatuz'un alaca karanlık yamacına bayrak işaretini koydu.

-Yer etrafı altı aylık, dedi, biraz kapanan gözünü açarak Asan Kaygı. Ateş ortasında kalabalık Argın halkı. Argınata'nın işareti nişanlarsam rahatlarım.

Toplananlar hep beraber bir daha doğru dedi. Usta bir daha eline çekici ile murcunu aldı.

-Halkımıza düşman hücum ederse öncelikle at üzerine oturan yürekli Kıpçak'a teberi damga yapalım!" dedi ihtiyar ozan.

Böylece kanıtlarla Asan Kaygı, Kazakların o zamanki başlıca kırk kabilesine damga paylaştırdı. Bu kırk damga o gün Nuran'ın Karatuz yarına vuruldu. Halk burayı o günden itibaren "Nuran'ın Damgalığı" olarak adlandırdı. Asan Kaygı dua edip ertesi gün Canibek'i boz kırsağın sütünde yıkandırıp beyaz keçe üzerinde kaldırarak tekrardan tüm Kazakların hanı ilan ettiler. Bundan sonra kabile başları gelecek yaz asker toplayıp Urushan'ın zamanında Ak Orda'nın başkenti olan Sığanak'tan başlayıp bütün Türkistan toprağını işgal etmek üzere anlaşarak dağıldılar.

Kabile ileri gelenleri "Birleşip halk olduk, han seçtik." dedi, halk tabakası sevinçliydi. Sadece Alşın mensuplarını yöneten Temir Kadı asık suratlıydı. Ölünceye kadar da mutsuz kaldı. O, Canibek'in üçüncü oğlu Kasım Han'ın, bütün Deşti-Kıpçak topraklarını işgal edip İdil, Yayık yakasındaki tüm Küçük Cüz kabilelerine zekâsıyla baş eğdirdiğini göremedi. O sırada Temir Kadı artık vefat etmişti. Fakat hayattayken de karşı mücadele için gücü yoktu çünkü tüm Kazak halkı birleşmeyi istemişti.

Üç gün sonra Han Ordası Şu, Sarısu boyundaki kışlağa doğru göç etti. Burundık Sultan Talas kıyısındaki kışlağına gelip konakladığı gün, Toktar-Begim'i alıp Karaşın Bahadır'ın kardeşleri geldi.

Kız kardeşinin kocasından boşanmasını sağlayıp Burundık'a kumalığa vererek serbest kalan Karaşın Bahadır memleketine döndü. Fakat Burundık'a karşı duyduğu intikam hissini kalbinde sakladı.

O gün akşam Burundık genç kuması Toktar-Begim için hazırlanan ak otağa geldi. Ev içine çorap kokusunu çıkan kalın konçlu saptama çizmesini* (çizme türü) çıkartırken çekilen perde (yatağın görünmemesi için çekilen perde) içinde beyaz, yumuşak kuş yatağın üstünde oturan, sazlı yerin sarıağacı gibi narin bedenli genç kumasına baktı.

Onun solgun, asık suratlı yüzünden, ondan nefret ettiğini gizlemeyen ateşli öfkeli bakışından, severek evlendiği kocası ve canından tatlı iki yaşındaki oğlundan kendisini ayıran Burundık'ın günahını hiçbir zaman affetmeyeceğini anlıyordu. Sultan hiçbir şey söylemeden elini uzatarak gümüş direk yanında oturan puhu kuşu gibi alacalı kediyi tutuverdi. Birdenbire kedinin "cart" diye boynunu kopardı, ellerini ve ayaklarını parçalayıp "tündik"ten* (çadırın tepesini örten dört köşeli keçe) dışarıya attı. "Eğer söylediklerimi dinlemezsen sana da böyle yaparım!" dermiş gibi gibi, tekrar Toktar-Begim'e baktı. Az önce patlayacak gibi oturan kuması "Anladım!" dercesine Burundık'un yüzüne bakmadan bakışlarını aşağı indirdi. Sultan hafifçe gülümsedi.

Dış kıyafetlerini çıkartarak bir tepe taş gibi beyaz yumuşağın üstüne gidip oturdu. Narin bedeninin bir yerini incitirim diye korkmadan kocaman elleriyle genç kumasının kopacak gibi duran belinden kucaklayıp bağrına bastı ve biraz sessiz kaldı.

-Eğer iyi eş olabilirsen, geçmiş tüm günahlarını affederim, dedi, böylece genç kumasını kucaklar hâlde beyaz yumuşağın üstüne yan yattı.

Bir yıl geçtikten sonra bu kuması, Kasım Han'dan kaçarak gittiğinde barınak veren, Semerkant hanı Muhammed-Şeybani'nin küçük kardeşi Muhammed-Temirhan'ın eşi olan Cevher-Bike adlı kızı dünyaya getirdi.

III

Gelecek yaz Canibek anlaştığı askerlerin gelmesini bekleyip Arka'ya göç edemedi. Fakat beklediği asker gelmedi. Yayık, İdil, Cem kenarında yerleşen Küçük Cüz'ün düşüncesi, yeni kurulan Kazak Hanlığına destek verme, onun bu yaz ötesindeki Nogay Ordası ile Kazan Hanlığının kargaşası çoğaldı, toprak ve suyunu korumaktan meşgul olup beş yüz yiğit ancak göndermişti. Ama bu gelenler yay damgalı Aday'ın bahadır yiğitleriydi. Torgay, Or nehirlerinde yerleşen Kıpçaklar da yeterince asker gönderemedi. Kobılandı Bahadır bütün kış hasta yatağından kalkamadığından halkı yönetemedi. Dolayısıyla iyilik görmeyen halk hanlığın geleceğine doğru dürüst önem vermedi. Gerçekten de dünyanın öbür tarafındaki İdil, Yayık, Torgay yakasındaki Kazak kabilelerine "Şu ile Sarısu'ya gelip Türkistan'ı işgal etmeye çık!" demek meselelere üstünkörü bakan kişi için zordu. Ancak İdil, Yayık yakasındaki kabileler; yakın duran Kazan, Nogay, Kırım Hanlarına baş

eğmektense uzak da olsa asırlarca düşmanlarına beraber karşı çıktığı; dili, kaderi, hayat düzeni aynı olan Kazak Hanlığına katılmayı seçmişti.

Sadece uzaktaki Küçük Cüz değil, kendi urugları Argın, Nayman bu sefer çok asker çıkarmadı. Böyle bir durum Argın, Nayman beylerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarından dolayı ortaya çıkmıştı. O yıl ilkbaharda doksan yaşına giren Argın Bey ölmüştü. Argın'ın değerli önderini seçmeye bu kabilenin ileri gelenleri toplanmış. Yaşlı ölüme baş sağlığı dilemeye ta Horasan'dan birkaç gün yolculuk yapıp Horezm soyu hükümdarı Sultan Hüseyin gelmiş. Sultan Hüseyin hükümdar o günlerdeki Argın kabilesinden çıkmış meşhur insanlardan biriydi. Ataları İran şahı Hülagu'nun baş emir ve vekilleri olarak bütün doğuda meşhur, Karaköl Emirliği tahtına geçip Horezm soyunu idare etti. Sultan Hüseyin hükümdar, Argın Bey halkına hediyeleriyle birlikte halkın birlik beraberliğini bozacak kötü niyetini de getirmişti. "Argın kabilesinin Canibek Han için Türkistan'ı işgal ederim diye uğraşmasına gerek yok. Eğer hem kışın hem yazın hayvanlarınıza yayla olabilecek yer arıyorsanız, Horasan'a göç edin, size geniş bir yayla, büyük bir mekân veririm. Ticaret yapmak için de uygun. Öbür tarafta Irak, İran, Afganistan da uzak değil." dedi, cenazenin kırk günlük aşını vermek için toplanan Argın'ın beylerine ve bahadırlarına. Argın kabilesi Argınatı Dağı'nı aşip göç etmediyse de lideri Argın Bey'i kaybeden halk hüznüydü. Bu sorumsuzluktan dolayı Esil, Tobıl yakasındaki Argın kabilesi imkânları oranında asker veremedi. Naymanların, Kereylerin durumu bu yıl Amansañji Sultan'ın saldırısına karşı çıkmaya müsait değildi. Bu hücum katılmayan Maveräünnehr'deki Kereyler ve Naymanlar, Ebulhayr'ın güvenilir adamlarından biri olan Koca-Uali Bek'in söylediğinden geçemedi.

Böyle bir durum karşısında Nayman ile Kerey de Canibek'e arzuladıkları gibi yardımda bulunamadı.

Nihayet Canibek Han kendisiyle beraber göç eden üç yüz bin çadırılık Argın, Kıpçak, Kongırat, Üysin, Uvak ve Bestanbalı kabilelerinden otuz bin civarında asker toplayabildi. Bu kadar askerle kime saldırabilir? O sırada Ebulhayr'da yüz bin atlı asker var. Ülkesinin sınır topraklarına her gün hücum eden Çin'de, Torgaut'ta* (bir Kalmuk kabilesi) ne kadar askerî güç olduğunu kim bilebilir? Doğusu ile güneyi bu kadar sıkıntıdayken batısı ile kuzeyi ne durumda? Güneybatısında Cuçi Han'ın bir kolu Astrahan ile Nogaylı Hanlarında ne kadar asker var? Kırım Hanı meşhur Mendigerey ile Kazan hanı İbragim'in halkı var.

Bunların hiçbiri Deşt-i Kıpçak'a dost değil. Canibek ise otuz bin askeriyle ağzından alev çıkan Ebulhayr'dan Türkistan'ı alıp eline geçirmek istiyor. Hayır, Canibek sen güçlü kaplanla mücadele etmek istersen öncelikle bel kemiğini koparıp zarar görmeyecek hâlini düşünmen gerek. Murada ermenin iki yolu var. İlki, şu anda gücün azsa, o zaman senin gibi Ebulhayr'a düşman olanları birleştirerek savaşa onlarla birlikte çık. Tabii ki bu kolay değil, ancak ne olursa olsun kum kümesi taş olmalıdır. İkincisi, Ebulhayr'la mücadele etmeden önce güçlenmen şarttır. Bunun da tek yolu var. O, bütün Deşti-Kıpçak'ı itaat ettirip yıldı gibi yumuşatarak koyun gibi otlatmak lazım. Bu ikisi olmadan Gök Orda hanının toprağını eline geçiremezdi.

Düşman derken Ebulhayr'a düşman kim var? Tabii ki öncelikle kendi soyu Şiban'dan çıkan Koca-Muhammed Han'ın torunu Mahmudbek Han'ın oğlu Aybak Han. Onun akli fikri Ebulhayr Han'ın yerine geçmede. Bundan başka Ebulhayr'ı yöneticisi kabul eden Mangıt kabilesinden çıkma Aksak Temir Ordası'nın hükümdarları Abbas Bek, Musa Bek, Canbırşu Bek, Moğol Sulatn-Mahmud Han, Cakiya, Haydar Bekler. Elbette bu güçlerin hepsi toplanırsa Çağatay soyu Sultan-Mahmud Han'ın kardeşi Kişik Muhamed'in oğlu Ahmet Han'ın askeri bunlara eklenirse Ebulhayr'a güçleri muhakkak yeter. Ama bunların hiçbirine güvenemezsin. Kendi menfaatlerine göre kolayca ihanet etmesi şüphesizdir. Güçlü olmak istersen bütün Deşt-i Kıpçak'ı eline geçirmen lazım. Sağlam oturabilecek hâle ulaşırsan herhangi bir düşmanla mücadele edebilirsin.

Böyle bir karar alan Canibek bütün Kazak kabilelerini baş eğdirmeye başlamış.

Eli altındaki Kazak kabilelerini Han Ordası masrafları ile asker tutma için vergi verip ödeme yapacak hâle getirinceye kadar henüz bir buçuk yıl geçti. Fakat bu bir buçuk yıl ne kadar zordu! Sofraya dökülen bavırsak* (pişmiş hamur türü) gibi ıssız ovada bir kuzeye bir güneye param parça göç eden Kazakları halk olarak birleştirmek için ne tür usul, ne tür güç kullanılmadı. Bazı inatçı, sadece kendi dediğini yapan aksi, dediği dedik kabile başlarını kurban edecek hâle kadar gitmedi mi? Buraya doğru göç et derse, oraya doğru göç eden köylerin başına han yaverleri sırik oynatarak sırmakı* (üzeri nakışlarla süslü halı veya kilim yerine kullanılan keçe) yün gibi bitmedi mi? Ne kadar hayvan yağmalandı? Çok insanı yurdundan çıkarıp yeni mekânlara yerleştirdi!

Canibek bunların hepsini neden yaptı? Böyle yapmak onun için kolay mıydı? Bu yüzden Kotan ihtiyar ölmeden önce:

Canibek 'in sadece dışı gülüyor!

Tek başına kalıp yaş döktüğü zaman çok!

diye boşuna mı söylemişti? Yoksa kendi yurdunu kendisinin kana boyaması doğru mu? Bu Canibek'i çok sıktı. Bazen hastalanıp yatağa düşer. Büyüyen kabilelere dediğini yaptırılmayınca üzülüyor, bazen peşinden gelen insanların yanlış hareketlerinden rahatsız olup, tek başına kaygılanır. Fakat Han Canibek bir hadiseyi iyi anladı. Çalılık arasında yetişen ot hayvana yem olmaz. Kalın otların arasından gelen sesler zayıf hayvanlara zeval getirir. Dolayısıyla halk birliğine zarar getirecek kişiyi Canibek hüküm çıkararak darağacına astırırsa pişman olmaz, böyle durumlarda sebatsızlık göstermez. Çünkü "Büyük ülküler fedakârlık yapılmadan gerçekleşmez!" bu, hanında bildiği bir ilkedir. Bu sert siyaseti sayesinde Canibek, Deşt-i Kıpçak bozkırını eline geçirmek istedi. Bundan sonra o, Kazak Hanlığına Türkistan eyaleti ile İdil Nehri'nin yakasındaki Küçük Cüz'ün asi kabilelerine baş eğdirme şeklindeki güzel hayaline ulaşmayı düşündü.

Böyle bir karar alan Canibek öncelikle düşüncesiyle ilgili ağabeyi Kerey oğulları ile kendi oğullarının fikrini almak istedi. "Soğukkanlı bir hücumu nereden başlamak gerek?" Güneyden mi, batıdan mı?

Cuçi nesli Badık'tan doğan Urus Han'ın yedi oğlu olmuş. Toktı-Kiya, Kutlık-Bugı, Tugılık-Bolat, Kuyırşık, Tokta-Bolat, Seydahmet, Seytali.

Toktı-Kiya'dan -Bolat, Bolat'tan-Kerey; Kuyırşık'tan-Barak Han, Barak Han'dan Canibek.

Böylelikle Canibek ile Kerey'in ataları üçüncü kuşaktan akraba.

Kerey'in dört oğlu var: Burındık, Şayhım, Sanjor-Cakan, Cakan-Bahtı.

Canibek Han'dan dokuz çocuk: Cireşe, Mahmut, Kasım, Adik, Canış, Kambar, Tınış, Usnak, Cadik.

Üçüncü kuşak akraba Kerey ile Canibek'ten dağılan bu kadar çocuktan ata yoluna devam edip düşmana saldıracak ve baba yoluna devam edip hanlık için mücadele eden altısı var. Kerey'den-Burındık, Canibek'ten-Mahmut, Kasım, Kambar, Adik, Cadik.

Canibek'in, Kazak Hanlığı tahtına sahip çıkacağı umudunu taşıdığı Kasımdı. Kasım şimdi yirmi altıda. Uzun boylu, geniş omuzlu, esmer yiğit.. Kalın göz kapaklarının

altından büyük kahverengi gözleri insana her zaman düşünceli bakar. On beş yaşından itibaren kökpara ve güreşe katılmaya başlamış. Şimdilik yenilgisiz bir pehlivan. Yürekli ve akıllı olmasına bakarak han olmaya layık, her zaman sabırlı diye düşünüyordu Canibek. Han'ın, Kasım'ı diğer oğullarından daha üstün görmesinin bir başka nedeni daha var. Kasım'ın annesi Cagan-Bike, Canibek'in yedi eşinin arasında en sevdiği ilk hanımıdır. Ondan doğan çocuk da Han için daha cana yakın. Canibek, Cagan'ı sadece sevmez, aynı zamanda onunla istişare eder, onu sayar. Ebulhayr Han'ın gelini, Şah-Budak'ın eşi Akkozı-Bike, Cagan'ın öz ablasıdır. Akkozı ile Cagan, Altın Han'dai göçebe Kerey kabilesinin ünlü bahadırı Dombalık'ın kardeşlerinin kızı. Cagan'dan Kasım doğduysa, Akkozı'dan Ebulhayr Han'ın en çok sevdiği torunu, daha sonra bütün Orta Asya'yı fethedecek Muhammed-Şeybani Han ile Mahmud Sultan doğmuştur.

Ebulhayr ile Canibek arasındaki kanlı savaş ve kindarlığa rağmen zamanında bütün doğuda meşhur olan çift güzel Cagan ile Akkozı birbirine hediye verip adam göndererek değer vermişler. İkisinin iyi ilişkileri var. Kasım, Muhamed-Şeybani ve Mahmud Sultan'da Cengiz soyundan olmayan analarının söylediklerini yapan karakter vardı. Elbette bu, oğullarını küçüklükten itibaren kendilerine saygı göstererek büyüten analarının özelliğinden kaynaklanan karakterdi.

Kasım'ın bu özelliğini bilen Canibek oğluyla istişare ederken her zaman ilk hanımı Cağan'ı da yanına alırdı. Canibek son zamanlarda Kasım'la sık görüşür oldu. Bunun sebebi, Han'ın diğer bilgin arkadaşlarından ve batır yoldaşlarından çok, Kasım'ın zor meselelerde babasına doğru akıl vermesidir.

Han her günkü gibi öğle saatinde Orda'dan çıkıp, ilk hanımı Cağan'ın ayrı kurulan bembeyaz iki otağının yanındaki ak otağına doğru yürüdü. Mevsim, ilkbaharın bitip yazın başladığı mevsimdi. Han Ordası, Sarısu'dan Ulıtav eteğine göç etmişti. Doğa, sandıktan alınıp güneşe çıkılan rakun işik* (içi hayvan derisinden, dışı kumaştan yapılan bir tür dış giyim) gibi parlıyor. Yeni serpilmiş çayır çok güzel kokuyor. Dağdan aşağı doğru gürleyerek akan buz gibi soğuk kaynakların berrak suyu, akseden güneş ışığıyla parlayıp yere atılmış gümüş kemer gibi parlıyor. Kaynak yakalarında büyüyen ağaç başına konan bülbüller neşeyle şakıyor. Canibek, doğanın bu olağanüstü güzel manzarasına şaşkınlıkla bakarak bir müddet bekledi ve ak otağın kapısını açtı. Han'ın gelişini bekleyen, evin

ortasındaki, laleyi andıran halı üzerinde altın kaptaki taze kımızı karıştıran Cağan kalktı, eğilip selam verdi.

- Merhaba Cağan Bike'm!

- Merhaba Han'ım!

Kapı önüne gümüş renkli ayakkabısını çıkartırken Han, gözünü eşine dikerek baktı. Cağan tam bir esmer güzeliydi. Uzun boylu, küçük ağızlı, güzel gözlü. İki çocuk doğursa da ince beli hâlâ ipinceydi. Altından yapılmış ağır şolpısı* (bir tür saç bağı) yere çekiyormuş gibi bilek gibi örülmüş iki saçının ucu uzayıp halı üzerinde duruyor. İnci ve mücevherle süslenmiş kırmızı başlığı, belini saran altın kırmızı kadife yeleğinin rengine uyuyormuş gibi yakışıyor. Cagan aşağı eğdiği başını henüz yukarı kaldırmamıştı. Büyük, güzel gözlerini kapatıp duran uzun kirpikleri yay gibi Canibek'in göğsüne saplanmış gibi. Canibek'in kırkı geçinceye kadar çok savaşta erimeyen taş yüreği birdenbire tuzağa düşmüş serçe gibi rahatsızlandı. Han'ın gözlerinin önüne Cagan'la ilk görüştüğü gün geldi.

Canibek yirmiyi daha yeni geçiyordu. Yaz mevsiminin en sıcak günlerinde Şah-Budak Sultan'ın yoldaşı olarak kırk yiğit dünürlerin başında olarak Altın Han hükümdarlığına gitmişti. Ebulhayr Han'ın oğlunun yanındakilerin hepsi şarkıcı, besteci, bahadır, pehlivan, nişancı, kuşçu sanatkâr insanlardı. Dombalık Bahadır o civarlarda göç eden en itibarlı kabileler- Çin, Nayman, Kerey'in baş bahadırıydı. Onunla Çin imparatoru da, komşu Oyrat hükümdarı İsentayşı da istişare ediyordu. Canibek'in başını çektiği Şah-Budak grubu Kuzey Tarbagatay ile Zaysan gölünden geçip Altay dağının güney tarafına çıktı. Kalabalık Nayman, Çin, Kerey kabilesini geçip üçüncü gün Dombalık obasına ulaştı. Bu oba, Kıdırkök yakasına daha dün yerleşmişti. Kamışlığı ve gölü takip ederek hep bembeyaz otağlar kurulmuş. Çimenler bele kadar yükselmiş. Öbür tarafı karaltı olarak görünen büyük dere üzerindeki kaz ve ördek, kuğu sesi uzaktan geliyor. Gölün kamışı biraz güney tarafından görünüyor, uzağa doğru giden atlar görünüyor. Şah-Budak Sultan'ın geleceğinden haberdar olan oba kız ve gelinleri, delikanlıları dünürleri karşıladılar. Canibek, Şah-Budak'ın nişanlısı Akkozı'yı hemen tanıdı. Karşılayan oba kız ve gelinleri izerinde keskin bakışlarını gezdirdi, bütün güzel kızlar ve gelinler bu obada toplanmış gibiydi. Akkozı bunların arasında bir grup kaz içindeki kuğu gibiydi. Uzun boylu, beyaz tenli, güzel gözlü, muhteşemdi. Başındaki Altay kunduzundan dikilen büyük puhulu sansar başlığı, üstündeki çift etekli elbisesi, belini

sıkıştırarak giydiği işigi*, mücevherle süslü kolyesi ile ayaklarını bastıkça zil gibi ses çıkaran tokası başkalarından daha çok pahalı ve değişikti. Kızın dış görünüşünü görünce Canibek, Dombalık'ın meşhur güzeli Akkozı'nın bu olduğundan emindi. O, diğer kız ve gelinlerin arasında Akkozı'nın kız kardeşi Cagan Bike'yi aramaya başladı. Geçen yıl Akkozı'yı istemeye gelen Ebulhayr adamlarından Cagan'ı güzelliğinin Akkozı'dan eksik yanının olmadığını duymuştu. Karşısında duran kızların ve gelinlerin arasında Akkozı'ya denk gelecek hiç kimseyi dikkati çekmediği için "Cağan burda yokmuş." demişti. Neden öyle düşündüyse Caan'ın Akkozı'dan daha güzel olması gerektiği düşüncesinden vazgeçemedi. Nedense Cağan'ı bir an önce görmek istiyordu. Fakat Cagan görünmedi. Misafirlere hediye verilip akşam eğlencesine başlanacağı zaman Dombalık Bahadır'ın ikinci kızının at otlatmaya gittiğini öğrendi. Kazak uruglarının örf âdetlerine göre, eskiden atları otlatma, sadece at bakıcılarının değil aynı zamanda kızların ve delikanlıların da işiydi. Bozkırın yeşil çayırlarında ılık yaz ılık ay gecelerinde kızların ve delikanlıların atlara bekçilik yapması Kazakların eski ilginç örf âdetlerinden biriydi. Göz alabildiğine uzayan düzlükte sürü sürü otlayan sayısız at. Bu at sürülerinin etrafında çiftler hâlinde, arkadaş olarak şarkı söyleyerek dönen kızlar ve delikanlılar. Kamp yakınında tay kazanda yavaşça kaynayan taze kulun eti... Sürüsünden ayrılmış at yavrusunu aramak üzere vadiye inen, eli topuzlu delikanlılar. Öbür taraftan altındaki yorgasını kız arkadaşına tutturup, kendisi başındaki puhu börküyle aşağı doğru aceleyle bingil bingil yürüyen genç güzel... Hey gidi günler! Sevsen de nefret etsen de bir daha geri dönmeyecek, ebediyen sönmüş altın çağ!

Gençler, yol yorgunu olmalarına karşın, bütün gece altıbakan oynayarak, şarkı söyleyerek eğlendiler. Şaka, atışma, Kazakların eskiden bugüne devam eden eğlence türleri "tün katu", "deve güreşi" gibi çeşitli oyunlar oynayarak şafak vaktinde uydular. Eğlence ve oyun ertesi gün devam etti. Güreş, yarışma, kökpardan sonra sıra cambı vurmaya geldi. Bu oyun sırasında Canibek Sultan, Cagan Bike'yi gördü. Gelen misafirlerle köy gençleri cambı vurma yarışına tutuşmuştu. Direk başındaki kazığa asılı gümüş cambıyı yüz adım yerden iki tarafın hiçbir nişancısı vuramadı. Normal zamanda iyi nişan alan gençler bu sefer ellerini şeytan vurmuş gibi, uzaktan yavaş yavaş ağararak görünen cambıya yay okunu ne kadar nişanlasa da tam isabet sağlayamadı. Kâh üst tarafından geçiyor kâh altındaki direğe

* İçi hayvan kürkünden, dışı kumaştan dikilen bir dış giyim.

• Bozkır Türklerine ait geleneksel ok atma yarışı. Genellikle at üstünde bazen yerde iken, 3-4 metre yüksekliğinde bir direğe asılı, at nalı büyüklüğündeki yuvarlak, gümüş plakadan bir hedefe yüz metreden nişan alarak ok atma şeklinde gerçekleştirilir.

vuruyor. Avuç ayası kadar gümüş cambının sanki bir koruyucusu varmış gibi, bağlandığı yerden hiç hareket etmedi.

Tam bu sırada, toplanan kızlar ve delikanlılar birden gürültü yapıverdi.

-Cagan geliyor!

-Yolu açın! Yolu açın!

-Cagan cambıyı nişan almadan yere düşürür.

-Ey, Okas! Cagan Bike'ye cambıya atış yaptığımızı söyle!

Akkozı Bike'nin ulağı "Bike'm ne buyurur?" diye uzaktan atını köstekleyip bekleyen esmer genç, yanındaki gök bestiyeye* (beş yaşındaki at) binip şarkı söyleyerek tepeden inen bir grup kıza ve delikanlıya doğru koştu. Ulak ulaşmadan attan çevik bir hareketle inip grup başında, gümüş eyerli ak boz at üstünde yan oturan, başına kıpkırmızı tilki börtü giyen kıza bir şeyler söylüyor. Tilki börtülü kız, cambı yanında toplanan gruba bakarak bir şeyler sordu ve elindeki topuzunu yanında duran gencin eline tutuştururken onun elindeki yayı aldı. Yiğit sadağından iki üç ok çekerek arasından birisini seçip verdi. Kız sadak bağını dombıranın telini çalıyormuş gibi eliyle sert bir şekilde çekip denedi, sol eliyle ensesini yukarı kaldırıp okunu koyarak nişan aldı. Bu vaziyette altındaki ak boz yorgayı mahmuzladı. Yorga, rahvan bir yürüyüşle toplanan gruba doğru yöneldi. Yıldız misali akıp gelmekte. Cambıya ok atma yarışı yapan kızlar ve delikanlılar: "Çekilin! Yol verin!", "Ey ata ruhları yardım edin!", "Karakoca!", "Oyşıbay!" diyerek Kerey uruğuna özgü sloganlar atarak geri çekildiler. Canibek Sultan, yaşıtlarının ve arkadaşlarının itibarına bu denli kıymet vermelerinden Cağan'ın sıradan bir kız olmadığını hemen anladı. Derken, kız da ak boz yorgayı salına salına ilerletip bunların bulunduğu yere iyice yaklaşmıştı. Uzun, bir çift saç örgüsünü beline soktu; at üstünde bir tarafına yatarak ve aynı anda yayını nişan almaya hazırlayarak ilerleyen işveli güzel, Canibek Sultan'ın önünden geçip yayını gerdi ve okunu hedefe yolladı. Tam o anda kalabalık bağrışmaya başladı. Bağrışmalar arasında, iple çatal uçlu kazığa bağlanmış gümüş cambının birden göğe doğru yükseldiğini herkes gibi Canibek de gördü.

Bağrışan kalabalık, yorgasını güçlükle durdurup geri dönen Cağan'a doğru yöneldi.

- Bin yaşa keskin nişancı Cağan!
- Kız değil, âdeta bir kartal!

- Seni doğuran anaya kurban olayım!
- Atan Karakoca'nın ruhunu şad ettin!
- Halkın gururu delikanlı kız, bin yaşa!

Bağrışan grup, kızı atının üstünden omuzlarına alıp sultanlara doğru yürüdü. Canibek'in bulunduğu yere yaklaştıklarında kızı yere indirdiler. Canibek ve beraberindeki gruba yaklaşip eğilerek selam veren Cağan, Canibek'e bir insan olarak değil de gökten inmiş bir huri gibi göründü. Saç örgüleri yere değen Cağan'ın, geyik yavrusunu andıran iri, yuvarlak, kara gözleri huzur içinde ve parıldayarak Canibek'e baktı. Bu masumane bakışlarda asi yiğidin yüreğini bir tay misali şaha kaldıran olağanüstü ve sihirli bir güç vardı. Bütün vücudu kurşun gibi eriyen Canibek kendini güçlkle tutabildi.

- Merhaba hısım gençler, nasılsınız?

dedi, uzun kirpiklerini Canibek'in yüreğine saplayarak.

- Merhaba, keskin nişancı hısım kızı, sen nasılsın?

diye hep bir ağızdan cevap verdi gençler.

Cağan, bu sesler arasından sadece Canibek'in sesini işitmiş gibi Sultan'a tekrar manalı bir bakış fırlattı. Sultan şimdi deminkinden de beter biçimde yanıp tutuştu. O günün gecesi gözünü dahi kırpmadan sabahı etti. Ertesi gün Canibek, Cağan'ın bir yabani atı nasıl uysallaştırdığına tanık oldu. Vücudunu ve zihnini yakıp kavuran ateş eskisinden daha beter şiddetlendi. Sultan, Ulıtav'a döner dönmez Altın Han'ın ülkesine kız istemeye adam gönderdi. Gelecek yaz başında on dört yaşındaki güzel Cağan'ı üçüncü eşi olarak ak otağa getirdi. O ilk karşılaşmalarındaki "Merhaba bacım!" diye selamlaşmalarından sonra Cağan'la ilk olarak gerdek gecesinde konuştu. Cağan'ın yere kadar uzanan bir çift saç örgüsünü sağ bileğine dolayıp sol eliyle taş gibi sert, sivri uçlu göğüslerini zaman zaman acıtarak okşayarak, utançtan yüzü kızarıp ne yapacağını bilemediğinden heyecanlanan körpe güzeli kendine çekti ve:

- Cağan, seni âşık olduğumdan aldım, dedi.

Kadın cinsini o zamanlar sadece mülk olarak gören erkeklerden birinin böyle konuşmasına tazecik güzel hayret etti. Yine gönül kırgınlığını söylemeden edmedi:

- Geçen yıl benimle hiç olmazsa bir defa konuşmanız gerekmez miydi? Mecnun'u âşık Leyla gibi, benim başka birini sevmediğimden nasıl emin olabildiniz?

Kızın sözleri Canibek'in erkeklik gurunu incitti. Taşmak üzere olan öfkesini zorla yatıştırarak:

- Şimdi görürüz onu, dedi, itin yediği haram yemeğin kıymeti olur mu? Geldiği yerde köyün, oban var.

Evin içi zifiri karanlık olsa da Canibek, kızın gülümsediğini derhâl anladı.

- Eğer anamın ak sütü gibi helalinsem, dedi kız aniden titreyerek çıkan sesiyle, -Bir dileğim var, yerine getirir misiniz?
- Nasıl bir dilek?
- Eğer oğlan çocuğu doğurursam ona atabeyi olarak, bizim köyde Hasan adlı bir delikanlı var, onu getirt. Bana ok atmayı, yabani at uysallaştırmayı o öğretmişti.

Canibek, bedenini tutuşturmaya başlayan alevi çaba göstererek yatıştırmayı bu defa başaramadı. Kızın dileğine cevap verme yerine, ince belinden kucaklayarak kendine çekti, yeni yeni kızarmaya başlayan meyve misali artık olgunluk çağına erişmiş genç güzel de göğsünü iyice açarak erkeğinin arzusuna doğru kendini bıraktı.

Erkek elinin değmediği bu büyüleyici bedeninin ilk sahibi olduktan sonra Canibek derin bir uykuya daldı. Ancak tan yeri ağarmaya başlarken, bedenini tekrar güçlenmiş hissederek uyandı. Koynunda yatan ve tan yeri ağarmadan hemen önce uykuya dalmış olan genç sevgilisinin yüzüne baktı. Tan yerinin birazcık ağarmasıyla esmer yüzü birazcık beyazlaşmış, vişne dudakları azıcık açılmış ve nefes alıp verişçi çok hafiften hissedilir hâlde talı bir uyuya dalmıştı. Canibek kendisini tutamayıp ince beline sımsıkı sarılarak genç sevgilisini kendine doğru yaklaştırdı. Ak bileğini boynuna koyup uzun kirpiklerinin altından işveyle bakan Cağan:

- Dünkü ricama cevap vermedin Sultan'ım, dedi.

Cağan'ın açık sözlülüğünden memnun olan Canibek, tam o anda bedenine hâkim olan mutluluğun tesiriyle:

- Pek, dileğini yerine getireceğim, dedi, eşinin belindi sımsıkı kavrayarak.

Güzel Cağan işte bu. O an, kendisiyle alakalı dilekte bulunduğu Hasan adlı genç de o. Canibek kaşları çatılı vaziyette kapının önünde bir süre gezindi. Cağan, ömründe ilk defa yaşadığı haz anlarında, müstakbel çocuğuna Hasan'ı atabey yapma ricasında bulunurken bunu öylesine mi istedi? Doğrusu. Hayır, hayır o mümkün değil. Han'ın sezgisi ne kadar güçlü olsa da Cağan onu bastırabiliyor. Geçen yıl kendisi söylememiş miydi, "Huy denen ne asi bir atmış; o kadar yabancı atı uysallaştıran ben, kendi duygularıma hâkim olamıyorum." diye! O kendi duygularına hâkim olabilir. "Peki, hâkim olamazsa ne yapacağım? Akıldan başka bir de kalp var. Kalp denen şeyin ise kement geçirilmesi mümkün olmayan bir attan ne farkı vardır? Başına geçen kementi koparıp atan yürüklerin sayısı az mı? O hâlde. Hayır, hayır! Şimdi mesele bu değil ki! Mesele bir kadının kaderinden çok daha büyük bir şeyle ilgili... Halkımın kaderiyle ilgili. Öncelikle o meseleyi çözmem lazım."

Canibek'in çatılan kaşları düzeldi. Ayakkabılarını çıkarıp kızıl maroken mestiyile başköşeye geçip dört katlı ince ipektan döşegün üstüne, ak kuş tüyünden doldurulmuş yastığa dirseğini dayayarak oturdu.

Cağan, kımız dolu gümüş kap ile altın kâseyi getirip daha aşağı bir yere diz çöktü. Kokusu etrafa yayılan sarı kımızı gümüş kepçeyle karıştırmaya başladı.

- Han Efendim, güzel uyudunuz mu?

dedi göz ucuyla kocasına bakarak. Hanımının bu soruyu yöneltmesinin sebebi, kendisine şaka yollu takılmaktı. Geçen geceyi Akcol Bey'in küçük kız kardeşi, güzel Canbike'nin otağında geçirmişti. Canibek, Canbike'yi geçen yıl almıştı. Onun taze kokusu aklına gelince Han'ın bazen eşlerinin sırasını ihlal ettiği oluyordu. Genç eşinin otağında diğer hanımlarının evinden daha sık bulunurdu. Geçen gece sıra Cağan'ın idi. Canibek diğer eşlerinin sırasını ihmal ederdi ama Cağan'ın sırasını ihlal ettiği vaki değildi. Gururuna düşkün Cağan, kocasının bu tutumu karşısında, deminki sözü kasten sarf etmişti. Hiçbir kırgınlık emaresi göstermeden, gülümseyen bir yüz ifadesiyle konuşmaya devam etti:

- Canbike eşinin, yatağı yumuşak hazırlamayı hepimizden daha iyi bildiği söyleniyor.

Bütün Deşt-i Kıpçak'ın yirmi sekiz uruğunu birleştirmeye çabalayan Canibek Han, yedi eşinin gönlünü hoş tutma hususunu hiçbir zaman düşünmemişti. Yirmi sekiz uruğa sözünü geçirmeyi başarsa da yedi hanımına söz geçiremeyeceğini iyi biliyordu. Çünkü her bir eşinin meselesi, bir kabile topluluğunun meselesinden az değildi. Onların arasında bu tür kuma

kavgalarına dâhil olmayan bir tek Cağan vardı. "Bu da dâhil olmaya başlamış!" dedi içinden. Şu an ona nasıl bir cevap verirse versin aksi bir cevap alacaktı. "Ne yaparsan yap yenemezsin. Kadın kadındır; başı altın, sonu gümüş olsa da kendi bildiğini okur. Kadının küçük, bencil ruh âlemi ise herkese karşı cimridir. En iyisi sessiz kalarak kurtulayım." diye düşündü Canibek. Bu düşünceyle Han, Cağan'ın zihnini başka bir meseleyle meşgul etmek istiyormuş gibi, hanımının sunduğu altın kâseyi alırken:

- Kasım'ı çağırır mısın, dedi, konuşmamız gereken hususlar var.

Cağan, gözlerini oynatarak baktı.

- Hasan atabeyini de çağırtaım mı? Sürekli beraberler de .

Cağan'ın bu sözleri de biraz evvelki aksi konuşmasının devamı.

Canibek'in yüreği kedi tırmalamış gibi sızladı, yine de sezdirmeden:

- Çağır, dedi.

Cağan yerinden doğrulup şuh kalçalarını sallayarak, güzel vücudunu oynatarak ve ayaklarını sallayarak basarak gidip kapıyı açtı.

- Aben, dedi dışarıdaki nöbetçiye bağırarak, -Kasımcan ile atabeyi Hasan'ı çağırır mısın? Han babası konuşmak istiyor.

Canibek içinden yine "Kadın, kadındır!" dedi. Cağan'ın kapıyı açmak için yürüyüş tarzından hoşlanarak, "Erkeğin dikkatini hep, bedenlerinin en güzel noktalarına çekmek isterler."

Cağan dönüp yerine oturduktan sonra Canibek boşalan altın kâseyi uzattı.

- Kımızın baldan tatlıymış, bir daha verir misin?

Cağan keyiflenerek konuştu:

- Kabını Kereylere özgü usulle tütsüledim. Özel olarak sana.

Canibek memnuniyetle gülümsedi.

- Beni hoşnut etmeyi bir tek sen biliyorsun.

Böylelikle aradaki dargınlık sona ermiş oldu. Ardından mutlulukla birbirlerine baktılar. O sırada içeri Kasım girdi. Selam verdi, gidip babasının sağ tarafına oturdu. Canibek göz ucuyla oğlunu keserken Cağan'a baktı. "Annesinden hiç farkı yok. Burnuyla çenesi ve artık gürleşen bıyığı sadece bana benziyor."

- Baban, atabeyinle birlikte gelmeni söylemişti, dedi Cağan, oğluna kıymız doldurduğu altın kâseyi verirken, Hasan nerede?
- Sanırım iki hafta kadar oldu, anne tarafından akrabalarının obasına gitti.
- Ya!

Canibek kıs kıs gülüverdi. "Biraz evvel Kasım'la atabeyi birbirlerinden hiç ayrılmıyorlar." deyip Hasan'ı da çağırırken kasıtlı olarak beni kızdırmak istemişti. Dün gecenin öcünü benden ancak öyle alabileceğini sandı zavallı. Sonra iğneleyici tavrı ile kocasının onuruna dokunması. Hayır, hayır; Hasan'ın nerede olduğunu bilmiyor. Yani bunun onunla hiçbir münasebeti olmasa gerek.

- Baba, beni öylesine mi çağırttınız, dedi Kasım, babasının düşüncelerini bölerek.
- Öylesine değil babayığit Kasım.

Canibek elindeki kâseyi yere bıraktı.

- Çadırı fırtına zamanında değil, daha önceden dikerler; istişare etmek istediğim bir husus var.
- Doğru söylüyorsun baba. Keçe ile örtünen ıslanmaz, istişare şart.
- Senin de dikkatini çekmiştir, yakında çok zorlu bir çarpışma yaşanacak. Bunu hâlihazırda gücünü tekrar toparlayan Gök Orda ile Moğolistan'ın hazırlıklarından anlamak mümkün. Bugün artık biz de güçsüz sayılmayız. Bu durum, aramızda uzun zamandan beri var olan anlaşmazlığın büyük bir çarpışma yaşanmadan sona ermeyeceğini gösteriyor.
- Doğru söylüyorsunuz Han Efendim. Güzün geleceği ilkbahardan belli. Gök Orda'dan ayrılma kararı almanız, en nihayetinde büyük bir savaşın gerçekleşeceğini habercisi zaten.
- - Fakat bu savaş sadece Gök Orda'yla sınırlı kalacak gibi değil. Batımız da doğumuz da bizim için tehlike arz ediyor. Batımızda bizim toprağımıza gözünü diken Kazan, Astrahan, Kırım, Noğay hanları var. Onların daha ötesinde, uzaklarda, kıyılarını döven denizden,

Osmanlı Türkü ile İstanbul'un silüeti görünüyor. İki tarafımız da rahat durmayacaktır. Biri olmazsa diğerrinin saldıracağı aşikâr. Hazırlıksız yakalanmamamız için bizim erken davranmamız gerek.

- - Doğru söylüyorsunuz Han Efendim. Kim yayını önce gererse o düşmanını daha önce vurur.
- İşte bu husustu seninle istişare etmek istediğim. Kasım Sultan, sen ne dersin?

Kasım uzun boylu düşünmedi:

- Akılla arslanı bile yakalamak mümkündür. Akılla yapılan iş her zaman zafere götürür. Doğrusunu yaptın baba; sadece benimle değil, Burındık ve Kambar'la da görüş alışverişinde bulunmak şart.
- Onların da sırası gelecek. Sen kendin ne önerirsin?
- Benim tek önerim olacak. Yatsam da kalksam da gözlerimin önünden Ebulhayr'ın bozarmış yüzü gitmiyor. O boş durmasa gerek.
- Tabii ya! Tehlike Gök Orda tarafında. Değirmende doğan sıçan güttülden korkmaz. Bizimle mücadeleye, çarpışmaya alışkın olan düşman bize saldırmakta tereddüt etmez; Ebulhayr Han bugün değilse de yarın Ak Orda'ya karşı sefere çıkacaktır.
- Doğru söylüyorsun. Bu aralar Moğolistan'a karşı asker toplamakla meşgul olduğu yönünde söylentiler var.
- Moğolistan'a saldırması bize saldırması demek. Andız varken at ölmez, elimizde güç varken boş oturmamız yanlış olur. Ebulhayr, Ürgenç tarafında Moğolistan'a karşı asker toplamakla meşgulken bizim Türkistan eyaletini ele geçirmemiz lazım. Sığanak, Sayram, Yesi, Sozak, Otrar gibi sağlam surlara sahip şehirleri ele geçirirsek Ebulhayr'ın tepesine binmiş oluruz. Onu Deşt-i Kıpçak bozkırına kovmakla kalmaz bütün Maverâünnehr için tehlike hâline geliriz.
- Ben de öyle tahmin ediyordum, tahminlerimiz örtüştü.
- Türkistan eyaletini yeniden ele geçirmemiz, Deşt-i Kıpçak ülkesinin ticaret yolunu kontrol etmek değil sadece, aynı zamanda adalet için mücadele demek. Öz toprağımızı, kendi

şehirlerimizi ele geçirmemiz, bizimle aynı amacı taşıyan Moğolistan'ı zalim Ebulhayr'ın hışmından koruyacaktır.

Deminden beri baba oğulun sohbetini dinlemekle yetinen Çağan söze katıldı:

- Yani siz Gök Orda'ya savaş mı açmak istiyorsunuz?

Babasının yerine Kasım cevap verdi:

- Hayır, anne! Bizim vatanımıza karşı yüz yıl önce Aksak Timur'un açtığı savaşı bitirmek istiyoruz.
- Aksak Timur'un öz toprağını da Akkozı'nın han babası ele geçirmedi mi?
- Ele geçirdi ele geçirmesine ama Aksak Timur hanedanıyla birleşti daha sonra. Kazak uruglarının kadim yerleşim yeri Türkistan eyaletini dün Aksak Timur yönetirken bugün Ebulhayr yönetmekte. Mesele adaletli olmaksız o toprakları bugün bizim tekrar almamız gerekiyor.
- Yine kanlı bir savaş yaşanacak öyle mi?
- Evet anne.
- Akkozı'nın oğulları ile sen karşı karşıya geleceksin öyle mi?
- Evet anne.

Çağan birden kaşlarını çattı.

- Hayır, bu olmayacak!
- Niye anne?
- Rahmetli Akkozı ile ikimiz bir anneden bir babadan doğduk. Birbiriyle abla-kardeş olan iki insanın çocuklarına birbirini boğazlatacak kadar elzem olan şey nedir? Şan şöhret mi, zenginlik mi?
- Hayır, anne; ben şan şöhret ve mal mülk için savaş meydanına çıkmam. Beni ölümü göze almaya iten, halkımın ahvali, geleceği. Çağımız kurtların çağı. Hangisi kendi payını başkalarına kaptırmıyor ve başkalarından didişerek, dalaşarak kendi hissesini alabiliyorsa işte bu yalan dünyada onun sözü hüküm sürer. Bu alçak dünyada sadece onun yaşama hakkı

vardır. Eğer biz Ebulhayr'ın bizi yağmalamasına izin verirse yarın kul köle oluruz; toprağımızı, yurdumuzu kaybedip tarih sahnesinden ebediyen siliniriz. Canını feda etmeyi göze alarak mücadele etmezsek gelecekte yaşanacak kanlı savaşlarda yok olup gitmemiz kolay olur.

- Yok olup gitmemenin tek yolu savaşmak mıdır? Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır. Topuzla saldırmak yerine, tatlı tatlı konuşarak rahmetli Akkozı'nın kayınatası ve oğulları ile anlaşmak mümkün değil mi?

Anası ile evladının konuşmasını sessizce dinleyen Canibek başını kaldırdı:

- Ebulhayr'la ve onun oğullarıyla anlaşmak, onların dediklerini kabul etmek demektir. Onların dediklerini kabul ettiğin gün de senin kanını içecektir.
- Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan, Kasımcan'ın kanını içmez. Geçen yıl anneleri vefat ettiği sırada ikisi de ant içmişti.

Geçen yıl güz başında Cağan, Akkozı'nın ölüm döşeginde yattığı haberini alıp Karatal'a gitmek için yola çıktığında Yesi'ye uğramıştı. O vakitler arada ne tür bir düşmanlık olursa olsun böylesi acılı durumlarda resmî münasebetlere izin verilirdi. Kimse kimsenin adamına dokunmazdı. Akkozı Hanım, Muhamed Akim el-Tarazî'nin verdiği kutlamadan sonra iki oğlunun namına halel gelmesin diye fitir verip Kur'an okutmak maksadıyla Yesi şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi Camisi'ne bir ziyaret gerçekleştirmişti. Ünlü hafız Hoca Mülkim, Akkozı Hanım'ın adına iki kısrak sağımı süresince Kur'an okuyup duasını yaptı. Akkozı Hanım sadaka niyetine imamlara, müritlere, hafızlara ve garibanlara dağıtılmak üzere on top ipek, kadife, iki araba kayısı ve kuru üzüm bağışladı; kurban olarak da kırk koyun ve beş kısır deve kestirip ardından kendisine ait ipek çadıra döndü. Çadırına girer girmez kalpak gibi yere yığıldı. Toplanan baksı-falcılar, Akkozı Hanım'ın ne tür bir hastalığa yakalandığını teşhis edemedi. Ne yapacağını bilemeyen Yesi Valisi Muhamed Mazit Tarhan, Akkozı'nın kayınatası Ebulhayr'a, Akkozı'nın kız kardeşiyle evli olan Canibek'e haberciler gönderdi. Ebulhayr, kendisi de hasta olduğundan küçük hanımı Rabiü Sultan Begim'i gönderdi. Cağan tek başına geldi. Canibek, birisi mutlaka bir hainlik yapar düşüncesiyle Kasım'ı göndermemişti. Cağan, Yesi'ye ulaştığında güzel Akkozı ölüm döşeginde idi. Hâlâ kuğu yavrusu gibi güzel olan Akkozı'nın bir hafta içinde cenazeye dönüştüğünü gören Cağan,

ablasını kucaklayıp hıçkırıklara boğuldu. O anların birinde Akkozı son gücünü toplayıp Cağan'a, kendisinin artık bu dünyadan göçmekte olduğunu söyleyip:

- Kardeşim, Cağan, ded. -Öbür dünyaya kendi günahımı sırtlayıp gitmek istemiyorum. Sadece sana açabileceğim bir sırrım var. Eğer bu sırrımı imanın gibi saklayacak olursan.
- Akkozı, canım! O ne demek? Senin sırrın benim imanım değil mi, derken gözyaşlarına boğuldu.
- Ölümünden kimse sorumlu değil, tek suçlu ben kendimim.
- Nasıl yani?
- Orak öldü dendikten sonra bir daha evlenmeyeceğim diye Kur'an'a el bastığımı sen de biliyorsun. Ama Orak ölmemiş, sağlamış. Aşk, şeriattan da güçlüymüş! Orak'la bu yıl iki kez buluştum. İki oğlumu utanç içinde bırakmamak adına, içimdeki günahı gizlemek için bir kâhin-hekimden düşük yapmamı sağlayacak ilaç alıp içtim.

Akkozı bunları anlattıktan sonra Muhamed ile Mahmud'u çağırttı.

- Kulunlarım, dedi yanına gelen oğullarının alınlarından koklayarak, -ben artık sizden ayrılıyorum. Sizi karşı bir günah işlemiştim, o günahı kendimle birlikte toprağın altına götürüyorum, dedi fısıltıyla konuşarak. - Ama şimdi son nefesimi vermeden önce sizden biricik dileğim olacak, yerine getirir misiniz?

İki oğlu birden:

- Yerine getireceğiz, diyerek söz verdiler.
- Yerine getirecekseniz. Dileğimi dinleyin. Cağan'la ikimiz çok uzaklardan yabancı bir yere gelin olarak geldik. Belki de bu yabancı yerde yalnız iki başımıza olduğumuzdan birbirimizle hep iyi geçindik. Babanız ne kadar düşman olursa olsun birbirimizin kalbini hiç kırmadık. Sizlerden dileğim şu: Bu teyzeniz Cağan'ın oğlu Kasım'la iyi geçinip barış içinde yaşayın. Sizler insanlara hiçbir zaman merhametli davranmamış olan atanız Tıngbolat'ın* soyundan geliyorsunuz. Sizin de en nihayetinde soyunuza çekeceğinizden aslında şüphem

* Son zamanlara kadar, Cengiz soyu mensuplarının Kazak kökenli eşleri, Cengiz Han'ı, Kazak gelenekleri uyarınca "Cengiz Han" şeklinde adını zikrederek değil, Tıngbolat diye adlandırılmıştır.

yok fakat mezarımda huzur içinde yatmamı istiyorsanız, Kasım'a zarar vermeyeceksiniz! Bu hususta Kur'an'a el basarak ant için!

Akkozi gelin olmasının üzerinden sekiz yıl geçtikten sonra yani uzun süre hasretini çektikten sonra çocuk sahibi olabildi. O sebeple olsa gerek annesi ile çocukları arasındaki sevgi bağı çok güçlüydü.

- İşte Kur'an, işte andımız, diyerek iki genç, Kasım'ı öldürmeyeceklerine dair ant içtiler. Cağan da, Şeybani ile Mahmud Sultan'a, Kasım tarafından gelebilecek bir düşmanlığa müsaade etmeyeceği yönünde ablası Akkozi'ya garanti verdi.

O gün Akkozi dünyaya veda etti. Han'ın oğulları halkla birlikte onu büyük bir tazimle Ahmet Yesevi Camisi'nin yakınına defnettiler. Akkozi öldüğünde artık delikanlılık çağına gelmiş olan iki oğlu, mezarına kapanıp küçük çocuklar gibi hüngür hüngür ağladılar. Bu sebeple Cağan, onlara karşı yüreğinde sıcak duygular besleyerek evine dönmüştü. Şu anda işte o hadiseden bahsediyordu.

- Tamam, dedi Canibek, Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan, Kasım ile iyi geçinsin. Neticede bu iki kurttan birinin Ebulhayr'ın tahtına oturacağı bir gerçek. Kasım ise benim tahtımın ilk varisi. Abla-kardeş iki insanın hanlık tahtında oturacak oğullarının, birbirine düşman olmaması yerinde bir dilek. Fakat bu mümkün mü? Han tahtında oturan insanla, ejderhanın üstünde oturan insan arasında hiçbir fark yoktur. O insan, ejderhanın kendisini yutmasına engel olmak için o ejderhaya öz babasını hatta tek oğlunu bile gözünü kırpmadan kurban verebilir. Han tahtını korumanın bedeli her zaman ağır olmuştur. Bu hastalık iki taraftan birini mutlaka öldürecektir. Kasım Sultan bu çilelerin hepsine katlanıp toprağını, tahtını elinden almaya çalışan Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'a karşı topuzuna başvurmadan öylece oturacak mı?
- Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan, Kasımcı'nın tahtını almak için ellerine topuz alıp savaşa çıkmayacaklar. Kur'an'a el basıp analarına söz verdiler.
- Söz, vaat sadece hedefe ulaşmak için lazım olan bir şeydir. Pekiyi, Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan, Kasım Sultan'a dokunmasın; şayet o iki kurttan biri Kasım'ın öz ağabeyi Kambar'a ya da Adik'e mızrak fırlatacak olursa Kasım Sultan ne yapacak? Ebulhayr ise hasta. Nihayetinde Şah Budak'ın iki kurdundan başka Ebulhayr'ın tahtına oturması muhtemel başka bir aday yok.

Cağan, kocasının kendisine yönelttiği sorunun ne kadar zor olduğunu o an idrak etti. Cevap veremeyerek bir müddet sessiz kaldı. Sonra aniden başını yukarı kaldırdı:

- O zaman mı? O zaman.

Cağan'ın sesinden mensubu olduğu Kerey uruğuna özgü gözü karalık hissedildi:

- O zaman; dişe diş, kana kan! Kasım Sultan babasıyla ağabeyinin intikamını almak için Ebulhayr'ın bizzat kendisini öldürecek. Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ın bütün ağabeylerinin kellesini uçuracak. Fakat kendileri antlarını bozmadıkça ikisine de kılıç kaldırmayacak. Annesi olarak benim de, ilk gözağrım Kasım'dan dileğim bu. "Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'a ilk olarak topuz sallayan ben olmayacağım." diye ikimizin önünde ant içmesini rica ediyorum. Eğer bu arzumu yerine getirmezse ak sütüm haram olsun!

Anasının dileği Kasım'ın yüreğine hançer gibi saplandı. O anda annesi Cağan'ın, ablası Akkozi'ya verdiği sözün ne kadar önemli olduğunu anlamıştı. Aniden yerinden fırlayıp annesinin önünde tek dizinin üstüne çömelip, belindeki kılıcını kınından sıyırıp iki ucundan tutarak alnına götürdü ve keskin yüzünü öptü ve şöyle dedi:

- Saf çelik kılıç! İki kardeşim Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'a karşı, onlar bana saldırmadıkça seni kınımdan çıkarmayacağıma dair ant içerim. Eğer andımı bozup iki kardeşime ilk ben saldırırsam, şu asil anam Cağan Bike'nin ak sütü beni çarpsın!

Cağan Bike yerinden doğrulup oğlunun elindeki yalın ak şimşiri aldı ve alnına götürdü.

- Asil çelik ak şimşir! Eğer kana susayacak olursan, öce benim yüreğime saplan! Anasının dileğini geri çevirmediği için onun yoluna kurban da olsam gözüm arkada gitmeyeceğine dair ant içerim!

Hatunu ile oğlu arasında geçenleri kendi gözleriyle gören Han Canibek, iç âleminde iki hakikati derinlemesine kavradı. İlki Kasım, annesi Cağan'a olan aşırı sevgisini. İkincisi, geçen gece küçük eşi Canbike'nin evine sırayı bozarak gittiği için kadınsı bir tepki göstererek Canibek'i kendine vücut güzelliğiyle bağlamak isteyen Cağan Bike'nin, iş haysiyetini, onurunu koruma meselesine gelince ise sözüne sadık kalabilmek adına ne kadar ileri gidebileceğini idrak etti. "Güzel kadın bir de akıllı olursa eğer, erkeğine yalnızca fiziki güzelliğiyle değil, derin düşünceliliğiyle de, sadakatiyle de çok değerli olarak

görünebiliyormuş." diye geçirdi içinden. O şu anda, engin yürekli bir kadının, basit kadınsı içgüdülere dayalı tepkileri de rahatlıkla sergileyebileceği gerçeğini zihnine nakşetti. Böyle bir kadının onuruyla oynamanın ne kadar tehlikeli olduğunu anladı.

Ertesi gün Canibek, bir fermanla Han Şurası'nı toplantıya çağırdı. Bu şuraya Orda civarındaki sultanlar ve batırlar, yiğitlikleriyle dikkati çekmeye başlayan kendi oğulları ile Kerey'in oğlu Burındık Sultan katıldı. İki gün boyu fikir alışverişinde bulundular ve nihayet güz başında Türkistan vilayeti üzerine sefere çıkma hususunu karara bağladılar. Deşt-i Kıpçak ordusunu ikiye bölme fikri benimsendi. Canibek Han'ın oğullarıyla birlikte yöneteceği ordu Sozak'a, Kerey Han'ın oğlu Burındık Sultan ile Nayman batırı Kaptagay, Kongirat batırı Sarıbalak, Kerey batırı Oyşibay, Uvak batırı Cavbasar, Celayir batırı Böribay'ın komuta edeceği kalabalık ordu ise Sığanak'a saldırın görüşü kabul edildi. Kendi kadim geleneklerine uyarak Arğın, Kıpçak, Taraktı birlikleri Han'ın, Han Ordası'nın yanı başında kaldı. Onlara Yayık'ın beri yakası, Atrav Denizi ile Sırderya'nın aşağı bölgelerinde yaşayan Küçük Cüz'den gelen Aday uruğuna mensup Tegen Batır, Tabın uruğuna mensup Serke Bey, Şömekey uruğundan Aktangdak ve Tama uruğundan Karabuvra batırların komutasındaki birlikler ile Ulu Cüz'den Kanglı, İstı uruğundan Bahtiyar Bey, Şapıraştı uruğundan Karasay Batır ve Canıs uruğundan Canatay Batır'ın yönettiği küçük birlikler da katılsın dendi. Han Ordası'ndan bu askerlerin toplanacağı Sauvmaköl, Teliköl, Cuvanarlık, Kökşe Deniz (Balkaş) ve Atrav kıyılarına ulaklar gönderildi. Bütün birlikler güz başında Seyhun Nehri'nin aşağı çığırındaki Karaözek vadisinde toplanacaktı. Bununla birlikte, saldırılacak şehirlerin valilerine ve beylerine de gizli adamlar gönderildi. Canibek Han, "Bizim gücümüz hâlihazırda Ebulhayr'ın gücünden fazla. Eski çağlardan beri Kazak yurdunun bir parçası olan şehirlerimizi kan dökmeden bize geri verin. Eğer bu dileğimizi yerine getirmezseniz olaklardan siz sorumlu olursunuz." diye mektup gönderdi. Fakat buna Ebulhayr Han'ın "Arzani Daştı" olarak kendisine tabi olmak kaydıyla Sozak'ı verdiği öz torunu Kızır Han'dan olma Bahtiyar Sultan da Sığanak Valiliğinin belağası Maneden Oğlan da istihzayla: "Ebulhayr'dan güçlüyse öncelikle hükümrana hanı yensin. Ondan sonra şehirlerimizi kan dökülmeden kendi rızamızla veririz." Şeklinde cevap verdiler. Canibek'le Burındık, otağlarını Teliköl ile Bektıkarın'ın boyuna bırakıp Aralık ayı girmeden Karaözek'e gittiler.

Çok geçmeden bu noktada yüz bine yakın Kazak atlı savaşıcı toplandı. Merkezde pek kalabalık olmayan bir güçle Canibek bulunuyor; Maymene kanadına Burındık Sultan,

Maysarı kanadına ise Canibek'in büyük oğulları Ciyrenşe ile Mahmud komuta ediyordu (Kambar ile Kasım diğer orduda idi). Tıpkı yılanın çatal dili gibi, iki kanat hâlinde Türkistan'a doğru harekete geçtiler. Bugünkü Şiyeli noktasına geldiklerinde ikiye ayrıldılar. Burındık Sığanak'a, Ciyrenşe ile Mahmud Sozak'a yöneldi. Canibek ise Arğın ve Kıpçak mensubu seçkin savaşçılardan bir kalkan oluşturup Seyhun Nehri'nin Şiyeli kamışlığı civarında karargâhını kurdu.

Kazakların söylediklerini kuru bir tehdit olarak algılayan Sığanak valisi Maneden Oğlan ile Sozak idarecisi Bahtiyar Sultan, tıpkı düşmanıya karşılaşılan bir yılan misali büzülüp kaldı. Başını kaldırıp tıslayarak korku salmaya çalıştı. Şehri çevreleyen surların dışarıya açılan kapılarını derhâl tahkim ettirip su yataklarının başına asker dikti. Ancak bu hazırlıkların hepsi özensiz ve acele yapılmıştı. Kazak askerinin çok kalabalık olduğunu işiten şehrin aksakalları, "halkı boşuna kırdırıp kan dökmenin ne lüzumu var? Şehri şimdiden Kazaklara teslim etmek gerekir. Ebulhayr Han'dan yardım geldiğinde tekrar geri almak zor olmaz." diyerek homurdanmaya başladılar. İleri gelen aksakalların, kervansaray işleten tüccarların çoğu Mangıt, Kanglı, Celayir, Dulat uruglarına mensup Kazak soylu insanlardı. Şehrin idarecileri görünürde sultanlar olmakla birlikte kalelerin gerçek kaderi bunların elinde bulunuyordu. Kadim geleneklere göre, aksakalllar, tüccarlar ve din adamları uygun görürse şehir idarecileri şehri istedikleri birine teslim edebilirlerdi. Sığanak valisi Maneden Oğlan ahalinin bu eğilimini görüp Semerkant, Taşkent, Yesi'den de yakın zamanda bir yardım gelmeyeceğine kani olduktan sonra "Aklın başındayken yurduna kaç!" diyerek uzaktan Burındık'ın ordusunun karartısı görünür görünmez bütün ailesini, özel hizmetindeki kölelerini ve muhafızlarını alıp Semerkant'a kaçtı. Böylece Burındık Sultan, Sığanak'a tam öğle vaktinde bir tek ok atmadan güle oynaya girdi.

Ama Sozak idarecisi Bahtiyar Sultan'ın tavrı aynı şekilde olmadı. Ebulhayr'ın şan şöhet sahibi batırlarından biri olan, Gök Orda hanının beğenisini kazanmayı bilmiş ve bütün Sozak vilayetini koyun gibi otaran kudretli sultan, "Şehri kan dökmeden teslim etmeyi bir düşünsen iyi olur." diyerek kendisine gelen aksakallar ve tüccarlar heyetini muhafızlarına tutuklatıp "Halk arasında kışkırtıcılık yapıyorlar." gerekçesiyle karanlık zindana attırdı. Sozak bozkırın düzlük arazisinde kurulmuş bir şehir. Etrafındaki surlar da Sayram ile Savran kadar yüksek değil. Deve sırtındaki birinin kolu surların üstüne uzanabilir. Bahtiyar Sultan, vilayetinin dörtbir yanından otuz bine yakın asker topladı, şehrin içinde savunma yapmayıp düşmanıya açık arazide göğüs göğüse çarpışmak üzere savaş meydanına çıktı. Fakat

çocukluk çağından beri âdeta at sırtında yaşayan, delikanlılık çağıyla birlikte ise topuz sallamayı, ok atmayı hüner olarak gören korkusuz Kazak yiğitleri geri kalır mı? "Akcol!", "Uvays!", "Cauvkaşar!", "Bahtiyar" diye haykırarak atlarıyla saldırıya geçtikleri vakit daha ilk hücumlarında Bahtiyar Sultan'ın ön saflarını darmadağın ettiler. Kazakların böyle ustaca savaşmalarını beklemeyen Bahtiyar Sultan şaşkınlıkla kaldı. Halk gücünün, yaz mevsiminde yüzlerce binlerce oviden ve dere yatağından birleşerek akan sudan farksız olduğunu, o suların bir ırmakta toplanarak yatağından aşması hâlinde önüne çıkacak sur, set gibi engelleri yıkıp geçebilecek büyük bir güç olduğunu Bahtiyar Sultan o vakit anladı. Gerçekten de Kazak halkı tahammülkâr, nice kötü muameleye sabretmiş bir topluluk idi. Çağlayarak akıp en sonunda yatağından taşan ırmak misali, atına binip eline topuz almak zorunda kaldı. Bu yalan dünyada, uğradığı zulümlere hep tahammül etmiş bir halkın gazaba gelmesinden daha kahredici bir güç olamaz. Tahammülkâr halk, normal zamanlarda üstüne yavrularının çıkıp oynayarak rahatsızlık verdiği erkek kurda benzer. Ama hiddetlendiğinde hiçbir şeyi gözü görmez; yavrum falan demez, üstündekileri birini dahi bırakmaksızın, öldürücü dişleri ile kavrayıp hiç acımadan etrafa fırlatır. Kazak cengâverlerinin buna benzer hiddetli tavırlarını gören Bahtiyar Sultan "Yenildim!" deyip huzuruna gelip kollarını tazimle kavuşturarak Ciyrenşe ile Kambar'dan barış talep etti. Ciyrenşe ile Kambar, şehrin anahtarlarını aldıktan sonra barış teklifini kabul etti.

Hanlık merkezini geçici olarak Sığanak'a taşıyan Canibek, Sozak vilayetini ikinci oğlu Mahmud'a, Sığanak vilayetinin idaresini ise Kerey'in oğlu Burındık Sultan'a tevdi etti.

Sığanak ile Sozak'ı ele geçirmeleriyle birlikte morali yükselen Kazak Ordası'nın hanı Canibek, şimdi de "Kendi rızanızla teslim olun!" diyerek Yesi ile Otrar şehirlerinin valisi Muhamed Mazid Tarhan'a ve Savran'ı idare etmekte olan oğlu Kulmukamet Tarhan'a, Uzkent valisi Uvakas Bey ile Sayram valisi Mırcık Töre'ye bir mektupla birlikte elçi gönderdi.

Tam bu sırada yani Hicri sekiz yüz yetmiş dört, Miladi bin dört yüz altmış sekiz yılında, elli yedi yaşındaki Ebulhayr Han'ın bizzat kendisinin yüz bin atlı askerle birlikte Moğolistan'ı istila etmek üzere Ürgenç tarafından hareket ettiği yönünde bir haber ulaştı. Yüz bin asker! Bu asker, eline sadece topuzunu ve yayını sadağını alıp harekete geçen Kazak askeri değil! Bunlar; Isfahan çeliğinden pala ve uzun kılıç kuşanmış, Horasan çeliğinden zırh giyinmiş, tolga takmış, tepeden tırnağa tam teçhizatlı, devrinin savaş sanatı

ilmine uygun talimleriyle pişmiş, Ebulhayr Han'ın bütün Doğu âleminde tanınan ünlü atlı sipahileri! Han, askerlerine savaşmayı kendisi öğretmişti. Düşmanına karşı acımasızlığı kendisi alıştırmıştı. Gök Orda, Gök Orda olalı büyük Han'ın asker sayısının yetmiş beş bini aştığı görülmemişti. Oysa bu kez. Yüz bin! Bu haberi aldığında Canibek'in de yüreği titredi. Derhâl bütün Sığanak ve Sozak vilayetlerindeki ustaları, zanaatkârları toplatıp, körük kızdırttı ve askerine, valiliğin depolarından ele geçirilen çeliklerden silah, teçhizat imal ettirmeye başladı.

Fakat Canibek'in bu acil hazırlıkları uzun sürmedi. Beklenmedik bir haber daha ulaştı. Yaklaşık kırk yıl bütün Deşt-i Kıpçak, Maverâünnehr v Horasan'ı titreten Ebulhayr Han öbür dünyaya göçmüştü! Bütün namı, altın tahtı, Doğ âleminin tam yarısını inleterek topladığı mal mülk, servet Ulu Han'ın ömrünü bir gün olsun uzatmaya yetmemişti! Ünlü hekimi Abdirazak Nahçivani'nin kendisinin icat ettiği bin bir derde deva deve elması dikenî kürü de derman olmamıştı. Talihsiz Han, Ceyhun ile Seyhun nehirlerinin arasındaki sarı düzlükte yedi gün şiddetli sancı nöbetleriyle kıvranıp sonunda hayata veda etmiş! Bahtiyar Bahadır ile Karaşın Batır, Han'ın kuru bir ağaç dalı gibi sararmaya başlayan cesedini sıcak havada bozulmaması için, içi balla dolu, altı kulaçlık bir yemliğe koyup Sozak şehrine götürmek üzere yola çıkmış. Şehir Kazakların eline geçmiş olsa da söz konusu olan cenaze olunca engel çıkarılmamış, özel bir kara mermerden mezar taşı hazırlayıp, üzerine altın yıldız boya ile adı yazmışlar ve tazimle defnetmişler. Bu haberi işiten can düşmanları, özellikle, Ebulhayr'ın toprağını ve suyunu zorla elinden aldığı, çokça zulmettiği kimi Kazak obaları gök kır at kurban kesip sevince boğuldu. Yalnızca Canibek Han, bu acımasız dünyanın gelip geçiciliğine hüzünlenip üç gün boyu neredeyse hiç yerinden kalkmadan yattı. Hayır, Canibek, Ebulhayr Han'da kalan öcüne yanmamıştı. O devirde Han öcü, ele alınan kılıç gibiydi, sırası geldiğinde düşmana çalınırdı ama daha yararlı görülürse tekrar kınına sokulurdu. Bazısı kınında durmaktan pas tutar ve zamanla tamamen çürürdü. Bazısı da ara sıra kınından çıkarılıp düşmanın tepesinde şak şuk sallanıp, korku salıp yeniden kınına girecektir. Ancak zararı katlanılamayacak boyuttaysa çelik kılıcın kana bulanması gerek. Canibek'le Ebulhayr'ın birbirlerine duydukları nefret de böyle bir kine dönüşmüştü. İki tarafın halkı da birbirinin kızıl kanını dökmüşler ama kendileri birbirinin canına kastetme aşamasından uzakta idi. Tek düşüncelerini düşmanını aldatıp hanlığını elinden almaktı. Hayır, Canibek, Ebulhayr'dan öcünü alamadığı için hayıflanmıyordu. Hayıflandığı, zalim dünyanın yalan olmasıydı. Bütün ömrünü cihangirlikle, mücadeleyle, çarpışmayla ve savaşla

geçiren; azısı altı karış, boynuzu çadır tepesi kadar geniş ünlü han Ebulhayr'ın elinde en sonunda ne kaldı? Kalan tek şey, Sozak yakınında kazılan iki kulaçlık bir toprak parçası oldu! Şimdi üstüne konan mermer taşın da başucuna yazılan altın yazının da ona hiçbir faydası olmayacak.

"Ölü aşı neylesin, türbe taşı neylesin!" dedikleri bu olsa gerek. Hepimizin bu yalan dünyadan alacağımız pay en nihayetinde bu iki kulaç toprak! Ya şan şöhret, mal mülk? Canibek derin bir iç çekti. Şan şöhret de mal mülk de ele takılan yüzükten farksız. Ne kadar kıymetli olursa olsun en sonunda köhneyecektir. Değil Ebulhayr, düne kadar bütün Doğu âlemine örmek olan Kuşan İmparatorluğunun ulu hükümdarı Kanişka'yı kim hatırlıyor? Fakat bir zamanlar ondan daha namlı, daha itibarlı bir hükümdar var mıydı? Hayır, şan şöhret demek, parmağa takılan altın yüzük demek. Sadece sağlığımızda başkaları görsün, imrensin diye parmağımızdan çıkarmamaya çalışırız. Peki öldükten sonra? Atamın mirası diye çok eski bir yüzüğü gözbebeği gibi saklayan torun gördün mü hiç? Saklamak da gerekmez elbette. Her devirde asil, kıymetli sayılan şeyler farklıdır. Namın da öyle. Bir bak, Altın Ordu'yu diriltten Ebulhayr'a bütün soyunun, sülalesinin abide olarak başucuna diktiği ve üzerinde "Burada Ebulhayr Han yatıyor." diye yazan abide yalnızca bir kara taştan ibaret. Yıllar geçer, asırlar geçer; Ebulhayr'ın namı da bugünkü kıymeti de unutulur. Bu düşüncelerim, Ebulhayr'ın ölümüne, başarısızlığına sevindiğimden mi ileri geliyor? Hayır, bu bir sevinç göstergesi değil, hissettiğim hakikat. Ebulhayr, peşinden giden insanların güvenini boşa çıkardı. Halkına huzur ve refah getiremedi. Ya biz? Biz halka huzur ve refah getirebilecek miyiz? Getirdiğimizde gelecek kuşaklar icraatlarımızı nasıl değerlendirecek?

Canım ben de neler düşünüyorum? Gelecek kuşaklar acaba ne der diye üzerimize düşeni yapmaktan mı kaçınacağız? Hayır, gelecekte, yapılacak değerlendirmeler için değil, onların nezdinde alnımızın açık yüzümüzün ak olması için halkımıza ve devletimize karşı öz borcumuzu hakkıyla ödeyip bu dünyadan göçmemiz lazım. Koruyamazlarsa vebali kendi boyunlarına. Biz halkımızın ilk devlet otağını kurduk. Kurmak için savaş meydanında canlarımızı kurban ettik!"

Canibek yataktan başını kaldırdı. O gün Savran'ı idare etmekte olan Vali Kulmukamet Tarhan "Gücün yetiyorsa yen!" diye Canibek'in mektubuna cevap vermişti. Canibek ise o dakika Savran şehrine saldırması için askerine ferman çıkardı:

Bütün Sır boyunu kaplayan kalabalık ordu yeniden birliklere ayrılarak saldırıya hazırlanmaya başladı. Mektup gönderilen diğer şehirlerden cevap gelene dek iki hafta kadar bir zaman geçti. Canibek tüm vilayetlerden haber almamışken Sığanak'a yakın Savran'a saldırmaktan vazgeçti. Canibek, Ebulhayr'ın öldüğünü işiten halk, idarecilerine kan dökülmeden şehirlerin kapılarını açtırır diye ümit etmişti. Fakat bu düşüncesi doğru çıkmadı. "Ebulhayr'ın ölümünden sonra neler yaşanabilir acaba?" diye bekleyen valiler hemen cevap veremedi. Halk böylesi bir karmaşa içinde günlerini geçirirken yeni bir haber daha erişti. Ebulhayr Han'ın tahtına büyük oğlu şeyh Haydar oturmuş, şeklinde kulaktan kulağa fısıldanan söylenti bir gün içinde bütün Deşt-i Kıpçak topraklarına yayıldı.

Canibek yine düşünceye daldı. "Ebulhayr'ın sefer çıkmak üzere sevk ve idare ettiği yüz bin askeri Şeyh haydar hemen dağıtmaz. Elbette Şeyh Haydar, Gök Orda'ya han olarak yetersiz kalacaktır. Fakat onun anne tarafı olan Özbek Kongıratları son zamanlarda güçlerini artırdı. Bu sebeple Şeyh Haydar'ı han ilan ettiler. Şeyh Haydar hanlık için ise ne kadar yetersiz ve zayıfkalsa da babasının kurduğu bu yüz bin askerlik ordudan faydalanarak kendi namını duyurmaya çalışacaktır. Onu Ebulhayr'ın yoldaşları konumundaki ordu komutanı batırlar da destekler. Ne olursa olsun o taş gibi kuvvetli orduyu sefere çıkarır. Hangi ülkeye saldırmak gerekiyorsa ordusunun başını o istikamete çevirir. Tabii ki Gök Orda için şu anda Moğolistan'dan ziyade Kazak ülkesi tehlikeli. Üstelik Sığanak vilayetini de ele geçirdik. Kendi devletinin itibarını başka devletler nezdinde düşürmemek için Şeyh Haydar, Sığanak ile Sozak'ı geri almak amacıyla elinden geleni yapacaktır. Hiç üphesiz ordusunun yüzünü Türkistan'a çevirecek. Şeyh Haydar'ın babası Ebulhayr'ın savaşa tam hazır hâle getirdiği yüz bin askere, tek silahı topuz ve eski Kıpçaklar devrinden beri kullandıkları kayın yaylar olan Kazak savaşıları karşı duramaz. Böyle bir savaştan galip çıkabilmek için sadece yaz aylarında bir araya gelen korkusuz, gözü pek Kazak savaşıları değil, savaş meydanında tecrübe kazanmış, savaş taktiklerini yetrli düzeyde talim etmiş, tepeden tırnağa teçhizatlı, düzenli bir orduya ihtiyaç var. Böyle bir ordu şu anda sadece Şeyh Haydar'da var. Bu durumda, Şeyh Haydar'ın askeri güçlü diye savaştan derhâl vaz mı geçmek gerekir? Hayır, bu da olmaz! Şeyh Haydar'ın tam teçhizatlı ordusuna karşı yabancı bir güçten faydalanmak lazım. O güç; Gök Orda Hanlığına karşı olan batırları bir araya getirmek, onların askerleriyle Şeyh Haydar'ın dörtbir yanından kuşatmak ve örümcek gibi sokmakla sağlanır. Boynuzu çam ağacı kadar yüksek bir öküzü her tarafından saran on büvelek can havliyle

deliler gibi koşturur, öküz canını kurtarmanın derdine düşer. Gök Orda'nın bütün düşmanları olarak hepimiz birleşirsek bir Şeyh Haydar'a gücümüz yetmeyecek mi? Elbette yeter.

Bu karara varan Canibek; Moğol, Çağatay hanları Kacımuhammed'in oğlu Saydan Aybak Han'a, Kerey Arabiy'in oğlu Büreke Sultan'a, Mangıt emirleri Abbas, Musa ve Cangbırşı beylere "Hepimiz birleşip Şeyh Haydar'ın karşısına çıkalım." Mesajıyla adam gönderdi.

Öteden beri Ebulhayr'a karşı olan han, sultan ve beyler askerleriyle kısa zamanda toplandı. Geyik yavrularının otlamaya başladığı şiddetli soğukların arefesinde Yesi ile Savran arasındaki çorak arazide birkaç yüz bin asker karşılaştı. Canibek askerinin sayısı daha kalabalık olmakla birlikte Karaşın Batır'ın komuta ettiği Gök Orda askeri teslim olmadı. Canibek, Aybak, Musa, Cangbırşı birkaç kez düşman üzerine hücum etti fakat zırh delici çelik uçlu ok yağdıran Şeyh Haydar askeri gerçekleştirilen hücumları püskürttü. Birkaç kez de kendileri akın gerçekleştirdi. Nuranın Karatuzu'ndaki savaştan bu yana Kazak hanlarına dış bilemekte olan Karaşın Batır, damadı oluşuna bakmaksızın, Burındık Sultan'ın komutasındaki birliklere diğerlerinden daha büyük bir kinle saldırdı. Burındık'ın eskiden kendisine yaptığı ihanetin bedelini ödetmek arzusuyla eline kemendini alarak kanlı çarpışmalar sırasında uzun süre Burındık'ı yakalamak için fırsat kolladı. Fakat Sultan'ı çevreleyen, safkan yürük atlara binmiş silahlı yiğitler yaklaştırmadı. Bazen kendileri ele geçmekten güçlkle kurtuldular. Karaşın'ın talimatıyla Selçuklu Türkmenlerinden oluşan ünlü birlik de birçok kez Canibek'in üzerine saldırdı. Fakat Nuranın Karatuzu'ndaki o hadiseden sonra Canibek Han'ı koruyan iki yüz palalı özel birliği yöneten Sayan, birçok kez, Han'ı hedef alan kılıçları mızrağıyla engelleyip Han'ı Cebrail gibi koruyarak savaş meydanından sağ salim çekip çıkarmayı başardı. Bu şekilde yaklaşık iki hafta mücadele veren Kazak askeri en sonunda sert güz soğuklarının yaklaştığı günlerde Sığanak'a kadar çekildi. Düşman tarafının geri çekildiğini gören Şeyh Haydar Han kendi askerlerini dağıtmaya başladı.

Ebulhayr Ordası düşmanlarının beklediği de bu idi. Şeyh Haydar Han savaşçılarını tamamen dağıttıktan sonra geride kalan beş bin kişilik güçle ertesi gün Semerkant'a dönmeyi planlarken, beklenmedik bir anda Ebulhayr'ın eski düşmanlarından Sultan Ahmet, Canibek Han'ın yirmi bin iyi teçhizatlı askerini yanına alarak ani bir hücum gerçekleştirdi. Diğer taraftan da Aybak Han belirdi. Şeyh Haydar, kendi dağıttığı birliklerin tekrar toplanması emrini ulaştırması için atlılar göndermesine rağmen ciddi sayıda bir asker

toplamaya vakti olmadı. Beş bin kişilik birliğin, yirmi bin askere karşı karşı koymaktan başka çaresi yoktu. Şeyh Haydar bu çarpışma sırasında her zamanki ürkekliğini bir taraf bırakarak Karaşın Batır'ın yanında cansiparane savaştı. "Suya giden çocuk ırmaktan korkmaz." misali, eceline mi susadı yoksa eskiden beri sergilediği korkak tavırlarının hıncını mı çıkarmak istedi bilinmez, altındaki kula sakarlı atını mahmuzlayıp düşman birliklerinin merkezine doğru koşturdu. Yakın yerden fırlatılan birkaç ok üstündeki örme zincir zırhını parçalayıp nihayetinde atından düşmesine yol açtı. Attan düşen hanı yakalamak maksadıyla her iki taraf da amansız bir mücadeleye tutuşmuşken birçok yerinden yaralanmış olan Şeyh Haydar Han'ın kan kaybından dolayı durumu gittikçe ağırlaştı ve nihayet, dünya gözüyle son bir defa etrafına baktıktan sonra ebediyen gözlerini yumdu. Bu sefer de yenildiğini anlayan Karaşın Batır, ilk defa bir savaşa iştirak etmek üzere Şeyh Haydar'a bağlı birliğe katılmış olan on yedi yaşındaki Muhammed Şeybani ile on beş yaşındaki Mahmud Sultan'ı kanlı çarpışmadan sağ salim çıkarıp sık kamışlığın arasına girip gözlerden kayboldu.

Şeyh Haydar'ın ölümünün ardından onunla birlikte çarpışan emir ve sultanlar savaş meydanından ayrıлып kendi yurtlarına dağıldılar. Çoğu, kendilerinin kurda tek başına saldıracak erkek tazılar değil, sadece ahır beklemeye yarayan sığıntı köpekler olduğunu göstermiş oldular. Önceki sürü hâlinde havlayıp ürümleri, yabancı insanların gözünü korkutmaları meğer kendilerini kışkırtan, bir araya getiren sahipleri olduğundan imiş. Sahipleri ölünce onlar artık gidip kendi şehirlerinin kapısının önünde oturup sadece havlamak suretiyle korkutarak yabancıların yaklaşımlarına engel olmakla yetinir oldular.

Bu durum; Kazak, Moğol, Çağatay hanları ile Ebulhayr hanedanına karşı olan Aksak Timur emirlerinin işini kolaylaştırdı. Teker teker Gök Orda'ya bağlı şehirlere saldırıp onları yağmalamaya ve yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar. Çok kısa bir zaman sonra Ebulhayr'ın zamanındaki azametli Orda'dan geriye sadece parçanıp bölünmüş vilayetler kaldı. Bu, Aksak Timur'dan sonra yeniden güçlenen Özbek Hanlığının tekrardan zayıflayıp yıkılması demektir.

Canibek, azılı düşmanı Ebulhayr Ordası'nı yendikten sonra birazcık huzura erdi. Derken kış da girdi. Maiyetinde kalabalık bir birlik bulunduran Han'ın hazinesi o vakitler pek zengin değildi. Sipahilerin kendisine nasıl yemek lazımsa atlarına da ot lazım. Kazaklar o vakitlerde ot biçip kışlık ihtiyaçlarını hazırlamazlardı. Hazırlasalar da o kadar fazla sayıda hayvana yetecek ölçüde sağlamaları mümkün değil. Yaz olsa neyse, sipahilerin atları da

yaylalarda olurlar. Bu şartlar doalyısıyla han, her yıl kış mevsimi girerken askerlerini kendi oymaklarına, obalarına gönderirdi.

Bu yıl da öyle yaptı. Ve bu yıl Deşt-i Kıpçak han Ordası'nı Sığanak'a taşıdı. Sığanak'ı korumak üzere yalnızca beş bin atlıyı beraberinde götürdü, diğer sipahileri ise kendi köyelerine gönderdi. "Silah takımlarınız, savaş atlarınız, eyer koşum takımlarıyla birlikte hazırda dursun, ihtiyaç hâlinde ulaklar sizi haberdar edecektir." dedi. Bu yıl her yıl olduğu gibi "Yaz mevsimi yaklaştığında falan yerde toplanın." demedi. Canibek'in kararı alırkenki düşüncesi, bir taraftan her biri bir müstakil kaleye dönüşen Türkistan eyaleti şehirlerini eskiden olduğu gibi birkaç yüz bin asker toplamaya gerek duymadan kendisine bağlı askerî güçle alma ümidi taşıması, diğer taraftan da bu şehirlerin valileri ve aksakallarıyla uzlaşıp, barışçıl bir anlaşma yapıp savaş açmadan kendisine itaat ettirebileceğine dönük inancının var olmasıydı. Canibek bu düşüncesini uygulamaya girişti. Güç gösterisinde bulunarak Türkistan vilayetinin Sığanak ile Sozak'tan başka şehirlerine üçüncü defa, "Kan dökülmeden boyun eğin!" mesajını içeren mektuplar yazıp aracılarla bunları gönderdi. Canibek bu kez mesajının ağırlığı hususunda şüphe taşımıyordu. Yine de Yesi, Sayram, Savran, Otrar, Akruk, Uzkent gibi birer sağlam kaleye dönüşen şehirlerin kolaylıkla teslim olmayacağını da biliyordu. Özellikle Yesi, Savran şehirlerini idare etmekte olan Muhamed Mazit Tarhan, Kulmuhamed Tarhan gibi, Ebulhayr zamanında dahi hiç kimsenin kuklası olmayan valilere ve öz savunmasını yapabilecek askerî güce sahip şehirlerin fethinin kolay olmayacağını idrakindeydi. Canibek bu şehirlerle tek başına çatışmaya girmeyip yine müttefik arayışına girdi. Artık eski müttefikleri Abak Han, Ahmet Han, Abbas, Musa, Cangbırşı beylerden daha güçlü bir müttefik bulması gerekiyordu. Bu niteliğe sahip kişi, İsen Buka öldükten sonra Moğolistan tahtına oturan Cunıs idi.

Çok eskiden beri Kazak urugları Çağatay, Moğol hanları ile dostane ilişkiler içerisinde olmuştu. Moğolistan'da bir direğim olsa bıyığımı balta bile kesmez diye düşündü Canibek. Üstüne üstlük Cunıs Han, Maveraünnehr'deki Aksak Timur emirleriyle de münasebet hâlinde. Semerkant emiri Ebuseyit'in oğlu Omar Derviş bunun kızıyla evli. Nihayetinde Türkistan eyaletini kan dökerek alması gerektiğinde Semerkant, Buhara güçlerinin bu savaşın dışında kalması şart. Tek başına olan düşmanını yenmek, ittifak oluşturmuş düşmanlarını yenmekten her zaman için daha kolaydır. Şu an için de bu taktiği uygulama imkânı mevcut. Ebulhayr öldüğünden beri Temir tahtına bağlı vilayetler bağımsız davranmaya başladılar. "Sadece benim olan buzağı ortak öküzden evladır!" düşüncesiyle

yani "Küçük olsun, benim olsun!" mantığıyla hareket eden sultanlara ve beylere, bir hükümdara tabi olmaktan ziyade her şehri müstakil olarak yönetmek çıkarları bakımından daha elverişli görünüyordu. Düşmanın bu durumdayken neden onun zayıf noktasından faydalanmayasın? Canibek bu düşüncelerini fiiliyata dökmenin tam zamanı olduğunu hesaba katarak "Birbirimizden kız alalım!" mesajıyla Cunıs'a bir elçi gönderdi.

Temellerini yeni yeni atmaya başlayan Kazak Hanlığının Türkistan bölgesini geri almaktan başka, yapılacak yığınla işi vardı. Ordu kurmak, Hanlık hiyerarşisini oturtmak, devlet kanunlarını, yeni "hanlık tüzüğünü" belirlemek; yerleşik bölgelerle göçebe kabilelerden Hanlık hazinesi, düzenli ordu masrafları, camiler ve devlet işlerini yürüten memurlar için vergi, haraç, öşür, zekât toplamak. Sığanak ile Sozak'ı alalı beri Kıpçak bozkırı ile Moğolistan, Altın Han ve Karadeniz kıyısındaki şehirlerle ticari münasebetleri geliştirmek, Han'ın özellikle mesai harcaması gereken meseleler idi. Canibek, Deşt-i Kıpçak'ta daha önceleri istikrarı hiç sağlanamamış bu mühim meselelerle meşgulken kışın geçip yaz mevsiminin girdiğini fark edemedi bile.

Yaz mevsimi başlarken Canibek, göçebe halkın evladı olduğunu unutmadan Kazak geleneklerine uyarak Hanlık merkezini Sığanak'tan Sırderya ağzına taşıdı.

Burası bahçeli evlerin, gece gündüz gürültüsü kesilmeyen pazarların, insanlarla dolup taşan sokakların bulunduğu şehirler gibi değildi; yeşil çayırılık, havası hafif, görüş mesafesi geniş, kamışlık bir alandı.

Sırderya kıyısına gelip yerleştikten sonra Canibek'in meşguliyeti eskiye oranla daha da arttı. Sayram valisi Katta Bey'den, Moğolistan hanı Cunıs'tan haber geldi. İkisi de Canibek'in teklifinin üstüne öyle balıklama atlamamıştı ancak tam olarak ret cevabı da vermemişti. Aynı şekilde Savran valisi Kulmuhamed de elçi göndermiş, Han'ın teklifine olumsuz cevap bildirmişti.

Canibek bu meseleleri Han Şurası'nda görüşmek istedi. O vakitler karmaşık meselelerin hepsini Han Şurası çözerdi. Hanın teklifi ancak Han Şurası tarafından kabul görürse uygulamaya aşamasına geçebilirdi. Abılay Han'a kadar bütün Kazak tarihinde bu böyle olagelmiştir. Canibek devrinde ise Han Şurası iki türe ayrılmıştır: İlki, "Tağanak Şurası", ikincisi ise "Turımtay Şurası" diye adlandırılır. Birincisi büyük Han Şurası, ikincisi küçük Han Şurası işlevini ifa eder. Birincisine belli başlı urugların önde gelen temsilcileri eksiksiz

katılır. Burada sadece han seçimi, savaşa girme gibi önemli meseleler görüşülebilir. Bu sebeple bu şura, bazen de, üç cüze ayrılma kararının alındığı yere atfen "Karatus Şurası" diye adlandırılmıştır. Turımtay Şurası'nda ise yabancı bir ülkeye elçi gönderme, yerleşim için arazi belirleme gibi daha hafif meseleler çözüldü. Bu şuraya Maymene ile Maysarı'dan başka, Orda yakınındaki ordu komutanları ile hanın oğulları katılabilir. Birinci şura yılda bir defa, ikinci şura ise haftada bir toplanırdı.

Canibek kendisi içinden çıkamadığı bir işi Han Şurası'na getirmeden evvel çoğunlukla Kasım Sultan'la istişare ederdi. Bu kez de aynı alışkanlıkla oğlunu, kendisinin bulunduğu hatunu Cağan'ın otağına çağırtmıştı.

- Gün batımında Kasım da geldi. Babası onun selamını aldıktan sonra sağ tarafına oturttu ve:
- Cepkenini çıkar, rüzgâr vücudunu okşasın, dedi ve ardından kıymız doldurmakta olan hatununa:
- Mum mu yakacaksın, ne yapıyorsun, diyerek göz ucuyla baktı.

Mezkûr Canbike hadisesinden sonra üç yıl geçmiş olsa da Cağan pek fazla değişmemişti. Birazcık kilo alayım demişçesine, yoksa tıpkı eskiden olduğu gibi, göl kıyısına çıkıp yayılmış kuğular ve kazlar misali güzelliğini muhafaza ediyor. Yaşının kırkı aşmış aklından çıkarmadan oğlunun gözleri önünde yerinden iltifatlarda bulunarak doğrulup kocasına karşı her zaman gösterdiği işveli tavrını göstermeden, edeple ve kibarca salınarak otağın duvarına asılı Çin işi mumu yakmakla meşgul oldu.

Canibek hiç acele etmeden önünde duran altın kâsedeki taze kıymızdan bir yudum alıp konuşmasına başladı:

- Bugün Almalık'tan Cunıs Han'dan elçi geldi. Dün Savran valisi Kulmuamed Tarhan ile Sayram valisi Katta Bey'den gelen haberi işitmişsinizdir sanırım?
- Şöyle böyle.
- Kulmuamed Tarhan hâlâ aşırı gururunun etkisiyle,

diyordu ki aniden durmak zorunda kaldı. Tam bu anda kapının yanındaki keçe heybeden çakmak taşı almaya giden Cağan, Kasım'ı herhangi bir şeyden koruyarak "Allah!" diye haykırdı ve gürültüyle sırt üstü yere düştü. Canibek'in tek gördüğü, açık kapının önünde

karartı hâlinde birden belirip yok olan kara başlıklı bir yabancının mızrak gibi fırlattığı çelik hançer oldu.

Canibek hızla atılıp kapının önüne ulaştığında iyice çökmekte olan gecenin zifirî karanlığında bir hayalet gibi peyda olan soğuk çehreli adam, göz açıp kapayıncaya kadar evin otağın çevresini dolaşıp bir büyücü gibi yok oldu.

Canibek sadece "Yakalayın!" diye bağırabilirdi.

Zira kapının önünde aniden beliren yabancı sima nöbetçilerin de gözüne ilişmiş benziyordu, şimdi onların su kıyısındaki kamışlığa doğru koşarken çıkardıkları gürültü duyuldu. Bir süre sonra: "Tüh, ne yazık ki yakalayamadık!" şeklinde birinin hayıflanana sesi çıktı.

Babasının sözünü dinleyerek yüzüne bakmakta olan Kasım, annesinin sesinin duyulduğu ilk anda hiçbir şey anlamadı, sadece Cağan sırtüstü düştüğünde hemen fırlayıp yanına gitti. Karanlığın iyice çöktüğü bir köşede sessiz sedasız yatan anasının tam göğsüne saplanan hançerin sapını gördü. Büyük bir ızdırap içinde boynuz saplı hançeri gövdesinden çekip çıkardı. Fıskıran kan yüzüne kana boyadı. Anası "Kulunum!" diyerek var gücüyle sarsıldı ve hareketsiz kaldı. Bu sırada içeri başka adamlar da girdi ve mum yakıldı. Ardından herkes kızıl kanlar içinde son vermekte olan hatunu gördüler.

Geceleyin han obasının tamamı Cağan'ı öldüren adamı aradı. Ama bulamadılar. Yalnız, tan yeri ağarırken onun Seyhun Nehri'nin kıyısında yerde yatan kara yün başlığı ile hafif içliğini, deve derisinden tabaklanmış gön çizmesini bulup getirdiler. Tahminen yüzerek diğer yakaya geçmiş görünüyordu. Akıntısı güçlü olan ve özellikle bu sıralar kim olursa olsun sürükleyip götürebilecek durumdaki Seyhun Nehri'nden katilin nasıl olup da yüzerek karşıya geçebildiğine herkes şaştı kaldı. Olağanüstü varlıklara inanan kimi ihtiyarlar içinden, "İnsan değil de, Han Ordası'na mahsustan gelen bir al karısı olmalı." diye geçirdiler. Fakat bırakıp gittiği giysilerinden, gelenin, cin ya da albastı değil, gerçek bir insan olduğundan hem de Deşt-i Kıpçak'ın bağrından çıkmış hatta Yayık Irmağı'nın öbür yakasından gelmiş bir düşman olduğundan hiç kimsenin bir şüphesi yoktu. Giyim tarzı, giysilere ait süslemeler, işlemeler bunu kanıtlıyordu.

Cağan'ı bütün halkın katılımıyla büyük bir tazimle defninden ve yedisi verildikten sonra Canibek, Kasım'ı yine otağına çağırıldı. Kasım geldikten sonra onun belindeki hançeri aldı ve elinde tuttuğu, Cağan'ın gövdesinde çekip çıkardığı hançerle ikisini oğlunun önüne bıraktı.

- Gördün mü? İkisi de aynı. Sana bu iki hançer ne anlatıyor?
- Aynı ustanın elinden çıktığını mı?
- Daha başka?
- Hatırlıyor musunuz, rahmetli anneme Muhamed Şeybani ile Mahmud Sultan'a dokunmayacağım diye ant içtiğim gün benim elimden bu hançeri alıp "Sana saplanacak hançer benim yüreğime saplansın!" demişti ya. Anamın dileği yerine gelmiş gibi.
- Doğru, annen temiz yürekli bir insandı. Temiz kalbiyle tuttuğu dilek yerine geldi. Huzur içinde yatsın! Fakat bu hançerin fırlatılmasından daha da başka ne anladın?
- Hançer size ya da bana fırlatıldı.
- Doğru söylüyorsun. Bu hançerleri, Mekke'ye gidip gelen bir Noğay beyi İstanbul'dan getirdi. Birini bana vermişti. Sen yedi yaşına geldiğinde mahsustan senin beline bağlamıştım. Fakat diğerleri o Noğay beyinin ülkesinde idi. Bu hançeri fırlatan adam ya seni ya da beni hedefleyerek fırlattı. Ve bu adam o bölgeden geldi. Buradan ne anlıyorsun?
- İdil boyundaki soydaşların da boş durmuyorlar herhâlde.
- Doğru söylüyorsun; Deşt-i Kıpçak toprağı devenin derisi misali çok geniş bir alan. Herkes ondan bir parça koparmanın derdinde. Bütün dikkatimizi Türkistan'a yoğunlaştırdık gibi. Biz bu tarafta kendi dünyamızla meşgulken İdil boyundaki Noğaylı Temir Bey ile Astrahan Ordası'nın hükümdarı Kasım Sultan da boş durmuyor anlaşılmalı! Kazan ve Kırım hanlarıyla ittifak yapmış olabilirler mi? Dört idare de bize dost değil. Biz Türkistan'ı almak için uğraşırken onların Deşt-i Kıpçak'ın bütün batısını ele geçirmeye hazırlanmadıklarını kim iddia edebilir? Hayır, arkanı sağlama almadan önünü kontrol altında tutmanın hiçbir yararı olmaz. Ne gibi bir önerin var?
- Önerim, sizin düşüncenizle aynı: Tehdit iki taraflı. Başkenti her iki tarafa birden bakabilecek bir yere taşımak gerek.
- Yani Ulıtav'a mı?

- Hayır, Ulıtav iki tarafın günlük yaşamından da uzak. Bizim için tehdit arz eden düşmanın bulunduğu bölgeden pek uzaklaşmamak zaruri. Deşt-i Kıpçak Hanlığı bu taraftaki sınırını şu sınırlar oldukça güçlendirmiş durumda. Şimdi Savran'ı el geçirirseniz birbirine düşmüş olan Ebulhayr ile Emir Timur tahtlarından pek ciddi bir tehlike şimdilik doğmaz. Tehlikenin büyüğü Noğay tarafından. Noğay Hanlığı olmazsa onların da ötesinde Türk İmparatorluğu var. Biz o bölgenin çok uzağında kaldık. Sığanak'ı Burındık Sultan'a bırakıp Hanlık merkezini Yayık boyundaki eski şehir Sarayçık'a taşımamız şart.
- Ben de öyle düşünmüştüm. Deşt-i Kıpçak Hanlığı olabilmemiz için İdil, Yayık, Cem, Torğay ırmaklarının kıyısında yaşayan soydaşlarımızın idareimiz altında toplanmış olmaları iyi olacaktır. Ama onlar, bizim kementimizin boyunlarına geçmesi için oldukça uzakta bulduklarını farz ederek kendi başlarına göçüp konmak eğilimindedeler. Üstüne üstlük daha ötelerinde yine ezeli düşmanlarımız var.

Güz başlarında Han: "Tağanak Şurası"nı toplantıya çağırdı. Bu şura, han teklifini onayladı ve kış girerken Savran'ı geri almanın makul olacağına karar verdi.

Canibek kış girerken Savran'ı ele geçirdi ve gelecek yıl yaz başında Sığanak'ı Burındık'a, Sozak'ı Mahmud'a, Savran'ı büyük oğlu Ciyrengeş'e bırakarak Yayık boyundaki, eski Deşt-i Kıpçak şehri Sarayçık'a göçtü.

Oğlu Kasım'ın öngörüsü son derece isabetliydi. Eğer bir beş yıl daha bu bölgeye gelmemiş olsalardı Muğacar Dağı'na kadar bütün İdil, Yayık boyunun Noğay, Astrahan, Kazan, Başkurt hanlarının hâkimiyetine geçmesi mümkün olacaktı. Ayrıca Canibek'i "bütün Kazakların hanı" diye adlandırmamış olsalardı bu bölgedeki uruglar Canibek'in nüfuzunun tamamen dışında kalacaktı. Han sert mizacının tesiriyle tehlikeli ve kimi zaman kanlı çarpışmalara sahne olan yeni savaflara başvurdu. Ve artık kendisini hedef alan hançerin neden batıdan fırlatıldığını idrak etti. Müstakil ocak, bağımsız han olmayı hayal eden önderleri yüzünden idil, Yayık, Elek, Cem, Torğay, Or ırmaklarının boyundaki uruglar Canibek'e bağlanmaktan yüz çevirmeye başladı. Canibek on bin atlı askeriyle her tarafta boy göstererek, çelik kılıcını mızrak gibi parıldatarak onları kararlarını gözden geçirmeye zorladı. O bu şekilde, Kazak uruglarını güç kullanarak Deşt-i Kıpçak Hanlığına boyun eğdirip birleştireceğim diye didinirken Deşt-i Kıpçak'ın, oğullarına bırakıp ayrıldığı doğu kanadına, Ebulhayr Han'ın devrinde olduğundan daha büyük bir tehlikenin yöneldiğinden habersizdi.

Ebulhayr ölmeden evvel Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ı kendisinin eski atabeyi Bay-Şayh adlı Uygur'a emanet etmişti. Ve onlara atabeyi olarak da eski kökiltaş Koshı uruğuna mensup Devlet Koca Bey'in oğlu Dearviş Husayın Karaşın'ı atamıştı. Bu ikisi de Ebulhayr ile birlikte Gök Orda'yı kuran er yürekli, güvenilir adamlardı. Şayh Haydar öldükten sonra Ebulhayr tahtına oturma sırası Muhammed Şeybani'de idi. Çünkü onun babası Şah Budak Sultan Ebulhayr'ın büyük oğluydu. Kendisi ise şah Budak'ın Akkozı'dan doğan ilk oğluydu. Mahmud Sultan kendisinden iki yıl sonra dünyaya gelmişti. İkisi de yakışıklı, güçlü kuvvetli, bir genç kaplan kadar korkusuz. Üstelik her ikisi tahsilde zeki, sanata da eğilimli. Hanın yakınındaki adamlar, bu ikisinden biri Şiban soyunun namını âleme duyuracaktır diye öngöründe bulunmuştu. Kendilerine yönelik beklentileri boşa çıkarmayacaklarını Muhamed Akim el-Tarazî'nin verdiği şölende ikisi de kanıtlamıştı. Ebulhayr'ın ölümüyle birlikte emirler, böylesine büyük ümit besledikleri iki hanzadeyi, "Gözbebeğin gibi bak!" diyerek Ebulhayr'ın en güvenilir, en gözü pek batırı Karaşın'a emanet ettiler. Dolayısıyla bu batır kendisini bu iki hanzadenin can güvenliğinden sorumlu tutuyordu. Gerekirse kendi canını feda ederek onları tehlikelerden koruyacağına ant içmişti.

Karaşın Batır, bu iki hanzadeyi Şayh Haydar'ın öldüğü savaş meydanından alıp çıktıktan hemen sonra Hacitarhan'daki yani Astrahan'daki, Cuci'nin üçüncü oğlu Kutluk Temir'in soyundan gelen Kasım Han'a gönderdi. Maveräünnehr'de yaşamalarının can güvenlikleri bakımından sakıncalı olacağını düşünmüştü. Astrahan tahtına oturmasına vaktiyle Ebulhayr'ın büyük destek verdiği Kasım Han, kendisine sığınan hanzadeleri büyük bir ilgiyle karşıladı. Karaşın Batır ile istişare eden Kasım Han, Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ı düşmandan saklama işini Mangıt uruğuna mensup Temirbek'e yükledi.

Temirbek, hanzadeleri çok büyük bir saygıyla karşıladı ve onlara hizmetle meşgul olmaya başladı. Bu bilgi, Ebulhayr'ın oğullarının can düşmanı olan ve "İki bozkurt bakalım nereden çıkacak?" diye bekleyen Aybak Han'a, Moğol Ahmed Han ile Abbas Bey'e ulaştı. Bunlar kalabalık bir askerî güçle Hacitarhan'a doğru harekete geçti. Savaşmak için gücü yeterli olmayan Kasım Han çabucak Temirbek ile Karaşın'ı çağırıp iki hanzadeyi Hacitarhan'dan Maveräünnehr'e kaçırttı.

Yol üstünde kendilerine katılan Ebulhayr tahtına bağlı birkaç sultan ve batırlarla birlikte, kendilerini kuşatan Aybak Han'ın askerleriyle çarpıştılar. Bu çarpışmada Muhammed Şeybani, Mahmud Sultan ve Karaşın, Aybak Han'ın kardeşi ile bir oğlunu

öldürüp kuşatmayı yarıp çıktılar. Kendilerini takip eden, Ahmed Han'ın komutanlarından biri olan Konış Kıpçak Batır'ın kumanda ettiği bin kişilik güçle savaşıp onların elinden de kurtulmayı başardılar. Bu çarpışmada özellikle Muhammed Şeybani'nin kardeşi Mahmud Sultan, Bahtiyar Sultan'ın oğulları Alik ile Hamze ve Ebulhayr'ın oğlu Süyünşik çok büyük bir kahramanlık örneği sergiledi.

Karaşın, bu grupla birlikte Türkistan eyaletine geldi. O sıradaki Türkistan valisi, Ulıkbek'ten olma Miranşah Mirza'nın torunu Sultan Ahmed, Yesi şehrinin valisi Moğol Muhamed Mazit Tarhan ve oğlu Otrar valisi Kulmuhamet Tarhan, Taşkent eyaletinin idarecisi Sultan Mahmud Tarhan, Gök Orda'nın yakın dostları ve müttelikleri olan insanlardı. Hiçbirinde Kazak hanına yenilerek beyliğini kaybetme korkusu yoktu. Bunlara hükümdar-emir Abduali Tarhan ve muhafızlarının komutanı Aksofi Batır da katıldı. Amaçları, Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ın önderliğinde, çökmekte olan Gök Orda'yı yeniden yükseltmekti. Bunlar, Muhammed Şeybani'yi Deşt-i Kıpçak hanı ilan ederek can düşmanları Kazak ve Çağatay hanlarına karşı güç birliği yapmak arzusundaydı. Bu siyaset sayesinde bundan iki üç yıl önce kaçak olarak yaşayan hanzadeler Deşt-i Kıpçak için tehlikeli bir güce dönüştü. Buna Muhammed Şeybani'nin kendi şahsi hususiyetlerini; er yürekliliğini, zekâsını, ilim sahinin oluşunu da eklersek gerçekten Deşt-i Kıpçak için bugün olmasa da yarın hakiki bir tehlike arz edeceği hiç kuşkusuzdu. Nitekim bu tehlike, fiili olarak da kendini göstermeye başladı. Burındık'ın Sarayçık'ı ziyaret için yola çıktığı bir sırada Muhammed Şeybani, Sığanak'ı işgal etti. Muhammed Şeybani'nin safına geçen şehrin aksakallarının yardımıyla, bu hadisenin hemen öncesinde Yesi üzerine sefere çıkıp hiçbir şey elde edemediği dönen Ciyrenşe Sultan için de Savran'ı kaybetme tehlikesi başgösterdi. Çok geçmeden Ciyrenşe de Savran'ı kaybetti.

Ak Orda'nın yani Kazak Ordası'nın iki eski başkentini birden kaybetmesi; Canibek'le Burındık'a, Canibek'in oğulları Mahmud Kambar ile Kasım'a Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda nasıl bir tehlikenin ortaya çıktığını açıkça gösterdi.

Bu hareketlerin hepsi, işin aslını söylemek gerekirse, güçlenmekte olan Kazak idaresini, başına vurarak geri çekilmesi anlamına geliyordu. Türkistan eyaletini kim ele geçirirse Deşt-i Kıpçak'a o egemen olacaktı. Bu sebeple dört hanlığın, Türkistan şehirlerinin yakınında yeniden karşılaşmasına ve kanlı çarpışmaların başlamasına ramak kalmıştı.

Kazaklar, Türkistan eyaleti aracılığıyla kadim toprakları ile şehirlerini ellerinde tutarak hanlık güçlerini korumayı amaçlarken, Moğollar bu bölgeyi ele geçirip Kazakları Yedisu'dan çıkarmayı hedefliyordu. Timur'un, birbirine düşmek suretiyle bölünüp parçalanan emirleri ise Türkistan aracılığıyla Aksak Timur devrindeki hükümdarlığını korumayı, Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyeti altında tutarak ticari varlığını geliştirmeyi hedeflerken, Ebulhayr'ın oğulları ve torunları ise bu bölgeyi ele geçirerek bütün Deşt-i Kıpçak'a yeniden hükmetmek amacını taşıyordu. Birbiriyle çelişen bu dört amaç böylece Türkistan kavşağında karşı karşıya geldi. Vaziyet böyleyken Canibek, Yayık boyunda kalabilir mi? Daha düne kadar kendisinin hâkim olmaya başladığı Türkistan'ı kaybetmek istemedi. Türkistan'ı kaybetmesi, Kazak Hanlığını yeniden kaybetmesi demektir. Bu nedenle Canibek, Sarayçık'ı terk edip yeniden eski yurtluğuna göçmeye karar verdi. Türkistan'ı ele geçirmek için sadece ordu değil, o bölgede yaşayacak, o bölgeyle kaynaşacak halk kitleleri de gerek. Bundan dolayı Ulu Ozan Asan Kayğı'nın:

*Kırında geyik gezindi,
Suyunda balıklar oynadı.
Çukurumsu ormanlık ekinin,
Dilediğin yiyeceğini yedin ama
Cem kıyısında şura toplamadın.
Cem'den halkı göç ettirdin.
Oyıl denen düşünceni
Otuyla karnını doyurdu,
Oyıl Irmağı gözün yaşı idi,
Oyıl 'da şura toplamadın,
Oyıl 'dan halkı göç ettirdin.*

mısralarıyla dile getirdiği kızgınlığına aldırış etmeyip Hanlığının geleceğini düşünen Canibek, bu defa da kararından dönmedi.

Canibek'in sefer için yeniden yerleşmek istediği Çu ve Sarısu boylarını Asan Kayğı: *Bu kötü yerin iki yakası da bataklık imiş. Çoluk çocuğun karnını doyuramayacağı, verimsiz, çorak; erkekleri hadım edilmiş gibi güçsüz bırakacak, kadınları kısır bırakacak bir yermiş."* dizeleriyle kötileyip, yine Canibek'e bağlı birçok halk kitlesinin yerleştiği Karatav'ı görünce: *Guguk kuşundan başka kuşu olmayan, yeşil çimenden başka bitkisi olmayan,*

toprağın fenası buradaymış; kadını semiz, erkeği sıksa, bir deri bir kemik bozguncu halk buradaymış; beş yaşındaki atların ihtiyarladığı, yirmi beş yaşındaki yiğitlerin kocadığı bir yermiş. diyerek İdil ile Yayık boylarını bırakıp gitmenin yanlış olacağı uyarısında bulunsa da Canibek'i ikna edemedi. Türkistan'ı kaybederse bütün Deşt-i Kıpçak'ı kaybedeceğine; idari merkezi olmayan, ocağı, yiyeceği içeceği, ticari faaliyeti olmayan, başka halklarla ticari ilişki kuramayan göçebe halkını doğusundaki Ebulhayr hanedanı ile Timur varislerinin, batısındaki Noğay, Astrahan ve Kazan hanlıklarının parçalayıp yutacağına emin olduğundan doğru bildiğinden şaşmadı. Ve hiçbir şeye dönüp bakmadı. Tuttuğu yolun doğru olduğunu bildiğinden Asan Kayğı'nın sözlerinden etkilenmedi. Halkı peşine takarak yine yola düzıldı. Bir yandan da Sığanak için Muhammed Şeybani ile savaşa hazırlanıyordu. Fakat bu sırada Muhammed Şeybani oldukça ciddi bir güce ulaşmıştı.

İki ordu Savran ile Yesi'nin arasındaki geniş düzlük arazide karşılaştı. Bu kez hiçkimse teke tek vuruşmaya çıkmadı. Canibek'in komuta ettiği kalabalık ordu ikinci vaktinde Muhammed Şeybani'nin saflarına hücum etti. Düşman askerleri de karşı saldırıya geçti. Ama Muhammed Şeybani kurnazca davranarak karşı tarafı tuzağa düşürdü. Kazak askerlerinin amacı savaş meydanında düşmanı yenmek iken Ebulhayr Ordası'nın hedefi, Han Canibek'i öldürmek idi. Yüz yüze geldikten sonra kaçmaya yeltenen bir grup askeri takip etmeye başlayan Canibek'le Batır Sayan, nasıl olduğunu anlamadan kendilerini birden, Muhammed Şeybani ile Aksofı Batır'ın komuta ettiği muhafız birliğinin on bin gözü pek cengâverinin ortasında buluverdiler. Altmış yaşın üzerindeki Canibek ne kadar kahramanca vuruşsa da Muhammed Şeybani'nin yanındaki olağanüstü güçlü genç batırın karşısında direnemedi. Göğüs göğüse geldiklerinde genç batırın iki eliyle salladığı topuzun şiddetli darbesiyle omurgası kopup atıyla beraber yüzüstü yere kapaklandı. O sırada biraz arkasından gelen Batır Sayan'ın yiğitleri karşılarında çıkan düşman safını kamış gibi ezip geçerek yetişti. İçlerinden bir grup da kaplan misali kükreyerek Muhammed Şeybani'ye saldırmak üzere ilerledi. Ancak hayalinin gerçekleştiğini gören han oğlu, ben kazanacağımı kazandım, dercesine onların olduğu tarafa hiç dönmeden altındaki, rüzgârdan hızlı doru atı üst üste kamçılıyarak kendi grubuna doğru şimşek gibi atıldı. Batır Sayan ise yerde yatan Han'ın bedenini önüne oturtup diğer taraftan yaklaşmakta olan düşman grubundan sıyrılıp çıkıverdi. Derken gece oldu ve karanlık çöktü. Savaş durdu. Ay doğarken askeri geri çekilen Muhamed Şeybani, sabahki vuruşmada düşmanı karşısında tutunamayacağından emin olduğundan Yesi şehrine girip kendini sağlama almak niyetiyle geri çekildi.

Hanını kaybeden Kazak askeri düşmanının arkasından gitmedi. Canibek'in cesedini ak keçeye sarıp, bir ak deveye yüklediler ve ikinci oğlu Mahmut'un yönettiği Sozak'a gönderdiler. Kederli halk acıdan feryat edip ağıtlar yakarak ilk hanlarından biri olan Canibek'i büyük bir tazimle son yolculuğuna uğurladı. Ebulhayr'ın yattığı Cuvantepe'deki yeşil kubbeli mezarın yanında gösterişli, altın hilali bir mezar daha boy gösterdi. Sağlıklarında bütün Deşt-i Kıpçak'ın geniş bozkırına sığmayan iki han, şimdi on yedi metrekairelik bir toprak altında yan yana yatıyordu. Hayatın barıştıramadığı iki hanı, ölüm barıştırmıştı.

Canibek'in kırkını verir vermez halk toplanıp, sıraya uyarak Kerey'in oğulları içinde en yiğit mizaçlı Burındık'ı ak keçe üzerinde gezdirip han seçtiler. Burındık, han olmasıyla birlikte Ebulhayr'ı taklit ederek halkı yerleşik hayata özendirmeye başladı. Bögen ile Şilik ırmaklarının kesiştiği yerde kendi başkenti olmak üzere Burındık adı verilen bir şehir inşa etmeye koyuldu. İki yakasında iki ırmak olacak şekilde, ırmakların kesişme noktasının önünden doğru da bir sur yaptırdı. Fakat bu şehrin inşasını tamamlayamadı. Muhammed Şeybani, Semerkant'a kaçtığı anda özel görevli adamlar gönderip ateşe verdirdi. O bölgede bugüne kadar insanların Buzık diye adlandırıldığı, etrafı surla çevrili şehir kalıntısı hâlâ mevcuttur. Burındık'ın han seçildiği tam o günlerde Taşkent, Yesi, Otrar şehirlerini yöneten Moğol valileri ile Timurlulara bağlı emirlerin topladığı askerlere komuta eden Muhammed Şeybani'nin kardeşi Mahmud Sultan, Sozak'a doğru yürüyüşe geçti. Yine çok kanlı bir savaş yaşandı. Oluk oluk kan aktı. Ebulhayr'ın oğulları yine yenilip geri çekildi. Ancak Mahmud Sultan, Sozak idarecisi ve Canibek'in ortanca oğlu Mahmut Sultan'la teke tek vuruşmaya çıkıp mızrakla Canibek'in oğlunun üst dudağını ve burnunu parçaladı. "Şeybaniname"de belirtildiği üzere "Kader, başındaki aklın hepsini burnundan kan olarak akıttı." Ama Kazak cengâverleri atından düşen Mahmut Sultan'ı düşmanın eline bırakmamak için dörtnala at koşturup sağ olarak kurtardı.

Tek bir halkı Özbek, Kazak diye ikiye ayıran hanlar arası çekişmeler iyice kızıştı. "Bu çekişme nasıl sonuçlanacak?" - Başkalarına oranla Kasım Sultan daha çok düşündü. Mücadelenin ilk devresi sona ermişe benziyor. Anasının andı yerine gelmiş ve kendisini Kasım için kurban etmişti. Babası Canibek ise on yıl önce söylediği gibi doğrudan Muhammed Şeybani'nin elinden olmasa da onun cengâver batırlarının elinden can vermiş, öz ağabeyi, Muhammed Şeybani'nin kardeşi Mahmud Sultan tarafından yüzü insanın korkudan bakamayacağı bir hâlde yaralanmıştı. Her şey bundan on yıl evvel anasına ant

verdiği günkü konuşmada geçtiği gibi yaşanmıştı. Bu mücadele kanlı bir intikam savaşına dönüşmeye yüz tutmuşken, o konuşmada anasına verdiği sözü tutabilecek miydi artık?

Kasım derinden bir i çekti. "Hayır, hayır! Ne olursa olsun andımı bozmamam gerek. Anama verdiğim andı bozarsam şayet, kargış alırım... "

Elbette Burındık Han'ın başkomutanı olarak yaşarken bu andını bozmayacak ancak eğer yarın altın tahta yani ejderhanın üstüne oturması gerekirse ne yapacak? Değil iki kız kardeşin çocuklarını, hem anadan hem babadan öz ikiz kardeşleri bile birbirine düşürecek, birbirini boğazlatacak kan meraklısı altın taht-ejderha, Kasım Sultan'ın iradesini bugünkü kendi eline bırakır mı?

Tabii ki bırakmaz. Altın tahta oturmak, başının ejderhaya dönüşmesiyle eş değerde değil midir? Hiç kuşkusuz yle!

Bu yıl Kasım Sultan'ı derinden sarstı. Burındık'ın yersiz buyruğuyla hazırlıksız olarak çıktığı bir iki seferde Muhammed şeybani'ye yenildi. Ayrıca han soyundan gelenleri kan içici olarak gören "Tek Gzly Batır", zenginlerden muzdarip oban, hayvan bakıcısı takımından bazı kimseleri toplayıp Kasım'ın da iki at sürüsünü alıp götürdü. Sır boyunun aşağı taraflarındaki balıki köylerine götürüp orada dağıttığı yönünde söylentiler de kulağına geldi. Fakat Kasım atlarının peşine düşüp de o köylerin üzerine yürümedi. Çünkü tam o sırada en çok sevdiği hanımı Hanık Sultan Hanşa bir erkek ocuk doğurdu. Kasım, ocuğun adını Haknazar koydu.

Çok sayıda eş alan Han soyuna mensup sultanlar, erkek ocuk için fazla beklemezdi. Ancak Kasım, Haknazar'ın doğumuna çok sevindi. Kendi soyunu sürdürüp Kazak halkının önde gelen hanlarından biri olacağını sezdi mi bilinmez, bir günlük uzaklıktaki yerlere kadar atlı haberciler gönderip büyük bir şölen verdi. Orak'ın yağmaladığı at srlerim, o fakir balıki köylerine oğlum için verdiğim sadakam olsun, dedi.

IV

"İki göz birbirini oymasın diye Allah Tel aralarında burnu yaratmış!" diye Kazaklar boşuna söylememiş. Burındık tahta oturup Kasım Sultan başkomutan yani "emirü'l-umera" olduktan sonra çok geneden aralarında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Esas anlaşmazlık, Kazak Hanlığının geleceğe dönük siyasetinin nasıl olması gerektiği hususunda Burındık ile

Kasım'ın farklı bakış açılarına sahip olmasından kaynaklandı. Buna, Ebulhayr Ordası'nı yeniden ayağa kaldırmayı hedefleyen Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'la ilgili görüş ayrılığı eklendi.

Saf, dar görüşlü, kırılğan mizaçlı bir batır olan Burındık, Kazak Hanlığının geleceğinin sadece savaşta olduğunu düşünüyordu. Çocukluk çağından itibaren büyük bir cengâver olmayı hayal eden, inatçı, kendi görüşünü tek hakikat sayan, dediğim dedik han, Kazak Hanlığını güçlendirmenin biricik yolunun komşu ülkeleri istiladan geçtiğine inanmıştı. Bu sebeple at sırtından hiç inmiyor, başkalarından da aynı şeyi bekliyordu. Ancak Kasım, başka bir zihin yapısına sahipti. Onun görüşüne göre kalabalık ordu ve savaş yalnızca kendi toprağını düşman elinden geri almak için lazım. Kazak Hanlığını güçlendirmenin yolu sürekli savaşmaktan değil, öncelikle hiç kimsenin dış geçiremeyeceği, caydırıcı güce sahip, koyunla kuzunun bir arada yaşadığı bir barış ve huzur ortamını ülkü edinmiş halk olmaktan geçiyor diye düşünüyordu. Bu görüşteki Kasım, "Sürekli savaş, sürekli akın halkı zayıf düşürür." derken, Burındık, "Hayır, öyle değil; düşmanın toprağını ve suyunu elinden alıp malını mülkünü yağmalamak, Kazak yiğitlerini zengin eder. Sefer ve savaş ise halkı dinamik, zinde tutar; uğuldayan ayazda ve tozu dumana katan boranda büyüyen bozkurt misali dirençli ve kararlı yapar. Böyle bir halka hiç kimse saldıramaz. Düşmanına korku salan halkın hanlığı da güçlü, heybetli olur. Bu sebeple Kazak halkının en kuvvetli siyasetinin savaş olması gerek." kanaatine sahipti. Hanın kararlarına karşı çıkma yetkisi olmayan başkomutan Kasım'ın, Burındık'ın buyrukları doğrultusunda görevlendirdiği seferlere çıkmaktan başka seçeneği yoktu. Bu tür gereksiz ve yersiz kimi seferlerde düşmanına güç yetiremeyip yenildiği de oldu. Elbette Burındık'ın bu tavırları, Kasım'ın gönlünde ona karşı bir memnuniyetsizlik duygusu geliştirdi. Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan hususuna gelince, Burındık ikisini de bir an evvel ortadan kaldırmayı isterken Kasım, iki kurdun yüzünü Türkistan'dan Aksak Timur Hanlığına çevirmenin yollarını arıyordu. Ebulhayr'ın birçok emir, sultan ve beyinin Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ı desteklediğini bilen Kasım, Kazak halkının azılı düşmanı Aksak Timur Ordası'nı çökertmek için düşman içinde fitne çıkarmayı lüzumlu görüyor; Maverâünnehr'deki Moğol, Çağatay tarhan, mirza ve emirlerinin güçlenmesine yol açmaktan ziyade Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'ı kendi kendi tarafına çekip Aksak Timur Hanlığına karşı kullanmayı doğru buluyordu.

Bu meselede Han ile başkomutanı arasında kolaylıkla kapanmayacak derinlikte bir uçurum oluştu. Eğer onlar anlaşıp ortak bir karara varamazlarsa bu uçurumun ikisini de kendine çekeceğinde şüphe yoktu. Zira can düşmanına dört nazarıyla bakmak, halkına ihanetle eş değerde bir suç. Burındık'a göre Kasım, bu suça oldukça yakın. Elbette bu durumda aralarındaki anlaşmazlık her ikisi için de çok tehlikeli.

Böyle olmakla birlikte bu düğümü yine iki kurd çözdü.

Muhammed Şeybani, Taşkent hükümdarı Çağatay Hanedanı'ndan Sultan Mahmud Han ile Semerkant emiri Ebuseyit Han'ın sayesinde Sığanak, Akruk ve Uz Kent'i aldıktan sonra bu zaferleriyle yetinmeyerek Harezm'e doğru harekete geçti. Yol üstünde Tırsak Kalesi'ne saldırıp askerlerinin ihtiyaç maddelerini taşıyan kervanı (ağruk) burada bırakıp Harezm'i kuşattı. Harezm'e saldırı için fırsat kollarken aniden kaleye Horasan emiri Çağataylara Hanedanı'ndan Sultan Husayın Mirza'nın gönderdiği yirmi bin kişilik askerî güç yardıma geldi. Muhammed Şeybani geri çekilmek zorunda kaldı. Tam bu sırada Taşkent hükümdarı Sultan Mahmud Han, Otrar vilayetini ele geçirdi. Büyük bir kutlama yapıp, ebedî müttefik olma yönünde dostane konuşmalar yapıp Otrar'ı Muhammed Şeybani'ye verip kendisi askerleriyle Taşkent'e döndü.

Türkistan'ın Sığanak, Otrar, Akruk, Uz Kent gibi önde gelen şehirlerini kolaylıkla ele geçiren Muhammed Şeybani, ardından asker toplayıp Savran'ı almaya niyetlendi. Bunu haber alan Yesi ile Otrar valisi, Muhamed Mazit Tarhan'ın oğlu Kulmuhamet Tarhan, karşı koymaya gücünün yetmeyeceğini bildiğinden ailesini, yaverlerini ve muhafızlarını, kendi hizmetini gören adamlarını alıp Yesi'ye kaçtı. Şehir boş kaldı. Savran'ın aksakalları, beyleri ve ileri gelen tüccarları toplanıp şehri Muhammed Şeybani'nin kardeşi Mahmud Sultan'a vermeyi kararlaştırdılar. Onlar, "Şeybaniname"de belirtildiği üzere: "Gelin, bu şehirde hiç kimse yok." diye mektup yazıp bir adamla gönderdiler. Mahmud Sultan sahipsiz kalan şehrin idaresini eline aldı. Bunu işiten Muhammed Şeybani, kardeşini kutlamak amacıyla Otrar'dan Savran'a geldi. Birkaç gününü toyda eğlencede geçirdikten sonra Otrar'a dönmek istedi. Fakat kardeşi Mahmud'a: "Şehrin ileri gelenleri Savran'ı sana mecburiyetten verdiler. Şayet bu şehre gerçekten hâkim olmak istiyorsan bir an evvel onları şehirden kov!" diye akıl

* Ağruk: Eski Türkçede ordunun peşinden giden kervan anlamında kullanılan bir kelime. Yiyecek içecek maddelerinin yüklendiği kervan. Bazen de Han'ın sefere götürdüğü haremi ve hizmetkârları anlamına gelir.

verdi. Mahmud Sultan, ağabeyinin bu çok isabetli tavsiyesini yerine getirmemesinin bedelini daha sonradan ödedi.

Muhammed Şeybani'nin talihi günden güne açıldı. Şayh Haydar'ın ölümüyle birlikte Ebulhayr Ordası'nın yıkılmaya yüz tuttuğu sırada her biri kendi uluslarına, şehirlerine, vilayetlerine dağılan bahadırlar, emirler, beyler, mirzalar, sultanlar yeniden Muhammed Şeybani etrafında birikmeye başladılar. Bunu gören Yesi valisi Muhamed Mazit Tarhan'ın korkudan ödü koptu. Aybak Han ile Ahmed Han'dan korkup ta Astrahan'dan kaçıp gelen Muhammed Şeybani'ye kucağını açıp büyük hürmet göstermekle, aslında koynuna alaca bir yılanı sokmuş olduğunu şimdi anlıyordu. Muhamed Mazit Tarhan'ın koynuna kendi elleriyle soktuğu o yılan ne kadar küçük ve güçsüz olsa da kan içiciliğini gösterdi. On, on beş yıl içinde çabucak büyüyüp on arşın uzunluğunda, kara benekli bir ejderhaya dönüştü. Artık Muhamed Mazit Tarhan'ın koynuna sığmak bir yana, onu yutmaya hazırlanıyor gibi. Ejderhanın ilk hamlesinden âdeta dehşete kapılan Tarhan, ne yapsam da canımı kurtarsam, diye acil bir kurtuluş çaresi aramaya koyuldu. Eğer tam vaktinde Muhammed Şeybani'yi durduramazsa, iyice güçlendikten sonra bir gün Yesi'yi de ele geçireceğinden emindi. Evvela canı gibi sevdiği on dört yaşındaki küçük kızı Ğibadat Begim'i, yanına birkaç batır muhafız da vererek oğlu Kulmuhammed Tarhan'la birlikte Semerkant'a gönderdi. Onlarla birlikte bütün kıymetli eşyalarını da gönderdi. Türkistan eyaleti teammüller uyarınca hâlâ Timur idaresine bağlıydı. Semerkant ise Timur idaresinin başkenti. Tarhan, Semerkant'ı güçlü farz ediyordu. Kızı ile oğlu, malı mülkü Semerkant'ta bulunursa Muhammed Şeybani'nin eli onlara uzanamaz kanaatine ulaşmıştı. O nedenle kervanı göndermekte çok aceleci davranmıştı. Ancak bu kervanın yola çıktığını Muhammed Şeybani'nin adamı Mangıt Orıs Bey bir şekilde işitti. Yirmi batır, iki yüz atlı savaşıyla birlikte kervana saldırdı. Kulmuhammed Tarhan, yanındaki yiğitlerle birlikte canını hiçe sayarak saldırganlarla vuruştı. Birkaç adamı mızrağıyla öldürdü. Ama en sonunda yenilip kaçmak zorunda kaldı.

Orıs Bey, Muhamed Mazit Tarhan'ın kızı ile malını mülkünü götürüp Muhammed Şeybani'ye teslim etti. Han, düşmanının mallarını, Orıs Bey'le birlikte saldırıya katılan yiğitlere verdi. Muhammed Mazit Tarhan'ın bütün mülkünden daha kıymetli, en asil hazinesi olan ve henüz başına kement geçmemiş bir yabani kulun kadar asi kızını, kıllı koynuna sokup beşinci hanımı yaptı.

Bu aşığılanmaya dayanamayan Muhamed Mazit Tarhan, Burındık Han ve Canibek'in oğullarına, birleşip Muhammed Şeybani'ye saldırılım, mesajıyla adamlar gönderdi. Burındık ile Kasım bu isteğini kabul etti. Muhamed Mazit Tarhan'la birlikte Burındık ve Kasım, Kur'an'a el basarak, gücüne güç katan Muhammed Şeybani'nin karşısına çıkıp onu Türkistan'dan kovacaklarına dair ant içtiler. Ardından kalabalık bir askerî güçle Savran'ı kuşattılar. Kısa bir zaman önce bu şehre vali olan Mahmud Sultan, ivedilikle şehrin surlarını sağlamlaştırmaya koyuldu. Fakat bu sırada Muhamed Mazit Tarhan, Kasım Sultan'ın fikri doğrultusunda, daha düne kadar kendi oğlu Kulmuhamed Tarhan'ın yönettiği Savran'ın ileri gelen aksakallarına, beylerine, şehrin dışındaki verimli arazileri ellerinde tutan önde gelen zenginlerine; şehri tahrip ettirmeden, kan dökülmeden teslim etmeleri hâlinde büyük bir iyilik yapacağını bildiren mektup yazdı. Aksakallar gizlice toplanıp, "Savran, geçmişte Kazak hanlarına aitti. Burındık Han'a şehri verelim." diye karar aldılar. Bu gizli hadiseden haberi olmayan Mahmud Sultan, surların tepesinde tahkim işiyle meşgulken aksakallar birkaç sipahi ile gelip tam öğle vaktinde onu tutukladılar ve şehrin kapısının anahtarıyla birlikte, Savran'a saldırmak üzere gelen Kasım Sultan'a teslim ettiler. Burındık Han ile Kasım Sultan'ın arasındaki anlaşmazlık işte bu Mahmud Sultan'ın ele geçmesinden itibaren daha da şiddetlendi.

Kasım Sultan ile Muhamed Mazit Tarhan, Savran'a girdikten sonra Ak Orda'nın geçmişteki ikinci başkentini geri aldıkları için sevinip bir zafer şöleni düzenlemek istediler. Bu şölene Burındık Han da geldi. Mahmud Sultan'ın kırmızı halılarla döşenmiş sarayına yerleşti ve beyaz yumuşak yastığı koltuk altına alıp içi kestam dolu büyük bir gümüş kâseyi kafasına diktikten sonra aksi mizacına uygun olarak muhafızlarına keyifle buyurdu:

- Mahmud Sultan'ı getirin!

Mahmud Sultan'ın yerine "emirü'l-ümera" Kasım geldi.

- Mahmud Sultan'ı getirmelerini niye emrettiniz Han Hazretleri?

dedi Kasım, Han'a divan âdetlerine göre tazimde bulunduktan sonra.

- Sukûnet içinde yaşayan Kazak halkına saldıran bu Mahmud Sultan Batır değil miydi?

dedi Burındık, Kasım'a öfkeyle ve dik dik bakarak. Ardından devam etti:

Kestam: Eski Türklerin hazırladığı bir tür içecek.

- Bakalım yiğitçe mi yoksa kadınca mı davranacak? Gözlerimin önünde başını vurduracağım!

Kasım sesini yükseltmeden ağırbaşlı bir ses tonuyla cevap verdi:

- İradesiz ve parayla satılan bir köle yahut savaş meydanında karşılaştığın sıradan bir asker değil ki Mahmud Sultan. O, Ebulhayr Han'ın torunu, Muhammed Şeybani'nin tek erkek kardeşi. Onun başını vurdurabilmen için Tağanak Şurası olmasa da Turımtay Şurası'nın toplanması şart.

Koltuğunun altına koyduğu beyaz kuş tüyü yastıkların üzerine kabarak yatmış olan Burındık, o hâliyle, yere düşmüş bir tezek çuvalını andırıyordu. Birden çevik bir hareketle dizlerinin üstüne oturdu. Kaşları hiddetle çatıldı ve öfkeden gözü döndü:

- Mahmud Sultan için Tağanak Şurası da Turımtay Şurası da benim, dedi!

Kasım yine öfkesine hâkim olarak ve kendini frenleyerek konuştu:

- Öyle ise merhametli Yüce Han, benim de emirü'l-ümera olduğumu hatırlatmak isterim. Mahmud Sultan benim ganimetim ve ayrıca annem Cağan'ın ablası Akkozı Begim'den doğma teyze oğlum. Yani çok yakın bir akrabam.

"Demek öyle ha!" dercesine Burındık yere doğru baktı. Sesi deminkinden daha sakin çıktı:

- Peki ne yapmamı bekliyorsun? Ellerini Kazak batırlarının kanına bulamış Mahmud Sultan'ı serbest bırakmamı mı istiyorsun?
- Serbest bırakmanı falan istemiyorum. Fakat Mahmud Sultan'ın cezasını vermek için Han Şurası'nın toplanması şart diyorum. Ancak şimdi Han Şurası'nın toplantıya çağırmanın hiç sırası değil! Yaverlerimin getirdiği haberlere göre Muhammed Şeybani şu anda Yesi şehrini kuşatmış durumda. Muhamed Mazit Tarhan tam vaktinde şehrine dönmüş. Yesi şehri sağlam surlarla çevrili. Muhammed Şeybani onu kolayca alamaz. Han orada boş yere didinirken biz kan dökmeden Otrar'ı ele geçirmeliyiz. Yarın harekete geçmemiz şart.

Kasım'ın, kolaylıkla bir şehri daha ele geçirebileceklerini söylemesi Burındık'ın hoşuna gitti. Fakat inatçı kişiliğinin tesirinden kurtulamayarak:

- Pekâlâ, Otrar'a hareket için davulları çaldır, dedi ve ekledi: Ancak unutma, Mahmud Sultan, boynuna geçirilecek kıl urgandan ne olursa olsun kurtulamayacak.

- Onu sırası gelince görürüz.

Kasım Sultan saygıyla başını eğip Han'ın huzurundan ayrıldı. Burındık, dediğim dedik biri olduğundan başkasının ne dediğine hiç bakmazdı. Aslında Kasım'ın sözüne de uymak istememişti. İlk fırsatta iki ağabeyinden birini yahut erkek kardeşini ordularının başkomutanı yapmayı düşünmeye başladı. Kasım'la hiçbir zaman anlaşamayacaklarının farkındaydı. Burındık, "Nasıl yaparım da Kasım'dan çabucak kurtulurum?" şeklinde derin bir düşünceye daldı.

Kasım kendi sarayına gittikten sonra Batır Sayan'ı çağırttı. Canibek'in ölümünden sonra Batır Sayan, Kasım Sultan'ın en güvenilir dostu, yakın adamı olmuştu. Kasım, tehlikeli ve gizli işlerde sadece Sayan'ı görevlendirirdi. Ne ölçüde zorlu görev verilirse verilsin Sayan mutlaka hakkıyla yerine getirirdi.

- Yeğen Ağa!

dedi Sultan, makamına bakmadan, onun kendisinden dört beş yaş büyük olduğunu aklından çıkarmadan.

- Yine tehlikeli bir vazife daha vermek istiyorum.
- Doğduğumdan bu yana tehlikesiz bir tek günüm geçmedi. Söyle!

Kasım lafı ağzında geveleyerek:

- Söyleyeyim. Burası Mahmud Sultan için tehlikeli. Onu Sozak'a götürüp biz Otrar'dan dönene dek esir olarak tutmak gerek.

Şimdi de Sayan lafı ağzında geveleyerek konuştu:

- Çok zor bir işmiş. Mahmud Sultan'ı Sozak'a götürmek eceline yetiştirmekle denk değil mi? Sozak, ağabeyiniz Mahmut Sultan'ın elinde. O, yüzünü Mahmud Sultan'ın nasıl yaraladığını untabilmiş midir acaba?
- Teke tek vuruşmada yaşananlar intikama dönüşmemeli!
- Et yarası kapanır ama er yarası kolayca kapanır mı? Eğer Mahmud Sultan'ı koryamazsam ne yapayım?

- Koruman lazım. Teyzem Akkozi'nin oğulları Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'a, onlar benim kuyumu kazmadıkça dokunmayacağıma dair anama verdiğim andım var.
- Tamam. Andına sadık kalman için elimden geleni yapacağım. Fakat anne tarafınızdan sizin yeğeniniz olmakla birlikte baba tarafından da Rabiü Sultan Begim'in kardeşi olduğumu bilmiyor musun?
- Biliyorum. Ne diye sordun bunu?
- Süyünşik Sultan'ın annesi Rabiü Sultan Begim değil mi?
- Evet annesi.
- Süyünşik Sultan'ın, Muhammed Şeybani'nin safında olduğunu unuttun mu?
- Unutmadım. Ee sonra?
- Sonra mı diyorsun? Sonrası çok zor durum! Eğer en kötü ihtimalle Mahmud Sultan kaçarsa ben sizin düşmanınız olan tarafın adamı durumuna düşmez miyim?
- Sen Mahmud Sultan'ı elinden kaçır ya da kaçırma, Muhammed Şeybani'den dürüst olduğunu biliyorum. O dürüstlük vasfına leke sürdürmemek için elinden geleni yapacağına da inanıyorum. Bunu bildiğimden bu zorlu işi özellikle sana tevdi ediyorum.
- Benim erliğimi, dürüstlüğüme başka bir işle sına. Bana kalırsa bu işi başka birine ver.
- Başka adamın lüzumu yok. En güvendiğim adam sensin. Senin yakın adamım olduğun tutuklu kişinin de malumu. Aksilik çıkarmaz, dediğini yapar. Yapmazsa yaptır. En nihayetinde onu ölümün pençesinden kurtarıp kendi otağına göndermemiz lazım.
- O hâlde niye kaçmasını sağlamıyoruz?
- Kaçmasına izin veremeyiz. Burındık, kaçmasından beni sorumlu tutar. Mahmud Sultan'ın akıbetine Han Şurası karar versin. Han Şurası ölümüne hükmetmez.
- Elbette, bu durumda Mahmud Sultan'a da sır vermemem gerekir. Han Şurası, Han Şurası'dır; sen kurtarmak istersin ama kararın nasıl çıkacağını bilemezsin. Burındık'ın görüşünün onaylanması da hiç şaşırıcı olmaz ki!

- Evet, senin tek vazifense biz Otrar'dan gelene kadar Mahmud Sultan'ın can güvenliğini sağlamak.

Sayan hafifçe güldü:

- Kolay vazifeymiş! Tamam, elimden geleni yapacağım. Ne zaman yola çıkayım?
- Bugün. İhtiyatlı olmakta fayda var. Mahmud Sultan'ın ellerini ve ayaklarını zincirlersin.
- Tamam.

O günün gecesinde Sayan, kolları ve ayakları bağlı Mahmud Sultan'ı Sozak'a götürdü. Ertesi gün ise Burındık ile Kasım, kalabalık bir askerî güçle Otrar'a doğru yürüyüşe geçti. Bundan iki gün evvel Muhammed Şeybani, çâşıtları aracılığıyla Burındık Han'ın Otrar'a doğru harekete geçmek üzere olduğunu haber aldı. "Boynuz isterken kulağından olmak." sözündeki gibi, "Yesi'yi alayım derken kendi kalemi kaybedeceğim." diye düşünerek şimşek hızıyla ilerleyip Otrar'a ulaşmayı başardı. Otrar Kalesi, Yesi Kalesi'nden daha sağlam inşa edilmişti. Şehri çevreleyen yüksek ve kalın surlardan başka, surların eteğinde de derin kazılmış hendek vardı. Surların üst kısmı, yukarıdan ok atmaya elverişli küçük kuleler ve burçlardan oluşuyordu. Aşağıdaki düşman ne kadar ok yağdırırsa yağdırsın surların ötesindeki insanlara isabet ettiremezdi. Burçların mazgallarına isabet ettiği takdirde ise kalın ve kavisli duvarın ya aşağısına ya da yukarısına saplanıp kalırdı. Surları tahrip etmek ise hiç mümkün değildi. Yüksekliği kırk, kalınlığı yirmi kulaç, en az bir kaya kadar sert, boz renkli çamur ot karışımından yapılmış. Kale, bir yıllık bir kuşatmaya dayanabilecek ölçüde yiyecek ve içeceğe sahip. Odunu, yakacağı ve suyu da bol. Evlerin aralarında kazılmış hendekler mevcut. Kale sakinlerine oranla, dışarıda istila için bekleyen Burındık ile Kasım askerinin ahvali oldukça kötü. Açlık ve sususuzluktan perişan durumda. Yakıcı güneş, körük gibi üfüren sıcak rüzgâr. Açılan bir kanalla nehirden getirilen su çamurlu, içildiğinde damakta kalıcı bir toprak tadı bırakıyor. İçecek, su kaynatılarak yapılan çaydan ibaret. Üstelik bu kadar kalabalık bir orduyu beslemek için çok fazla gıdaya ihtiyaç var. Bir ay geçtikten sonra herkes evine obasına dönmeyi azrular oldu. Fakat inatçı Burındık buna müsaade etmedi. Kale içindeki çâşıtlarından, Muhammed Şeybani askerinin sayıca az olduğunu çok önceden öğrenmişti. Bu aşamada surların altından tüneller kazdırarak şehre girmenin yollarını aramaya başladı. Bunlar bugün yarın bitecek durumda. Kaleye bir girse gerisi kolay, Muhammed Şeybani'yi ele geçirmek işten bile değil. Mahmud Sultan zaten tutuklu,

Muhammed Şeybani'yi bir eline geçirse, iki kurdun sıcak kanını birden içip düşmanından öcünü alacak. Onları ortadan kaldırırsa daha geniş topraklara hükmedecek. Ancak Burındık'ın bu düşünceleri gerçekleşmedi. Kazak askerleri tünel kazma işiyle meşgulken, Taşkent hükümdarı Sultan Mahmud Han'ın gönderdiği üç bin kişilik bir kuvvet Otrar'ın yardımına geldi. Yardım için gelen askerlerin, tan yeri ağarırken kalenin kuzey kapısından gizlice içeri girdiğini Burındık ile Kasım ancak ertesi gün öğrenebildi. Artık surların altından tünel kazmanın nafile bir çaba olacağını ikisi de anlamıştı. Tünelleri takip ederek kaleye girecek askerleri tünelin diğer ucunda bekleyen bu üç bin kişilik kuvvet aman vermeden kılıçtan geçirecekti. Bu da, Kazak cengâverlerinin kanını boş yere dökmekten öte bir anlam taşımayacaktı.

Burındık beş bin kişilik askeriyle o gün Sozak'a döndü. Bir hafta sonra bütün askerlerini toplayıp Kasım'da hareket etti. Sozak'a yaklaştığı sırada ileriden doludizgin koşturan bir atlı görüldü. Börk altından kurdun çıktığı kahpe zaman. Askerin önünde ilerleyen Kasım ve maiyeti, "Neler oluyor?" diyerek, dörtnala yaklaşmakta olan atlıya kaygılı gözlerle baktılar. Derken, altındaki atı çatlatırcasına koşturan atlı da iyice yaklaştı. Kasım'ın küçük kardeşi Cadik imiş. Soluk soluğa:

- Esselamüaleyküm, diyerek selamlaştı atnını oyantarak.

Kasım selam aldı:

- Vealeykümselam! Babayığit, kan ter içinde koşturuyordun atını; oban, oymağın selamette mi?
- Herkes iyi ama birazcık kötü bir haber vermek üzere geldim.
- Nasıl bir haber?
- Mahmud Sultan taş kulübeden kaçtı. Yanında da nır muhafız var.
- Batır Sayan neredeydi ki?
- Yanlarında uyuya kalan Batır Sayan'ı boğazlayıp kaçmışlar.

Cadik'in söylediğine göre hadise şu şekilde cereyan etmişti: Taş kulübeye kapatılan ve eli ayağı bağlı olan Mahmud Sultan'a, Sayan gözbebeği gibi bakıyordu. Dışarıda bekleyen nöbetçiden başka, herhangi bir kimse Sultan'ı öldürmesin diye bir Mangıt yiğitle birlikte

kendisi de sürekli kulübenin içinde kalıyordu. Mahmud Sultan, Batır Sayan'ın olmadığı vakitlerde herhâlde "Ne istersen veririm." diyerek Mangır yiğidi ikna etmiş olsa gerek, bir gece Batır Sayan'ın uykuya daldığı bir sırada yanında yatan Mangıt yiğit, hançeriyle boğazını keserek Sayan'ı öldürmüş. Ardından taş kulübenin duvarının alt tarafından insan bedeninin sığacağı büyüklükte bir delik açıp Mahmud Sultan'la birlikte kaçmış. Dışarıda bekleyen nöbetçiler, kulübenin duvarının alt tarafında bir delik açıldığını ancak tan yeri ağardıktan sonra fark etmişler. Dörtbir yana atlılar göndermişler, aramış taramışlar fakat kaçaklar, sanki yer yarılmış da altına girmişlercesine hiçbir iz bırakmadan kaybolmuşlar.

Kasım çocukluk çağından beri, yiğitliği dillere destan olan Sayan'ı çok severdi. Bu talihsiz haberi alınca sendeledi ve at sırtında güçlkle oturabildi. Bütün askerlerin yere indiği ve Sayan'ın ruhuna Kur'an okunduğu sırada da Kasım, ensesine topuz darbesi almış gibi kendini zor zaptetti. "Temiz kalpli yiğit, fena bir şeyler olacağını sezip gitmek istememişti. Göndermekle yanlış yapmışım!" diyerek büyük bir pişmanlık içinde içi yandığından ne yapacağını bilemedi. Birden kaşlarını çatarak şöyle dedi:

- Asil yiğit, kanının bedelini on misliyle alacağım! Değerli anam, sana verdiğim söze sadık kalacağım diye halkımın han seçtiği babamı kaybettim. Anamız olmasa da babamız bir, kıymetli ağabeyim Mahmut Sultan, benim yüzümden insan içine çıkamayacak bir ucubeye döndü. Şimdi de en yakın cenk yoldaşımın ölümüne sebep oldum. Affet kıymetli anacığım, sana verdiğim sözü geri alıyorum. Fırsatını bulunca babamın da cenk yoldaşımın da intikamını alacağım, ikisinin de hesabını soracağım o kan içici kurtlardan!

Kasım'ın böyle düşündüğü zamanlar da oluyordu. Babasının ölümünden kendisini sorumlu tutuyordu. Oluk oluk kanın aktığı o kanlı savaşta sırf Muhammed Şeybani ile karşı karşıya gelmemek için seçkin askerlerden oluşan yirmi bin kişilik kuvvetiyle birlikte ordunun sağ kanadına geçmişti. Eğer anasına ant vermemiş olsaydı bu seçkin birlik babasının yanında saf tutacaktı. O durumda herhangi bir askerin babasına yaklaşması mümkün müydü? Hele bir yaklaşmayı denesindi! Ah ah! Cesur, ileri görüşlü, bilge baba halkın birliğini, bütünlüğünü tam olarak sağlayamadan göçüp gitti! Ya şimdi? Dar görüşlü, ufuksuz Burındık'ın elinde bir gürz olarak yaşamak zorundaydı. Üstüne üstlük çok değer verdiği bir yiğidin ölümüne daha sebep olmuştu. Aşırı duygusallaştığı bir anda anasına verdiği ant nedeniyle iki kıymetli insan can vermişti! "Ben bu söz sadık kalmaya devam ettikçe kim bilir kaç kişi daha ölüp gidecek! Hayır, hayır! Böyle devam edemem. Affet

anam, andımı geri aldım. Ölüm anında verilen bir söz için dirilerin hayatını feda etmek günahdır, vebaldir!"

Kasım'ın, annesine verdiği sözü geri almasının bir nedeni daha vardı. Esir düşen Mahmud Sultan'a, onun ölümüne engel olacağını, er ya da geç serbest bırakıp yurduna dönmesini sağlayacağını hissettirmişti. Ve hiç gücemeden sabırlı davranmasını rica etmişti. Buna rağmen Mahmud Sultan sabırsızlık göstermiş, Kasım'ın iyi niyetini bir nevi suçla dönüştürmüştü. Canibek'in oğlunun anlayışına göre bu, affedilmez bir suçtu. Böyle bir insana iyilikle karşılık verilmezdi.

Bu sırada Cadik'in konuşması Kasım'ın düşüncelerini tekrardan böldü.

- Yaklaşık on gün oldu, Sozak'a Temir Bey geldi.
- Hastalık sebebiyle yatağa düştüğü söyleniyordu!
- Hasta. Ama kendi başına at binebiliyor, attan inebiliyor.
- He.
- Burındık ağabeyim, Mahmud Sultan'ın kaçıışından Sayan Batır'ı sorumlu tutacaktır.
- Ne? Kendisi de ölmüş bir adamı nasıl olur da suçlayabilir?
- Hiç fark etmez! Kendisini korumayı beceremeyen ve Mahmud Sultan'ı elinden kaçıran Batır Sayan suçlu, diyecektir.
- Düpedüz haksızlık bu... Evet, başka?
- Başka. Gülbahram Sultan Begim'i iki gözü iki çeşme edip, çocuklarından ayırıp Temir Bey'e vermek istiyor. Baban Ebulhayr ile kocan Batır Sayan'ın suçlarına karşılık, diyor.
- Yahu Temir Bey hasta. Peygamber yaşına gelmiş bir ihtiyar değil miydi o? Dişiliğinden bir şey kaybetmemiş güzel Gülbahram Patşayım'ı alıp da ne yapacaktı?
- İlk geldiğinde Temir Bey at sırtından güçlkle inebilen, yaşı hayli ilerlemiş bir ihtiyar görünümündeydi. Gülbahram Sultan'ın kendisine verileceğini duyalı beri birden gençleşmiş gibi dik ve sert adımlarla yürümeye başladı! Babası Kazı Bey'i Ebulhayr öldürdüğünden şimdi onun kızını alarak öcünü almak istiyor, diyor herkes. Başlarda insanlardan çekinip istememişti. Öfkelenen Han ağabeyim, "Dul senindir!" diye ısrar edince büsbütün

sahiplendi. Batır Sayan'ın büyük oğlu, artık yiğitlik çağına erişen Ayan, annesinin gönülsüz olarak Temir Bey'e verileceğini işitince, "Parçalayacağım onu!" diyerek eline hançer lıp harekete geçmişti ki Han'ın buyruğuyla beş gündür zindanda tutuluyor. Kalabalık Alşın'ın saygıdeğer önderi Temir Bey'e el kaldırdı diye dün Han ağam onun darağacında asılmasına hükmetti. Ben gelirken darağacına çekmek üzere hazırlık yapıyorlardı. Size bunu haber vermek için at koşturdum. Han ağam sizden başka kimsenin sözünü dinlemez.

Kasım konuşmanın devamını dinlemedi. Altındaki Aksandak'ı mahmuzlayıp Sozak'a doğru dörtlüye koşturmaya başladı. Kaşları iyice çatılmıştı. Saldırıya hazırlanan bir kara buğrayı andırıyordu. Gözleri kan çanağına dönmüş vaziyette sadece Sozak'a doğru ilerliyordu. Kalabalık ordu da Kasım'ın peşinden doludizgin at koşturmaya koyuldu. Atların toynaklarının yeşil çimenleri yerden koparıp etrafa savururken gökyüzünü aniden araziden kalkan bir toz bulutu kapladı. Kasım Sultan, Sozak'ın kapısına yaklaştığında ancak atının hızını kesti. Kapıdan geçer geçmez birazcık yavaşlayıp yanına Nayman uruğundan Kaptığay Batır'ı, Kerey'den Karakoca'yı, Alşın'dan Ongay Batır'ı, Celayir Börübay Batır'ı, Kanglı İstı'dan ünlü keskin niçancı Sıpirasadak'ı aldı ve ayrıca iki yüz sipahiye de peşine takarak Han otağına doğru ilerledi. Komutasındaki diğer bölüğe, gidip kale dışındaki askerler için yapılan karakollara yerleşmelerini emretti. Han sarayına ulaştıklarında her tarafın halka halka insanla dolu olduğunu gördüler. Bir grup sipahiyle birlikte yaklaşan Kasım'ı gören kalabalık:

- Çekilin yoldan, deyip tam ortasından ikiye ayrılıp yol açtı.

Kasım attan inmeksizin yoldaşlarıyla birlikte Han sarayının tam kapısının önüne gelip durdu. Ardından çevresine göz attı. Kapının önünde, kalabalık bir muhafız grubunun ortasında Burındık duruyor. Biraz ileride, yola çıkmaya hazırlanan atlılar. Önlerinde yaşlı kurt, beli birazcık bükülmüş, giydiği örme zırh içinde heybetini hâlâ koruyan Temir Bey. Atlı kümesinin en sonunda ise bir genç savaşçının atının arkasına ters oturtulmuş güzel Gülbahram Patşayım. İki kolu önden bağlanmış. Bağırıp çağırmasını insanlar duymasın diye ağzını ak ipek bir mendille kapatmışlar. Attan inmesine ya da atlamasına mani olmak için kömür gibi kara, kalın ve uzun iki beliğini at sırtındaki gencin eyerinin altından geçirip atın göğüs tarafına sıkıca ilmiklemişler. Bu, düşman halkın kadınına kızına uygulanan, Kalmak kalıntısı bir muamele. Merhamet denen şeyin henüz bilinmediği devirden kalma hayvanca bir âdet. Burındık bununla, Ebulhayr'ın kızı Gülbahram Patşayım'ın kardeşleri

Muhammed Şeybani ile Mahmud Sultan'dan intikam almış olacak. Kasım şimdi de gözlerini sağ tarafa çevirmişti ki yüz bin kişilik düşman askeri karşısında bile korku nedir bilmeyen yüreği birden titredi.

Han otağının tam önünde kurulmuş olan darağacının altında boynuna kıl urgan ilmeği geçirilmiş Batır Sayan'ın, tıp demiş burnundan düşmüş, erlik çağına erişmiş oğlu Ayan duruyor. Kıl urganın bir ucundan tutmuş, iki bileği sıvalı, iri yapılı, Han emrini icra edecek olan cellat. Ayan'ın, zalim Temir Bey'e cariye olarak verilen Gülbahram Patşayım'ın gözlerinin önünde darağacında sallandırılması bizzat Burındık'ın buyruğu. Bu alçakça ihaneti işlerken Burındık, Ayan'ın büyüüp at binecek çağa erişirse anasına kendisinin reva gördüğü bu aşağılık muameleyi kesinlikle affetmeyeceğini hesaba katmıştı. "Dul kadını bana veriyorsunuz diye biricik oğlunu katletmeniz mi lazım? Bununla elinize ne geçecek? Vazgeçin bu suçtan!" diye ricada bulunan Temir Bey'e Burındık: "Gözle tanık olunan keder tez unutulur. Erkek çocuk istiyorsa Aşın'ın asil batırından yine bulur! diye cevap verdi. Yelesinden tutunup at binmeye başladığı çocukluk günlerinden bu yana hep ölümle ihanet arasında yaşayan Temir Bey, daha fazla üstelemedi. İntikam duygusuyla Gülbahram Patşayım'a kıyan Burındık'a bir daha karşı gelmedi.

Harekete geçmek için özellikle Kasım'ın Ayan'a bakmasını bekliyormuş gibi dikilen cellat, urganın bir ucunu kendisine doğru çekiverdi. Tam o anda Kasım bağıarak:

- Serbest bırak, dedi.

Yiğitliği halkın dilinde efsaneye dönüşmeye başlamış azametli ordu komutanının buyruğunu işiten sevimsiz cellat neye uğradığını şaşırıldı. Urganın ucunu gevşetse de tamamen bırakmadı. Kendini toparlayıp öfkeli bir ses tonuyla kükredi:

- Han emri!

Kasım, sesi öncekinden daha hiddetle çıktı:

- Serbest bırak!

Bir yandan da boynunda asılı duran yayını eline almaya başladı. Cellat şimdi elindeki urganı yere fırlattı. Burındık da kaskatı kesildi ve sonra ani bir hareketle dönüp yanındaki kethüdasının palasını aldı. Muhafızlarından biri biraz ileride duran, yelesi kuyruğu yerlere dökülen ala donlu atını çekip önüne götürdü. Han ayağını uzattı ancak birden durdu.

Gözleri; uzun, gür yeveli ve kuyruklu, rüzgâr ayaklı safkan yürüklere binmiş, üstü başı güneş ışınlarının aksetmesiyle parlayan çelik zırhlı, ellerinde tuttıkları topuz ve gürzlerle Kasım Sultan'ın yanında duran, Deşt-i Kıpçak'ın namlı batırlarına takıldı. Atına doğru hareket ettiğinde onların içinde, elindeki kuzu başı büyüklüğündeki demir gibi sağlam topuzunu hazırlamak niyetiyle ani bir harekette bulunan Börübay Batır dikkatini çekiverdi. Onun öfkeli hâli, eğer ayağını atına doğru kaldırırsan bu topuzu ensenin köküne yersin, der gibiydi. Diğer batırların da ondan aşağı kalır tarafı yok. Çok korkutur, derin batırır! Burındık, ne kadar güçlü kuvvetli ve cesur olsa da Kasım'ın yanındaki uzun bıyıklı, çatık kaşlı korkusuz batırlara tek başına karşı çıkmaya cesaret edemedi.

- Gülbahram Patşayım'ı attan indirip buraya getirin!

dedi Kasım Sultan, yanındaki batırlara bakarak. Bunların en genci olan Onay Batır atından atlayıp Gülbahram Patşayım'ın yanına gitti. Uzun belığının ucunu atın göğüslüğünden çözüp çıkardı ve üzüntüden kendini kaybeden dul kadını kucaklayıp yere indirdi. Kollarındaki kıl yuları palasıyla kesti, ardından ağzındaki mendili çekip çıkardı. Gülbahram Patşayım sarsıla sarsıla ağlamaya başladı.

- Ağlama hanımefendi, dedi Onay Batır, fısıltıyla azarlayarak, - Düşman karşısında kendini küçük düşürme.

Bir koluyla Gülbahram Patşayım'ı, diğer koluyla da darağacının yanı başında dikilen tutarak Kasım Sultan'ın yanına getirdi.

- Buyruğunuz yerine getirildi Kasım Sultan, dedi o.
- Bu iki biçarenin can güvenliği sana emanet Onay Batır, dedi Kasım Sultan.
- Başüstüne, diyerek Onay Batır başını eğdi.

Tam bu sırada Temir Bey de atını topuklayıp Kasım'ın karşısına dikildi. Pörsüyen ihtiyar sesiyle hiddetten kekeleyerek dedi ki:

- Ak omuzlu kartal kocayınca kızıl delicedoğan yavrusundan dayak yer (Kurt kocayınca çoluk çocuğun maskarası olur.), dedikleri buymuş meğer! Keşke yirmi beş yaşıma dönebilseydim! O zaman at kıçından seni nasıl düşürürdüm görürdün! Baban Canibek bize boyun eğdiremeden göçüp gitmişti, onun öcünü sen aldın Kasım Sultan! Beni canlı canlı mezara gömdün!

Atının başını aniden çevirip kendi adamlarının yanına gitmek üzere kalabalığı yarıp çıktı.

- Hoşça kal Burındık Han! Sakınman gereken düşman Muhammed Şeybani değil, Kasım Sultan imiş. Bunu unutma!

Gözü hâlâ hayatın nimetlerinde olan hasta Temir Bey bu seyahati sırasında Aktöbe bölgesinden geçerken kalp krizi sonucu aniden öleceğinden habersizdi. Bu, dileğine kavuşamayan şöhretli batırın son ikisarı olmuştu.

Kasım ve beraberindeki batırlar da atlarının başlarını geri çevirdiler. Sultan, kalabalığın arasından geçerken birilerinin:

- Çok yaşa Kasım Batır, şeklindeki tezahüratlarını işitti.

O gece Burındık Han da Kasım Sultan da sabaha kadar gözlerini kırpmadı.

Tek vasfı batırlık olan Burındık ne kadar yavaş düşünse de bugünkü olayın sonunun nereye varacağını yeni kavradı. O ünlü Kazak batırlarının Kasım ile omuz omuza saf tutmasından ve toplanan kalabalığın Gülbahram ile Ayan'ı kurtaran Sultan lehine "çok yaşa Kasım Batır!" diye tezahüratlar yapmasından Kazak uruglarının, Canibek oğlu Kasım tarafını tutmaya başladığını idrak etti. Burındık buna rağmen kendi hatasının farkına varıp "Halkı kendi tarafıma nasıl çekerim?" diye düşünmeyi akıl edemedi. Başına gelen sıkıntıdan kurtulmanın yollarını arayacağına yine inatçılığını göstererek çekişmeyi didişmeyi tercih etti. "Başımın belası Kaptığay, alçak Karakoca, sümsük Onay! Görürsünüz siz!" diyerek öfkeyle onlara diş biletti. Bugün yaşananlardan kendini değil de Kasım'ı sorumlu tuttu. Ne yaparsam Kasım'dan öcümü alırım diye kafa patlattı. Tam uykuya dalmak üzereyken Temir Bey'in "Senin düşmanın Muhammed Şeybani değil, Kasım Sultan imiş! Bunu unutma!" şeklindeki sözleri, usul usul kulaklarına dolup bastıran uykusunu çay gibi açiverdi. Geçmişten bugüne kullanılagelen kadim bir usul var: "Yeni düşmanını ortadan kaldırmak istiyorsan sana alışkın olan eski düşmanıyla dost ol!" Burındık halkının nezdinde kaybolmak üzere olan itibarını kuvvetlendirmek yerine Kasım'ı ortadan kaldırma fikri üzerinde yoğunlaştı. Bu dileğini yerine getirmek için eski düşmanları Muhammed Şeybani ve Mahmud Sultan'la dostane ilişkiler kurmanın doğru olacağı sonucuna ulaştı. Böylece tan yeri ağarırken güç bela uykuya daldı. Kasım ise bambaşka bir düşüncede idi. Bugünkü hadise onu derinden yaraladı. Canibek'le Kerey'in sağlığında Kazak Ordası'nda var olan

birlik bütünlüğün Burındık'la Kasım zamanında artık çatırdamaya başladığına kani oldu. Bunun sebebi neydi? Sebebi, Burındık'ın ufku dar siyaseti idi. "Halkın birliğini bütünlüğünü akıl yoluyla koruyup halkın derdini sıkıntısını, geçim ahvalini göz önünde bulundurarak savaş kararı alacağına o, insanları öfkesinin, hırslarının peşinden sürüklemek istiyor. Halkı peşinden sürükleyebilmenin tek şartı adaletli olmaktır. Yersiz şiddetse, büyük suçtur. Burındık'ın bugün yaptığı, halka dehşet salmaktan başka bir şey değil. Şayet böyle yapmaya devam ederse Kerey'le Canibek'in canları pahasına kurdukları Kazak Hanlığının saygınlığını da kendi saygınlığını da bir gün yerle bir edecek. Kazak Hanlığının saygınlığını koruması elzem! Peki, halkın birliğini ve bütünlüğünü muhafaza için Burındık'ın itibarını koruması şart mı? Halkımız için, halkın birliğini bütünlüğü korumak için şart. İçinde bulunduğumuz şartlarda hanın kudretli görünmesi çok doğru bir siyaset. Muhammed Şeybani'ye gelecek olursak, bütün Türkistan eyaletini ele geçirmeye çok yakın. Şimdi o, Taşkent valisi Sultan Muhamed Han ile Yesi hâkimi Muhamed Mazit Tarhan arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak Yesi'yi ele geçirecek. Daha sonra Taşkent'i ele geçirdikten sonra bütün gücünü Semerkant, Buhara, Andican şehirlerine yani Aksak Timur Hanlığı üzerine yoğunlaştıracak. Hiç kuşkusuz o, o şehirleri de alacak çünkü o şehirlerde şu an için Muhammed Şeybani'ye karşı çıkacak güç ve bütünlük yok. Türkistan bölgesi ile Aksak Timur Hanlığının bağına çöküp iyice güç kazandıktan sonra artık yüzünü Harezmi ile Horasan'a mı yoksa Deşt-i Kıpçak'a mı çevirecek, bilinmez. Elbette hangi hanlığın birlik bütünlükten yoksun zayıf bir vaziyette olduğuna hükmederse ona saldıracaktır. Gücü kuvveti yerinde ülkelerle savaşıp boynuzunu kırdıracağına güçsüz memleketleri kendi idaresine katıp hâkimiyetini pekiştirmek, her cihangir hükümdarın temel siyaseti olmuştur. Zeki ve kurnaz Muhammed Şeybani de bu siyaseti izleyecek. Eğer Kazak topraklarına saldıracak olsa elbette öncelikle Sozak'la Ulıtav'ı ele geçirmeye çalışacak. Deşt-i Kıpçak sandık ise bu ikisi onun anahtarı. Torğay, Ak Yayık, idil, Esil, Tobıl ırmaklarının boyları o sandığın dibindeki hazine. Kapağı açılan sandığın içindeki mücevherlere birer birer sahip olmak işten bile değil. Bu sebeple ne pahasına olursa olsun Sozak'la Ulıtav'ı elimizde tutmamız şart. Bu kaleleri tahkim etmek yerine Burındık'la ikimiz birbirimizle didişmeyi sürdürürsek sonumuz ne olur? O vakit Muhammed Şeybani küçük balık yutmuş bir tatlı su levreği misali iki semiz balığı birden gözüne kestirebilir. Buna engel olmak, diken olup boğazına saplanmak lazım. Savaş meraklısı Burındık, sanki çok kolaymış gibi Muhammed Şeybani'nin bir şehrini ele geçirme düşüncesinde elbette. Hemen yarın sefere çıkın diye emir verecektir. Çıkmasan yeni bir anlaşmazlık daha ortaya çıkacak. Çıkarsan, boş yere

sıkıntı çekeceksin. Hâlihazırda bizim askerimizin sayısı çok ancak kalitesi yok. Kaleleri sağlam şehirleri almak için yetersiz. Evvela orduyu güçlendirmek lazım... Burındık'ın kararlarına karşı çıkmadan her bir seferi, her bir saldırıyı ordunun savaş tekniğini, düzenini yüksek seviyeye çıkarmak yolunda kullanabilmek en akıllıca yol.

Kasım'ın öngörüsü doğru çıktı. Ertesi gün kahvaltısını yaparken Burındık'ın habercisi geldi.

- Han sizi çağırıyor, dedi.

Kasım hızlı hızlı kahvaltısını bitirip yerinden doğruldu. Elbiselerini giyinirken birazcık oyalandı. "İktidar elindeyse akla lüzum yok. Kim bilir Han niye çağırıyor?" Kasım her zaman cepkeninin dışında taşıdığı çelik palasını çözüp cepkeninin içinden taktı. Dışarıdan belli oluyor mu diye duvardaki parlak kara taştan aynaya üstünü başını düzelterek bir kez baktı ve evden çıktı.

Kasım geldikten sonra Burındık yine Muhammed Şeybani'ye karşı sefere çıkmanın gereğinden bahsetti.

- Erkek çekişmeden güçlenemez, dedi Burındık sözlerini bitirirken. - Ya Muhammed Şeybani'yi yenmemiz ya da onunla anlaşp dostane ilişkiler kurmamız lazım.

Kasım hafifçe tebessüm etti.

- Muhamed Mazit Tarhan hiç çekişmeye girmeden Muhammed Şeybani ile dost oldu. Fakat ondan ne elde etti?
- O Muhamed Mazit, bense Burındık'ım!

Kasım yine hafifçe tebessüm etti. "Herkes kendi oğlağını teke görür, havlayan it ısırılmaz. İnsanlar dile getirmeden kendini başkalarından üstün görmek, insanın zayıflığını gösterir." Burındık'ın "Erkek çekişmeden güçlenemez. Ya Muhammed Şeybani'yi yenmemiz ya da onunla dost olmamız lazım." şeklindeki sözlerine Kasım herhangi bir karşılık vermedi. O sözlerin "Dikkatli ol Kasım, eğer dünkü gibi bana karşı gelmeye devam edersen, düşmanınla dost olmam seni şaşırtmasın." anlamına geldiğini anlasa da sessiz kaldı.

Fakat Burındık:

- Mahmud Sultan'ı o günkü himayene bakılırsa Kasımcan, Ebulhayr'ın oğullarıyla barışmaya sen de karşı değilsin diye düşünüyorum, dedi, "Muhammed Şeybani ile dost olacağım." şeklindeki sözüne "İkimizin de düşüncesi aynı." anlamını yükleyerek ve sevimsiz, alaylı biçimde gülerek.
- Zafer kazandıktan sonra "dost olalım" demekle yenildikten sonra "dost olalım" demek aynı şey değildir Han Efendim. Ne pahasına olursa olsun yenilmemenin yolunu bulmamız gerek,

dedi Kasım, sabırlı bir ses tonuyla ve aniden Han'ın yüzüne bakarak devam etti:

- Ben sefere çıkmaya hazırım. Ne zaman, hangi şehir üzerine yürüyeceğiz?
- Onu düşünmek lazım.
- Bir an evvel düşünmek gerekiyor.
- Niye?
- Biz burada iken Muhammed Şeybani'nin Yesi'ye tekrar saldırması yüksek ihtimal. Eğer biz harekete geçip onun şehrini rahatsız edersek, Otrar'a saldırdığımız günde olduğu gibi, Muhammed Şeybani'nin Yesi'yi ele geçirmesinin önüne set çekmiş oluruz. Muhammed Şeybani mecburen bizim saldırdığımız şehri korumak amacıyla Yesi'yi terk edip gidecektir. Böyle yapmamız Muhammed Mazit Tarhan için de çok yararlı. Diğer Moğol ve Çağatay valileri ve tarhanlarıyla ittifak kurarak Muhammed Şeybani'ye karşı durmasına imkân sağlamış oluruz.
- Bu, üzerinde düşünülmesi gereken bir husus.

Kasım'ın değerlendirmesi doğru idi.

Burındık Otrar'dan çekilirken Muhammed Şeybani ile bir anlaşma yapmıştı. O anlaşmanın şartlarından biri de Burındık Han'ın, Otrar'ı almaya birlikte geldiği Muhamed Mazit'i yakalayıp teslim etmesiydi. Kasım bu şarta rıza göstermemişti. O gün gündüz vakti, hanlar arasında gerçekleşen görüşmeden Muhamed Tazin'i gizlice haberdar etti. Muhamed Mazit akşam karanlığı çökerken bütün askerlerini yanına alıp Yesi'ye kaçtı.

Burındık ile Kasım, Otrar'dan ayrıldıktan sonra Muhammed Şeybani birçok hediye vererek Cakiya Bey'in komutasındaki, Sultan Mahmud Han'ın üç bin askerini Taşkent'e geri gönderdi. Kendisi ise Yesi'ye saldırmaya niyetlendi. Bu sırada ona Sozak'tan kaçıp

Handağı'nda saklanmakta olan Mahmud Sultan'dan haber ulaştı. Muhammed Şeybani elindeki askerlerin hepsini yanına alıp Handağı'nda saklanan Mahmud Sultan'a gitti. İki kavuşup kucaklaştılar. Daha sonra ikisi bir olup Savran'a saldırdılar. Şehri aldıktan sonra Mahmud Sultan'ı yakalayıp Kasım Sultan'a teslim eden adamları acımasızca cezalandırdılar. Birçoğunu darağacında sallandırdılar. Diğerlerinin malını mülkünü ellerinden alıp kendilerini falakaya yatırdılar, kadınlarını ve çocuklarını ise köle olarak sattılar.

Bunun ardından ağabeyi kardeş birlikte Yesi'ye saldırdılar. Şehri alıp Muhamed Mazit Tarhan'ı ele geçirdiler. Muhammed Şeybani onun kızı Ğibat Begim'le evli olduğundan kaynatasını ölüm cezasına çarptırmaktan vazgeçti, ellerini ve ayaklarını bağlayıp Otrar'a götürdü. Muhammed Şeybani'nin zaferini işiten Taşkent hükümdarı Sultan Mahmut Han, Muhammed Şeybani'yi kutlamak amacıyla Otrar'a gitti. Muhammed Şeybani'ye, kendisinin çoktandır Muhamed Mazit Tarhan'ın kardeşi Sultan Ahmet Han'ın kızı Aypatşa Begim'e vurgun olduğunu ancak Sultan Ahmet Han'ın kızını vermeye yanaşmadığını söyleyip, o kızı bana vermeden Muhamed Mazit Tarhan'ı serbest bırakma, diye ricada bulundu. Muhammed Şeybani onun bu ricasını kabul etti. Neticede Muhamed Mazit Tarhan, kardeşinin kızı Aypatşa Begim'i Sultan Ahmet Han'a verdirip hürriyetine kavuştu.

Olayların önünü arkasını düşünmeyen insanın aklı pişmanlıklarıyla at başi gider. Muhamed Mazit Tarhan, Muhammed Şeybani Han'ın nasıl bir insan olduğunu, kaplanı demir kafesinden çıkardığını geç anladı. Kaplanı yeniden demir kafese sokmak içinse çok büyük bir güç ve kurnazca kurulmuş tuzaklar lazım! Muhammed Şeybani, Yesi'yi aldıktan sonra sıranın Taşkent'e geldiğini Sultan Mahmut Han da yeni fark etti. Can havliyle Moğol emirlerini toplamaya girişti. "Böyle giderse Muhammed Şeybani hepimize boyun eğdirecek. Daha da güçlenmeden ortadan kaldıralım." mesajıyla dörtbir yana atlılar gönderdi. Emirler düşünüp taşınıp "Bu iş için Kazak sultanlarını yardıma çağırarak lazım, onlar olmadan Muhammed Şeybani'ye gücümüz yetmez." dediler.

Sultan Mahmut, "Hepimiz bir olup Muhammed Şeybani'nin karşısına çıkalım." mesajını içeren mektuplar yazıp adamlarıyla Burındık ile Canibek'in oğullarına gönderdi. Burındık bu habere çok sevindi. Biz Moğollarla beraberiz diyerek büyük bir hırsla çıkageldi. Kur'an üzerine yemin ederek, döş tokuşturarak, Muhammed Şeybani'nin eline geçmeye başlayan Türkistan eyaletine saldıracaklarına dair ant içtiler. Öncelikle Yesi'yi almaya

niyetlenseler de Muhammed Şeybani orada bulunduğundan yüzlerini Otrar'a çevirdiler. Fakat Otrar'ı ele geçirmeleri de hiç kolay olmadı. O sıradaki kale idarecisi, Ebulhayr'ın küçük oğlu Muhamed Temir Sultan, kardeşlerinin en genci olmasına rağmen savaş taktikleri konusunda büyük bir ustalık sergiledi. Yuvalı kurdun yavrusu, dövüşmeyi aynı yuvayı paylaştıklarından öğrenir. Savaşçı bir ortamda büyüdüğünü gösterip Burındık ile Sultan Mahmut'a kaleyi vermedi. Otrar'ı kuşatanlar, güçlerini bu defa Taşkent'e bağlı Sayram şehrine kaydırıp gece gündüz Türkistan eyaletinin kışlaklarını, tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanlarını ve küçük ölçekli çiftçileri yağmalamaya başladılar. Bunu gören Muhammed Şeybani, "Siz öyle yaparsanız ben de böyle yaparım!" diyerek kalabalık bir askerî gücü Deşt-i Kıpçak'a sevk edip Kazak obalarını kılıçtan geçirtti. Her iki taraftan çok sayıda insan kırıldı, halk kan ağladı. Ateşe verilen şehirler, hayvanlarını kaybettiğinden perişan olan obalar köyler, köleliğe ve cariyeliğe sürüklenen gençler. Halkın hayatı tam anlamıyla cehenneme döndü. Sefaletin pençesine düşen bütün Kazak obaları at sırtına bindi. Gençliklerinde düşmana aman vermemiş olan ihtiyarlar ellerine tekrar mızrak almak zorunda kaldılar. Önceleri sadece sazla sözle vakit geçiren Kazak güzelleri ok yay kuşanıp düşman karşısına çıktılar. Bütün Kazak halkı namusu için seferber oldu, en uçtaki Alşın uruglarından dahi küme küme yiğitler geldi. Son zamanlarda unutulmaya başlanan "Tek Gözlü Batır"ın adı bu vakitlerde yeniden bozkırı titretti. Kendisi insan içine pek çıkmasa da oluşturduğu birlikler düşman saflarına kartal gibi çöktü. Halkın, bir yaralı aslan gibi kükreyip düşmanına karşı çıktığı bu vakitlerde sevimsiz bir haber daha alındı. "Muhammed Şeybani Han ile Burındık Han ateşkes yapmış hatta yakın dost olmuşlar. Savaşmak şöyle dursun, birbirlerine kız verecek konuma gelmişler." Şeklindeki söylenti Deşt-i Kıpçak'ın dörtbir yanına yayıldı.

Bu haberler ve söylentiler gerçektir.

Muhammed Şeybani'nin Burındık'la anlaşma yapması taktik icabıydı. Türkistan ile Maverâünnehr üzerinde kesin hâkimiyet sağlayana dek Kazaklarla iyi geçinmesi menfaati gereğiydi. Moğollarla arasındaki düşmanlık ona yeterdi artardı bile. Türkistan ile Maverâünnehr'e hâkim olmak, Muhammed Şeybani'nin sadece ara hedeflerinden biriydi. Kurnaz Han'ın nihai hedefi çok farklıydı. Öncelikle Türkistan ile Maverâünnehr'i alacak ardından Deşt-i Kıpçak ve Horasan'a yönelecek. Bu fetihleri tamamladıktan sonra Moğolistan, ejderhanın ağzına kendiliğinden düşen tavşan yavrusu misali doğal olarak diz çökecek. Bütün bir Doğu'yu yönetmesine rağmen, onun gönlünden geçen, babası

Ebulhayr'ın Gök Orda'sını yeniden tesis etmekte. Bu dileğe ulaşmanın ise biricik yolu var, o da düşmanlarının birleşmesine engel olup onları birbirine karşı kıskırtmak ve yavaş yavaş itaatin altına almak. İşte bu sebeple hâlihazırda, Türkistan ile Maverâünnehr'i tam anlamıyla itaat altına alana kadar Deşt-i Kıpçak ile düşman olmanın lüzumu yok. Aceleye mahal yok, elbette onun da zamanı gelecek. Anlaşma şartlarının ne kadar değerli olduğunu Burındık Han o vakit görür! Şimdilik "Muhammed Şeybani ile barıştım, artık bana ilişmez." diye kendini avundurup dursun. Muhammed Şeybani'nin hesabı bu şekilde. Burındık'ın hesabı ise çok farklı: "Hâlihazırda bu coğrafyada iki güçlü han var. Biri benim, diğeri ise Muhammed Şeybani. Biz barış içerisinde yaşarsak öteki hanlar bizim gücümüzden, heybetimizden korkacaktır. Üstelik Muhammed Şeybani gibi arslanı andıran bir hanla yaklaşırırsam Kazak batırlarının çatlak sesleri de kesilecektir. Geçen gün olduğu gibi Kasım tarafını tutamazlar. Kazak urugları yalnızca korktuğu kimselere saygı gösterir. Muhammed Şeybani gibi müttefiki olan bir handan hele bir kormasın da görsünler! Gerekirse bu Muhammed Şeybani ile döş tokuşturup hısım olurum. o vakit Kasım ile yoldaşlarının elinden ne gelir?" Böylesine boş bir hayale kapılan Burındık'a Muhammed Şeybani gerçekten de dünür gitti.

Burındık, hiç kimseyle sözlü ya da nişanlı olmayan iki kızından birini yan, kara gözlü Külbarşın Sultan Bike'yi Mahmud Sultan'a, Cauvhar Sultan Bike'ni ise Muhammed Şeybani'nin anneden üvey küçük kardeşi Muhammed Temir Sultan'a verdi. Otuz kırk gün süren düğün dernekten sonra kalabalık bir kervan eşliğinde bir kızını, Muhammed Şeybani'nin kendisinden aldığı Savran'a, ötekini ise Otrar'a gönderdi. Fakat Burındık'ın bu sevinci daha sonra üzüntüye dönüşmüştür.

İki halkı kanlı savaşlarla birbirine düşüren, birbirinin malını mülkünü yağmalayan ve oğullarını köle kızlarını cariye yapan, daha düne kadar kanlı savaşlara tutuşan tutuşan iki hanın bugün; halkın döktüğü kana, yerlerde sürünen namusuna şerefine aldırımsızın kolayca barışıp anlaşması, halkta aşağılanma hissi uyandırdı. Bilhassa Kazak urugları aşırı hiddetlenip köpürdü. Halk, gencinden ihtiyarına varıncaya dek toprağını, suyunu ve hayvanını korumak üzere eline silah alıp at sırtına binmişken Burındık Han o tavriyle âdetâ halka ihanet etmiş oldu. Yağmaya, talana maruz kalan o kadar mal mülkün, akıtılan gözyaşının hiçbir önemi yokmuş da olan biten her şey sanki Burındık Han, kızlarını Ebulhayr soyu mensuplarına eş olarak verebilsin diye yaşanmıştı. Halk, en büyük dileğini düşmanına satarak ihanet ettiği için Burındık'a öfkeyle bakmaya başladı. Han'ın gazabından

çekinmeden, "Bu tıynetle bir adamın bize han olmasının ne lüzumu var?" görüşünü güçlü biçimde dillendirir oldu. Hoşnutsuzluk içinde olan, aşağılanan, onuru zedelenen insanlar, en sonunda değerli batırları Nayman Kaptağay ile Alşın Onay'ı Kasım'a gönderdiler. "Ya Burındık topraklarımızı yağmalayan, oğullarımızı ve kızlarımızı köle ve cariye yapmak üzere alıp giden can düşmanımızla dost olmaktan vazgeçsin ya da hanlığı bırakıp kendi yoluna gitsin!" mesajını ilettiler. Halkın öfkesi kargıştan da beterdir. Deşt-i Kıpçak Ordası'nın üstünde yine ayrılığın kara bulutları dolaşmaya başlamıştı.

Birçok Kazak obasına, oymağına saldırıp onların malını mülkünü yağmalayan, Deşt-i Kıpçak ülkesine düşman nazarıyla bakan Muhammed Şeybani ile tam da şu sıralar dünür olmanın tehlikeli ve riskli olacağını ne kadar dil dökse de Burındık'ı ikna edememiş olan Kasım, gelen batırları ayağa kalkıp karşıladı.

- Yurdumuzu, halkımızı, malımızı mülkümüzü yağmalayarak bütün Deşt-i Kıpçak'ı aşağılayan Muhammed Şeybani ile Burındık Han'ın dünür olması, namusumuzu ayaklar altına almaktır. Han ya kızlarını vermesin ya da bizden ayrılınsın, dedi halkın hissiyatına tercüman olan yaşlı Kaptağay Batır.
- Tam anlamadım, siz Han'ın, kızlarını onlara vermesine mi karşısınız yoksa düşmanla barış yapmasına mı?
- İkisine de karşıyız. Han dediğin halkın lideridir. Şu hâlde, kızlarını ezeli düşmanımıza vermemesi gerekirdi. Eğer barış yapmak istiyorsa da malımızı mülkümüzü, köle ve cariye yapmak üzere kaçırdığı oğullarımızla kızlarımızı geri alsın. Hiçbir suçları, günahları yokken, Şeybani askerlerinin gürz ve topuz darbeleriyle can veren masum yiğitlerimizin kanlarının bedelini ödesin. O vakit barışa varız. Bunlar olmadan, kızlarını Muhammed Şeybani'nin kardeşlerine eş olarak verip barış anlaşması yaptım diyerek bizi aşağılamasın! Bu türden bir barışa ihtiyacımız yok! Eğer bizim istediğimiz şartlarda bir barışa Muhammed Şeybani'yi ikna edemezse sorumluluğu bize versin. Mızraklarımızın ucuyla, koç yiğitlerimizin gücüyle o alçağı biz ikna etmesini biliriz.
- Aksi takdirde savaşa devam edeceksiniz, öyle mi?
- Kendimizi bildik bileli hep savaşmıyor muyuz? Bugüne kadar nasıl bir hanın safında savaştıysak bundan sonra da halk olarak savaşıyoruz. Biz Kazaklar; toprağımız, suyumuz, onurumuz için harekete geçmeye hazırız.

- Han, bu dileğinizi kabul etmeyecektir.
- O zaman biz de Han'ı kabul etmeyiz. Göçüp gitsin buradan.
- Nereye göç edecek?
- Dünürü Muhammed Şeybani'nin topraklarına.
- Devletimizin, ölkemizin itibarını zedelemekle elinize geçecek? Haln doğru yoldan sapsa da halk sapmamalı. Kızlarını düşmana gelin verdi diye Burındık'ı topraklarımızdan kovmaya kalkarsanız, Muhammed Şeybani ile yaptığı barış anlaşmasını bozmuş oluruz. İhlal, Muhammed Şeybani'den gelsin. Anlaşmayı o bozana dek sabretmemiz lazım. Anlaşmayı evvela Ebulhayr yavrularının bozacağı da kesin. Bu anlaşma onlara, Türkistan ile Maveraünnehr'i alana kadar lazım. Sonrasında kanlı ağzıyla bize saldıracaktır. Ataları Ebulhayr'ın hükmettiği Deşt-i Kıpçak'ı geri almadan içleri rahat etmeyecek elbette.
- Biz de öyle düşünöyoruz. Muhammed Şeybani ile aramızdaki anlaşmazlık oldukça güçlü. Kanlı bir savaş yaşamadan, iki tarafın da davasından vazgeçmesi imkânsız. Han bunu niye anlamıyor?
- Han bu meselede sağlıklı düşünemiyor. Bizim görevimiz ise o müstakbel savaşa bugünden itibaren hazırlanmak. Gafil yakalanmamamız gerek.
- Pekâlâ, Burındık'ı ne yapacağız?
- İki kızını birden verdiği dünüröyle Burındık şu aralar kötü olamaz. Onu bu çatışmanın dışında tutmak daha doğru. Savaşa biz kendimiz hazırlanacağız. Burındık hatasını anlayıp da halkıyla bütünleşmek isterse han unvanı elinde kalmak kaydıyla ya Arka bölgesine ya da Saraycık'a göçer.
- Doğru söylöyorsun. Peki, Burındık göçmek istemezse?
- Sayıca çok olan korkutur! Şayet kendi lehine olan o kararı almaya yanaşmazsa vebali kendi boynuna!

Ertesi gün Kasım Sultan'ın başını çektiği bir grup urug lideri, Han'ın otağına geldi. Burındık'a, hanlık tahtında oturmaya devam edebilmesi için uyması gereken şartları bildirdiler.

Burındık Han bu teklifi duyar duymaz öfkeden deliye döndü. Bu bölücülüğe zemin hazırlayan sensin, diyerek ordusunu toplayıp Kasım'ın obasına saldırmaya da niyetlendi. Ancak ne yapsa da, ne kadar çabalasa da Kazak batırlarının çelik iradesine karşı koyamadığından Saraycık'a göçmeye karar verdi.

İşte bu sırada Burındık Han'ın tavrına sinirlenen "Tek Gözlü Batır" bir grup yoldaşıyla Han'ın çok sayıda atını çalıp götürdü. Çaldığı safkan atları, Muhammed Şeybani birliklerinin yağmalayıp perişen ettiği yoksul obalara dağıttı. "Tek Gözlü Batır"ın bu hareketinden çok hoşnut kalan halk kitleleri yeniden yaşama sevinciye doldu. Ancak bu sevinç bir gece vakti yok oldu. Önderlerini kaybetmiş; yırtık pırtık başlıklı, pejmürde cepkenli yoksullar, urug batırlarının sözüne tabi olarak beklenmedik biçimde titreyip kendine döndü. Birlik beraberlik içinde harekete geçen halk tabakalarının özlemle beklediği halk devrimi artık yavaş yavaş gerçekleşmeye başladı.

İki hafta sonra Burındık Han, yedi eşi yedi otağ olarak aheste aheste Saraycık'a göçtü. Ancak eli boş göçmedi. Hayvanlarını çalan "Tek Gözlü Batır"ı, Han'ın altın vaadiyle satın aldığı iki alçak yoldaşı, yakalayıp Burındık'a teslim etti. Halka dağıtılan hayvanları geri almasının mümkün olmadığını bilen Han, "Hayvanlarımın acısını senden çıkaracağım!" diyerek "Tek Gözlü Batır"ın ellerini ve ayaklarını gizlice zincirletip bir hayvan postuna sardırıldı ve kendisiyle birlikte götürdü.

Burındık'tan gittikçe uzaklaşmaya başlayan Canibek oğulları, Han Ordası'ndan uzak oturma maksadıyla Çu boyunda kaldı. Güzün, babalarının eski yerleşme bölgesi olan Karatav'a göçtüler. Kasım Sultan, kışlağına yerleştiği günden itibaren bu bölgedeki Kazak uruglarını bir araya getirip söz konusu müstakbel savaşa hazırlama faaliyetlerine girişti.

Kasım Sultan'ın tahminleri doğru çıktı. Muhammed Şeybani Han, birkaç yıl içinde dediği noktaya ulaştı. Semerkant, Buhara ve Andican'ı yönetmekte olan Ebuseyit oğulları ile Taşkent, Sayram eyaletlerini idare edegelen Moğol Sultan Mahmut Han'ın arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak Sultan Mahmut Han'ın verdiği beş bin askeri kendi ordusuna katıp ilk önce Semerkant, Buhara ve Andican'ı ele geçirdi. Daha sonra Çağatay askerlerini kendi ordusu saflarına katarak büyük güç kazandı ve Taşkent eyaletini tazyike başladı. Taşkent, Türkistan, Semerkant, Buhara, Andican eyaletlerini kesin olarak itaati altına aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak topraklarıyla sınır komşusu olan Harezmi'e saldırdı. Böylece

Maveraünnehr ve Türkistan üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlayarak artık Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirme hesapları yapmaya başladı.

Muhammed Şeybani'nin cihangirlik faaliyeti işte bu şekilde, Kasım Sultan'ın öngördüğü gibi gerçekleşti. Muhammed Şeybani Han'ın elli bin atlı savaşıyla birlikte Sozak ile Ulıtav'a doğru harekete geçmek üzere olduğunu haber alan Kasım Sultan, Karatav'dan tekrar Çu boyuna göçtü. Bu sırada Burındık Han, Saraycık'ta bulunuyordu, itibarını büyük ölçüde zedeleyen Han'ın elinde sadece "han" unvanı kalmış, devlet idaresi fiilen başkomutan Kasım'ın eline geçmişti.

Kasım, Çu boyuna göçer göçmez, "Başımın belası seni!" diyerek Muhammed Şeybani'ye karşı duyduğu kin taşma noktasına gelen Kazak halkına habeciler saldı. Muhammed Şeybani'nin dostluk anlaşması şartlarını ihlal ederek Ulıtav ile Sozak'a saldırmak üzere harekete geçtiğini duyurdu. Eğer Sozak ile Ulıtav'ı kaybederlerse Deşt-i Kıpçak'ın diğer bölgelerini de koruyamayacaklarını anlattı. Muhammed Şeybani Han'ın, Maveraünnehr ile Türkistan üzerine yürüyüp Moğol, Çağatay, Aksak Timur emirleriyle kanlı çarpışmalara tuttuğu sıralarda hiçkimseye doğru dürüst savaşmamış olan Deşt-i Kıpçak savaşçıları yeniden at sırtına bindi. Naralar, eşliğinde bir araya gelip uruglar hâlinde kendi batırlarının yanında toplanmaya başladılar. Tam o sırada Muhammed Şeybani elli bin atlı askeriyle Horasan'a doğru hareket etti. Taşkent vilayetini yönetmekte olan Süyünşik Sultan'ı yirmi beş bin askerle Ulıtav'a sevk etti. Rabiü Begim'in ikinci oğlu, Türkistan vilayetinin o sıradaki emiri Küşkinşi Sultan'ı ise otuz bin askerle Sozak'ı almaya gönderdi. Muhammed Şeybani artık gücüne güç katmıştı. Artık şehirleri yavaş yavaş ele geçirme siyasetini terk etti. Kendi gücüne inancı tam olan hükümdarlara özgü alışkanlıkla güneyindeki ve kuzeyindeki iki ülkeyi birden ele geçirmeye karar vermişti. Fakat Muhammed Şeybani Han, Horasan'da zafere ulaşmasına rağmen Sozak'la Ulıtav'da başarısızlığa uğradı.

Ulıtav ve Sozak'a giden Kasım ile Kambar sultanların kalabalık askeri, Süyünşik ile Küşkinşi sultanların ordularını tam anlamıyla bozguna uğrattı. Elli bin askerin yarısına yakını kılıçtan geçirip sağ kurtulmayı başaranları Deşt-i Kıpçak sınırında bulunan çorak, kurak, kumlu araziler yoluyla Türkistan ile Taşkent'e kadar kovaladı. Bu mağlubiyet, bütün Orta Asya'yı itaati altına aldıktan sonra gözlerini Deşt-i Kıpçak ile İran'a çevirmeye başlayan ve azametiyle nice ülkeyi titreten Ebulhayr yavrularının uzun zamandan beri tattığı

ilk ciddi mağlubiyet oldu. Deşt-i Kıpçak halkının ise moralini oldukça yükseltti. Kazak urugları artık Kasım'ın çevresinde toplanmaya başladı. Tam bu sırada Saraycık'taki Burındık Han'ı oğulları gidip getirdi. Kendisi göç etmekle kalmadı, çok sayıda insana da uğursuzluk getirdi. Geçen kış çok şiddetli geçmişti. Özellikle Tiyan Şan Dağı'nın kuzey yönünde yaşayan çok sayıda Kırgız, Kazak ulusu hayvanlarının tamamını kıtlık dolayısıyla kaybetmişti. Halk açlıktan perişan oldu. Bu sebeple Dulat uruğunun çok sayıda obası her yıl çıktıkları, Çu'nun Cuvanarık'ın yukarı kesimlerindeki yaylalarına çıkamayıp Cangı şehri yakınlarındaki Talas Irmağı kıyısındaki yeşil çayırlarla örtülü otlaklara doğru göç etti. Halkın at binebilecek bütün yiğitleri Kasım ile Kambar batırlarının önderliğinde Ulıtav ile Sozak'ı düşmandan uzak tutmak amacıyla ayrılmışlardı. İşte bu sırada sükûnet içindeki Dulat obasına düşman saldırdı. Obadaki insanlar henüz akşam yemeğini yemeye başlamışlardı ki "Burındık!", "Burındık!", "Kerey!", "Kerey!" şeklinde atılan nara ve sloganlardan, doludizgin koşan atların kişnemelerinden obanın her yanı büyük bir gürültüye boğuldu. Bu saldırı ciddi hadiselerle yol açtı. Dulat uruğunun konduğu, Talas Irmağı kıyısındaki bu yeşil çayır, kamışlık alan; Burındık Han'ın Deşt-i Kıpçak bozkırına göçüp gidene kadar her yıl kış sonunda çıkıp yerleştiği ve ilkbahar mevsimini geçirdiği otlaklar idi. Burındık, Saraycık tarafında konup göçtüğünden bu otlaklara çoktan beri çıkmamıştı. Bölge bu yıl da boş olduğundan kış mevsiminden perişan hâlde çıkan Dulat obaları, Han herhâlde gelmez, ümidiyle bu alana konmuştu. Ancak Yayık kıyıları da bu yılki kış mevsimini karsız, ilkbaharı yağışsız geçirdiğinden Burındık da tekrar bu otlaklara göçmüştü. Talas Irmağı'na yaklaştığı sırada uzun yıllardır kendisinin ilkbahar mevsimini geçirdiği bu otlaklara Dulat obalarının yerleştiğini öğrendi. Son zamanlarda kendisi konmadığı için, çayırlara insan ayağı da değmemiş olsa gerek, düşüncesiyle gelen Burındık, toprağının boş olmadığını işitince öfkeden deliye döndü. Kazak urugları son yıllarda akın akın Kasım Sultan'ın safına geçmişti. Kasım'a karşı zaten çok öfkeli olan ve sataşmak için içten içe bir bahane arayan Burındık, "Bu beni kaçınıcı aşağılamaları? Yetti artık!" diyerek hiddetten çılgına dönmüştü. "Benim toprağıma girmek neymiş, şunlara göstereyim!" diyerek demir gürzünü eline aldı. Kendisine bağlı beş yüz cengâverini yanına alıp akşam yemeğine hazırlanan obaya koyunlara saldıran aç kurtlar misali saldırdı. Topuz ve gürz darbeleriyle birçok çadırın tepesini yerle bir ettiler. Göz açıp kapayınca kadar obayı tarumar ettiler. "Han Efendimiz, boş olduğundan buraya konmuştuk.", "Biz, sizin tebaanız Kazaklarız, sabaha kadar müsaade ediniz, eşyalarımızı toplayıp çekip gideriz." diyerek yalvaran oba aksakallarını, sinirli mizaca sahip Burındık hiç dikkate almayıp "Göçün diyorsak hemen göçeceksiniz! Bir de

diklenmeye kalkıyorsunuz öyle mi?" deyip topuzuyla yere yıktı. Obadan; dövünen kadınların, ağlayan çocukların, havlayan köpeklerin, meleyen koyunların ve keçilerin sesleri çığlıklar hâlinde göğe yükseldi. Uzun süredir çarpışabileceği bir düşmanla karşılaşmadığından, deliren baksı misali, iyice kana susamış olan Burındık, durup dururken topuzunu kullanabileceği bir oba bulunca kendinden geçti. Atıyla oradan oraya koşturarak, insanlara bağıırıp çağırarak kendini tatmin etti. Han kendi halkına düşmanından daha acımasız bir şiddet uyguladı. Talas Irmağı'nın kıyısına yerleşmiş beş altı yoksul oba tan yeri ağarana dek, çoluk çoğunu yollara düşmüş, ölülerini sırtlarına alıp kumluk araziye taşımak zorunda kalmıştı. Seferden dönen halkın ileri gelenleri bu hadiseyi işitince kan beyinlerine sıçradı, öfkeden çılgına döndüler; tam öğle vaktinde han obasına saldırma kararı aldılar. Halk teyakkuza geçip asker topladı. Ancak Dulat uruğunun büyüğü, Börıbay Batır'ın oğlu Kaskaldak Bey insanlara tavsiyelerde bulunup kısa sürede halkın öfkelerini yatıştırdı.

- Biz halkız, Han ahmaklık yaptı diye bizim de ahmakça davranmamız gerekmez. Burındık Han'ın yaptıklarını Kasım Sultan'a haber verelim. Hem ağabeyi hem de hanı, en adil şekilde bu meseleyi çözsün, dedi.

Halk bu teklifi makul buldu.

Kasım Sultan olup biteni haber alınca yanına aldığı bir grup batırla Han Ordası'na hareket etti. Han bunların geleceğini çok önceden haber almış gibi obanın dışında gelenleri karşıladı. Altındaki ünlü, kara donlu, yelesi ve kuyruğu yere sürünen, sefere çıkarken bindiği aygırın üstünde bir kurgan taşı gibi dimdik ve yumruk gibi sert bir edayla oturan Burındık. Hemen arkasında, kurgan taşının yanındaki balbalları andıran dört oğlu. Hepsisi de bu kara aygırın yavrusu safkan, uzun yelesi ve kuyruklu, deve gibi heybetli düdüllere binmiş. Üstlerinde, gövde kısmını tamamen kapatmış demir kalkanlar ve hafif zırh, sadece yenleri ile pantolonları örme zincir zırhla örtülü. Hepsinin elinde dökme topuz, eyer başlarına asılmış demir uçlu kayından gürzler. Yaklaşmakta olan batırları o soğuk ve sert yüz ifadeleriyle, yerlerinden hiç kıpırdamadan bekliyorlar. Normal zamanlarda dahi soğuk çehreli ve sert mizaçlı Burındık sinirlendiğinde insanın yüzüne bakmaya korkacağı, ayaz gibi hiddetli bir edaya bürünürdü. Bu defa da yüzü, çehresi aynı biçimi almıştı. Sakalları uzamış, yüzü öfkeden kapkara kesilmiş, gözleri ise kan çanağına dönmüştü.

Burındık'ın bu hiddetli duruşundan ürkmüş olsalar gerek, batırlar iyice yaklaşmayıp, topuz menzilinın dışında kalacak bir mesafeye geldiklerinde durdular.

- Selamünaleyküm Burındık Han, diyerek selam verdiler hep bir ağızdan.

Çocukları "Aleykümselam!" diyerek dudaklarını kıpırdattılar. Burındık ise verilen selamı almadı.

- Buraya gel Kasım, dedi, sağ elinde tuttuğu güzü hafifçe sallayarak: Sana gizlice söylemem gereken bir husus var.

Dış görünümüne bakılırsa, Kasım yaklaştığında kara, dökme topuzuyla ona vuracak gibi. Burındık gibi çok güçlü biri eğer buzağı başı büyüklüğündeki kara topuzuyla birine bir darbe vuracak olursa tek vuruşta insanı paramparça eder. Demir çekiçle tahtaya çivi çakar gibi adamı yere gömeceği kesin. Burındık'tan böyle bir hareket beklenir de. Tepesi attığında onun gözü hiçbir şeyi görmez, aklına eseni yapmaktan çekinmez. Kafasından geçeni yapmak için gerekirse ölümü dahi göze alabilir. Bu yönüyle Burındık kızdığında, kendi kendini sokup öldüren akrep misali, gözü hiçbir şeyi görmez. Han'ın bu mizacını iyi bilen Kazak batırları Kasım'ı korumak üzere atlarını mahmuzlayıp ileri çıktılar. Bunu gören Burındık öfkeyle haykırdı:

- Geri dön, avam tebaa! Hanlar arasına kara Kazak giremez! Yaklaş Kasım, söylemem gereken şeyler var.

Burındık'ın sesi oldukça öfkeli çıktı, batırlar aniden irkildiler. Kasım onlara:

- Geri çekilin, dedi, ben tek başıma konuşacağım.

Kasım diğerlerinin arasından ayrılıp Burındık'ın yanına gitti. Burındık öfkeden kudurmuş vaziyette idi. İki gözünden, kapkara kesilmiş yüzünü yıkayarak parmak parmak yaş dökülmekteydi. Bazı erkek develerin öfkelendiğinde gözlerinden yaş geldiğini Kasım daha önceden görmüştü. Vücudunu soğuk bir ürperme kapladı. Ne de olsa can tatlı! İstmeden de olsa Han'ın elindeki kara topuza baktı. Burındık onun bakışlarına dikkat etmedi. Ve "Gözümde yaş geliyor ya!" diye de utanmadı. Damla damla süzülen gözyaşlarını silmeden, avının üstüne çecek bir kartal gibi hiddetle kaşlarını çatarak Kasım'a baktı ve birazcık çatallaşan sesini yükselterek konuşmaya başladı:

- İtaatin altındaki halkın senden yüz çevirdiğinde Han rezil duruma düşermiş. Bunu ben, Ebulhayr oğullarına kızlarımı vermek üzereyken öğrendim. İlkbaharda konuştuğum otlaklara yerleşti diye, kendi hâlinde yaşayan insanlara saldırmam aslında bir bahane arayışı. Bütün

suç benim. Fakat suçluyum diye tebaama, avama boyun eğecek değilim. Bunu sen iyi bilirsin Kasım! Devasız derdin çaresi ölümdür. Benim suçumun cezası ise ölümden daha ağır. Bu cezayı ben kendi kendime kestim. Cezam şu: Yarın damadım Muhamed Temir Sultan'ın idaresine, Semerkant'a göçeceğim. Sen galip gelmedin, ben yenilmedim. Ülkemi yönetememe günahından bu şekilde arınmak istiyorum. Deşt-i Kıpçak'ı hâkimi Burındık, Muhamed Temir Sultan'ı iç güveyisi olarak kendi Orda'sına alacağı yerde, can düşmanı Ebulhayr'ın Ordası'na kendisi iç kayınbaba olarak girmek niyetinde. Bundan daha ağır bir ceza, bundan daha şiddetli bir ölüm var mı? Konuşmamız burada bitsin, şu kaplanlarını alıp git. Akıl vermeye kalkıp da han olmayı başaran o akıl dolu başına bu kara topuzumu indirtme!

Burındık bu sözlerle konuşmasını tamamladı ve atının başını çevirip otağına doğru ilerledi. Kasım ona "Dur!" demedi. Zira hâlihazırda Burındık'ın kararı tek doğru karardı. Halkı yönetmede başarısız olsa da üzüntüsünü gizlemeyi becermişti.

İki hafta geçmemişti ki bütün Deşt-i Kıpçak şehirlerine Burındık Han, Semerkant'taki küçük kızı Cauvhar Bike'nin obasına göçmeye karar vermiş, şeklindeki haber yayılıverdi. Kimisi hakiki yiğtmış derken kimileri de iradesi çok zayıfmış diye konuştu. Ama hiçkimse onun gidişine öyle üzülmedi. Fakat Burındık göçeceği zaman büyük bir kötülük daha işledi. Gece karanlığında yüz kadar adamını gönderip bir zamanlar kendisinin inşa ettirdiği Burındık şehrini "bana yâr olmadı, başkasına da olmasın!" diyerek yakıp yıktırdı, ateşe verdirdi.

Bu iş nedeniyle o, zamanında göçemedi. Göçmek istediğinde ise halk izin vermedi. Kasım Sultan'a bu defa urug liderleri, beyler ve batırlar değil; daha dün eline mızrak alıp düşmanına karşı koyan, kötü başlıklı, gönden dikilmiş pantolonlu avamdan Kazaklar geldi. Ama bunların gelişi ileri gelen, itibar sahibi kimselerin gelişi gibi olmadı. Büyük bir hışımla gelmişlerdi. Gökyüzünü tutmuş, birazdan şiddetle yağış bırakacak kapkara bulutlar gibi öfke doluydular. Görünümleri insanı ürükütüyordu, kaşları hiddetle çatılmıştı. Ellerindeki palalarını, yaylarını ve oklarını şakır şukur oynatarak, kükrercesine bir ses tonuyla Kasım Sultan'a dileklerini söylediler.

- Ortalıktan kaybolan "Tek Gözlü Batır" bulundu! Burındık'ın evinde imiş! Turuncu köpeğiyle birlikte zincire vurup bir itlerin yemek yediği bir yal kabından yemek veriyormuş!

Değerli batırımızı derhâl serbest bırak! Eğer serbest bırakmayacak olursan, yaşanacaklardan dolayı sonra bize gücenme!

Halkın bu derece öfkelenmesine daha önce hiç tanık olmayan Kasım Sultan korkuya kapıldı. Galeyana gelen halkın temsilcisi olarak Kaptağay Batır'ı yanına alıp göçmek üzere olan Burındık obasına bizzat kendisi gitti.

- Şu eli güzrlü halkı görüyor musun Burındık Han, dedi Kasım, obayı kuşatan kalabalığı göstererek.
- Görüyorum. Dalaşmak üzere toplanmış uyuz itlere benziyorlar.
- Eğer sana dalaşmalarını istemiyorsan hemen Orak Batır'ı serbest bırak!
- Bırakmazsam ne olur?

Kasım eli mızraklı kalabalığı gösterdi:

- Hemen şimdi bütün obanı başına yıkarlar.

Burındık, "Vah vah!" diyerek hâlâ ayakta olan kulübenin kapısını açtı.

Kaptağay açılan kapıdan, namı bütün Deşt-i Kıpçak'a yayılmış, Burındık'ın bir kaplanla boğuşabilecek güçteki turuncu itiyile birlikte, elleri ayakları zincirli vaziyette oturan, yüzü bir ucubeyi andıran bir adamı gördü. Orak olduğunu anlayınca hiddete kapıldı. Elinin belindeki hançere nasıl uzandığının farkında dahi olmadı.

"Sabır, sabır!" dedi yanındaki Kasım, büyük bir sabır örneği göstererek.

Bir deri bir kemik kalan Orak'ı ata bindirirken Kaptağay:

- Eğer şu kalabalığın seni gebertmesini istemiyorsan hemen göçüp git buralardan, dedi Burındık'a. Ardından arkasını dönüp gitti.

Bu hadisenin üzerinden bir ay geçmemişken Talas ve Çu civarındaki Kazak uruglarının liderleri toplandılar. Kasım Sultan'ı bir boz kısrak sütüyle yıkadıktan sonra ak keçe üzerinde kaldırıp Burındık'ın yerine han seçtiler.

Kasım Han, gelecek baharda yaylamak üzere Ulıtav civarına göçmek istediği sırada Sayram hâkimi Kattıbek'in gönderdiği şehir eşrafından bir grupla birlikte resmî vekili

çıkageldi. Bunlar, Kattıbek'in, "Sayram'ı idaresine katsın." mesajıyla birlikte selamını getirmişlerdi. Kasım Han kalabalık bir askerî birlikle Sayram'a hareket etti. Kattıbek şehrin anahtarını Kasım Han'a sunup kendisi de ona tabi olarak görevinin başında kaldı. Bir hafta sonra Kattıbek'in tavsiyesiyle Süyünşik Sultan'ın yönetimindeki Taşkent'e saldırı hazırlıklarına giriştiler.

Bu aşamadan sonra Kazak halkının kadim yurtlarından biri olan Türkistan bölgesini yeniden kendi idaresine katmak uğrunda yeni bir mücadele devri başladı. Bu devir uzun sürdü. Fakat zaferle sonuçlandı. Bu başarının arkasında, sadece Kasım Han'ın o dönemdeki devlet yönetim tarzı değil; halkın olağanüstü kahramanlığı, öz yurdunu ve devletini koruma konusundaki şevki, kararlılığı ve yılmaz iradesi yatıyordu.

Kasım Han, Türkistan bölgesini Muhammed Şeybani Ordası'ndan geri almak için Deşt-i Kıpçak'la sınır komşusu olan diğer hanlara karşı barışçıl bir siyaset izlemeyi tercih etti. Diğer ülkelerle anlaşmazlık ve çatışma hâlinde iken Muhammed Şeybani ile mücadelenin çok zor olacağından hiç kuşkusu yoktu. Kasım Han, babası Canıbek'in vasiyetine uyararak bilhassa Deşt-i Kıpçak topraklarıyla komşu Moğolistan'la birlikte hareket etmeyi ilke edindi. Ebuseyit Mirza'nın oğlu Omar Şayh güvercin uçurmak niyetiyle çıktığı minareden düştüğü sırada Cunis Han'ın kızı, daha önce sözü geçen, Niger Sultan Begim, Andican'da dul bir kadındı. Canıbek bu Niger Sultan Begim'i ortanca oğlu Adik'e almıştı. Babası Omar Şayh öldükten sonra Andican eyaleti Omar Şayh'ın büyük oğlu Babür Mirza'nın yönetimine geçmişti. Bu sırada Semerkant, Buhara eyaletlerini Ebuseyit'in büyük oğlu Sultan Ahmet Mirza yönetmekteydi. Adik Sultan, bu Sultan Ahmet Mirza'nın güvenilir adamlarından biri olarak Semerkant'ta yüksek dereceli bir görev ifa ediyordu. Sultan Ahmet Mirza öldükten sonra yerine küçük oğlu genç Baysunkar Mirza geçmişti. Sultan Mahmut Han; Semerkant, Buhara ve Andican'ı onun elinden alma maksadıyla savaş açmıştı. Ancak yenilgiye uğrayınca Deşt-i Kıpçak ülkesine kaçmak zorunda kalmıştı. Sultan Mahmut Han'la aynı amacı taşıyan Adik Sultan da onunla birlikte Deşt-i Kıpçak'a gitmişti. Fakat Kazak topraklarına ulaştığında hayatını kaybetmişti. Peşinden giden Niger Sultan Begim Muhammed Şeybani'nin ülkesindeki üvey oğullarının yanına tekrar gitmek istememiş, gönlü eski dostu Kasım Sultan'a kaymıştı. Niger Sultan Hanım o günlerde elbette, on beş yıl sonra Kasım Han ölünce Kaşkar hanı ve ağabeyi Sultan Seyit'in yanına gideceğinden ve bir zamanlar kendisinin köpek etinden bile daha fazla iğrendiği Abdıraşid Sultan'ın haremine tek kızını vereceğinden habersizdi. Şimdi ise zeytin gözlü, yüksük ağızlı güzel Niger Sultan

Hanım'ın ömür boyu hayalini kurduğu ve yüzünü ilk olarak açan Kasım Han'a vardığı için çok mutluydu. "Ağabeyi ölürse dul eşi kardeşine miras kalır." kadim Kazak töresi uyarınca Kasım Han, Niger Sultan Hanım'ı altıncı eşi olarak almıştı. Sayram'ın kapısını açarken yanında işte bu Niger Sultan Hanım da vardı. Kasım, gençlik hayaline kavuştuğu için eskisinden daha güçlü bir moral ve rahat bir kafayla artık hanlık işlerine girişti.

O zamanlar hanlık işi demek, askerî meselerden ibaretti. Kimin askeri daha güçlü ise o han en güçlü han olurdu. Kasım'ın gençlik çağından itibaren doğru yol olarak benimsediği tek bir yol vardı. O da barış yoluydu. Öz toprağını kimseye verme, başkalarının toprağını elinden alma. Başkalarının toprağına göz dikmemek kolay olsa da güçlülerin hep galip geldiği bu acımasız, zalim devirde öz yurdunu kimselere vermemek kolay bir iş değildi. Bunu çok iyi bilen Kasım, Sayram'a gelmesiyle birlikte nüfuz alanını sadece Sarısu, Çu, Talas boylarındaki Kazak halkıyla sınırlı tutmayıp bütün Deşt-i Kıpçak topraklarına doğru genişletme yoluna gitti. Babası Canibek gibi o da bütün Kazak uruglarına "Birleşip kendi idaremizi kuralım." Mesajıyla elçiler gönderdi. Kendisi şimdilik yalnızca bir ülkenin hanı olmasına rağmen artık bütün Kazakları idaresi altına alan büyük bir hanlık kurmayı hedefledi. Kim büyük han olacak? Halk ona kendisi karar versin diyerek kendi adını zikretmekten sakındı. "Han aklı kırk kişilik, halk aklı kırk bin kişilik. Çok insanın istişare ederek aldığı karar isabetli olur." düşüncesiyle bu meseleyi halkın tercihiğine bıraktı. Babası Canibek'in, devlet yönetiminin temeli yaptığı "Tağanak Şurası" ile "Turımtay Şurası" yeniden eski gücüne kavuştu. Han oldum deyip de hemen sefer hazırlıklarına girişmedi, öncelikle kendi ülkesine başkalarının saldırmasına engel olmak için Sozak, Ulıtav, Sayram ve Saraycık kalelerini onarmayı ve güçlü bir ordu kurmayı hedefledi.

Bu sırada büyük bir hadise daha yaşandı. Bütün Türkistan, Semerkant, Buhara, Andican, Şahiya, Hizar, Harezmi, Kunduz ve Bedeşan'ı ele geçiren Muhammed Şeybani Han, şimdi de Horasan üzerine yürüdü. İnsanın talihi açılmaya görsün, ne kadar zor olursa olsun nasibi gelir kendisini bulur. Muhammed Şeybani de uygun bir fırsatını bulup Horasan'ı ele geçirdi. İnsan nimete, nama doyar mı? Muhammed Şeybani de bununla tatmin olmadı. Eceli gelen çocuk mezara koşar, sözünde olduğu gibi o da artık gözlerini ta karlı Pamir'de yaylayan Hazar ülkesine çevirdi. Fakat Hazarlar gizli yollarla ve kuytuluklarla Pamir ile Hindikuş dağlarının arasında bulunamayacak bir yerde saklandılar. Şeybani geri dönmeye mecbur oldu ve Afgan toprakları üzerindeki Tilman Irmağı kıyısını takip ederek aşağı indi. Ama bu ırmak, birbirine eklenerek göz alabildiğine uzanan dik uçurumların,

sarp kayalıklarının arasından geçmekte. Ta bulutlarla kucaklaşan yükseklikteki dar geçitler aracılığıyla geri dönmekte olan çok sayıda asker için dik uçurumlardan, bıçakla kesilmiş gibi sivri kayalardan aşağı inip su almak ya da atlarını sulamak dayanılmaz bir eziyete dönüştü. Suyun yetersizliğinden dolayı çok sayıda asker kırıldı, atları yorgunluk nedeniyle öldü. Bu sıkıntılara maruz kalarak ilerlerken güz mevsimi girdi. Aniden güz yağmurları bastırdı. Artık eskisinden de beter bir sıkıntı ortaya çıkmıştı. Gece gündüz hiç dinmeden yağan yağmur dağların arasındaki taş yolu suyla doldurdu. İlerlemeye çalışan birçok insan ve hayvan kayıp derin uçurumlardan aşağı yuvarlandı. Çok sayıda asker hayatını kaybetti. Öldüm, mahvoldum sızlanmaları ile kış girerken Muhammed Şeybani elinde kalan askeriyle Horasan'a ulaştı. Perişan olan, iyice zayıf düşen askerlerine köylerine dönebilmeleri için izin verdi. Açlıktan gözleri çukurlaşan, üstlerindeki elbiseleri lime lime olan, bir vakitlerin tepeden tırnağa teçhizatlı, heybetli askerleri şimdi dilenciye dönmüş vaziyette, ta İran ile Irak sınırlarından Türkistan bölgesine kadar uzanan hatta yürüyüşe geçti.

Bu çok ilginç bir manzara idi. Önceleri "Muhammed Şeybani askeri geliyor." dediğinde ağlayan çocukların bile sustuğu azametli, heybetli askerler artık kadınların bile vurup devirebileceği bir güruha dönmüştü. O askerler kendi oymaklarına, obalarına dönene kadar hayatta kalabilmek için gruplara bölünerek yol üstündeki çiftlikleri yağmaladılar. İnsanlar artık kendi askerinden kaçmak zorunda kaldı. Halk dehşete kapılmıştı.

Tam o sırada başka hanların desteğiyle İran hükümdarı Şah İsmail, Horasan üzerine sefere çıktı. O sırada kendi başkenti Herat'a askersiz durumda ulaşan Muhammed Şeybani, o bölgede kalmasının, evinde oturup ölümü beklemekten farksız olacağını sezerek "Savaşçılar Merv'de toplansın!" diyerek dörtbir yana ulaklar koşturdu. Fakat tam anlamıyla perişan durumdaki, bitap düşmüş askerler toplanamadı. Merv'e ulaştığında kendisini takip eden Şah İsmail de şehre yaklaşmıştı. Elindeki emirler, bahadırlar ve sultanlarla birlikte savaş meydanına çıkmaktan başka çaresi yoktu. Reşidüddin'in, Camiü't-Tevârih'inde: "Kim başkalarına ecel şerbetini ne kadar içirmişse kendisi de o zehirden aynı miktarda içer." dediği gibi onun da ecel kadehi ağzına kadar dolmuştu. Bu savaşta; dedesi Ebulhayr'ın yaşına henüz erişememiş, bütün Orta Asya'nın hâkimi, ünlü Muhammed Şeybani Han, teke tek doğuşta genç kaplan Şah İsmail'in elinden canını teslim etti. Şah İsmail, son on yıl zarfında kaç kere kendi topraklarının dışına çıkıp huzur içerisinde yaşayan nice halka kan kusturan ulu cihangir bahadır Han'ın kafatasından kendisine bir şarap kadehi yaptırdı.

Bu vakitlerde Kasım Han Ordası iyice güçlenmişti. Deşt-i Kıpçak'ın çok sayıda uruğu cesur yürekli hükümdarlarını el üstünde tutup etrafında kenetlendi.

Kasım Han, Şeybani'yle savaş meydanında ölümünden önce birkaç kez karşılaştı. Olgunluk çağını yaşayan iki ülkenin orduları yenilemedi, güçleri denk düştü. Kasım Han barışçıl hayatı ne kadar tercih etse de Ebulhayr soyu ile mücadele etmeye mecbur kaldı. Bundan iki ay evvel Muhammed Şeybani, "Türkistan toprakları üzerinde Kazak tüccarlarının ticaretle uğraşmasına izin verilmesin!" diye ferman çıkarmıştı. Bu, bütün Deşt-i Kıpçak'a eziyet demekti. Halka, ihtiyaç duyduğu şeyleri şehirden alma demek, elbette büyük bir hainlik. İşte bu tür meselelerle uğraşırken Kasım Han, Muhammed Şeybani'nin ölüm haberini aldı. O günlerde Kasım Han, Türkistan eyaletini kesin olarak ele geçirmeye hazırды. Hâlihazırda emri altında üç yüz bin kadar tam teçhizatlı atlı askerler vardı. Bu, bir zamanlar bölük pörçük yaayan Kazak uruglarının birleştiği, öz yurduna yerleşerek gerçek bir devlet olmaya başladığı bir dönemdi. Kasım Han'ın itibarı da oldukça yükseldi. Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inde belirtildiği üzere Kasım Han'ın, Deşt-i Kıpçak halkının adını ve cihangirlik şanını Cuçi Han'dan sonra bütün bir Doğu'ya yaydığı altın bir çağ idi.

Gün ayna gibi açık. Güz mevsiminin serin rüzgârı, sapsarı, geniş bozkırı okşayarak hafifçe esiyor. Kasım Han bir grup batırla birlikte Sozak'taki han sarayının önünde duruyor. Bu bölgede, Kazak topraklarını yeniden istila etmek amacıyla gelen Çin, Oyrat ve Aksak Timur idarelerinin kalabalık ordularına karşı büyük bir savaş başlamak üzere. Ellerindeki demir mızraklarının sivri uçları ile arkalarına bağladıkları çelik kalkanları güneş ışınları altında parıldayan ve safkan yürük atlara binmiş kalabalık askerler saflar hâlinde han sarayının önünden meydana doğru, ilerliyor. Göz alabildiğine uzanan uçsuz bucaksız bozkırı kaplayacak şekilde parıldıyor.

Kasım'ın gözleri birden, askerinin ön safında ilerleyen, yüzünü bir kara çaputla kapatmış gri zırhlı batıra takıldı. Bu Orak idi. Han hafifçe tebessüm etti. "Halkın derdiyle dertlenen bir batır gelip han ordusuna katılmışsa bu, iyi bir gelişme. Han siyasetinin halkın gönlünde yer edindiğinin bir işareti."

Kasım'ın gözleri şimdi de tam önünden ala donlu yürük safkanıyla salınarak geçmekte olan saf çelik zırh giymiş genç batıra takıldı. Atının endamına, genç batırın oturuşuna gıpta eden Han, uzun bir müddet bakışlarını ondan alamadı. Bu genç, kendi oğlu Haknazar idi. İlk savaşı olacaktı.

Kasım hiç seslenmedi ama oğlu uzaklaşana dek onun arkasından bakakaldı.

EPILOG (SONUÇ)

Kazak hanları Türkistan uğrunda yaklaşık seksen yıl savaştı. Ancak bu Haknazar, han olunca bütün Kazak topraklarını geri alabildi. Hanlığın başkentini Yesi'ye taşıdı. Bu şehir daha sonraları Türkistan diye adlandırılmaya başlandı. Ve bu Haknazar devrinde, üç asırdır sürekli söz konusu edilen, Kazakların üç cüze bölünmesi süreci tamamlandı. Kasım Han, Haknazar'a bakarken kendisinin ilk defa sefere katıldığı günleri hatırlayıp, içinden oğluna "Bahtın açık olsun!" diye fısıldadı. Evet, şu bozkırlar üzerinde, uzun tarihinde Kazak halkı nelere şahit olmadı? Suya da battı, ateşte de yandı fakat diri kaldı, yok olup gitmedi. Bütün bunlara şahit olan halk, erliği ve kaderi uğrunda mücadele vermekte.

Deminden beri askerlerinden gözünü alamayan Kasım Han bağrından bu kadar cengâver çıkararak halkına büyük bir minnettarlık duydu. Daha geçenlerde kolordu komutanı olan Onay Batır'a dönerek:

- Şu kahredici güce sahip orduya bakarken bir fikre ulaştım. Kazak halkı hakiki bir elmas kılıç be! Baksana, elmas kılıçtan farkı var mı?

dedi ve metal sesleri çıkarmak suretiyle geniş bozkırı gürültüye boğan kalabalık orduyu gösterdi.

Onay Batır, hafiften Han'a dönerek şöyle dedi:

- Mesele, bu elmas kılıcın kimin elinde olacağında. Eline alan onu nasıl tutacak ve hangi hedefe ulaşmak için düşmanına sallayacak?
- Doğru söylüyorsun. Uygun zamanını kollamazsa avcı kuş kurdu yakalayamaz, dedi ve kalabalık ordusunun ilerlediği doğu ve güney istikametlerine doğru endişeyle bakarak devam etti:
- Sınırlarımıza düşman ordusu dayandı. Elmas kılıç yine kınından çıktı. Bakalım sonuç ne olacak?